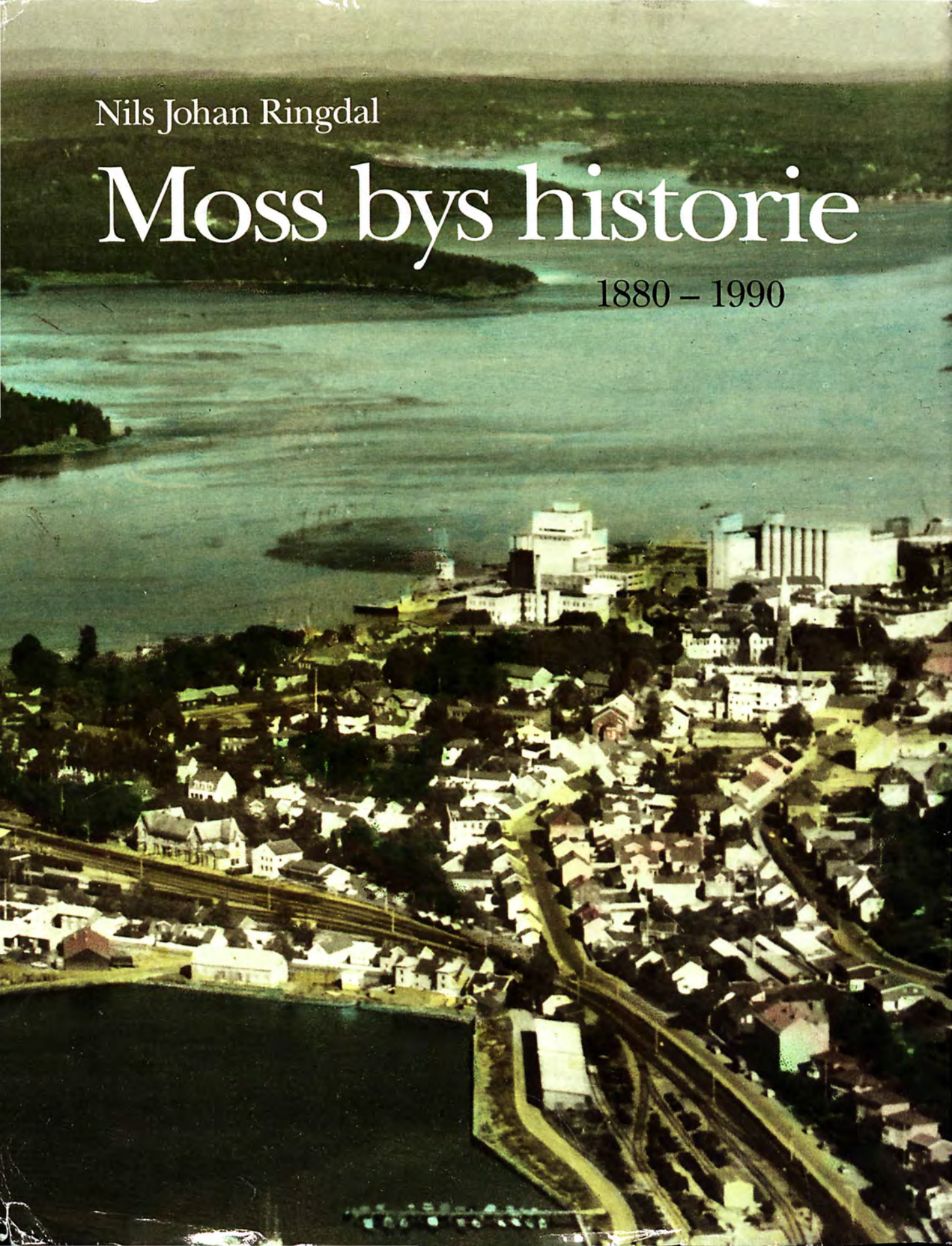

An aerial photograph of Moss, Norway, showing the town, harbor, and surrounding water. The town is densely packed with buildings, and the harbor is filled with ships. The surrounding water is a deep blue, and the sky is a pale blue.

Nils Johan Ringdal

Moss bys historie

1880 – 1990

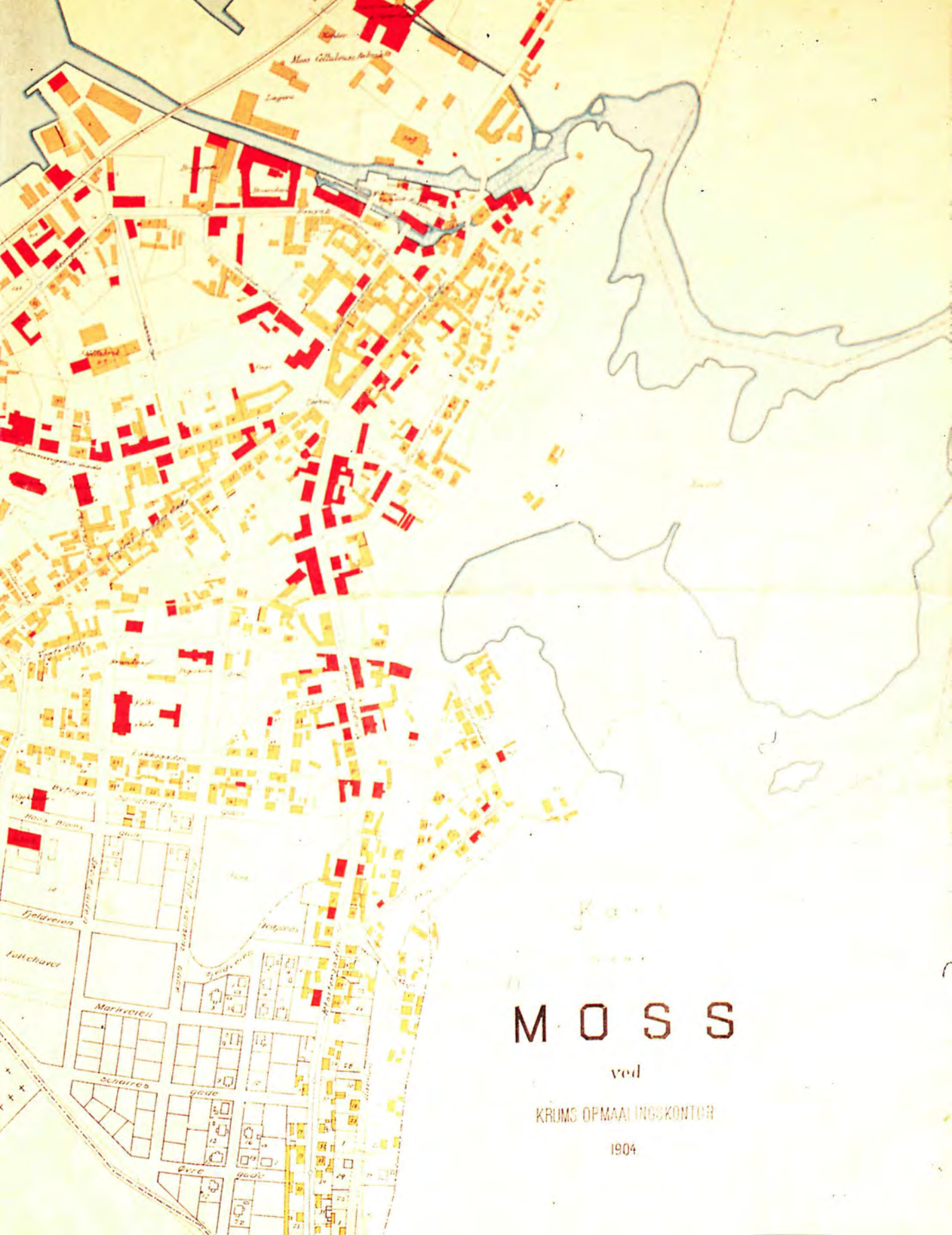
Mossesundel

Varlebugten

AN.

5000 to 6000
Fathoms

M O S S

ved

KRUMS OPMAALINGSKONTOR

1904

Moss bys historie

1880 – 1990

Nils Johan Ringdal

Moss bys historie

PERIODEN 1880 – 1990

- Århundreskifte
- Mellomkrigstid
- Verdenskrig og rettsoppgjør
- Etterkrigstid
- Den nære fortid

Bind 3

Moss kommune 1994

Utgitt i 1994 av Moss kommune.
Layout ved trykkeriet
i samarbeid med forfatteren.
Billedredaksjon: Nils Johan Ringdal
i samarbeid med bokkomiteen.

Sats, trykk, og innbinding:
Engers Boktrykkeri A/S, Otta 1994
Trykt på Matt Silverblade 115g
ISBN 82-991219-2-2

Dette er det siste av tre bind i et verk
om Moss bys historie. Første bind
ble skrevet av Leif T. Andressen. Det
tok for seg egnens tidlige historie,
frem til år 1700, og utkom i 1984.
Annet bind, som handlet om Moss by
og landsogn i perioden 1700-1880,
ble skrevet av Nils Johan Ringdal og
utkom i 1989.

Forord

Med dette tredje bind av verket om Moss bys historie er ringen sluttet, og vi er i den meget heldige situasjon at vi har en komplett byhistorie.

«Moss bys historie» er blitt en spennende veileder og et praktfullt bokverk.

Med dette takker jeg forfatterne, og ikke minst det utvalg som i mer enn femten år har vært et lokalt ankerfeste for den kulturskatt vi nå besitter.

Moss i august 1994

Paul-Erik Krogs vold
Ordfører

En fortelling om Moss gjennom hundre år

Kjære lesere,

I forrige bind av Moss bys historie fikk dere være med på tre historiske byvandringar på 1700- og 1800-tallet. Jeg prøvde da å gi inntrykk av at hver rundtur fant sted i ett bestemt år, eller i det minste i én spesiell periode av historien.

Men det avsluttende hundreår i Moss bys historie, som vi nå skal fordype oss i, er så proppfullt av begivenheter at vi ikke kan la et eneste tiår gå ukommentert hen. Derfor skal vi bare gi oss ut på én vandring denne gangen, og det blir ikke en vandring i rom, men i tid. Jeg har satt meg fore å prøve å fortelle én sammenhengende historie om byen Moss. Denne fortellingen vil nok fortone seg som en serie av små historier og anekdoter om mennesker, hus og hendelser. Men det er byen selv som står i sentrum av fortellingen.

Som forfatter av boken om Moss er jeg mine leseres hovedguide på turen. Men jeg vil overlate ordet til andre underveis. I første kapittel vil en maler fra Kristiania hjelpe meg i gang. Christian Krohg er det lett for meg å identifisere meg med. Han var i Moss på sommerferie rett før århundreskiftet, men brukte øynene godt og fikk mye med seg mens han var i byen. Lenger ute i boken får jeg bistand av en oppvakt og nysgjerrig prestedatter fra Moss, Frederikke Steenstrup. En enda mer lokalkjent og patriotisk mossing ved navn Arne Magnussen er blant dem som vil følge meg senere.

I forrige bind fikk jeg assistanse under skriveprosessen av en gruppe lokalhistoriske entusiaster i Moss. De har fortsatt å hjelpe meg. I dette bindet opptrer de til dels selv i historien. Til forskjell fra meg har de alle levd sine liv i Moss og kjenner derfor byen langt mer fra innsiden enn jeg.

Her, ved begynnelsen av boken, vil jeg derfor sende en inderlig og varm takk til dem alle, til Per Edfeldt, som har vært formann, Frank Berg, Fredrik Th. Bolin, Arne Kinander, M.B. Landstad, Vic Some og Rino Thorne. Leserne vil lett merke at det er jeg som fører ordet i fortellingen om Moss. Likevel har vi langt på vei stått sammen om selve bokprosjektet.

Oslo i august 1994

Nils Johan Ringdal

Innhold

Forord	5
En fortelling om Moss gjennom hundre år	7
 Kapittel I	
Århundreskifte	15
Meninger om Moss	15
Stadsingeniør Stabell og hans by	20
Sriden om mosselukten	25
Grosserer Nyquist og møllene	28
Liberale og Grunnlovsvenner	32
Adjunkt Schreiner i vansker	36
En gudebolig til Johan H.P. Thorne	37
Den vanskelige stemmeretten	40
Presten Boye refser «avvikerne»	43
Kjøpmann Hilditch får det som han vil	46
Oppløsning blant de vakte	49
«Vaabenøvelser» og «passiv Gymnastik»	51
«Kapgang» og «Skihop»	55
Om kunsten å bruke spanskrør	57
De «simple» og de «fine»	62
Brannvogner og brannhester	64
De vakreste damer i Moss	67
En snill politikonstabel	69
Post, telefon og telegraf	71
Fra gass til elektrisitet	73
Portvin og prinsesser	75
Så lenge Bastø tuter, er alt vel	77
Dampskipenes æra	81
Fra munn- til maskinblåsing	86
Uro i familien Peterson	90
Streik og opprørsstemning	94
Maren Grimsrød feirer 1. mai med syv mannfolk	95
«Regnklæder» og brandspann	99
Nansen og Amundsens livretter	103

Øl, sprit og annen styggedom	105
Jordskjelvet i 1904	107
Om å dele kjøkken og seng	111
Reflekser i en sølvkule	114
Fotballen kommer til Moss	118
Byens første olympiere	121
Galtung og Schreiner konspirerer	122
Vals, mazurka og polka	124
Kinetoskopet kommer	126
Automobiler!	128
Bondesønner og borgerfrøkner	130
Kvinnelig foreningsliv	132
En slektning av selveste Bjørnson	134
Topartisystemet i oppløsning	136
Det nasjonale år – 1905	139
Jerndreierne og møllearbeidernes parti	144
To kvinner – to stemmer	147
Hvite Bånd	150
Reform eller revolusjon?	151
En storviltjeger fra Grønli	153
Potetfalskneriet på Alby	157
Malernes Jeløy	158
Dyrene og mannen på Grimsrød	161
Jacob Sømme og hans elever	166
Bønder og husmenn	169
Kverulanter i Mosseskogen	173

Kapittel II

Mellomkrigstid	177
Hva Arne Magnussen gjorde i fritiden	177
Skarmyren – en planlagt bydel	180
Stormen i 1914	184
Jobbetid og krigskonjunktur	185
Champagne og dyrtid	190
Helbredelse med eter og kloroform	193
Byjubileet i 1920	196
Breidablikk får nye beboere	199
Kinematografi og kultur	202
«Ogsaa vor By skal faa et saadant Korps.»	204
To musikalske herremenn	206
Etter den søte kløe	210
Konsulen selv og hans arbeidere	212
Da Lynch-maskinen kom til Moss	215
«Låsen», «Støvelen» og «Blikken»	217
Kornmonopolets velsignelser	220
«Et sundt og deilig smørbrødpålegg»	222
Helly Hansens fabrikkhemmelighet	223

Bomull, dongeri og skurefiller	225
Anna Hagman bryter med Arbeiderpartiet	228
Soldater på Thorneløkken	230
«Buffalo» fra Værftet	232
Spritkanner på Værla	234
En hissig stadsingeniør	236
Vårli-utvidelsen	238
Bibliotek og lydfilm	240
Fotball og klassekamp	243
Rosporten og det gode liv	246
Moss Idrettsforening splittes	248
Arbeiderhopprenn i godseierbakken	250
Guttеспеider eller tillitsmann?	252
Bankraset i Moss	254
Forsoning blant sosialistene	257
Lock-out av uant format	259
Den verste sommer i Moss bys historie	261
Landeveisrace og fartsgrenser	263
Einar Mathisen og alle hans planer	266
Bilenes Kambo	268
Alpha, Beta og Bastø	270
Selma Gjermundsen bygger et fødehjem	274
Småfisk i springen	276
Boikott Onsakers rutebiler!	278
Statspoliuet ransaker en fagforeningsleder	280
Bjørn Kristensen legger inn årene	281
Borgerlig Samling?	283
«Kjartan» fra Kambo, som ville lage Ragnarok	285
Mot en enhetsskole?	287
Hanna Jacobsen og hennes hjertesak	289
«Billige sko fra Tsjekko»	291
Borgermesteren personlig	293
Pølsemaker Svendsen får ny dress	297
Parkteateret og Gimle	299
Skyskrapere, funkis og forhåpninger	301
Stanken i Melløsbakken	304
Fugl Fønix som symbol på fremtidens Moss	305
Miss Quincy, Sterke Samson og jubileumskantaten	309
Landmålerens problem	312
En romanse på Bellevue	315
Forsoning på Melløs Stadion	317

Kapittel III

Verdenskrig og rettsoppgjør	321
Kald vinter	321
«Tyskere? Hvaforno' tøys!»	323
Den korte krigen i Østfold	328

«Jødiske forretninger»	330
Fra Moss til Berlin og tilbake	331
Hans S. Jacobsen ved makten	332
Sensur og grensesoner	335
Fire avismenn i krigens Moss	338
Kinoproblemer	341
«Våk opp, Wik!»	343
Tyskerne og deres lieblinger	344
Det rasjonerte samfunn	347
Problemer i Hoppernbakken	349
Krigens konjunkturer	351
Prispolitiets største sak	356
Innlemmelser og avståelser fra Stor-Moss	358
Lærerne tar ansvar	361
Fra Vårli til Auschwitz	365
Parsellenes Jeløy	368
Trespriddramaet	371
Petter Springer og rottene	372
På Slitstua	374
«Norges Demring»	377
Hjørdis Edvardsen tar saken	379
Mars-aksjonene	382
Da Hjemmefronten inntok byen	385
«Riksrøy» i hønemarsj	389
Kurt Gross kommer hjem	392
«Send dem til Tyskland, hele ruklet!»	394
Fremmede språk og manerer	397
Isfront og silkehansker	399
Historieforfalskning?	402
Kapittel IV	
Etterkrigstid	405
Henry Jacobsen, hans tid og hans menn	405
Fremtidsvisjoner	407
Hagebyer med husbanklån	411
Selvaags første satellitt	415
Mossedagene i 1947	417
Kommunistenes storhet og fall	420
Vaskemaskiner og skinnende vinduer	423
Aktive kvinner	425
Kultursamarbeid	426
Brytere og skjønnhetsprinsesser	428
Helseproblemer	431
Strømbrudd og fallskjermstilke	433
Bomullskvoter og valutarestriksjoner	435
Steinull i frukthagan	437
Plast er tidens løsen	439

Hvalbåter fra «Værven»	440
Om asfalt og trafikksyndere	442
Poker i parken	446
Da rådmannen selv grep til spaden	448
Striden om Mossekråka	451
Arne Magnussen takker for seg	454
En fruktglad og gavmild reder	456
Kommunekonsulentene «Spiker» og «Bolt»	458
Folkeskole, realskole og gymnas	459
Godgutt med talenter	461
«The Norwegian Lady»	463
To brosjøer	466
Musikk og teaterliv	470
Tante Rosa og hennes fans	472
Modernisering av kinodriften	474
Sosiologene inntar Moss	475
«Fellesskap» på arbeidsplassene	477
Moss og Europa, første runde	480
Han Emil, han Emil	481
Mosseporten 1963	483
Gamlekonsulens arvtakere	484
Wilhelm Rosenvinge – en gåtefull herre	485
Nyanlegg, nedleggelser – og en flodbølge av fusjoner	488
Mossebedrifter med mange datterselskaper	490
Fortsatt byvekst	493
Husmødre på herregård	495
Fra Moss til Mexico	498
Dårlige år for fotballen	499
Jazz på Rølla	501
Grønne mosseløker	503
250 årsjubileet	505
Kronprinsparet besøker Alby	508

Kapittel V

Den nære fortid	511
Murkolosser!	511
Generalplanen og dens menn	514
Europadebatten, annen runde	518
Rådhus og rådmenn	522
Hvordan Jeløy ble egen menighet	524
Båtforbindelser	524
En familiebedrift blir børsnotert	527
Tankskip og oljeboring	529
Glassverket fornyer seg	530
Miljøbedriften som lukket	531
Kursplaner og kreativitet	534
Barnehagenes epoke	538

En nyskapning i norsk sykehusvesen?	541
Fotballsølvalder	544
Vann, kloakk og renhold	545
Asparges, stjerneløk og landskapsvern	548
Fiskekortstriden	549
Middagsaksjer	553
Børshaier og jappementalitet	554
Konsernenes tid	556
Årets aksje	559
Byfornyelse eller nostalgi?	560
Ungt og internasjonalt på F 15	561
Kor, korps og opera	563
Satsing mot gull	567
Handelsby i ekspansjon	568
Heroin i transitt	571
Monopolspillet som ble levende	574
To glass-søstre skiller lag	575
Emballasjekrigen	576
Pepsicola og gammeldags øl	578
Fotballsuksess med kneiker	580
Fusjon i fagbevegelsen?	581
Høyrebølgen i Moss	584
Kommunen slår sprekker	587
Kringler eller kunst på Alby?	590
Fødeplasser – og cellegift	593
Fra Bastø til Vestfold	595
Fadesen i Solgård skog	596
«En ulykkelig dag for Helly-Hansen»	598
D-dag for «Værven»	601
Müsli fra Moss	602
«Pokker heller, vi er stolte!»	604
«Payback» fra idretten	606
Rådmannen eksperimenterer	607
Mossehistoriens gjentakelser	609
Etterord	613
Litteratur og kilder	615
Registre	624

Kapittel I

Århundreskifte

Historien om hvordan den døsige lille handels- og trelastbyen Moss i løpet av tiårene mellom 1880 og 1900 forvandlet seg til en dynamisk moderne industriby, er spennende og spekket med detaljer. I noen år var alt i forandring, gassverket ble modernisert, gatelys satt opp, siden kom elektrisitet, nytt vannverk og ny bro til Jeløy. Tre av byens nøkkelbedrifter, Glassverket, Cellulosefabrikken og Moss Værft, ble etablert med få års mellomrom. Tallet på arbeidsplasser økte enormt og Moss ble med ett en by av arbeidere, svært mange av dem innflyttere. Noen kom fra Sverige, andre fra bygdene innenfor Moss og andre norske byer. På tredve år ble byens befolkning fordoblet. Så dramatisk har aldri byen endret seg – verken før eller senere.

Med veksten og de store nyetableringene fulgte fremskrittstro og lærevilje. Ingeniører og vitenskapsfolk var tidens helter. Lærerne og skolen spilte en viktigere rolle enn i noen annen fase av historien. Byen fikk mange nye skoler og mossingene ble på få år langt mer leseføre – og politisk bevisste. Stemmeretten ble utvidet, politiske partier, fagforeninger, idrettslag og annet organisasjonsliv blomstret. Moss fikk kinoer, bibliotek og flere aviser. Borger-skapets nye trevillaer ble bygd i sveitserstil, arbeiderne bodde som før i enklere trehus. Flere leiegårder, offentlige bygg og fabrikker ble bygd i mur. Men verken de nye husene eller de nye gatene som etablerte seg, røkket ved selve bygeografien. Byen var, som i sine tidligere dager, rotete, uoversiktlig og viltvoksende. Men nå var Moss med ett blitt industriby.

Meninger om Moss

«Skal man flykte for en eller annen ubehagelighet i Kristiania en bededag eller en lørdag efter klokken ett, er Moss utmerket å ta hen til. For det finnes en veranda der nede, som er europeisk berømt, en veranda som vender ut mot et gammelt hyggelig

Christian Krohg var en av Norges mest berømte menn sist i forrige århundre, på grunn av sine malerier, romaner og øvrige skribentvirksomhet – samt sin vakre kone Oda Krohg, bohemedronningen som også var malerinne. Her er de begge avbildet på en samtidig karikatur laget av skuespilleren Johan Fahlstrøm.

gårdsrum med svalganger rundt. Opp gjennom gulvet på denne veranda vokser et tykt gammelt lindetre som brer sine skjermende greners fyldige bladheng utover hele den store, hyggelige plass.»

Maleren og forfatteren Christian Krohg tilbrakte sommeren 1899 hos konsul Christen Sandberg på Kubberød. Hans vert var den morsomste mann i Moss, en livsglad, gigantisk utseende herre som kjente hele den radikalt borgerlige kunstnerkikk i Kristiania og hadde status i Moss fordi han var sønn av byfogd Fredrik A.Z. Sandberg. Etter oppholdet i Moss skrev Krohg en underholdende artikkel fra Moss i Kristiania-avisen *Verdens Gang*, spekket med anekdoter og treffsikre karakteristikker av byen.

Terrassen mot bakhagen i enkefru Arnesens Hotell i Dronningens gate, det tidligere Reinsch' Hotell, var ett av de steder Christian Krohg trakk frem i sin byskildring. For denne verandaen var fortsatt svært stemningsfull – og hadde en berømmelse som strakte seg tilbake gjennom hele 1800-tallet. I mangt hadde Krohg rett: Ved århundreskiftet hadde Moss adskillig av sin tidligere idyll i behold. Flere av de karakteristiske bygningene fra midten av århundret sto som de før hadde stått: Et godt synlig bymerke var den røde mursteinskirken med høyt spir i nygotisk stil, oppført i 1861 etter bybrannen i 1858. Rett ved, på den annen side av Kirkegaden, lå en park med gamle gravstener. Rådhuset, en annen rød mursteinsbygning, sto ferdig ett år etter kirken, med to sidefløyer og et mellomliggende parti med fasade mot kirken. På rådhuset holdt stadsingeniøren, byfogden og formannsskapssekretæren til, og dessuten holdt bystyret sine møter der. Den lille politi- og fengselsbygningen lå bak rådhuset.

Men det var ikke bare stemningen i Moss Christian Krohg festet seg ved. Han likte byens damer også – de hadde «intet som helst

Enkefru Arnesens hotell i Dronningens gate hadde inntil 1896 tilhørt den selskapelige og sangglade skredder Louis Reinsch. Åpenbart hadde hotellet sin sjarm i behold da Christian Krohg besøkte Moss. Flere kongelige personer og adskillige andre berømtheter hadde gjennom årene drukket te eller vin i hotellets skyggefulle bakhage, som strakte seg vestover.

Slik malte Arne Hjersing Moss fra nordsiden av Fossen i året 1901. Maleriet er preget av stor detaljtro- skap og gir et bedre samlet overblikk over Moss rundt århundreskiftet enn noe fotografi. I 1901 vant Hjersing en malerkonkurranse med sitt bilde. I dag henger det i Moss rådhus.

småbyaktig eller provinsielt ved sig.» Maleren Krohg hadde et trenet blikk for kvinnelig skjønnhet og slo med autoritet fast at Moss var «befolket» med uvanlig mange overordentlig vakre damer. Krohgs byskildring kunne gi Verdens Gangs lesere inntrykk av at de i Moss nærmest hadde å gjøre med en badeby av beste tyske eller franske merke.

Hvem vet? Moss kunne nok sikkert fortone seg eksotisk og spennende nok om man, som Krohg, definerte byen som Brehmers Bakeri, Arnesens Hotell – og promenaden langs Værle- sanden mot Moss Kurbad. Men en besøkende som la sin ferd litt videre rundt i byen og tok flere mossinger i øyesyn, ville nok måtte konkludere annerledes. De vakre og velkledde damer var det få av, de dårlig kledte menn og kvinner var mange, mange fler.

Den som gransket byen mer nærsynt enn Krohg, ville derfor snart oppdage at Moss ved århundreskiftet var blitt en virkelig industriby, med lønnsomme bedrifter – og full av skitt og vond mosselukt. I tiårene rett før århundreskiftet hadde byen forvandlet seg fra en idyllisk småby til en etter tidens målestokk, dynamisk industriby med en tallrik arbeiderklasse. For befolkningen i Moss økte intenst i 1880- og 1890-årene, mer enn i noen tidligere eller senere fase av byens historie. Og det var industrien som trakk folk til byen.

Tradisjonelle næringer som sagbruk, brennerier og møller hadde byen fortsatt. Men samtidig hadde telefon, elektrisitet, jernbane og dampskip meldt sin ankomst. Alt dette brakte nytt med seg. For kommunikasjonsmidlene inneholdt selvforsterkende mekanismer, dampskipene økte importen av kull og koks, jernplater og maskiner.

Maleriet viser en av de første menn i Moss som tok klart stilling på den liberale, «venstre» fløy i politikken i 1880-årene – Christen Sandberg, bohem, levemann og tysk visekonsul, den morsomste mann i Moss, «en mann alle diktere holdt av og alle malere kappedes om at for-evige», som Vilhelm Krag siden skrev. Dette maleriet av Sandberg er laget av en av hans mange kunstnervenner – Edvard Munch.

Maleren Hans Gude hadde tilbrakt mange av sin ungdomssomre i Moss, der han hadde slekt. På sine gamle dager kom han tilbake med sin familie og malte blant annet dette motivet rett sør for byen. Fra Fæste mot Jelø, heter bildet, som er malt i 1898.

I neste omgang oppsto behov for kraner og kaianlegg. Det resulterte i investeringer i verksteds- og verftsindustri.

Verftene, glassverket og cellulosefabrikken dominerte nå byen. Og all den nye industrien førte til at arbeiderne og deres familier preget bybildet. Samtidig som arbeidertallet vokste, ble stadig flere bedrifter omgjort til aksjeselskaper. Det svekket et annet karakteristisk trekk fra Moss på 1800-tallet, dominansen fra de få, mektige familier.

Patrisierfamilien Chrystie var utdødd, på en gammel frøken nær. Den tidligere nesten allmektige Gernerfamilien var på full fart utfor bakke. Forrige hundreårs tredje viktigste mosseslekt, familien Peterson, drev imidlertid fortsatt alle sine virksomheter med suksess. Nye bedriftsherrer som Helly J. Hansen og Johan Nyquist hadde likevel opparbeidet seg adskillig innflytelse. Enkeltpersoner får alltid stor makt i mindre byer, men alle tidens bedriftsledere hadde langt mindre personlig makt enn forrige generasjons handelspatrisiere. Kommunal og statlig makt var nå mye viktigere. Arbeiderne var samtidig i ferd med å fagorganisere seg. Men den politiske utvikling gikk tregere enn den økonomiske. Og arbeiderne ble i tillegg politisk bevisste senere enn de næringsdrivende og de offentlig ansatte. Derfor skulle det vare ennå noen år før denne industribyen, som alt lenge hadde hatt et befolkningsmessig flertall av arbeidere, ble arbeiderstyrt.

Et annet viktig trekk ved Moss rundt århundreskiftet var de mange innflyttere fra svenske bygder, fra Våler, Rygge og Råde – og andre byer i Norge. Innflyttere har vanligvis mindre respekt for «gamle» familier. Det var derfor tidstypisk når to tilflyttede herrer fikk sette hvert sitt dypt personlige preg på Moss i årene rundt århundreskiftet. Den ene kom fra Kristiansand og het Bjørn

BEFOLKNINGSVEKST I MOSS 1865-1900

År	1865	1875	1890	1900
Moss by	4129	4449	8051	8930
Landsognet m.jernv.	1070	1410		
Landsognet alene			1170	1627
Hele prestegjeldet	5099	5859	9221	10557

Jernverksområdet gikk over fra Moss landsogn til Moss by i 1875, da næringdrivende fra byen kjøpte verket. Noen kvartaler på Jeløysiden av Kanalen ble innlemmet i Moss samtidig. Men disse byutvidelsene forklarer bare litt av befolkningsøkningen mellom 1875 og 1890. Først og fremst var hele byområdet preget av stor tilflytting i 1880-årene, fordi byens næringsliv var i fremgang.

Hans Gudes bilde Sommernatt viser hans egen familie på bryggen rett sør for bygrensen. Maleriet er malt i 1897.

Kristensen og ble eneier og redaktør av en av byens to aviser. Den andre av de to sentrale innflytterne var født i Molde. Han het Carl Ludvig Stabell og var ingeniør.

Stadsingeniør Stabell og hans by

Alle i Moss rundt århundreskiftet kjente i det minste én begeistret eier av en velociped – en sykkel med ett stort hjul foran og et lite bak. Stor og kraftig var mannen som red på den. Med sitt voldsomme skjegg og frakkeskjøtene flagrende rett ut i luften må han ha vært litt av et syn. Syklisten var Carl Ludvig Stabell i egen person, en mann som bar den imponerende tittel av «Stadsingeniør – tillige Stadsconductor.» Formelt het det at han bare var «Formandskabets tekniske Assistent». Men siden han var fulltids ansatt og dertil en uhyre kompetent person, ble det i praksis slik at hans innflytelse var enorm. Når det gjaldt vann, kloakk, veier, elektrisitet og husbygging, hadde han i alle fall en makt som langt overgikk den byens valgte representanter hadde – tilsammen.

Moss bys stadsingeniør var utdannet ved Polytechnicum i Karlsruhe i Tyskland, den nasjon som var verdens vitenskapelige og

Carl Ludvig Stabell ved sitt arbeidsbord. Fotografiet er antakelig tatt etter århundreskiftet.

teknologisk ledende på denne tiden. Carl Ludvig Stabell snakket flytende tysk og fulgte med i den tyske faglitteratur. Men han visste også god beskjed om Eiffeltårnet og andre av tidens vidundere. Slikt imponerte folk i Moss langt mer enn dialekten hans, som de av og til hadde problemer med å forstå.

Stabell hadde sitt virke i en by preget av de «nye» industriforetak. Ikke minst var den del av Jeløy som var innlemmet i byen i 1878, på få år nærmest blitt et rent industriområde. For både Moss Glasværk, byens skipsverft og de to mekaniske verkstedene hadde fått plass der.

Verkstedene og jernbanen førte en veritabel «ingeniør-tid» til byen. «Den norske Industri- og Kunstutstilling» i Kristiania i 1883 ga stort overblikk over industri og landbruk, ingeniørvesen og byggekunst i samtiden. Svært mange i Moss dro inn for å se den. Men ingen visste så god beskjed om alle de nye tendenser i tiden som Stabell. Han var opprinnelig kommet til Moss som bestyrer for gassverket, som byen hadde hatt helt siden 1857. Men Stabell var en drivende mann, og hans virkeområde ble derfor raskt utvidet. Slik fikk han stadig nye titler.

Under Stabells overvåkning fikk Moss sitt første og etter tidens krav moderne vannverk i 1875. Det hadde stempelpumper som ble drevet med vann fra Mossefossen. Vannet kom også fra fossen og i flere år arbeidet Stabell intenst med regulering og senkning av

NYE GATENAVN 1882

Nytt navn 1882	Gammelt navn
Dronngens Gade	Enggaden
Fleischers Gade	Samuelsbakken
Vincent Buddes Gade	Skovgaden
Chrysties Gade	Tværgaden
Henrik Gerners Gade	Storgaden (nordre del)
Gudes Gade	Postmestergaden
Wulfsbergs Gade	Bjærget
Braatengaden	Søndre Jeløgade

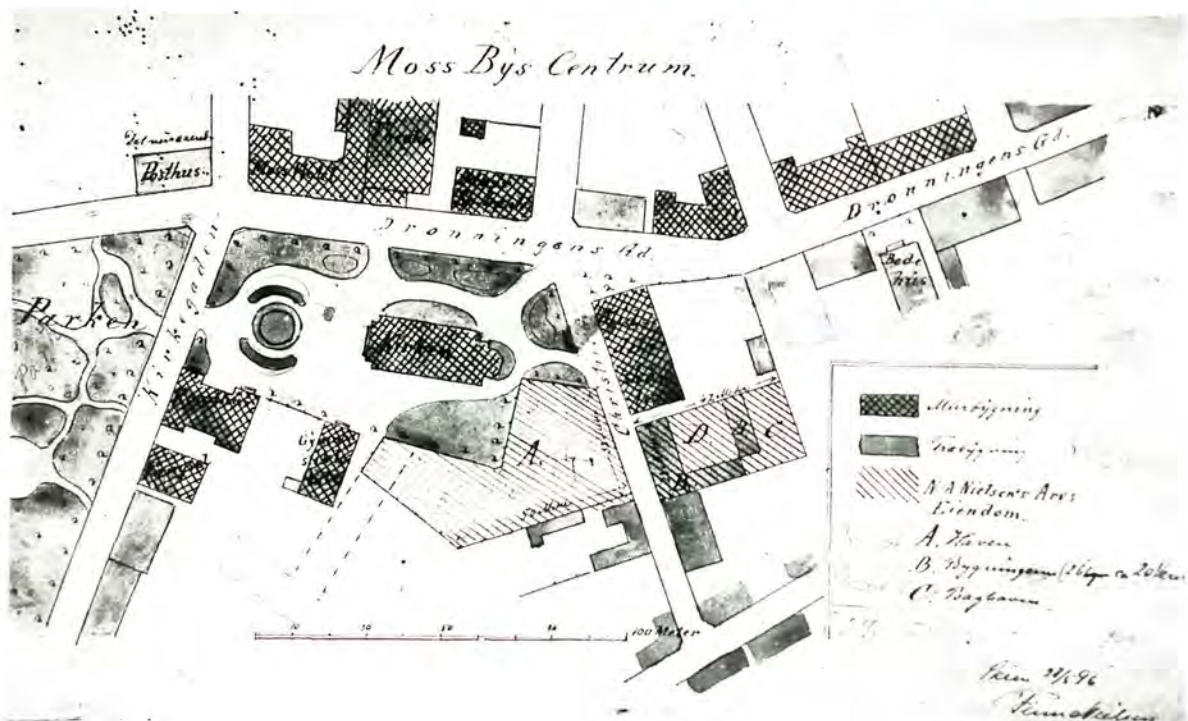
Forslaget til reguleringsplan for Dronningens gate er laget av en mann fra Skien som Stabell må ha skaffet til jobben. Planen stammer fra 1896, noen år etter at gaten hadde skiftet navn og var begynt å bli den sentrale handlegate i Moss.

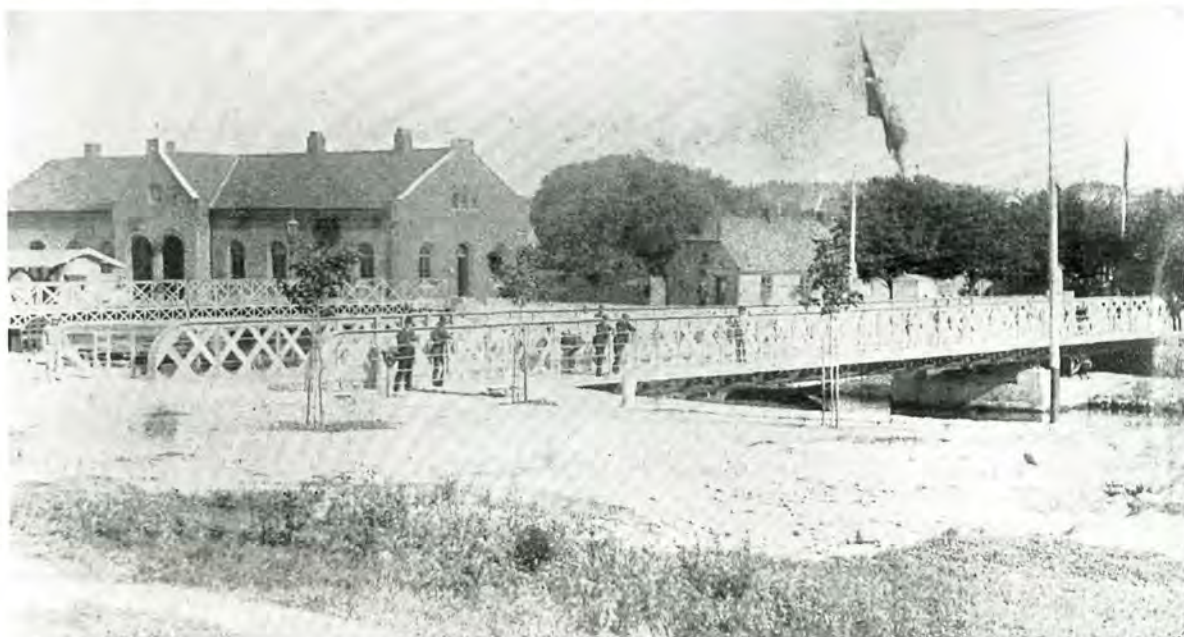
Vansjø, halvt for statens regning, for departementet bidro med 15 000 kroner til reguleringen.

Stabell forsøkte etter evne å skape orden i de dårlige gatene i Moss også, han ryddet dem opp og monterte flere gasslykter. De lyste ikke langt, men de lyste. Stabell var nok også den mann som presset på da formannskapet i 1882 vedtok at en rekke av byens gater skulle få faste navn. Ingen gatenavn hadde egentlig vært «vedtatt» tidligere, de liksom bare festnet seg gjennom hevd. Stabell fikk politikerne til å ta saken i sine hender. Da den gamle Enggaden i 1882 ble omdøpt til Dronningens Gade, var det uttrykk for en generell oppvurdering av gaten, men samtidig var det en symbolsk markering av utviklingen mot en «ny» og mer styrt og planlagt by.

Fortsatt hadde Moss to fortetninger av hus, et sentrum lå «oppe» i byen, et annet nede ved Kanalen. Midt i byen var mye forandret på få tiår, fordi det hadde vært en stor bybrann også i 1881. Brannen hadde rasert hele 39 bygårder fra Torvet og oppover Konggaden og i Søndre Bjerg, og det førte siden til mye nybygging. I 1883 endret av den grunn en sentral del av byen sitt preg; for da ble Basarbygningen og Øvre Torv anlagt. I 1880-årene skjedde det dessuten mye gjenoppbygging langs Konggaden som også endret bybildet.

Den nye jernbanestasjonen fra 1879, gassverket og tollboden lå alle nede ved Kanalen, der Stabell hadde sørget for at vestre kanal-molo var blitt rettet opp og en ny fyrlykt var blitt oppsatt.

Fotografiet fra 1888 viser på samme bilde den første broen fra 1855, som kunne trekkes i land, og den annen, «nye» kanalbro, som var en sveivebro.

Nede ved Kanalen lå dessuten en annen offentlig institusjon, noen gamle trebygninger som, med stadig nye påbygninger, den siste i 1901, tjente som byens sykehus. Mot Værla lå Moss Kurbad ganske alene sør for Strandgaden. Kanskje var det der man aller best fornemmet stemningen av det gamle, førindustrielle Moss.

Storgaden, dens forlengelse og den nye Dronningens Gade dannet forbindelsen mellom de to delene av byen. Mellom Værløgaden og Storgaden var det en stor parklignende eiendom som tidligere hadde gått under forskjellige navn, som Thaulow- og Værløkkene. Nå kalte man området for Thorneløkken, fordi det delvis var blitt opparbeidet som park da Johan H. P. Thorne bygde seg et flott hus i løkkens nordende.

Mellom Vogts gate og Løkkegaten «oppe» i byen var det sist på 1800-tallet dannet en tredje fortetning av offentlige bygninger, en brannstasjon fra 1876 og to nybygde skolebygninger, Moss Folkeskole og Moss Pikeskole. I dette området hadde Stabell virkelig vært byarkitekt. Han hadde nemlig stått i spissen for byggingen både av Folkeskolen, Pikeskolen og Middelskolen – som alle i byen kalte byens høyere skole. Ingen annen mann har derfor satt sitt preg på Moss by som fysisk enhet slik som Stabell.

Før århundreskiftet var nok den største oppgaven Stabell holdt på med, arbeidet for å få ny kanalbro. Den opprinnelige broen – fra 1855 – hadde vært en skyvebro som ble trukket på land når Kanalen skulle åpnes. Det viste seg snart som en tungvint løsning.

Hensynet til trafikken gjennom Kanalen hadde måttet avveies mot behovet for effektiv veiforbindelse. Resultatet var og ble et

På dette fotografiet ser vi Klova-dammen under reguleringen i 1886. Reguleringen førte til at litt av Gjerrebogområdet ble satt under vann.

slags kompromiss. Den nye broen, anlagt under Stabells overoppsyn i 1888, var en dobbelt svingbro. To hestekjoretøyer kunne nå godt passere hverandre ute på broen. Fotgjengere var det også plass til. Slik ble kommunikasjonen til og fra Jeløy langt bedre enn før. Det var bare hver gang broen ble svingt til side for å slippe båtene gjennom, at det ble lang ventetid. Det kunne bli skjebnesvangert, for eksempel hvis brannkorpset måtte rykke ut.

Olaf Kruse, som bodde nederst i Helgerødgaten, var broformann i en årrekke og hadde hovedansvaret for kanalbroen det meste av dagen. Han og hans kolleger ble med årene både skjeve og krumbøyde av å sveive på broen når den skulle svinges til side fordi et seilskip eller en dampbåt var på vei ut eller inn av Mossesundet.

For generasjoner av mossinger skulle «kanalbrua» bli den beste unnskyldning av verden for alle slags forsinkelser, ikke minst for skoleelever fra Jeløy som kom for sent til Moss folkeskole om morgenen.

Stabell var en for sin tid høy mann – med rank gange, skjegg og monokkel. Han var sønn av en prest, men hadde militær bakgrunn i tillegg til ingeniørutdannelsen, gikk alltid i stor sort frakk og virket på de fleste som en forbeholden og innelukket person. Han var konservativ, men mer av legning enn i erklærte politiske synspunkter. Men når han også var forsvarsvenn, følte folk det naturlig å plassere ham på den konservative siden i politikken. På den annen side var han en kunstselsker – og vanligvis en mild mann. «Men traadte nogen ham eller kommunen for nær, da kunde Stabell bide fra sig, saa det høstes og spurtes langt og lenge.» I formannskapet var han på den annen side kjent for å kunne komme med tørre vittigheter «som kunde lyse op ganske glimrende i en kjedelig og floket stund.»

Folk i byen var aldri i tvil om «ingeniørens» intelligens eller hans innsatsvilje, han var «tidlig op og tidlig i seng», hadde aldri ferie og kjente ingen normalarbeidsdag. Byens anliggender lå ham alltid på hjertet. Av den grunn ble han, tross sitt dystre utseende, en populær, ja elsket, mann i byen.

Enkelte mer naive mossinger trodde så sterkt på hans geni og hans «ingeniørkraft» at de sendte folk med vorter til ham. For med Stabell var det slik at han bare trengte å se på en vorte – så forsvant den nesten umiddelbart etterpå.

Striden om mosselukten

«Det forsmeligste ved å være fra Moss, var celluloselukten.» Det mente i hvert fall prestedatteren Frederikke Steenstrup da hun mange år senere skrev ned alt hva hun husket om sin oppvekst i Moss rundt århundreskiftet. Hun var ikke født i byen, men hadde hele sin barndom og ungdom der; hun var nemlig datter av residerende kapellan Hjalmar Steenstrup, som kom flyttende til Moss i 1893, da datteren var ett år gammel.

Ved århundreskiftet var Moss kjent blant deres mange slektninger i Kristiania, som byen som luktet: «Det hendte at gjestene spurte – enda før kufferten var pakket ut: Kan jeg få lukke vinduet? Da rødmet vi piker og tenkte: Ergerlig, at vinden akkurat i dag skulle blåse over byen fra cellulosefabrikken, og vred våre hender under de fine pynteforklærne vi hadde tatt på.»

Denne mest «berømte» industri i Moss drev sin produksjon på historisk grunn, på det området som tidligere hadde vært Moss Jernverk. Theodor Peterson hadde kjøpt jernverket sammen med sin svoger Johan Henrik Paasche Thorne og sin fetter Georg Wankel i 1875. Men han kjøpte sine slektninger ut og ble eneeier tre år senere.

Opprinnelig var Theodor Petersons plan å anlegge et skipsbyggeri, og en stund prøvde han å videreutvikle sagbruksvirksomheten, demmet opp elvebredden langs fossen med en steinmur, flyttet en dampsg fra Vansjø og ned i fossen. Men alt i 1880 nådde denne fornyede trelastdriften sitt maksimum.

Da var det Th. Peterson innså at tiden var inne for noe helt nytt. Hans plan var nå å bruke tømmer til å lage cellulose. Verdens papirforbrukere hadde lenge ventet på forbedringer. En tilfredsstillende metode til massefremstilling av papir på grunnlag av trefibre var utviklet i Tyskland i 1840- og 1850-årene. Gjennom en mekanisk slipeprosess kunne trestokkene omdannes til slipemasse som ved tilsetning av tekstilfibre ble til papir. Profittene var store – og i Norges fosser var det god plass, for mange av sagene ble på samme tid flyttet til utskipingshavnene. Over hele Østlands-

Theodor Peterson: Maleriet viser oss den liberale og optimistiske fabrikkeieren i fortiårsalderen. Vi kjenner ikke malerens navn, og det har vært antatt at maleriet er malt etter et fotografi, kort etter Th. Petersons tidlige død i 1888.

området begynte man nå med celluloseproduksjon beregnet på eksport, særlig til England.

Det var ikke rart Th. Peterson kom på slike tanker. 1870-årene ble den store gjennombruddstiden for celluloseproduksjon, og alt rundt 1890 virket markedet mettet. Th. Peterson var ikke av bransjens norske pionerer, men rakk absolutt toget før det gikk.

I 1883 sto den nye fabrikken ferdig. Den var formelt et aksjeselskap. Firmaet M. Peterson & Søn, som ble ledet av Th. Peterson, var bare hovedaksjonær. Men Th. Peterson var samtidig disponent ved fabrikken.

Den første cellulosekok ble produsert i august dette året, det var en blanding av treflis og kjemikalier varmet godt opp. Koket ble «blåst» når kjelen ble tømt av sitt eget trykk. Natron var det sentrale kjemiske middel i denne prosessen slik man praktiserte det i Moss. Men natron ga svakt papir. Og siden gran og furu var de tresorter som ble brukt, trengtes sterkere ingredienser i koket, i alle fall om man ville lage «kraftpapir». Alt etter et halvar bygde man om til sulfatproduksjon, og det var sulfaten som forårsaket «mosselukten». Ellers i Norge brukte man mest sulfitt, som luktet mindre. I verden for øvrig var sulfat det vanligste. Hvorfor skulle man ikke så bruke det i Moss?

Første driftsår ved den nye cellulosefabrikken gikk med tap, for mye av produksjonsutstyret måtte skiftes ut. Produksjonen var dessuten langt mer komplisert enn Th. Peterson først hadde trodd og de nyansatte teknikere var mer teoriens enn det praktiske livs menn. Peterson fikk mer hjelp da Henrik Johannesen, som han kjente fra barndommen, tok skrittet fra sagbruket over til cellulosefabrikken. Han viste seg å ha evnen til å mobilisere alle ansatte til forståelse for arbeidet – og god innsats. I 1883 slo han og Peterson fast at det var kapasitet til produksjon av fire tusen tonn cellulose i året. Men produksjonen nådde aldri slike høyder. Et plaster på såret var det likevel da Moss Cellulosefabrik fikk «Høieste Udmerkelse» på verdensutstillingen i Edinburg i 1884.

Disse fotografiene fra århundreskiftet gir godt inntrykk av de to etablerte hovednæringene i Moss. Det ene bildet viser Mossefossen sett nedenfra med møllene og Konventionsgården, det andre er tatt fra broen og viser Konventionsgården og cellulosefabrikken.

Mindre anerkjennelse fikk fabrikken i selve Moss. Byens to aviser, *Moss Tilskuer* og *Moss Avis*, tok regelmessig inn klager over lukten. En innsender skrev at kommunen burde anbringe kar på torvet eller andre steder for at folk skulle få et sted å kaste opp. Andre mente den forgiftningen av luften som fabrikken sto for, var en offentlig forbrytelse. Byens sunnhetskommisjon klaget også.

Th. Petersons første mottrekk var å sende sin fabrikkbestyrer til utlandet for å studere luktproblemer i forbindelse med celluloseproduksjon. Han møtte dessuten selv opp hos sunnhetskommisjonen og lovet at fabrikken skulle gjøre alt de med rimelighet kunne.

Men hvor mye var «rimelig»? I 1886 ila politimester Hans Jørgen Birch fabrikken en bot på hundre kroner pr. dag for ikke å ha etterkommet sunnhetskommisjonens pålegg om å redusere luktplagen. Og det var mye penger. Doktor Ludvig Mordt utalte at han blant sine pasienter hadde observert «hodepine, svimmelhet, kvalme, brækninger, hjertebanken, præcordialangst og døsighed samt hos noen enkelte kardialgiske og kolikkartede anfall som forstyrret, samt svelgekatarr». Og han var helt sikker på at alt sammen var et resultat av stanken.

Th. Peterson var sikkert nokså fortvilt. Men det kunne få merke på ham. Rolig og fattet rykket han ut i byens aviser og slo fast at han kjente mange borgere som slett ikke fant lukten sjenerende. Han grep også fatt i den hyppig siterte påstanden om at lukten skremte bort badegjestene fra byen. Så spurte han polemisk om det var en allmenn oppfatning at badegjestene var viktigere for Moss enn de tre hundre arbeidsplassene cellulosefabrikken hadde skapt!

I mellomtiden hadde fabrikken begynt å gå med overskudd og utbetale midler til aksjonærene. Samtidig stilnet noe av den offentlige debatt rundt utslippene fra cellulosefabrikken. Det gjorde det i det minste lettere for Th. Peterson å forlate dette liv.

For plutselig ble han alvorlig syk. Og så lenge han ennå levde, opptok hans sykdom byens aviser like intenst som «hans» lukt tidligere hadde irritert dem.

Vann og fall: Denne skjematiske fremstillingen viser hvordan vannet i Mosseelven ble fordelt mellom familien Petersons sager og fabrikker, og familien Gerner og de andre mølleierne. Åpenbart ble utregningen av vannforbruket foretatt i forbindelse med reguleringen av Vansjø i 1880-årene.

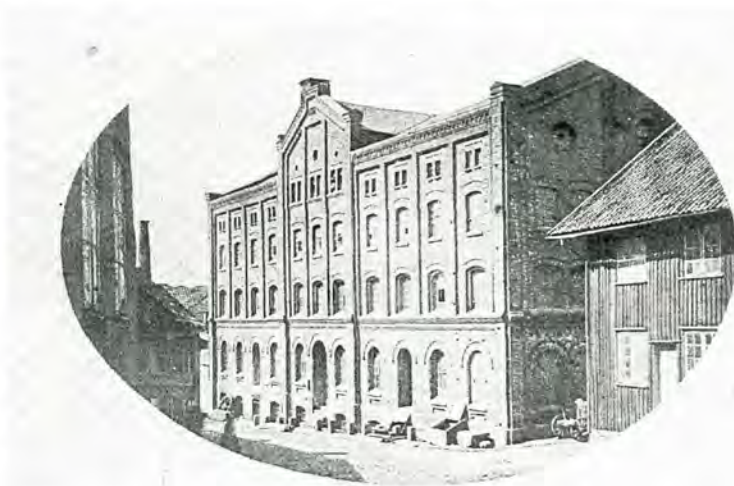
Grosserer Nyquist og møllene

Johan Nyquist kom fra enkle kår, men hadde på få år arbeidet seg frem til å bli en «stor» mann. I det gamle Moss pleide man å markere slikt med å skaffe seg en konsul- eller visekonsultittel. Men Johan Nyquist brød seg ikke om å skaffe seg noe slikt. Han foretrakk å bli omtalt som «grosserer» – eller som Nyquist, rett og slett. Jålete var Johan Nyquist aldri, men ikke særlig elegant i tøyet heller. Så ble han da heller ikke invitert hjem til de «fine» i Moss – uansett hvor mange penger han tjente.

Men om Johan Nyquist virket jovial og usnobbet, hadde han nok, innerst inne, høye tanker om sitt eget verd. Nyquist eide en pott-

Fotografet av Johan Nyquist gir ikke noe klart inntrykk av en vital forretningsmann med tusen jern i ilden. Til gjengjeld antyder det en ensom side som mannen også hadde.

Dyre Mølle er bygd i 1875, men ble alvorlig skadet under en brann i 1889.

askefabrikk oppe ved Krapfoss og det fortelles at han en dag var på vei oppover dit med en forretningsforbindelse. Vel over Krapfossbroen spurte den fremmede om alle de små hus som lå der oppe. Nyquist eide grunnen – og hadde dessuten hjulpet mange av folkene med byggematerialer. Nå slo han med ett ut med armene og begynte å gestikulere: «Alt det De ser der oppe, er mitt!»

Aktivitetene oppe ved Krapfoss var bare noen av Nyquists mange sysler. Viktigst både for ham og Moss, var møllene og kornimporten, den viktigste av de tradisjonelle, eldre næringene i Moss. Også i denne bransjen skjedde nemlig forandringer. Mest dramatisk var knyttet til Gerner & Søn, som hadde vært en av Norges to ledende kornimportører og hadde vært det, økonomisk sett, betydeligste firma i Moss. Så sent som i 1880-årene var brødrene Carl og Fredrik Gerner for småkonger å regne.

Før det hadde brødrene Gerner begynt å importere russisk i stedet for preussiske korn. I første halvdel av 1880-årene førte det til den beste tiden i firmaets og familien Gerners historie. Men få år senere sank prisene på mel; det var ille med hvete-prisen, men enda verre med rugen. På samme tid økte den utenlandske konkurransen, og Gernerne tapte penger på å kjøpe skip som ikke forrentet seg. Men brødrene Gerner og deres hustruer begrenset ikke sin livsstil på grunn av økonomisk trange tider.

Bedriftens fullmektig og praktiske leder var nettopp Johan Nyquist. Som gartnersønn hadde han aldri vært fin nok for de fine. Nå la han seg opp egne midler, dels av sin lønn, dels fra sin lille fabrikk ved Krapfoss. Siden satte han noen av sine egne midler inn i firmaet. Men han forsto fort at det var nødvendig å sikre bedriften et bredere økonomisk fundament.

Så døde Carl Gerner i 1890, og broren Fredrik Gerner virket heller ikke synderlig handlekraftig. Året etter fikk Nyquist presset igjennom aksjetegning til den omorganiserte møllebedrift.

En gruppe arbeidere er her stilt opp utenfor Johan Nyquists pottemakeri på Krapfoss i 1890-årene.

NÆRINGSLIVET I MOSS ANNO 1880

De viktigste bedrifter og deres betydning målt i antall arbeidsplasser

Trelast: 20 %

M. Peterson & Søn

Skipsverft/mekaniske

verksteder: 20 %

Vogt & Holst

William Erichsens Skips-
værksted

Moss Jernstøberi og mekaniske
Værksted

Møller/næringsmiddel- industri/tobakksfabrikker: **50 %**

H. Gerner & Søn

Anden Kloster Mølle

M. Uldstens Tobakksfabrik

J.G. Hermanstorffs

Tobakksfabrik

Harald Hjørings Ølbryggeri

Moss Bryggeri

Chr. Aug. Thornes Preservering

Tekstilindustri: 5%

Helly J. Hansens Oljeklædes-
fabrik

Hedley og Hans Olsens Regn-
klædefabrik

Annet: 5%

Charlottenlund Teglværk

Jeløy Teglværk

Wraamans Reperbane

Brusgaards Korkfabrikk &

Sæpesyderi

Russland hadde fra gammelt av dekket mer enn tre fjerdedeler av norsk kornimport. Der innførte de nå eksportforbud på korn. I Moss måtte man kjøpe korn annet steds, til dels helt fra USA, og til langt høyere priser.

Det var altså slett ikke gunstige tidsforhold som fremtvang dannelsen av A/S Moss Aktiemøller i 1891. Det nystartede aksjeselskap eide møllebygninger i tre og mur, pakkhus, sager, smie og verksted, bolighus, vannkraftrettigheter samt dampskipet *Trio*. Familien Gerner tegnet aksjer for en femtedel av kapitalen. Johan Nyquist ble nå storaksjonær og eide snart flere aksjer enn noe enkeltmedlem av familien Gerner. Bare Kristiania-bankieren Nicolai Andresen hadde tegnet seg for like mange aksjer som han.

Det var følgelig helt naturlig at Johan Nyquist ble den første formann i styret. Men mye daglig ansvar lå hos J.L. Henriksen, som den første tiden hadde tittel av kontorsjef, men hadde ansvar for 120 arbeidere og 12 funksjonærer – og enorme lagre. Fredrik Gerner endte sine dager som varamann i styret for det firma som forvaltet arven fra alle hans forfedre. Ett år senere forlot også han dette liv.

Det reorganiserte firmaets første år var preget av ytterligere motgang. Etter det skandaløse 1891 fulgte to dårlige år med høye priser og spekulasjon på kornmarkedene verden over. Først fra midten av 1890-årene fulgte noen gode år.

I siste halvdel av 1890-årene var Moss Aktiemøller stadig utsatt for hard konkurranse, nasjonalt og internasjonalt. Men prisene stabiliserte seg og kjøpeevnen ellers i landet bedret seg. Dermed

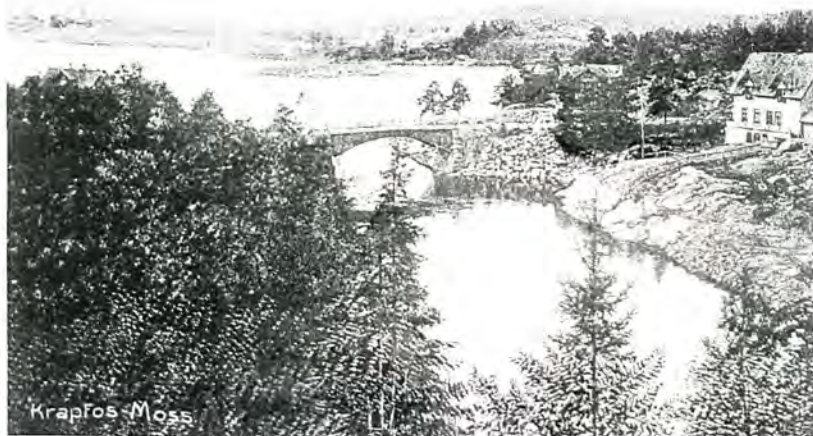
kunne man også investere i et nytt dampskip, elektrisk transportanlegg og flere tilgrensende tomter. På en nyinnkjøpt tomt ved fossen førte man opp en ny mølle, riktignok først etter en del nervøse avveininger forårsaket av at et Berlin-firma innstilte sine betalinger, og Kristiania opplevde sitt store krakk i 1899. Men i Moss fikk man ikke noe krakk. I stedet fikk man ny mølle med tilhørende lagerbygninger.

«Grosserer» Nyquist sa alt i 1895 fra seg disponentsstillingen ved Moss Aktiemøller. Han hadde jo så mange andre jern i ilden. Men han beholdt plassen sin i styret for Moss Aktiemøller og skulle i flere tiår ennå være den sterke mann, selv om Rino Thorne og et par andre i noen år fungerte som formenn. Da første verdenskrig brøt ut, overtok Nyquist roret igjen; den dyktige og trofaste Henriksen var disponent i alle disse årene.

Moss Aktiemøller møtte det nye hundreår med gode anlegg og overskudd av kapital. Like fullt ble de kriseårene som innledet 1900-tallet, tunge. For priser og konjunkturer svingte svært. Dessuten fikk man konkurranse fra møller i Prøyssen i Nordtyskland. Siden de tyske møllene malte tysk mel, slapp de importtoll. Dessuten lyktes de, i motsetning til norske møller, med å få solgt avfallsproduktene fra sin produksjon til dyrefor.

Fra 1905 tiltok den tyske konkurransen. Samtidig fikk man problemer med å skaffe nok av den lettmalte russiske rugen man likte best. Tysk rug var seigere og tyngre å male og prisen dessuten høyere. Bedriften så seg likevel i stand til å oppta lån, kjøpe Lerke nymølle og bygge den om til byggmølle. Avfallet solgte man til Tyskland, og det til ugunstige priser. Både styreformann Nyquist og disponent Henriksen klaget til norske myndigheter over at tyskerne hadde en konkurransefordel.

Den første Krapfoss-brøen over Mosseelven, som var bygd i 1880-årene og ble stående i over femti år, hadde skapt en helt ny forbindelse til områdene øst for byen.

Johan Nyquist bodde ikke i det huset øverst i Fleischers gate som folk i byen ennå kjenner som Nyquistgarden. Der var det en bror og en søster av ham som bodde. Selv hadde grossererens et hus i Møllergaten. «Lange Ola» kalte folk en bryggesjauer som pleide å ta småjobber for Nyquist. En vinterdag kom han og spurte om han ikke kunne få måke snøen av taket for Nyquist. «Det var kanskje ikke så dumt, det, du Ola.» Hvor mye skulle han ha? To kroner, hadde Ola svart, det svarte til prisen på en flaske sprit fra Nyquists brenneri. Ola fikk jobben, dro opp på taket og måkte. Men Nyquist var nøye på det, og da han fant at en liten flekk ved pipen sto igjen, ble han litt bister. «Det tar sola, det,» sa Ola. Og dermed fikk han pengene. Men da Ola året etter igjen kom for å måke snø, fikk han svar igjen: «Nei, du Ola, i år lar vi sola ta det hele.»

Liberale og grunnlovsvenner

Krav om støttetiltak for norske kornimportører hadde man fremmet gjennom mange år fra Moss. Mest entusiastisk hadde stemningen vært den gang grosserer og konsul Henrik Andreas Reinert i 1891 ble sendt til Stortinget som representant for byen. For Reinert hadde også selv interesser i møllebransjen og argumenterte ivrig for støttetiltak til norske kornimportører. Men flertallet av politikere i hovedstaden trodde den gangen på fri konkurranse, og lyttet ikke til klagen fra Moss.

Henrik Andreas Reinert – eller H.A., som han gjerne skrev seg, representerte det liberale partiet eller Venstre da han ble valgt inn på Stortinget. Et slikt begrep var nytt. I 1890-årene var nemlig Moss blitt preget av rivaliseringen mellom to politiske retninger.

Den 11. februar 1884 var det blitt dannet en Liberal Forening for Moss By og Omegn. Innbyderne talte to håndverksmestre, garver Sigvardt Arnesen og maler Martin Schjolden, tre bønder fra landsognet – Ole Dillingoen, Hans Næss og Lauritz Nøre – foruten seks større næringsdrivende fra Moss og Jeløy, med grosserer Reinert og tre viktige mannlige medlemmer av familien Peterson i spissen, brødrene Richard og Theodor Peterson og deres svoger Michael Sundt. Blant andre viktige menn i Venstre i denne tidlige fasen var urmaker Carl Andersen og meierieier Gustav Maxe, som var aktiv frikirkemann.

Dette var en sterk og provoserende markering, og organisasjonen gjorde med ett slag Moss til en politisk kløvet by. Politikk var ikke etter dette et spørsmål om de «bestes» styre, slik som før. Nå ble det avgjørende hvilket politisk syn man hadde, om man tilhørte «Venstre» eller «Høire».

På Stortinget hadde det hersket partiskiller gjennom meste-parten av 1870-årene. Venstre-navnet kom etter hvert i bruk om

*Fotografiet viser den nøkterne avis-
mannen Martinius Georg Kildahl.*

Johan Sverdrup og hans tilhengere, for de begynte å kjempe for at Stortinget skulle kontrollere regjeringens politikk. Med årene fikk denne gruppen på Stortinget støtte i en bredere bevegelse rundt om i landet.

Fra valget i 1882 hadde Sverdrups folk makten på Stortinget og rettet harde angrep på regjeringssjefen, Christian August Selmer. Året etter ble det dannet velgerorganisasjoner over hele landet. I og med at velgerorganisasjonene og parlamentsgruppene fikk kontakt med hverandre, kan vi si det ble etablert politiske «partier».

I 1880-årene var partiskillene ennå under utvikling. I Moss ble det viktig at byens aviser begynte å utvikle partipreg. *Moss Tilskuer* hadde i den tiden Christian Fredrik Dircks hadde avismonopol i

August Andreas Logn var byens apoteker og formann i Moss Forskjønnelseselskab. I den egenskap var han ansvarlig for opparbeidelsen av Kanalparken. Dessuten var han ordfører akkurat i de årene da folk i Moss først begynte å bli politisk uenige etter partiskiller. Selv tok han entydig og klart stilling for den konservative side. Det samme gjorde bankkasserer, senere bank-sjef Christian M. Holst – som ble ordfører noen år senere. Derimot vet vi ikke hva August Logns hustru Jenny Logn mente om 1880-årenes politiske stridsspørsmål. Det er henne vi ser mellom dem. Kanskje spurte man henne ikke heller. Hun hadde ikke i noe fall stemmerett.

byen, vært en upolitisk annonse- og nyhetsavis. I 1880-årene tok Moss *Tilskuer* under sin daværende eier, boktrykker Johan S. Andresen klar stilling for regjeringen, embedsmennene og kongemakten. Denne utviklingen ble nok delvis påskyndet av at det nå fantes en annen avis i byen som profilerte seg radikalt: *Moss Avis* var grunnlagt i 1876 og avisens første ansvarshavende var boktrykker eller «utgiver» som han helst kalte seg – Martinius Georg, eller M.G. Kildahl. Avisen hadde ulike eiere, men kom etter et par år i hendene på to politisk interesserte ungdommer fra Jeløy, den ene var den vitale og livsglade Christen Sandberg, den andre var Christian Sparre, som utdannet seg til marineoffiser. Begge oppholdt seg mye i Kristiania og fulgte nøye med i de politiske begivenhetene der. Og helt fra begynnelsen av 1880-tallet tok de to unge vennene parti for den nye Venstre-opposisjonen som de hadde sett vokse frem på Stortinget.

Det fikk betydning i Moss. For Sandberg og Sparre skrev i disse årene ofte selv i avisen, og slapp også sine venner til. Slikt gjorde inntrykk på både høy og lav. Og jo mer byens to aviser begynte å omtale aktuelle begivenheter på hver sin mate, jo lettere ble det for folk i Moss å delta i den politiske bevisstgjøring som samtidig fant sted i andre deler av landet.

Folk i Moss reagerte ulikt på det som skjedde. De fleste av byens embedsmenn og forretningsdrivende sympatiserte med regjeringen. De fleste håndverkere og bønder støttet opposisjonen, slik som ellers i landet. Men også forretningsfolk kunne være liberale, som Reinert, brødrene Peterson og eieren av ett av byens to mekaniske verksteder, William Erichsen.

Mange reagerte sikkert på sterkt følelsesmessig grunnlag og følte det som utilbørlig å kritisere regjeringen og kongemakten. Det hersket gode kontakter mellom kongehuset og herskapene på Melløs, Orkerød, Eyje og Værne Kloster. Georg Sibbern var ikke lenger direkte knyttet til regjeringen, men var på denne tiden norsk sendemann i Paris og nært assosiert både med kongemakten og Selmer-ministeriet. Anna Gerner på Melløs var kong Oscar IIs aller nærmeste, svært personlig allierte i Moss, mente folk å vite. Hva hun følte når hun opplevde at hennes far, Michael Sundt, og to onkler, brødrene Theodor og Richard Peterson, støttet Venstre, og dermed angivelig var «kongefiendtlige», kan man bare fabulere om. Men helt sikkert bruste det i følelser, kjoler og frakkeskjøter i selskapslivet i Moss – like så hett som i Kristiania.

I 1883 satte det Sverdrup-orienterte flertallet på Stortinget statsminister Selmer og hans regjering under riksrett og trumfet sine synspunkter igjennom både overfor alle konservative krefter og høyesterett. Kong Oscar overveide en tid faktisk statskupp. En svensk brosjyre utgitt under pseudonymet Marcellus oppfordret kongen til å halshogge Venstres førere. Heldigvis ble Oscar II advart mot det av kloke rådgivere i Stockholm.

I Moss ble ikke følelsene mindre glødende av den grunn: «Man har i det forløpne Aar været vidne til politiske Handlinger saa dristige at man må tvile om de ledende Mænd har været sig sit Ansvar og Følgen deraf bevidst,» skrev Moss Tilskuer i sin nytårsleder i januar 1884.

27. februar 1884 falt riksrettsdommen over statsministeren, dommen over de andre statsrådene fulgte på løpende bånd. Da var Moss fullt involvert i den politiske mobilisering som preget Norge. De tre andre byene i Smaalenene hadde dannet politiske foreninger alt høsten i forveien. I Moss hadde man nølt.

To måneder etter de liberale, den 8. april 1884, rykket også de konservative åpent ut og dannet Moss Grunnlovsforening. Novemberforeningen kalte man den tilsvarende organisasjon enkelte andre steder. Disse organisasjonene hadde som formål å verne forfatningen fra 1814, maktfordelingen og den innskrenkede stemmerett, kristendommen og unionen med Sverige. De oppfattet det som om de forsvarte seg både mot vantro, mot unionsfiendtlig venstreradikalisme og republikanere.

De konservatives liste i Moss viste et masseoppbud av godt voksne herrer innen embedsstanden og borgerskapet – så massivt at det kanskje snarere har skremt enn appellert til befolkningen ellers. Bare én bonde og et par håndverkere var med, og det enda innbydelseslisten samlet telte hele 64 navn. Embedsmenn og andre universitetsutdannede var det mange av. Byfogd Fredrik A.Z. Sandberg hadde en helt annen oppfatning enn sin radikale sønn. Andre samfunnsautoriteter som politimester Hans Jørgen Birch og ordfører og apoteker August Logn figurerte også høyt

oppe på listen. Legene Ludvig Mordt og Jens Galtung var også viktige opinionsdannere. Blant byens forretningsdrivende var de fleste med: Brødrene Johan og Rino Thorne, deres slektning Chr. August Thorne, Carsten Smith, brødrene Johan og Jørgen Vogt og alle mannlige medlemmer av familien Holst. Den enslige bonde på listen var Ole Walle fra Tronvik, håndverkerne var skomakeren Nils Christian Bang og snekkeren W.A. Boestedt.

At to «partier» var under etablering, betydde ikke at Moss ble en fullstendig kløvet by. For ikke alle i Moss lot seg involvere i politikken. Blant arbeiderne var det svært mange som ikke hadde stemmerett og derfor var uinteresserte. Det samme gjaldt byens kvinner. Men det var også embedsmenn i byen som av prinsipielle grunner holdt seg utenfor både politikken og diskusjonene. En mann som Johan Nyquist var blant dem som nølte lenge. Men i 1890-årene ble også han med i Høire – eller i Moss konservative Forening, som man dengang sa.

Om Moss var sent ute med selve «parti»-dannelsene, klarte liberalerne å mobilisere svært mange. Alt i juli 1884 hadde det tegnet seg 265 medlemmer til den liberale forening. Det var imponerende! Bare de fire største byene i landet – samt Kristiansund – hadde flere medlemmer.

I løpet av våren sluttet både de liberale og de konservative seg til hver sine amtsorganisasjoner. I løpet av sommeren 1884 avholdt begge de to nye politiske folkebevegelsene sine første landsmøter. Sommeren 1884 ble den første venstre-regjering utnevnt, Johan Sverdrups regjering. To bondesønner fikk statsrådsposter i den nye, liberale regjeringen, den daværende sorenskriver i Moss, Aimar August Sørenssen, ble justisminister. Etter dette kom det for alvor hevd på å snakke om partier, «Venstre» var alle som støttet den nye regjeringen. De konservative, som nå befant seg i opposisjon, ble av og til kalt «Høire», selv om dette begrepet på denne tiden bare var i bruk helt uoffisielt.

Begge de to politiske «partiene» i Moss lignet likevel fortsatt adskillig på klubber for meningsfeller der man dyrket sine felles interesser. Den liberale klubb skulle være liberal og «ved samtaler, møter, foredrag og Udbredelse af liberale Skrifter . . . virke for folkelig Oplysning og vekke Sands for alt, som angar Stat og Kommune.» Ofte ble møtene avsluttet med en bolle punsj og «en munter Passiar». I den konservative klubben ble det også servert punsj – men formene var bare litt stivere.

Adjunkt Schreiner i vansker

«Jeg vil ikke nettop påstå at alle venstrefolk er kjeltringer; men sikkert er det at alle kjeltringer er venstrefolk.» uttalte en av Moss bys spisser til en ung, radikal filolog som var kommet til Moss i

1889. Den unge mann het Jens R. Schreiner og hadde fått arbeid som adjunkt ved middelskolen. Utsagnet falt på en spøkefull måte. Men det var nok langt på vei en allmenn oppfatning blant byens bedrestilte som der kom til uttrykk.

Saken var at unge Schreiner ikke bare ville undervise byens unge. Han trengte penger – og var politisk interessert. Derfor påtok han seg å redigere venstreavisen Moss Avis på fritiden. Og det var ikke bra. Hvordan kunne en venstremann undervise ungdommen i norsk litteratur – og historie? Kanskje ble Schreiner av og til også litt polemisk, og kanskje glemte han enkelte detaljer i sine avis kommentarer. Det innrømmet han i alle fall mange år senere i en litt selvkritisk erindringsartikkel i Moss Avis: «En redaktør må ha politiske kunnskaper, huske lovparagrafer, og han må på sine fingre kunne regne op hele motpartens synderegister. Alt dette var det smått bevendt med hos mig.»

I konservative kretser ble man i 1889 ekstra irritert over Moss Avis og spesielt over den unge Schreiners redaksjonelle kommentarer. I Moss Tilskuer ble det uttalt at man enten fikk avsette Schreiner – eller ta barna ut av skolen, dersom han ikke innstilte sin politiske virksomhet.

I desember 1890 toppet striden seg. I et møte blant skolens forstandere fikk byens strenge sogneprest, Adolf Johannes Boye, gjennomført et vedtak om å kritisere den «mindre tilbørlige» måte Schreiner redigerte Moss Avis på. Samtidig ble det uttalt at han hadde vakt anstøt – som lærer.

Men Schreiner satte hardt mot hardt og uttalte at han ikke hadde til hensikt å slutte som redaktør eller forandre sin redaksjonelle praksis. «Hadde jeg visst at De var venstremann, vilde jeg aldri vært med på å ansette Dem,» uttalte sogneprest Boye da. Det var nok en uheldig formulering. For den fikk straks middelskolens overlærer, Richard Olsen, til å komme sin unge, nyansatte og radikale lærer i forsvar: «Den slags hensyn, vilde ikke jeg ha tatt.»

Slutten på «lærerstriden» i 1890 ble at Schreiner fortsatte i begge sine stillinger. Men det varte ikke lenge før det kom enda en ung og venstreorientert innflytter til byen – som snart skulle sette et enda sterkere og mer personlig preg både på Moss Avis og Moss by.

En gudebolig til Johan H.P. Thorne

Styrkeforholdet mellom de to partier i Moss kom ikke bare til uttrykk gjennom aviser og partier, men i ordførervalg og stortingsvalg. Og på tross av støtte fra H.A. Reinert og de fleste i familien Peterson – samt den gamle, fine, men radikale frøken Elisa Chrystie på Torderød – ble Venstre først og fremst oppfattet som bøndernes og håndverkernes parti.

**DE FØRSTE STORTINGS-
VALG I MOSS**

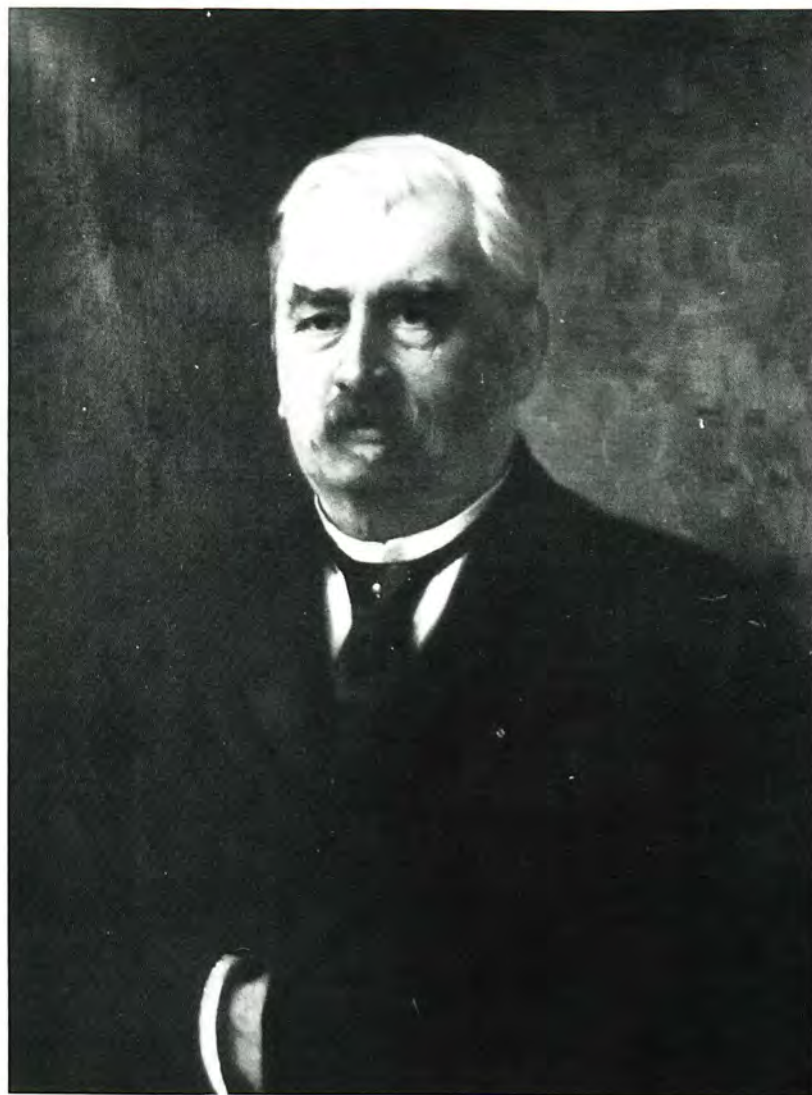
År	Konservative	Venstre
1885	197	122
1891	218	249

Disse to menn var begge politiske forgrunnsfigurer i Moss i 1890-årene – og dertil stortingsmenn. Venstres H.A. Reinert er malt av svigersønnen, Jacob Sømme, etter århundreskiftet.

I Moss, som i de fleste andre av landets byer, sto derfor de konservative sterkest til å begynne med. Stortingsvalgene var kanskje den tydeligste indikator på forholdet mellom partiene. I 1885 vant de konservative med 197 mot 122 stemmer – og sendte Johan Henrik Paasche Thorne til Stortinget. Først to valg senere, i 1891, vant Venstre. Denne gangen var stemmetallene 249 mot 218 stemmer. Det vitner om sterkere mobilisering og større valgdeltakelse på begge hold, for stemmeretten var omtrent som før.

Det var først nå, i 1891, at H.A. Reinert kom på Stortinget, som representant for de liberale. Blant annet fikk han som mandat å gå inn for meltoll. Apoteker August Andreas Løgn, som var ordfører i byen før partidannelsen, ble den første formann i Den konservative Forening i Moss og var lokalavdelingens representant ved flere sentrale møter.

Høires Johan H.P. Thorne er malt av Asta Nørregaard i 1890-årene – da var Thorne sågar blitt statsråd.

Men det var en annen konservativ herre de fleste i Moss snakket langt mer om enn Løgn. Det var Johan Henrik Paasche Thorne. Johan H.P. Thorne, som han kalte seg, var en mann som likte å bli snakket om, ønsket å gjøre inntrykk på folk – og gjorde det. Han var storvokst, elegant i tøyet og flyttet på denne tiden en flott to etasjes trevilla fra Sandesund til den løkken midt i Moss, mellom jernbanelinjen og kirken, som han i sin tid hadde kjøpt av sin svigermor. Huset gikk under navnet Breidablikk. En skikkelig gudebolig var nøyaktig hva Thorne syntes han fortjente.

Thorne kom til å sitte i to perioder på Stortinget. Der markerte han seg så vel at han ble statsråd i Emil Stangs konservative regjering, første gang da Stang overtok etter Johan Sverdrup fra 1889 og siden da Stang i 1893 kom tilbake som regjeringssjef.

Stasbygningen Breidablikk trer godt frem på dette fotografiet fra 1880-årene.

Johan H.P. Thorne hadde arvet over halvparten av Peterson-familiens skip, han kjøpte og solgte skog og eide dessuten parter i en svensk sulfatfabrikk. Hans mange økonomiske aktiviteter gjorde ham rik – den politiske suksess økte hans ambisjoner. I 1893 kjøpte han herregården Eyje i Rygge og leide ut Breidablikk. Nå var han godseier til Eyje, men beholdt sin statsrådtittel. Siden var det ingen som kunne gjøre ham rangen stridig som den naturlige lederfigur i konservative kretser. Men hans stilling var kanskje enda mer suveren i landdistriktet enn inne i selve Moss.

Den vanskelige stemmeretten

Det var ikke en eneste arbeider som markerte seg i politikken i Moss i denne perioden. Det hadde flere årsaker. For det første var det få arbeidere som hadde stemmerett. I tillegg var selve valgsystemet komplisert. Det var innviklet og trinnvist organisert, tilpasset den gamle tid, systemet hadde som eksplisitt siktemål å utkrystallisere de menn som hadde høy «naturlig» status. Det var «de bestes styre» det gamle system var innrettet mot, ikke flertallets.

Mindre enn seks prosent av befolkningen i Moss hadde inntekt og eiendom nok til å være «stemmerettskvalifisert», 310 mann i 1879. I årene som fulgte, steg tallet på de kvalifiserte. Men folketallet steg mer, slik at det ikke ble flere, målt i prosent. I 1897 var det 796 menn i Moss som var stemmerettskvalifiserte. Men fortsatt var det bare halvparten av alle skattebetalere, fjerdedelen av alle voksne menn. Under hundre av dem var arbeidere.

Selv for disse hundre arbeiderne, var det vanskelig å få stemt. For å komme med i den politiske prosessen, måtte man først gå og

registrere seg, personlig. Ikke alle visste om det, og noen brydde seg ikke om det. Det senket også deltakelsen. Og selv om man var registrert som stemmeberettiget, kunne man bli syk eller glemme å benytte sin rett på selve valgdagen.

Valget var dessuten indirekte, man stemte ikke på stortingsmenn, men på «valgmenn». Valgmennene fra Moss og Drøbak, til sammen ti mann i 1891, skulle i fellesskap avgjøre hvem som skulle bli stortingsmann. Det sier seg selv at toneangivende menn – som Thorne – med venner, penger og forbindelser hadde aller best mulighet til å få det som de ville. Hvis noen ville ha en annen mann frem, måtte dette planlegges meget vel på forhånd.

I 1880-årene arbeidet Venstre samlet for å utvide sin maktbase. Det ønsket de å gjøre via stemmerettsutvidelser. Men Venstre råkete med årene ut i en indre krise – og ble splittet. Dessuten krevdes to

HVEM ER HVEM I MOSS RUNDT ÅRHUNDRESKIFTET

Stortingsmenn

grosserer Johan H.P. Thorne (H)	1885-1890
sorenskriver Jens Holmboe (H)	1889-1891
grosserer H.A. Reinert (V)	1891-1894
glassmester Oluf Iversen (V)	1895-1906

Ordførere Moss by

apoteker August A. Logn	1878-1880
grosserer Johan H.P. Thorne (H)	1881-1889
grosserer H.A. Reinert (V)	1890
grosserer Johan Nyquist (H)	1891
banksjef Christian M. Holst (H)	1892-1904

Ordførere Jeløy herred

skipsreder Richard Peterson (V)	1882-1887
godseier Georg Wankel (H)	1888-1896
løytnant Hans Vanem	1896-1898
gårdbr. Henrik Skallerød (N.Landm)	1898-1914

Amtmenn

Johan Lauritz Rasch	1881-1890
Ulrik Fredrik Arneberg	1891-1905

Byfogder

Fredrik A.Z. Sandberg	1881-1900
Carl M. Thorstenson	1901-1905

Sorenskrivere

Aimar August Sørenssen	1881-1884
Jens Holmboe	1884-1891
Christian L. Hausmann	1891-1911

Politimestre

Hans Jørgen Birch	1881-1889
Oskar August Andersen	1889-1896
Jesper Olaf Seip	1896-1901

Offentlig ansatte leger

distriktslege Ude Jacob Høst	1880-1903
bylege Jens Galtung fra	1876

Stadsingeniør

Carl Ludvig Stabell	1875-
---------------------	-------

Prester

sogneprest Adolf Johannes Boye	1873-1892
prost Hans Edvard Hansen	1893-1912
res.kap. Hjalmar Steenstrup	1893-1915
kapellan Johan Martin Wisløff	1899-1907
kapellan Gullik Stønnum	1908-1912

Overlærer Moss høiere Almenskole

Richard Olsen	1868-1910
---------------	-----------

Skolebestyrer Moss Folkeskole

Johan P. Martinsen	1880-1903
--------------------	-----------

Formenn Moss Håndverkerforening

glassmester Andreas Michelsen	1878-1883
bakermester Fritz Brehmer	1884-1889
mølleier Rasmus Jørgensen	1889-1897
pølsemaker O. Nilsen	1897-1908

Formenn Moss Handelsstands Forening

Aug. Thoring	1888-1889
H. Juell Beck	1890-1895
J.L. Henrichsen	1895-1901
L.P. Sterud	1901-1903

Formann Moss Kvinneråd

Kirsten Holst	1903-
---------------	-------

Avisredaktører

Johan S. Andresen Moss Tilskuer	1884-1889
Jan Skaar og Chr. Gundersen	
Moss Tilskuer	1890-årene
Thorvald Rygh Moss Tilskuer	1896-1900
Axel Myklegård Moss Tilskuer	1901-
M.G. Kildahl Moss Avis	1876-1889
Jens R. Schreiner Moss Avis	1889-1892
Bjørn Kristensen Moss Avis	1893-

tredjedels stortingsflertall for en slik grunnlovsendring. Derfor var det naturlig å utvide stemmeretten kommunalt først, for der kunne slike forandringer gjennomføres ved simpelt flertall. I 1896 fikk alle mannlige skattebetalere over 25 år kommunal stemmerett. Nå fikk bystyret dessuten rett til selv å utpeke formannskapet. I 1898 hadde Venstre sterkt nok flertall på Stortinget til å gjennomføre allmenn stemmerett for norske menn over 25 år også ved stortingsvalg. I Moss fikk dermed 1499 menn stemmerett, dobbelt så mange som ved foregående stortingsvalg. Hva kom det til å bety? Full mobilisering av arbeidernes stemmer?

Akk nei. Valgdeltakelsen hadde ligget på åtti prosent i 1880-årene og steget til 95 prosent i 1890-årene. Nå ble deltakelsen mye lavere. Bare rundt tre fjerdepart av mennene i Moss benyttet sin stemmerett, enda færre blant arbeiderne. Ved kommunevalget ble deltakelsen enda lavere. Flertallet av arbeidsfolkene så ikke noe poeng i å benytte stemmeretten. I det lå det vel både politisk protest og en viss slapphet.

VALGDELTAELSE VED KOMMUNEVALG

År	Kvalifiserte	Avgitte stemmer	Totalbefolkning
1870	232	206	4300
1882	342	219	6300
1888	541	272	6906
1897	796	674	8700
1900	1499	1036	8941

Bygging av en av de nye møllene ved fossen i 1890-årene. De karakteristiske teglsteinene som var i bruk under byggingen, ble produsert på teglverkene i Moss. Dem var det mange av. Charlottenlund Teglverk på Jeløy ble nedlagt i 1907. Jeløy Teglverk på Framnes kom aldri i full drift. Murmester Emil Christophersen fikk derimot større suksess da han i 1907 startet opp igjen et eldre teglverk ved Værla, nedenfor Mellos. Det er hans teglverk vi ser på dette bildet. Svært mange bedrifter og boliger i Moss er satt opp med teglsten derfra.

Det Forenede Norske Arbeiderparti var blitt stiftet i 1887, i kjølvannet av de andre partidannelsene og under påvirkning av en begynnende splittelse i Venstre. Men det lille, nye Arbeiderpartiet hadde bare oppslutning i noen få byer. Ved stortingsvalgene i 1890-årene støttet de Venstres kandidater. Så lenge stemmeretten ikke omfattet flere, var det liten vits i selvstendige markeringer.

Det var blitt dannet en Socialdemokratisk Forening i Moss alt i 1893. Den hadde sin basis blant de mest leseføre, særlig blant håndverkerne. I Moss var det byens skomakere som dannet grunnstammen i foreningen.

De arbeidere som hadde eiendom eller inntekt nok til å få stemmerett, støttet Venstre, hvis de gadd stemme. Det var fordi Venstre hadde program om utvidet stemmerett, men også fordi enkelte innen Venstre hadde begynt å snakke om sosiale reformer.

Kvinner hadde på denne tiden ikke stemmerett, uansett hvilken klasse de kom fra. Men de kunne nok gjøre sin innflytelse gjeldende for det, også i arbeidermiljøer. En cellulosearbeider som het Albert Napoleon Wrenz, hadde bistilling som portner i kemner Henrik Holsts hus i Storgaten. En gang han skulle av gårde for å stemme under ett av stortingsvalgene i 1890-årene, kunne naboene høre hans kone, Maren Olava, rope etter ham idet han gikk: «Stem på hvem du vil, du mann, men Gud nåde deg om ikke doktor Holmboe blir valgt!»

I arbeidernes rekke var det heller ikke mange menn som hadde lov til å stemme. De fleste tjente dårlig og manglet derfor stemmerett. De var mer opptatt av høyere lønn enn av den typen politikk som ble drevet på Stortinget og i Moss bystyre. Men det bidro nok også til den lave interessen for politikk blant arbeiderne, at nokså mange av dem på denne tiden var dypt involvert i en annen form for protest mot øvrigheten og samfunnstoppene. Mange av arbeiderne i Moss ble nemlig religiøse opprørere – før de ble politisk interessert.

Presten Boye refser «avvikerne»

Sognepresten i Moss sist på 1800-tallet, Adolf Johannes Boye, var en mann som følte at prestekallet ga ham ansvar for å refse de vantro og uvitende. Han holdt derfor lange og dystre prekener om søndagene. Luthers «rene» lære og det moralske liv lå ham sterkt på sinne, og dette forkynte han med autoritet. Men mange kristne følte at kristenlivet også representerte sterk indre glede, ja ekstase. I Moss var det i disse årene adskillige menn som hadde egne meninger om bibelske og kirkelige spørsmål. Dette hadde sognepresten ingen forståelse for.

Holdninger som hans kan provosere frem konflikter. Slik gikk det i Moss. Carl Fredrik Prydz var en av de første Boye kom i

Fru Hilditch med tre døtre er her fotografert rundt 1890, bare noen år før Kjøpmann Hilditch og hele hans familie flyttet fra Moss.

klammeri med. Han hadde som unggutt reist ut som sjømann, men var blitt «vakt» og døpt i New York. Så kom han hjem til sin fødeby. Da hans søster døde, ga han beskjed om at hun ikke skulle ha kirkelig begravelse. Hun var, som sin bror, blitt «baptist».

Dette var i 1873. Året etter hadde Prydz alt døpt flere familie-medlemmer, venner – og tjenestefolk. Sogneprest Boye anklaget

DIREKTE UTMELDINGER AV STATSKIRKEN

Innflyttere utenfor statskirken ikke medregnet

ÅR:	1876-1879	1880-1882	1883-1885	1886-1889	1890
ANTALL:	181	79	71	37	42

ham på det grunnlag for «å ha påtatt seg embedsmannsstilling» og overtalte byfogd Adolph Dahl til å ilegge ham en bot. Dette ble opptakten til en maktkamp mellom presten Boye og legfolket i Moss som skulle vare i tyve år.

Hans Edvard Hansen, som tyve år senere skulle overta som sogneprest i Moss, skrev om Boye i kallsboken at han var «en nidkjær og dyktig præst, meget anseet og afholdt i de menigheder han før havde virket.» Slik gikk det ikke i Moss. Han var flink til å behandle gamle og syke. Men hans strenge søndagsprekener fikk få tilhørere. Blant legfolket var han fryktet, ja avskydd.

Det var splid i det politiske liv i Norge i disse årene. Norsk åndsliv var også splittet, og nye tanker preget universitetet, aviser og tidskrifter. Darwinismen og fremskrittstroen sto sterkt, Bjørnstjerne Bjørnson og Arne Garborg var på kollisjonskurs med kristendommen. Nye, liberale tanker preget også enkelte teologer. Derfor ble flertallet innen kirken preget av desto strengere konfesjonalisme. En bivirkning av dette ble utmeldinger fra statskirken og opprettelse av egne kirkesamfunn.

I Moss var sognepresten og byens jurister enige om at religiøse avvikere var farlige opprørere og at de derfor måtte holdes under kontroll. Da Prydz nektet å betale den boten han var blitt ilagt, fulgte én anklage etter den annen, både fra amtmannen og byfogden. Prytz og de som sympatiserte med ham, møtte altså full og samlet motstand fra alle myndigheter.

Myndighetenes linje gjorde vondt verre. Resultatet ble en eksplosjonsartet flukt fra statskirken. Masseutmeldelser fant sted i mange byer i Norge på denne tiden. Men det gikk «verre» i Moss enn de fleste andre steder, kanskje fordi presten Boye var ekstra stivbent og førte ren kollisjonspolitikk mot legfolket. «Boye var ikke manden, der passede i den bevægelse der fandt sted paa Moss,» skrev hans etterfølger diplomatisk, og anførte at Boye hadde et lett bevegelig temperament, var hissig, nærtagende, ja kanskje litt uintelligent også.

Det hadde før dette også foregått adskillig vekkelse i Moss. Men de fleste som var blitt «vakt» eller «omvendt», hadde forblitt medlemmer av statskirken. De hadde stort sett vært organisert i den frie Indremisjonsforeningen som også ofte ble kalt «Uelandsvennene» og som høsten 1876 bygde sitt eget lokale i Dronningens gate.

Carl Fredrik Prytz og hans baptistiske tilhengere ble det første dissentersamfunn i Moss. I 1876 fulgte opprettelsen av en metodistmenighet, den fikk svært mange av sine medlemmer blant Uelandsvennene. Boye innkalte dette året til stort møte og gjorde strengt og refsende rede for forskjellen mellom den rene lutherske og den falske metodistiske troslære. Året etter ble det dannet et tredje kirkesamfunn, en luthersk «frimenighet» organisert etter presbyterianske prinsipper.

Boye ble bare sintere og sintere etter som det religiøse spekteret vokste og tallet på utmeldte økte. «Han kjendte det som en anklage og vel nærmest som forurettelse imod ham personlig, hver gang nogen kom for at utmælde sig.» Det som foregikk, gjorde ham ikke bare sint, men også svært sliten. Derfor fikk han ansatt personlig kapellan. Men ingen av de tre som, etter tur, arbeidet for ham, ble lenge i kallet. Boye forsøkte samtidig selv å komme seg vekk fra byen og søkte en rekke sogn med lavere prestisje enn Moss, men ble ikke tilsatt noe annet sted. Derfor ble han i Moss. Og der fortsatte han å plage dissenterne.

I 1877 oppsummererte biskopen situasjonen etter et besøk i Moss: «58 Menighetslemmer ere i det sidste Aar gaaed over til Methodistmenigheden, 12 til Baptistmenigheden. I den sidste Tid er stiftet en luthersk Frimenighet til hvilken 25 ere gaaed over. Samtlige separatistiske Samfund arbeider stærkt paa at vinde proselytter.»

Med sine tre dissentersamfunn markerte Moss seg i norsk sammenheng som en by sterkt preget av religiøs splittelse. Det fikk nok også visse politiske ringvirkninger. Folk som følte at de ikke horte «hjemme» i kirken og meldte seg ut, tok jo et stykke på vei et oppgjør med resten av det etablerte samfunn også. Utbryterne støttet derfor partiet Venstre i den grad de interesserte seg for politikk. Meierieier Gustav Maxe var en viktig kontaktperson mellom de politisk aktive i Venstre og folket i dissentermenighetene.

For en som var født og oppvokst i Moss, må nok det å melde seg ut av statskirken ha vært følt som en stor, skjebnesvanger avgjørelse. Men det var mange innflyttere i Moss på denne tiden, tredjedelen av dissenterne sto utenfor statskirken allerede før de kom til byen. Svenske innvandrere følte seg nok ofte som utenforstående og avvikende skapninger når de kom flyttende til byen. Derfor kostet det nok dem litt mindre å tilhøre en av «menighetene». Hver femte svenske i Moss tilhørte da også et av dissentersamfunnene.

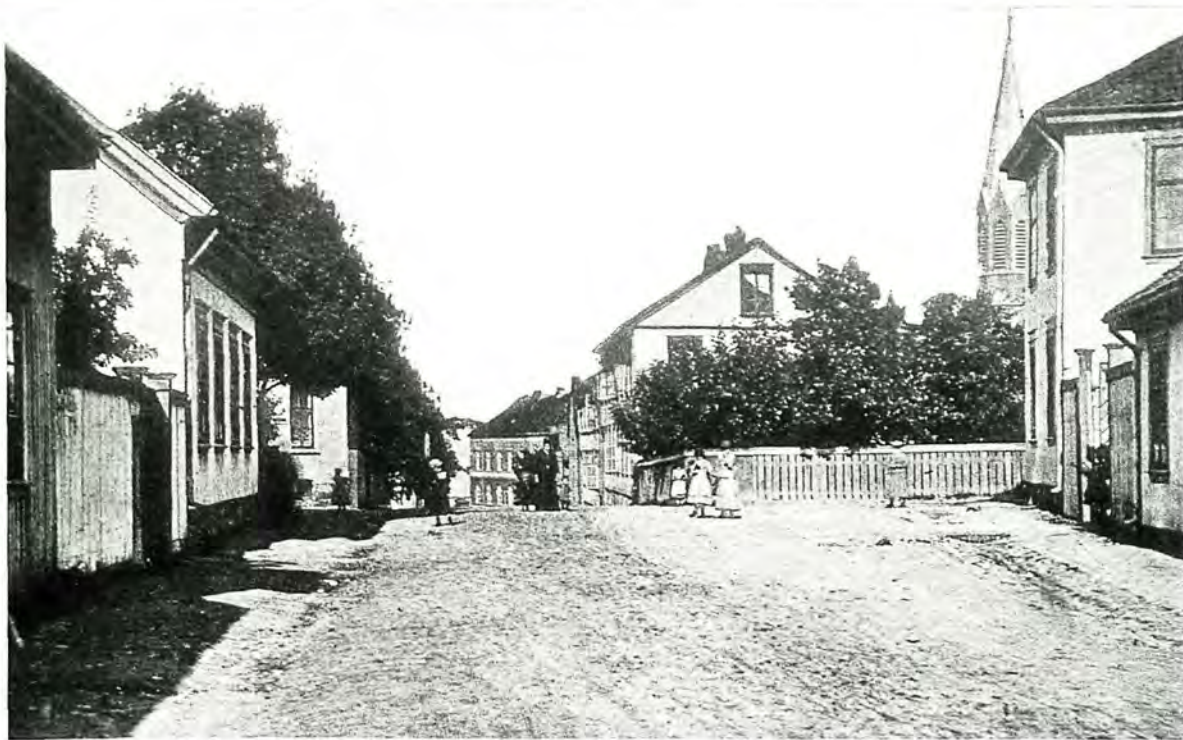
DISSENTERSAMFUNN

Grunnlagt

Ernst Hilditch-baptistene	1876
Metodistene	1876
Den lutherske frimenighet	1877
Axel Wold-baptistene,	
«Logen»	1882
Adventistene	1887

Kjøpmann Hilditch får det som han vil

Metodistmenigheten i Moss hadde sitt første møte i den rike kolonialkjøpmann Ernst Hilditch's hjem i Kongens Gade. De prøvde siden å leie et par av byens dansesaler som lokale, men fikk det

Så idyllisk så det ut i Kirkegaten rundt århundreskiftet. Alle de husene vi ser, stammer fra slutten av 1800-tallet, før brannen i 1858 hadde rasert all tidligere bebyggelse. Moss Aktiemeieri holdt til i bygningen til høyre på bildet. Stadslege Jens Galtung bodde i gården lenger bak.

ikke til. Det skyldtes presten Boyes propaganda. Inntil videre holdt menigheten derfor til på Hilditchs kornloft.

Den 9. juli 1876 hadde en rekke østlandsmenigheter massestevne i Moss med 1500 deltakere! Hilditch var en av byens rikeste kjøpmenn. Han hadde skjenket penger til bygging av bedehuset tidligere. Nå bidro han til hus for metodistene.

Metodismen var kommet til Norge med sjøfolk, la vekt på hellig liv og «botskamp» og hadde en bismak av Amerika og den nye, frie verden der, men hadde prester og biskoper, slik som den lutherske kirken. Kirkeinnvielsen medførte besøk av den amerikanske biskop Andrews. I Onsøy og Rygge hadde metodistene også innflytelse. I Moss mente metodistene følgelig at «alle Tegn tyder paa at man imødegaaar en Seierrik Fremtid.»

«Den Lutherske frimenighet» var ikke «amerikansk», men snarere nordeuropeisk i sine grunnprinsipper. Men også der gikk man inn for en mer demokratisk kirke, der presten ikke kunne øve kirketukt. Mange opponerte også mot måten nattverden ble foretatt – med offentlig absolusjon med håndspåleggelse. Opprinnelig var det 18 mossinger som i 1877 hadde gått sammen om å danne en luthersk «frimenighet» etter presbyteriansk modell. De ansatte en emissær fra Vestfold som forstander. Det var nettopp disse 18 som hadde betalt mest penger for Indremisjonens bedehus. En tid holdt de sine møter der og regnet med at de kunne

beholde huset – men måtte gi det opp. I stedet holdt de en tid møter hos en av bevegelsens tillitsvalgte eldstebrødre, Gustav Maxe, i et hus som siden ble kjent som «Maxegården».

Et par år senere, i 1880, kom Indremisjonen i økonomiske vansker og ble nærmest nedlagt. Bedehuset ble frembudt på auksjon, og da fikk frikirken tilslaget, på halvparten av det bygget i sin tid hadde kostet.

Kjøpmann Hilditch hadde forlatt statskirken fordi sogneprest Boye var så tyrannisk. Så viste det seg at den nyansatte forstanderen – eller presten – i metodistkirken var like autoritær. Derfor ble han ikke lenge i metodistenes rekker. Etter vel ett år meldte Hilditch og hans kone seg ut. I stedet ble de med hos de mer antiautoritære baptistene rundt Carl Fredrik Prydz. Der hadde man ikke forstandere, for de baptistiske bevegelser tok fullstendig avstand fra at forsamlingene skulle ledes av predikanter eller eldstebrødre.

Kjøpmann Hilditchs overgang til baptistene førte til svær tilstrømming hos dem. Og han gikk ikke av veien for å agitere blant metodistene og oppfordre flere til å følge sitt eksempel. Også baptistene hadde først fått låne lokaler av Gustav Maxe. Men snart var Hilditch for tredje gang med på å reise et hus for et religiøst dissentersamfunn, denne gangen var det baptistenes bygning han var med på å støtte. Baptistene fikk seg så hus i en gatestump opp mot Skarmyra. Temmelig raskt må nok Hilditch ha utkonkurrert Prydz som uformell leder.

Om året 1882 skrev en tilreisende baptist, Niels Devold, senere: «Samme aar kom jeg for første gang til Moss. Da var Hilditch i sin velmagt, meget aktiv, gjestfri leder» av «forsamlingen». Han var deres faktiske leder, men hadde ikke noen formell lederstilling. Akkurat slik var det nok den demokratisk innstilte, men samtidig sterkt dominerende kjøpmann Hilditch helst ville ha det.

Den demokratiske grunnidé hos baptistene betydde på den annen side at splittelsene ble særlig tallrike der. Slik ble det også i Moss, for på det tidspunkt var det kommet en annen sterk mann med blant adventistbrødrene. Han het Axel Wold.

Wold var født i Moss og hadde gjennomgått en serie av «stadier» i sin vekkelse. I 1875 ble han omvendt under et møte i Indremisjonen. Men det gikk ytterligere et år innen han fikk «ro for sin frelsesstand», det var da han meldte seg ut av statskirken og ble

DISSENTERE I MOSS

ÅR:	1876	1886	1891	1910
Antall dissenter:	14	1108	1024	830
% av innbyggerne:	0,3%	14%	12%	8%

LEGFOLK I MOSS FORD
DELTA PÅ KIRKESAMFUNN

	Frik.	Metod.	Bapt.	Advent.
1876-78	40	83	23	–
1879-85	34	81	35	–
1886-90	91	66	205	17

metodist. «Den dag jeg blev optagen, skrev jeg i min notisbok: Jeg er glad for at jeg idag er bleven forenet med Guds menighet.»

Men så kom han frem til at heller ikke metodistkirkens lære stemte med skriften. Som Hilditch hadde også han problemer med den autoritære strukturen deres. I 1880 brøt han med metodistkirken, der han hadde hatt flere verv og dessuten ledet hornorkesteret. Nå ble han med hos adventistene.

Etter nye to år ble det han og Hilditch som tørnet sammen. For Hilditch ville følge noen nye retningslinjer som kom fra England om husdåp og synet på Jesu stedfortredende død. Axel Wold holdt på de gamle synspunktene, brøt derfor ut og dannet en ny, fjerde, dissenterforsamling i Moss. Den skulle etter hvert gå under navn av Den Frie Evangeliske forsamling – eller «Logen». De andre baptistene ble siden helst kalt Hilditch-menigheten.

Hilditch holdt i tiden etter splittelsen sterkt oppsyn med dem han kalte «de avvegne» og ga beskjed om at man skulle ignorere dem fullstendig og ikke engang hilse på dem på gaten. Men likevel fikk Axel Wold oppslutning og lyktes i å overbevise en større gruppe folk fra Frikirken om å melde seg inn i «Logen».

Oppløsning blant de vakte

Den 12. august 1884 ble Moss Indremisjon stiftet på nytt: Da hadde de i noen år bare hatt meget få og spredte møter på Almue-skolen og i Uelandsalen. De tolv nye indremisjons-aktivistene var av en litt annen type enn andre «vakte» i Moss, for alle kom de fra middelstanden, flere til og med fra de øvre sjikt, et par drev som byggmestre, én var musikk lærer og én lokomotivfører. I året som fulgte, ble Indremisjonen igjen et populært alternativ for de religiøst interesserte.

Det underlige var at det nå var oppstått et sosialt skille blant de vakte, for middelklassens folk sluttet seg helst til Indremisjonen. På mange måter var det et «sosialt kompromiss». Medlemskap i Indremisjonen medførte ikke utmelding av statskirken. Dermed kunne man vanke der uten å bryte helt med det etablerte samfunn. Folk fra arbeiderklassen sto i mye sterkere opposisjon til autoriteter av alle slag, de beviste det når de ikke hadde motforestillinger mot å bli «rene» dissenter og stille seg helt utenfor samfunnet. Dissentermenighetene hadde på den måten visse trekk til felles med den organiserte faglige og politiske arbeiderbevegelse.

Kanskje bidro nystiftingen av Indremisjonen litt til at de tidlige 1880-årene ble rolige år for statskirken. I alle fall skjedde det få nye utmeldelser i noen år. Men plutselig, i 1885 brøt det ut nye vekkelser igjen. Og atter strømmet nye folk både til baptistene og metodistene. Utmeldingene fra statskirken nådde nå nye høyder – særlig i arbeidermiljøene. Sognepresten bidro fortsatt til det, for

Musikklade kvinner og menn fra den evangelisk lutherske frimenighet: Bildet må være tatt etter århundreskiftet og viser blant annet Signe Henriksen, Johan Svendsen, Marie Ingebretsen, Ågot Andersen og Marie Wilhelmsen.

hans harde angrep ble ikke mildere som han trakk på årene. Det sveiset på den annen side utbryterne ytterligere sammen i en følelse av felles skjebne.

Samtidig som det foregikk en utmeldelse fra statskirken, skjedde det overganger frem og tilbake mellom de ulike menigheter. Noen skiftet samfunn en rekke ganger, andre var med snart her, snart der. Det vanligste var at man gikk steg for steg, trinn for trinn i mer demokratisk og folkelig retning. Til slutt endte man, som Hilditch, som baptist. For de fleste sto nok det som det mest «radikale».

Noen forskjeller mellom samfunnene hadde med alder, kjønn og nasjonalitet å gjøre. Metodistene hadde mange flere kvinnelige medlemmer, kanskje likte mange kvinner bedre at én mann forkynte i stedet for at hver og en skulle ha sin oppfatning – kvinnene fikk så allikevel ikke selv tale i forsamlingene. Frikirken hadde særlig oppslutning blant folk fra Moss og bygdene omkring. De svenske innvandrerne foretrakk oftest baptistmenighetene.

Frelsesarmeen avholdt også mange møter i Moss i denne perioden, og avisen *Krigsropet* skrev en gang at 29 sjeler i Moss hadde søkt frelse hos dem og at folk møtte frem i store skarer for å lytte til deres budskap. Det var folk fra alle de forskjellige menighetene, for Frelsesarmeen delte ikke ut sakramenter og regnet seg ikke som en egen menighet. Derfor kunne folk fra flere leire besøke møtene

deres, som ofte var vel organisert og fulle av glade, rytmiske sanger til akkompagnement av gitarer og tamburiner.

Den siste – og femte – dissentermenigheten som ble grunnlagt i Moss, var Adventistsamfunnet. Også på deres grunnleggelsesmøte i 1887 møtte presten Boye opp og talte dem imot. Adventistene trodde på Jesu snarlige gjenkomst og var svært opptatt av helse- og spiseforskrifter. Kanskje var de slik sett enda mer ekstremistiske enn de andre menighetene. Men de fikk aldri stor tilslutning i Moss, kanskje delvis fordi de kom så sent i gang. For tidlig i 1890-årene var det nemlig som om dissentersamfunnene gikk «av mote». Senere fikk de fortrinnsvis oppslutning blant yngre medlemmer av familier som alt var med i hver enkelt menighet; og barn av dissenterne fortsatte stort sett å vanke i den menighet de en gang var oppfostret.

Etter århundreskiftet var det først og fremst metodistene og frikirken som spilte en rolle i Moss, rent tallmessig. De hadde hvert sitt forsamlingshus, metodistene en «kirke» i Vincents Buddes gate, Frikirken bedehus i Dronningens gate. Men de to baptistmenighetene eksisterte også fortsatt, «Logen» til Axel Wold holdt til i Vogts gate, og restene av Hilditch-kretsen hadde møter i sin bygning på Skarmyra, i den gaten som snart skulle få navnet Byfogd Sandbergs gate.

Grunnene til at dissentersamfunnene sluttet å rekruttere nye tilhengere, var nok flere. En faktor var rett og slett at presten Boye døde i 1893. Sogneprest Hansen som etterfulgte ham, hadde både bedre evner som diplomat og prekte en mer åpen teologi. Det bidro nok litt til å stanse «flukten» fra statskirken.

Samtidig var den sosiale protest som også var en kraft bak vekelsene, i ferd med å kanaliseres i andre retninger. Fagforeningene på byens arbeidsplasser fikk økende oppslutning i 1890-årene – og etter århundreskiftet skulle også Arbeiderpartiet sikre seg en grunnsolid stilling i byen. Metodistene førte en tid sterke diskusjoner om det var mulig å være metodist og fagorganisert på en og samme tid. De fleste metodister konkluderte til slutt med at fagbevegelsen var av det gode. Når mange dissenterledere støttet opp om fagbevegelsen, bidro nok det til å gi mange arbeideres åndelige utvikling en faglig og politisk dimensjon.

«Vaabenøvelser» og «passiv Gymnastik»

Moss og Omegn Vaabenøvelsesforening avsluttet skyttersesongen 1879 med premieutdeling og punsjebolle i Moss Hotell, og da gikk det livlig for seg, med sang og taler og hornmusikk. Otto Hjersing, Fritz Wankel og de andre som var forsamlet, skålte for Kongen, Kongehuset, Fedrelandet, «Broderriket», skyttersaken, og kvinnen.

En stor gruppe av turnere, yngre og eldre, mannlige og kvinnelige, har stilt seg opp foran Moss Folkehøyskole i 1896. Blant de aktive er det kanskje lettest å gjenkjenne overturneren, Sigurd Bang i bakre rekke helt til venstre. Fredrik Bolin står to plasser mot høyre for ham. Et stykke mot høyre ser vi Richard Otter med en liten bart ved siden av August Nygaard, som har mer bart. I midtre rekke står Ella Engbretsen som nr. tre. Inga Nilsen og Ellen Flemming står nesten midt på bildet. Mary Hiorth, som bare ett år senere ble nestformann i foreningen, står med armene i kors helt til høyre. Sentralt i forreste rekke, med jakke og sløyfe, finner vi Oscar Værnø, som var turnernes formann. Han har to løvere, Aasta Otter og Magnus Magnussen, til høyre for seg.

Det vitner nok, sett under ett, om at majoriteten av skytterne i Moss på den tiden sognet til den konservative siden i det politiske liv.

Byens skytterforening hadde eksistert siden 1861, og er det eldste eksempel vi kjenner på en idrettsorganisasjon i Moss. Folk i enkelte større byer hadde vært ute noen år før Moss. Mosse-skytterne var derfor fra starten av tilsluttet et nasjonalt idrettsforbund som alt var dannet, kalt Centralforeningen for Udbredelse af Legemsøvelser og Vaabenbrug. Det var verken byens ungdommer eller vanlige arbeidsfolk denne foreningen henvendte seg til. Her var det byens ledende menn og deres allierte innen håndverkerstanden som markerte seg. Fritz Wankel var kanskje den beste skytteren i de første skytekonkurransene. Siden skulle Otto Hjersing treffe skivene best. I 1880-årene skjøt herrene i Moss fast hver søndag – og onsdag kveld.

Men i 1880-årene skjedde det en generell politisering i samfunnet. Det førte til splittelse også i skytterbevegelsen. Bjørnson skrev en opprørssang som måtte splitte skytterne i to leire: «Under Fanen, under Fanen for vor Friheds Sag! Under Fanen, under Fanen, norske Skytterlag!» I løpet av 1880-årene ble derfor all skytetrening løsrevet fra Centralforeningen og fikk med årene et langt mindre idrettslig, og mer forsvarspolitisk preg.

Ved inngangen til 1880-årene var stadig flere kommet på tanken

om at voksne menn burde drive kroppslig trening. Stadig flere menn fikk stillesittende arbeid. Det kunne føre til at deres kropper ble bløte, ja kvinnefolkaktige. For å bevare sin mandighet måtte man følgelig drive en form for fysisk aktivitet.

Moss by fikk sin første idrettshall i 1876, en gymnastikkbygning som hovedsakelig var tenkt brukt av middelskolen. Bygningen ble oppført i rød teglstein, mellom den daværende rådstue og politistasjon og den nye middelskolebygningen som man var gått i gang med å planlegge. I gymnastikklærer Ole Markegaard fikk Moss en mann som virkelig interesserte seg for trening og kroppskultur. Straks lokalet var oppført, slo han til lyd for at lokalet burde tas i bruk til å fremme fysisk aktivitet blant voksne også, og rykket i 1877 inn en annonse i Moss Tilskuier med oppfordring til menn i byen om å bli medlemmer av en turnforening.

Ole Markegaards forslag om turn for voksne, førte imidlertid til splid og uenighet om hva slags kroppsoving som var sunn og gunstig. Straks etter sørget nemlig kaptein Hedevard Scharffenberg for at også han fikk adgang til å disponere gymnastikklokalet. Og så avverterte han i avisen med at han – i motsetning til Markegaard – ville arrangere et «passivt gymnastikkparti». Dermed var Moss brakt rett inn i samtidens debatt om idrettens vesen og mening.

I tidens terminologi sto «turn» mot «gymnastikk», akrobatisk lek mot samfunnstjenlig disiplin. For hvordan ville det gå om man tillot ungdom og voksne å boltre seg med turn og akrobatiske øvelser? Kunne de ikke ta skade både på kropp og sjel? Ungdommer som turnet og lekte seg for mye, ville sikkert utvikles både til udisiplinerte individualister – og dårlige samfunnsmedlemmer.

Det var mange grunner til å tenke slik. Turnvirksomheten hadde nådd Norge med omvandrende utlendinger, for det meste tyske håndverkere. Mye av turnaktiviteten rundt omkring i Norge spredte seg med svenner som vandret omkring. Blant de apparatene tyskerne satte opp, var «Reck» og «Barr», svingstang og skranke de mest utbredte. Men også ringer, hest, springbrett og vektmanu-aler kom snart i bruk, både i Kristiania og Moss. Utvilsomt førte turnbevegelsen til utvikling av kropp og talenter. Men mange mente turntrening fremmet individualisme, ja skapte ren sirkusvirksomhet. Og siden turnopplæringen skjedde fra mann til mann, hadde samfunnets autoriteter liten kontroll med det som foregikk.

Turnernes måte å trene og lære på sto i sterk motsetning til den elitedominerte, lederorienterte kulturen som dominerte i både landets militære miljøer og i Centralforeningen. Kaptein Scharffenberg var en mann for sin tid – og de fleste forsto ham nok når han i stedet talte for linjegymnastikken. Den var langt mer samfunnsgavnlig. I de militære miljøene i Norge var man særlig positivt innstilt til «Linges» gymnastikk, som var av svensk opphav

og som lenge hadde stått sterkt ved de militære skolene. Felles-trening og disiplin sto meget sentralt i Linges treningsmetoder.

Men folk kunne visst mene både det ene og det andre om turn og linjegymnastikk. Idrettspartiene i Moss fikk ikke særlig stor oppslutning verken hos Markegaard eller Scharffenberg de første årene. For enda turnforeningen hadde 48 medlemmer, møtte sjelden mer enn 8-9 fast frem på trening. I 1882 kom en mann som het Ulrich Neumann til Moss og fikk ansettelse ved Lørke Nymølle i to år. Han var tysker, og kjente de tyske turnmetoder enda bedre enn Markegaard. En tid økte derfor aktiviteten, og sannsynligvis har han inspirert noen av dem som senere ble aktive i turnmiljøet i Moss.

Selv ikke Neumanns ankomst gjorde «turnkulturen» i Moss til rent tysk. I stedet utviklet det seg med tiden en mellomting preget både av linjegymnastikk og store turnpartier – og av individuelle prestasjoner. På en samling i Fredrikshald i 1884 deltok 13 aktive turnere fra Moss. På det første nasjonale turnstevnet to år senere deltok hele 20 kvalifiserte turnere. Til den internasjonale gymnastikkfestival i Paris i 1889 sendte Moss tre mann. De hadde sikkert adskillig både å fortelle og vise for seg da de kom tilbake.

I 1890-årene kom også kvinnene med i turnlivet, eller snarere i linjegymnastikken, for det var fortrinnsvis det de drev med. Fra 1894 ble det opprettet et dameparti, frøken Martine Dahl var instruktør for damene. Bare to år senere kom den første kvinne med i styret. Alt i 1896 kunne en gruppe kvinner fra Moss delta på

Slik så den første idrettsbygning i Moss ut. Huset ble bygget som gymnastikklokale i 1876, i første rekke med tanke på middelskolens elever. Moss Turnforening ble stiftet akkurat idet bygningen sto ferdig.

et stevne i Fredrikshald – under turnernes allmenne motto «Frisk, fri, fro og from». Åpenbart har det vært flere turnoppvisninger på Skarmyra i 1890-årene. I 1898 var det i hvert fall en større oppvisning der, og da opptrådte kvinnene også, i hvite, lette drakter – til stor glede for unge og gamle menn i Moss.

«Kapgang» og «Skihop»

Norges første seilregatta med utenlandsk deltakelse ble avholdt i Moss. Moss Ro- og Seilforening sto sentralt i arrangementet. Norsk Forening for Lystseilas, den organisasjon som danner forløperen til Kongelig Norsk Seilforening, KNS, ble da også stiftet i Moss, i august 1883.

Når så mange viktige seil-begivenheter fant sted i Moss, har det etter alt å dømme først og fremst vært på grunn av byens sentrale plassering. For ingen mossinger markerte seg verken med styreverv eller premier i seiling i disse årene. Men det ble avholdt flere ro- og seilerkonkurranser. Byens ledende båtentusiaster, daværende bankasserer Christian M. Holst, stadslege Jens Galtung, byfogd Adolph Dahl og grosserer H.A. Reinert ser imidlertid ut til å ha vært aktive – og dyktige – som roere, om ikke som seilere.

Kanskje var de simpelt hen allsidige idrettsentusiaster. Under disse aktivitetsglade menns ledelse ble det i hvert fall arrangert uformelle terrengløp fra Torvet i Moss i retning av Kambo og tilbake. Slike løp har sikkert både yngre og eldre menn i Moss øvet og «trent» seg til på forhånd. Men hvor organisert løpstreningen – eller kapgangs-treningen var i periodene mellom konkurransene, vet vi lite om.

Det er likevel interessant når avisene i Kristiania i 1890 registrerte deltakere fra noe de beskrev som «Moss Idrætsforening» – ett av tre deltakende lag under det første nasjonale «fotkapløp» i Tivolihaven i Kristiania. Verken Moss Ro- og Seilforening eller Moss Kapgaaerklub var nemlig tilsluttet Centralforeningen. Det kan være et tegn på at disse aktivitetene mest hadde et kortidspreget og «leket» siktemål. Samtidig virker det som om begge disse to foreningene ble oppløst i løpet av 1890-årene, kanskje fordi initiativtakerne da var blitt eldre, og mer interessert i politikk enn i idrett. Og så hadde de glemt å sørge for at ungdommen overtok etter dem.

Men i 1893 ble det dannet en ny, uformell idrettsklubb i Moss. «Gaa paa» kalte klubben seg. Navnet på klubben var tidstypisk: Tanken var at folk som drev idrett, ville nå fremover både i sine egne liv og i en verden som var preget av fremskrittsoptimisme. Aktiviteten i klubben rettet seg først og fremst inn mot å gi medlemmene økt kontroll over sine kropper.

I 1890-årene ble det introdusert flere nye idrettslige aktiviteter i tillegg til roing, turn og skyting i Moss. Det meste foregikk ennå

mer som lek enn som trening. På nasjonal basis fikk skiidretten et gjennombrudd nettopp i disse årene. Riktignok hadde ski vært kjent lenge og spredte skirenn blitt arrangert fra 1860-årene. Men først med Huseby-rennene i Kristiania i 1880-årene, fikk skisporten spredning til Moss. På denne tiden begynte man å avholde sporadiske hopprenn i strøkets første skibakke, Klommestensbakken. I 1890-årene må ungdommen dessuten ha gått på skøyter både i Mossesundet og i deler av Thornes løkke, der det la seg is om vintrene.

Med Holmenkollbakken fra 1892 og en enkeltperson som Fridtjof Nansen kom vinteridretten på alles lepper, ikke minst ble skihopp nå en beundret aktivitet. «Å se en dyktig skiloper utføre sine luftsprang, det er et av de stolteste skuespill denne jord kan vise oss,» hadde Nansen skrevet i sin bok *På ski over Grønland* fra 1891. Slike ord gjorde inntrykk også i Moss.

Klubben «Gaa Paa» arrangerte i noen år etterpå velocipedritt om sommeren, hopprenn om vintrene i en annen, større og mer utbygd bakke øst for Klommesten – Bredalbakken. Dessuten ble det arrangert langrenn.

Frederikke Steenstrup har for øvrig understreket at mange unge piker også var fysisk aktive på andre måter enn gjennom turn: «Om sommeraftnene tok vi turer utover begge moloer på hver side av Kanalen, om vinteren sprang vi ulovlig på isflak. Jeg

Et foto og et postkort viser oss tidlige skøyteløp i Moss, en konkurranse på Vansjø i 1906 og en i 1909.»

Fra det Nationale Skøiteløb
paa Moss 20-2-1909

dumpet en gang mellom to flak på dypet, kom meg opp igjen og måtte gå silende våt gjennom gatene med venninnene fnisende etter meg. Skøyteløp hadde vi på Vansjø, skiløping på Malakof. Og dessuten hadde vi også Balaklava. Det var en anstrengende tur ditop.»

En gammel herre som kaptein Scharffenberg fikk mene hva han ville både om individualisme og mangel på disiplin. Han kunne ikke hindre Moss fra å være en by i forandring mot slutten av århundret. Stadig skjedde det noe nytt. Så snart man hadde vent seg til å se «velocipedryttere» i og rundt byen, begynte de unge menn å gå på stylter i Vincents Buddes gate, de slo dessuten kegler og spilte biljard. Det var som om alle tendenser i tiden stimulerte til forandring og eksperimenter – enten man nå drev med lek eller alvor.

Om kunsten å bruke spanskrør

I 1891 sto Moss Folkeskole ferdig. Den var en stor, staselig bygning i pusset mur, enkel og stilren og må ha blitt oppfattet som meget moderne i samtiden. Bygget var tegnet av arkitekt Ove Ekman, som hadde hatt ansvar for flere av de mest moderne skolebygningene i Kristiania. Det treetasjes bygget fikk sentralvarme og gassbelysning, ble utstyrt med 19 klasserom, sangrom og håndarbeidsrom, fikk adskilte værelser for lærere og lærerinner, sløydlokaler, bad og vaktmesterbolig i kjelleren og dessuten en egen gymnastikksal. Stadsingeniør Stabell deltok selvsagt med stor energi under byggeprosessen.

Den offentlige skole man før hadde hatt, allmueskolen, hadde holdt til i en toetasjes trebygning ved Kirkeparken og hadde hatt 16 klasser, syv lærere og åtte lærerinner. Men kapasiteten der hadde vært altfor liten. Derfor var Moss kommune alt i 1888 gått i

Moss Folkeskole ble bygd i 1891 og Søndre Jeløy som er litt yngre. De var begge meget typiske eksempler på sin tids skolearkitektur. Moss Folkeskole var oppført av teglstein, men fikk, i motsetning til Søndre Jeløy skole og Moss Pikeskole, murpuss utenpå av estetiske grunner.

gang med å planlegge ny skolebygning, påskyndet både av skolens folk og av stadsingeniøren.

I 1889 vedtok Stortinget en Lov om folkeskoler, som fastsatte syv års obligatorisk skolegang, begrenset elevtallet i hver klasse oppover til førti og førte med seg nye pensum- og eksamenskrav. Loven ble revolusjonerende for landet som helhet. Men i Moss var man godt forberedt og fulgte dermed opp alle lovens intensjoner innen to år var gått.

Moss Folkeskole dekket hele det daværende Moss, både det gamle Jernverket og litt av Jeløy: Værftsgaten, Bratengaten og nedre del av Helgerødgate. Hjordis Høiden Parker, som flyttet til USA i 1914, skrev mange år senere en erindringsbok, *Mama, fortell om da du var liten*. Boken kom først på engelsk, siden på norsk og gir blant annet en levende skildring fra en handarbeidstime dengang Moss Folkeskole var ny. Det var frøken Aagot Lommerud som sto for undervisningen, elevene strevde med som og strikking, men stilte seg opp i rekke for å få hjelp eller få låne målebåndet til frøken. En gang var hun i det utålmodige hjørnet: «Nei nå får dere sannelig bruke øyemålet!» En av småpikene, Polly Steenstrup, stilte seg likevel opp i kø, neide pent og sa: «Vær så snill å la meg få låne øyemålet Deres.» Da brast frøken Lommerud ut i latter – og

SKOLER I OG RUNDT MOSS ÅR 1900

Skole	Byggear
Moss høiere Almenskole (Middelskolen)	1882
Aftenskolen i allmue- skolebygningen	
Nordre Jeløy skole	1885
Moss Pikeskole	1889
Moss Folkeskole	1891
Kambo skole	1891
Hoiden skole, Gubbeskogen	1894
Jeløy Folkeskole, Hoppern	1895
Gashus skole	1900
Krapfoss skole	1901
Søndre Jeløy skole	1908

resten av klassen med. Det var bare spørsmålsstilleren som ikke forsto hva som var så morsomt.

Den nye skoleloven førte til nybygging, nyansettelser, pedagogiske og administrative forandringer også rundt Moss. Nå fikk man egen skolebygning på Kambo, en halvannen etasjes trebygning med lærerhybel på loftet. I år 1900 ble det oppført skolebygning på Gashus. En lærer pendlet etter dette frem og tilbake mellom de to skolene. I 1901 kom det en skole på Krapfoss. På Hoppern, der man hadde hatt egen skolebygning før, ble det oppført nybygg i 1895 med ett rom for «småskolen», et rom for «storskolen», håndarbeidsrom – og hage. På Høiden sør for byen førte Rygge kommune opp en ny skolebygning på to og en halv etasje; der var det hele fire undervisningsrom. Mosseområdet fikk dermed én stor skole i selve byen, to middelstore og fire små skoler rundt byen – samt en ørliten grendeskole i lærerboligen på nordre Jeløy.

Den nye Moss Folkeskole startet ut med hele 1130 elever og 16 lærere. Ved århundreskiftet hadde staben alt økt til 13 lærere og 23 lærerinner, det var mer enn det dobbelte av lærertallet i 1880-årene. På Høiden hadde man på denne tiden fem lærere, på Hoppern fire. På begge disse skolene hadde én av lærerne tittel av skolebestyrer, men på de fire små skolene arbeidet det til sammen bare to lærere, som pendlet, slik som i eldre tid.

Trass moderniseringer, gasslys og mange flere lærere måtte folkeskolens elever fortsatt i lang tid sitte på dobbeltpulter og skrive med grifler på små tavler. For bøker og papir var ennå dyrt.

Ris med spanskrør, populært kalt rotting, var også tillatt. Presten Boye var formann i skolestyret, og han hadde stor tro på tukstens betydning i oppdragelsen. Moss Folkeskole hadde da også fått et reglement som i detalj tilsa hvilke forseelser som skulle straffes – og på hvilken måte. Men ett sto klart: «Legemlig Revselse tildeles . . . ikke i Klassens Paasyn, og i Overvær af Bestyrer, Klasseforstander eller Medlærer.» Det var ikke tillatt for lærerne å gi fritt utløp for sin aggresjon, reglementet var ment for å kontrollere lærerne like mye som barna.

Søndre Jeløy skole nyoppført i 1908.

Det oppstilte elevbildet er tatt i 1902 og på bildet ser vi lærer Nils Aarum med 35 gutter i samme klasse idet de var ferdige med folkeskolen. Charles Wasenius, som står i bakerste rekke og Ernst Herlof Kristiansen i nest bakerste, begge godt ut mot venstre, er av dem vi kan identifisere. Det andre fotografiet gir oss bedre inntrykk av atmosfæren inne i klassen og viser oss detaljer som fellespultre av tre, tavler og grifler til å skrive med. Men guttene i klassen er ikke like lett å kjenne igjen.

Men selv om noen av lærerne følte seg ille til mote når de måtte gå til avstraffelser, ble nok erfaringen verst for elevene – for det var de som mottok slagene. For gjentatt rømming og skulk skulle det tildeles fire slag. Oppsetsighet og uforskammethet førte også til fire slag. Om man derimot bannet i klasseværelset, fikk man hele fem.

Det var stort sett gutter som ble straffet med spanskrør. Pikene var nok opposisjonelle på en mer diskret måte. Reglementet tillot imidlertid fysisk avstraffelse av dem også. Men det ble understreket at «Piger maa ikke tildeles legemlig Revselse av noen lærer, men kun af en Lærerinde.»

I 1894 var det 48 elever som ble straffet med spanskrør, noen flere det neste året, siden ble det færre igjen. Gjennomsnittlig ble det utdelt én straff i uken, det tyder ikke på lærertyranni av store dimensjoner. Fra århundreskiftet gikk avstraffelsesformen langsomt «av mote.»

Men det tok sin tid: Byens senere ordfører, Emil Andersen, fortalte da han var blitt meget voksen, at han som gutt var blitt utsatt for denne straffemetoden – og det var så sent som i 1910. Årsaken var at han i egenskap av bandeleder i Herfollbakken, også kalt «Dodalen», hadde klippet seks fletter av tre jenter. Flettene hengte han siden i beltet sitt som trofé.

Kanskje burde man ha straffet ham hardere? For selv om han med tid og stunder ble oppnevnt til medlem av skolestyret og mange andre viktige verv, følte han aldri anger eller skam. Selv på sine gamle dager fortsatte den gamle gutten å skryte av de uhvrligheter han engang hadde begått!

Inne i selve Moss gikk barna rundt århundreskiftet på skolen hver dag. Lenge ble gutter og piker holdt strengt adskilt, etter århundreskiftet ble de plassert i fellesklasser de første skoleårene.

Midt på dagen gikk de fleste barn hjem for å spise. Men hos skomaker Olsen rett ved skolen fikk en utvalgt skare Jeløy-elever sitte i prøverommet mot gaten i det store frikvarteret og spise medbragt skolemat. Det ble ansett som et privilegium.

Selv om det var skole hver dag inne i Moss, måtte man ofte av plasshensyn praktisere formiddags- og ettermiddagsundervisning, slik at noen barn først stilte på skolen om ettermiddagen. På Høiden og Hoppern gikk barna annenhver dag, på de fire små skolene enda mer uregelmessig. Slik sparte man både plass og lærerstillinger. For bondefamiliene var ordningen fordelaktig. For dermed ble barna frigjort til å ta del i gårdsarbeidet.

Også blant arbeiderfamiliene inne i byen var det mange som sendte barna ut på nyttig arbeid i stedet for på skolen. I enkelte arbeiderfamilier var problemene store, og enkelte barn hadde flere fraværsdager enn de var på skolen. Det samlede fravær fra skolen kunne i de første årene gå helt opp i 14 prosent. Årsaken kunne i noen familier ganske enkelt være mangel på klær og sko til barna. Men skolegang var påbudt ved lov! For å bekjempe det store fraværet kom det derfor «skolebud» rundt til familiene for å

finne ut hvorfor barna ikke kom på skolen. Resultatet av deres undersøkelser ble i beste fall gavepakker med klær og sko. I verste fall førte det til streng refs også av foreldrene – men ikke med spanskrør.

De «simple» og de «fine»

Middelskolen, bygd i 1882, kom offisielt til å bli hetende Moss høiere Almenskole. Gruppebildet fra 1902 viser bl.a. Fredrik Kase, den største gutten omtrent midt på bildet. Den kortvokste piken til venstre er Signe Walle, som alt på denne tiden var meget dyktig til å tegne. Hun var dessuten ansvarlig for en flott skoleavis. Senere ble hun malerinne.

I 1896 kom det nok en ny norsk skolelov. Den gjaldt for den høye skole, middelskolen, og førte med seg enda flere forandringer i skolesystemet i Moss. Før dette hadde byen vært fullstendig klassedelt i skoleveien, nå begynte skillene å viskes ut.

«Middelskolen» sa man i Moss. Men loven påbød at skolen skulle kalles «Moss kommunale høiere Almenskole». Skolen holdt til i en bygning fra 1882, et rødt mursteinsbygg med buede vinduer i en nygotisk skolebyggningsstil som har mye til felles med kirkebyggene fra samme periode. Men middelskolen som institusjon var eldre enn bygningen. Helt siden 1874 hadde man hatt middelskole i Moss. Og overlærer Richard Olsen, utdannet teolog, var skolens strenge, men dyktige leder. Han var dessuten historieinteressert og utga i 1901 en bok om Moss bys historie på 1700-tallet og tidlig på 1800-tallet.

Middelskole-ordningen innebar at de sosiale klasser fikk skolegang på hver sine skoler. Borgerkapets, embedsstandens og andre bedrestiltes sønner begynte i en «forberedelsesskole» alt i femseks-årsalderen. De kunne gjerne gå på en liten privat skole. I Moss begynte de fleste bedrestilte gutter på forberedelsesskole i de samme lokalene som den egentlige middelskolen. Etter tre års forberedelser slapp de inn på den egentlige, seksårige middelskolen. I praksis gikk disse guttene altså ni år på sin «egen» skole.

Det andre store bildet viser alle de fast ansatte lærerne ved middelskolen og enkelte deltidsansatte, som kapellanen og klokkeren. Overlærer Richard Olsen er omkranset av frøkene Agnes Birch og Charlotte Dahl samt to andre lærerinner som bare var ved skolen i en kort periode. Alle de mannlige lærerne vi her ser, underviste ved skolen i en årrekke. Vi ser fra venstre klokker Brynjulf Nestaas og filologen Magnus Magnussen, teologen Carl Brunel Hals midt på bildet sammen med kapellan Hjalmar Steenstrup. Lærer Rasmus Englund og skolens andre filolog, Jens R. Schreiner står til høyre på bildet. Med to filologer, tre teologer og en klokker i lærerstaben kan man undres på hvem som foresto undervisningen i realfag, sannsynligvis fortrinnsvis lærer Englund.

Pikene fra de tilsvarende lag av befolkningen gikk også på private skoler. Charlotte Dahls privatskole var det beste skoletilbudet for mossepiker i 1880-årene.

Men både skolesystem og kjønnsrolletenkning var begynte å forandre seg. Politimesterdatteren Agnes Birch fikk lov til å begynne å undervise «store» gutter på middelskolen i tysk og kristendom i året 1887. Men det varte enda et par år før de første pikene fra Charlotte Dahls skole slapp inn i øverste middelskoleklasse og fikk avlegge eksamen der.

I annen del av 1890-årene fikk pikene i økende grad adgang til middelskolen. År for år slapp man dem inn på stadig lavere klassetrinn. Til slutt ble derfor også frøken Charlotte Dahl knyttet til middelskolen som lærerinne og «inspctrise».

Da hadde hun i et par år holdt til i den nybygde Moss Pikeskole, som var blitt oppført i 1889. Bygningen lå i Vogts gate, ved siden av brannstasjonen, og var opprinnelig planlagt for å leies ut til Charlotte Dahl og hennes skole for bedrestilte piker, en slags kvinnelig parallell til middelskolen.

Men da Charlotte Dahl selv fikk tilbud om å undervise på middelskolen og piker begynte å slippe inn der, kom utviklingen til å bli annerledes. Sigrid Heiberg, som i alle år hadde både bodd og arbeidet sammen med sin ugifte venninne og kollega, overtok i første omgang ansvaret for den private skolen. Hun beholdt pikeskole-navnet, men tok ikke lenger inn bare piker. I noen år tjente derfor «pikeskolen» som småskole for både gutter og jenter fra de bedre familier i byen. I tillegg var skolen fortsettelsesskole for de piker som ikke ville gå på middelskolen.

Også dette ble en overgangsordning. I 1894, to år før den nye skoleloven, slapp overlærer Richard Olsen enda flere piker inn på middelskolen. Og da loven kom og skolen følgelig ble kommunal, måtte den fungere som fellesskole for gutter og jenter fra fjerde til niende klassetrinn.

SKOLEELEVER I MOSS

År	Moss folkeskole	Middel- skolen
1891	1130	105
1901	1555	134
1907	1410	177
1913	1318	224

Stadig flere piker begynte etter hvert på Middelskolen. Følgelig økte plassbehovet. I første omgang ble det bygget fire nye klasseværelser, samt sløydlokaler på loftet, for selv ikke på middelskolen ble det bare gitt teoretisk undervisning.

I mellomtiden var det bare småklasser tilbake på «pikeskolen» og hele privatskolen var i ferd med å undergraves. Skrittvis ble frøken Heiberg derfor tvunget til å overlate lokalene til Moss Folkeskole. Akkurat ved århundreskiftet var kaoset fullstendig. I noen rom ble det undervist 7-10-åringer som betalte skolepenger, i andre rom ble det undervist barn fra folkeskolen som ikke betalte. Og i atter andre klasserom hadde Moss kommune laget seg kontorer.

I årene som fulgte, drev Sigrid Heiberg fortsatt privat barne-skole. Hun ga ikke opp før i 1912. De siste årene holdt skolen til hjemme i hennes private leilighet i Haffnergården i Storgaten. Et par år før skolen ble nedlagt, hadde hun ennå rundt 35 barn fra byens og omegnens bemidlede familier, inkludert noen bondefamilier, som elever. Disse barna var fordelt på fem klasser. Frøken Sigrid Heiberg hadde selv full lærerinneutdannelse fra England i tillegg til examen artium fra Norge og tok seg av både norsk- og fremmedspråkundervisningen. Men samtidig underviste folk uten lærerutdannelse under hennes overoppsyn, en ung niese i småklassene, mens den beleste og bereiste legefruen Louise Christie fikk undervise i enkelte av orienteringsfagene, som geografi og historie.

Den etappevise nedtrappingen av «Pikeskolen» i Moss illustrerer godt overgangen fra et klassesdelt til et mer ensartet skolevesen. Utviklingen foregikk skrittvis og det var mange improvisasjoner underveis. Selv etter at frøken Heiberg ga opp sin skole, ble det derfor regelmessig etablert enkeltstående private skoleklasser eller «skoler» under lignende forhold som i hennes hjem. Det var sjelden helt lett for slike «skoler» å holde på elevene år etter år. Men det forble en nisje i markedet, også for privat tilleggsundervisning for bedremanns barn.

I årene etter år 1900 begynte det overveldende flertall av barna i distriktet med å gå fem år på folkeskolen i Moss, på Hoiden eller i Jeløy. Først da inntrådte klasseskillet. For da fikk barna valget mellom å fortsette i fire år på middelskolen – eller to avsluttende år på folkeskolen. Det var knapt en eneste arbeidergutt som begynte på middelskolen. Og de fleste piker fra bedrestilte familier fullførte middelskolen.

Frederikke, eller «Dikka» Steenstrup, som man kalte henne i familiekreten, tilhørte sosialt egentlig de «kondisjonerte». Men farens dårlige økonomi tilsa at hun og hennes smasosken skulle begynne direkte på Moss Folkeskole. Selv startet hun i 1899 og kom dermed i klasse med barn som stort sett kom fra arbeider- og håndverkerfamilier. Dette ga kanskje henne og smasoskenene et visst mindreverdighetskompleks senere i livet.

Christian Stenersen laget denne tegningen for få år siden. Men han hadde vokst opp i Moss og husket stadsingeniør Stabell fra sin ungdom. Han har også tegnet brannstasjonen med tårn til tørking av slangene og brannmesterens lille hus til venstre i forgrunnen. De yngre, ugifte brannmennene bodde dengang på selve brannstasjonen.

Men etter de første fem årene på skolen ville det ha vært helt unaturlig for henne og hennes søsken å fullføre folkeskolens siste to år. I stedet gikk de over på middelskolen. Men da fikk de føle den sosiale forskjellen mellom dem og barna fra Sigrid Heibergs skole. Noen av lærerne ved middelskolen må åpenbart ha gått inn for å forhindre at elevene fra de to ulike skoleslagene skulle sveises sammen. Barna fra folkeskolen kom derfor i en i A-klasse, elevene fra den private pikeskole eller forberedelsesskolen i B-klasse.

A- og B-klassene hadde litt undervisning felles – og barna kjente hverandre jo til dels fra andre sammenhenger. «For min yngste søster falt det helt naturlig å finne sin plass blant venninner fra privatskolen.» Men en dag fikk lillesøster Polly et virkelig ubehagelig spørsmål fra en lærer i et friminutt. Høyt og tydelig spurte læreren: «Hører du til de simple eller de fine?» Da det ikke kom noe svar, fortsatte han: «Hører du til de simple, får du gå over til dem!» Fra den dag turde ikke Polly Steenstrup gå arm-i-arm med piker fra B-klassen – selv ikke etter skoletid.

Brannvogner og brannhester

Byens første faste brannkorps kom i sving i 1876, som et direkte resultat av det nye vannverket som stadsingeniør Carl Ludvig Stabell hadde arbeidet så hardt med.

Dette gamle fotografiet viser konstabler og brannhester – pent oppstilt som om de er i ferd med å rykke ut. Brannmester Emil Kristiansen er selv kusk på vognen til venstre.

Alt året etter fikk Stabell sørget for at det ble oppført en brannstasjon med tørketårn for brannslanger i Vogts gate. Først var branntjenesten organisert slik at Stabell hadde tilsyn med byens vektere, som også skulle utføre branntjeneste, men langsomt fikk han gjennomslag for tanken om en fast ansatt stab av folk som først og fremst skulle stille med brannsaker. Kanskje kunne bybrannen i 1881 ha fått et mindre omfang dersom Stabell hadde fått det som han ville – i tide.

Med et profesjonelt brannkorps fikk Stabell mindre direkte ansvar. Snart ble Ole Lødemehl ansatt som brannmester, og Stabell ivret for at flere yngre og ugifte brannmenn alltid skulle bo på selve brannstasjonen sammen med brannsjefen – for å sikre rask utrykning. Med hest og vogn tok det i alle fall sin tid å rykke ut. Brannutrykningene gikk gjerne for full fart, og enten ferden gikk nedover Kongens gate eller i en annen retning, ble det et svare spektakkel når to brannvogner skulle rykke ut, hver med sin hest.

Var det brann på Jeløy, kunne både jernbanecovergangen og svingbroen skape opptil to alvorlige forsinkelser for brannvognene. Det kunne få skjebnesvangre følger.

Når det kom snø om vinteren, var det også brannmannskapene som måtte rykke ut. Først dro de ut med en stor plog som ble trukket av seks hester og pløyde gatene for sne. Siden kom de med en mindre plog med en hest foran – og tok seg av fortauene. Resultatet ble gjerne en stor voll midt mellom gatene og fortauene, men det var ikke så farlig, såpass lite trafikk som det var i gatene.

Om brannmannskapene ble flere, og selv om Moss fikk egen brannsjef, var fortsatt Stabell øverste ansvarshavende. Og han var streng med mannskapene og ønsket dessuten en ung og handlekraftig stab. Derfor var han slett ikke villig til å gå inn for lønnstil-

legg da de elleve konstablene som var i tjeneste i 1902, søkte formannskapet om alderstillegg. Flere av dem var tidligere vektere – og et stykke opp i årene. «Naar de kommer i en saa fremskreden alder, bør de gaa av med en Pension,» skrev Stabell i sin innstilling til formannskapet – og lyktes i første omgang med å hindre alders-tillegg!

De vakreste damer i Moss

Estetikeren Christian Krogh likte vakre damer. Men han måtte bruke mye tid under sitt opphold i Moss før han fikk oversikt over dem. For, skrev han siden, «Det er ikke lett at se dem, for de viser sig sjelden på gaten.»

Det var ikke fordi gatene i Moss var farlige. Blant annet fantes det gatebelysning, 48 gasslykter i alt. Det ga tilreisende klar beskjed om at det var en sivilisert, moderne halvstor by de var kommet til. Med selve gatene var det verre. De var av vekslende karakter, og klagene på dem var mange.

Flere av gatene i Moss var forsynt med små runde stener, som ga de spaserende anledning til å bevege seg fra sten til sten i fuktig vær. Samtidig ga de vognene noe solid å støtte seg på. Men i smågater og langs landeveien var det ikke lett å komme uskadd – og tørrskodd – frem. Oftest var det ingen stensetting, og gjørmen lå dyp.

Slike gater var en trussel for damer med elegant skotøy. Ifølge Krogh kjøpte «alle» damene i Moss sine sko i Kristiania, og kalte hovedstaden for «byen.» Det var de dårlige gatene som var årsak til at de ikke var å se utendørs. Byens vakre damer kom derimot hver dag, med hest og vogn, til Brehmers konditori. Noen rikfolk inne i byen hadde egne hester, for kondisjonerte familier utenfor byen var hester en dyd av nødvendighet. En dame som ville ankomme Brehmers konditori på elegant vis, måtte i tillegg ha egen kalesjevogn.

Den rike Anthon B. Nilsens kone, «konsulinnen» som de kalte henne, eide de hestene som gikk for å være de vakreste i byen, begge var grasiøse og hvite. «Ingeborg» og «Fritjof», het de og sto fullstendig i stil med sin eierinnes stilige landauer. Hvem var de så ellers, alle de elegante damene i Moss? Og hvor kom de fra? Fra Jeløy, de fleste, et par skjønnheter bodde inne i Moss også, og noen bodde på herregårdene i Rygge.

Direkte overbefolket med «damer» kan Moss rett og slett ikke ha vært. Så mange kan ikke ha kjøpt kjoler, hatter og skotøy i «byen». Egen hest og vogn var det enda færre som disponerte, vi kan faktisk telle dem den dag i dag. Anna Gerners skjønnhet hadde i hennes yngre dager vært videt berømt fra det svenske hoff til Europas badesteder, hun visste sikkert fremdeles både å kle og

Richard Petersons datter, Constance, i 1890-årene. Om hennes skjønnhet hersker det liten tvil.

føre seg – og kanskje var hennes unge datter like vakker som moren i hennes glansdager. Ellen Gerner hadde venninner ved hoffet i København og kjente moten der, hennes svigerinne Gina var også nydelig, syntes man i Moss. Det fantes døtre og nieser i husene hos statsråd Johan H.P. Thorne på Eyje og konsul Jørgen Herman Vogt på Løvbæk ved Bellevue. Og de kjente alle motens og skjønnhetens finesser. Fru Heddy Bang kom regelmessig kjørende inn fra Alby for å treffe sin venninne, legefruen Louise Christie på Brehmers konditori. Og om Richard Petersons datter Constance forlot Kristiania for å være i Moss noen dager, tok hun sikkert turen inn til Arnesens Hotell eller Brehmers Konditori. Ute på Reier sto kusk, hester og «herskabsvogn» klar og ventet på henne året rundt.

Vi har Frederikke Steenstrups ord for at hennes eldste søster akkurat hadde pene nok klær til å få lov til å inviteres med i byens beste sirkler. Hennes far, kapellannen, hadde nemlig rike slektninger i hovedstaden. Riktignok hadde kapellannen verken hest eller vogn – men det hadde de ikke hos grosserer Reinert heller. Og siden både Signe Reinert og Marie Steensrup bare bodde et stenkast fra Brehmers konditori, kunne de nok pynte seg hjemme, de ødela ikke skotøy eller sølte til kjolekantene på en så kort strekning.

Det fantes altså en hel krets av for det meste velsituerte, temme-

lig velklede – og vakre damer og piker i Moss. Alle sammen kunne Krohg få gleden av å møte for annen gang sent på ettermiddagen. For da samlet de seg atter, på moloen ut mot Værlebukten. Der var det tørt og godt å spasere sommerstid. Foran Moss Badeinretning lå byens eneste egentlige «promenade». Bare der ødela man ikke godt Kristiania-fottøy.

En snill politikonstabel

Man skulle tro at Carl Ludvig Stabell, som syklet såpass mye rundt i Moss, var interessert i brolegningen og dens innvirkning på damefottøy. Og kanskje registrerte han at det var farefullt for byens damer å bevege seg rundt i Moss – til fots. Men Stabells tid var knapp og kommunens midler begrensede. Da man var blitt ferdig med den nye svingbroen, ble det naturlig å prioritere vei- forbedringer på Jeløy-siden av byen, heller enn i sentrum.

Stabell viet derfor en tid sin oppmerksomhet til regulering og veiforbedring på Krossern og oppover fra Helgerød mot Hoppert. Skikkelig brosten, slik som man hadde hatt i Kristiania fra 1880-årene, fikk man ikke i Moss før umiddelbart før 1. verdenskrig. Storgaten fikk sin brolegning i 1913, Kongens gate året etter.

Barna i familien Steenstrup hadde en favorittlek som små. Leken het «Hest og mann.» Det var ikke rart de var opptatt av hester. For hester var å se over hele byen, og politiforskriftene fra århundreskiftet taler sitt klare språk om at Moss først og fremst var en by for «hester». Vedtektene fra 1896, de første formelle vedtekter i byens historie ble utarbeidet i samarbeid mellom politiet og banksjef Christian Holst, da han var ordfører.

Først og fremst ble det understreket at de hester og kuer som dominerte gatene, holdt seg «i kjørebanene» og ikke beveget seg over på fotgjengernes territorium. Det var forbud mot «at lade Heste, Kjør, Faar eller Svin og Høns gaa løse paa Byens Gader», det var jo en by man bodde i, ikke noe rent bondeland. Bare unntaksvis kunne man tillate flokker av okser å bli drevet gjennom byens gater. Den normale prosedyre var at okser skulle ledes, en for en, hver med sin driftekar.

Selvsagt var det da som nå, forbudt å drikke øl eller brennevin på gaten. Mer interessante var reglene mot fyllekjøring med hest: «Heste maa ikke betroes til nogen, som er drukken, eller som formedelst sin alder eller nogen annen Grund ikke kan antages at være istand til at styre den.»

Politimesteren i Moss hadde ellers alt for lite å bestille, om vi skal tro Christian Krohg. Kanskje var det derfor politiet brukte tiden til å ilegge folk mulkt dersom de red på fortauet. Men det var «på grunn av den forferdelige brolegning nødvendig.»

Christian Sparre, Constance Petersens mann, som senere ble admiral, var kaptein dengang Severin Segelcke laget bildet. Men både maler og modell var demokratiske av sinnelag – og venstrefolk. Likevel virker det litt ironisk at Segelcke har kalt sitt bilde «Pauvre soldat», for Sparre var verken fattig eller stakkarslig.

Politivaktmester Carl Johan Nilsen som kom til Moss akkurat rundt århundreskiftet, mintes senere fylla og slagsmalene i byen best av alt. Fra brennevinssamlaget kunne man kjøpe både halve og hele flasker. Rett ved siden av kunne man bestille drammer i glass. Mange tyverier var det også. En årsak til det lå i gjennomgangstrafikken, for mengder av omstreifere fartet gjennom Moss.

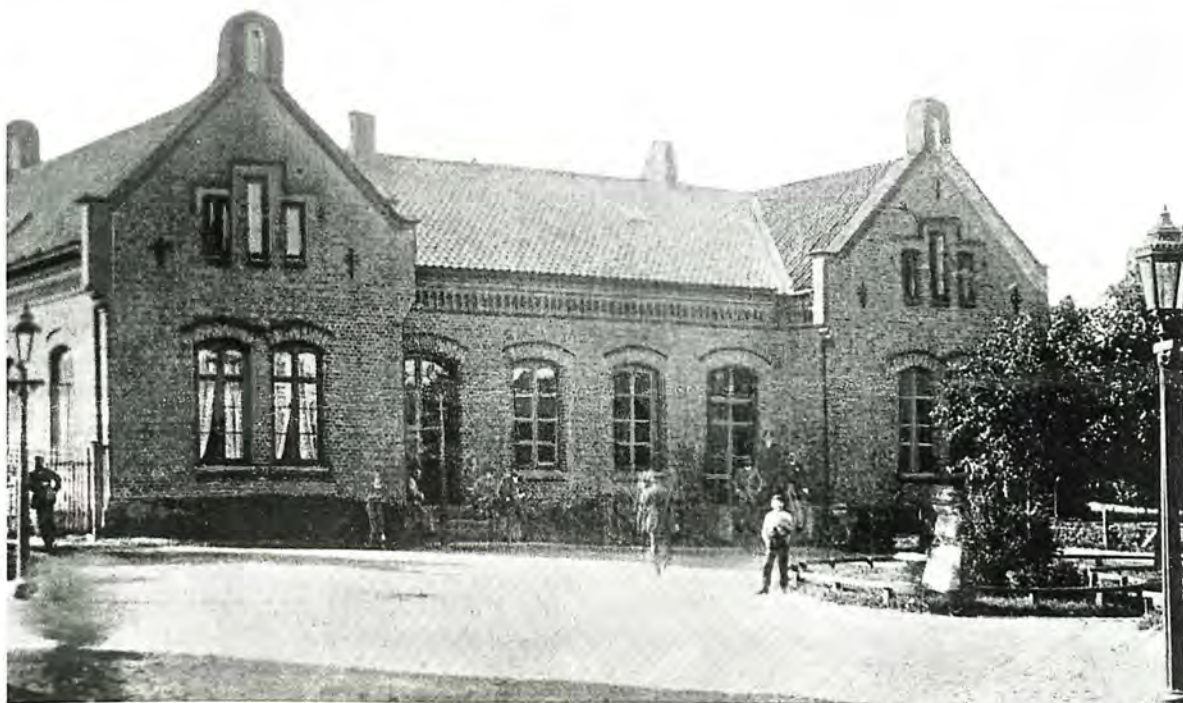
Det går gode historier i det minste om to av politibetjentene i Moss på denne tiden. Torkild Øiestad var kanskje den mann Krogh først fikk øye på, for han var en svær, kraftig kar som, etter det folk sa, pleide å slenge arrestantene opp på skuldrene og bringe dem inn på politikammeret på det vis. Han hadde fyll og brudd på alkoholforskriftene som spesialtjeneste – og gikk under oppnavnet «Kløverknegt» på grunn av sitt fippskjegg, som fikk ham til å ligne en mann fra kortstokken. Kanskje han påtalte Kroghs drikkevaner også, hvem vet?

Men om betjent Øiestad vanligvis nøt den største respekt ute blant folk, var heller ikke han uovervinnelig. Ingen i Moss glemte noen gang historien om hvordan han under en gateopprydning hadde overvurdert sine krefter – og raste i bakken etter et velrettet slag. Da «kløverknekten» prøvde å reise seg, styrtet en av hans motstandere til og kilte til ham på nytt idet han triumferende ropte: «Lagt kort ligger!»

Med gamle politikonstabel Thorvald Grønn var det noe annet, han var en ganske annerledes fredsæl mann. En «politigomp» har han vært karakterisert som i ettertid. Saken var i hvert fall at han gjorde lite – og følgelig aldri ble forfremmet. Til slutt hadde han gått inn til politimester Jesper Seip og spurt hvorfor. «Men kjære Dem, Grønn, jeg ser jo aldri en rapport fra Dem. De må da vel

Moss politikorps – og det hus de holdt til i. Politifolkene er avbildet i 1898. Rådhuset rommet kommunale kontorer og fengsel. Politiet holdt til der i en årrekke før de til slutt overtok hele bygningen. Politimester Jesper Seip sitter midt på bildet med politibetjentene ved siden av seg, Lauritz Wilhelmsen og overbetjent Halvor Næsjø til venstre på bildet, Thorvald Grønn og Anthon Hansen til høyre. Bakerst står konstablene Anton Sundby, Rasmus Haga, Salomon Johan Osmundsen og Johan Wilhelmsen.

se et eller annet ulovlig, De også,» mente politimesteren, med Øiestads mange arrestanter in mente. Men Grønn mente alle mossinger var snille. Da ga politimesteren ham beskjed om å legge spesielt merke til om folk gjorde sitt fornødne på gaten om natten. Det var forbudt – og måtte påtales. Grønn mente at slikt i hvert fall forekom nede i det lille smuget nedenfor Storgaten som man kalte Tomtegaten.

Og så, omsider, hørte Grønn en kveld noen surklende lyder inne i et portrom ved siden av et vertshus. Grønn gikk rett inn. Men det han fant var en mann i heftig omfavnelse med en av gatens halvt avklede løse fugler. Da gikk den fredsommelige Grønn bort til den unge mann, klappet ham på skulderen og sa: «Ja, nå kan du være glad det ikke var pisse du gjorde. For det liker ikke politimesteren!»

Post, telefon og telegraf

I begynnelsen av 1890-årene holdt Moss postkontor til på tre rom i postmester Niels Semb Jonassens privatbolig på hjørnet av Kirkegaten og Dronningens gate. Til å hjelpe seg hadde postmesteren en fullmektig – og to bud. Moss hadde på dette tidspunkt fire postkasser, en ved selve posthuset, en på torvet, en på jernbanestasjonen og en ved tollboden.

Uniformer og interiør ved Moss postkontor tidlig på 1900-tallet. Det er ikke klart hvem vi ser på bildet.

Men mengden av brev og pakker økte enormt – og reflekterte både fremgangen i byens næringsliv og befolkningens skrivebehov. I 1880 sendte folk i Moss 7 000 brev og kort – og 250 pakker på et år. I år 1900 hadde brevtallet mer enn fordoblet seg, mens antallet pakker var seksdoblet. I 1910 var disse tallene igjen mer enn fordoblet.

Den mest kjente «postmann» i Moss bys historie begynte sitt virke i disse årene. Arne Magnussen var sønn av en historikerinteressert adjunkt ved middelskolen i Moss. Han fullførte middelskoleksamen 15 år gammel, men forlot deretter sin hjemby for å se litt av Norge og tjenestegjorde i postvesenet i Stavanger og på kyststruten Oslo-Bergen. I 1903, rett før hans far døde, kom han tilbake til Moss og ble postassistent. Men det varte ikke lenge før han steg i gradene. For han var ivrig i tjenesten og flittig til å søke stipend. Slik kom han seg både til Sverige, Danmark og Tyskland på postetatens kurstilbud.

I 1910 flyttet Moss postkontor til et bedre lokale i Dronningens gate, der man snart okkuperte hele første etasje. Og den nye postmesteren, P.A.H. Krohg, bestyrte der en stab på 15 – inkludert postbudene. 15 postkasser hadde byen nå fått. Det betydde at byen hadde vokst.

I løpet av samme periode hadde tilgangen på andre kommunikasjonskanaler også økt. Byen hadde hatt telegrafstasjon siden midt i århundret, og den hadde vært i kontinuerlig vekst. Men så fikk Moss telefonanlegg i 1884, et selskap som til å begynne med var rent privat, og startet av kemner Henrik Holst. Senere ble det et aksjeselskap med velkjente mossinger som Johan Nyquist og Johan H.P. Thorne som medaksjonærer.

Telefonsentralen holdt til i lokaler eid av Thornes Preserving. Nå som telefonen kom, ble behovet for telegraf mindre akutt. Sofie Jørgensen, den første telefondame, var i mange år alene om

å betjene sentralen, hadde 13 timers arbeidsdag og adskillig å gjøre. Ikke minst kom det mange innom fra bygdene for å ringe fra sentralen. Fra 1896 ble det mulig å ringe rikstelefon både til Kristiania og Fredrikshald. Da hadde Sofie Jørgensen sluttet – og hele tre kvinner utførte hennes gamle jobb.

Uværsrskadene på telefonnettet var mange i disse årene. Det var bare enkle linjer, og lynet slo ned titt og ofte. Men i løpet av årene etter århundreskiftet økte antallet abonnenter til flere hundre, og snart arbeidet det seks-syv damer på sentralen. Og telefoneringen steg og steg, fra 26 000 utgående samtaler i år 1900 til det dobbelte ti år senere.

Fra gass til elektrisitet

I 1890-årene var stadsingeniør Carl Ludvig Stabell ivrig beskjeftiget med å modernisere byens gassverk. Den første utvidelse kom i 1891, da man fikk en ny og langt større gassbeholder. Byen hadde på det tidspunkt åtte gatelykter som ble drevet med gass, og både tallet på bedrifter som nyttiggjorde seg gass, og antallet husstander med gassmålere steg år for år. Men akkurat i disse årene kom elektrisiteten til Norge. Spørsmålet om gassverkets fremtid måtte avveies mot spørsmålet om Moss skulle skaffe seg et elektrisitetsverk. Om byen bestemte seg for det, ville gassen tape mye av sin betydning, antok Stabell, som var prinsipiell tilhenger av elektrisitet. Kanskje kan en rad med uforutsette utgifter i forbindelse med gassverket også ha forsterket hans negativitet. Han var i alle fall innstilt på å overlate gassverket til private, og at byen skulle få elektrisitet.

Moss Gassverk i vinterskrud i Stengaten: Gassverket ble grunnlagt i 1857, men ble modernisert og påbygd og tomten utvidet i 1891. Gassverket var av størst betydning i de årene som så fulgte – før byen fikk elektrisitet, men fortsatte i mange år senere å forsyne folk i Moss med gass.

Dette bildet, som ikke kan dateres nøyaktig, viser et damplokomotiv med personale på Moss jernbanestasjon.

I 1899 tilbød en ung mann fra den landskjente ingeniørfamilien Pihl seg å kjøpe gassverket for 50 000 kroner og drive det for egen regning. Mosseavisene var meget begeistret.

Hvordan Stabell nå stilte seg, er ikke helt klart. For elektrisitetssaken hadde i mellomtiden stått i stampe. Og så lenge formannskapet ikke klarte å skjære gjennom og så klart i fra at elektrisitet var tidens løsen, var han tvunget til å foreslå nye forbedringer ved gassverket – og de kom til å bli kostnadskrevende. Da spørsmålet om utvidelser kom opp i februar 1902, sørget imidlertid adjunkt Jens R. Schreiner for å få det utsatt. Etter det ble det knapt med gass i Moss i noen år.

Om sommeren ble det omsider nedsatt en elektrisitetskomite, men lite skjedde. I 1904 ble det dannet en ny komite, og nå begynte saken å nærme seg en løsning. Mens man tidligere hadde regnet med å kunne få elektrisiteten levert til Moss, begynte man en tid å fabulere om å anlegge et fullt kraftanlegg i Mossefossen. Men det ville bety at investeringsomkostningene ble langt større. Man utredet også muligheten for å lage elektrisitet fra damp eller kull, for noen norske byer gjorde på det tidspunkt det.

Omsider fulgte vedtaket om bygging av elektrisitetsverk. Men fortsatt gjensto en siste, avsluttende debatt om hvor linjen mellom Moss og kraftstasjonen ved Vammafossen i Glomma skulle gå. Skulle den gå gjennom Såner eller Våler? Grosserer Johan Nyquist var en fanatisk forkjemper for linje gjennom Våler, og fikk god støtte av Moss Tilskuer. Linjen over Såner ville falle 10 000 kroner dyrere. Til gjengjeld bød den på bedre muligheter for avsetning av

kraft langs linjen. Nyquist tapte. Det ble Såner. Nyquist var ikke nådig da det endelige vedtaket ble foretatt. For å hindre mer debatt skjedde det på et kort formannskapsmøte. «Skal det bevilges en pottøllrett til ei gammel kjerring, må hele bystyret mobiliseres, men en så viktig sak som dette, forelegges ikke.»

Fra 1. januar 1907 var Moss elektrisitetsverk i drift – med ti ansatte fra starten av. Kraften ble kjøpt både fra Vammafossen – og fra Kykkelsrud, en annen kraftstasjon som også var eid av Glommen Træsliberi – Hafslund. Mossingene fikk en særlig gunstig avtale, dels fordi Hafslund håpet å bruke Moss som brekkstang til flere kunder, men sikkert også fordi den unge Hans Blom Peterson, Theodor Petersons sønn, etter alt å dømme var en svært dyktig forhandler. Glommen Træsliberi påtok seg å levere all den strøm Moss trengte til lys og småindustri, til en svært lav pris, så lenge Moss Lysverker kjøpte all kraft fra dem. Moss by fikk samtidig konsesjon på elektrisitetsforsyning til de områdene i Rygge og Jeløy som lå nærmest byen. Mange strømløse distrikter så etter dette med misunnelse på den monopolstilling Moss var kommet i.

Antallet bedrifter og husstander som gikk over til elektrisitet, må ha vært stort. I anleggelsesåret hadde elektrisitetsverket 149 abonnenter. Ti år senere var det tidoblet. Gassverket var i mellomtiden blitt modernisert, og det ble et pengesluk for kommunen som slett ikke nedbetalte seg i form av økt bruk av gass.

For det første var jo elektrisitet langt rimeligere i bruk enn gass. Og siden Moss også fikk så mye billigere elektrisitet enn andre norske byer, førte det til en særskilt sterk elektrifiserings-iver nettopp i denne byen.

Portvin og prinsesser

Moss by hadde alltid hatt en sentral beliggenhet. Sist på 1800-tallet førte jernbanen og dampskipene til at ferden mellom Moss og landets byer ble mer effektiv for varetransport og mer behagelig for personbefordringen. Samlet virket disse bedre kommunikasjonsforholdene ytterligere til å styrke byens økonomi.

En kjent figur i bybildet fra disse årene var uløselig knyttet til jernbanestasjonen – Petter «Ilgods» Pettersen. For han kjørte pakker og gods fra stasjonen til byens butikker og familier, med hest og vogn. Han hadde mistet høyre hånd på Erichsen-sagen som unggutt, og krøken nederst på armen hans var et av varemerkene hans, foruten et skjegg som bare ble lengre og lengre, som mannen ble eldre.

Det ble fortalt om Petter «Ilgods» at han var svært glad i dyr, ikke minst i sine hester, og at de derfor på hjemtur ikke engang

trengte tømmer. De fant veien hjem av seg selv. Ikke minst var dette heldig for Petter rundt jul, da det kunne vanke mang en juledram i de hjem og forretninger han hadde fraktet mye varer for.

Christian Krogh moret seg under sitt besøk i Moss med å iakttas livet på jernbanestasjonen. En hovedstadsboer som han, savnet saktens folk omkring seg. Dessuten var han glad i et glass vin, og det kunne man få på jernbanestasjonen.

Bestemmelsene med hensyn til restaurasjonsvirksomhet på jernbanerestauranten var av de mest eiendommelige Krogh hadde vært med på, for bare tilreisende kunne få servering av alkohol, men bare så lenge toget sto på stasjonen. En dag Krogh satt der nede, forlot toget stasjonen, og dermed ble hans portvin prompte inndratt av en handlekraftig servitrise.

For damene i Moss representerte jernbanen, som for Christian Krogh – først og fremst fornøyelse. Og det var jo også riktig.

«Utenlandstoget hadde sin spesielle tiltrekning. Vi i Moss følte virkelig en duft av «stora världen» når kongelige personer passerte. Og det gjorde de rett som det var, både kong Oscar II av Sverige og «Sessan» – Lovisa, som ble dronning av Danmark. Om dette skrev Frederikke Steenstrup utførlig og detaljert mange år senere. Ja, til og med kong Edward VII har vært observert på perrongen i Moss. For byen lå midt i hovedferdselsaren mellom Kristiania og «verden». Og alle Europas fyrster var jo i slekt med den mann som skulle bli Norges konge, prins Carl – kong Haakon VII.

Etter 1905 fikk man også studere den nye kongens yngre søstre, prinsessene Thyra og Dagmar. Også de åpenbarte seg plutselig en dag for vanlige, dødelige mossepiker på perrongen i Moss. Og faktisk så også de helt normale ut, de både pusset nesen og trakk pusten omtrent som andre dødelige. De unge prinsessene var på

Fra Moss

Jernbanestasjonen

Postkortet fra århundreskiftet viser menn, kvinner og barn på perrongen i Moss. Om det kommer prinsesser eller annet fint folk med toget sørfra, er ikke godt å si.

Vi ser her selve interiøret på jernbanerestauranten der Christian Krogh og andre utenbysboende kunne nyte sin portvin. Fotografene Theo Bachmann og Gust. Lindman var ansvarlig for svært mange av disse gamle postkortene.

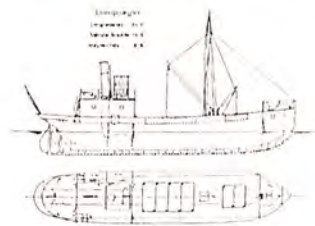
gjennomreise sørover etter et besøk i Kristiania, men holdt seg utendørs lenge nok til at deres toaletter kunne bli inngående studert av alle jevnaldrende piker i Moss. Mange drømte om å eie en kjole av samme elegante slag som prinsessenes. Men de måtte nok nøye seg med å lete etter ideer som kunne hjelpe dem til å fikse opp deres, eldre, velbrukte og nedarvede kjoler.

Stasjonsmester Hans Severinus Eriksen gjorde til gjengjeld all ære på byen med sine gedigne bakkenbarter, staselige uniform, hvite hansker og sikre opptreden. Eriksen blåste i sin fløyte. Toget for. Og så kunne alle de fremmøtte damer kneise litt med nakken de også – idet toget suste sydover. Hvilke andre norske byer fikk slikt besøk? Et så celebært prinsessebesøk måtte virkelig telle som månedens, kanskje årets, aller viktigste opplevelse!

Så lenge Bastø tuter, er alt vel

Vestlandsen kalte folk i Moss rundt århundreskiftet rutebåten mellom Kristiania og Vestlandet. Mellom april og september pleide den å anløpe Moss, og ungdommen i byen kjente båtens fløyte på lyden. Denne båten bidro også til en følelse av kontakt med verden utenfor. Ungdommen hastet av sted til bryggen straks de så

Hvem er egentlig Bastø-fergenes «far»? Alphaselskapet ble stiftet av Jens Chr. Olsen, som er mannen med skjegg på dette maleriet. Men skipsreder og Jeløy-ordfører Richard Peterson, med kinnskjegg, var den som først satte inn skip for å trafikere strekningen Moss-Horten. Men umiddelbart før hans død ble de to selskapene slått sammen.

Tegning av aksjeselskapet Alphas første båt, D/S Alpha, bygget i 1893.

båten. Guttene studerte trosser og tau og pratet med sjøfolkene. Pikene – mange i sin beste stas – sendte stjalne blikk mot overste dekkspassasjerer for å se om det skulle befinne seg spennende fremmede herrer ombord.

De største båtene som ankom byen, kom langveisfra, fra Tyskland, Russland og England. Men de var i de fleste øyne mindre interessante, for de kom bare med korn til møllene, eller for å hente cellulose eller tømmer. Med rutebatene fulgte folk – og mye å se på. I tillegg til kystruten gikk det båter på korte ruter til Horten, Kristiania og Fredrikstad.

Ved midten av 1800-tallet hadde trafikken mellom Moss og byen i Vestfold økt såpass at det ble gjort faste avtaler om at Mellosbryggen i Moss skulle være landgangsbrygge for disse båtene. Men enda saken regelmessig var blitt drøftet i Moss formannskap fra 1882 av, ble det ikke til noe. Målet var å få jernbanen til å drive fergen, men verken trafikkdirektøren eller Indredepartementet var interessert. Horten hadde ikke bystatus, og derfor var det vanskelig å finne støttespillere innen næringslivet der.

Det ble derfor til at Richard Peterson tok saken i egne hender. Han var skipsreder og ordfører i Moss landsogn og opprettet i 1884 et eget Moss-Horten Dampskibsselskab. Den første båt som ble satt i trafikk, het D/S Axel. Men Peterson gikk straks i gang med å få bygget en bedre båt ved Akers Mekaniske verksted i Kristiania. Den fikk navnet Bastø. Andre som drev fergetrafikk i Norge på denne tiden, mottok støtte fra staten. Jernbanens trafikkdirektør samarbeidet fortsatt ikke – og var slett ikke villig til noen justering for å tilpasse togforbindelsene på hver side av fjorden med fergetrafikken. Likevel klarte Richard Peterson å få fergetrafikken til å lønne seg. Sommeren 1886 kjøpte han *Horten* som reserveskip.

VANSJØSANGEN

av Ferdinand Hjort (ca. 1900)
til melodi av Karl Billington

*Vi alle jublet,
da Rygtet kom
om Baad paa Vandsjøens
Vande
Men Glæden vender sig ofte om
det maa selv Eierne sande
For skulde man sig
en Sviptur tage
saa risikerte man
en to, tre Dage
med Lugt og Klin
af Parafin.*

*Og Vansjø gik der
en staket Tid
og fragted Melk, Smør
og Bønder
Den havde stadig sin
vendte Rid
og Hang til at gaa isønder
Og Bonden bandte
mens Melken surnet
og Maskinisten
han rentud gulnet
af al den Grin
og Parafin . . .*

*Ak Vansjø, Vansjø,
vort Smertens barn,
snart er din Livsvandring ute
Og mange var disse Fiskegarn
som stadig laa i din Rute
Saa stille laa du,
jeg maa det røbe
da Maskinisten,
han glemt kjøbe
dig Parafin, ja Parafin.*

Som årene gikk og trafikken økte, ble det behov for større skip. *Bastø II* kom i trafikk fra år 1900.

Sommeren 1891 la dampskipsekspeditor Jens Chr. Olsen frem en plan om en fast skipsrute mellom Moss og Kristiania, en kombinert rute for gods og passasjerer. Alpha-selskapet startet i 1892, og det må først ha gått forholdsvis upåaktet hen. I Moss Avis sto det den 17. september bare følgende: «Torsdag den 15. de september konstitueredes her et aksjeselskap med det formål å sette i regelmessig fart en damplekter mellom Moss og Kristiania.» Båten ble siden bygget i Fredrikstad. Og noe senere kunne man lese i Moss Avis at «Lekteren, som skal få navnet *Alpha* skal nu transporteres til Akers mek. verksted for å få innlagt maskin.

Etter bestemmelsene skal den i april oppta sin rute med en daglig tur. Den vil få en kraftig maskin, så den blir fjordens mest hurtiggående damplekter.»

Fra juli 1893 var *Alpha* i rute. Båten forlot Moss hver morgen klokken seks, tok tredve passasjerer og lastet seksti tonn. Men alt etter et par år viste den seg for liten, og ble snart erstattet, først av en annen båt med samme navn, siden med en tredje. I 1898 ble det anskaffet enda en båt som fikk trafikkere samme rute parallelt. Den fikk navnet *Beta*. Man holdt seg til bokstavene i det greske alfabetet.

Men det var ikke bare på havnen i Moss det var dampskip å se. Alt i 1881 hadde man første gang forsøkt å sette i gang båttrafikk på Vansjø. Årsaken var at veiene fra strøkene langs Vansjø og innover mot Moss mildt sagt var elendige. Likevel fikk ikke skipstrafikken på Vansjø særlig suksess – og ruten ble raskt innstilt.

I 1892 ble det for annen gang satt i gang forsøk med dampbåt på Vansjø. *Turom* het denne båten. Den hadde plass til 15-20 passasjerer, gikk i regulær trafikk mellom Moss og Roos i Svinndal, men hadde flere anløp på veien. Men heller ikke *Turom's* levetid ble lang.

I 1904, ble det for tredje gang etablert en fast båt rute. Denne båten ble bestilt fra Sverige og fikk navnet *Vansjø*. Men den gikk på folkemunne under navn av *Vansjøpædda*. Også den skulle gå i rute til Roos, og båten hadde plass for førti passasjerer. Båten hadde skovler bak, som et vannhjul – og parafinmotor. Det var temmelig vanlig på denne tiden, men luktet ille. Følgelig ble det diktet en sang om båten *Vansjø* og lukten av parafin. Det var uektelig et handikap med slik lukt. For båten skulle blant annet bringe melk fra bondegårdene innenfor – til Moss. I 1910 ble denne båten tatt ut av trafikk. Forsøk med andre båter foregikk frem til utbruddet av 1. verdenskrig. Da var veinettet i ferd med å bedre seg såpass at lastebiler og senere busser kunne overta.

Om det senere ikke lenger gikk fast trafikk, var det adskillig båt liv på Vansjø. Til og fra Dillingøy gikk båter i frakt med torvstrø fra

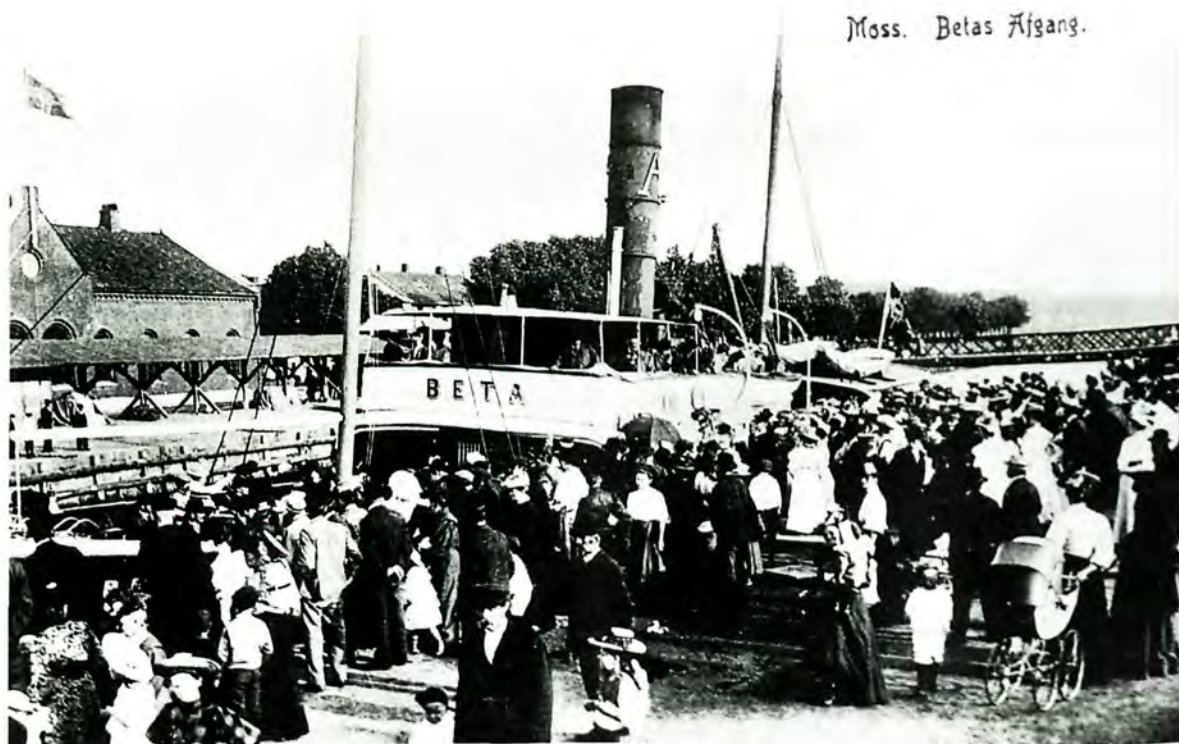
den lille fabrikken der. Slik strø ble flittig brukt både i hønsehus, fjøs og grisebinger på de andre gårdene i strøket.

I alle de årene som var gått i mellomtiden, hadde Richard Peterson drevet eksperimenter med sine Bastø-båter. Til slutt satte han *Bastø I* inn i trafikk mellom Moss og Kristiania, mens *Bastø II* fortsatte å gå mellom Horten og Moss. Dette innebar direkte konkurranse med *Alpha* og *Beta*, og dette selskapet hadde et bredt eiergrunnlag i byens egen befolkning.

Richard Peterson trivdes ikke med den situasjonen og tilbød derfor på sine gamle dager Alphaselskapet å overta både de rutene som båtene hans trafikkerte – og dessuten selve navnet Moss-Horten Dampskibsselskab. Tilbudet ble fremsatt 9. desember 1910 og godtatt bare ti dager senere. Dermed kom Alphaselskapet til å kontrollere så godt som all lokaltrafikk fra Moss etter 1911 – og var virkelig blitt «hele byens» dampskipselskap.

Alle mossianere var meget fortrolige både med *Alpha*, *Beta* – og *Bastø*. Men Bastøfergen sto nok i en særstilling. Dens tuting var på få år blitt like hjemlig som mosselukten. Og ble det så dårlig vær at Bastøfergen måtte innstille ruten, var det som om hele Moss by kom ut av lage: «Tenk, Bastø måtte innstille,» sa man til hverandre da. Uff!

Postkortet fra århundreskiftet bærer rett og slett titelen «Moss. Betas Afgang».

Vansjøpædda var en hjulbåt, og farten var langt mindre enn de båtene som gikk langs kysten, men spilte i noen år likevel en viktig rolle for både ferdsel og handel langs Vansjø.

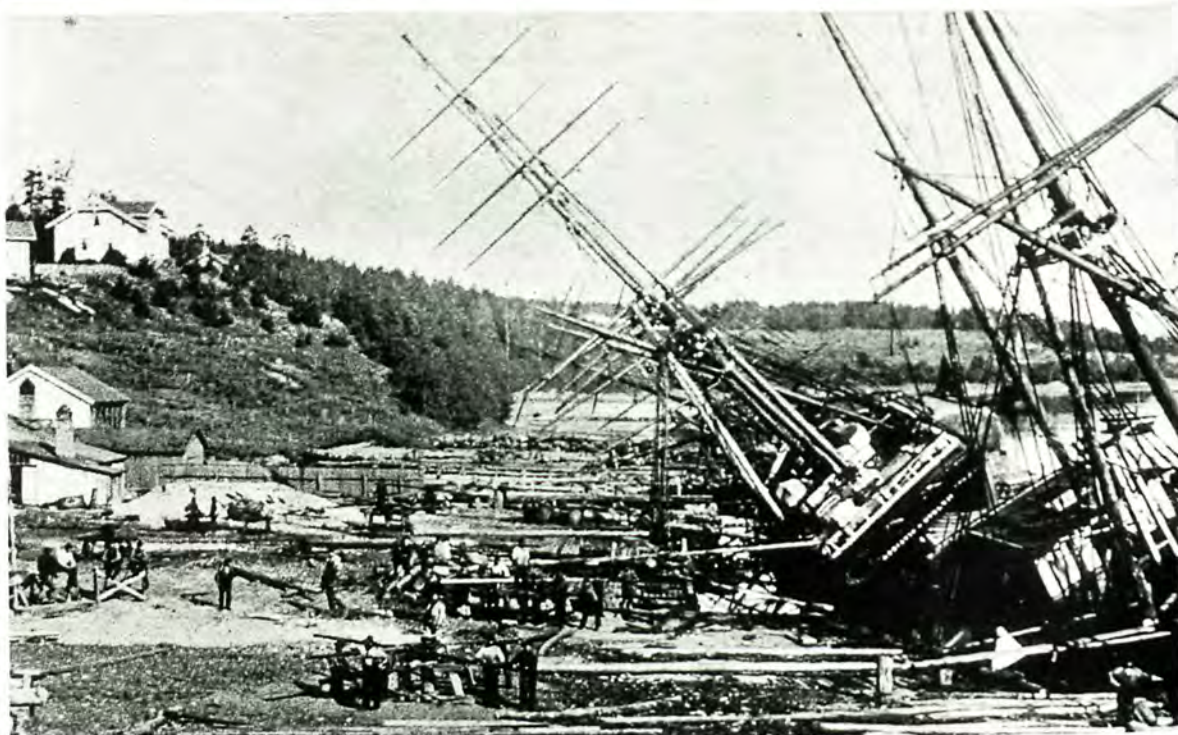
Dampskipenes æra

Richard Peterson var en klok mann – og en fremsynt reder, kanskje en av landets mest klartseende. Likevel hadde både han og andre redere i Norge vansker med å takle overgangen fra seil til damp – som pågikk over hele verden i disse årene. Problemet for skipsrederne var at så mye kapital var bundet opp i skip. Hvert år ble det vanskeligere å sette seilskip i frakt, men det var enda tyngrer å kvitte seg med dem. Skuter man ikke fikk solgt, kunne det derfor være lønnsomt å sette inn i en ny rute, om den enn var mindre lønnsom enn den båten var bygd for. Mange stolte seilskuter endte derfor sine dager uten rigg og seil – som lektere.

I Moss fantes det et skipsbyggeri som opprinnelig var startet av tvillingene Jørgen Herman og Johan Vogt i 1870. Siden ble det drevet videre av Jørgen Herman Vogt og grosserer Svend Peder Holst. To av de siste seilskipene verftet bygde, var *Haab*, som var kontrahert av Richard Peterson og det mindre *Punctum*, som Vogt & Holst bygde for egen regning. Det var i 1877, og navnet var ment symbolsk. Man trodde nemlig skipet skulle bli det siste treskip som ble bygd i byen.

Faktisk ble et par-tre treskuter til satt på vannet. Men så var det slutt med all nybygging i tre. Vogt & Holst arbeidet derfor lenge bare med reparasjoner – av treskip. Både Richard Petersons og andre norske redere flåte ble nå eldre, år for år. Desto større ble behovet for reparasjoner.

Derfor meldte det seg konkurranse. I 1874 ble det etablert et verksted nord for «Vogteværven», som folk i Moss gjerne nå kalte skipsverftet. William Erichsen hadde kjøpt tomten med klausul om at det ikke kunne drives skipsverft der, men tok sjansen likevel, og satte i gang. «Erichsværven» var det folkelige oppnavnet på hans

Det var vekslende aktivitet ved skipsverftene i Moss. Bildet fra 1890-årene viser seilskip under reparasjon på Erichsenverven ved den såkalte «Parafintomten», med jordene på Rosnes i bakgrunnen. Det andre bildet er tatt noen år senere, men lar oss ane firmanavnet Vogt og Holst i bakgrunnen. Den staselige briggen midt på bildet bærer navnet Theodor – og var i familien Petersons eie.

bedrift. Vogt & Holst fant seg i konkurransen og håpet det ville trekke flere skip til Moss.

Gjennom 1880-årene og begynnelsen av 1890-årene hadde begge verkstedene godt ord på seg og mye reparasjonsarbeid. Vogt & Holst hadde suksess med store fartøyer. *Victory* av Mandal på 1428 registertonn fikk for eksempel naglehud i 1892. Man hadde store lagre av tømmer, planker og nagler, og i en rummelig smie hadde man samtidig satt opp esser og galvaniseringsanlegg for å kunne foreta jernarbeid. Langsomt gled man inn i en tid med mer metall og mindre trearbeid.

Alle dampskipene som passerte Moss, presset på den annen side frem en mekanisering av verkstedene. Det ble bare mer og mer nødvendig å lære seg å støpe, forme, bore og høvle, slipe og polere metall til bestemte former og tykkelser.

Parallelt med utviklingen av et mekanisk miljø nede ved havnen hadde det utviklet seg en tilsvarende verkstedskultur ved Mossefossen. Det var den tidligere bokholder ved Jernverket, Otto Hjersing, som grunnla og ledet Moss Jernstøberi og mekaniske Værksted i 1873. Han startet ut med maskinbygging og reparasjoner for bedrifter i byen, men da det i 1885 brøt ut en større brann i snekkerverkstedet, var skadene så store at det ble naturlig å omlokalisere. Og så flyttet han bedriften til en tomt rett sør for de to skipsverftene, bygde opp et nytt, tidsmessig verksted og en slipp for landsetting av mindre fartøyer.

Nå kunne Hjersing både bygge og reparere dampskip. I begynnelsen av 1890-årene bygde verkstedet flere mindre dampbåter, men tapte penger, og flere nybygginger kom derfor ikke på tale. I mellomtiden hadde den nå 59 år gamle Hjersing lyktes i å omorganisere sin bedrift til aksjeselskap. Han fikk lov til å fortsette som disponent selv om han ikke lenger forble eneier. Men inntil videre måtte verkstedet nøye seg med skipsreparasjoner og arbeid med maskiner for byens industri.

I 1890-årene arbeidet begge de to skipsverftene og det mekaniske verkstedet med skipsreparasjoner. Men slike reparasjoner var sesongpreget. Langt flere skip kom for å få utbedringer foretatt i

Dette klare fotografiet fra år 1900 gir oss utrolig mange fine detaljer fra Mossesundet. Det er sett fra Krabbebakken på Jeløy og sørøstover og viser Moss Værft i forgrunnen. Teglstensbygningen midt på bildet ved Kanalen er den gamle tollboden. Bak bebyggelsen mot Værla ser vi Melløsjordene. Melløs Teglværk – og murbygningen Port Arthur – som er oppkalt etter en omstridt og omdebattert festning i Mandsjuria, kan sees helt i bakgrunnen til høyre på bildet. «Sjøen går helt opp til Værftsvæien,» står det under bildet.

vinterhalvåret enn om sommeren. Ofte lå de i opplag og ventet på tur, opp til ti-tolv skip på en gang. Reparasjonene kunne være av ulike slag: innsetting av nye planker, skraping – eller for seilskipenes vedkommende: forbedringer av riggen.

Byfogd Fredrik A.Z. Sandberg interesserte seg sterkt for Moss gjennom hele sin embedstid og skrev en hel bok om byen. Den utkom i 1896 under navnet *Kjøbstaden Moss i dens Fortid og Nutid*. Han visste at overlærer Richard Olsen holdt på med en bok om byens eldre historie og konsentrerte seg derfor om sin samtid. Mot slutten av boken ga Sandberg sterkt uttrykk for den bekymring han følte for «stærk Konkurrence ved Udbedring av Dampskibe» mellom de tre bedrifter Moss Værft og Moss mek. Verksted og Erichsens Verksted. Og Fredrik Sandberg visste nok hva han skrev om. Alt mens hans bok var i trykken, gikk Erichsen konkurs og forlot byen.

Richard Peterson var blant de norske redere som taklet overgangen fra seil til damp best. De fleste av landets redere kjøpte sine første dampskip, brukt og ofte nedslitt, i utlandet. Richard Peterson bestilte nybygde dampskip i Norge alt i 1880-årene – fra Norges mest moderne bedrift på området, Akers mekaniske Verksted i Kristiania. Først fra annen halvdel av 1890-årene begynte det å bli bredere interesse i rederkretser for å bygge dampskip i

Norge. Først da våget verkstedseierne i Moss å legge om og tilpasse sin virksomhet til denne stemningen.

Otto Hjersing var ikke noen pionér i nasjonal sammenheng. Men han ønsket å følge med i tiden. Likevel ser det ut til at han må ha vært i ivrigste laget eller på annet vis har kalkulert feil. Da tilgangen på reparasjonsarbeider avtok, satte Hjersing i gang med nybygginger av småfartøyer som fiskedampere og slepebåter – samt *Alpha*. Han visste godt at det var allmenn interesse for nybygging innen den norske rederstand. Det han ikke hadde forstått, var at de ikke uten videre ville betale høyere priser på de skipene han bygde i jern. Hjersing, stakkar, fikk rett og slett ikke de prisene han forlangte. Resultatet ble at han i 1903 måtte levere sitt bo til skifteretten, gammel og nedbrutt var han nå. De som hadde penger utestående i boet, forsto heldigvis at virksomheten likevel hadde fremtiden på sin side. Og dermed fortsatte driften. I februar 1905 ble firmaet for tredje gang rekonstruert, nå under navn av A/S Moss mekaniske Verksted.

På «Værven» ble det nye eierforhold omtrent på samme tid. Her ante eierne kanskje at det fremdeles var i tidligste laget å gå i gang med nybygging. Derfor nøyde de seg foreløpig med å ruste opp teknologi og arbeidskraft og ta imot nye reparasjoner. Etter William Erichsens konkurs var hans verft blitt kjøpt opp av skipsrederne Chr. Møller og Chr. Hannevig. I 1897 slo de seg sammen med Jørgen Herman Vogt og Sven Holst. Så innbød de sammen til aksjetegning med det formål «at drive Reparationsverksted med Flydedok i Moss.» Den fusjonerte bedriftens nye navn ble A/S Moss Værft. På det tidspunkt arbeidet til sammen åtti mann ved de to nå sammenslåtte verftene, men det ble tilsatt flere hvert eneste år.

Om Vogt og Holst hadde vært viktige da det gjaldt å oppnå enighet med rederne Møller og Hannevig, ble det en helt annen, ny mann som kom til å slå an tonen på den nyetablerte bedriften. Aksjeselskapet ansatte nemlig en ung ingeniør ved navn Eilert Hoel som daglig leder. Av figur var han kort og fyldig og han hadde et tiltalende, nesten pikesøtt ansikt. Slik sett må han ha skilt seg radikalt fra de tøft utseende karene på denne fysiske arbeidsplassen. Men om Hoel kanskje så litt veik ut, var hans personlighet helt annerledes. Han var dessuten både teknisk kyndig og uhyre dynamisk og skulle i år fremover sette et høyst personlig preg på arbeidsplassen.

Hoel klarte tidlig å sørge for at det ble nok å gjøre for bedriften. Det var han som tok initiativ til at man nå kjøpte to flytedokker fra Sandefjord. De hadde løftekran med kapasitet på henholdsvis 600 og 860 tonn. Koblet man begge dokkene sammen kunne man ta imot flere ganger større båter. Snart fusjonerte bedriften dessuten inn enda et mindre firma, kalt Det norske Bjergnings- og Dykkerkompani. Dermed kunne de også påta seg å redde skip som var i problemer – eller alt hadde sunket.

SJØMANSSANG

av Ivar Olsen Wang
(ca. 1900)

*Det var i min ungdom
en forårsstund,
med jubel jeg seilte
ut Mossesund.
Jeg var ikke gammel,
knappt seksten år
jeg reiste fra sørger
og trange kår
og tenkte:
Hvis lykken ei sviker,
du finner vel bedre riker!*

Karl Johannessen var født i Moss og fikk seg fast arbeid som «mekkanisk arbeider» på Moss Værft i 1898. Fast jobb på en så god arbeidsplass ga ham mot til å gifte seg. De nygifte slo seg til i Værftsgaten 4. Om dagen klinket Karl skip. Etter arbeidstid ofret han seg for familielivet – og han trivdes med begge deler, ser det ut til av barnetallet. Som han ble eldre, snakket han helst om arbeidsplassen sin, om håndklinking og om det håndspillet man brukte når man skulle kjølhale skipene, adskillige menn måtte til ved hver spak.

I ti år var A/S Moss Værft, Bjergnings- og Dykkerkompani utelukkende beskjeftiget med å reparere – og berge – båter: Da *Ekliptika* av København i 1903 grunnstøtte utenfor Marstrand og sank på 16 meters dyp med en last på 3000 tonn kull, gikk staben fra verftet til aksjon: 30 mann fra bergingsstaben, fem dykkere og 120 mann fra verkstedet var med på redningsaksjonen, som fikk bred omtale, ikke minst i svenske aviser. I Sverige hadde man gitt opp troen på at skipet kunne berges. Men de dyktige mossingene beviste det motsatte!

I 1908 gikk det første nybygde stålskip av stabelen fra verftet. Mange mindre ferger og fjordbåter ble bygd i årene som fulgte. Og som man orienterte seg mer og mer mot bygging i stedet for reparasjon av skip, fikk man mindre behov for berge- og dykker-mannskaper. Den delen av virksomheten ble derfor trukket ut igjen, mens skipsverftet tok tilbake sitt tidligere navn: A/S Moss Værft. I 1909 hadde Moss Værft 272 mann i arbeid – mot 133 på A/S Moss mekaniske verksted. De var allerede byens største bedrift.

Situasjonen virket lys for de to bedriftene ved Mossesundet. Og suksessen med å bygge skip ga godt grunnlag for fortsatte utvidelser ved begge bedrifter.

Fra munn- til maskinblåsing

Karl Blomgren het en unggutt fra den lille bygda Kosta i Smaland i Sverige. Som tenåring opplevde han at store grupper av hans jevnaldrende søkte seg ut av bygda. Mange dro til Amerika, andre dro til de svenske byene. Selv dro han til Norge.

Karl Blomgren hadde alt mens han var smagutt, arbeidet ved glassbrukene som hjembygda hans var full av. I 1898 kom gutten til Moss og fikk først jobb på en liten bedrift kalt Jelo Glasværk i Værftsgata, som laget fint glass, de rene kunstprodukter. Men denne bedriften fikk det ikke til å lønne seg, og etter et år stanset driften. Men det var i ferd med å etableres et større anlegg som skulle drive med glassproduksjon i Moss. Det var ryktene om det som hadde drevet Karl Blomgren til Norge ett år tidligere.

Arbeidet med å bygge opp et glassverk i Moss hadde da pågått i ett år. Før denne tid hadde behovet for flasker og glass i Norge

Glassverkets første direktør, Fredrik Thorstenson, var sannelig mann for sin bart. Til venstre ser vi hans bror Anton Thorstenson og til høyre en annen av grunnleggerne, Kristian Oppegaard. Han samarbeidet nært med brødrene Thorstenson og representerte Kristiania-bryggerienes aksjonærinteresser i Moss.

blitt dekket av to glassverk i Larvik og Bergen samt Liljedahls glassverk i Sverige. Men større kapasitet trengtes i Norge. Tre mann tok derfor et initiativ til å gjøre noe med det: Disponenten ved Liljedahls glassverk i Sverige: Anton Thorstenson og to herrer som representerte bryggerinæringen i Kristiania, Einar Westye Egeberg i Schous Bryggeri og Kristian Oppegaard fra Christiania Bryggeriers Forening. De bestemte seg for å opprette et glassverk i Moss, grunnla selskapet på et møte i september 1897, men registrerte det først den 18. januar 1898, som følgelig har vært regnet som bedriftens fødselsdag.

De tre hadde helt klart for seg hvem som burde lede bedriften, den daværende kasserer og bruksforvalter ved Liljedahls glassverk i Värmland, broren til Liljedahl-disponenten. Fredrik Thorstenson het han, var 38 år gammel og ugift. Han ankom Moss kort etter og ble innkvartert sammen med sin husbestyrerinne. Hans oppdrag var å utarbeide nødvendige planer og omkostningsoverslag for det nye anlegget og sørge for at glassverket i Moss kom i drift snarest mulig.

Alt 22. desember 1898 startet produksjonen i det nyetablerte Moss Glasværk som i løpet av to tiår skulle ta ledelsen på flaskefabrikasjonens område i Norge. Den glasshytten som først ble reist, sto uforandret nesten femti år senere.

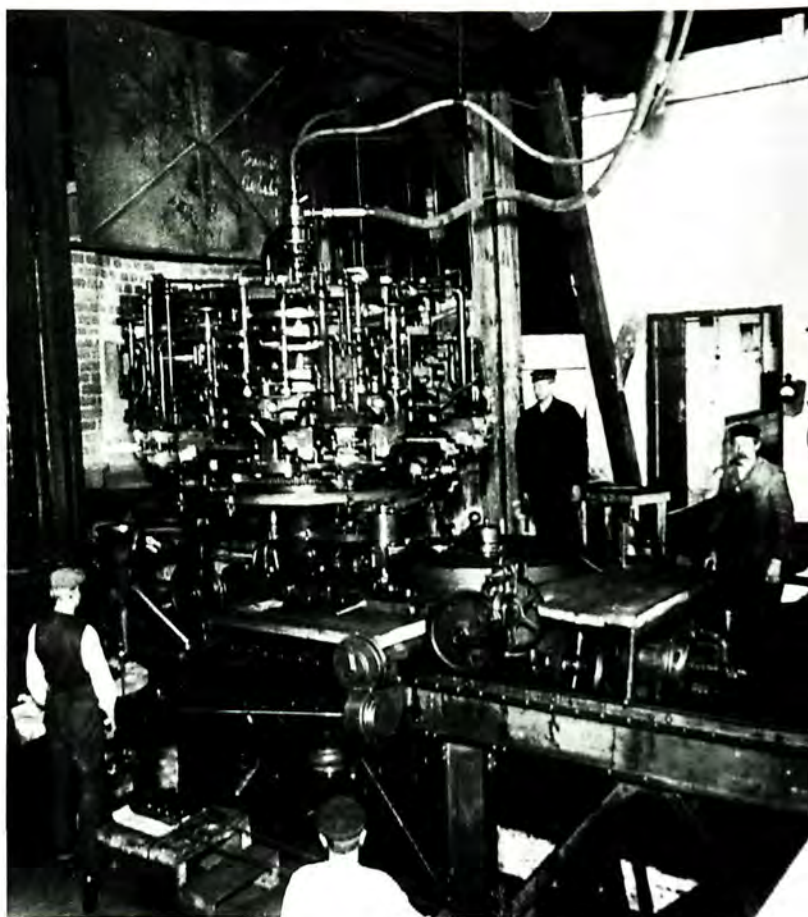
Den svenske tilknytning på eier- og initiativsidene, førte helt fra starten av til et sterkt svensk innslag i arbeidsstokken. Blant de første som ble ansatt, var Rudolf Nilsson – senere kjent i Moss som «Bustenskiold» på grunn av sine barter. Han var født i 1875 i Värmland og kjente personlig disponent Fredrik Thorstenson og skrev derfor til ham direkte da ryktene om glassverket i Moss spredte seg. Rudolf Nilsson fikk svar tilbake med en gang: Han skulle ta med seg sin hustru og alt sitt jordiske gods og komme til

Moss. Og han så gjorde. En rekke svensker fra Liljedahls glassverk gjorde som ham.

Karl Blomgren fikk utpå vårparten i 1899 en annen av de prestisjebetonte jobbene som glassblåser eller glasspuster ved Moss Glasværk. Fortsatt var han ikke mer enn 18 år gammel. Men arbeidere som behersket den kompliserte teknologien, var ikke lett å finne. Jobben ble halve Karl Blomgrens livslykke. Den andre lykken i livet hans het Jensine – og var innfødt mossejente.

De fleste glassblåsere kom fra Värmland og Småland, men mange kom også fra andre strøk i Sverige der glasspusterkunsten var kjent. Glassverksfamilier som Larsson, Johansson og Edfeldt kom fra Surte i Götaland, familien Tefke stammer fra Västervik. De fleste av de norske arbeiderne kom også flyttende til Glassverket, noen få fra Bergen, som familien Hagman, men langt flere fra Larvik.

Glassblåsere som Karl Blomgren og Rudolf Nilsson kunne blåse mellom 350 og 400 ølflasker om dagen. Det var altså et sterkt

Owens-maskinen brakte moderne teknologi til Moss og begynte langsomt å fortrenge det gamle glassblåser-håndverket.

At glassblåserne likte blåseinstrumenter og tidlig fikk sitt eget orkester, er kanskje ikke så rart. Men man kan lure på om de hadde pust igjen når kvelden kom.

element av håndverk i produksjonsprosessen. Arbeidet var ikke tungt, men det var varmt, fortalte Rudolf Nilsson da han ble gammel, for de sto rett ved en stor smelteovn, noe som gjorde det stekende hett både vinter og sommer. «Om sommeren svettet vi rene syndfloden». Selv mente ikke Nilsson det var så vanskelig å blåse flasker, slett ikke så vanskelig som å blåse klarinett, men det krevde like fullt en fagmann, folk kunne ikke tas rett inn fra gaten til slike jobber, nei.

Driften ble startet i optimismens tegn. I 1899 hadde man 32 glassblåsere i full sving – 28 svenske og fire norske. Og ledelsen tenkte allerede på utvidelser. Men pusterne trengte sine assistenter som gikk dem til hånd, «innbærgutter» ble de gjerne kalt, og de bar ferdigblåste flasker inn i kjølerommet og bisto på andre måter.

De første flaskene ble fremstilt til en pris på kr. 65 pr. tusen helflasker. Men snart måtte man legge på prisene, markedet var ikke like gunstig som da man først startet. De fem første årene på 1900-tallet var bekymringsfulle for alt norsk næringsliv. Moss Glasværk løste sitt problem ved ikke å betale ut penger til aksjonærene. Forholdet til glassverket i Larvik var dessuten spent i noen år, noe som løste seg da et Londonfirma overtok de svenske aksjene i Moss og samtidig kjøpte seg inn i Larvik. De to bedriftene på hver sin side av Kristianiafjorden kunne siden delvis oppfatte seg som samarbeidspartnere like mye som konkurrenter.

I 1906 tyder 65 ansatte glassblåsere i Moss på at bedriften er over den første kneika, da hadde man to smelteovner i fabrikk. I tillegg til de mange svenskene, svært mange fra Liljedahl – var det nå kommet glassblåsere fra Larvik og Bergen.

Sønner av de eldre glassblåserne fikk i ledige stunder øve seg i glassblåsing under tilsyn av de eldre. Det kalte de «å søle», guttene blåste blomsterpinner og lagde hinkeklosser. Men lang trening

trengtes, og denne sterke opplæringen var en av årsakene til at glassblåserarbeidet gikk i arv fra far til sønn.

Glassverkets disponent, Thorstenson, ble, som de svenske glassblåserne, i sin stilling år etter år, til han ble svært gammel. Han var stor og tykk og ble regnet som Glassverkets største mann – og Jelogatens koseligste. Men om han sa til en småpike at hun var en «gjäv tös», kunne de bli snurt.

Thorstensons husholderske laget dessuten deilige svenske småkaker som hun generøst delte ut til strøkets barn. De fikk også av og til slippe inn på selve glassverket, men Thorstenson advarte dem mot glassblåserne: «Akta sig för glasspusterna,» sa han bare. De svette mennene som svingte sin rødglødende masse i alle himmelretninger virket da også svært fryktinngydende på barna.

Moss Glasværk A/S sto ferdig helt mot slutten av 1898. Men dette bildet er nok tatt noen få år senere. Det lille bildet viser den eldste av de mange arbeiderboligene som ble oppført i Brätengaten. Dette huset sto ferdig alt i 1899.

Uro i familien Peterson

I 1888 hadde Theodor Peterson avgått ved døden bare 48 år gammel. Han etterlot seg sin hustru, Sara, og flere barn. Men de holdt ennå på med sin utdannelse. Den mest forretningsinteresserte av sønnene, Hans Blom Peterson gikk på Aars & Voss skole i Kristiania, det var dit de liberale sendte sine barn den gangen.

I mellomtiden bestyrte Sara Petersons bror, Rino Thorne, økonomi og familiebedrift for sin søster. Thorne var en livlig og sjarmerende mann, og den selvskrevne hovedrolleinnehaver når man oppførte amatørteaterforestillinger i Moss. Men sannsynligvis hadde han ikke samme glød – eller evner – som bedriftsleder.

Og det gikk ikke lang tid etter Theodor Petersons død, før striden om mosselukten tok til igjen. Partene sto nå om mulig enda

steilere mot hverandre, og til slutt nådde saken Høyesterett. Dommen der, datert 14. mai 1892, slo fast at Moss Cellulosefabrik fremdeles ikke hadde etterkommet sunnhetskommisjonens pålegg av 1886. Om de ikke gjorde det innen seks måneder, måtte de igjen begynne å betale en dagmulkt på ett hundre kroner. En mulighet sto tilbake: Justisdepartementet kunne intervenere. For driften ved cellulosefabrikken i Moss var vel av nasjonaløkonomisk interesse! Hva ville skje om man simpelt hen bare nedla driften? Hva da med arbeiderne og Moss by?

Slike toner førte til at endel av byens borgere tok et skritt i forsonlig retning og foreslo en minnelig ordning: Resultatet ble at kokingen ble omlagt og fabrikkpipens høyde øket til seksti meter, det bidro i det minste til å få noe av stanken vekk fra byen.

Gjennom mesteparten av 1890-årene hadde M. Peterson & Søn magre år. Rino Thorne var endel syk. Men han var ikke noen utpreget god leder i sine friske perioder heller. Tømmerprisene steg på den annen side. Det var til god hjelp for økonomien for både bedriften og enkeltmedlemmer av familien Peterson, som valgte å selge unna endel skog.

Fremdeles drev man med sagbruk. Det gikk mye i «belgiske kassebord» og stav inntil produksjonen etter 1905 ble lagt om til nesten bare planker. Samtidig kuttet man mengder av tømmer til tremasse for celluloseproduksjonen. Hver dag kom hester med kalk fra Kambo til lutkokeriet på fabrikken.

Men problemene sto i kø: Noe tømmer kom fra egne skoger, mesteparten ble kjøpt. Og samtidig med at tømmerprisene steg, sank prisen på den sulfatcellulosen man selv produserte. Årsaken til dette var svensk konkurranse. Det ledet til at man måtte selge mer

Storebro, Mossfossen og møllene, antakelig sett fra et utsiktspunkt ved Kløvdammen. Til høyre på bildet ser vi saken hos M. Peterson & Søn.

H.B. Peterson: Her er han neppe fylt førti år, men har ansvar for en stor bedrift og er ivrig med i politikk.

og mer halvfabrikata: ubleket sulfatmasse. Spørsmålet som derfor etter hvert meldte seg, var om man ikke skulle søke å foredle produktene ytterligere gjennom selv å anlegge en papirfabrikk.

Omlegging til produksjon av «kraftmasse» hjalp fortsatt ikke fabrikken til å bli en overskuddsbedrift. Men i 1905 bygde man delvis cellulosefabrikken om til papirfabrikk slik at to av fabrikkens sodaovner ble bygd fullstendig om, tørkemaskinen delvis også omfunksjonert, slik at man i alt fikk tre papirmaskiner. Nå så det ut til å gå bedre, og i årene etter 1905 begynte overskuddet igjen å stige.

I 1902 ble firmaet omgjort til et familieaksjeselskap. Det innebar at Hans Blom Peterson, den tredje eldste av Th. Petersons sønner, overtok ledelsen. Etter examen artium hadde han valgt å bli verne-

pliktig offiser, studert jus og hatt et opphold i England. Senere har han fortalt at hans plan var å gå inn i diplomatiet. Men så viste det seg at ingen av hans brødre ønsket å lede familiefirmaet. Dermed vendte han tilbake til sin hjemby, som premierløytnant, med gode engelskkunnskaper og juridisk eksamen. Han var høy og flott å se til, full av selvullit, og dessuten definitivt mer konservativ enn mange av sine slektninger. Bare 25 år gammel ble han disponent i familiefirmaet. Ett år etterpå ble han utnevnt til fransk konsul i Moss, og samtidig gift med Alvilde Nielsen, en vakker, men sky pike fra en rik og fremtredende Kristiania-familie. Unge H.B. Peterson hadde nå alt noen mann kunne drømme om. Og han hadde mer enn sterk nok rygg til å bære all medgangen.

Ett problem måtte den unge mann imidlertid bryne seg på i noen år. Han var faktisk nødt til å rådføre seg med eldre medlemmer av sin egen familie og høre mer på dem enn han egentlig følte for. Men denne høye, rakryggede unge mannen med militær utdannelse og verdenserfaring, hadde helt bestemte ideer om hvordan familiens virksomheter skulle og burde drives. Slikt kan det bli gnisninger av – i de beste familier.

Saken var at H.B. Peterson var i slekt med en rekke personer som spilte viktige roller både i Moss – og i norsk politikk. Det ga ham adskillig å bryne seg på. Den ene av hans onkler, Rino Thorne, var gammel og konservativ, to andre onkler, Richard Peterson og Michael Sundt, var gamle og radikale. Den onkelen den unge mann sannsynligvis kom best over ens med, statsråd Johan H.P. Thorne, hadde på den annen side frasagt seg sin innflytelse i familiefirmaet.

I sine første år som bedriftsleder ble derfor den unge H.B. Peterson nødt til å føre diskusjoner både med sin mor og sine onkler – ja kanskje til og med med noen av sine sterke og selvbevisste kusiner også. Selv var den unge mann struttende full av nye ideer og tro på fremtiden. Samtidig var han konservativ både rent politisk og i sin innstilling til arbeiderne. Ikke minst når det gjaldt cellulosebedriften, ønsket han å drive fabrikken som sin høyst personlige eiendom.

Cellulosefabrikken var imidlertid et aksjeselskap. Familieselskapet hadde aksjemajoriteten også der. Likevel var ikke fabrikken identisk med familieaksjeselskapet. Dette førte med seg mange muligheter til strid. Hvor gikk for eksempel grensene mellom den grunn som tilhørte cellulosefabrikken og den grunn som ble eid av «familien»? Den familieeide fabrikken måtte betale for å leie kraft fra familiefirmaet, og ulike eierandeler i de ulike selskapene kunne føre til ulik økonomisk gevinst for de forskjellige medlemmene av familien. Det var adskillig grunnlag for små gnisninger – og mange som mente de visste best beskjed.

Samtidig viste det seg snart at den unge H.B. Peterson fikk suksess med nesten alle de forsøk han gikk i gang med. Så døde én

onkel, de andre ble eldre, og moren bosatte seg i Kristiania deler av året. På få år skaffet den unge mann seg friere tøyler og lyktes snart med det som var hans hovedprosjekt – å dra cellulosefabrikken ut av bakevjen. Da man i desember 1908 valgte å innlemme fabrikken i familieaksjeselskapet, var de fleste av stridsspørsmålene for lengst løst. Familiens skepsis var også for lengst brakt til skamme. Og når folk i Moss siden snakket om «Peterson» – eller «konsulen» – var det den unge H.B. Peterson de mente. Fra da av var det han og ingen annen som var familiens og firmaets sentrale skikkelse.

Streik og opprørsstemning

«Jeg gikk rett fra juling og pugging på folkeskolen og over på Cellulosen og ble tomtegutt . . . Til å begynne med fikk jeg 12 kroner uken i lønn, senere hele 25 øre timen. Min far hadde før meg hatt 23 øre timen. Det var ikke mye å fø åtte unger med. Derfor ble det å spise adskillig grøt. Heldigvis var det noe billigere å leve den gangen. Et brød kostet 18 øre. Ferier hadde vi ikke, det var bare maskinførerne som fikk to-tre dagers ferie pr. år.» Slik tenkte Kristian Martinsen tilbake på sin ungdom. Han begynte hos M. Peterson & Søn i 1888 – og fortsatte å arbeide der livet ut. Bedriften og fagforeningen skulle bli av hjørnesteinene i livet hans.

En annen kar som begynte ved fabrikken samme år, het Julius Monkerud. Men han var hele 28 år gammel det året. Voksne arbeidere jobbet dengang 12 timer hver arbeidsdag – på to skift, hverdag som søndag. Ikke minst var «helgedagsarbeidet» upopulært, blant annet fordi det stred mot manges religiøse overbevisning.

Julius Monkerud fortalte senere om en søndagskveld i 1889. Da hadde alle de som var sammen på søndagsskiftet, blitt enige om å treffes etter arbeidet. De hadde ikke noe lokale, men møttes i et skogholt nær Klommestien. Der ble de enige om å kreve av ledelsen at helgedagsarbeidet skulle innstilles. Dessuten ville de gå inn for at de arbeidere som hadde mindre enn 18 øre i timen, måtte få ett øres timetillegg. Men hos ledelsen fikk de liten respons for kravene. Da ble de sure. Dagen etter stoppet alt arbeid klokken tolv. Cellulosearbeiderne hadde ganske enkelt gått til streik, noe som var temmelig ekstraordinært tatt i betraktning at arbeiderne ikke engang hadde noen organisasjon.

Konsul Th. Peterson hadde vært en liberal mann. Rino Thorne var langt mer konservativ. Men Sara Peterson satt på dette tidspunkt ennå i uskiftet bo og ville at bedriften skulle drives som på hennes manns tid, sa hun. Etter alt å dømme ble det derfor hennes kvinnelige innflytelse som ble avgjørende. I hvert fall fikk man i stand forhandlinger etter bare en ukes streik. Og arbeiderne fikk

Julius Monkerud, Johan Högberg og Anders Stjärnberg var tre av de sentrale da Moss Cellulosearbeiderforening ble stiftet. Monkerud var også aktiv under det første, lille 1. mai-tog i Moss. Senere ble stadig flere av hans kolleger på cellulosefabrikken og andre bedrifter i Moss med på 1. mai-feiring.

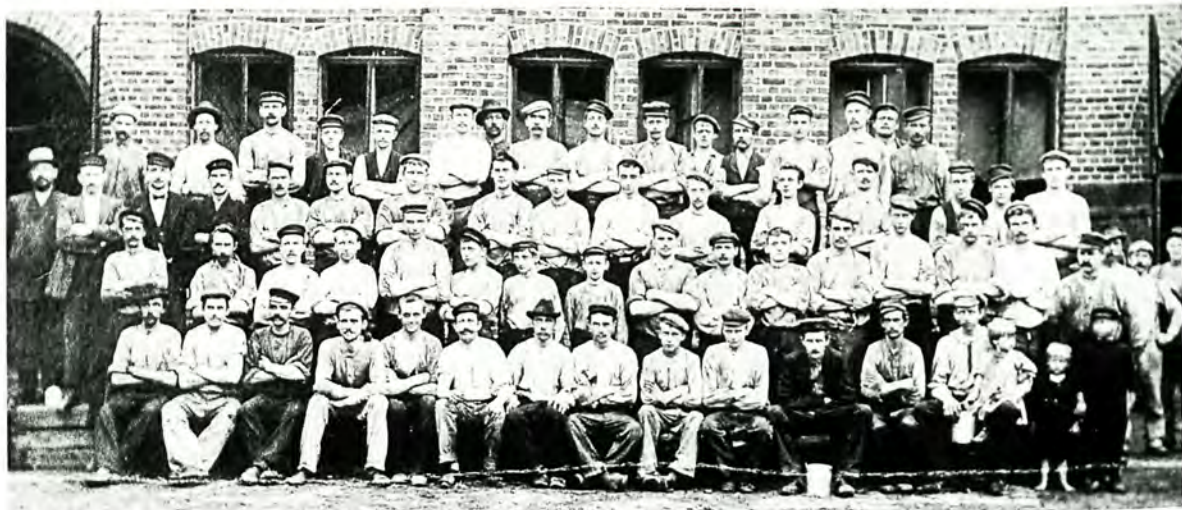
sine krav igjennom. Denne første streiken – og dens gode resultat – markerer begynnelsen på den organiserte arbeiderbevegelse i Moss.

En annen streik ved en annen mossebedrift skulle også bli viktig. Men den ble mye, mye hardere. Tidlig på høsten 1891 ble Moss Aktiemøller organisert som et aksjeselskap og aksjer tilbudt for salg på børsen i Kristiania. Om høsten opplevde bedriften sin første arbeidskonflikt. Men ånden fra Gernernes storhetsdager var ikke død: «Jeg har ikke bøiet meg for kong Oscar, langt mindre vil jeg bøie mig for arbeiderne» uttalte Fredrik Gerner i 1891, på det tidspunktet kalte han seg fortsatt direktør for møllene. Arbeidernes krav var, som på cellulosefabrikken, ett øre mer i timen. Men det gikk lang tid før Gerner bet sine ord i seg. Streiken skulle vare i nesten to fulle måneder.

Møllestreiken kom derfor til å koste både sult og tårer rundt om i arbeiderhjemmene i Moss. Sluttresultatet må likevel ha blitt opplevd som positivt blant møllearbeiderne. For etter streiken, den 28. februar 1892, stiftet møllearbeiderne sin fagforening, den første egentlige fagforening i Moss. Fredrik Gerner døde samme år. Og selv om hans etterfølger i ledelsen for bedriften, grosserer Johan Nyquist, heller ikke var noen enkel mann å hankses med, ble samarbeidsforholdene på bedriften likevel vesentlig bedre.

Maren Grimsrød feirer 1. mai med syv mannfolk

Det første 1. mai-tog ble arrangert i Moss samme år, i 1892. Både mølle-, cellulose- og sagbruksarbeidere var med på det. Julius

Arbeidere ved Moss Glasværk i 1901: Bildet er tatt utenfor Glassverket og vi kan se på arbeidsantrekket at karene var vant til å jobbe i varme lokaler.

Monkerud, Hans Grimsrød og Rudolf Olsen var blant de i alt åtte mann som stilte i toget. Én kvinne var modig nok til å stå last og brast med dem. Maren Grimsrød, het hun, og «hun var våken, skal jeg si deg,» fortalte Rudolf Olsen til *Moss Arbeiderblad* 57 år etter at det første 1. mai-toget i Moss hadde funnet sted.

De modige arbeiderne møttes i Sagbruksforeningens lokale i Kongens gate på ettermiddagen. Derfra marsjerte de, under en meget hjemmesydd fane med teksten «Vi krever 8-timers arbeidsdag.» Det var mange nysgjerrige som hadde stilt seg opp for å se på demonstrasjonstoget; men det var flere borgere enn arbeidere blant dem, for de fleste arbeidere var ennå på arbeid. For selv om de visste at toget skulle gå, var de redde for å miste jobben. Ved Vannbassenget på Klommestien møtte det lille demonstrasjonstoget arbeiderlederen Christian Holtermann Knudsen fra Kristiania, som var en av pionerene i det fem år gamle norske Arbeiderpartiet. Han holdt den første 1. mai-talen i Moss.

Det varte ikke lenge før karene på cellulosefabrikken fulgte møllarbeidernes eksempel. Den 6. juni 1892 ble den andre fagforeningen i byen dannet: Moss Cellulosearbeiderforening. Julius Monkerud og to av hans kolleger, Johan Högberg og Anders Stjärnberg, var de sentrale. Men hele tredve mann var med på stiftelsesmøtet hjemme hos Johan Högberg i Løkegaten. Dette var den andre fagforeningen som ble stiftet i Moss, men det ble den første forening for cellulosearbeidere i Norge, så også dette møtet ble historisk. Monkerud ble den første formann, siden skulle han periodevis være både formann og kasserer for foreningen.

Moss Cellulosearbeiderforening fikk allerede høsten etter at de var blitt stiftet, sitt eget lokale. Men der ble de ikke lenge. I 1895 flyttet de til et nytt lite lokale i Vålerveien der de la ut aviser som de abonnerte på kollektivt: Den liberale avisen *Verdens Gang*.

den moderate og uavhengige *Morgenposten*, samt vittighetsbladet *Tyrihans*, som henvendte seg spesielt til arbeidere.

I 1893 ble det igjen avholdt 1. mai-tog, og denne gangen hadde noen flere våget å stille opp. Toget gikk denne gangen fra Kongens gate og ut til Neset ved Vansjø. Denne gangen var en annen størrelse fra Kristiania kommet til Moss for å tale, Carl Jeppesen. «Og han var en mann som kunne få sagt tingene», mintes Rudolf Olsen.

Bryggearbeiderne var neste gruppe som organiserte seg. Moss Bryggearbeiderforening ble stiftet i februar 1893. 70 mann var til stede. Foreningen var mer enn en vanlig fagforening, for karene ønsket fra begynnelsen av å overta alt losse- og lastearbeid på havna, all lossing av korn, kull, koks og all bæring av sekker – helt opp i byen.

Saken var at arbeidsforholdene nede på havna var meget uregulerte. De som ikke hadde fast jobb på fabrikk, ble henvist til brygga. For der var mulighetene for korttidsarbeid og tilfeldig arbeid større. Selvsagt kunne det for enkelte gi en stor grad av frihet. På den annen side la det forholdene godt til rette for å spille grupper av sjauere ut mot hverandre. For folk sto ofte i kø for å få jobb. Og meglerne utnyttet dette. Mellommenn var det også mange av, og de tok sin del av en fortjeneste som arbeiderne mente de hadde krav på.

Da bryggearbeiderne hadde organisert seg, var det tre fagforeninger i Moss. Og slik ble situasjonen en tid. Likevel var det nå et grunnlag til stede for at møllearbeiderne, cellulosearbeiderne og bryggearbeiderne kunne samarbeide. Slik kom den første faglige samorganisasjonen i Moss i stand. Den gikk under navnet «De Centraliserede Fagforeninger». Denne foreningen spilte ikke minst i denne tiden, før landsomfattende forbund for de enkelte arbeidergrupper var etablert, en meget sentral rolle.

I 1896 ble Moss Bryggearbeiderforening med på å stifte De norske Bryggearbeideres Landsorganisasjon. Organisasjonen ble senere, da arbeidere i landtransport også hadde organisert seg, omdøpt til Norsk Havne- og Transportforbund, senere Norsk Transportarbeiderforbund. Og etter som landsomfattende forbund etter århundreskiftet kom sterkere inn i lønnskampen, ble de lokale samorganisasjoner i større grad viet lokal informasjon og kontakt.

Cellulosearbeiderne var første gang i lengre, planlagt streik i 1896. Den 29. februar nedla 139 arbeidere ved cellulosefabrikken sitt arbeid «grunnet Reduktion i vore Lønninger med henved 20 procent». Streiken fikk allmenn sympati. Delvis skyldtes det at mange visste at bedriften hadde hatt noen gode år og at de pengene som ble spart i lønninger, var tenkt brukt til å anlegge papirfabrikk.

Cellulosearbeiderne sendte en streikeerklæring rundt til kolleger både i Moss og andre deler av fylket. Det var samtidig en bønn

DEN FØRSTE FAGFORENING

av Birger Eriksen, 1952
(utdrag)

*Det begynte med møller,
med korn og med mel
der mølleren solgte sin
kropp og sin sjel.
Lønnen var liten og
dagen var lang
ved kvernen der fossen
durte og sang.*

*Der gikk de og grunnet,
de støvete menn,
de ytte så mye, fikk lite
igjen.
De tenkte at slikt har da
slett ingen mening.
Så tok de seg sammen
og stiftet forening.*

*Med bøyde nakker
og krøkte rygge
en kan ikke frihet og
framtid bygge.
Nei, det krever faste og
sterke menn
som aldri gir opp,
men går på igjen.*

om streikebidrag. Og pengene strømmet inn til Julius Monkerud. Likevel tok ikke arbeiderne sjansen på langvarig streik. Etter ti dager vendte de tilbake til arbeidet, etter et tilbud om at de bare skulle gå ørlite ned i lønn, men med løfte om at lønnen skulle bli hevet igjen senere.

Mange av metallarbeiderne i Moss var på denne tiden medlemmer av noe som ble kalt «svenneforeningene». Men disse var i ferd med å bli oppløst, og behovet for en egen forening økte.

I 1899 ble en «landsorganisasjon» for arbeidere stiftet i Kristiania. Hele fem arbeidere fra Moss med – og tre fagforeninger var representert: Moss Møllearbeiderforening, Moss Cellulosearbeiderforening og Sagbruksarbeiderforeningen.

Kanskje var det inntrykkene fra hovedstaden som inspirerte dem. I alle fall ble det i dette året besluttet å kjøpe en gård i Løkkegaten 2 B for syv tusen kroner. Kontantsummen på halvannet tusen kroner fikk arbeiderne låne av Moss Bryggeri. Alt i 1901 måtte de overdra huset til bryggerieierne, men de fikk fortsatt leie det.

Samme år organiserte glasspusterne på det nydannede Moss Glasværk seg også. Stadig var de fleste av dem svensker, og de kalte seg følgelig «Moss buteljearbetares Fackförening». Det var ikke uttrykk for sjåvinisme, for de hadde allerede fire norske medlemmer. Men sekretæren brukte det språket han behersket, og det var svensk. For flertallet av glasspusterne var jo svensker, og når de sang sine svenske sanger, hørtes det helt ned til Kanalen. Refrenget på en av de mest kjente, lød slik: «Samma hur langt jag spöter, så spöter jag åt mina föter.» Siden de fleste andre fagforeningene også var sterkt preget av spesialarbeid, var det ingen uvilje mot at svenskene markerte sin egenart.

Den femte fagforening i Moss, Moss Jern- og metallarbeiderforening, ble stiftet 1. juni 1901, i Moss og omegns Arbeidersamfunds lokale i Kongens gate. Det var 40 medlemmer ved starten, og Aksel Johansen ble den første formann. De som tjente mer enn 30 øre i timen måtte nå betale førti øre om uken i kontingent, de som tjente mindre, slapp med tyve øre. Regnet etter kroneverdien var ikke dette mye. Men det tok hardt på i lommeboken, for det utgjorde nesten 2,4 % av lønningen.

Arbeiderne ved Moss Værft ble med i Moss Jern og Metall fra starten i 1901. Men først i mai 1909 ble det startet en egen klubb ved bedriften. En av grunnene til at de nølte med det, må ha vært at disponent Eilert Hoel var en sterk motstander av fagorganisering.

Hoel var etter arbeidernes oppfatning krafsløs og temmelig feminin, rent kroppslig. Til gjengjeld hadde han også et omt sinnelag vis a vis de arbeidere som appellerte direkte til hans hjerte. Han likte at arbeidere kom med hatten i handen inn til ham, ba og sa: «Unnskyld, herr disponent, men det står så dårlig til hjemme, kona mi' er syk og ungene skranter.» I slike situasjoner

Faner fra noen av byens eldste fagforeninger: Møllearbeidernes fane viser en avkledd korn gudinne. At man må arbeide for føden, fremgår av trallen, sekker og paller. Motivet på jern- og metallarbeidernes fane er mer rett på sak: Et skip av det slag de hadde bygd så mange av.

kom svaret umiddelbart og overstrømmende. «Kjære mand, hvor meget vil du ha? Du kan skjønne jeg må hjelpe deg når du er så ilde stedt.»

Men hvis en arbeider derimot kom og forlangte lønnstillegg fordi han ikke ville finne seg i å leve på de vilkår den normale fortjenesten ga ham, var det som om Hoels bløte skikkelse forvandlet seg til stål. Da ba disponenten vedkommende arbeider forsvinne til smia, støperiet eller dra like til helvete. For Hoel krevde respekt i egenskap av sjef og krevde av arbeiderne at de godtok det han kalte «arbeidsgivernes selvbestemmelsesrett».

Hvem som var den første klubbformann ved Moss Værft, tok arbeiderne ikke sjansen på å føre inn i protokollen. Først i 1912 våget arbeiderne å føre sine navn inn der. Da ble Jørgen Olsen formelt og offisielt valgt til formann, mens Arnt Solgaard og Emil Caspersen ble viseformann og sekretær. I mange år ennå skulle Hoel bli sittende i stillingen som disponent. Fortsatt opptrådte verftsarbeiderne derfor både forsiktig og hemmelighetsfullt. Det gjorde de sikkert klokt i.

«Regnklæder» og brannspann

Krakket i Kristiania i 1899 ble strengt tatt aldri noe krakk i Moss. Men ringvirkningene må man ha følt. Rett før jul år 1900 måtte nemlig fabrikkeier Helly J. Hansen, som alle trodde drev en grunnsolid bedrift, be direksjonen i Moss Sparebank om et lån. For ellers ble det ingen jul i stua verken for bedriftens eiere eller for de mange ansatte. Gjennom et par år etter århundreskiftet hadde man problemer. Noen av dem skyldtes de dårlige tidene generelt; sommeren 1901 opprant i tillegg med uvanlig mye godvær og sol, til stor fortvilelse for bønder – og regntøyfabrikanter.

Både før og siden var bedriften blant byens solide. Grunnleggeren, Helly Juel Hansen, hadde selv vært til sjøs i en årrekke, kjente på kroppen hvordan sjøfolk måtte streve for å preparere og reparere regntøyet sitt. Han hadde på sine reiser lagt merke til hvordan man ute i verden var begynt å selge ferdige oljeklær. Et par slike fabrikker var dukket opp i norske kystbyer da han i 1876 – sammen med sin kone – gikk i gang med hjemmeindustri i Moss.

Etter en sistevinter til sjøs, gikk han i gang på full tid, og i mai 1877 averterte han for første gang i Moss Avis og Moss Tilskuer. Han hadde da alt startet «fabrikk» i Høienhaldgaden, men det er tenkelig at de første klærne han solgte, stammet fra prøveproduksjonen om vinteren.

I pionertiden besto produksjonen halvt i fabrikkdrift, halvt i hjemmeproduksjon: Flittige hjemmesyende kvinner i Moss leverte klær som så ble brakt over i en låve på 80 kvadratmeter. Der ble de

Helly Hansens første syersker 1901: Hulda Halvorsen med hvitt forkle var første bestyrerinne. Karoline Buberg sitter foran til venstre. I tredje rekke ser vi flere medlemmer av familien Eklund. Det er Kristian Pehrson som er frekk nok til å stikke hodet ut av vinduet.

innsmurt, opphengt og tørket. Foruten oljeklar var lette og tette brannspann blant de viktigste produkter fra bedriften. Men snart hadde produksjonen ekspandert såpass at Helly J. Hansen måtte se seg om etter større lokaler, og kjøpte en parsell av den nærliggende Nyquist-løkken og satte opp et nybygg på to etasjer.

I 1883 ble bedriften bare oppgitt med fem mannlige og åtte kvinnelige ansatte. Men den faktiske arbeidsstokk var nok mye større, for mange kvinner som sydde hjemme, ble nok ikke regnet som en del av arbeidsstokken. Likevel skal vi ikke overdrive den betydningen bedriften hadde på den tiden. Før bedriften hadde en konkurrent. Oppe i Klommestensåsen lå «Hedley og Hans Olsens Regnklæder- og Præsenningsfabrik». Først da denne konkurrenten gikk konkurs i 1898 og Helly J. Hansen overtok lokalene deres, ble det ekspansjon.

På denne tiden kjøpte Helly J. Hansen to stålvalsemaskiner fra et tysk maskinfirma i Dresden. De ble så installert i de nye lokalene. Omsider trodde man at småbedriften var kommet i gang for alvor. Første vareparti så utmerket ut, og ble sendt rett ut på markedet. Men klagene strømmet inn. Fra da av lærte man seg å produsere maskiner selv, eller å foreta forbedringer på de maskiner man

kjøpte ute. I 1901 hadde man 21 fast ansatte syersker på fabrikken. Symaskinene deres ble drevet ved hjelp av remmer og en stor petroleumsmotor på utsiden av fabrikken – og et aggregat i kjelleren.

Krisen i år 1900, og tørkesommeren 1901 lærte Helly J. Hansen at det var viktig å skaffe seg flere ben å stå på enn regntøy. En korkfabrikk var anskaffet allerede i 1887; med årene ble den utvidet. I 1905 kjøpte man utstyret fra en sofafjærfabrikk i Kristiania, flyttet maskinene til Moss og startet produksjon i det gamle lagerbygget.

Langt utenfor Moss steg i disse årene fabrikkens anseelse. Landets nyvalgte konge, Haakon VII, fikk i 1907 spesialsydd en ridefrakk til en feltmanøver. Kort etterpå kom bestilling fra den russiske tsar som ville ha gul oljefrakk med sydvest: «Tsaren skal under et møte med keiser Wilhelm i Østersjøen forleden ha faat se ham i et slikt utstyr og vil nu ha maken,» sto det å lese i Moss Avis.

Helly Hansen jr. tok i 1888 eksamen ved Kristiania Handels-gymnasium og hadde siden flere lange opphold i England og Tyskland. Etter mange år ute, kom han hjem og gikk inn i sin fars bedrift i Moss. Senere fortsatte han å dra på stadige reiser, til Sverige og Danmark samt landet rundt. Han brukte øyne og ører og kom hjem med ideer til nye produksjonsmetoder og til mer moderne organisering av forholdene på bedriften rent sosialt. I årene før første verdenskrig ble bedriften organisert i ti separate avdelinger med hver sin formann eller bestyrerinne. Men i over tyve år hadde bedriften kun én teknisk utdannet ekspert ved siden av familiemedlemmene. En patriarkalsk ånd rådet på den stadig voksende fabrikken, og det var derfor vanskelig for gamle Helly J. Hansen å godta at arbeiderne organiserte seg.

I 1911 startet også arbeiderne hos Helly J. Hansen sin egen fagforening. Moss Regnklæderarbeideres Forening kalte de seg, og valgte Henry Johannesen til sin første formann.

Det varte ikke lenge før de fikk sin første konflikt. Da bedriften ville senke noen gamle akkorder, ble resultatet en tre ukers streik. Året etter blusset samme konflikt opp igjen, og denne gangen så det ut til at konflikten skulle bli mer langvarig. 1. mai-toget i 1912 tok seg en spesiell runde rundt fabrikk-kontorene på oljeklærfabrikken.

H.B. Peterson var på denne tiden byens ordfører. Han lyktes faktisk i å megle mellom Helly J. Hansen og hans arbeidere. Den 2. september 1912 fikk omsider også Moss Regnklæderarbeideres Forening en overenskomst med sin bedrift.

Gamle Helly J. Hansen måtte altså gi seg. Men han tok dette tungt. Så mye mer av den nye tid slapp han å oppleve. For han døde vinteren før første verdenskrig brøt løs.

Kort etter hans død ble firmaet gjort om til aksjeselskap. Årsaken til dette var ikke behov for ytterligere kapital, den var rent familiær. For den eldre Helly J. Hansen hadde vært gift to ganger

og de to sønnene hadde ikke noe godt forhold til sin stemor. De trodde derimot at en aksjeselskapsform ville løse problemet. Men også brødrene fikk problemer seg i mellom, i alle fall så lenge begge var med i ledelsen. Det var først da yngstesønnen, Rolf Hansen ble utløst og startet sin egen bedrift, A/S Bilimport i 1919, at det igjen ble ro innen fabrikkledelsen.

Guldmedalje Bergen 1898.

HØIESTE
UDMÆRKELSE

CHRISTIANIA
1883

PRIS-KURANT
fra
Helly J. Hansen
MOSS, Norge.

Sølvmedalje Stockholm 1897.

REGNKLEDEFABRIK,
PRESENNINGFABRIK,
KORNFABRIK.

TELEGRAM ADR
HANSEN

ETABLERET 1877.

2. Robert Sjøh. 1897. Christiania.

På denne plaketten fra århundreskiftet kan vi lese om både de medaljer produktene fra Helly J. Hansens fabrikk har vunnet – og se noen av de bygninger fabrikken disponerte.

Nansen og Amundsens livretter

Frederikke Steenstrup fikk som småjente ofte lov til å springe ærend ned til Thornes preserving. Det husket hun resten av livet. Hele Moss forhørte seg ukentlig: Har de kjøttboller idag? Hvis svaret var ja, tok Frederikke med seg et femlitters blikkspann inn på Preservingens storkjøkken. Der boblet det i buljongen, og svære, femøres kjøttboller svømte rundt i store kobbergryter på høye ben, boltet fast til gulvet. Dette smakte av velstand og overflod – som man ikke hadde for mye av i det fattigfornemme kapellanhjemmet hun kom fra. Og så godt som det duftet! Den statelige, hvitkledde bestyrerinnen Anne Johnsen ekspederte av og til selv: Femten boller med buljong, 75 øre takk! Fabrikkpikene fløy for sin del rundt mellom de store stekepannene der man stekte karbonader. For et liv!

Christian August Thorne, grunnleggeren av denne blomstrende bedriften, var kommet flyttende fra Drammen til Moss, og hadde tatt sin virksomhet med seg. I løpet av 1870-årene hadde han ekspandert, så han fikk ansatt langt fler enn sine første to arbeidere og visergutter. Med tiden fikk han stadig flere kvinnelige ansatte. Etter en innledende fase med grønnsaker og ansjos begynte han med hermetisering av kjøtt – og der ble han en foregangsmann. Thornes produkter fikk priser på verdensutstillinger både i Philadelphia og Paris og en stor messe i Berlin i 1880.

Hos Thorne hermetiserte man opprinnelig langt mer enn det som senere har vært regnet som «hermetisk» kjøtt; det gikk både i ryper, jerpe, årfugl, saft og syltetøy, ål, laks og grønnsaker: Ertene pillet man for hånd. På et lite rom ved siden av kjøkkenent satt deltidsansatte ungjenter og voksne kvinner og utførte det mindre krevende arbeidet. Under storslakten om høsten hadde Anne Johnsen og hennes mest betrodde folk fullt opp å gjøre.

Kjøttet ble partert i kjelleren, båret opp til kjøkkenet, der to husjomfruer stekte og braste. I kjelleren sto de store bryggepannene som ble brukt til suppe.

Det var ikke rart så mye suksess frembragte konkurranse. I 1881 etablerte Moss Preserving co. seg med en arbeidsstokk av omtrent samme størrelse. Og så begynte de å produsere samme type varer, hermetisk kjøtt, fisk og grønnsaker til turist- og skipsbruk. Også de fikk medaljer og utmerkelser, bronsemedalje i Christiania i 1883, sølvmedalje ved en utstilling i London; i Antwerpen i 1885 sågar gull.

Christian August Thorne døde i 1886. I noen år drev svigersønnen fabrikken sammen med sin sønn og en kontorsjef. Det var da de kjøpte ny tomt i Storgaten og satte opp ny fabrikkbygning, lager, røkeri og boliger. Alt dette ble tatt i bruk i 1887. I 1897 ble de omdannet til aksjeselskap med Hans Andreas Gutzeit som

disponent. I 1901 bodde den førtiårige Gutzeit og den fem år eldre Anne Johnsen i forhuset til fabrikken i Storgaten.

Konkurrenten, Moss Preserving, lå rett over gaten for Thornes fabrikk. Ved århundreskiftet var de to bedriftene jevnstore og beskjeftiget rundt 25 menn og kvinner hver foruten mange deltids-ansatte. Carl August Evensen bestyrte Moss Preserving, hans datter fungerte som kontordame.

Bestyrerinnen hos Thorne, Anne Johnsen, var født på Hadeland og kommet til Moss som husjomfru hos Gernerne. Hun behersket adskillige finesser innen matfaget, det var derfor hun ble overtalt til å bli bestyrer hos Thorne. Mange år senere ble hun intervjuet av en lokalavis i hjemtraktene. Da kunne hun levende skildre hvordan Thornes hermetikk i hennes glanstid hadde nådd verden rundt. Storkjøpmannen Anthon B. Nilsen kunne sende et brev til Moss fra Palestina og fortelle: «Vi sitter her og spiser Thornes erter, kjøtt og flesk. Baketter skal vi ha karamellpudding.»

Fridtjof Nansen og Roald Amundsen oppsøkte fabrikken personlig for å få proviant til sine ekspedisjoner. «Nansen ville bare ha fornuftig mat: erter, kjøtt og flesk og fôr i kål.» Amundsen stilte større krav til menyen og ville til og med ha desserter. Da han dro til Sydpolen, komponerte Anne Johnsen og hennes folk en egen dessertpudding. Dessuten laget de en ekstra holdbar «pemikan», en versjon for mennesker, en for hunder. Menneske-varianten besto av tørrede poteter, tørrede erter, havregrøn, tørret kjøtt og grønnsaker smeltet sammen med margfett og siden krydret.

En annen av Norges kjente oppdagelsesreisende fra denne perioden var Carl Lumholtz. Han har i ettertid vært mindre kjent i vinterlandet Norge enn i resten av verden fordi det var varme strøk, ikke polarnaturen han utforsket. Også han reiste ut med

Slaktere i Moss: Brødrene Brandstrup holdt til i Dronningens gate; G.A. Pedersen hadde sin butikk i Kongens gate. Begge forretninger leverte kjøtt både til privatpersoner og til byens to hermetikkfabrikker.

utrustning fra Thornes preserving. Men han skulle, i motsetning til Nansen og Amundsen, bare ha små porsjoner.

Som tiden gikk, kom både Thornes Preserving og dens konkurrent til å ekspandere. Og bedriftene var ikke bare arbeidsplasser for folk i Moss, de fikk stor betydning for byens oppland. Fabrikkene knyttet bøndene nærmere byen, grønnsaksdyrkingen spilte der en nøkkelrolle.

Øl, sprit og annen styggedom

Det var fra gammelt av to bryggerier i Moss: Det ene, Mathias Gudes gamle bayerøl-bryggeri, ble med tiden til Viktoria Bryggeri. Men Harald Hjersing, som var gift med en av Gudes etterkommere, fortsatte å lede bedriften. Moss Bryggeri var et noe yngre foretak som en rekke kjøpmenn i Moss sto sammen om. Begge disse bedrifter hadde i løpet av 1880- og 1890-årene gjennomgått noen mindre kriser, var blitt slettet av firmaregistret for å bli gjenopprettet senere.

I 1903 gikk de to bedriftene sammen under navnet De forenede Bryggerier, men alt i 1910 ble det nyetablerte fellesskap solgt til et nytt selskap, kalt Moss Aktiebryggeri. Det var dette selskapet som hentet Alfred Heilmann til Moss. Han hadde ingen eierandeler, fikk bare arbeid som bryggerisjef og disponent, men viste seg snart som et oppkomme av ideer og satte i gang omfattende moderniseringer. Nye apparater og en ismaskin ble anskaffet, bryggerhus og lagre nybygd. Ismaskinen sørget for at man kunne holde temperaturen i gjærhus og lagre konstant lav. Samtidig fikk man maskiner til å produsere mineralvann. Og arbeidsstokken vokste hvert eneste år.

Reklameplakaten for Moss Bryggeri er fra tidlig i dette århundre.

Moss hadde dessuten to gjærfabrikker. Det var ikke så rart, det skyldtes tradisjoner og tilknytninger til en en eldre hovednæring i byen, brenneriene. Fremdeles ble det produsert sprit i Moss, om det enn nå ble betraktet som et biprodukt i produksjonen.

Den største av de to gjær- og spritfabrikkene, som nå hadde 25 ansatte mannlige arbeidere, var «restene» av storfirmaet Gerner & Søn. Siden brødrene Gerner var døde, var det dels deres mor, Rikke, dels Fredrik Gerners sønn Edvard Henrik, som ledet den produksjonen som fortsatt pågikk i de gamle brennerilokalene. Men teknologien var blitt fornyet i begynnelsen av 1890-årene. Også her var det nå nye, utenlandskproduserte maskiner som dominerte. Den andre gjærfabrikken ble anlagt i 1892 og gikk først under navn av Moss Aktie-gjærfabrik og skiftet siden navn til Bakernes gjær- og spritfabrikk. I 1914 arbeidet det 27 menn og en kvinne på Gerners fabrikk, 14 mann på Bakernes gjær- og spritfabrikk. Men det var ikke lenger lett å produsere sprit i Moss, for både Avholdspartiet, Arbeiderpartiet og Venstre hadde «rusdrikk-spørsmålet» på sitt program. Arbeiderpartiet i Moss ville avskaffe all privat handel med øl og sprit og sørget for at et forslag om Brennevinssamlag i Moss ble nedstemt. Familien Gerner begynte etter dette igjen å selge brennevin, og at det var de som gjorde det, opplevde nok mange dessuten som ekstra provoserende. Flere tiltak fra Moss kommunes side, inklusive trussel om rettssak rettet seg utelukkende mot fru Rikke Gerners forsøk på å gjenoppta familiens gamle sprithandel.

Til slutt ble resultatet at all sprit som ble produsert i Moss, måtte eksporteres til utlandet. Og dermed ble det lite lønnsom virksomhet. Gerners sprit var på dette tidspunkt primært et biprodukt av

gjærproduksjonen. I tillegg fremstilte man dessuten «tørret mask», et kraftfor. Det ble solgt til svin og okser.

Slik sett sto også de to gjærfabrikkene i et fruktbart vekselspill med bondenæringen rundt byen. Det hendte nok at både griser – og kyr – på gårdene rundt Moss fikk seg en liten rus.

Men det var det stort sett bare gjærfabrikantene, sveiserne og bøndene som visste. Selv ikke de mest fanatiske avholdsfolkene prøvde å gripe inn mot berusede okser i traktene rundt byen.

Jordskjelvet i 1904

Søndag 23. oktober 1904 gikk det et kraftig jordskjelv over hele det sydlige Norge og Sverige. Ett støt kom kl. 11.28. Et par minutter etterpå fulgte et nytt, som formelig brakte husene til å gynge. Arne Magnussen husket det hele meget godt senere. Han hadde befundet seg hjemme hos sine foreldre: «Min søster og jeg datt sammen i stuen, huset rystet og vi styrtet ut.» Over hele Moss gjorde folk det samme. De strøk på dør. På mange hus i byen var sprekkene i grunnmuren det beste bevis i ettertid på at de var høyst virkelige, de rystelser alle hadde kunnet føle direkte på kroppen.

I Moss kirke oppsto det et øyeblikk en nesten skjebnesvanger panikk. Menigheten var halvveis ute i siste vers på salmen før søndagsprekenen da skjelvet meldte seg. Den underjordiske larmen buldret først sterkt under kirkegulvet, kirkebenkene satte seg deretter i gyngende bevegelse; det kjentes samtidig som om kirkehvelvet hvert øyeblikk ville styrte ned i hodene på menighetslemmene. Organisten avbrøt brått sitt spill. Deler av menigheten hadde da alt flyktet fra sine plasser, til dels under høye klager og skrik. Den ene trengte seg forbi den annen frem og i retning av utgangsdøren. Panikken kunne lett ha fått alle til å miste besinnelsen. Men prost Hans Edvard Hansen beholdt fatningen, hevet sin stemme alt han kunne og begynte høylytt å resitere Fadervår fra kordøren. Det roet sinnene noen hakk ned.

Det var sannelig bra prosten beholdt kontrollen. I Glemmen kirke mistet sognepresten besinnelsen. Og da han flyktet ned fra prekestolen og ut av kirken, hadde han hele menigheten travende i hælene på seg.

I Moss var det også noen som, tross prestens bønn, smatt ut av kirken. Folk påsto etterpå at de tydelig hadde sett kirketårnet svaie frem og tilbake. Det er ikke lett å si hva som kunne ha skjedd om skjelvet hadde vært bare ørlite grann sterkere. I Moss Tilskuers trykkeri og flere andre steder i byen ramlet skorsteinspipene rett og slett ned. I cellulosearbeider Anton Karlsens hus ved Skovholt brøt det ut brann, uvisst av hvilken grunn. Karlsen selv var ikke hjemme. Det var derimot seks mindreårige barn. En voksen sønn i

Fotografiene viser henholdsvis «brødvognen» til Brehmer og den bygningen på hjørnet av Dronningens gate og Torvgaten der byens viktigste kolonialhandlere, kjøpmennene Andersen & Bang, holdt til.

Disse to bygningene forandret torvet i Moss. Her, et par år etter 1905, får vi et godt inntrykk av den nye, moderne og storbyaktige «Torvgården» i mur og den nylig ombygde trebygningen til Moss Privatbank.

huset nådde heldigvis hjem tidsnok til å få reddet alle de seks småbarna ut av det brennende huset.

Jordskjelvet i Moss var nokså enestående som «katastrofe» betraktet. Siden brannen i 1881 hadde Moss nemlig vært lykkelig forskånet for større ulykker. Men skjelvet – og storbrannen i Ålesund samme år – fikk viktige konsekvenser for Moss. Etter jordskjelvet ble det offisiell politikk i Moss at byen skulle være «murby». Innenfor bygrensen skulle alle nye hus oppføres i mur med mindre det ble gitt uttrykkelig tillatelse til det motsatte. De fleste nye bygninger som ble reist sentralt i byen, ble da også siden oppført i mur.

I år 1913 var det hele 272 murhus i Moss. Det beviser at det må ha blitt bygd temmelig mange murhus etter århundreskiftet. De fleste var nok bedriftsbygg. Byggmestrene fikk rimelige teglstein fra Emil Christophersen, som hadde satt i gang ny produksjon på et gammelt teglverk ved Værila fra 1897. Både Glassverket og en rekke møllebygninger ble bygd av stein derfra.

Enkelte gråbeingårder i Moss ble også bygd i mur fra teglverket. Port Arthur var navnet på jernbanearbeidernes treetasjes gård i Værlegaten. Den inneholdt i alt 12 leiligheter, ble bygd i 1903 og oppkalt etter den byen japanerne og russerne kjempet om nettopp under den russisk-japanske krig.

Ett av de nyoppførte murhusene i Moss var som hentet rett fra en av Europas storbyer. Den flotte «Torvgården» var en mur-

bygning med fire etasjer, kupler, spir og skrått tak i Jugendstil. Den ble ferdig i 1903 og kunne nesten like gjerne ha blitt oppført i Paris, slik et imponerende monument over sin tids bygningskunst var det blitt. Bygningen bidro både da og siden til å gi Moss et både moderne og tidsriktig preg.

Da Moss Privatbank ble ombygd samme år, hadde man nesten gått til den motsatte ytterlighet. På dette bygget beholdt man den gamle trestrukturen; en av tidens mest populære Kristiania-arkitekter, Ole Andreas Sverre, kjent for sine nostalgiske praktbygg, ledet ombyggingen både inne og ute. Resultatet ble at huset ble totalt forskjønnet. Med sine hvite søyler i fronten ble det slett ikke «moderne», men brakte tankene bakover i tiden til det gamle Moss. Det nyss ombygde huset så med ett både eldre og verdigere ut enn før.

Straks man beveget seg vekk fra hovedgatene i Moss, ble unntakene fra murtvängen adskillig fler. På tross av regler og gode intensjoner om å bygge i mur, ble mange bolighus fortsatt oppført av treverk. I denne perioden skjedde det kontinuerlig nybygging på Jeløysiden av byen, først og fremst i Verftsgaten og Helgerødgaten, der Moss Glasværk nå var blitt en dominerende arbeidsplass. Murhusene var her i mindretall. Oppover mot Skarmyra, bak Helly-Hansen, ble det også bygget mange nye hus, men bare noen få i mur. Bebyggelsen var som før «klassiske» flerfamiliehus i tre.

Stadsingeniør Stabell forsøkte å kjempe for murhus, men måtte tydeligvis gi tapt både titt og ofte. I tillegg forsøkte han å skape en viss orden i byens gatenett. Det resulterte blant annet i en rekke nye gatenavn fra 1907, både på Jeløy og oppover i byen mot Skarmyra.

Trehus i gammel stil ble bygd både før og etter århundreskiftet. Vi finner oss på bildet på vei oppover Helgerødgaten mot Høppern, med Torderødalleen inn nordover mot høyre. Så høyt oppe på Jeløy bygde man bare store og staselige trevillaer.

NYE NAVN PÅ TORV, 1907

Øvre Torv
Nedre Torv
Kong Haakons Plads

NYE GATENAVN PÅ JELØYSIDEN, 1907

Øisteins Gate
Harald Haarfagres Gate
Sverres Gate
Olafs Gate
Torderød Gate
Tordenskjolds Gate
Cort Adlers Gate
Grimsrød Gate
Alby Gate
Jonas Anton Hielms Gate
Sjøgaten

NYE GATENAVN PÅ MOSSESIDEN, 1907

Sundstrædet
Fabrikstrædet
Bjørnsøns Gate
Industrigaten
Ibsens Gate
Torygaten
Fridtjof Nansens Gate
Wulfsbergs Gate
Skolegaten
Høienhaldgate
Wergelands Gate
Eidsvolds Gate
Nygaten
Nyquists Gate
Øvre Tvergate
Nedre Tvergate
Værlegaten
Haveveien
Jernbanegaten

GATENAVN PÅ SKARMYRA, 1908

Byfogd Sandbergs gate
Fjeldveien
Markveien
Scharres Gate
Herfords Gate
Øvre Gate

Rundt byen, utenfor Stabells domene, hadde en slags «forlengelse» av Moss derimot laget seg nærmest av seg selv gjennom salg av enkelttomter og bygging av nye hus, ett for ett. Fra 1887 ble strøket fra Klostergaten og sørøstover bebyggt. Den opprinnelige bebyggelsen i Gubberogaten og Klommestenhavnen stammer fra disse årene.

På Jeløy hadde det gått på samme vis. Alt i 1886 hadde Elisa Chrystie, det siste gjenlevende medlem av denne tidligere så betydelige mossefamilien, solgt 18 mindre tomter fra slektsgården Torderød. Både hun og flere av de andre som hadde eiendom på den siden av byen, fortsatte siden med småsalg av tomter. Bebyggelsen langs Krossernbakken og i Krossern kom opp i 1890-årene. Bellevue, nedre del av Helgerødjordet og Grimsrødjordene ble bebygget i årene rundt århundreskiftet. Noen av husene var upretensiøse småhus, særlig nede på Torderød-, Helgerød- og Grimsrødjordene, aller nærmest bygrensen og fabrikkene.

Litt lenger unna lå det flottene hus, som Anna Gerners «Solv» og banksjef Henschiens «Solbakken» på Grimsrød. På Jeløy hadde man ikke fått gater og gatenavn ennå. Derfor fikk hvert hus og hver tomt et individuelt navn – ofte med en voldsomt flott klang. «Udsigt» het huset til amtmann Arneberg. «Sollien», «Minde» og «Sommerro» het et par av de andre større husene som ble bygd på jord fra det gamle Torderød. De største husene på Torderød og Grimsrød ble gjerne bygd i en slags sveitserstil, det var som om de imiterte de eldre stasbygningene fra tidligere i århundret.

Johan Nyguist hadde skaffet seg landområder ved Krapfoss og begynte i 1890-årene å utpansellere de første tomtene til boliger. Men det tok tid før svært mange ble interessert i å bosette seg såpass langt unna «byen». Ofte kunne det gå år fra man fikk papir på en tomt til man fikk reist hus. I 1900 var det fortsatt ikke så mange som hadde rukket å sette opp boliger på selve Krapfoss. Langs Vålerveien vokste små trehus likevel frem, det ene etter det andre.

I grenseområdene sør for Moss, på Klommestens grunn, var det bortfestet tomter til håndverkere siden tidlig på 1800-tallet. Tomtene gikk også her under individuelle navn som «Missinghuset», «Smedløkken» og «Kløften». Flere og flere hus kom opp der, alle selvsagt bygd i tre, og noen av dem i dårlig stand alt fra de ble oppført. Fra 1880-årene hadde man solgt tomter fra Klommesten, de var gjerne større enn festetomtene og ble bebyggt med større trehus. Men også de fikk individuelle navn som «Skogholt», «Søndre Klommesten» og «Holum».

På Kallum begynte husbyggingen først etter 1904 med «Lille-Kallum», «Lia» og «Varna». Såpass langt utenfor selve byen holdt man gjerne husdyr og drev litt jordbruk på si selv om familieforsørgeren hadde arbeid inne i byen. Slik var det både på Rygge- og Jeløysiden av byen.

BEFOLKNING 1875-1920

	Moss	Jeløy	Tils
1875	4449	1410	5859
1890	8051	1170	9221
1900	8930	1627	10557
1910	8648	2887	11455
1920	9023	3881	12904

Om å dele kjøkken og seng

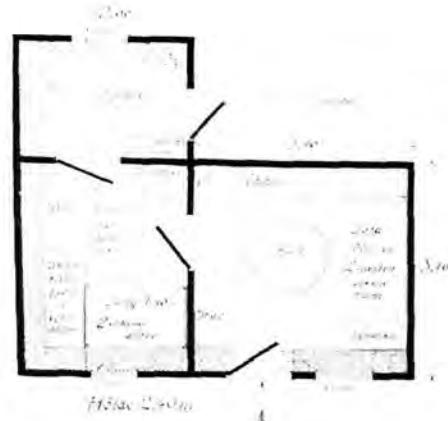
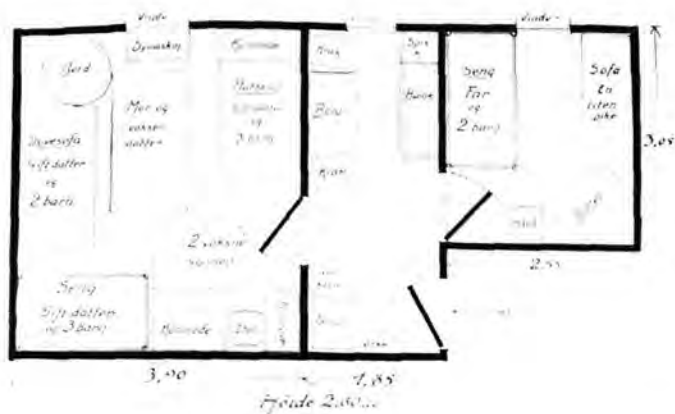
Familien Steenstrup hadde på denne tiden flyttet fra Storgaten til et eldre trehus i Dronningens gate. Der fikk de leie hele seks værelser i annen etasje, men hadde likevel ikke så mye plass. For familien talte fire døtre og tre sønner samt en hjemmевærende tante som holdt orden på barnepiken og kokkepiken. Tolv personer på seks rom ga en botetthet på to pr. rom. Men om barna bodde trangt, klaget de ikke: «Mot gården holdt de tre brødre til på gutteværelset. Vi piker og barnefrøkenen hadde et stort tofagsværelse mot gaten.» Slik fikk i det minste familiens voksne langt bedre plass enn gjennomsnittet i Moss.

Faktisk var det adskillige i Moss som hadde bedre plass enn kapellan Steenstrup og hans barn. I Storgatens daværende nummer 19 bodde de to eldre og formuende søstre Karen og Johanne Horn med tjenestepike på fem rom og kjøkken i første etasje; den ugifte legen O.P. Nyquist holdt hus med to tjenestepiker på syv rom og kjøkken i annen etasje. Det fantes velhavende enslige embeds- og forretningsmenn som bodde alene på enda flere rom, ja hadde hele hus for seg selv.

Det fantes faktisk også enslige, voksne arbeidere som bodde alene, uten kvinnehjelp i huset, som cellulosearbeider Fredrik Thorbjørnsen, 63 år, sagarbeider Iver Knudsen 66 år, papirtekniker Carl Moe, 26 år og bryggearbeider Axel Andersen, 39 år. Alle disse fire var ungkarer, men ingen av dem hadde mer enn ett rom og kjøkken hver. Men siden de hadde eget kjøkken, kan det tyde på at de må ha stelt seg selv. Man kan lure på hvor dyktige enslige, halvgamle arbeidskarer i Moss har vært med stekepannen eller skurefilla i år 1900. Å finne ut av slikt, var vanskelig den gang, enda verre nitti år senere, hvor nysgjerrig man enn er!

I år 1900 var det ifølge folketellingen 491 bebygde «bolighus» i

Nanna Broch tegnet disse rissene først i 1920. Men de gir et godt inntrykk av hvor trangt mange arbeidere bodde. I de to treroms leilighetene som er avbildet, sov henholdsvis 19 og 7 mennesker. Mens det første var et ekstremt tilfelle, var det andre høyst normalt.

selve Moss. Byen hadde noen flere gatenumre enn dette, for numrene inkluderte både ubebygde tomter og ubebodde fabrikkbygninger. Likevel var tallet på bebodde hus større. For mange steder, som i Storgaden, Kongens gate og Gudes gate, besto hvert registrert husnummer av bakbygning, hovedbygning og sidebygning.

Ett stort trehus i Vogts gate 29 kan brukes til å illustrere boforholdene. I dette huset bodde det i alt 68 mennesker enda bygningen bare var på én etasje med kvist: Men det bodde folk over alt, både på kvisten og i kjelleren, cellulosearbeidere, bryggerarbeidere, kjørekarer og skomakere med hustruer og barn, samt et par enker med arbeid som vaskekoner og syersker. I huset bodde hele 32 barn under tolv år – like mange skolebarn som i hele Kambo skolekrets. Men på to ungjenter nær var alle som var mer enn tolv år gamle, i en eller annen type arbeid.

Husets beboere var fordelt på tolv familier – som igjen til sammen bodde på 18 oppholdsrom og tolv «kjøkken». Det betydde 3,7 personer pr. rom, eller 5,6 personer pr. «leilighet». I alt fire ungjenter i dette arbeiderhuset kalte seg «tjenestepige». Det fantes på denne tiden noen arbeiderfamilier som hadde tjenestejente, men disse tenåringsjentene bodde alle hjemme i sine familier. Det er

Kapellan Hjalmar Steenstrup og hans familie stiller alle her i finstas, og sannsynligvis er bildet tatt hos en fotograf. Frederikke Steenstrup, som siden fortalte så morsomt fra sin barndom, sitter midt på bildet foran, lillesøster Polly til høyre. Bildet må være tatt i 1902. Vi kan kjenne igjen lillebror Hjalmar på bildet av elevene fra Middelsholen tatt i 1903.

Dette bildet er tatt privat og gir gode detaljer fra et nokså velutstyrt arbeiderhjem i Kongegården i Sjøgata. Alfred og Marie Solberg som bodde her, har både pyntet seg og omgitt seg med mange kjære eiendeler. Stolene er fremdeles i slektens eie.

derfor sannsynlig at de hadde sitt daglige arbeid i bedrestilte familier i Moss, men bodde hjemme. Så tett gikk det altså også an å bo!

En mossegutt som het Henning Lundquist, var mye rundt i hjemmene i Moss i disse årene. Han kan være oss til en viss støtte når vi ønsker å finne mer ut om hvordan folk bodde. For han så flere boliger enn de fleste, og det fra uvante vinkler. Han var født i 1888 og var feier. Alt som seksåring hadde gutten fått i oppgave å fly rundt og varsle om feiing for sin far. For telefoner var det få av, og det var slett ingen i arbeiderhjemmene. I stedet dro guttungen fra hus til hus og ropte: «Feier i morgen!» Etter noen år fikk han selv ta til som sin far. Han startet helst opp ved to-tre-tiden om natten når ilden fra kvelden i forveien vel hadde sluknet. Så holdt han på til utpå dagen. Fra han var 15 til 40 år hadde han ikke strømper på bena. For sko ville sette merker og i strøppelesten kunne han ikke kripe opp i skorsteinen. En gang forfros han bena. Da dro faren ham barbent uti snøen og holdt ham der til føttene tinte opp. «Da skjøt de is akkurat som på en frossen fisk.»

I de fleste arbeiderfamiliene tilberedte man maten i grua på kjøkkenet. Ofte delte to og tre arbeiderfamilier ett kjøkken. De brukte brannjern, trekanter med tre bein under, til å koke kaffe. Henning Lundquist var rett som det var, vitne til «ordentlige slagsmål mellom kjerringene om hvem som skulle ha brannjernet først.» For ikke alle bekymret seg om feieren. Familiene ville gjerne ha seg en kaffetår for å våkne om morgenen. Hvis feieren senere måtte klatre opp i en varm pipe, var ikke det så viktig. Bare

de best stilte arbeiderfamiliene hadde skikkelige ovner. Hadde de det, utførte kona i huset gjerne bakst for venner og naboer.

At dårlig stilte familier delte kjøkken, var svært vanlig i Norge ved århundreskiftet. Derfor gjorde man seg stor omhu med å registrere slikt i folketellingen. Moss kom godt ut i landssammenheng i forhold til andre jevnstore og større byer. Faktisk var det bare hver femte husstand i Moss som hadde felleskjøkken. I Vincents Buddes gate måtte til gjengjeld opp til fire familier dele ett. Nede ved Kanalen delte også de fleste kjøkken. Sygehusgaden var eneste gate i Moss der absolutt ingen familie hadde et kjøkken for seg selv.

Arbeiderne på Glassverket hadde på sin side fordelene av boliger stilt til disposisjon for dem av bedriften. Karl Blomgren og hans kone Jensine hadde en slik – den var på ett rom og eget kjøkken. Men der arbeiderboligene lå, var det gjerne også et uthus, kalt «vesekk» som ga plass til bryggerhus og bakeri. Det rommet var som et slags ekstra storkjøkken og ble delt av mange familier. Til gjengjeld kunne det brukes til mye, til både vask og bakst. Når man hadde sitt eget lille kjøkken i tillegg, var slikt en stor fordel. For slikt kunne en arbeiderfamilie spare adskillig på.

Reflekser i en sølvkule

Familien Steenstrups leilighet hadde en fin beliggenhet, for den lå ut mot Dronningens Gade, som nå nesten var blitt byens hovedgate, i alle fall den viktigste forretningsgaten. «Vi moret oss med å følge bylivet gjennom den store sølvkulen, festet i muren under vårt ene vindu.» I refleksen fra denne kulen kunne barna oppe på Øvre Torv øyne den nyåpnede Moss Privatbank med sine hvite søyler foran. Derfra og nedover gaten strakte butikkene seg på begge sider.

Søstrene Ellingsen manufakturforretning lå i Kongens gate sør for Torvet. Bildet er tatt rundt 1910. Butikklokalet ble siden overtatt av Lars Garder. Søren Kures kolonialforretning, som vi ser på det andre bildet, lå i Dronningens gate, på hjørnet mot Prinsens gate.

Moss Handelsstands Forening hadde etablert seg i 1887, og de som drev handel, forsto i økende grad at de måtte foreta noen felles tiltak, for å trygge alle de handlendes interesser.

I første etasje under familien Steenstrup ble det forretning kort etter at familien Steenstrup flyttet inn. Moss Glassmagasin.

I resten av gaten og alle sidegatene krydte det nå av butikker. I en maler- og farverbutikk kjøpte pikene toøres dukker ullgarn: «Valgets kval var stor når vi skulle ta ut garndukker av den herlige fargebunten ombundet av den slitte voksdruk.» Barna lagde hestetømmer av garnet. De ble brukt når de lekte «Hest og Mand».

«Colonialkjøbmand» Søren Kure solgte kolonialvarer og melk fra melkespann, brakt inn fra gårdene omkring. Hos ham var det alltid fullt av kunder. Når det kom folk fra herregårdene utenfor byen, ble de fulgt til døren med et kniks av butikkdamen. Innimellom måtte førstedamen helt ut til landaueren for å ta imot bestillingslisten der.

Barna i familien Steenstrup ble stundom sendt ned i en av byens to slakterbutikker med det oppdrag å kjøpe hestebiff, det kostet bare femti øre pr. kilo. Dette våget de aldri å fortelle venner og venninner. For det var et sikkert bevis på deres fars vaklende økonomi. For ingen av de virkelige kondisjonerte spiste da hestebiff!

Det var ingen fiskeforretninger i Moss ved århundreskiftet. Men noen få mossinger ernærte seg som fiskere. Sjøen gikk på denne tiden nesten helt inn til Strandgaten og i storm sto sjørøkket over de lave husene på gatens nordside. Det var bygget en mindre molo

Nord i Konggaten, mot Verket, rundt år 1910. Vi ser gjerdet mot Storebro i bakgrunnen på bildet. En av damene på bildet er identifisert: Marry Olsen heter hun som står oppe i trappen til høyre på bildet. På østsiden av Konggaten hadde møllearbeiderne sin egen butikk.

utenfor. Innenfor lå småbåtene. Det var ennå ingen bebyggelse på sørsiden av Strandgaten med unntak av Moss Kurbad og et par hus til. Noen av fiskerne hadde sine båter innenfor den gamle, dårlige moloen ut mot Værla. Andre hadde dem inne i Kanalen. Fiske-salget foregikk direkte fra båtene. Men om ikke kundene kom ned til dem, dro fiskerne opp i byen med fiskene sine og solgte dem i husene.

Brehmers bakeri hadde vært etablert i byen siden 1876, da den tyskfødte Frits Brehmer overtok et eldre bakeri. Hans datter, Josephine Schou, ekspederte der i hele sin levetid. Alt på Brehmers tid drev bakeriet med 7-8 mann, under hans svigersønn og datter-sønn ble bedriften ytterligere utvidet – mens ryktene om Brehmers gode brød og boller bare spredte seg i stadig videre kretser.

Sæbbøs bokhandel var blitt startet i 1870-årene av en lærer som drev bokhandelen som bigeskjeft. Etter noen år vokste bedriften og ble utvidet med boktrykkeri og bokbinderi. Så fant han et større lokale ved Torvet, men kort etter ble butikken overtatt av en ny familie. Men bokhandler Samuel Ramleth beholdt Sæbbø-navnet, for det hadde alt festnet seg. Folks leselevst hadde økt i mellomtiden, så nå ble det virkelig drevet profesjonell bokhandel i Moss. Ramleth sendte dessuten sin sønn Thorvild og andre av sine ansatte i lære hos Kristiania-bokhandlerne Olaf Norli og Richard Andvord, og han og sønnen tok nye bokhandlerkurs etter hvert som de ble etablert.

Moss hadde to friserører, Corell og Lundell, de svenske navnene vitnet om at de omreisende håndverkeres tid ennå ikke var helt over. Lundell kalte seg barberer, og butikken ble drevet av hans enke Hulda, med en sønn og et par svenner. Corell var finere på

det og kalte seg frisør. Hos ham var det wienerstoler, et konsollspeil, saks, kam og håndmaskin. Det var ingen som brydde seg om å desinfisere sakser og kniver. Men en glasskrukke med farvet vann ga et ytre inntrykk av renslighet. De runde børstene som var i bruk, førte til at frisøren og hans svenner fikk flass og støv i ansiktet og nedover brystet. Det fortalte i hvert fall Gottlieb Johansen mange år senere, han begynte som læregutt i Corells frisørbutikk akkurat på denne tiden.

Julie Flemmings hattebutikk var den fineste butikk i hele Dronningens gate. Det var en stor dag når hattene ble lagt frem på forsommeren, de dyre modeller var utstilt i vinduet. Inne i butikken lå derimot hattene stablet oppå hverandre.

Et stykke lenger oppe i gaten hang det en stor rød hanske over butikkdøren til Elida Torgersens Handskeforretning – som Elida Bothners butikk dengang kalte seg. Før jul strømmet det bensinlukt derifra. Da ble nemlig alle ballhansker rensset, for 25 øre paret. Byens første telefondame, Sofie Jørgensen, hadde på dette tidspunkt etablert seg som «galanterihandlerske» sammen med sin identisk like tvillingsøster, Kirsten. At søstrene også nå arbeidet samme sted, gjorde det ikke akkurat lettere å skille den ene fra den andre.

I lekebutikken til den originale Sigwarda Andresen ønsket småbarna i Moss seg all verdens uoppnåelige leker. Men et fingerbøl med perler til fem øre lå innenfor mulighetens grenser: «Var Sigwarda i godt humør, spurte hun oss med sin dype, grøtede stemme og med sitt uutgrunnelige smil om vi hadde lyst til å se – ikke røre – den store dukken som satt på stas ovenpå.»

Danskfødte Johanne Kjær drev handel med frukt og sjokolade i en av sidegatene. Hun hadde to døtre som var jevnaldrende med de yngste Steenstrup-pikene, og en gang en av dem var alene i butikken, kom hun med en stor tiøres sjokolade. Pikenes tenner løp i vann. Men da trakk fru Kjær plutselig forhenget fra «Privaten» til side. Småpikene for vettskremte på dor. De trodde det nå gjaldt å komme seg unna bade anklager om tyveri – og regulært fengsel.

Fotballen kommer til Moss

Sommeren 1900 tok fire unggutter et interessant initiativ. De besluttet å kjøpe en fotball! 15-åringen Arnt Syvertsen og den ett år eldre Johan Berthling var begge bosatt i Helgerødgate 10. I likhet med sine to beste kamerater var de sønner av glassblåsere som var kommet flyttende fra glassverket i Larvik til Moss. I Larvik hadde guttene sett og vært med på fotballsparking. Nå ville de i gang med det samme i Moss. For å få råd til å kjøpe ball, dannet de en klubb som fikk navnet Fram etter klubben i Larvik, der de først hadde sett og lært sporten.

De fire hadde alle fått trening i glassblåserkunsten av sine fedre. Etter arbeidstid begynte de å eksperimentere med en annen kunst: fotball. Det er ikke tilfeldig at det var gutter som begynte med fotball i Moss. De første fotballer nådde Norge med engelske ingeniører i slutten av 1880-årene. Men svært mange voksne menn syntes dette ballspillet minnet om gatelek.

Lekelystne gutter forstår da også lett at med ball og regler, går spillet enda bedre. Skikkelig fotball måtte bestilles utenbys fra. Straks guttene fra Glasverket hadde samlet sammen nok penger, begynte fotballsparking på Helgerødjordet. Og åpenbart fikk de snart tilskuere som likte det de så. Snart hadde man to fotballklubber i strøket, siden ble det startet klubber også i andre deler av byen. Fotballklubben Nord ser ut til å ha blitt dannet i 1903 og ble

Turnoppvisningen på Malakoff Idrettsplass mellom Dyrøveien og Fr. J. Holsts vei, sannsynligvis rett etter at plassen ble åpnet i 1912.

Vinterbildet viser et skøyteløp på Skarmyra våren 1911, det første skøyteløp som ble holdt på en bane i Moss.

den andre fotballklubben som hadde base blant glassverksarbeiderne. Men i løpet av et par år spredte fotballinteressen seg fra glassarbeiderne til gutter – og enkelte voksne menn – som lekte seg på løkker over hele Moss.

Jeløy Idrettsforening ble dannet i 1905 og hadde også hovedsakelig sitt utgangspunkt blant glassverksarbeiderne og deres sønner, slik som Fram og Nord. Men foreningen fikk snart oppslutning blant yngre arbeidere både ved Moss Værft og Moss mekaniske Verksted.

Snart begynte også ungdommer på mossesiden av byen å bli fotballinteressert og videreutvikle annen, organisert trening. I august 1906 samlet sju tenåringer med brødrene Josef og Harald Evensen i spissen seg på Kong Carl i Henrik Gerners gate; for faren til de to brødrene disponerte lokalene i egenskap av sekretær i Moss Arbeiderforenings hjelpe- og sykekasse. Guttene bestemte seg for å gå inn for fotball, friidrett og skøytesport parallelt. Resultatet ble stiftelsen av Moss Idrætsforening.

I noen år fremover skulle klubbene Fram, Nord, Moss og Jeløy Idrætsforening, både hver for seg og i kraft av konkurransen seg imellom, sørge for at både fotball og øvrig idrett i Moss ble langt bedre organisert enn tidligere.

Guttene fra mossesiden trente den første tiden på gårdsplassen i Kong Carl. Siden fortrakk de til de delene av Thorneløkken som ennå ikke var parkmessig opparbeidet. Der hendte det til og med at det ble is om vinteren. På Jeløy trente ungguttene mest på Helgerødjordet. Når viktige kamper ble spilt, om søndagene, foregikk det på Solbergsetta ved stien til Reierbukta. Kanskje var dette Norges første gressbane, slik det har vært påstått. Vedlikeholdet var i alle fall billig, for det ble besørget av kyrne fra Reiergård. Det hendte det var vanskelig å få kyrne av banen når det skulle spilles kamp, de etterlot seg dessuten spor over hele banen.

Det kunne oppstå adskillig munterhet blant tilskuerne om en av spillerne skled i ett av disse «straffemerkene.» Det hendte også at kampene mellom Moss og Jeløy Idrætsforening ble avholdt på en slette øverst i Klostergaten, kalt «Potetkjeller'n».

Allerede i 1908 må fotballinteressen i Moss ha vært stor. Da fant i hvert fall Moss Avis grunn til å bringe et referat fra en fotballkamp mellom Fram og Moss Idrætsforening. Slik endte kampen: «Frams høire ytre løber faar Bolden op i Hjørnet og sparker den ret foran Maalet, hvorefter Centerløberen sparket den ind og Kampen afblæstes. Fram seirede med 3 mod 0 Goal og vandt Pokalen for dette Aar.»

I 1909 kjøpte Moss kommune Skarmyr-området. En del av området, den såkalte Sandløkken, ble straks overlatt Moss Idrætsforening til bruk både for fotball og friidrett. Samtidig steg både fotball- og skøyteinteressen i Moss.

I 1911 kom en velvoksen kar ved navn Fredrik H. Johansen hjem til Moss etter mange år i tjeneste for den belgiske marine i Afrika. I Moss engasjerte han seg sterkt i Moss Idrætsforening. I ham fikk ungguttene den støtte de trengte, for Johansen var en rutinert, verdensvant kar, som visste hvordan han skulle sikre både guttenes og idrettens interesser. Alt samme år ble Fredrik H. Johansen valgt til formann i Moss Idrætsforening. Senere på året vedtok klubben å kjøpe et større område av Moss kommune. De fikk kjøpe 13 mål av Malakoff-jordet; noen gamle treskur ble siden transportert dit opp og fikk tjene som garderobe og oppbevaringsrom. Dermed hadde man fått en skikkelig idrettsbane i Moss!

På Malakoff levde og åndet en hel generasjon av fotballelskende mossegutter. På grunn av de gode baneforholdene der ble de selvstendige idrettsklubbene på Jeløy i praksis utradert for mange år. Fram og Nord la snart ned all organisert aktivitet, ser det ut til. Jeløy Idrætsforening besluttet ved årsskiftet 1911-1912 å slutte seg sammen med Moss Idrætsforening. Seks av klubbens beste spillere gikk rett inn på det A-laget som ble resultatet av sammenslutningen: Conrad Berthling, lillebror av en av de opprinnelige glassblåserguttene fra Fram og det unge brødrepåret Ernst og Wilhelm Wilhelmsen, som begge arbeidet ved Moss mekaniske Verksted.

Banen på Malakoff skulle ikke bare brukes til fotball. Da den ble innviet den 10. desember 1911, kunne den 11 500 kvadratmeter store plassen oversprøytes med vannkjerre trukket av en hest. Slik fikk man for første gang «kunstig» is i Moss. At også skøyteinteressen var på topp, fremgår av at et skøyteløp på Vansjø denne vinteren samlet hele 1500 tilskuere.

Skøyteidretten vant stor utbredelse på grunn av et nytt nasjonalt idol, en vanlig arbeidergutt som het Oscar Mathisen. Hans triumfer førte til enormt oppsving i skøyteinteressen. På denne tiden ble skøyteløp virkelig forvandlet fra ren lek til idrett. Ikke lenge etter skulle dessuten mesteparten av den norske skøyte-

produksjon komme til å foregå på Christiania Staal & Jernvarefabrik, som etablerte seg i Moss på denne tiden.

Skiidretten var fortsatt i vekst, i disse årene arrangerte sportsklubben «Fri» hopprenn i Klommestenbakken, mens Moss Idrætsforening arrangerte både langrenn fra Gjerthytta på Jeløy og hopprenn på Klommesten og Refsnes. I 1910 sto Moss som arrangør for et «Amts skiløb.» Deretter virker det som om skiidretten gikk av moten for noen år, muligens på grunn av snefattige vintre.

Om Moss Idrætsforening med Malakoff-jordet hadde fått en langt bedre bane enn før, kom de lenge til å mangle både tribune og klubbhus. Noen gamle treskur ble riktignok satt opp. I en årrekke ble de regnet som gode nok for sitt formål.

Våren 1912 opprant med en aktiv fotballeseong og førte samtidig til idrettslige forbedringer. Moss ble kretsmeester i B-klassen dette året, men laget var fortsatt ikke gode nok for A-klassen. I 1914 hadde laget nådd opp i A-klassen. Etter dette stilte Moss Idrætsforening i svært mange år et fotballag resten av landet måtte «regne med».

Eilert Böhm i 1920, det året han var med i olympiaden i Antwerpen.

Byens første olympiere

Med fotballen hadde nye idrettsimpulser nådd Moss. De var et supplement til kappløp, turn og norsk vinteridrett. Fotballen var i tidens terminologi en «sport». Fotballen kom fra England og med den fulgte både engelske ord og uttrykk og nye måter å tenke på.

Det karakteristiske for fotball og annen «sport» fra England, var også at konkurranseprinsippet ble trukket sterkt frem. I årene etter århundreskiftet ble det snart i alle idretter klarere enn før poengtert at en prestasjon skulle forsøkes målt, i meter og centimeter, minutter og sekunder, mål og poeng. Idealet ble i stadig større grad å sikre en objektiv sammenligning og å stille deltakerne likt.

I skytterkretser hadde man fra før hatt slike idealer. Det var tross alt skiver man skjøt på, og hensikten var å treffe blinken. I turnmiljøet hadde annet vært viktigere – stil, eleganse og utførelse.

De hopp turnerne foretok, kunne være mange og forskjellige. Men for turnlederne sto det som selvsagt at selv i rene høyde- eller lengdehopp, skulle «tilløp, holdning, og nedsprang» tillegges større vekt enn selve høyden eller lengden på hoppet.

Før århundreskiftet hadde det ikke vært uvanlig at løpere i et landeveisløp ble diskvalifisert for «feil benholdning» eller at annen mann i et hekkeløp vant, fordi han løp vakrest. Og tidlig på 1900-tallet var det mange som kritiserte roere eller skøyteløpere som brukte en sammenkrøpen stil. De fleste mente at det viktigste for en idrettsmann var å se rank og elegant ut. Så fikk det være så som så med farten. Men smått om senn kom de «engelske» målbarhetsidealene til å bli stående sterkere og sterkere, og vant

snart gjennomslag i både skiløp, skøyteøp og roing. De gamle stilidealene ble derimot «hengende igjen» i hoppporten. Men selv der sto de ofte sterkest hos dommerne, som gjerne var eldre, mer konservative og mer folkeoppdragende av sinnelag.

Lenge oppsummerte man forskjellen på «idrett» og «sport» som en motsetning mellom «folkehygiene» og «olympia-and». I ski-idretten kunne det arte seg som en strid om hva slags ski man skulle bruke. Sentralforbundets ledelse motarbeidet lenge prinsippet om ulike skityper for langrenn og hopp. Om man brukte samme skitype begge steder, fremelsket det allsidighet, ble det hevdet.

Fortsatt var det mange som først og fremst tenkte på idretten som et folkeoppdragende middel. Både innen Sentralforbundet og mange enkeltidretter foregikk det i årene rundt 1. verdenskrig en strid om graden av «innhold» og overordnet siktemål med idretten. Til slutt gikk de mest prestasjonsorienterte krefter av med seieren. Fra 1919 av ble navnet på den samlende idrettsorganisasjonen Norges Landsforbund for Idrett.

Akkurat på denne tiden fikk også Moss sin første «olympiske» idrettshelt. Og selv om mange «offisielt» var imot en for sterk helte dyrkelse, var det stor stas i Moss da et bysbarn lyktes med å plassere byen på idrettskartet. Mannens – eller guttens – navn var Eilert Bøhm. Han var ikke mer enn tyve år da han og en annen turner fra Moss, Fredrik Solie, som de første mossinger i historien, deltok på det laget som vant sølvmedalje i lagtturn. Olympiaden i Antwerpen ble kalt «straffe-olympiaden» fordi de landene som hadde tapt 1. verdenskrig, Tyskland og Østerrike, var nektet å delta. Under denne olympiaden vant Bøhm ikke bare sølv for lagtturn, men dessuten bronse i en enkeltidrett som gikk under navn av «svensketurn». Etter at de olympiske leker var over, gjorde de to mossingene og resten av den norske turntroppen seg bemerket på nok et vis – de gikk på hendene ut av Antwerpens gater. Det var deres siste hilsen til en by som hadde vært så generøs med medaljer til dem.

Solie og Bøhm fortsatte å prege turnlivet i Moss i mange år senere. Med årene ble de for- og overturnere og bidro slik til at mange i Moss fikk sans for turnsporten. Gullsmedsønnen og -lærlingen Bøhm drev samtidig med andre idretter; han vant tre ganger norgesmesterskap i høyde, en gang i stavsprang og fikk dessuten medaljer i roing og skyting. Slik sett var den første olympier i Moss meget allsidig, slik som de opprinnelige greske olympiere også hadde vært.

Galtung og Schreiner konspirerer

Stadslegen i Moss, den senere ordfører Jens Galtung, var en folkeopplysningsentusiast. Han fulgte i årene rundt århundreskiftet

Bylege, senere stadslege, Jens Galtung og overlærer Jens R. Schreiner var to allsidige og innflytelsesrike menn i Moss i årene før og under 1. verdenskrig. Hver til sin tid var de også ordførere og representerte da henholdsvis Høire og Arbeiderpartiet. Men begge var sosialt og kulturelt interessert og i mange saker hadde de to sammenfallende syn – som i bibliotekspørsmålet.

godt med i det som skjedde i Kristiania, der en gruppe menn hadde startet ombygning og reorganisering av Deichmanske bibliotek etter amerikanske forbilder. I årene som fulgte, ansatte Kirke-departementet en egen «biblioteksagkyndig», som arbeidet utadvendt med bibliotekvesenet i andre norske byer. For svært ofte var det tilfeldig organisert, drevet av private i form av leiebiblioteker, eller bare for folk i arbeiderbevegelsen.

Den årvåke Galtung ønsket nå at Moss skulle få statsmidler til sitt bibliotek. Departementet stilte penger til disposisjon for kommunene som en premie dersom de selv viste initiativ. Og det gjorde Galtung, han fikk med seg adjunkt Jens R. Schreiner og sikret deretter bidrag fra Moss Brændevinssamlag og Moss Sparebank. I 1901 fikk byen dermed folkebibliotek, og begynte å motta bokbevilgninger fra staten.

Det nye biblioteket fikk tilhold i den gamle Almueskolebygning- en i Fleischers gate. Boksamlingen kom i utgangspunktet i stand ved samling av tre eksisterende boksamlinger, det gamle almuebiblioteket, Moss Arbeiderforenings og Moss Arbeider- og Understøttelsesforenings bøker. Samlingene ble slått sammen, og endel bøker som tilhørte den høyere almueskole, men kunne unnværes der, ble også innlemmet. Dermed ble samlingen på «1.235 som regel verdifulde skrifter». Med de nye statsbidragene kunne man straks gå i gang med å utvide. Likevel bar Moss kommune sin del av den økonomiske byrden. For de måtte betale for brensel og bibliotekarlønn.

Folkebiblioteket innebar en rekke forbedringer i forhold til situasjonen før århundreskiftet. Og folk strømmet til, omtrent hundre hver utlånsdag. Det betydde likevel at bare en mindre del av byens befolkning brukte biblioteket. Bøkene sto fortsatt vanskelig tilgjengelig for publikum, dessuten, folk fikk bare bestille etter katalog. Moss kommune ville heller ikke til å begynne med ansette noen egentlig bibliotekar, men lot adjunkt Schreiner få som oppdrag å bestyre utlånet de to ukedagene man holdt åpent. Til å hjelpe seg hadde han én assistent, også på deltid.

Fra 1908 opprettet biblioteket en særskilt avdeling for ungdom i alderen 12-16 år. Folkeskolens barnebibliotek ble nå overført til folkebibliotekets barneavdeling, og en ny assistent ble tilsatt bare med ansvar for denne ungdomsavdelingen. I 1915 flyttet biblioteket fra almueskolens gård over til Chrystiesgate. Der fikk de tilhold i annen etasje i Moss Middelskoles bygning. Sannsynligvis var det i forbindelse med denne flyttingen man innførte «åpne hyller», slik man ser det på bilder fra denne tiden. Utlånet steg nå ytterligere, enda de nye lokalene faktisk var både kaldere og mer ubehagelige enn de opprinnelige.

Denne trebygningen på Thorneløken ble oppført i 1859 og ga gjennom årene plass til en rekke ulike aktiviteter, skole, barnehage, ulike kommunale kontorer – og folkebibliotek frem til år 1915. Den ene plakaten på huset forteller oss dessuten at Moss Ynglingeforening hadde lokaler i annen etasje.

Vals, mazurka og polka

Mosseungdommen danset mye rundt århundreskiftet. Det gikk i vals, rheinlender, mazurka, galopp og polka. Både fattige og rike, både arbeiderungdom og ungdom fra embedsstand og borgerskap danset. Og de danset de samme dansene. Men de gjorde det aldri sammen, og aldri på samme sted.

Om man kom fra et velstandshjem, var foreldrene gjerne medlemmer av Moss Klub- og Balselskab. Dermed var ungdommen sikret et sted å danse og møte ungdom fra andre «dannede hjem».

I de økonomisk bedrestilte hjem hadde man dessuten stueplass nok. Om nødvendig kunne man stille til ball hjemme. Eierne av de mest herskapelige boligene på Jeløy forsøkte ofte å overgå hverandre i standsmessig selskapelighet. Brødrene Erling og Georg Rønneberg kunne i 1953 fortelle at de i årene rundt 1910 hvert eneste år var på ball og dansemoro på Bellevue, Rod, Bråten og Vårli.

Med lengselsfulle blikk kunne ungdommer fra middelklassen eller arbeiderfamilier iaktta hvordan bekjente fra de rikere familiene ble hentet til ball i Moss Klub- og Balselskab eller til kanefart og snørekjøring til Jeløy om vinteren.

Men selv i en embedsstandsfamilie kunne økonomien bli odelagt om barnetallet ble for høyt: «Vi yngste som vokste opp da fars økonomi ble enda strammere, gikk glipp av ball og slike fornøvelser.» har Frederikke Steenstrup fortalt. Det eneste hun og smasøknene fikk være med på, var dans i Moss Folkeskoles gymnastikksal!

Arbeiderungdommen måtte i hvert fall ut av sine hjem når de skulle danse. Om sommeren gikk det greit. Da kunne man danse under åpen himmel. Politiet kunne stundom dukke opp for å nekte dem det. Når det ble stelt i stand til dans rett nederfor Tordelund, i Gernerlunden og ute på Dyre, kunne slikt inntreffe. Dro

man lenger av gårde, var det ingen som brydde seg. Det hendte dessuten at konsul H.B. Peterson ga arbeiderne tillatelse til å danse nede på sagbrukstomta. Avholdsforeningen Fram laget et dansegulv oppe på Torbjørnsrød i Vansjø. En annen avholdsforening hadde dansegulv på Jomfruland nær Vringen oppe i Mosselven. I sommertiden kunne arbeiderungdommen ro innover dit med et par store båter de hadde leid eller lånt, ikke minst var dette populært på søndag ettermiddag.

Og om man ville gå en lang spasertur, kunne man legge veien til Renneflot, der vandrere alltid fikk servering i disse årene, enten de kom til fots om sommeren eller på ski i snørike vintre. Men med en så lang tur bak seg var det ikke sikkert man hadde pust igjen til å danse.

Om vinteren danset arbeiderungdommer i innendørslokaler: Kong Carl var mye i bruk av Avholdsforeningen. I Svenneforeningens lokale i Vincents Buddes gate gikk det viltre for seg. For der var det tillatt med alkohol. Klostergate 1 ble populært omtalt som «Rampelaget» mens Hansine og Hans Krogsvold eide stedet. Og der kunne det gå virkelig vilt for seg.

På samme måte som ungdom fra arbeiderklassen og borgerskapet ikke kunne danse sammen, kunne de heller ikke bade sammen. Moss Kurbad var, i likhet med Moss Klub- og Balselskab, en levning fra en svunnen tid. Den store salongen med prismekrone i taket, rødtrukne sofaer og stoler var, langt inn på 1900-tallet, et minne fra det svunne Moss. Her kunne man kjøpe forfriskninger og

Søndagsutflukter i årene etter århundreskiftet: Ved Molbekktjernet er de forsamlede ungdommene festkledd og i stemning. Den kraftige mannen med sigar midt på bildet er Carl Fredrik Wilhelmsen.

To båter fulle av folk er på vei innover Vansjø.

kaker, og i salongen kunne badegjester fra herre- og damebadet på hver side, møtes for flørt og passiar. Fra verandaen hadde man utsikt over hele Værlebukten. Men til dette elegante sted hadde bare tilreisende, samt ungdom og voksne fra de bedrestilte klasser i Moss adgang.

For folk av «almuen» var det blitt oppført et badehus på Jeløy-siden av Kanalen alt i 1876. Det var ordfører August Løgn som tok initiativet. Det ble siden strengt påsett at bare arbeiderbefolkningen i Moss brukte dette badet.

Reglene for hvordan man skulle oppføre seg, var da også annerledes enn på sjøbadet. Selvsagt var det adskilte badetider for kvinner og menn. Men badedrakter, slik som de kondisjonerte, hadde man verken råd til eller lyst på. Kvinnene brukte det de hadde av avlagte klær som kunne brukes enten det passet med moten eller ikke. Menn og gutter fra arbeiderklassen oppførte seg mest naturlig – de badet i Adams drakt.

Kinetoskopet kommer

Det var første gang blitt vist film i Moss i april 1901, da Moss Hotell fikk besøk av «The American Biocosmograph». Folk i byen fikk nå se «naturlig bevegelige bevegelser som i det virkelige liv», dette var bare ti år etter at amerikaneren Thomas Alva Edison første gang, for moro skyld, hadde konstruert sitt «kinetoskop». For tiden rundt århundreskiftet var preget av store teknologiske forandringer. Og alt nytt spredte seg fort.

På kinoprogrammet denne spennende april dagen i Moss sto levende bilder fra tidens verdensbegivenheter: Boerkrigen mellom engelskmenn og boere i Sør-Afrika og Bokseropprøret i Kina.

Opprøret tok sikte på å fordrive alle utlendinger fra Kina, men ble slått ned av engelske og franske styrker. Det ble også vist bilder fra Verdensutstillingen i Paris samme vinter, en reise på Seinen og noen opptak av den kjente Dreyfus-saken, en stor fransk rettsskandale som hadde satt sitt preg på nyhetsbildet i årene i forveien.

I de følgende par år gjentok seanser med levende bilder seg. Søstrene Steenstrup var i mellomtiden blitt akkurat gamle nok til å slippe inn: «Levende bilder, entré ti øre. Jeg husker det som det var igår,» het det seksti år senere. Og selv om tilbudet umuligvis kunne fortsette å være like bredspektret, bidro filmen til å utvide både mossingenenes vidsyn og verdensforståelse og deres sans for livets dype spørsmål. For man kunne også få se bilder fra pasjonsspillene i Oberammergau. Da het det i reklamen at det ble vist «legemsstore, levende fotografier overensstemmende med Den hellige skrift.»

Men folk venner seg raskt til det nye. Etter et par forestillinger var det ikke lenger det teknisk overraskende i at man kunne reproducere levende bilder folk forundret seg mest over. Nå ville man bare se mer og mer. For med de levende bilder kom jo verden, bokstavelig talt, til Moss.

Fra år 1904 ble det litt mer kontinuitet i visningen av levende bilder. Fremdeles varierte det hvor bildene ble vist. Om det dreide seg om alvorlige eller religiøse emner, kunne det være i Frelsesarmeens lokaler ved Torvet, som gikk under navn av Klippen. Ellers skjedde mye på Moss Hotell. Men mannen som viste film, var hele tiden den samme. Johan Vidnes het han. Han var født i Varteig og drev på denne tiden og viste film i alle Østfold-byene parallelt, samt i Tønsberg og på Kongsberg, og reiste rundt som et annet enmannsteater. I januar 1907 må det ha vært satt ny rekord

Jeløen pr. Moss.

Barn fra frimurnes barnehjem på Orkerød er her på vei til Moss kirke. Barna er lett gjenkjennelige på barnehjemsuniformene og går i stram takt under ledelse av bestyrerinnen.

med hele syv hundre tilstedeværende på en og samme fremvisning. Da viste Vidnes opptak av *Gjøa*-ekspedisjonen idet Roald Amundsen og hans mannskaper ankom Kristiania.

I 1907 fikk Vidnes kontrakt på å leie lokale i Moss Hotell på regelmessig basis. Fra nå av brukte han navnet Grand Kinematograf. I mellomtiden hadde han fått konkurranse. Hugo Hermansen hadde året i forveien startet det han først kalte Moss Kinematograf. Siden skiftet de navn til Record og fikk plass i Maxegården. Frøken Magda Rummelhoff hadde på sin side åpnet National Kinematograf nede ved Kanalen i mars 1907. Der viste hun mange kortfilmer i løpet av samme forestilling, som *Da lilleguts leker blev levende*, *Den nysgjerrige Brandkonstabel* og en filmserie fra middelalderen med tittel *Ridder Beaucaires Kjærlighedsroman*.

I disse årene foregikk det en enorm utvikling av billedspråket. Det var nå filmen fikk sitt gjennombrudd som kunstart. Samtidig skjedde det en overgang fra småfilmer til helaftens spillefilmer.

I 1910 fikk Moss et fast kinolokale. For murmester Mikkelsen bygget et hus i Storgaten 13 utelukkende med kinofremvisning som formål. Der rykket nå Vidnes inn, mot solid årsleie, og skiftet navn til Tivoli. Dermed ble det ledig kapasitet i Moss Hotell, hvorefter frøken Rummelhoff flyttet opp dit og tok navnet Scala. Inntil halvveis ute i 1. verdenskrig fortsatte herrene Vidnes, Hermansen og frøken Rummelhoff å drive hver sin private kinematograf, Grand, Tivoli og Scala. De viste hver sine filmer, men konkurrerte ikke på pris, billetten kostet i alle år 25 øre, den ble først fordoblet i inflasjonsåret 1915.

Automobiler!

Den første automobil må ha passert Moss allerede en gang rundt århundreskiftet, da de første motorkjøretøyer kom til Norge.

Og alt i 1907 ble en bil som tilhørte industrigründeren Sam Eyde fraktet over fjorden med *Basto*, som hadde skaffet seg et taljesystem til dette formål.

Hvem som var den første mossing som kjøpte seg en slik nymotens kjøredoning, er ikke helt klarlagt. Så tidlig som i 1908 kom det en lastebil til Moss flere ganger i uken. Og den tok regelmessig med seg passasjerer, melk og gods, mellom Moss, Valer og Svinndal. Passasjerene fikk ofte plass på lastepanet mellom melkespannene, og presenningen kunne blafre så sterkt i vinden at det skremte vettet av hester innover i bygdene.

Men veiene var dårlige og ulykkesfrekvensen stor. Om bilen ble liggende i veigrøften, kunne det gå lang tid innen en annen av de sjeldne doningene nådde frem for å hjelpe. I 1909 eide både slaktermester Poul Brandstrup og den nylig avgitte politimester Johannes Fürst hver sin bil. Den nye politimesteren, Hans Markus

Bilen på bildet ble først kjøpt av Hans Ombustvedt. Senere solgte han den til Paul Kjellerød, som er mannen vi ser bak rattet.

Høstad, var nøye med fartsgrensene, i hvert fall for lastebiler. De fikk ikke lov til å holde høyere fart enn ti kilometer i timen. Hans Ombustvedt, som lenge hadde drevet hesteskysstasjonen i Værlegaten, kjøpte de to neste bilene i byen. Begge ble tatt i bruk som bildrosjer. Det hadde et par ganger tidligere vært på tale å legge skysstasjonen ned. Men Ombustvedt lyktes med å få forhøyet det kommunale bidraget. Det sikret ham grunnlag for investeringer.

I årene rett før 1. verdenskrig fulgte noen av byens mest teknologisk interesserte og moderne innstilte forretningsmenn opp moten med kjøp av privateide automobiler. Søren Kure, Robert Rafn og den unge Otto Hjersing ble de neste som anskaffet seg bensindrevne kjøretøyer.

I 1912 ble det igjen startet rutetrafikk til Svinndal, denne gang en buss. «Naar man ser den imponernede Vogn komme opp gjennom Bygden, da føler man at en ny Kultur er kommet inn her oppe,» skrev man fra Våler. Men den nye kultur ble visst bare et kort blaff. Alt i juli samme år måtte ruten innstilles.

David Brynildsen har fortalt at han et par år senere drev drosjetrafikk mellom jernbanestasjonen i Moss og hotellene i Larkollen. Han kjørte ikke med bensin, men med gass i en stor ballong på taket. Fra ballongen gikk det et rør ned til forgasseren. Etter hver tur til Larkollen måtte ballongen fylles opp igjen på Moss Gassverk. Prosessen ble derfor etter hvert både slitsom og dyr. Så han ga opp. Men andre, bensindrevne drosjer kom inn i stedet for ham.

Bondesønner og borgerfrøkner

De nye norske skolelovene fra 1890-årene hadde medført flere administrative forandringer. Almueskolen hadde før vært styrt av skolekommisjonen med sognepresten som selvskreven formann. Nå ble styret av skolevesenet langt mer politisk. Moss fikk nå et skolestyre med ansvar både for folkeskolen og den høvere skole.

I det nye skolestyret satt bare én mann som var oppnevnt av biskopen. Alle andre medlemmer var valgt av formannskap og bystyre. Sognepresten var fortsatt lenge selvskreven som formann i skolestyret. Først i 1911, da bylege Jens Galtung ble formann, ble det forandring.

Overlæreren på Moss Folkeskole skulle med tiden få overordnet ansvar også for andre skoler i byen, med unntak av middelskolen. Den skolebestyrer som etterfulgte Martinsen, Harald Blegen og hans etterfølgere skulle etter 1915 kalle seg skoleinspektorer, en fin tittel man ellers bare fant i store byer med et mer komplekst skolevesen.

At de mange nye skolene hadde ført til flere lærere i Moss ble ikke minst klart da Moss i 1891 ble valgt til sete for det store Stiftslærermøtet som hadde over fire hundre deltakere fra hele Østlandet. Samling av landets lærere var tema på møtet. Og samling ble det i Trondheim i 1892. Da ble Norges Lærereforening en realitet. Allerede i 1911 brøt et stort antall kvinnelige lærere ut og dannet Norges Lærerinneforening. Det var fordi et flertall av de mannlige lærerne ikke ville ha noen kvotebestemt representasjon av lærerinner i styret.

Lærerpersonalet ved Moss Folkeskole i 1898 besto av en mengde lærere og lærerinner. Noen ble kort tid i Moss, andre lenge. Vi peker her ut dem som ble lenge i byen. Midt på bildet ser vi skolestyrer Johan P. Martinsen. I bakre rekke ser vi Karl Mjanger helt til venstre, Martin Sagen som nr. tre, deretter Johannes Halseth som underviste helt til 1935, siden Anders Helseth og lenger til høyre Johannes Haslund og brødrene Nils og Gunne Aarum, begge var på skolen til rundt 1930. I nest bakerste rekke ser vi Inga Englund som nr. tre fra venstre, den musikalske Karl Billington ved siden av skolebestyrer Martinsen. Gamle Meta Plesner, som var ved skolen i førti år, står som nr. to fra høyre. I annen rekke ser vi Augusta Poppe som nr. to fra venstre, Alida Larsen som også var svært lenge ved skolen, sitter som nr. tre fra høyre og Aasta Otter, overlærer Richard Olsens datter, står helt til høyre. I første rekke ser vi Alida Lindrup helt til høyre. Hun underviste i 38 år ved Moss Folkeskole.

I Moss og de andre Østfold-byene gikk ikke lærerinnene inn i den nye kvinnelige lærerorganisasjonen fra starten, selv om mange meldte seg inn etter hvert. Det betydde ikke at det ikke var motsetninger mellom kvinnelige og mannlige lærere også i Moss.

Lærerinnene var stort sett født i selve Moss eller andre Østfold-byer. De stemte gjerne konservativt og var tilhengere av riksmål, var utdannet på private skoler, og svært mange var ugifte. De mannlige lærerne kom derimot fra bygdene i Østfold, vestfra og nordfra, hadde fått sin utdanning ved lærerseminarier, stemte Venstre og mange av dem var til og med målmenn. Dessuten stiftet de fleste gjerne med tiden familie.

Nesten samtlige av de 13 mannlige lærerne i Moss i 1898 var innflyttere, skolebestyrer Johan Petter Martinsen var fra Borge, Gunne Aarum også fra Borge, mens Johannes Halseth var fra Furnes. Alle hadde de stor familie og bodde for seg selv, bare et par av de yngre lærerne var losjerende. Hans Buset som skulle bli bestyrer på Jeløy skole kort etter, var fra Sunnmøre, men utdannet på lærerseminar i Tromsø, Bendik Hafstad som ble bestyrer på Høiden skole, kom fra Sunnfjord.

I Jeløy var det ved århundreskiftet ikke en eneste lærerinne. Lærerinne – eller «frøkner» – var det derimot mange av i Moss; omtrent halvparten født i byen, selv om en del mossepiker bare var lærerinne i en overgangsperiode, inntil de giftet seg. Blant de eldre lærerinnene var det flere innflyttere, gjerne fra byer på Østlandet. To av de yngre lærerinnene var fra prestefamilier og bodde som pensjonærer hjemme hos sogneprest Hans Edvard Hansen. Alida Lindrup var født i Kristiania, men hadde siden flyttet til Moss med sin mor. Mange eldre lærerinne bodde to og to sammen i små leiligheter. Bare én av de fast ansatte lærerinnene var gift. I noen grad kom lærerinnene fra spesielle lærerfamilier: Aasta Olsen, eller Otter, som hun begynte å kalle seg, var datter av overlærer Richard Olsen, Inga Englund datter av Rasmus Englund, som på denne tiden hadde fått stilling ved middelskolen.

Om lærerinnene var politisk mer konservative, var de på den annen side pedagogisk mer reformvennlige enn lærerne. De lignet mer på den høyere skoles lærere. Folkeskolens lærere, seminaristene, led av «snakkesyke» pleide lærerinnene å si, de manglet evnen til å «lytte til barnhjertenes slag». Lærerinnene slapp derimot elevene til med spørsmål og selvstendige oppgaver.

Enda lærerinnene gikk inn for kvinnesak ute i samfunnet, var de tilhengere av ulik oppdragelse for gutter og piker inne på skolens område. Derfor kjempet de for at de unge piker skulle få mer tid til å lære husstell og håndarbeid enn matematikk: Det var dessuten fag der lærerinnene hadde enerett på kompetanse.

Det som ergret lærerne mest, var lærerinnenes interesse for kvinnesak, og deres krav om likelønn. At ugifte kvinner skulle kreve like høy lønn som gifte menn, syntes de var blodig urettferdig.

Trass lærerinnenes krav ble det ikke full likestilling mellom menn og kvinner i lønsspørsmålet. En av grunnene til dette, var at lærerinnene ikke hadde like stor leseplikt som lærerne; man forutsatte ganske enkelt at de ikke orket like mye som menn. Dessuten underviste lærerinnene fortrinnsvis i småskolen, noe som også resulterte i lavere lønn. Likevel fikk lærerinnene med tiden hevd på kravet om lik lønn for lik undervisning på samme skoletrinn, og med samme aldersansiennitet. Men få kvinner søkte seg lederstillinger, og få kvinner våget seg på å undervise gutter i de øverste klassene eller like mange timer som mennene. Dermed ble forskjellene opprettholdt.

Mellom lærerværelset og lærerinneværelset var det en dør. Kaffen ble kokt inne hos lærerinnene – og av dem. Lærerne måtte gå inn dit for å skjenke seg kaffe selv. Men hvis døren mellom de to rommene var lukket, betydde det at lærerne snakket om ting de ikke syntes kvinner burde høre. Selv ikke den mest kvinnesaks-orienterte lærerinne turde åpne døren da.

Kvinnelig foreningsliv

Den 23. august 1903 kom frøken Thora Halvorsen fra Tromsø til Moss for å holde et foredrag om sanitetssaken. Det ble et viktig møte i byens historie, ikke minst sett fra kvinnesynspunkt. For dette er det første klare vitnesbyrd om organisasjonsarbeid i Moss for – og av kvinner. Møtet var besøkt av rundt tredve damer, de

Kvinner på utflykt: Det er ikke klarlagt om det er en organisasjon eller en arbeidsplass som har brakt disse kvinnene sammen. Muligens er de alle ansatt ved telefonsentralen i Moss. Men det kan også være de er med i en misjonsforening eller en annen kristelig kvinneforening. Alle har de brodersaker med. To ugifte søstre, frøkene Ellingsen, er nr. 1 og 3 bakerst, sett fra høyre. Frøken Malitta Ottesen sitter, uten sytøy, midt i fremste rekke.

fleste lærerinner eller gifte fruer fra byens bedrestilte familier. Men resultatet ble i alle fall at man besluttet å danne en sanitetsforening i Moss.

Tre ugifte kvinner, alle lærerinner, Kirsten Holst, Agnes Birch og Charlotte Dahl, var svært aktive på møtet. Legefruen Louise Christie var den av byens gifte kvinner som gjorde seg sterkest gjeldende på møtet. Frøken Amanda Sengeløv ble valgt til kasserer, her som i flere andre organisasjoner der hun var med, ingen kunne visst styre penger som hun. Formålet med den nystartede forening var «å skaffe sanitetsmaterieell såvel i krig som under ulykkestilfeller og arbeide for at kvinner i Moss skal bli fortrolige med å gi hjelp i ulykkestilfeller.»

Etter organisasjonsdannelsen ble det regelmessig avholdt møter i håndarbeidsrommet ved Moss Middelskole. Og den sak man satte høyest på prioriteringslisten de første årene, var å skaffe Moss en egen sykepleierske.

Alt i stiftelsesåret ble foreningen medlem av Norske Kvinners Nasjonalråd. Derfor dannet de et eget «kvinneråd» for Moss, som andre kvinneorganisasjoner skulle kunne slutte seg til. Kirsten Holst viste seg igjen meget driftig og ble den første formann i dette kvinneverådet.

I 1903 kom det oppfordring til foreningen om å delta i arbeidet med å bekjempe tuberkulosen. Resultatet ble en særskilt tuberkulosekomité som skulle arbeide spesielt for å skaffe et fond. Slikt kunne byens fruer gjøre langt bedre enn lærerinnene. Aagot Nyquist, Gina Gerner og Kate Juell Hansen ble de sentrale i dette arbeidet og lyktes blant annet i å skaffe et større bidrag fra Moss Sparebank.

Snart var man kommet nærmere det som også hadde vært sanitetsforeningens første mål – å ansette en profesjonell sykesøster med Moss som sitt virkefelt. Sanitets søster Helge Kaater ble tilsatt, og hun lot seg siden engasjere i de enkelte hjem etter følgende tariffer: 1,50 for et døgn, én krone for en dag, 80 øre for en natt. Det sa seg selv at bare godt bemidlede familier kunne dra nytte av et slikt tilbud. Forbedringen for byens helsestell, sett under ett, var likevel stor.

Med tid og stunder skulle sanitetsforeningen lykkes i å etablere både tuberkulosestasjon og spebarnkontroll. I tillegg til Kirsten Holst skulle Charlotte Dahl og fruene Halldis Werring og Kate Juell Hansen bli blant de kvinner som skulle yte en solid arbeidsinnsats i Sanitetsforeningen. Arbeidet der ble verdsatt i alle politiske leire og av både menn og kvinner. De som var aktive der, skaffet seg både organisatorisk erfaring, selvsikkerhet og en økt sosial posisjon i byen. Slik ble det etter hvert flere sterke kvinner i Moss enn de fleste av byens menn var klar over.

En slektning av selveste Bjørnson

I 1891 kom det flyttende en ung mann i Moss som skulle prege byen i resten av sin levetid. Han het Bjørn Kristensen, var prestesønn og født i Kristiansand i 1869 – hans mor var søster av Bjørnstjerne Bjørnson. Onkelen var nok et meget viktig forbilde for den unge mannen både under hans oppvekst – og senere i livet.

Og Bjørn Kristensen var heller ikke den som unnlot å fremheve at han var i slekt med en mann av så stor nasjonal betydning.

Kristensen fikk sin skolegang på den liberale Aars og Voss skole i Kristiania. Han ville ikke studere etter artium, men ville gå i boktrykkerlære. For det var bok- og avisarbeid den unge mann ville vie livet til. Det var ikke noen uvanlig aspirasjon blant radikale ungdommer i disse årene, for universitetsstudier, og embedsverket, ble assosiert med Kongemakten, Unionen og det bestående system. Og det var jo det man ønsket å forandre.

22 år gammel var Bjørn Kristensen ferdig med sin læretid i Bergen. I 1891 kom han til Moss og fikk arbeid i den radikale Moss Avis, som da fremdeles ble redigert av adjunkt Jens R. Schreiner

Line og Bjørn Kristensens hjem i Klostergaten 13 var preget av solid økonomi og slektsstolthet. Stolene er forsynt med antimakassar – egne puter for menn med pomade i håret, på salongbordet står en skulptur. Bysten av Bjørnson over Bjørn Kristensen vitner om at redaktøren var stolt av familielikheten.

AVISER I MOSS

Brevduen 1833-1843
 Moss Tilskuers startet 1839
 Moss Tidende 1874-1875
 blir til Folkets avis
 1875-1876
 Værden 1875
 Moss Avis 1876-
 Moss Tidende II 1895-1899
 Moss Blad 1899-1900
 Moss Aftenblad 1904-1920

på fritiden. To år etter kjøpte Kristensen avisen, for nå var han helt sikker på hva han ville vie sitt liv til: avisarbeid, politikk – og en vakker danskfødt unggutten som også nylig var kommet til Moss.

Den 17 år gamle Nicoline – eller Line – Jensen hadde fått seg arbeid i en av byens konfeksjonsbutikker. En dag fikk hun øye på den unge Bjørn Kristensen på gaten, høyreist og med like flott hårmanke som sin berømte onkel. «Ham vil jeg gifte meg med,» utbrøt hun. Og det varte ikke lenge før det gikk slik. Da Bjørn Kristensen ble en gift mann, kjøpte han hus til seg og hustruen. Nå hadde Bjørn Kristensen fått det som han ville ha det og satte sine solide krefter inn på avisarbeidet. Avisen og trykkeriet hadde nå gode lokaler på hjørnet av Gudes gate og Møllergaten og Kristensen fant derfor ut at det var grunnlag for å la avisen utkomme to ganger om uken.

Som årene gikk, ble han stadig mer sikker på seg selv. For flere ganger i løpet av hans første tid som eier, ble det forsøkt etablert en tredje avis i byen. *Moss Tidende* utkom et par år etter 1895, *Moss Blad* fra 1899-1900. Men hver gang noen forsøkte seg, gikk det på samme måte. De nye avisene fikk problemer. *Moss Aftenblad*, som ble utgitt av venstremannen Carl Vong, hadde litt større suksess og fortsatte å komme ut i nokså mange år etter starten i 1904 – men fikk aldri særlig stort opplag. Både Bjørn Kristensen og Moss Avis fikk på sin side en sterkere og sterkere stilling for hvert år som gikk.

Bjørn Kristensens politiske synspunkter kom ofte klart til uttrykk i de artiklene han skrev i Moss Avis. Gjennom 1890-årene hadde han støttet Venstre. Men Venstre var et parti med indre problemer i disse årene. Det skulle Bjørn Kristensens senere politiske utvikling bli et godt vidnesbyrd om. Men uansett hvilket parti han støttet, hadde han personlige tilhengere i Moss – kjøpmann L.P. Sterud var den viktigste og mektigste blant dem. Kristensen kom inn i Moss bystyre i 1899 som representant for Venstre og beholdt sin plass resten av livet. Men det skulle bare gå noen få år før han og hans tilhengere forlot Venstre og fant seg sitt «eget» parti.

Topartisystemet i oppløsning

En annen, senere kjent mossing som støttet Venstre i 1890-årene, var Arne Magnussen. Han var født i 1884 og ikke mer enn en guttunge på den tiden. Likevel, skrev han senere, visste han hvor han sto. Synet av det «rene» norske flagg som valet frimodig i rødt-hvitt- og blått over stasgården Reier på Jeløy, ga ham en sterk gledesopplevelse. For det norske flagg var i de årene en politisk markering til fordel for partiet Venstre!

Norge og Sverige var jo i union med hverandre. Det flagget som offisielt var i bruk i Norge, var nok også rødt-hvitt-og-blått. Men øverst i venstre hjørne var det svenske, blå-gule korset plassert. Det

var et symbol på unionen mellom de to «broderfolk», så man i de konservative kretser som nå kalte seg «Hoire». Nei, det var en nasjonal fornedrelse, en «sildesalat», så de mer nasjonalsinnede unionsmotstanderne i Venstre. Flagget med «sildesalat» symboliserte den bestående orden, slik det tyske flagget symboliserte keisermakten. Det «rene» norske flagg, ble i disse årene derimot nesten for en opprørsfane å regne. Og det var det flagg som var i bruk på Reier – og enkelte andre sterkt nasjonalsinnede hjem.

Arne Magnussen lyttet til samtalene hans historienteresserte far, Magnus Magnussen, hadde med sin kollega ved middelskolen, den yngre, men enda mer politisk interesserte Jens R. Schreiner. Det betydde at Arne Magnussen alt som smågutt oppfattet at eieren av Reier, Christian Sparre, var en mann med det «riktige» politiske syn. For enda han var høy militær, var han venstremann. Og det var venstremann det gjaldt om å være!

Sparre giftet seg på denne tiden med Constance Peterson, Richard Petersons unge og vakre datter. Men familien Peterson besto slett ikke bare av Venstre-folk. Richard Petersons inngiftede slektning, Rino Thorne, som bestyrte cellulosebedriften, støttet det konservative parti, som folk nå begynte å kalle Hoire. Nevoen, H.B. Peterson, støttet samme parti.

Kanskje var det derfor et element av opprør mot bedriftsherren da Moss Cellulosearbeiderforening på et møte vedtok at også de ville anskaffe et flagg i 1893. I Tyskland og Frankrike ville nok arbeidere flest på denne tiden heller fylke seg bak en rød fane. Arbeiderne ved cellulosefabrikken vedtok at de ville kjøpe seg et «rent» flagg, en avgjørelse som ble fattet mot bare to stemmer. Vedtaket markerte at arbeiderne tok stilling i den nasjonale strid

*Den 17. mai 1906 endte folke-
mengden i likhet med tidligere år
på Øvre Torv ved Basarbygning-
en, der det var bygget en tribune.
Men dette året var det ekstra
mange som deltok i feiringen. Det
var følgende en stor ære for lærer
Anders Helseth å få holde talen for
dagen. Det andre bildet viser bar-
netoget i Fleischers gate i 1912, det
første året Moss Guttemusikkorps
spilte i 17.mai-tog.*

i Norge, på én av partiet Venstres merkesaker, oppløsningen av unionen.

Fra omkring 1890 fikk av den grunn 17. mai-feiringen i Moss et visst politisk preg. Å feire 17. mai hadde tidligere vært en god, dydig, borgerlig markering. Nå ble det halvveis en støtte til partiet Venstre – og deres hjertesak. Siden partiet Venstre fremsto som radikalt, var det ikke unaturlig for de nye fagforeningene i Moss å markere seg også på 17. mai, enda man alt fra 1892 av hadde arrangert rene arbeidertog den 1. mai.

Det «rene» norske flagg kom derfor stadig hyppigere i bruk. Flere fagforeninger sluttet opp om 17. mai-togene. Bryggearbeiderne i Moss deltok kollektivt i 17. mai-feiringene første gang i 1895. Men de syntes det var viktigere å samle penger til en egen fane enn til et flagg, og to år senere hadde de en prektig, egen fane med seg i 17. mai-toget.

I årene før 1905 ga flere fagforeninger i Moss, blant dem Moss Jern og Metall, også en eksplisitt og direkte støtte til partiet Venstre. I Moss hadde enkelte blant cellulosearbeiderne riktignok flere ganger reist spørsmålet om kollektiv tilslutning til Arbeider-

KOMMUNEVALG I MOSS 1907-1916 – LØS PARTISTRUKTUR				
Partier	1907	1910	1913	1916
Høire	13	11	11	11
Demokratiske parti	1			
Frisindede Venstre		6	9	7
Venstre	9	2	4	1
Avholdspartiet	4	8	3	5
Bestillingsmennenes parti	5	2		
Cellulosearbeidernes liste	2			
Arbeiderpartiet	10	15	17	20
Mandater tilsammen	44	44	44	44

partiet, som jo hadde støtte av fagforeninger både i Kristiania og andre byer. Men de hadde ikke noen lokalavdeling i Moss. Og siden partiet ikke hadde det, falt forslaget hver gang.

Ved kommunevalget i 1904 var det mange som ivret for at arbeiderne, og jernarbeiderne spesielt, burde stille en egen liste. I stedet ble det forhandlinger som resulterte i at man kunne støtte Venstre under forutsetning av at partiet plasserte en av jernarbeiderne høyt på listen. Slik ville arbeiderne få inn en «av sine» tross alt. På den måten ble maskinpasseren Karl Johansen den første egentlige industriarbeider fra Moss i politikken.

I løpet av 1890-årene hadde partiet Venstre sentralt opplevd flere splittelser og adskillig indre strid. I første rekke fikk dette betydning i stortingspolitikken, for Stortinget fulgte sin egen logikk. Fraksjoner og splittelser der lot seg slett ikke alltid reflektere i lokalpolitikken.

Da Venstre for annen gang seiret i et stortingsvalg i Moss, føltes det ikke lenger naturlig å sende H.A. Reinert til Stortinget. Han hadde nemlig nå sluttet opp om den mest moderate venstregruppen på Stortinget. Fra Moss sendte man nå i stedet en håndverker, glassmester Oluf Iversen fra Klostergaden. Han stemte siden sammen med den radikale fløy av Venstre.

I 1890-årene vokste lokalorganisasjonene både for det konservative parti i Moss – og Venstre-partiet. Hvert år ble det klarere hvem som representerte de forskjellige politiske retninger. To menn fra Moss landsogn ble aktive i det konservative partiet lokalt, godseier Georg Wankel fra Kambo og løytnant Hans Vanem. Georg Wankel var en tid også formann i fylkesorganisasjonen, og siden ordfører i Moss landsogn.

Moss Tilskuer ble i disse årene i stadig sterkere grad et talerør for de konservative. I sin bok fra 1896, *Kjøbstaden Moss i dens Fortid og Nutid*, omtaler Fredrik A.Z. Sandberg de to avisene ganske enkelt som byens «Høireblad» og «Venstreblad». Moss Tilskuer hadde hyppige redaktørskifter i disse årene. Men i alle fall to av dem, Jahn Skaar og Christian Gundersen, var aktive i det konservative partiet.

17. MAI-SANG TIL MOSS

*av Dagny Kristensen, 1904
senere kjent som Mossesangen,
opprinnelig sunget på
«Millom bakkar og berg»
fra 1948 med egen melodi
av Osvald Seljevik*

*Her ved sjøen
hvor markene skråner,
og hvor fossedur stiger mot sky,
her ved sjøen
hvor bølgene blåner,
har vi bygget og reist oss vår by.*

*Den ble bygget
av trofaste hender,
den er verget i alvorets stund,
og i arbeidet modnet til venner
står vi trygge på selveiergrunn.*

*Vi har lært det
derborte av fossen
å gå inn under arbeidets lov;
vi har sett at i villeste trossen
låg velsignede krefter og sov.*

*Når det skummer i
i strideste strømme,
går dens kraft til
vår kvern og fabrikk
og der er mer enn
koglende drømme,
der er dåd i dens viltre musikk.*

*Og vi følger
den manende stemme,
og vi tager dens mektige dåp, –
vi vil aldri i arbeidet glemme
hvad den synger om ånd
og om håp.*

*Nu der spiser en vår
i vårt virke
som i seier skal folde seg ut,
rett som jeløens
grønnende birke
under mai-solens strålende bud.*

Den konservative fylkesorganisasjonen tok i 1896 i bruk navnet «De konservative og moderate foreninger i Smaalenenes Amt». Bruken av begrepet «moderate» vitner også om at den første, mindre avskallingen av moderate elementer innen Venstre alt hadde gjort seg gjeldende lokalt.

Frem til valget i 1904 sto i all hovedsak det «gamle» topartisystemet fra 1880-årene ved lag i Moss. Konservative sto mot liberale, Moss Tilskuer mot Moss Avis. Men den indre strid i Venstre førte til at partiet tapte noen av dem som opprinnelig hadde markert seg sterkest som partiets støtter.

Topartisystemet var dermed allerede i oppløsning. Et nytt, kortlivet, «demokratisk» parti, stilte til valg i Moss i 1904. Partiet fikk karakteristisk nok støtte både fra mange som senere skulle gå med i Arbeiderpartiet, som adjunkt Jens R. Schreiner, og av aviseier Bjørn Kristensen og hans tilhengere. Kristensen hadde nå forlatt Venstre for alltid og støttet i stedet Christian Michelsen, Fridtjof Nansen og de politiske og nasjonale samlingsbestrebelsene de var gått i gang med.

Det «gamle» Venstre-partiet var i mellomtiden alt i ferd med å forvitte. Det skjedde i store deler av Sørøst-Norge: Og slik gikk det også i Moss.

Det nasjonale år – 1905

På ettersommeren i 1905 skulle man både i Moss og ellers i Norge arrangere folkeavstemning om hvorvidt Norge skulle forlate unionen med Sverige. Regjeringen med statsminister Christian Michelsen i spissen og store deler av landets befolkning var tilhengere av å oppløse unions- og kongefelleskapet. Men hva mente folk «egentlig» rundt i landet? Og hva mente folk i Moss, som hadde en anelig svensk minoritet? En tilfeldig tilreisende til byen kunne med adskillig grunn stille spørsmål om hvordan dette ville gå i Moss. Ville man få borgerkrig? Gatekamper? For ettertiden står det som et tydelig vitnesbyrd om krigsfrykten at det i årene rundt århundreskiftet ble bygget skanser både på Orkerød og Torbjørnsrød.

Frykten for angrep fra den ytre fiende var bare en faktor i bildet. Saken var samtidig at svært mange i Moss følte en sterk tilknytning til Sverige. Og hvordan ville de reagere om striden brøt løs?

Det store flertall av arbeiderne på byens tredje største bedrift, Moss Glasværk, var født i nabolandet, de hadde svenske navn – og både snakket og sang svensk til hverdag og fest. I tillegg hadde mange svenske håndverkere innvandret til Moss. Og på byens største arbeidsplass, M. Peterson & Søn, var det også mange svenske arbeidere – om de enn der var i klar minoritet. Mer enn ti prosent av befolkningen i Jeløy og mer enn syv prosent av de som bodde i Moss, var født i Sverige. Det var mannskap nok til en borgerkrig!

Postkortet illustrerer godt de nasjonale stemninger i tiden frem mot 1905. Så langt var det kommet at mange fryktet krig og hæven mobiliserte aktivt. Bildet fra høsten 1904 lyder «Mossegutterne paa grændsevagtt» og viser en del av 3. kompani av Smaalenenes Landstorm Bataljon på Hjelmkollen ved Halden.

De svenske arbeidere på Glassverket hadde alltid vært i flertall i sin fagforening, men følte seg på denne tiden ille til mote og mente seg både trakassert og mistrodd. De norske arbeiderne ble på sin side mer og mer nasjonalt innstilte for hver dag som gikk. Endel av de svenske «glasspusterna» reagerte med å melde seg ut av fagforeningen alt på vårparten 1905. Rudolf Nilsson en «mosse-svenske» som var kjent blant mange i byen, uttalte seg slik: «I Sverige demonstrerade jag för Norges Frihet, men när jag kom hit, blev jag kallad lusesvenske.»

Problemet når det gjaldt den avstemningen som skulle finne sted, var at bare et fåtall av svenskene i Moss hadde norsk statsborgerskap – og stemmerett i det avgjørende unionsspørsmålet. Hvor mange «svensker» som rent faktisk avga stemme i Moss, er det ingen som vet.

Innen det kom så langt som til folkeavstemning i Norge, hadde regjeringen, som lenge hadde holdt sikker kurs mot en unionsoppløsning, sørget for at mer og mer ble avgjort innen selve avstemningen fant sted. Den 7. juni hadde Stortinget ensidig fastslått at de anså unionen som oppløst. Spørsmålet som da gjensto, var å se hvordan den svenske regjering og hær nå ville reagere – samt å avvente reaksjonene hos den tallrike svenske minoriteten i byene på Østlandet. Hvis svenskene faktisk skulle prøve å holde Norge «fast» innen unionen med militærmakt, ville situasjonen kunne bli prekær i Moss.

I Moss var heldigvis de fleste av svenskene kloke – og forsøkte å konsolidere seg på et møte en uke etter at stortingsvedtaket var fattet. Den 15. juni holdt to hundre svenske menn og kvinner et

møte der de vedtok følgende resolusjon enstemmig – på skolerett norsk: «Svenske mænd og kvinder, bosatte i Moss og Omegn, samlet til møte 15. juni føler trang, likemeget af kjærlighed til vort fædreland som af venskap for det land hvor vi nu har vore hjem, til for den svenske regjering og riksdag at udtale vor forvisning om, at Sverige og Norges lykke i nutid og fremtid bedst betrygges ved en fredelig og venskabelig løsning af de gamle unionsbånd og ved nationenes villige erkjendelse af hinandens ret og verdighed som helt ud selvstendige og uafhængige folk.»

Det var imidlertid mindre enn en tredjedel av svenskene i byen som hadde møtt opp på dette møtet. Hva mente så de andre? Innen august måned opprant hadde situasjonen på Glassverket blitt såpass tilspisset at det ikke lenger var mulig å holde fagforeningen samlet. Dermed oppløste man foreningen. Men først ble det besluttet at tyve kroner av fagforeningskassen skulle fordeles blant de svenske arbeiderne på Glassverket. Mindretallet, de norske arbeiderne, fikk ingen ting.

Den 13. og 14. august 1905 fulgte avstemningen. Og Gudskjelov! I Moss gikk det bedre enn man kanskje skulle vente. Av dem som avga stemme i byen, var det bare én – 1 – mann som stemte for fortsatt union. Strengt tatt kan vi ikke vite helt sikkert om han heller var svenskfødt. Kanskje var han bare en særling. På landsbasis var det ikke mer enn 121 som avga stemme til fordel for fortsatt union mellom Norge og Sverige. Tredjeparten av dem holdt til i Kristiania. Det er nærliggende å tro at de snarere tilhørte konservative svenskorienterte kretser innen de høyere klasser enn svenskfødte industriarbeidere og håndverkere. Men hvem unions-tilhengerne var, vet vi strengt tatt ikke.

Som avstemningen nærmet seg, ble det fredelige forhold. Halve Moss har her samlet seg foran Moss Hotell i påvente av avstemningsresultatet.

Konsul Christen Sandberg var korn- og kullimportør og en svoren tilhenger av unionsoppløsning, men den gamle liberaler var senere på høsten av de få mossinger som åpent tok til orde for republikk i 1905. Her ser vi ham på et nærmest karikaturliggende portrett av Edvard Munch – som i dag tilhører Moss Klub- og Bakselskab. I årene rundt 1905 produserte Sandberg en serie sjøromaner og spenningsfortellinger under pseudonymet «Birger Widt».

Hva de ikke stemmeberettigede svenskene i Moss enn må ha følt «innerst inne» om oppløsningen av unionen, var de i alle fall forsiktige med å gi uttrykk for det. Etter at stemmene var telt opp, ble situasjonen oppsummert av Bjørn Kristensen i Moss Avis, høy-stemt og nasjonalistisk, som en utvetydig seier for den nasjonale linje. «Her har neppe nogen gang før været set så mange Flag som igår, selv ikke på 17de Mai . . . et Mylder af festkledte Mennesker, omtrent alle prydet med Nationalbaand, som hele Dagen færdedes i Gaderne.» Og slik gikk Moss – og Norge – fredelig ut av unionen med Sverige, tilsynelatende i full og samstemt enighet.

Helt annerledes ble det da spørsmålet om monarki eller republikk ble satt på dagsorden senere i dette samme, merkelige året 1905. Valget mellom republikk og kongedømme var et godt stykke på vei et partiskillende spørsmål blant de stemmeberettigede. Høires folk var selvsagt monarkister. Alle de ivrigste tilhengerne av regjeringen Michelsen, som løste Norge gjennom den nasjonale krisen i 1905, var i mellomtiden blitt tilhengere av en ny, norsk konge. I regjeringkretser og innen diplomatiet vurderte man ulike prinser, både danske, svenske og halvt tyske, for oppgaven.

Men slik minister Fritz Wedel Jarlsberg, hans slektning Fritjof Nansen og statsminister Christian Michelsen vurderte det, var det mye som talte for den unge prins Carl, den danske kongens nesteldste sønnesønn. For han var gift med en engelsk prinsesse, og det sikret Norge både dansk og engelsk støtte. Hans mor var dessuten svensk, noe som kunne mildne gemyttene i Sverige. På den annen side hadde sterke krefter i det «rene» Venstre lenge vært motstandere av unionen. Det hadde etter hvert gjort dem til prinsipielle motstandere av all kongelighet. Og «republikk» var selvfølgelig også en prinsipp sak for det nystartede Arbeiderpartiet.

For folk flest var nok ikke valget av selve prinsen et spørsmål de vurderte særlig grundig. Men straks det ble snakk om en «egen» konge for Norge igjen, var det visst som om alle hjerter begynte å dunke i en annen og mer monarkistisk takt enn mange av de profesjonelle politikerne hadde forutsett. Slik gikk det også i arbeiderkretser i Moss. Arbeiderbevegelsen i byen hadde tidligere markert seg klart i faglige saker. Partipolitikk var enna noe nytt for arbeiderne i Moss – og spørsmålet om republikk eller kongedømme en temmelig uvant problemstilling.

Blant byradikalere innen det «rene» Venstre var det riktignok mange som var tilhengere av republikken. Også slike var det noen av i Moss. For noen overbeviste venstrefolk i Moss må åpenbart ha invitert forfatteren Gunnar Heiberg og politikerken Johan Castberg til Moss, begge erklærte antimonarkister. Begge var venner av Christen Sandberg. Derfor er det nærliggende å tro det var han som fikk dem til Moss.

Men da det i oktober måned ble kjent i Moss at de to landskjente republikanerne skulle besøke Moss, begynte det å gå rykter om at

mulige opptrinn var under forberedelse. Og det var folkets brede lag som forberedte seg på å sette de frekke radikalerne på plass.

Igien gikk det bedre enn man kunne ha fryktet. Faktisk kom det verken til bråk eller opptøyer enda møtet var godt besøkt. Foredragsholderne brukte imidlertid bakgatene på sin vei ut og inn i lokalet. De våget seg ikke ut på fremsiden av lokalet for å konfrontere mulige rasende folkemasser der.

På mange gjorde det nok et sterkt inntrykk at det var den danske prins Carl som selv hadde insistert på at det skulle holdes folkeavstemning. Han ville ikke bli konge i Norge før folket selv hadde valgt ham, fastholdt han. Fridtjof Nansen hadde fremhevet at han slik sett kunne ende opp som en «partikonge» – men prinsen holdt på sitt.

Den 12. og 13. november fant avstemningen sted. Resultatet var at 1194 stemte for kongen og monarkiet, og 134 stemte mot. Moss hadde dermed 89 prosent rojalister.

Det var langt fra alle norske byer som feiret monarkiet, til sammenligning var det bare 34 prosent av befolkningen i det samisk-finske Vadsø som ville ha noen konge i Norge. I Kristiania sto rojalistene ti prosent svakere enn i Moss. Landets aller mest kongevennlige by var imidlertid en annen by i Smaalenene, i Halden var det hele 94 prosent av innbyggerne som ville ha en ny norsk konge fra Danmark. Men tallenes tale var klar også i Moss. Flertallet av arbeiderne i byen var helt åpenbart tilhengere av en konge, hva enn ledelsen i Arbeiderpartiet mente. Moss Bryggearbeiderforening fattet sågar et enstemmig vedtak til fordel for monarki. Mange var nok enige med dem i andre fagforeninger også. Den politisk bevisste fløy i Arbeiderpartiet våget nok ikke å lansere tanken om republikk med særlig kraft.

I Moss Klub- og Balselskab arrangerte man festmiddag i anledning kongevalget, med seks matretter og fire viner – skilpadde-suppe og «stegte Raphøns Compot» var blant de bedre innslag på menyen. Sannsynligvis klarte ikke den matglade republikaner Christen Sandberg heller å unngå å møte opp på festen når menyen var så flott.

Så kom prins Carl til Norge og ble konge under navnet Haakon VII. Med seg hadde han sin kone, Maud, og sønn, Alexander, som straks fikk et norsk navn: Olav. Dermed fikk nordmennene dronning og kronprins på kjøpet. Og alle ble snart mer populære i befolkningen enn de svenske kongelige noen gang hadde vært. Både Arbeiderpartiet og radikalerne i Venstre valgte klokkelig å snakke så lite som mulig om «republikk» i årene som fulgte.

Partiet Venstre var nå enda mer splittet enn før 1905. Dette skyldtes Christian Michelsens vellykkede samlingspolitikk. Nå var de to viktigste kampsakene for det gamle Venstre gjennomført – både stemmerett for menn og oppløsning av unionen. Ut av de oppløste politiske tilstander vokste det et nytt norsk parti i løpet av

I anledning festmiddagen i Moss Klub- og Balselskab etter kongevalget i 1905 laget man en egen, trykt meny.

1908-1909: Frisindede Venstre; og det partiet var sterkt knyttet til personer som Christian Michelsen – og Fridtjof Nansen.

Moss Avis spilte en nøkkelrolle for dette partiets lokale suksess. For Bjørn Kristensen støttet nå avisen *Verdens Gang* og den borgerlig-liberale Michelsen-strømningen i nasjonalpolitikken. Samtidig som Christian Michelsen, Kristensens største forbilde ved siden av hans onkel, Bjørnson, ble statsminister i Norge, var Kristensen ordfører i Moss.

Siden fortsatte han som viseordfører. Og straks Kristensen og partiet Frisindede Venstre hadde sikret seg en maktbasis i Moss, ble han igjen ordfører, nå i koalisjon med Høire. På Stortinget satt han i 1906-1912, siden var han varamann i flere perioder. På Stortinget samarbeidet han ikke minst med sin fetter, Erling Bjørnson, som nå også representerte det nye, liberale, men nasjonale partiet – Frisindede Venstre.

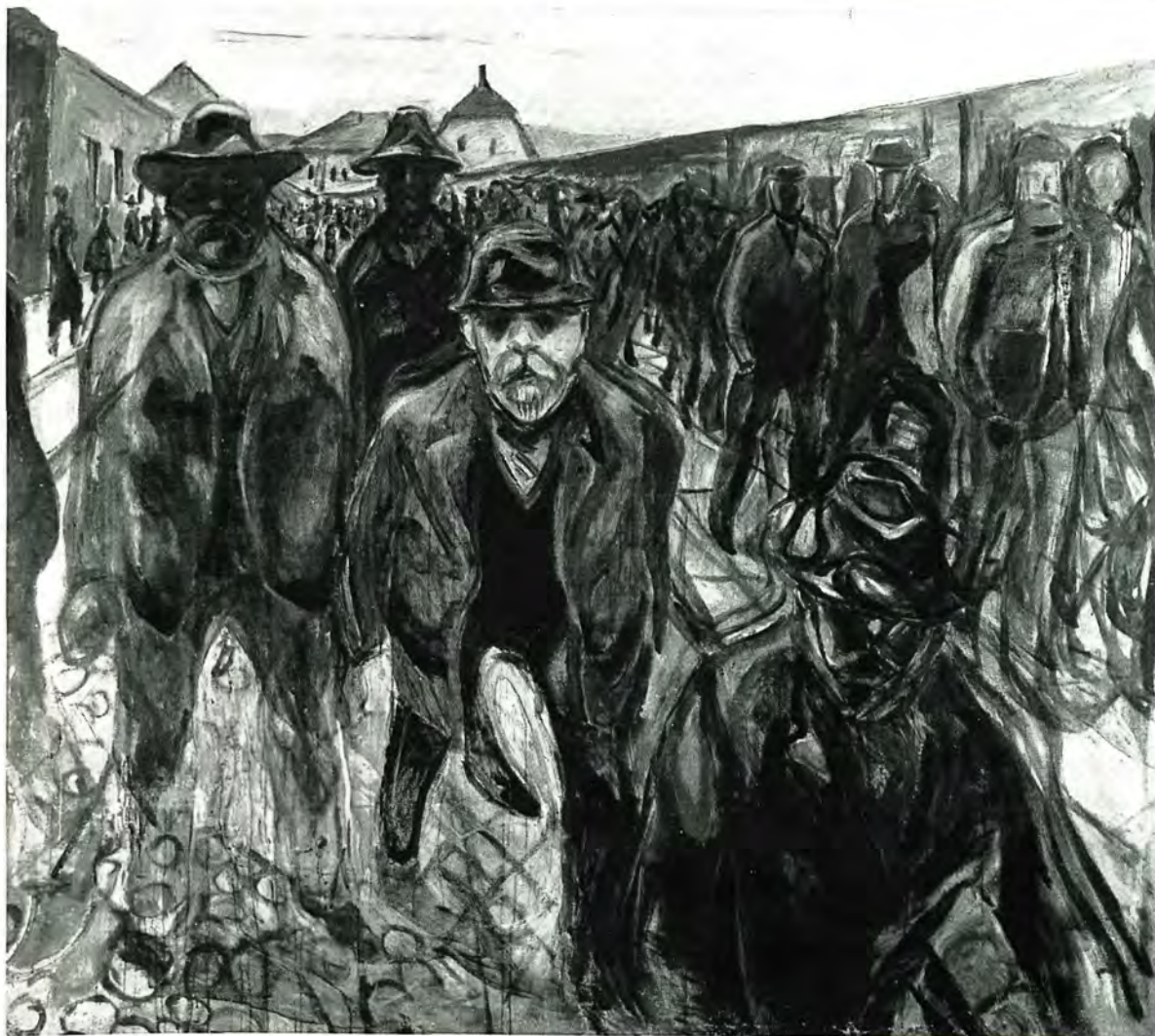
Jerndreierne og møllearbeidernes parti

I kraft av de stemmerettsutvidelser som hadde funnet sted både lokalt og nasjonalt, begynte arbeiderne i disse årene å delta mer direkte i politikken. I 1903 deltok Arbeiderpartiet for første gang i et norsk Stortingsvalg, og de fikk inn tre representanter på Stortinget. I Moss kom industriarbeideren Karl Johansen inn i bystyret i 1904. Men det var på Venstres liste. Skulle arbeiderne bli sterkere representert, trengte de egne partilag.

I februar 1905 innkalte fagforeningene i Moss til et fellesmøte i middelskolens gymnastikklokale der både formannen i L.O og en stortingsmann fra Arbeiderpartiet i Tromsø på det sterkeste oppfordret arbeiderne i Moss til å danne en lokal avdeling av

Møllearbeider Josef Anton Hansen ble den første formann i Moss Arbeiderparti. Jerndreier Carl Jenssen overtok siden som parti-formann. Han ble også den første mossing som fikk representere Arbeiderpartiet på Stortinget, i perioden 1912-1914.

Arbeidere på hjemvei kalte Edvard Munch dette bildet, som han malte mens han bodde på Jeløy, antakelig mellom 1912 og 1914. Detaljene i bildet er ikke tydelige, men alt tyder på at det er glassverksarbeiderne han har malt, for det var dem han så mest til. I så fall kommer de nedover gaten – på vei mot Glassverket. Mente Munch at det var fabrikken som var deres «hjem»?

Arbeiderpartiet. Møtet endte da også med det. Moss Arbeidersangforening sang, og så forlot man møtet rolig, «man skiltes i Stillehed under Hensyn til den i Kirken begyndte Gudstjeneste.»

Det var sikkert svært mange arbeidere som var møtt frem, nøyaktig hvor mange er ikke kjent. Men vi kjenner godt noen av dem som var til stede: Hans Andreassen var møteleder, han var «formann ved trelasttomten» og 58 år gammel, Hans Lofstad var 37 og arbeidet da ved møllene, senere fikk han jobb som telefonarbeider. Jerndreier Carl Jenssen var 36 år, verksmester Henrik Larsen ved Moss Verk fylte 46 dette året. Karl Johansen, som alt var valgt inn i bystyret, var også til stede. Og dermed ble det jo som om Arbeiderpartiet hadde en representant i bystyret fra og med selve stiftelsesdagen sin.

Moss Avis rykket kort etter inn en annonse der det ble innkalt til konstituerende generalforsamling i møllearbeidernes lokale. Møllearbeider Josef Anton Hansen ble da valgt til formann i partiavdelingen, og seks av de lokale fagforeningene sluttet seg til Moss Jern og Metall, som alt tidligere flere ganger hadde ønsket å danne en lokalavdeling av partiet, var selvsagt blant dem. I tillegg fikk partiet noen personlige medlemmer, det var folk som ikke sognet til noen fagforening.

Allerede ett år etter stiftelsen stilte Moss Arbeiderparti til stortingsvalg. Denne gangen hadde de valgt å la seg representere med en som ikke hørte med blant deres «egne», men som til gjengjeld var vel kjent i byen. Det var adjunkt Jens R. Schreiner.

Schreiner kom siden til å spille en fremtredende rolle i Arbeiderpartiet i Moss. Kanskje var det derfor han senere følte seg ille berørt over at han ikke var med på selve partistiftelsen. Merkelig nok har nemlig den ellers så etterrettelige og historieutdannede Schreiner senere alltid referert til år 1907 som grunnleggingsåret for Moss Arbeiderparti. Det er som om den gode adjunkten her har villet forfalske historien. For partiets grunnleggingsår var 1905, ikke 1907. Men det var i 1907 at Schreiner meldte seg inn og straks nærmest tok tøylene i Moss Arbeiderparti. For ham personlig sto sikkert akkurat det som aller viktigst.

Kanskje tenkte arbeiderne først og fremst «taktisk» da de lanserte ikke-arbeideren Schreiner som arbeidernes kandidat. Mye kan tyde på at det var klokt å sette en talefør mann som not allmenn tillit, øverst på listen. Faktisk ville han ha blitt valgt, om det ikke var for at Moss og Drøbak var i samme valgkrets ved stortingsvalgene. I Drøbak var arbeiderstemmene langt færre. Følgelig fikk ikke Arbeiderpartiet i Moss noen stortingsmann ved det valget. Neste gang de gikk til valg, var de sterke nok til å stille en ekte industriarbeider øverst på sin liste. Det var Carl Jenssen. Han var i mellomtiden blitt formann i partiet. Og dermed ble det han, ikke Schreiner, som ble Arbeiderpartiets første stortingsrepresentant fra Moss.

Opprettelsen av et lokallag av Arbeiderpartiet virket også positivt inn på fagforeningsaktiviteten i byen. For nå ble mangfoldet større på fagforeningsfronten. På denne tiden fikk Moss ytterligere to nye fagforeninger. Moss Treindustriarbeiderforening ble stiftet 20. november 1906, korkarbeiderne på Helly J. Hansen gikk inn der. Moss Glassarbeiderforening ble nystiftet den 6. desember 1906, det erstattet de ulike foreningene man hadde hatt frem til 1905. I 1905 besluttet dessuten cellulosearbeiderne å slutte seg til Norsk Arbeidsmannsforbund. Og i en rekke år førte de sentrale forhandlinger gjennom dette forbundet.

Men det var så langt fra bare arbeidere som organiserte seg. Det var som om det formelig gikk en organisasjonsbølge gjennom det norske samfunnet i disse årene. Lærerne og lærerinnene hadde alt

lenge vært organisert. Nå fulgte flere grupper ikke-arbeidere. I 1904 stiftet «bestillingsmennene» i Moss en forening, og de forsøkte en tid å stille til valg som politisk parti også. I 1909 ble Moss Handel- og kontorfunksjonærers Forening dannet; Moss Brandkorpsforening ble dannet samme år. Dermed fikk brannkonstablene til slutt sine alderstillegg. Bare politifolkene ventet enda noen år med å organisere seg; Moss Politifunksjonærers Forening ble stiftet først i 1917.

To kvinner, to stemmer

Etter at stemmerett for menn både ved kommune- og stortingsvalg var oppnådd, gjensto bare kvinnestemmeretten. Men den var et mer omtvistet spørsmål i Venstre, blant annet fordi mange av de kvinneaktivistene som gjorde seg sterkest bemerket, ikke sognet til venstre-miljøer, selv om de ikke var blant de mest konservative heller.

Kvinnestemmerettsaktivister var noe som fantes både i Høire og i det ferske Arbeiderpartiet. Men spørsmålet om stemmerett for kvinner hadde lav prioritet innen alle partier. Det er kanskje mest underlig når det gjelder Venstre, som ellers hadde vært en pådriver når det gjaldt stemmerettsutvidelser.

Fra 1901 fikk man den første kvinnestemmerett ved kommunevalg. Men den gikk kun til kvinner som enten selv tjente over tre hundre kroner i året eller hadde en ektemann som gjorde det. Mange steder i landet så man et trist resultat av dette: Svært få kvinner benyttet sin stemmerett. Men det gjaldt ikke i Moss. Ved valget var det hele 593 kvinner som avga stemme – mot 886 menn. Ingen kvinner stilte til valg denne gangen, og ingen ble valgt. Men

Frøken Kirsten Holst fikk ledende verv i partiet Høire både nasjonalt og i Moss – og var dessuten stifter av Moss Kvinneråd, som hun ledet til sin død. Hennes testamente opprettet et legat som skulle deles ut til kvinner fra Moss. Anna Hagman, mor til ti, meget tale- og skrivefør og en klar leder blant arbeiderkvinnene i Moss i to tiår. Både Kirsten Holst og Anna Hagmann var medlemmer både av bystyre og formannskap i Moss.

KVINNER I POLITIKKEN I MOSS

Tabellen viser tallet på kvinnelige representanter og vararepresentanter til Moss kommunestyre første del av 1900-tallet. To kvinner satt i formannskapet: Kirsten Holst fra Høire og Anna Hagman fra Arbeiderpartiet, men ingen kvinne ble Stortingsrepresentant for Moss i disse årene.

År:	Høire	Avh.p	V/Fris.	A/Sos.-dem
1901:	0	0		
1904:	3	0		
1907:	3	0	0	1
1910:	3	1	0	1
1913:	1	1	0	2
1916:	1	1	0	2
1919:	1	0	0	1
1922:	4	1	0	2
1925:	2	1	0	2
1928:	4	0		2
1934:	0	1		3
1937:	2	1		3

ved valget i 1904 kom Amanda Sengeløv og Kirsten Holst inn begge to, begge som representanter for Det konservative parti. I tillegg kom én kvinne inn som suppleant. I 1907 kom det inn fire kvinnerepresentanter, tre fra Høire. Nå kom Anna Hagman med – den første kvinne som ble valgt fra det da to år gamle Moss Arbeiderparti. Ifølge Arne Magnussen var det han som hadde overtalt henne til å holde sitt første foredrag en gang han møtte henne stående over vaskebaljene i glassverkboligenes bryggerhus. Og det foredrag hun holdt, var så klart i argumentasjonen at hun straks vant seg sin egen tilhengerskare.

I dette året, 1907, var spørsmålet om kvinnestemmerett oppe på Stortinget, men fikk ikke tilstrekkelig flertall. Arbeiderkvinnene oppfordret da sine mannlige partifeller til å gå inn for en tilsvarende begrenset stemmerett for kvinner som den man hadde oppnådd kommunalt. En slik reform kunne nemlig få flertall. Og slik gikk det. Mange konservative kvinner mistet etter dette interessen for kvinnestemmeretten. De hadde jo selv oppnådd det de ønsket for seg selv – og sine. Og hvem hadde sagt at alle kvinner hadde de samme interesser og behov? Da tjenestepikene i Kristiania tillot seg å fagorganisere seg i 1911, møtte de følgelig motbør, også fra kvinnesakskvinner. Diskusjonen gikk i store bølger om dette – også blant kvinner i Moss.

I 1911 ble den første kvinne i Norge valgt inn på Stortinget som representant for partiet Høire. I disse årene nådde en rekke norske kvinner opp og frem i samfunnet, de fikk føre saker for Høyesterett og ble tilsatt i ledende stillinger. Men i og med disse seirene ble det som om kvinnestemmeretten mistet noe av sin sprengkraft, særlig innen borgerlige kvinnemiljøer.

I Moss ble Kirsten Holst første kvinne med høye politiske verv. Hun var av yrke musikkklarerinne og var en ildsjel som leder av «Holstkoret». I politikken representerte hun Høire, som sin far, forretningsmannen Fredrik Julius Holst, og sin bror bankdirektør Christian M. Holst. Men hun skulle nå lenger enn sine mannlige slektninger i politikken, for hun ble valgt inn i Høires sentralstyre, der hun satt i perioden 1912-1914, hun var den tredje kvinne i Høire som nådde så langt.

Allmenn stemmerett for kvinner ved kommunevalg fikk man i Norge i 1911. To år senere fikk alle kvinner stemmerett også ved stortingsvalg. Likevel tok det tid før det kom særlig mange kvinner på Stortinget. Tallet på aktive kvinner i kommunepolitikken stabiliserte seg også før alle kvinner fikk stemmerett. Selv om flere kvinner fikk stemmerett, førte det altså ikke automatisk til at flere stemte på kvinner!

Anna Hagman ble den eneste andre kvinne fra Mosse som markerte seg sterkt i politikken i denne perioden. Hun var svært forskjellig fra Kirsten Holst, både av utseende og vesen. Frøken Holst var ugift, forfinet og streng. Anna Hagman var humoristisk, frødig

og blid; som mor til nesten et dusin barn måtte hun ha adskillig overskudd. Fru Hagman hadde vært typograf før hun giftet seg, og erfaringene fra en arbeidsplass preget av språk og skrift bidro sikkert til at hun ble dyktig både til å forstå hva andre skrev og til å uttrykke seg selv. Hun var da heller ikke av dem som bare satt i en krok og leste, hun vasket, skurte og lagde mat. Det hjem hun styrte, fortonte seg likevel alltid skinnende og nyskurt, har Arne Magnussen senere skrevet.

I politikken gikk Anna Hagmann rett på sak, men viet seg i særlig grad sosiale spørsmål og saker som angikk barn og gamle. Sammen med blant andre Maren Grimsrød tok Anna Hagmann initiativ til et eget kvinnelag av Arbeiderpartiet. Mange menn var imot en egen organisasjon. Men kvinnene holdt på sitt. Da arbeiderkvinnene avholdt sitt første landsmøte i Trondheim i 1915 var Anna Hagmann selvskreven som representant fra Moss.

Om det ikke var Anna Hagman personlig som førte an, var det i hvert fall de politisk bevisste arbeiderkvinnene i hennes lag som bisto da de kvinnelige ansatte hos M. Peterson & Søn fagorganiserte seg, som den første større gruppen av arbeiderkvinner i Moss.

Da man i 1914 besluttet å opprette et sentralt forbund for papirindustriarbeidere, sveiset det de ulike gruppene ytterligere sammen. De kvinner som arbeidet på fabrikken, var alt delvis sluppet inn i fagforeningen. Kvinnene ved cellulosefabrikken fikk først én, siden to kvinner med i styret alt i 1912 – ett år før kvinnestemmeretten ble allmenn i Norge. Uten støtte fra andre politisk bevisste arbeiderkvinner hadde de neppe klart å nå så langt.

Det var imidlertid en tredje politisk aktiv kvinne i politikken i Moss i disse årene. Hun het Amanda Sengeløv, var praktisk og kjapp og slett ikke skåret for tungebåndet. Men etter alt å dømme tok mange henne mindre på alvor enn de andre to. Delvis var nok dette fordi hun opptrådte engasjert og følelsesladet. Hun inntok dessuten litt vekslende synspunkter i det politiske liv. Først representerte hun Høire. Så forlot hun partiet for å være med på å starte Avholdspartiet. For Moss Høire gjorde etter hennes mening ikke nok for avholdssaken.

Amanda Sengeløv representerer derfor en historie for seg. Anna Hagman og Kirsten Holst representerte hver sin politiske fløy blant kvinnene i Moss. Begge satt i formannskapet i en tid, og begge nøt respekt blant både menn og kvinner i sin samtid. Og om Kirsten Holst satt i Høires sentralstyre, ble Anna Hagman sendt på foredragsturneer til Buskerud, Telemark og Vestfold. Over alt hvor hun talte, møtte folk tallrikt frem.

Men aktive kvinner i Høire og Arbeiderpartiet i Moss, førte ikke til at kvinner som støttet Venstre, våget seg frem. Og innen partiet Frisindede Venstre slapp aldri kvinnene til orde. Så «frie» var visst ikke mennene der.

Hvite Bånd

Avholdssaken var gammel i Moss. En Totalavholdsforening ble startet alt i 1879, og tre år senere fikk byen en egen avdeling av I.O.G.T-losjen Fedrelandets Vel. Begge disse foreningene var stiftet av og for menn som enten hadde hatt alkoholproblemer eller menn som mente de visste hvilke skadevirkninger alkohol kunne medføre.

Moss ble tidlig også et senter for kvinnelig avholdsarbeide. I 1898 fikk organisasjonen Hvite Bånd en avdeling i Moss, og der skulle de bli meget sterke. En kort tid hadde de eget barnehjem, fra 1913 startet de et kursted på Jeløy. Først etablerte de seg på Renneflot, siden solgte de og etablerte seg i stedet på Värli, et område mot Værlebukten skilt ut fra Grimsrød gård. I flere år drev dessuten Hvite Bånd-søstrene «Sailor's Rest», en egen avholdskafé beregnet på sjøfolk.

Amanda Sengeløv var den mest ivrige avholdskvinne i Moss og var i mange år den økonomisk ansvarlige for driften på Hvite Bånd-søstrenes hjem. Institusjonen var beregnet på kvinner med alkoholskader og hadde hell med seg i å kurere en rekke kvinner. I Moss hadde like fullt mange blandede følelser overfor dette hjemmet. Saken var at de kvinnene som kom dit, ofte var såpass skadet at de raskt utviklet seg til lokale uroelementer. På mystisk vis klarte de å skaffe seg alkohol, selv om de tilsynelatende bodde isolert, på Renneflot og siden på Värli.

For folk fortalte den ene historien etter den annen om mann-folkbesøk, nakenbading og ville fester, nettopp der man minst skulle vente slikt.

Ved begynnelsen av vårt århundre var det ikke kommet opp mange hus ved Värli på Jeløy. Bygningen som Hvite Bånd kjøpte i 1919, er ikke med på bildet. Den ble bygd omtrent på den tiden bildet ble tatt.

Amanda Sengeløv, administrator, økonom og politiker, til tider også forretningskvinne, arbeidet i avholdssammenheng nært sammen med den kjente Kristiania-lege og psykiater Johan Scharffenberg, som hadde slektninger i Moss og ofte kom ned for å se til de alkoholskadde kvinnene på Jeløy.

Amanda Sengeløv var ikke den eneste kvinne i Moss som lot det gå politikk i avholdssaken og lot seg velge inn i bystyret som representant for Avholdspartiet. Jordmor Anethe Engebretsen gjorde med tiden det samme og ble slik sett den fjerde kvinne i Moss som våget å gripe ordet i det ellers mannsdominerte Moss bystyre.

At det var avholdssaken som lå både hennes og Amanda Sengeløvs hjerte nærmest skyldtes nok de mange ulykkelige familier de begge hadde sett på nært hold, i Moss og andre steder. Men var det alkoholholen som var opphavet til alt det onde de så? Eller var øl og brennevin bare de midler menn og kvinner fra arbeiderklassen brukte for å døyve smerten ved et ellers traurig liv?

Spørsmålet om alkoholen som årsak eller symptom var et spørsmål som ikke bare kløvet de borgerlige partiene. Det ble med årene i høy grad også et stridsspørsmål i arbeiderbevegelsen. Og diskusjonen ble hetere etter hvert som tiden gikk og avholdssaken seilte i medvind både i arbeiderbevegelsen, i Norge og i USA.

Reform eller revolusjon?

I 1907 var Arbeiderpartiet en etablert enhet i Moss. En rekke fagforeninger var nå tilsluttet Moss Arbeiderparti, bryggearbeiderne, møllearbeiderne, bakersvennene, trearbeiderne, formerne, og en

politisk gruppe som kalte seg Moss sosialdemokratiske forening. På sitt valgprogram til kommunevalget hadde dette nye partiet også en rekke lokalpolitiske saker på sitt program. De gikk altså slett ikke bare inn for omstyrting av det bestående.

Men i argumentasjonen mot Arbeiderpartiet ble det ofte hevdet at tilhengerne «underslo» sine egentlige, revolusjonære hensikter. Programpostene deres kunne de fleste være enige i, fikk man hyppig høre fra venstrehold. Men alle sosialister seilte under falskt flagg, de hadde skjulte hensikter. Og mange trodde faktisk på denne argumentasjonen.

De nominerte på Arbeiderpartiets lister til kommunevalgene, gir et bilde av bredden i partiet i disse første årene. Her var det fem møllearbeidere, fem jern- og metallarbeidere, tre cellulosearbeidere, fire bryggearbeidere og skipstømrere, i alt 17 aktive arbeidere foruten tre arbeiderhustruer. I tillegg til disse «rene» arbeiderne var det to håndverkere og fire funksjonærer, en lærer, en overlærer, en sersjant og en postfunksjonær.

Moss Høire hadde til sammenligning et nesten rent overklassepreg, med bedriftsherrene H.B. Peterson, Johan Nyquist og Helly Hansen, legene Hartvig Nyquist og Jens Galtung, en bankdirektor, en bankkasserer og en advokat i spissen.

Frisindede Venstre opplevde på sin side sine beste år før første verdenskrig. I 1910 stilte de selvstendig til valg i Moss og fikk inn seks mann i bystyret. Bjørn Kristensen sto svært sentralt i dette partiet, men det var ikke ene og alene «hans» parti. Garver Karl Texnæs, kjøpmann Lars P. Sterud, trelasthandler Hilbert Onstad og dyrlege Kristian Sande var også «tunge» representanter for partiet.

1910 og 1913 ble de to viktigste valgseksessene for Frisindede i Moss. Senere ble partiet svekket. Men partiorganisasjonen ble opprettholdt til Bjørn Kristensen ikke orket mer. Ordførerposten vekslet i årene før første verdenskrig mellom Høire og Frisindede. Men de satt ikke med flertall tilsammen og var derfor avhengig av støtte fra mellompartiene.

Mellom «gamle» Venstre, Avholdspartiet og Bestillingsmennenes parti må det ha foreligget endel flukt av velgere frem og tilbake. Lærer Nils Aarum sto sentralt innen «Bestillingsmannspartiet» eller «funksjonærpartiet», en skomaker og en kjøpmann markerte seg best innen Venstre. Det var også mange håndverkere, en jordmør og en «forstander» fra en av de lavkirkelige menighetene.

Agitasjonen mot Arbeiderpartiet og sosialismen var nok en årsak til at særinteresse-partiene lenge hadde oppslutning i arbeidermiljøene. For om en arbeider stemte på Bestillingsmennenes parti eller på Avholdspartiet, unngikk han dilemmaet mellom Venstre og Arbeiderpartiet.

Etter to valg, i 1907 og 1910 forsvant imidlertid Bestillingsmannspartiet. Avholdspartiet fikk presset Arbeiderpartiet til å sette

avholdsaken på sitt program – og vant gjennomslag i Moss Høire også. I løpet av 1920-årene forsvant de. Også Venstre forsvant fullstendig en tid, men dukket opp igjen senere, etter en indre krise i 1930-årene. Da hadde de et klart innslag av lærere, frikirkefolk og håndverkere, noe som tyder på at folk fra disse interessegruppene tross alt identifiserte seg mest med Venstre, som de tidligere jo hadde samarbeidet med i så mange praktiske saker.

Hva folk enn sa om Arbeiderpartiet, bidro de i bystyret til å gjennomføre en rekke saker. Blant dem kan nevnes «frie skolesager» for folkeskolens elever, som Moss innførte alt i 1912, Kristiania fikk det først to år senere. Partiet markerte seg dessuten etter hvert i avholdsspørsmålet – og la adskillige kjepper i hjulene for Gernerfamiliens spritsalg. Men mest av alt ønsket Moss Arbeiderparti å markere seg i boligspørsmålet, de ville pålegge kommunen at de «i videst mulig utstrekning, når gunstig anledning gives, sikrer sig fordelagtige grundeiendomme». Moss kommune gjorde da også dette både meget tidlig og meget aktivt; kommunen kjøpte grunn både i grenseområdet mot Rygge og på Jeløysiden. En delårsak til at akkurat denne politikken fikk slik suksess i Moss, var at Arbeiderpartiet hadde en viktig alliert i disse sakene, nemlig Bjørn Kristensen. For han og Frisindede Venstre ivret hele tiden for kommunale tomtekjøp.

Takket være reformiveren fra Arbeiderpartiet, og deres allierte, utviklet Moss kommune seg med stormskritt og valgte i stadig økende grad å påta seg «positive» oppgaver. Og kommunens folk forsøkte i tråd med dette også å tenke fremover og planlegge og forutse fremtidige problemer. I mange av Norges landkommuner var slikt venstrepolitikk. I Moss ble det Arbeiderpartiets politiske linje.

En storviltjeger fra Grønli

«Der lå en strand, den lå mellom havet og en stor slette. Omgitt av skog lå sletten. Alt var vårt. Riktignok lå det en herregård i bakgrunnen, men bare som en kulisse til vår store friluftsscene.» Da han var vel åtti år, mintes Arne Magnussen sin barndoms utflukter til Jeløy slik. Han var født i 1884, og forlot Moss allerede i tenårene. «Hans» mest idylliske somre var derfor sikkert de som kom rett før århundreskiftet. Men mange har følt som ham både tidligere og senere. For Jeløy-naturen var så vakker og så romslig at den ikke følte som privat, men som om den tilhørte alle.

For selv om Moss by vokste og Moss herred utviklet seg til en blanding av by- og landkommune, ble ikke naturskjønheten på Jeløy borte. Likevel var forandringene mange. «Storheten» ved gårdene i distriktet på 1800-tallet hadde langt på vei skyldtes at

Torderød sett fra Helgerødgate. Vi får et godt inntrykk av parkanlegget. Park- og gårdsalleen møtte hverandre i 90 graders vinkel, med hovedbygningen i sentrum for det gamle barokkanlegget. Kunsthistorikeren Carl Schuittler tok i 1915 et bilde av alleen ned mot Mossesundet. Frøken Hanna Davidsen var gamle Elisa Chrystiens selskapsdame i en årrekke. Hun tok seg av alle praktiske detaljer da hennes arbeidsgiver døde.

de som eide gårdene, også bodde der og levde på stor fot, i «gentlemansstil». Litt av dette herregårdspreget var intakt etter århundreskiftet, men bare om somrene. Ellers i året var det forpaktere, husjomfruer, stallkarer, sveitsere og budeier som bebodde de staselige herskapsgårdene. Eierne så man sjelden utenom sommersesongen.

Over pragtgården Torderød hvilte det i årene rundt århundreskiftet en direkte spøkelsesaktig atmosfære. Trærne vokste, hagen forfalt, edderkoppene spant sine nett i taket på de mange store stuer der det aldri var selskaper, knapt nok besøkende. Bare et fåtall i Moss hadde sett glimt av den underlige, tørre og gamle, politisk radikale og ukristelig innstilte fornemme gamle frøken Elisa Chrystie. Hun hadde i sine siste leveår kun omgang med en taus og mutt selskapsdame som het Hanna Davidsen og foresto all kontakt med lokalpersoner i Moss. Frøken Chrystie oppholdt seg fortrinnsvis i Kristiania om vinteren og solgte år om annet unna litt av jordveien. Samtidig sendte hun stadig flere familieklemodier på et museum hun bidro til å bygge opp sammen med fjerne slektninger fra familien Thaulow, som i sin tid også hadde vært bosatt i Moss.

De siste årene Elisa Chrystie var i live, var hun mye syk. I 1904 døde hun, «min inderlig kjære, trofaste veninde» skrev Hanna

Davidson i dødsannonnen «paa Familiens Vegne.» Ja, det kunne hun saktens skrive. Chrystienes familietre hadde rett og slett visnet – i alle sine grener.

Familien Gerner hadde tapt størsteparten av den gigantiske formue de hadde hatt i 1880-årene. I årene etter århundreskiftet var likevel familien Gernerne den nest rikeste familie i Moss. Og fortsatt holdt de gjenlevende nøye på stilen. Anna Gerner solgte Melløs i 1897 og flyttet til «Søly» som «jordbrukerske» med mor, datter og et redusert, men fortsatt anseelig antall tjenestepiker. Ninna Gerner solgte Orkerød på samme tid, i huset inne i byen flyttet sønnen Edvard Henrik og svigerdatteren Gina inn, mens hun selv flyttet til København. På Orkerød ble det til slutt barnehjem, eid av frimurerne. Jordveien, delvis intakt, ble forpaktet bort. På andre av 1800-tallets stasgårder, som Grimsrød og Bråten, sto hovedbygningene som før. Men jorden ble, bit for bit, spist opp av den voksende byen.

Bare én av de mektige gamle Moss-Jeløy-familiene var ennå økonomisk og personlig vital. Det var familien Peterson. Den vidt forgrente familien satt fortsatt med to av sine gamle eiendommer på Jeløy. Sara Peterson beholdt Rosnes, men brukte det etter 1902 mest som sommersted, men holdt et direkte og personlig oppsyn med forpakterne.

På Reier hadde hennes svoger skipsreder Richard Peterson tilhold, til dels hans datter og svigersønn, Constance og Christian Sparre. Ingen av dem tilbrakte store deler av året på gården. Men de gjorde adskillig av seg når de var hjemme.

Christian Sparre var offiser, stortingsmann, ja ble forsvarsminister i 1901 en kort periode. I den dobbelte egenskap av offiser og politiker kastet han seg flere ganger inn i offentlig debatt, særlig om

militære spørsmål. I tillegg til alt annet skrev han kriminalromaner – under pseudonym. Hans hustru var elegant, vakker og mye yngre enn ham: «Jeg ser ennå for meg fru Constance Sparre på Moss jernbanestasjon på flyttefot til Stockholm, da hun nylig var blitt statsrådinne. Det sto glans av statsrådtittelen på Moss den gangen,» skrev Arne Magnussen senere, han var evig nostalgisk når det gjaldt de gamle og rike familiene på Jeløy. Og selv om admiral Sparre og hans vakre hustru bare bodde på Reier om somrene, markerte de det vel når de var «hjemme». Da avholdt de standsmessig selskapelighet i gammel stil.

Det fornemme preg og de staselige bygninger på Jeløy hadde i lang tid trukket familier med penger, berømmelse eller begge deler til øya. Blant dem som fikk relativt kort botid på Jeløy var Anthon B. Nilsen, forretningsmann med adskillige jern i ilden. I noen år etter århundreskiftet residererte han på Bellevue. Han hadde ett likhetstrekk med Sparre, han var forfatter, viden kjent under sitt pseudonym «Elias Kræmmer». Han var mer kjent under det navnet enn han var som forretningsmann.

Refsnes og Grønli ble i enda sterkere grad forvandlet fra residenser til sommersteder for fornemme utenbys boende. Politilege Hakon Boeck, hans kone Sofie og deres sønn Lorentz, bodde på Refsnes bare om sommeren. Men da kunne de få besøk av komponisten Johan Halvorsen – eller selveste kong Oscar II. Henrik Ibsen meldte derimot avbud den ene gangen han ble invitert.

Grønli gård ble solgt da gamlefruen i Petersonfamilien, Hedevig Blom, døde i 1893. En dansk frue, Ingeborg Rosenberg, hadde overtatt og bodde på Grønli om sommeren, i København om vinteren. Hennes sønn, storviltjegeren Frantz Rosenberg – som også var forfatter – var som hentet ut av tidens spenningsbøker. Det var ikke rart folk fulgte med i hans og morens liv: «Når familien Rosenberg kom til Grønli om varen, hadde vi snart sommer. Og når godseier Lorenz Boeck kom med sin kalesjevogn, duftet det av bjørk og lind i alle alleene vare på Jeløen.»

Frantz Rosenberg var av Nansens kaliber; høy, blond og kraftig, og dertil mesterskytter. De fleste av hans eventyrlige opplevelser kunne man lese om i bøkene han skrev. Men han bidro godt til at historiene om ham florerte i lokalmiljøet også.

En gang ville han vise sin mor hvor god skytter han var, nettopp hjemkommet som han var fra storviltjakt i Afrika. Storviltjegeren la derfor sin borse til skulderen, siktet og skjøt. Han ga vel pokker i om det var en Jeløy-okse det gikk utover. Poenget var å vise at han traff rett i hjertet, uansett avstand. Han betalte etter sigende god pris for kua etterpå – og gutter i alle aldre syntes dette ble en kostelig historie.

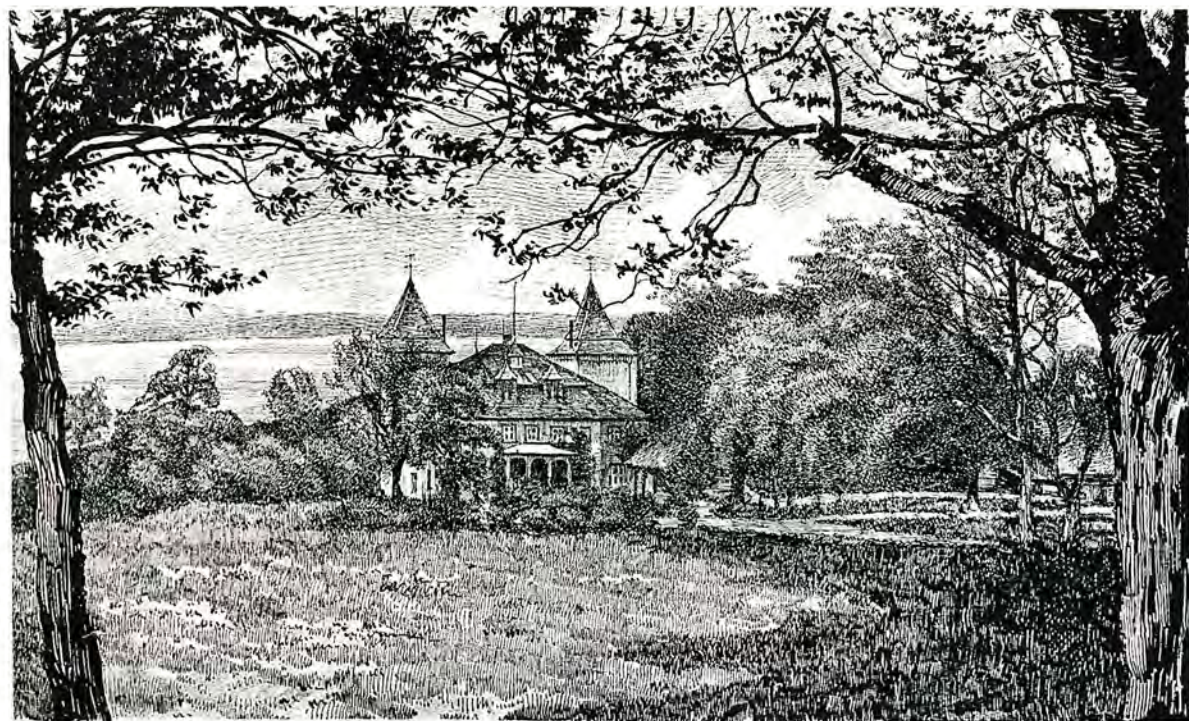
Potetfalskneriet på Alby

Alby hadde på 1800-tallet vært blant Jeløys beste og største gårder – og hadde en tid tilhørt en datter i Peterson-familien og hennes mann, skipsreder Michael Sundt. Etter flere transaksjoner mot slutten av århundret fikk gården ny eier i 1901. Peter og Heddy Bang solgte da gården til skipsreder Albert Biørnstad, som drev et rederi sammen med sin bror, men nå ønsket å delta mindre i rederiet og i stedet bli bonde – nærmest på full tid. Hans hustru Maren var en praktglad kvinne fra Kristiania som dessuten var svært hundeinteressert. Ekteparet Biørnstad fikk aldri barn, men ble på sin gård året rundt, i år etter år. Frem til sin død forsøkte han å opprettholde og utvikle både gård, park og skog på Alby, og hans hustru holdt siden tradisjonene i hevd.

Da Moss Aktiemeieri ble startet rett etter århundreskiftet, ble Alby i en årrekke distriktets største melkeleverandør og gården kunne i perioder levere opptil åtti tusen liter melk i året.

I samtiden vant Biørnstad seg likevel en nokså tveetydig berømmelse. Det skyldtes de avispolemikkene han blandet seg inn i. Den mest interessante av dem gjaldt potetene på Alby. Saken var at Biørnstad i 1908 gikk i gang med å dyrke en potetsort kalt *general Cronje* og som til dels også gikk under navn av Alby-poteten. Det

Lorentz Boecks sommersted, Refsnes, på et tresnitt fra tidlig på 1900-tallet.

Albert Bjørnstad, eier av Alby gård gjennom en årrekke.

hadde Bjørnstad gjort etter råd fra rektor Bastian Larsen ved Norges Landbrukshøiskole på Ås. Settepoteter hadde han kjøpt i Sverige. Billige var de ikke. Men Bjørnstad ønsket å dyrke første-classes grøde. Imidlertid hadde han interesse av å teste om de virkelig var så fine, de potetene professoren hadde anbefalt ham. Derfor sendte han litt av årets grøde til Tyskland for kontroll. Det svar han fikk tilbake, var at det var alminnelige *Up-to-date* poteter han hadde avlet frem. Bjørnstad ble rasende, med rette, kanskje. I alle fall følte han seg både økonomisk og vitenskapelig ført bak lyset. *Up-to-date*-poteten var en «distansert sort, sykkelig og lite holdbar», skrev han i en temmelig heftig avispolemikk han siden satte i verk rettet mot den kjente landbruksekspert: «Gaa De til England og kjøp der den falske . . . Potet under sitt rette Navn . . . Når man har gjort en Dumhed, slipper man heldigst fra det, ved straks at vedstaa sig den.»

Bjørnstad hadde sannsynligvis saklig rett. Men siden han brukte så sterke ord som han gjorde, førte det til at all sympati gikk til Ås-rektoren. Og stort sett lo man av den «gale» Albert Bjørnstad.

Bjørnstad spaserte til Moss nesten hver dag i følge med et koppel på tre-fire jakthunder av forskjellige raser. Han hadde ifølge folk som husket ham siden, alltid brun, smarutet sportsdress, knickers, brune engelske strømper pluss sixpence-lue, også brun. Hans brune sko hadde særlig tykke såler.

Et par småjenter som ofte var inne ved Stalsberget og plukket blomster, innledet et par ganger samtaler med ham. Men taletrengt var han ikke. En gang ble småpikene gående ved siden av ham og tute ned på skoene hans: «De kan vel ikke bli våt på benene, engang, De!» Men så dårlig og sølete var veien fra Alby, at uten solide såler, ville man aldri komme tørrskodd frem.

Malernes Jeløy

Jeløys naturskjønnhet har alltid hatt appell langt utenfor mossianernes krets. Jeløy har derfor fått en plass i norsk kunsthistorie fordi så mange malere har bodd og malt der, og rangerer slik sett på linje med Asgårdstrand, Son og Holmsbu.

På 1800-tallet malte Jacob Munch, Mathilde Smith og Peder Balke på øya. Norges kanskje fremste nasjonalromantiske maler, Hans Gude hadde slekt i Moss, var mye i Moss i sin ungdom og bodde fra 1893 til sin død hver sommer på Fæste, sør for byen.

En av de aller fremste kunstnere som er født i Moss, billedhuggeren Carl Ludvig Jacobsen, tilhører samme generasjon som Gude. De to har sikkert møtt hverandre i Kristiania og København – og utvekslet meninger om Moss. Men den store billedhugger hadde en helt annen sosial bakgrunn enn Gude, født som tiende

barn i en lutfattig håndverkerfamilie som bodde i en skarve tre-rønne oppe på Radet. Det eneste han senere mente han hadde fått med seg ut i verden fra sin barndom, var en viss evne til å skjære ut i tre. I Danmark lagde han en tid så vakre speilrammer at en gruppe godseiere slo seg sammen om å understøtte en mann med så særegent håndlag. Alt på Kunstakademiet oppnådde han stor anerkjennelse for sine skulpturer i idealiserende klassisistisk stil. Som voksen solgte han verk til flere kongehus og adskillige museer. *Bestefar* i Nasjonalgalleriet, *Ruth* på Slottet og *Kristian IV* på Oslos stortorg er blant hans mest kjente skulpturer. Men Jacobsen gjenopptok aldri kontakten med sin hjemby. Følgelig ble han nesten mindre kjent der enn de fleste andre steder. Den senere «skulpturbyen» Moss eier i dag ikke en eneste av denne store billedhuggers verk.

Hans Gude malte gjennom sitt liv en rekke motiver fra Moss og pleide samtidig kontakt med folk i byen. Og Gudes malerier bidro helt sikkert på sin måte til at andre norske kunstnere fikk øynene opp for egnens skjønnhet. Likevel skulle det bli en krets av mer enn tredve år yngre malere med penselstrøk og malererfaringer helt forskjellige fra Gudes, som sørget for at Jeløy i dag har innarbeidet seg en plass på det kunsthistoriske norgeskart.

Hjalmar Fries Schwensen var født i Kristiania men hadde som så mange norske malere tilbrakt 1880-årene i Tyskland. Der møtte han sin hustru og fikk to sønner. I 1898 kjøpte han Rød gård på Jeløy og slo seg ned som «gårdbruker og kunstmaler». Han fikk snart en posisjon. Fries Schwensen «var Jeløens aristokrat,» hevdet en Jeløy-pike da hun mange år senere mintes sin barndom. «Ingen svingte hatten og spaserstokken som han, når han kom der, høy, vakker, elegant og jovial.»

Tresnitt fra 1920 med et motiv som da ikke hadde forandret seg på mange år – Rambergeika. Gjennom tidene har mange unge par spunnet sine fremtidsdrømmer under denne trekronen.

Konsul Christen Sandberg var sønn av byens gamle, historieinteresserte byfogd og spilte en nøkkelrolle i det kulturinteresserte Jeløy. Han bodde på Kubberød, men hadde regelmessig og året rundt besøkende fra Kristiania og København hos seg. Hans vennekrets inkluderte malere som Christian Krohg, Ludvig Karsten og Edvard Munch og forfattere som Holger Drachmann, Gunnar Heiberg, Sigurd Bødtker og Nils Kjær. Alle kom de til Jeløy for å nyte den vakre naturen – og forsyne seg av Sandbergs solide vinkjeller, kort sagt for å nyte livet.

Sandberg var ikke selv maler, men skrev i løpet av sitt liv en rekke bøker i den lette genre – under pseudonym. Men det kunne han ikke leve av. Konsultitelen hadde han fått som importør av korn, siden kull, og muligens litt urettmessig, mente enkelte i Moss. Han hadde i tillegg et velutstyrt hjem, og under 1. verdenskrig drev han med kjøp og salg av antikviteter i København en tid. Hans hustru Mathilde var datter av H.A. Reinert, og det kan ha gitt ham enda et ben å stå på når det gjaldt å finansiere den gjestfrihet han viste sine mange berømte kunstnervenner.

På år etter århundreskiftet flyttet den Stavanger-fødte maleren Jacob Kielland Sømme til Jeløy. Han etablerte seg på Bergersborg og var da nyskilt, men hadde i sitt første ekteskap blitt kjent på Jeløy via sin svigerfamilie. I sitt annet ekteskap ble han gift med en annen av H.A. Reinerts kulturinteresserte døtre, Signe. Slik ble Sømme besvogret med Christen Sandberg. Denne alliansen førte kretsen av kunstnere på Jeløy enda tettere sammen. Skjøtet på Bergersborg sto imidlertid i Signe Reinerts navn. Det tyder på økonomisk medvirkning fra svigerfar Reinert under kjøpet – og kanskje på en viss skepsis også.

Jacob Sømme og hans hustru trivdes på Jeløy og fikk snart to barn. Sømme ble dessuten populær både blant de forretningsdrivende i Moss, blant sine malerkolleger og blant byens unge. En «kanalpike» som skrev noen erindringsartikler i Moss Avis mange år senere, fortalte at hun hadde «hundrevis» av samtaler med Jacob Sømme i årenes løp. «Han hadde alltid komplimenter å gi oss piker, hvor søte og nydelige vi var. Vi rødmet og syntes det var morsomt, naturligvis. En gang sa han til meg: Du skulle bare ha sterke, blå farger på kjolene dine, akkurat som øynene dine. Eller: Vakkere og vakrere for hver dag! Ja, den Sømme. Morsomt sagt, med hans Stavanger-aksent.»

Kanskje kjente Sømmes jevnaldrende kollega, Andreas Singdahlsen, ham alt den gang det først oppsto kontakt mellom Sømme og Signe Reinert. For Singdahlsen var på den tiden aktiv som maler i Kristiania, var født i Moss og gift med søster til teatermaleren Jens Wang, som også var fra Moss. Slik sett var det mange kunstnere i Kristiania som hadde familiære bånd til Moss. Byen bidro samtidig selv aktivt til å trekke norske maleres oppmerksomhet mot distriktet, for i 1901 ble det utlyst en konkurranse om

Her ser vi et av Singdahlsens mossebilder, kalt Reinertbryggen og malt i 1920.

beste maleri med motiv fra Moss. Tre anerkjente malere leverte hvert sitt bidrag. Nordlendingen Arne Hjørsing vant, men trass sitt navn hadde han ingen tilknytning til byen. Singdahlsen, hjemmefavoritten, vant bare annenpremie. Karl Johan Holter fra Hølen ble nummer tre.

Malerkonkurransen vakte betydelig oppstuss. Det var nok likevel ikke trangen til å male hus og brygger i Moss, men Jeløys skjønnhet og det selskapelige liv Sømme og Sandberg førte, som trakk malere til distriktet. En tid bodde to av tidens aller mest berømte kunstnere på Jeløy, Edvard Munch og Theodor Kittelsen. Kittelsen kjøpte Bråten i 1911 og bodde der til sin død litt over to år senere. Folk fra Moss kunne derfor rett som det var, se den litt over femtiårige landskjente maler sitte i skogen ved Bråten med sitt staffeli. Det var der han lagde serien med underlige, trolske trær med fangarmer.

Dyrene og mannen på Grimsrød

I 1913 kom Edvard Munch flyttende til Jeløy. Det var nokså sensasjonelt. Munch var jevn gammel både med Fries Schwenzen, Singdahlsen og Sømme og kom til øya ett år etter Kittelsen. Munch var dengang ikke bare Norges største, men etter manges opp-

Fries Schwensens bilde, vakkert i fargene, er malt i 1915 og viser Rød gård.

fatning en av verdens to dyktigste malere. Og han var det altså som nå flyttet inn på Grimsrød gård! Det var ikke rart det vakte adskillig oppmerksomhet.

Grimsrød lignet på Munchs tid nesten en borg, bygningen hadde to alen tykke murer. Særlig velinnredet var gården ikke i Munchs tid. Et par kurvstoler var det luksuriøse høydepunkt. «Jo, jeg har en egen evne til å gjøre det hyggelig rundt meg,» kunne han si. Kunsthistorikeren Jens Thiis skrev siden om Grimsrød-tiden at Munchs kunst kunne «utfolde seg i fantastisk uryddighet, mens han selv, puritansk som alltid, innskrenket seg til et enkelt værelse».

Livet med den originale kunstner bød på adskillige merkværdigheter. I 1944 fortalte en ellers uidentifisert kar som het Hagen, men som trede år tidligere hadde vært Munchs altmuligmann på Grimsrød, litt mer om ham til avisene. Da var Munch død og det var gått lang tid siden Munch forlot distriktet: «Han slengte ting fra seg over alt og ville aldri ha merket noe om jeg tok ett eller annet. En gang han skulle være borte en stund, foreslo jeg å pynte litt opp imens. Men det skulle jeg ikke ha gjort. Nei, han ble kokende sint. Alt måtte ligge der han hadde slengt det.»

På Grimsrød var det mellom 30 og 40 større og mindre rom. Munch hadde ett eller annet i hvert av dem. Alle som arbeidet for Munch kunne spise alt de ville i hagen. Bare ikke ripsen. Munch elsket rips og ville ha den for seg selv.

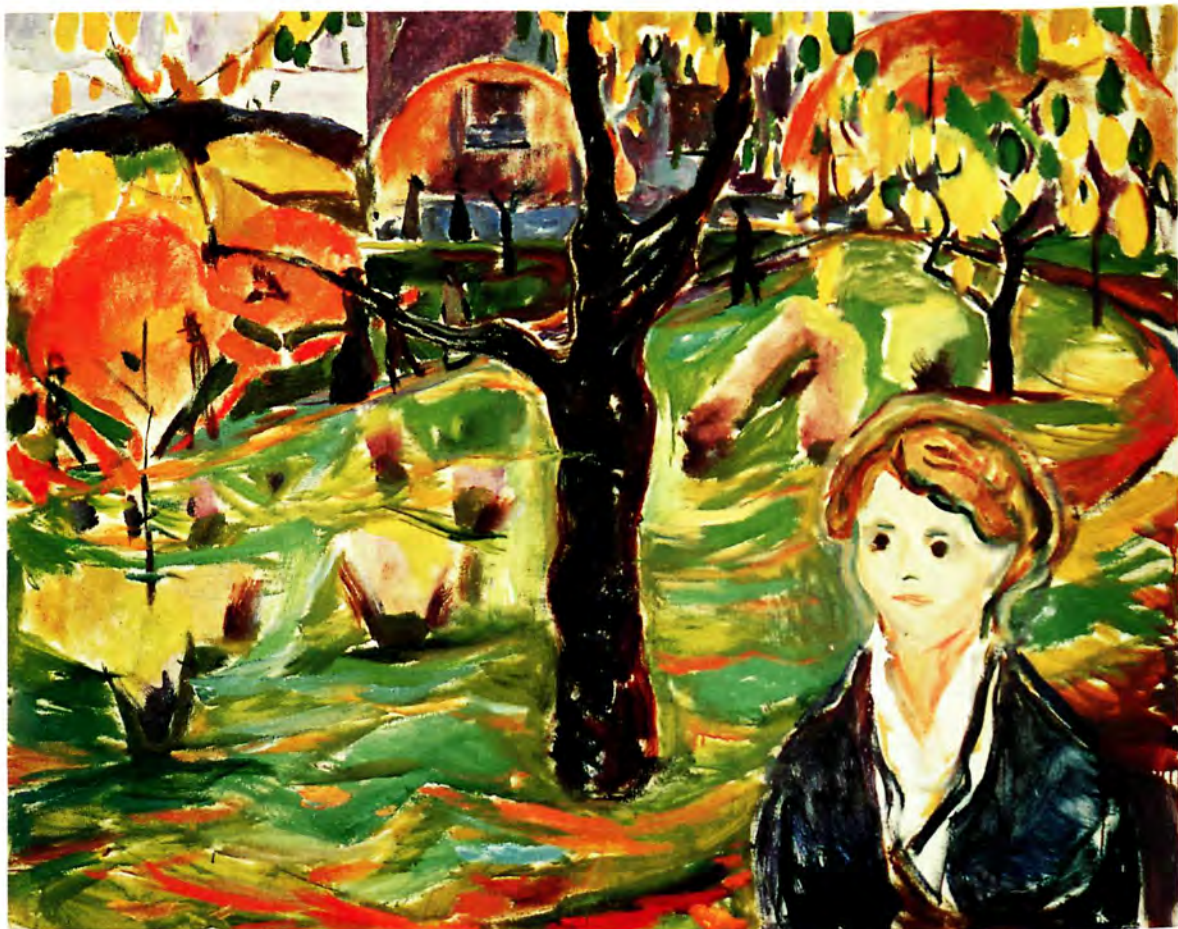

Grimsrød på Munchs tid: Bildet gir godt inntrykk av all den plass Munch hadde å boltre seg på.

Christian Gierløff het en norsk forfatter og journalist som noen av disse årene bodde enten hos Munch på Grimsrød eller rett ved. Han hadde svært nær omgang med Munch, og tillot seg alt mens han levde å gi en meget detaljert beskrivelse av den store manns hverdag. Han skrev sin artikkel for tidsskriftet *Kunst og kultur*, og artikkelen sto på trykk det år Munch ble femti år, i 1915. Gierløff påsto selv at han var overbevist om at Munch aldri kom til å lese artikkelen. Desto friere tillot han seg å berette om Munch – slik «alle i Moss» angivelig kjente ham: Hver morgen gikk han over Kanalbroen til jernbanestasjonen for å kjøpe alt som fantes av dagens aviser og blad. Det stablet han i frakkelommene. Derfra gikk han opp til posthuset. Der hadde han «i likhet med de andre store bedriftene i Moss» sin egen postboks. Den låste han så opp

Christian Gierløff og hans hustru er malt av Munch på Grimsrød i 1913.

«Piker i haven», malt i 1915-1916.

med en av nøklene på sitt enorme nøkleknippe. Boksen var hver dag proppfull av brev, tidsskrifter og utenlandske aviser – som han også stablet i frakkelommene.

Arne Magnussen så mye til Munch i disse årene, påsto han siden. Magnussen var jo postekspeditor og likte å hjelpe Munch med å tømme hans postboks og førte dessuten små samtaler med ham. Alle voksne menn gikk med hatt på den tiden, og en gang tok de to feil av hverandres hatter på jernbanestasjonen. Arne Magnussen var nesten hjemme da han oppdaget at han hadde Munchs hatt på sitt hode. Det gjorde et uutslettelig inntrykk på ham. Det er vel ikke sikkert episoden festet seg like sterkt i Munchs erindring.

Hver eneste dag utførte Munch selv sine gjøremål på byen, på tollboden og dampskipsekspedisjonen, hos bokhandleren og på apoteket. Riktignok hadde han husholderske og visergutt og mann på gården, han hadde adgang til å leie hest og bybudet sto til hans disposisjon for en billig penge. Men slik Munch så det, var alle hans gjøremål så kompliserte at ingen kunne hjelpe ham. Han

stønnet da også kontinuerlig over sin upraktiskhet og distré legning. «Men ingen er mer praktisk og mer åndsnærværende enn han, om han enn utfører det hele i en halvveis somnabul tilstand.» Slik så i alle fall Gierløff mannen.

Bybud Magnus Bugge kunne man ofte se ruslende oppover fra Bastøfergen sammen med Munch i retning Grimsrød. Bugge fraktet all verdens ting som tilhørte kunstneren, både skisser og sammenrullede lerreter. Av og til syntes nok Munch han hadde nok å dra på, og ba Bugge ta med seg ladningen hjem til seg selv i Bråtengaten i mellomtiden. Med tiden hopet det seg opp både tegninger, malerskrin og annet hjemme hos Bugge. Munch spurte aldri selv etter tingene. Og som Bugge ble eldre, glemte han hvor det hele skrev seg fra. Først etter at både Bugge og Munch var døde, forsto folk i Bråtengata at skisser fra en av verdens største kunstnere var blitt brukt som brensel under bryggepanna i vaskekjelleren i nummer 15.

Ett står fast: Munch var under 1. verdenskrig mer enn synlig i bybildet i Moss. Sosial var han ikke – selv om han tok seg tid til å male sin venn Christen Sandberg to ganger og Christian Gierløff portretterte han både med og uten hustru. Munch levde ellers et meget regelmessig liv i de årene han bodde på Jeløy. Få år tidligere hadde han hatt et større sammenbrudd, forårsaket av overarbeid, nerver og alkohol. I Moss ønsket han å ta det med ro og førte et høyst regelmessig og skandalefritt liv – selv om ett av maleriene fra denne tiden, *Forføringen*, har et preg at selvgranskning som muligens kunne tyde på at han ikke levde absolutt plettfritt. Men hvem vet, kanskje var bildet bare en vond fantasi?

I årene på Jeløy arbeidet Munch først og fremst med maleriene til Universitetets Aula, som han hadde fått i oppdrag å utsmykke. Mange har derfor spekulert på om *Solen* i Aulaen gjengir solen slik den skinner på søndre Jeløy og om det store treet i Aula-bildet *Historien* «egentlig» er Ramberg-eika, som Munch studerte nøye under arbeidet. For Munch gikk mange og lange spaserturer på Jeløy; men han spaserte uten skisseblokk. Det var ikke hans arbeidsform å male etter naturen direkte. Munch malte innendørs. Og da var gjerne inntrykkene av naturen omkring blitt bearbeidet og forvandlet til et indre landskap. I noen av sine mindre berømte arbeider har likevel Munch med selve tittelen på maleriene tydelig tilkjennegitt at landskapet på Jeløy har inspirert ham: *Kornskurd på Jeløy* og *Utsikt fra Reierstranda* er helt klart geografisk plasserte bilder. Bjerkealleen på Grimsrød er lett gjenkjennelig på maleriet *Mann som leier hest*. Andre kjente bilder som *Menn som pløyer*, *Korn som høstes* og *Mann i kålåker* er ikke bare beviselig malt på Jeløy, men gjengir etter manges oppfatning Jeløys egne farger og spesielle lys. De kan gi et visst hold til teorien om at også Munch må ha følt at solen på søndre Jeløy var selve «solen», den aller, aller vakreste sol i verden.

Men det var ikke bare Jeløy-landskapet som preget Munchs malerier. Også de bildene med arbeidermotiv som han malte disse årene, må være preget av inntrykk fra Moss. Ett kjent bilde, *Arbeidere på hjemvei* har mange villet motivplassere i Jeløygaten. Ingen detaljer i bildet gir absolutt holdepunkt for det. Det kan dessuten virke som om arbeiderne er på vei mot fabrikk – ikke hjemover. Det kan få folk til å undres over hva Munch har ment med titelen. Sikkert er det imidlertid at bildet bærer preg av Munchs daglige vandringer i nettopp denne gaten, og hans observasjoner av arbeidere på vei fra – eller til – Moss Glasværk.

Store og små i Moss fulgte med i hva Munch holdt på med, så mye står fast. Altmuligmann Hagen fikk dessuten følge Munch inn til Kristiania dengang Aula-maleriene skulle stilles ut i Tivoli, ja, han var til og med billettør.

På Grimsrød hadde Munch en hest, en fjording. Blakken kalte han den, og visstnok var den modell til hesten i Aula-maleriet. Munch var så glad i Blakken at han kunne gitt den i hjel med sukker, påsto Hagen, overbevisende, mange år senere. Christian Gierløff nevnte derimot aldri Blakken, men derimot en annen, filosofisk anlagt hest som het Rousseau. Kanskje var det bare et annet navn på Blakken, kanskje hadde Munch to hester.

Om Rousseau skriver Gierløff at den alltid gresset på Grimsrød-tunet og åt seg i hjel av mangel på mosjon. Men det var flere dyr på Grimsrød. I tunge glade byks kunne den veldige St. Bernhards-hund Bamse komme stormende mot Munch når han kom hjem fra sin bytur. I hælene dens fulgte en liten gneldrende terrier-frøken som het Fips: «Bamse bumser i sin fulle høyde rett imot sin herre og mester, Fips hyler opp i vill sjalusi for hvert klapp han gir den annen og danser på to bein omkring ham og gjør seg . . . Disse to og hans langhårede jakthund Boy er hans beste venner». Dess eldre han ble, pleide Munch å si, dess mindre forskjell så han på mennesker og dyr.

Om man, som Gierløff, og sikkert flere andre på Jeløy, spionerte på Munch i tide og utide, ja, selv når han åpnet sin post, fikk man mye å undre seg over. For, posten var rikholdig, og Munch holdt dårlig oversikt. Han kunne finne både to og tre uåpnede telegrammer fra fjoråret i lommene når han om høsten igjen tok vinterfrakken på seg. Det var derfor mange mennesker, verden over, som ble frustrerte når de forsøkte å korrespondere med den berømte maleren: «Edvard Munch, Grimsrød, Jeløen».

Jacob Sømme og hans elever

Uansett hvor stor vekt man velger å tillegge Jeløy-naturen når det gjelder Edvard Munchs kunst, er det klart at høysesongen for Jeløy

Jacob Kielland Sømme: Ingen har malt så mange gode malerier fra Moss og Jeløy som han. Dette bildet viser glassblåsere fra Glassverket.

som motiv i norsk malerkunst var de første tiårene av dette hundreåret.

I 1914 døde Theodor Kittelsen. Tre år senere forlot Munch Jeløy. Han hadde atelier i Åsgårdstrand og andre steder også. Det er få spor etter Jeløy i de malerier han siden malte. Varige spor satte han heller ikke etter seg i Moss – med unntak av et maleri som fremdeles er i Moss Klub- og Balselskabs eie. Det var visstnok på tale at han skulle kjøpe Torderød da gården ble til salgs igjen i 1938. Arne Magnussen fikk ham dessuten etter sigende til å love å utsmykke det krematorium som Moss Sparebank planla å skjenke Moss. Men ingen av disse planene ble det noe av. Da Munch forlot Moss i 1917 opphørte hans befatning med Moss. Munch var dessverre også så opptatt med sitt eget at han ikke så seg tid til å ta seg av den nokså tallrike skare av kvinner og menn som i sine påvirkelige ungdomsår satte seg fore at de ville bli malere.

Jacob Sømme hadde mer tid enn Munch, og den kunst han laget, holdt høyt nivå, om den ikke var av verdensklasse. Han likte livet og ungdommen – og brukte sin tid allsidig. Samtidig som han

«Parti fra Sundet», er malt rundt 1914 – mens Sømme hadde kontakt med Munch.

fortsatte å være en produktiv maler selv, virket han inn på andre, som lærer og veileder.

Det virker som om Sømme levde vel av sitt havebruk, sine smådyr, av sine og hustruens midler – samt av sin maling. Det var delvis fordi mosseborgerskapet betalte ham godt. I sine unge år var Sømme blitt svært berømmet for et portrett av sin fetter Alexander Kielland. Portrettmalingen tok han opp igjen da han kom til Jeløy. Etter at han først malte et portrett av sin svigerfar, H.A. Reinert, ble han bedt om å portrettere Helly Hansen jr. og flere andre bedriftseiere. Ikke minst laget han mange gode barnportretter.

For Jacob Sømme var en teknisk dyktig maler, som både behersket landskapsmaleriet og personbildet som genre. Bilder som *Sypiken* og *Vesla Bang* og flere av hans Jeløy-landskaper viser sterk kunstnerisk uttrykkskraft. I tillegg til landskaper og portretter malte han hele rekken av store mossebedrifter, som Moss Glasværk, Gerner & Søn og M. Peterson & Søn, alt på opp-

drag av bedriftens ledere, som jo hørte til hans private omgang. I tillegg påtok han seg illustrasjonsoppgaver for forlag i Kristiania – og laget reklameplakater for bedriftene i Moss.

På denne måten ble det for mossinger flest Jacob Sømme som ble selve «maleren i Moss», og det enda han aldri helt la av seg sin Stavanger-aksent. En hel generasjon av unge kunstinteresserte kvinner og menn vokste dessuten frem under Sømmes vinger. Mange av dem fortsatte å male livet igjennom. Søstrene Signe og Marie Walle fra Tronvik, de omtrent jevngamle søstrene Frida og Charlotte Wankel fra Kambo, sønnen til Hjalmar Fries Schwensen og den unge Anton Andreassen inne fra selve Moss utviklet alle sterk interesse for malerkunsten. En annen jevnaldrende mossegutt, Christian Stenersen valgte å følge i fotefarene til Jens Wang, en østfolding som hadde bodd en tid i Moss, men som var en generasjon eldre. Stenersen ble, som Wang, teatermaler – eller scenograf, som vi sier i dag, først ved Centralteateret, siden ved Nationaltheatret.

Den unge Harald Schwensen foretrakk med tiden skuespillerkarrieren fremfor malerpenselen og markerte seg i en rekke roller fra Peer Gynt til fransk komedie, og endte som regissør. Den ene av søstrene fra Kambo, Charlotte Wankel, nådde med hjelp fra Henrik Sørensen langt ut i verden og utviklet under Fernand Légers veiledning et malerisk formspråk fjernt fra det man dengang var vant med i Norge. Da hun siden vendte hjem som Norges første kubist, var hun forut for sin tid og få verdsatte hennes talent og kunstneriske kraft i den grad hun fortjente. Men det er neppe tvil om at hun er den største maler som er født i Mosse-traktene.

Hele tre av malerne fra generasjonen etter Jacob Sømme fortsatte å arbeide i en stil som lignet hans. Kanskje kan man derfor snakke om en Moss- eller Jeløy-tradisjon i norsk malerkunst. Både Frida Wankel og Anton Andreassen utviklet seg direkte under Jacob Sømmes instruksjon. Frida Wankel reiste så til utlandet for å lære mere der, som sin søster. Men hun ble siden syk og foretrakk på sine eldre dager å kopiere andre malere fremfor å male selv. Men Signe Walle fortsatte å male på Jeløy, og har blant annet etterlatt seg åtte veggmalier på Reier gård. Både hun og Anton Andreassen ble boende i Moss og begge har nok solgt adskillige bilder til folk i byen i årenes løp, og slik ble de, sammen til «malerne i Moss» for en ny generasjon av mossinger.

Bønder og husmenn

Jeløy var ikke bare de vakre gårders og malernes øy. Nordover på øya besto landskapet, som i manns minne, av skog, bergrabber og bondeland. Gårdene lenger nord var preget av større stabilitet enn på det sørlige Jeløy, også på eiersiden. Noen gamle familier fra

Frida Wankels tidlige oljemalerier er flotte både i strek og farge, og tydelig påvirket av Jacob Sømme. Maleriene viser hennes barndoms-hjem, Kambo gård, samt kalkverket på Kambo, slik det dengang sto. Begge er malt rundt slutten av 1. verdenskrig, etter at begge søstrene Wankel hadde flyttet fra gården.

distriktet, som familiene Kase, Aas, Skallerød og Dyre, kunne gifte seg over fra en gård til en annen, eller kjøpe opp en gård etter en nabo, men de fleste var merkelig trofaste mot distriktet. Andre familier, som Hiis, Walle og Heyerdahl kom seg inn på Jeløy-gårdene, helst via giftermål.

Forholdet mellom eier og bruker var i motsetning til sør på Jeløy, nokså «norsk» og demokratisk. Det var uvanlig med forpaktere, slik som på Søndre Jeløy. Lenger nord var det normale at den familien som eide gården, selv drev den, men ofte med arbeids-hjelp.

Ved århundreskiftet var husmannssystemet, som hadde stått sterkt på 1800-tallet, i full avvikling. På Jeløy fantes det bare selveiende bønder i nord og forpaktere og gårdsarbeidere i sør. Bare et par fiskere på Jeløy drev små jordlapper. Alle andre var enten storbønder, eller var ansatt hos dem som eide jorden. På Alby bodde alle gårdsarbeidere sammen, andre steder kunne de nok bo i hus som tidligere hadde vært husmannsplasser.

Nord for Moss lå Kambo gods, og der disponerte Georg Wankel sine folk nokså allsidig rundt århundreskiftet. Han var med årene blitt en gammel mann, men kviet seg for å la ungdommen overta. En forvalter var derfor lenge hovedansvarlig for landbruket, en sveiser tok seg av kyrne. De henimot tyve arbeidskarene ble satt til

arbeid i skogen, på jordene eller på kalkverket etter som årstidene skiftet og behovet for arbeidskraft endret seg. «Gamle» Wankel hadde likevel «alle trådene i sin hånd, den store, staute mann, streng, men rettferdig,» mintes en av arbeiderne, mange år senere.

Familien på Kambo var i slekt med familiene Peterson og Sandberg i Moss, og «gamle» Kaja Wankel sørget for å holde kontakten med slekten både i Moss og på Jeløy. Georg Wankel selv var først utdannet på Aas høiere Landbruksskole, senere i Tyskland og var svært aktiv både i egenskap av godseier, politiker og skribent, ble både ordfører og stortingsmann og var redaktør og medredaktør av så forskjellige blader som *Norsk Landmandsblad* og *Husmoderen*.

Så døde Kaja Wankel i 1898 og da også Georg Wankel døde i 1907, overtok hans eldste sønn, Ingar, den store eiendommen. Han var teknisk, vitenskapelig og «tysk» i sin innstilling, slik tradisjonen i familien tilsa og studerte kjemi i Darmstadt før han over-

Wankel hadde mange barn. Det morsomme barnebildet viser hans to kunstneriske døtre, Charlotte i treet, og Frida sammen med en tredje pike. Kan venninnen kanskje være en av de to søstrene Walle?

Georg Wankel, som vi ser på det lille bildet, var meget driftig i de mange år han satt som eier av storgården Kambo. Han var ordfører i Jeløy – og medlem av partiet Høire. Men Wankels partipolitiske meninger spilte nok større rolle ved stortingsvalg enn innad i kommunepolitikken.

tok gården. Hans mor, Sigrid, tok noe senere med seg de to malende søstrene og lillebroren Georg til andre slektninger i Bærum.

Også Ingar Wankel påtok seg offentlige verv, var medlem av Trustkontrollrådet og skrev adskillige artikler i dagspressen. Men når det gjaldt det som foregikk inne i Moss, holdt han større avstand enn det som hadde vært vanlig på hans fars og bestemors tid.

Gods-preget ved gården sørget Ingar Wankel derimot for å opprettholde og videreutvikle, han satte dessuten i gang med grønnsakdyrking etter moderne metoder, satte opp drivhus, laget kalkstensbrudd og kalkfabrikk på Kambo. Alt dette innebar at Kambo beholdt sin ledende rolle nord i sognet og skilte seg klart ut fra bondegårder som Nore, Vanem, Gashus og gårdene på Dillingøya, selv om også disse var store og gode gårder etter norsk standard.

Det var på denne tiden bare på Vanem og Gashus at det fortsatt fantes husmenn av gammelt merke, folk med små jordlapper og pliktarbeid på den større gården de hørte til. Men også her var husmannssystemet nær sin slutt. Halvvoksne barn av bygdas 7-8 husmenn oppføres i folketellingen år 1900 som dagarbeidere, skogsarbeidere og leilighetsarbeidere – ikke husmenn. «Greven» av Vanemdalen og enkelte andre bygdeoriginaler levde riktignok i mange år etter dette også i småhus som kunne kalles husmannsplasser. Husmannsvesenets tid i Moss var likevel over da første verdenskrig brakte løs.

Kverulanter i Mosseskogen

En gård nord for Moss ble i årene etter århundreskiftet landskjent. I årevis skrev og snakket folk mer om gården Kolsrød enn om noen annen gård i distriktet. Det skyldtes Carl Paulshus, som ble sperret inne på Gaustad på grunn av sin vrange svigerfar.

Paulshus kom til Kolsrød i 1891, tyve år gammel og med penger i lommen. Hans forlovede hadde gård i vente, og svigerfar ville ungdommen skulle overta. Karfolkene gikk opp innmark og utmark og ble seg imellom enige om kjøpesummen. Da skjøtet var blitt tinglyst, giftet Carl seg med Gina Kolsrød. Siden fikk de et barn om året. Men som unge Carl Paulshus i løpet av 1890-årene ble kjent på eiendommen sin, syntes han nok at jordsmonnet var dårligere enn svigerfaren hadde sagt. Mange av naboene mente

Enda Munch selv ga dette bildet titelen «Landskap ved Moss», er det ikke lett å kjenne seg helt nøyaktig igjen.

Dette bildet bærer ganske enkelt tittelen «Fra Grimsrød», Jelø og er malt av Edvard Munch i 1916.

ungguttene var blitt lurt trill rundt av den slu svigerfaren – og så tydelig fra om det.

Da Paulshus rådførte seg med distriktets gamle sorenskriver, Christian Hausmann, fikk han det råd å anlegge sak og kreve at handelen måtte kjennes ugyldig. En ung ingeniør målte opp jorden og fant jordveien mindre enn svigerfaren hadde påstått. Men da sorenskriveren fikk disse papirene, fant han likevel at det var umulig å bevise at svigerfaren bevisst hadde ført Paulshus bak lyset. Overretten i Kristiania holdt fast ved at handelen ikke kunne omstøtes, men skrev at de innkomne data måtte tolkes dit hen at gården nok var vesentlig mindre enn man først hadde antatt.

Slikt gjorde Paulshus forvirret. De høye herrer i Moss og Kristiania ga ham rett i det han klagde på. Men de ville ikke gjøre noe. Derfor fant han ut at han fikk gjøre noe selv og begynte å hogge trær i den delen av skogen som svigerfaren ifølge skjøtet satt tilbake med. Svigerfar anmeldte ham deretter for ulovlig hogst. En ny dommer uttalte at det var rett, men hadde sin tvil om den unge mann fortjente straff. For Paulshus led av vrangforestillinger og var «visstnok neppe tilregnelig i lovens forstand», skrev han. Men siden han ikke ble straffet, opplevde Paulshus det som om

Kaptein Hans Vanem var ordfører i Jeløy Herred fra 1896-1898. Vanem var nabo av Paulshus, men ikke selv særlig jordbruksinteressert. Vanem er en mann vi vet lite om. Han var ikke medlem av Venstre eller Høire, noe som viser at lokalpolitikken i Jeløy kommune ved århundreskiftet ennå ikke hadde fått partipolitisk karakter.

Vanem var ungkar, og kort før århundreskiftet forlot han plutselig både sin gård og sitt land. Gården ble solgt til hans fetter, Hans Tørfest fra Vestby, og han døde, såvidt man vet, i Sveits.

Carl Paulshus ble med årene så kjent at det ble tatt adskillige bilder av ham. Her er han omtrent på den tiden striden raste som verst. Bildet viser en rolig yngre mann med pen skjorte, krøll i håret, men med et litt trist uttrykk i øynene.

dommerne hadde gitt ham rett. Året etter satte han igjen i gang med å hogge trær. Ny anmeldelse fulgte. Til slutt gikk svigerfar til privat rettssak.

En rekke naboer ble nå innkalt som vitner og mange av dem støttet Paulshus. Ingen spurte hans hustru til råds. Hun var av natur en saktmodig kvinne, glad i sin mann, men redd for sin far. Og han ville nå ha sin svigersønn i fengsel, jo før jo heller. Retten mente at Paulshus «ikke hadde tyvs hensikt» men bare ønsket å provosere frem avklaring i en strid og dømte ham bare til en bot på tredivet kroner. Men som høsten led på, ble han sturete og nedfor, og følte det med ett som om svigerfaren hadde vunnet striden, tross alt. En kort periode flyttet han hjem til sin egen far. Ikke før var han reist, så presset svigerfaren sin datter til å begjære boet oppløst. Paulshus hadde jo forlatt kone og barn, sa han. Og gården? Vanskjøttet!

I stillhet avholdt man ny takst. Eiendommen var vokst på grunn av nye jordstykker som Paulshus hadde kjøpt opp sist i 1890-årene. Det hadde dessuten vært prisstigning i Norge. Likevel ble taksten satt meget lavt. Svigerfaren og juristene innkalte to leger fra Kristiania som etter to dagers rettsmøter i 1909 erklærte Paulshus for uhelbredelig sinnssyk. Han led av «paranoia kverulans» – prosess-syke. Det var et nytt begrep psykiaterne hadde lært seg og var svært begeistret over å anvende. Så ble Paulshus meddelt at han skulle legges inn på Gaustad. Bønder og allmue som var til stede i rettssalen syntes dette var en merkelig dom. For Paulshus virket ikke det minste mer underlig på dem enn dommerne, legene – og den sinte svigerfaren.

Paulshus tok rolig sine papirer opp av lommen og leverte dem til retten. Kort etter ble han under politibevoktning sendt til Kristiania og plassert på Gaustad. Så avholdt man auksjon på gården. Lensmann Kristian August Olsen som var bobestyrer, forkynte nå at jorden besto av lettbrukt innmark og en god skogseiendom ved Vansjø. Denne eiendommen hadde svigerfar Kolsrød og ett vitne fra Dillingøy én måned tidligere karakterisert som «grovt vanskjøttet».

Gina Paulshus tok ut separasjon, kjøpte gården og gjorde opp fellesboet. Etter skilsmissen ble gården budt frem til salg på det åpne marked for dobbelt pris av hva Gina hadde betalt. Paulshus satt innesperret på Gaustad. Han var en skikkelig kverulant, syntes legene, han nektet å godta sin diagnose. Først etter ni måneder på asyl, i oktober 1909, slapp Paulshus ut av galehuset. Året i forveien var han en velhavende, gift bonde. Nå var han fattig, eiendomsløs, og skilt fra sin hustru og sine ti barn.

Han glemte aldri uretten – og lot ikke noen i Moss gjøre det heller. Med ujevne mellomrom kom han til byen, én gang med et opprop med tre hundre underskrifter. Leger og jurister i Moss måtte derfor i årene som fulgte, bruke mye tid på ham. Avisene

syntes alltid Paulshus var godt stoff. Etter flere år uttalte mosselegen Vilhelm Christie at Paulshus verken var sinnsyk da eller hadde vært det i 1909. Det ble et gjennombrudd. Etter enda flere års strid erklærte sosialdepartementet den gamle sinnsykeerklæringen ugyldig. Til slutt ga staten Paulshus en liten erstatning – på fire tusen kroner. I norsk rettsmedisin har saken siden blitt fremholdt som et klassisk overtramp fra det offentliges side og har ført til at sikringsbestemmelsene i norsk lov har blitt endret.

Som kasus ble Paulshus landskjent. Og oppreisning fikk han. Men hans liv var ødelagt og han fikk aldri gården, hustruen eller barna tilbake. Livet ut ruget han på den urett som var begått. Slikt kan ødelegge de sterkeste. Med årene fikk psykiaterne derfor rett, paradoksalt nok. Paulshus ble til slutt akkurat slik legene og juristene hadde karakterisert ham: Han gikk i graven som distriktets største kranglefant.

Kapittel II

Mellomkrigstid

Etter en kort høykonjunktur under 1. verdenskrig råket næringslivet i Moss ut i en krise. Ikke minst ble arbeiderne meget hardt rammet. 1920-årene ble preget av harde konflikter både mellom arbeidere og borgere og innad i arbeiderbevegelsen. Begynnelsen av 1930-årene var preget av arbeidsledighet. Moss var en kløvet by. Klassene sto mot hverandre, ikke engang idrett kunne de drive sammen; for arbeiderne hadde sine klubber og lag, de borgerlige sine.

Men den historien som skal fortelles her, er ikke bare trist. For om de store bedriftene fikk problemer, etablerte det seg mange, nye, mindre bedrifter i byen, særlig innen tekstil, sko og jernvarer. Handelssektoren ekspanderte også. Slik ble byens næringsliv langt mer differensiert enn før. Mellomkrigsårene var også preget av store administrative forandringer. Byen fikk borgermesterstilling, nytt rådhus og flere kommuneansatte, sykehus og eget bibliotekbygg. Arbeiderpartiet satt stort sett med den politiske makt i byen, og styringsviljen hos byens ledere ble større og større. Skarmyra fikk kvadratisk gatenett og ble byens første planlagte bydel. Senere ble det enda mer planlegging.

I 1930-årene nådde den funksjonalistiske og moderne arkitekturen Moss. Drømmen om et moderne, fremtidig Stor-Moss toppet seg i byplanene fra midten av 1930-årene og den ambisiøse Mosseutstillingen i 1937. Da var Moss igjennom krisen – og struttende full av tro på sine muligheter.

Hva Arne Magnussen gjorde i fritiden

Året 1912 ble et merkeår for Moss Arbeiderparti. Det hadde flere grunner. Partiets medlemstall nådde 298. Det betydde fremgang. Men fortsatt hadde Høire flere medlemmer.

For Arbeiderpartiet var noe annet viktigere. I 1912 hadde partiet fått kjøpe «Kong Carl» av Moss Arbeiderforening og dermed lagd et «Folkets hus» også i Moss. Det la forholdene til rette for

Denne gamle empirebygningen i mur ble på folkemunne lenge kalt Kong Carl, fordi Carl 13. var konge i Sverige og Norge dengang huset opprinnelig ble bygd – i 1817. Bygningen ble nesten hundre år etter, i 1912, sentrum for arbeiderbevegelsen i Moss og ble nå omdøpt til Folkets hus. Bygningen er i dag fredet. Kirkeparken med gravstedene er fotografert rundt 1910.

bedre organisasjonsliv og styrket den videre politiske mobilisering.

Samtidig fikk partiet sin egen avis. Den fikk navnet *Moss Socialdemokrat* og kom til å begynne med ut en gang ukentlig. Avisen holdt en forsiktig politisk tone: «Moss Socialdemokrat ringer paa, træder ind og ber om at bli mottat med velvilje . . . men vi vil haape og ønske at de tusen hjem vil elske den.» Det var lite agitasjon i avisen, bare en forsiktig politisk brodd i lederartiklene. Kanskje var denne lave profilen en av årsakene til avisens suksess. Det gikk i alle fall ikke mer enn et år før den kom to ganger i uken. Lærer Jens Moum ble den første redaktør og ved sin side hadde han bare en redaksjonssekretær og en regnskaps- og økonomiansvarlig kvinnelig ekspeditrise.

Mannen som begynte som redaksjonssekretær, skulle snart bli viktigere for avisen enn dens første redaktør. Han var ekte mossing – og ansatt på postkontoret, men ble snart en drivkraft for avisen. Det var Arne Magnussen. Etter noen års arbeid på Vestlandet vendte han tilbake til sin fødeby og fikk seg arbeid på postkontoret. Han ble medlem av Moss Arbeiderparti to år etter partiets stiftelse. I 1911 ble han medlem av Moss bystyre og kom med i formannskapet. Alt i 1913 ble han formann i partiet.

Moss bystyre i 1914: Her er det mange som har spilt en sentral rolle i Moss bys historie på ett brett! Midt på bildet troner redaktør Bjørn Kristensen, nettopp valgt til ordfører for annen gang, med fabrikkier Helly Hansen på den ene siden og Kirsten Holst på den annen. I bakerste rekke, der ellers de fleste av arbeiderpartirepresentantene har plassert seg, ser vi kjøpmann Fredrik H. Johansen d.e. som nummer fire fra venstre, lett gjenkjennelig på sin store bart, til høyre for ham står jerndreier Wilhelm Jenssen, bror av Arbeiderpartiets stortingsmann. Konsul H.B. Peterson, som nettopp hadde gått av som ordfører, ser kanskje litt tungsindig ut denne dagen, der han står som nummer to fra høyre i bakre rekke. Den blonde mannen som står som nummer to fra venstre i annen rekke, er overrettssakfører – og redaktør av Moss Tilskuer – Joh. Fredrik Thorne. To plasser videre til høyre står kjøpmann L.P. Sterud, deretter kemner Halvor Næsje. Rett bak Bjørn Kristensen finner vi bysekretær Oscar Værnø og skolebestyrer Harald Blegen; litt lenger til høyre står Anna Hagman med legene Jens Galtung og Hartvig Nyquist rett til høyre for seg. Arne Magnussen, som redigerte Arbeiderpartiets avis, sitter ved siden av overlærer Jens R. Schreiner til venstre i forreste rekke. Helt til høyre forrest står Søren Kure jr. Av Bjørn Kristensens støttespillere i sitt eget parti, Frisinede, kan nevnes vognmann Ludvig Brynildsen i forreste rekke og bankassistent Fredrik Bolin lengst til høyre.

I årene under og etter 1. verdenskrig utkom det dermed hele fire aviser i Moss, alle regelmessig og alle med sitt partipreg, selv om det ikke var like lett å få se det på avisene, helt umiddelbart. Moss Tilskuer var som i tidligere år, den fremste avisen for de konservative. Den unge sakfører Joh. Fredrik Thorne var i en årrekke en entusiastisk redaktør for avisen. Samtidig utga boktrykker Carl Vong og hans familie et venstreblad som bar navnet Moss Aftenblad, avisen hadde de fleste av sine annonsører og lesere i landdistriktene rundt Moss.

For de avislesere som var interessert i politikk, var det likevel Moss Avis og Moss Socialdemokrat som representerte mest spennende lesning. Kanskje var det litt underlig at Arne Magnussen var slik en dyktig skribent og redaktør. For av natur var han meget forsiktig, intet festmenneske, han var aktiv i avholdsarbeidet og søkte ivrig å fremme totalavholdet innad i Arbeiderpartiet.

Magnussen var ingen proletar-type, virket snarere forfinet og «lærd» på de fleste. Åpenbart var han belest, men han hadde ingen formell utdannelse utover middelskolen og en del kurs innen post-etaten. Men hans far hadde vært lærer ved middelskolen, og unge Magnussen var dessuten nært knyttet til sin avdøde fars gode venn og kollega, adjunkt og senere rektor Jens R. Schreiner, som også var aktiv i Arbeiderpartiet. Forbindelsen mellom dem er nok litt av forklaringen på Arne Magnussens raske karriere i partiet. Først ble han redaksjonssekretær, siden redaktør i den nystartede avisen.

Både Folkets hus, avisen og frivillig arbeid fra Arne Magnussen og andre ga snart resultater. Ved kommunevalget i 1913 fikk Arbeiderpartiet 17 representanter, Moss Høire bare elleve. Frisindede Venstre fikk ni representanter, mens det «gamle» Venstre bare oppnådde fire. Sammen hadde de borgerlige partiene fortsatt flertall. Men Arbeiderpartiet hadde rykket et vesentlig skritt fremover. I Jeløy herred ble valget et enda klarere gjennombrudd for Arbeiderpartiet. Både på Kambo, på Krapfoss og søndre Jeløy var det nå et solid antall arbeidervelgere. Dette året fikk Arbeiderpartiet flertall – og Jeløy herred sin første arbeiderordfører, den femtiårige Anton Krogsvold fra Gjerrebogen.

HVEM ER HVEM I MOSS FØR OG UNDER 1. VERDENSKRIG

Stortingsmenn

Bjørn Kristensen (Fris.) 1906-1912

Carl Jenssen (A) 1913-1915

H.B. Peterson (H) 1916-1918

Ordførere Moss by

redaktør Bjørn Kristensen (Fris.) 1905-1906, 1914-1916

stadslege Jens Galtung (H) 1907-1910

konsul H.B. Peterson (H) 1911-1913

rektor Jens R. Schreiner (A) 1917-1919

Ordførere Jeløy herred

gårdbruker Henrik Skallerød (N.Landm./B)

1898-1914, 1923, 1926

handelsfullmektig Anton Krogs vold (A) 1915-1916

skolestyrer Johannes Flø (A/Soc.dem.) 1917-1923

Amtmann

Hans Chr. A. Hansen 1905-1917

Byfogd

Hans J.H. Grundt 1905-1926

Sørenskriver

Ferdinand E. Gløersen 1912-1922

Politimestre

Johannes (Ditlef) Fürst 1901-1907

Hans M(arkus) August Høstad 1907-1925

Stadsingeniører

Carl Ludvig Stabell 1875-1917

Ingvald Ystgaard 1917-1920

Offentlig ansatte leger

stadslege Jens Galtung til 1918

distriktslege Christian Rømcke 1903-1914

sykehuslege Trygve Nannestad 1914-

Rektor Moss høiere Almenskole

Jens R. Schreiner fra 1910

Skolebestyrer Moss Folkeskole:

Harald Blegen fra 1903, fra 1915 skoleinspektør

Prester

sogneprest Anders Halvorsen 1912-1925

res.kap. Erik Veel 1916-

Formenn Moss Håndverkerforening

garvermester Karl H. Texnæs 1908-1913,

1917-1924

fabrikkeier S. Mathisen 1913-1917

Formenn Moss Handelsstands Forening:

Sigurd Bang 1911-1914

Edvard Henrik Gerner 1914-1917

Erling Rønneberg 1917-1919

Formann Moss Kvinneråd

Kirsten Holst 1903-1925

Avisredaktører

Bjørn Kristensen Moss Avis

Joh. Fredrik Thorue Moss Tilskuer 1910-1920

Carl Vong Moss Aftenblad 1904-1922

Jens Moum Moss Socialdemokrat 1912-

Arne Magnussen Moss Socialdemokrat 1914-1929

Arbeiderpartiet var i ferd med å få sterk innflytelse både i herredsstyret i Jeløy og bystyret i Moss. Utad markerte de opposisjonen sterkere enn innad. Det hendte ofte at arbeiderne holdt seg borte fra 17. mai-feiringen, som mange ansa som borger-skapets dag. For den fløy innen partiet som før hadde vært med i Venstre, føltes nok det tungt. Schreiner utga i 1914 en historisk fremstilling av Moss bys historie mellom 1814 og 1914. Det er som man hører et sukk når Jens R. Schreiner som et apropos til 17. mai-feiringen skriver: «Indeværende aar deltar det socialistiske parti ikke i den av kommunen planlagte festligholdelse av dagen.»

Skarmyren – en planlagt bydel

I oktober 1907 hadde Moss formannskap nedsatt en komite med kenner Halvor Næsjø og adjunkt Jens R. Schreiner i spissen. De fikk i oppgave å vurdere tre tilbud Moss kommune hadde fått om å kjøpe ubebygde områder innenfor bygrensen, den såkalte «Skarmyren» som tidligere hadde tilhørt kjøpmann Hilditch og Malakoff-

Stadsingeniør Carl Ludvig Stabell under utstyknngen av Skarmyra: Stabell var en nøyaktig mann- og overlot nok ikke mye til tilfeldighetene. Det andre bildet, fra ca. 1910, viser den bebyggelsen som eksisterte før utbygningen tok til, og de merkene som var satt opp for nybyggene kom opp.

jordene fra Melløs gård. Komiteen var innstilt på å kjøpe denne grunnen og påpekte kommunens eget behov for tomtearealer og dessuten betydningen av at byen selv kunne tilby befolkningen «hyggelige smaa Havehjem», og slik bidra til å demme opp for utflyttingen til nabokommunene Jeløy og Rygge. I februar 1908 ble deres innstilling vedtatt.

Helt siden stadsingeniør Carl Ludvig Stabell kom til byen, hadde han villet planlegge og regulere Moss. Men først i år 1907-1908 var bystyre og formannskap i Moss villige til å være med på boligplanlegging i litt større målestokk. Det skyldtes dels at Arbeiderpartiet var kommet med i bystyret, dels at det nydannede partiet Frisindede Venstre også var reguleringsvennlig. Dermed kunne det gis både kommunale bidrag til boligbygging, og noe senere kommunal garanti for byggelån.

Akkurat på denne tiden drøftet man også å gå til anskaffelse av et bedre hus til kommunen. Moss Hotell var til salgs og Brennevinssamlaget var interessert i å selge sin eiendom i Kongens gate

Oppe på siden ser vi en nærmest kunstnerisk miljøtegning som arkitekt Fredrik E. Thoring la ved de typehustegningene han oversendte stadsingeniør Stabell i 1913, mens utbyggingen pågikk. Tegningen viser standard «enkelthus» beregnet på to familier og «dobbelthus» beregnet på fire familier. Mange av de husene som ble oppført, kom til å ligne nokså mye på tegningene. Fotografiet viser ferdig trehusarkitektur øverst i Markveien på Skarmyra

32. men det ble med diskusjonene. Når det gjaldt boligbygging, var den politiske vilje større.

Skarmyrbebyggelsen kom til å bli den best regulerede del av Moss så langt i byens historie. Et kvadratisk veinett er alltid et tegn på planlegging og er kjent fra norske byer alt på 1600-tallet. Moss fikk sin kvadratur nå – på Skarmyra.

I 1907 fikk stadsingeniør Stabell sammen med folk fra formannskapet gleden av å gi navn til 35 delvis nye gater i byen. Ytterligere åtte gater fikk navn året etter, da Skarmyr-området var stykket endelig ut. Det var dissens i kommunen om hvorvidt tomtene skulle selges eller festes bort. Resultatet ble at det ble åpnet for begge deler. I praksis ble nesten samtlige tomter avhendet ved salg.

Huset med adresse Herfordts gate 3, reist av urmaker Carl Andersen, ble det første i Skarmyr-området. I likhet med noen andre av de første husene der oppe, ble det bygd i tre. Men stadig flere hus ble nå bygd i mur, slik kommunen helst ville det. Og i en periode fantes det flere lokale leverandører av materialer til murbygg. Da B. Brynildsens Cementstoperi kom i gang i 1911, lå riktig nok virksomheten ved det eldre teglverket ved Værla nede, men det skulle snart komme i gang igjen. Brynildsen produserte på sin side grå sementblokker av hard, god kvalitet og stoperiet ble i samtiden flere ganger karakterisert som Nord-Europas mest avanserte.

I 1912 var de første 22 tomter solgt på Skarmyra. Husene fikk også et nokså enhetlig arkitektonisk preg. Byens egen arkitekt, Fredrik E. Thoring, som hadde utarbeidet et forslag til bebyggelsesplan for området, laget tegninger til flere av husene. Og de ble etterpå delvis kopiert. Kommunene satte rammer for arkitekturen – med to fulle etasjer krevdes det doble trapper. Derfor ble de fleste husene på halvannen etasje. Alle hus fikk valmede tak og moderne vinduer. Mange av dem ble bygd nettopp av de grå blokkene fra Brynildsens Cementstoperi som begynte å gi et karakteristisk preg til Moss i disse årene. Sement- og blokkproduksjonen til Brynildsen førte på den annen side til økt

etterspørsel også etter gammeldags teglsten. Og dermed kom teglverket i gang igjen.

Husene i Skarmyr-strøket var relativt store. Derfor var de nok så dyre. Det ble fortrinnsvis folk fra bedrestilte miljøer i Moss som kjøpte dem, håndverksmestre, kjøpmenn og offentlig ansatte. Fordi husene var «moderne», ble det også naturlig å prøve å innrede dem mindre overlesset og «tungt» enn de bemidlede klasser i byen tidligere hadde gjort. I 1921 var alle nye tomter på Skarmyra disponert, meldte Moss Avis. Men ennå var det et par tomter som ikke var blitt bebygget.

I mellomtiden hadde ikke gatene bare fått navn, de var i økende grad blitt brolagt også. Torvene i byen ble stensatt først, fra 1911 og 1912 kom man i gang med å legge brosten i de viktigste gatene nede i selve Moss sentrum.

Men kommunen tenkte ikke bare på de best bemidlede i byen. Det ble satt opp to store kommunalt eide leiegårder på Skarmyra, og i Torderødgate ble det også reist to kommunale gårder.

Samme type hus som de på Skarmyra ble likeens bygd på Krossern, der det skjedde nybygging i samme periode, delvis også i form av murhus. Jeløy kommune – eller Jeløy herred som man sa, hadde nemlig også kjøpt grunn, nesten tre hundre mål fra Bellevue. Store deler av jorden etter det gamle Torderød kom også i årenes løp i Jeløy kommunes hender, for ingeniør Einar Morterud, som nå eide gården, solgte unna adskillig. Bellevue- og Torderød-tomtene ble stort sett stykket ut og utbygd i årene rett etter 1. verdenskrig. Utbyggingen fulgte også der en plan, om reguleringen ikke var fullt så streng som på Skarmyra.

Selvsagt foregikk det i årene før og under 1. verdenskrig også boligbygging uten noe kommunalt engasjement. Fra det

opprinnelige Kallum ble det fradelt til sammen 14 tomter innen utgangen på krigen. I årene etterpå tiltok husbyggingen både der og på Øre. Og på Krapfoss hadde det hele tiden vært en kontinuerlig tilvekst av nye småhus. Men aktiviteten der var det nesten bare Johan Nyquist som hadde oversikt over.

I løpet av 1. verdenskrig skulle Moss kommune nærmest avslutte sin boligplanleggingsfase. Kommunen kjøpte riktignok resten av Melløs gård og hoveddelen av Kallum i 1917. Planen var å ta i bruk den staselige hovedbygningen på Melløs som aldershjem og bruke jordveien til å fortsette Skarmyr-utbyggingen videre sørover. Men etter 1. verdenskrig ble den politiske situasjonen innad i kommunen mer usikker og økonomien dårligere. Aldershjemmet ble derfor tatt i bruk. Inntil videre ble mestparten av jordveien forpaktet bort som gårdsbruk, mens noen mindre deler ble tatt i bruk som kolonihaver.

Stormen i 1914

Den 3. desember 1914 ble Moss og kystområdene i Østfold hjemsøkt av en voldsom storm. Vannet steg høyere enn i manns minne og forårsaket store ødeleggelser. Langt over Strandgaten sto vannet, folk ble tvunget til å flytte ut av husene der. Ved femtiden om morgenen lignet hele Værlebukten en kokende heksegryte. Regnet pisket, bølgene brøt inn over gatene, som lå gulgrå av sand, småsten og tang. Drivtømmeret seg innover og slo med voldsom kraft mot alt som kom i dets vei. Folk berget hva de kunne. Men det

Murbygningen Port Arthur i dårlig vær ved Værla. Værlebyggen ble siden prosjektert, blant annet for å begrense uværets herjinger, og sto ferdig i 1923.

Forslaget til utbygging av Værebryggen ble innhentet hos en norsk ingeniør i Berlin. Det var omtrent denne løsningen som ble valgt.

var vanskelig. Fortvilelsen var stor. Det gamle, ærverdige Moss Kurbad ble alvorlig ramponert av stormen.

Verst av alt gikk det ut over båtene ved bryggen. Alle trebrygger ble etterhånden slått løse. Og de drev så av sted sammen med båtene som var fortøyd i dem. Mange båter ble slått til pinneved mot stranden. Det var til å gråte over. Gamle fiskere som levde av sine farkoster, samlet restene av det som en gang hadde vært deres viktigste eiendom, i håp om at noe kunne brukes. Bare tre båter som lå fortøyd i selve stenbryggen, red stormen av.

Fra kullhandlerne fløt det koks, fra M. Peterson & Søn drev trevirket innover Mossesundet. På Moss Rismølle ble tusen sekker ris så våte at de ble ubrukbare. På Moss Aktiemøller gikk mye korn dukken, men det var heldigvis allerede betalt for av den norske stat.

En god ting førte stormen i 1914 med seg. Alle forsto nå at det var nødvendig å utbedre havneforholdene. Prosjekteringen av en ny brygge ved Værå ble satt i verk umiddelbart. I 1918 kjøpte Moss kommune Sundbryggene ved Mossesundet. I 1921 ble man ferdig med den nye, 250 meter lange, solide Værebryggen. Den sikret vesentlig større sikkerhet og bedre havneforhold sør i byen. Men det hadde vært dyrt.

Den 1. verdenskrig var alt i gang da Moss ble rammet av stormen. Men det var som om mossingene selv måtte føle en katastrofe på kroppen for å forstå at hele «verden» var i kaos. I løpet av 1915 og 1916 ble folk i Moss langt mer opptatt av krigen enn de hadde vært i det første krigsåret. Mange arbeidere i Moss opplevde krigstiden som motsetningsfylt, nesten absurd. For på den ene siden tjente bedriftene svært gode penger. Men disse «gode» tidene merket ikke arbeiderne i det hele tatt. Tvert om følte de bare knappheten, som stadig ble større.

Jobbetid og krigskonjunktur

Alfred Heilmann, bryggerimester og disponent ved Moss Aktiebryggeri, skaffet i 1915 en skipslast kull som han plasserte i en krok på bryggeriets gårds plass. Derfra solgte han kull til folk i byen. Parallelt drev han kjøp og salg av småeiendommer i og sør for byen.

Det blir penger av slikt. Alt i 1918 hadde Heilmann etablert seg som eneeier av bryggeriet. Heilmanns suksess var tidstypisk. Den 1. verdenskrig representerte gode år for dem som visste å smi mens jernet var varmt.

Varme jern var det mange av ved Moss Værft i disse årene. For virksomheten der var nært knyttet til norsk skipsfart, som hadde gode tider. Værftet opplevde følgelig en gedigen høykonjunktur og bygde det ene skip etter det annet, svært mange av en standardtype på 1850 tonn.

Alfred Heilmann på et bilde fra rundt 1920.

Dokken på Moss Værft med barken Epica av Porsgrunn, bildet er tatt under 1. verdenskrig. Muligens er det direktørboligen vi ser til venstre på bildet.

Det var i 1912, rett før Richard Peterson døde, at han, verkstedets kanskje beste kunde fra treskipenes tid, bestilte den første egentlige lastebåt, *D/S Bygdø*. Den bestillingen ble som et tidssignal. Alle med eierinteresser i skip og alle som var med på å bygge skip, fikk nå gode tider. Moss Værft gikk inn i en periode med svært gode år. I krigsårene lå arbeidsstyrken gjennomsnittlig på rundt fem hundre mann. Og så lenge krigen fortsatte, gikk det bedre og bedre år for år.

Det aller mest «tidstypiske» i Moss under 1. verdenskrig var et annet «eventyr» innen skipsbygging. En norsk ingeniør ved navn Nic. Fougner kom i 1916 hjem fra Det fjerne Østen, der han blant annet hadde konstruert betonglektene. Nå slo han seg til i Moss. Den 11. mai 1916 etablerte han med grunnlag i sine ervervede verdenspatenter bedriften Fougner Stål-Beton Skipsbyggingscompagni A/S. Med amerikansk fart ble det reist et skipsbyggeri på Bellevuetomten nord for Moss Værft. Fra 1917 av begynte Fougner med det hans konkurrent ved Moss Værft, ingeniør Eilif Hoel, kalte å «verpe skuter og lektene i snesevis».

Fougners verksted produserte slepebåter, lektene og fyrskip til innenskjærs bruk, og større lektene og spesialfartøyer til verdensfart. Om noen i Moss «red» på krigskonjunkturen, var det i hvert fall Fougner. Han fikk sikkert høre kritiske kommentarer blant de av byens næringsdrivende som hadde mindre innsikt i krigens behov. Til Fougners forsvar må sies at han bygde skip like mye med en ingeniørs kjærlighet til ny teknologi som med en kremmers sans for å tjene penger.

Moss mekaniske Verksted merket også høvkonjunkturen. Alt i 1913 så de seg råd til å anlegge et nytt støperi. For denne bedriften var skipsbygging og skipsreparasjon bare en del av virksomheten.

Når det gjaldt skipsbygging, spesialiserte man seg på mindre båter på mellom ett og to hundre tonn. Innen det første krigsåret var gått, hadde bedriften produsert 32 mindre dampskip. Samtidig laget man maskiner til cellulose- og tremassefabrikker, sagbruk og høvlerier. Bedriften påtok seg dessuten plateproduksjon og jernarbeider for annen industri. Mye eksport gikk til det nøytrale Sverige. Turbinrørledningene var en av verkstedets nye spesialiteter.

En tredje krigskonjunkturpreget industri i mossedistriktet ble en bilfabrikk. I mars 1917 ble det dannet et aksjeselskap og på nyåret i 1918 åpnet en fabrikk på Kambo som gikk under det imponerende navnet Norsk Automobilfabrikk Scania-Vabis A/S. Godseier Ingar Wankel ble formann i styret, diplomingeniør Sigurd Hiorth ble ansatt som administrerende direktør. Men det satt også svensker i styret, for bedriften var startet i samarbeid med svenske bedrifter i Södertälje og Malmö. Produksjonslokalene lå nær Kambo jernbanestasjon der verkstedene hadde sikret seg hele 225 mål tomt. For det forelå store planer om å ekspandere.

Bilfabrikken kom raskt i gang og var i løpet av høsten i stand til å levere både person- og lastebiler. Særlig lastebilene fikk godt innpass på markedet så lenge verdenskrigen fortsatt preget økonomien.

Første verdenskrig ble av stor betydning også for Helly J. Hansen A/S. Og det fikk ringvirkninger i Moss for øvrig. Tilgangen på råvarer til fabrikken ble riktignok vanskeliggjort av krigens usikre forhold til sjøs. For å bli mer uavhengig av importert bomullslerret skaffet fabrikken seg derfor et veveri som kom i gang fra 1916. Samtidig startet bedriften et papirgarnspinneri etter svenske forbilder og laget både papirgarn og silkesnører. Her fikk man lokal

Klassisk mossemotiv med elven sett fra Storebro. Bildet er tatt i 1919 og gir oss mange detaljer både langs elven og på Jeløy. I forgrunnen til høyre ser vi Petersons sagbruk, huset med pipe i bakgrunnen er Moss Bryggeri.

Jacob Sømmes fiskertegning ble laget i 1920. Den ble mye brukt og ble med tiden en klassiker og et symbol på det regntøy Helly-Hansen produserte. Reklameplakaten fra Moss Preserving er muligens litt eldre, men mindre kjent. Også den var Sømme mester for.

konkurransen fra en rekke nye tekstilbedrifter. Derfor måtte akkurat denne virksomheten oppgis.

Sett under ett ble krigs- og jobbetiden en oppgangstid for Helly J. Hansen A/S. Omsetningen økte fra en million i 1914 til to og en halv i 1919. Men noen flerdobling av inntektene var det ikke snakk om. For krigsårene var preget av inflasjon og generell prisstigning, noe ikke minst arbeiderne fikk merke. Bedriften red lenge på den optimistiske bølgen i næringslivet, men det kom Helly Hansen jr. til gode senere at han husket krisen i 1899 – og tok sine forholdsregler.

En annen næring i Moss som opplevde en høykonjunktur under 1. verdenskrig, var mølleindustrien. Den norske mølleindustrien hadde i mange år klaget på den tyske konkurransen, men hadde møtt liten forståelse hos politikerne. En meltoll-komite i 1912 gikk til og med inn for å nedsette tollene på tysk mel. De mente at «den solide norske mølleindustri» ikke ville lide noen skade ved det. Komiteens representanter var mest opptatt av å sikre norske forbrukere billig mel. Når prisen på ferdigmalt mel gikk ned, var det til fordel for norske forbrukere. Om det var tyske, ikke norske produsenter som hadde fortjenesten, brydde de seg mindre om. Moss Aktiemøller så saken annerledes, selvsagt.

I 1913 kulminerte den tyske konkurransen. Importen var enorm mens prisene både på rug og bygg falt. I 1914 steg prisene. Moss Aktiemøller solgte dermed unna alt de kunne. Da 1. verdenskrig brøt løs, hadde verken Moss Aktiemøller eller andre norske møller særlig mel på lager. Problemet ble snart akutt – og tvang myndighetene til å endre politikk.

Fra nå av snakket stortingspolitikere et annet språk. Nå het det plutselig at norske møller hadde en samfunnsmessig oppgave. Det var sannelig vakre toner, det syntes i alle fall Johan Nvquist og ledelsen for Moss Aktiemøller.

Korn måtte under 1. verdenskrig langt på vei skaffes fra nøytrale land, i praksis USA og Canada. Der måtte man betale kontant. Det førte til betalingsproblemer og høyere priser på det norske markedet etterpå. Men fortsatt var kornimporten «fri», om den enn var begrenset av krigens gang og krigsskipenes angrep på nøytrale fraktskuter. I 1917 økte forsvningsproblemene. Staten hadde da overtatt en av landets største møller og påla samtlige møllebedrifter å sammale rug og hvete. Kornet ble siden solgt med statstilskudd til redusert pris. Darlig brød, darlig ol og høye priser, klagde forbrukerne. I oktober 1917 fikk Norge på samme tid fullt kornmonopol og direkte rasjonering. Staten overtok med dette eneretten til import av rug, hvete, bygg, havre og alle formalingsprodukter, men alt foregikk likevel via eksisterende bedrifter, slike som Moss Aktiemøller. Men staten fastsatte prisene etter politiske vedtak.

Moss Aktiemøller hadde visse problemer som skyldtes vann-

føringen i fossen. De opplevde også visse problemer med tilgang på korn og malte derfor aldri like mye som før krigen. Likevel gikk bedriften mye bedre. Saken var at det statlige engasjement og de statlig fastsatte priser virket til fordel for bedriften nesten uansett hva som ellers skjedde.

Det var altså mange bedrifter i Moss som tjente på krigskonjunktoren, enten det var fordi de selv fulgte tidens signaler eller fordi staten la forholdene til rette. Det gjaldt likevel ikke alle bedrifter i Moss.

Moss Cellulose opplevde ingen klar krigskonjunktur. Men de klarte seg bra for det. Før 1. verdenskrig, mens H.B. Peterson ennå fortsatt var nokså ung, hadde bedriften rustet opp, fornyet og utvidet maskinparken. Da krigen og de usikre forhold meldte seg, gikk det følgelig fortsatt bra for cellulosefabrikken i Moss, mens

mange andre, mindre forutseende cellulosebedrifter i landet fikk problemer. I løpet av krigsårene reduserte man likevel sagbruksdriften. Og da krigen var over, var det omtrent slutt på alt sagbruk.

Den bedrift i Moss som fikk størst problemer under 1. verdenskrig, var Moss Glasværk. I 1913 ble fabrikkens første, og etter datidens oppfatning, «automatiske» flaskeblåsemaskin montert. Denne maskinen var utviklet i USA og skulle med tiden frata glassproduksjonen dens opprinnelige håndverksmessige preg. På en studietur til England fikk Fredrik Thorstenson anledning til å ta «Owens' automatiske flaskemaskin» i øvesyn. Han kom begeistret tilbake. Moss og Larvik ble delaktige i den nye oppfinnelsen på samme tid fordi London-aksjonærene klarte å sikre seg del i patentrettighetene. Thorstenson skrev deretter til Surte utenfor Göteborg og innkalte Axel Edfeldt og en kollega av ham for å sette opp en slik maskin i Moss.

Fra da av lakket det stadig nærmere slutten på glassblåsing. Moss Glasværk kjøpte på denne tiden aksjene i Laurvig Glasværk og skrev opp sin egen aksjekapital. Bergen gikk også med i den store glassammenslutningen. Moss Glasværk hadde dermed et praktisk monopol i Norge. Men det hindret ikke konkurranse fra glassprodusenter i andre land.

Under krigen tiltok konkurransen. For krigen til sjøs skapte problemer med tilførsel av kull og soda. Fordi prisene på råstoff også gikk opp, ble ferdig glass mye dyrere. Etterspørselen ble mindre – og aktiviteten på fabrikkene sank. Glassverket tapte dermed på den krigen de fleste andre bedrifter i byen tjente penger på. Bedriftens ledere var klar over det. Men det var det liten hjelp i.

Champagne og dyrtid

Om de fleste bedrifter i og rundt Moss hadde gode år under krigen, opplevde vanlige arbeidsfolk situasjonen stikk motsatt.

For det ble knapt om mat. Og varene fikk maksimale priser, det kom påbud om hvilke retter som skulle selges på bvens spisesteder, det ble rasjonering av kaffe, sukker, mel og gryn. Våren 1918 forsvant nesten alt smør fra butikkene.

For dem som hadde penger, var det ikke vanskelig. De fikk det de ville ha – i verste fall på svartebørsen. Det var dessuten sterk etterspørsel etter arbeidskraft. Men arbeidslønningene steg ikke i takt med konjunktorene. Kjøpekraften blant arbeidstakerne ble dermed redusert. Alt vinteren 1915 fremsatte flere av fagforeningene i Moss krav om dyrtidstillegg. Men uenigheter om aksjonformen lammet de fagorganiserte.

«Borgerskapet velter seg i champagne mens arbeidsfolk knapt har til salt på maten,» het det på et møte i Moss Jern- og Metall-

Mot slutten av 1. verdenskrig ble disse herrerne samlet til fest. Muligens er det Moss Handelsstands Forenings tredveårsjubileum i 1917 som feires. I første rekke kan vi kjenne igjen banksjef D.E. Martens og lensmann Kristian August Olsen som nr. tre og fire fra venstre. Konsul Christen Sandberg, som var «gigantisk av skikkelse og med en alltid rullende latter», sitter som nummer to fra høyre. I annen rekke ser vi kjøpmennene Christian Flemming og Christian Strøm-Sandberg, politimester Ditlef Johannes Fürst, disponent Hans Gutzeit og kjøpmann Sigurd Bang i annen rekke. Hvor mye vin eller champagne som ble fortært denne kvelden, vites ikke. Med Sandberg til stede ble det i alle fall muntert.

arbeiderforening, og sikkert i andre fagforeninger også. I fagforeningene er det hevd på å bruke kraftsatser. Hvor mye champagne det «flommet» i Moss, har man ikke nøyaktige tall for. Men det er hevet over tvil at det ble drukket mer mousserende vin i private selskaper enn før. I de «finere» kretser i Moss så man nok med litt skepsis på folk som Alfred Heilmann og Nic. Fougner, som i tidens terminologi kunne kalles «jobbere». De veletablerte mente slike menn gjorde «for» mye penger «for» fort. Følgelig er det ingen grunn til å tro at alle som tjente penger i Moss, feiret de gode tider – sammen.

Like fullt spratt det adskillige champagnekorker. Moss Hotell fikk ny eier i 1910, J.A. Landre. Han satte i gang med ombygging og påbygning av en ny etasje med hjørnetårn. Alt sto ferdig i 1914. I krigsårene het det derfor at Moss Hotell omsider hadde fått sin stil og anseelse tilbake.

Kraftsatsen om champagne-flommen må også ses som en refleks av stemningen i Kristiania og Bergen. For der drakk tidens mest typiske «jobbere» champagne som om det var brus. Slik oppførte nok verken H.B. Peterson eller Helly J. Hansen seg – og neppe Nic. Fougner heller. At arbeiderne i Moss var både sultne, tørste og rasende, står likevel fast.

Moss Jern og Metall stilte seg i 1916 samlet bak et krav om redusert arbeidstid til 52,5 timer, minstelønn for fagarbeidere på 45 øre, én ukes sommerferie med full lønn og høyere overtidstillegg. Men det var liten stemning for å innfri slike krav på arbeidsgiverhold. Kravet om ferie ble ansett for uforskammet, lønnskravene var for høye. Jern- og Metall tok ut noen arbeidsplasser i streik. Men arbeidsgiverne svarte med lock-out.

NÆRINGSLIVET I MOSS ANNO 1918

De viktigste bedrifter og betydning, i antall arbeidsplasser

Trelast/papir/cellulose: 15%

A/S M. Peterson & Søn

– Moss Cellulosefabrik

Glass/emballasje: 15%

A/S Moss Glasværk

A/S Forenede Blikemballagesfabriker

A/S Østlandske Blikemballagefabrik

Skipsbygging/metallindustri/bygningsindustri: 32%

A/S Moss Værft

A/S Moss mek. Verksted

Fougner Staal-Beton Skipsbygningscompagni

Christiania Staal & Jernvarefabrik A/S

B. Brynildsens Cementstøberi

Norsk Automobilfabrik

Scandia-Vabis A/S

Møller/næringsmiddelindustri: 20%

A/S Moss Aktiemøller

Moss Rismølle A/S

A/S Moss Preserving

A/S Chr. Aug. Thorne, Hermetikfabrik

Moss Aktiebryggeri

A/S Gerners Gjør- og Spritfabrik

Brødr. Brandstrup A/S

Bekledning/tekstil/skotøy: 13%

Helly J. Hansen A/S

Aktieselskabet Raade

Skotøifabrik

Det mekaniske Væveri A/S

Moss Bomuldsvæveri

Karl H. Texnæs Garveri

Møbelindustri: 1%

A/S Moss Stolfabrik

Annet: 1%

A/S Alpha

På denne tiden hadde Norge Venstre-regjering ledet av Gunnar Knudsen. Han og partiet Venstre ønsket å megle mellom de stridende parter. Samtidig ville de sikre staten sterkere innflytelse. Nå fikk Gunnar Knudsen trumfet igjennom voldgift i Stortinget, enda Arbeiderpartiet og hele arbeiderbevegelsen var imot. Det var neppe mange i fagbevegelsen som hadde forventet det positive resultat som fulgte. Minstelønnen ble som det var stilt krav om. Og det generelle tillegget ble høyere enn man hadde krevd. Ferie fikk man også, i det minste fire dager! Det fiffige ved denne voldgiftsdommen, sett fra partiet Venstres synspunkt, var at arbeidernes generelle motvilje mot voldgift med ett ble betydelig svekket. Det var akkurat hva Venstre hadde håpet.

I de første konflikter etter 1. verdenskrig tok regjeringen igjen i bruk loven om tvungen voldgift. Atter gikk dommene i arbeidernes favør. Dermed ble sommerferiene ytterligere forlenget. Og alle voksne arbeidere fikk betydelige timetillegg. Høyesterettsjustitiarius Kristoffer Thinn var voldgiftsrettens formann. Han har i ettertid gjerne blitt fremstilt som en livsfjern, idealistisk mann. Man kan like gjerne se det som om han grunnla en tro blant norske arbeidere på at det «borgerlige» statsapparatet, som de inntil da hadde vært opp-tatt av å bekjempe, kunne brukes til deres fordel.

Trass voldgift og liberal venstrepolitikk var det viktigste ved 1. verdenskrigs innvirkning på norske arbeidere en sterk radikalisering. Ved kommunevalget i 1916 førte Moss Arbeiderparti en meget aktiv valgkamp og sendte folk rundt for å agitere i hvert hjem. Fremgangen fulgte. Resultatet ble at Arbeiderpartiet nå fikk flertall i Moss. Stemmene hadde de nok først og fremst «stjålet» fra tidligere Venstre-velgere. I Moss var Venstre etter dette nærmest utradert som politisk kraft. Til gjengjeld var det mange som nå var med i arbeiderbevegelsen, som i mange henseender var tilhengere av Venstres gamle politikk. Snart skulle det gi seg politiske utslag også.

Men i 1916, da Arbeiderpartiet omsider hadde fått rent flertall, sikret de seg ordførerstillingen. Mange borgerlige begynte nå å frykte for fremtiden og mente at Arbeiderpartiet snart ble deres ene, store hovedmotstander.

Heldigvis for de borgerlige, ble det Jens R. Schreiner som ble den første Arbeiderparti-ordfører i Moss. Han var på dette tidspunkt blitt rektor ved middelskolen og var nå en svært så aktverdig herre. Viseordfører ble den blant de yngre i partiet som Schreiner samarbeidet best med – Arne Magnussen.

I praksis kom det derfor ikke til særlige politiske endringer, selv om Arbeiderpartiet hadde fått en av sine til ordfører. Partiet hadde for det første øvet effektivt press på de borgerlige partiene i mange viktige saker i alle de årene de satt i opposisjon. Og verken rektor Jens R. Schreiner eller postekspeditør Arne Magnussen var velegnet til å bringe revolusjonsspøkelset frem i mosseborgernes fantasier.

Helbredelse med eter og kloroform

I 1914 fikk Moss nytt sykehus. Det var på høy tid. Selv etter den siste påbygningen i 1901 hadde klagene på kapasiteten på byens gamle sykehus ved Kanalen vært mange. Stadslege Jens Galtung hadde ved utallige anledninger fremhevet at verken bygningene eller utstyret for øvrig tilfredsstilte den moderne tids krav.

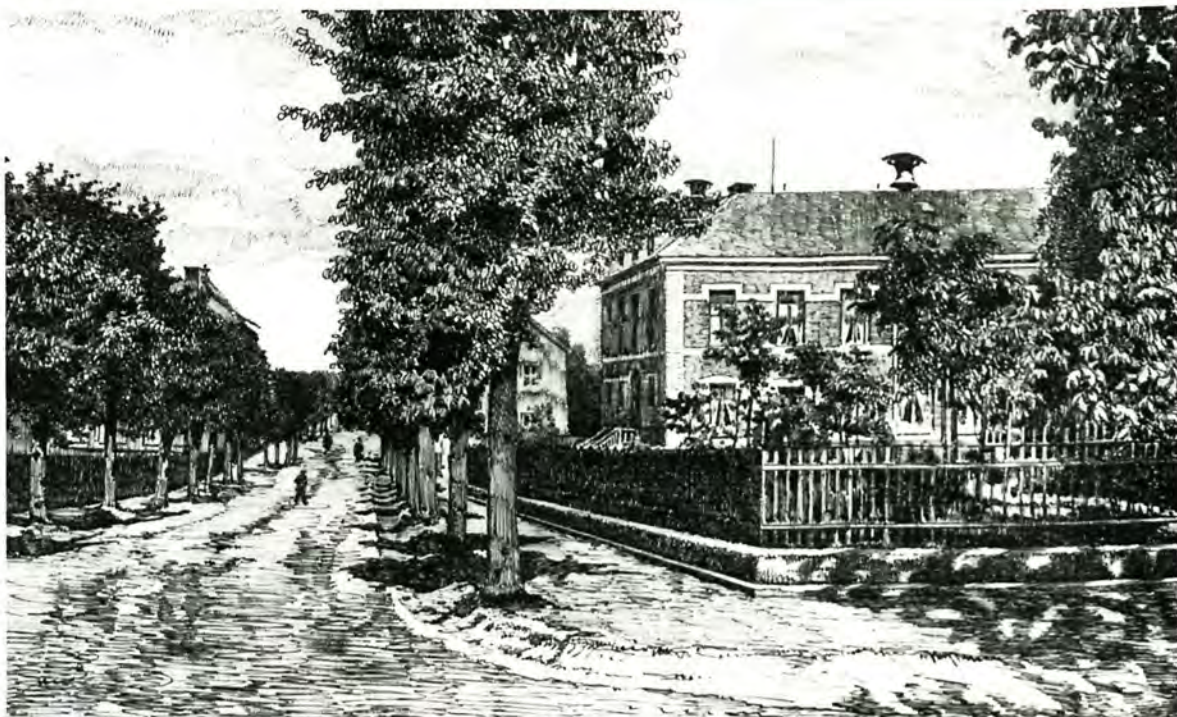
Likevel sto saken lenge i stampe. Til slutt tok Galtung saken i egne hender og søkte Moss Sparebank om å sette til side penger til sykehus. I 1910 hadde beløpet nådd en rimelig størrelse. Kommunen kunne nå nedsette en komite med legene Jens Galtung og Hans Holmboe, banksjef Chr. M. Holst og hans søster Kirsten Holst. Kort etter hadde de en innstilling klar. De krevde bare at kommunen stilte tomt til disposisjon. I så fall ville banken bidra med enda mer penger. Tomt fikk de på hjørnet av Fritjof Nansens og Vogts gate, dette var en del av det området som tidligere ble kalt Hilditch-løkken og som kommunen nå eide.

Dermed var det bare å gå i gang med byggearbeidet. Nå tok selvsagt stadsingeniør Stabell ledelsen.

Moss sykehus ble oppført i solid mur, etter tegninger av landets ledende sykehusarkitekt på denne tiden, Victor Nordan. Det var han som hadde hatt hovedansvar for Dikemark sykehus og alle utvidelser på Ullevål sykehus i Kristiania. Men om arkitekten var aldri så kjent, ble arbeidet nøye overvåket av både Stabell og Galtung. I 1914 sto det ferdig, og den 35 år gamle Trygve Nannestad ble tilsatt som sykehuslege. Han var lett gjenkjennelig også uten hvit frakk, for ellers brukte han svært ofte en rutet sportsdress med knickers. Ingen andre i Moss gikk kledd slik.

Tresnittet fra 1920 viser Moss Hotell etter ombygningen.

Tresnittet viser det nyoppførte to etasjes sykehuset i teglstein mot Fridtjof Nansens gate.

I nesten tyve år skulle Nannestad være eneste lege på sykehuset. Bare i påtrengende tilfeller kunne han innkalle en av de to privatpraktiserende legene Alf Færden eller Einar Nestaas til hjelp med operasjoner eller anestesi.

Nannestad fikk bolig bare noen meter unna sykehuset. Han var derfor tilgjengelig til enhver tid. Det gjorde ikke arbeidspresset mindre. For han var alene om både indremedisin, røntgen og mindre operasjoner. Men om Moss hadde fått en bygning man dengang fant moderne, og om byen nå hadde permanent sengeplass for hele 25, var forholdene fortsatt primitive, i alle fall sett fra en senere tids synspunkt. Nannestad bedøvet nemlig folk med eter på flaske. Bare i de alvorligste tilfellene brukte han kloroform.

I bystyremøte den 16. desember 1915 ble det enstemmig vedtatt å sette i gang «Moss Folkeskoles Tandklinik» fra begynnelsen av det følgende år. Dermed hadde man også kommunal tannhelse i Moss – for barna.

Moss sykehus skulle fortrinnsvis gjøre noe med de akutt syke. Men det fantes også «permanent syke» i Moss i mellomkrigstiden. Det var ille både med tyfus og difteri. Verst var det med alle som var tuberkuloserammet: «Det triste jeg husker fra min barndom på Jeløy er all tuberkulosen. I annethvert hus var det folk som døde av tuberkulose,» minnes Fridtjof Evensen fra sin ungdom.

Harald Bjelke, som kom til Moss som fylkeslege for Østfold noen år senere, opplevde det på samme måte. Han fikk kontor og bolig i Moss og var ikke i tvil om at tuberkulosen var byens viktigste helseproblem. I løpet av en måned registrerte han tredve tuberkulosepasienter og enda flere etterhvert.

Problemet med tuberkulosen var at den var smittsom og uhelbredelig. Det eneste man kunne gjøre, var å stanse spredningen av basillene. Pasientene ble dessuten mindre smittefarlige når de ble isolert. Det gjaldt derfor å få isolert dem. Bjelke sørget for å få innlagt 30-40 av de syke fra distriktet på en sykestue for tuberkulosepasienter oppe på Mysen. Noen få kunne han plassere på Moss sykehus, hos doktor Nannestad.

Verken Nannestad eller Bjelke var mossinger. Leger flytter ofte mye omkring før de slår rot. Bjelke var født i Gudbrandsdalen. Nannestad var fra Nord-Norge, men var gift med en mossepike. Og trass i den familietilknytning han fikk gjennom henne ble han oppfattet som både fjern og utilnærmelig. Folk var derfor glade for at de også hadde taletrengte og humoristiske leger å ty til, folk som Alf Færden, eller de mossefødte Peter Nyquist og Einar Nestaas.

Humor, enn si galgenhumor, kunne komme godt med når man som Færden og Nyquist en gang rundt slutten av første verdenskrig måtte sette i gang med en operasjon på en pasient som hadde hatt brudd på hjerneskallen. De måtte i gang midt på natten – på en låve!

Pasientene kunne stundom vise like stor evne til å ta omstendighetene med et smil. En eldre mossekar som hadde sklidd på en isvull på kirkegården en gang oppunder jul, ble brakt direkte til det nye sykehuset og ankom med følgende replikk: «Jeg må

Guri het en hest som har hjulpet til å lindre askillig smerte og nød i Moss. Et godt stykke utover i 1920-årene baserte nemlig doktor Einar Nestaas seg på hennes krefter når han måtte ut på sykebesøk i all hast.

vel være den første som er blitt kjørt fra kirkegården og hit. Transportene går vel ellers den andre veien.»

Mot slutten av 1. verdenskrig kom spanskesyken til Moss. Den kom nesten som en pest. Og verken leger eller sykepleiersker kunne gjøre mye, enda legene foreskrev både utlufting, skylling av munn og svelg med saltvann – og konjakk. Ikke noe så ut til å hjelpe. I november 1918 var 1500 syke i Moss. Den verste måneden døde det hele femti, flest barn. «I et hus nede i Værlegaten bar de ut fire kister på en dag,» minnes Fridtjof Evensen.

Det var som om spanskesyken innvarslet en overgang fra en tid som var ille til en tid som ble verre. Før om prisene hadde vært høye under 1. verdenskrig, hadde det vært arbeid til alle. Nå skulle det komme år med både arbeidsløshet og streiker.

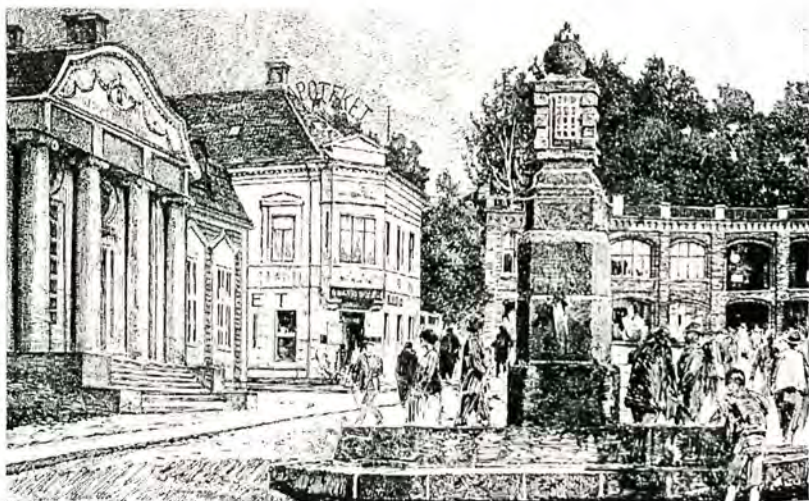
Byjubileet i 1920

Men før det ble riktig ille, skulle Moss by arrangere fest. Byen ville nemlig feire sitt 200-årsjubileum, det var tverrpolitisk enighet om det. Å bevilge penger til noe konkret, falt litt vanskeligere.

Bygartneren var den første som fikk penger. Det holdt til opparbeiding av arealene på Skarmyrfjellet. Bjerketrærne der ble plantet det året verdenskrigen var over. Annet konkret forberedelsesarbeid til byjubileet klarte man først ikke å få i stand.

Ved kommunevalget i Moss i 1919 gikk Arbeiderpartiet tilbake. De borgerlige partiene var de ivrigste tilhengere av å bruke penger på byjubileet og sikret høsten 1919 en bevilgning til en fontene på byens torv. Som jubileet kom nærmere, vokste trangen til å markere byen og dens alder og verdighet. Mest entusiastisk av alle var fabrikkeier Helly Hansen jr, han var ordfører på denne tiden og

Moss Privatbank, Basarbygningen og den nye fontenen på Øvre Torv er fint risset inn på dette tresnittet. Fontenen hadde relieffer som symboliserte egnens fire hovednæringer: handel, industri, jordbruk og skipsfart. På samme tid var Bytårnet ferdig, med «taarnhielm i kobber og murværk av stemmet brudsten», som det står på arbeidstegningen.

FONTÆNEN

av Jonas Falkenberg ca. 1920

*Paa torvet staar byens fontæne
saa staut, i en ældgammel stil.
Den regner, som blandt de vene;
derover – er det slet ingen tvil!*

*Se, vandet, i perlekaskader,
strømmer i solens skind,
i frie fald sig forlater,
et stænk kan du faa
med en vind.*

*Fontænenes farve er dyster
- i kronen elektrisk lys.
En farve, som fra vore kyster,
naar stormen gaar ind i et gys.*

*Fontænen er byen til ære,
som minde – vi har den jo faat,
men i det maa vi enige være:
paa torvet den ei skulde staat.*

dertil formann i jubileumskomiteen. Med brodd særlig mot Arbeiderpartiet insisterte Helly Hansen på prinsippet om at byen måtte «ha råd til å bygge noe unyttig».

I bystyre- og formannskapsmøter i april 1920, bare tre-fire måneder før jubileet, fikk Helly Hansen presset igjennom en beslutning om å inhente anbud på et større minnesmerke. Et «Utsigtstårn» var en god idé, mente han. Det ville kunne løfte sinnene hos byens borgere, skape stolthet. Og sammen med kirketårnet ville et bytårn gi byen en skarpere profil i landskapet.

På den andre siden av fjorden lå Tønsberg. Der hadde man oppført et bytårn til sitt tusenårsjubileum. Både Halden og Fredrikstad hadde festningsverk som understreket byenes alder og verdighet. Men Moss, som også var en av landets eldste byer, hadde knapt et eneste fysiske tegn som minnet om det. Et bytårn ville bøte på det!

Et slikt resonnement vakte gjenklang. Tegninger ble deretter utarbeidet av den kjente arkitekt Rudolf E. Jacobsen i Kristiania, han hadde vært hovedmannen bak jubileumsutstillingen i 1914. Jacobsen var rask med tegningene, og selve konstruksjonen var enkel. Tanken var at bytårnet skulle hentes frem fra byens egen grunn og mures opp av gråsten sprengt ut i Skarmyrfjellet mot Fjellveien. Etter planen ble tårnet 16 meter til toppen, 11 meter til gesimsen og ble utstyrt med trapper på innsiden, slik at man kunne bestige det og siden se ut over hele byen. Selve utsynet ville i seg selv øke bystoltheten, forestilte man seg. Diskusjonen gikk likevel livlig. Fortsatt mente mange at byen ikke hadde råd til et stort byggearbeid som bare hadde symbolsk verdi.

Opprinnelig var det bevilget kr. 10.000 til jubileet. Da var det bare drikkefontenen på torvet man hadde tenkt på. Et bytårn krevde tilleggsbevilgninger. Til sammen trengte man kr. 35.000. Sosialistene mente helt prinsipielt at en så stor sum burde

VOR BY

av Sverre Strøm

*Denne patriotiske hymnen
ble skrevet til 200-årsjubileet
i 1920 og fungerte i endel år
som bysang for Moss.
Vi har likevel ikke kunnet
spore opp melodien.*

*Den er vor, denne by,
og vi har fått den kjær,
for vi vet hvad den var,
og vi vet hvad den er.
Langs dens bakkede skrænt
har de vokset sig frem
vore solfylde, skinnende hjem.*

*La den grætte faa klandre
og kalde det smaatt,
la den dumme ha trang
til paladser og slot,
vi vil smile i trangsyn
og juble i sky,
Den er vor, den er vor, denne by.*

*Har du set den,
en tindrende høisommerdag,
naar det duftet fra blomster
af talløse slag,
mens paa «Værten» det vrirler
av baader og seil
enda «Sundet» laa blankt
som et speil?*

*Har du drømt
under Jølens kroner en kveld,
naar det glitret fra fjorden
og blaaret mot fjeld
mens det kvadret og sang
i det løvrige ly:
Den er vor, den er vor, denne by.*

*Den er vor, denne by,
i dens grøsvangre muld
ligger fremtidens
vægtige, skinnende guld.
Som den vokste sig frem
av en skapende tro
skal dens fremtid i sikkerhet gro.*

*Lad det tone en tak
til vor Gud, som var med
og en bøn for dens fremtid
i trygghet og fred.
Da vil kommende slægter
faa juble paa ny:
Den er vor, de er vor, denne by.*

anvendes på mer sosialt og nyttig vis. Men som planleggingen kom i gang, snudde stemningen seg også i deres rekker. Da spørsmålet om tilleggsbevilgninger kom opp, fikk man et enstemmig vedtak i formannskapet. Arbeiderpartifolk flest hadde nå latt seg overbevise av dem som entusiastisk hadde lansert tanken om bytårn. Kanskje var det det som fikk folk i Høire til, plutselig, å få betenkeligheter. Da spørsmålet om nye bevilgninger i mai kom opp i et samlet bystyre, var de borgerlige med ett splittet. Den meget taleføre redaktør og banksjef Joh. Fredrik Thorne tok nå sterk avstand fra planen om et bytårn, ja fra enhver tanke om byggverk på Skarmyrfjellet.

Thornes partifelle, fabrikkeier Helly Hansen, var sterkest og fikk det som han ville. Den 18. mai ble det med 32 mot 11 stemmer besluttet å bevilge pengene. Bygmester Sig. Peterson var godt i gang med tårnet bare en uke senere.

Mens byggearbeidene pågikk, ble de som var skeptiske, styrket i troen på at beslutningen var og ble feilaktig: En varm sommernatt kostet byggverket nesten en gutt livet. Ungdommen i Moss hadde da i et par uker moret seg med å hoppe rundt på stillasene om kveldene. En natt falt en vilter 18-åring ned fra ti meters høyde. Heldigvis slapp han fra det med en hjernerystelse og sykehusopphold.

Men byfornyelsen begrenset seg ikke til dette. I jubileumsåret fikk Moss kirke nytt sakristi. Dessuten fikk Middelskolen et påbygg. Og den nye fontenen på Øvre Torv tjente i årene som fulgte både til hjelp for mennesker og hester.

En annen synlig nyskapning i bybildet var en hvit musikkpaviljong i Kirkeparken. Den var en gave fra sang- og musikkforeningene i byen. Kanskje var det for å slippe å velge mellom dem at borgermesteren engasjerte et utenbys korps til å innvie paviljongen? Hva tanken enn hadde vært, ble akkurat det tatt lite vel imot blant byens egne musikanter.

Byjubileet ble også forberedt på musikalsk og litterært vis. Sigurd Islandsmoen, som da var nytilsatt organist i Moss, laget en kantate til byen. Sverre Strøm skrev *Vor by*, et hyllningsdikt som ble opplest under jubileet og gjengitt i avisene. På oppfordring fra byen leverte professor Halvdan Koht og et par andre historikere en uttalelse om enkelte sentrale kilder til byens historie. Alt dette ga, sett under ett, en solid inspirasjon for alle byhistorisk interesserte mossinger.

Man kan likevel i ettertid undre seg over at jubileet ikke ble markert sterkere utad. Det var knapt med «gjester» til stede. Kongehuset var ikke invitert. Men kong Haakon VII var høflig og oppmerksom og sendte byen sin hilsen og sine gratulasjoner. Nabokommunene stilte heller ikke med offisielle gjester. Dette har åpenbart vært en bevisst politikk. «Moss har valgt at feire 200-Års Dagen som Familie-Fest uden større Påkaldelse av Naboers og andre Udenbys venners Opmerksomhed og Deltagelse.» stod det å lese i Moss Avis.

Tirsdag den 10. august 1920 startet 200-årsjubileet. Det ble både sangertog og borgertog. Ordfører Helly Hansen holdt talen til borgertoget. De marsjerte forbi Bytårnet, «som nå får stadig flere venner og færre fiender», sto det å lese i Moss Socialdemokrat. Siden ble paviljongen i parken høytidelig innviet.

Om kvelden fulgte festmiddag for byens borgere. Den ble holdt i den sentralt plasserte tomme sveitervillaen Breidablikk på Thorneløkken, som mange ønsket seg som nytt rådhus for byen.

Akkurat mens jubileet pågikk, visste man ennå ikke helt sikkert om dette huset ville kunne bli rådhus i Moss. «Egentlig» var det fremdeles i Thornes tidligere privatbolig man festet. Inngangspartiet sto som det før hadde stått, og innboet tilhørte delvis ennå familien Thorne. Men det var ikke så mange møbler tilbake i huset. Under borgermiddagen hadde man derfor lånt stoler fra stolfabrikken i nærheten. De var nylakkerte, og det var gjort så kort tid på forhånd at da en av damene reiste seg etter middagen, satt fløyelen igjen i lakken. Alle kunne se konturene av damens bakende da hun sterkt beskjemet forlot selskapet.

Kvelden ble avsluttet med et stort fyrverkeri. Tårnet på Skarmyrfjellet hadde fått sin profil streket opp med elektriske lamper. Nå lyste det storslagent i augusmørket.

Breidablikk får nye beboere

Privatboligen Breidablikk ble rådhus fra 1921. Her ser vi henholdsvis stassiden av bygget, mot Thorneløkken og det gårdsrom som var byens daværende «rådhusplass».

Enkelte utenbys aviser brakte kommentarer til byjubileet i Moss. Flere steder ble det etterlyst «et Festskrift i en eller annen Retning». I mangel av sådant ble journalist Emil Nielzon bedt om å levere en redegjørelse for byens historie til Kristiania-avisen *Ørebladet*. Nielzon var ansatt hos Carl Vong, som utga det regionalt orienterte avertissementsbladet *Moss Aftenblad*. Hans artikkel ble riktig utførlig, men han påpekte, som riktig var, at det så sent som i 1914 var kommet ut en historisk bok om Moss av rektor Jens R. Schreiner, *Moss. Bidrag til byens historie 1814-1914*. Ved siden av sin forgjenger, overlærer Richard Olsen og byfogd Fredrik A.Z. Sandbergs bøker, ble Schreiners bok inntil våre dager stående som den siste, samlende fremstilling av forholdene i Moss.

Etter at man var ferdige med 200-årsjubileet, var stemningen i byen stor for å bidra ytterligere til å «gjøre noe med byens utseende». Kort etter ble det opprettet et fond «til Moss bys Forskjønnelse.» Både firmaer og enkeltpersoner kom med bidrag. Alt ved starten kom det inn over 70 000 kr. I styret satt konsul H.B. Peterson, fabrikkeier Helly Hansen og redaktør Bjørn Kristensen. Med penger fra dette fondet ble de første skulpturer i Moss kjøpt inn, den aller første ble *De tre kongsdøtre* av Dyré Vaa, som fikk plass på Kong Haakons plass. Så kjøpte man *Den seirende vår* av Stephan

Skarmyra hadde rukket å bli et etablert boområde da Bytårnet sto ferdig i 1920.

Sinding, som fikk plass på hjørnet mellom Storgaten og Fleischers gate.

Mindre enn ett år etter jubileet hadde Moss kommune også sikret seg Breidablikk. Gamle statsråd Johan Henrik Paasche Thorne fortsatte å eie huset, også etter at han flyttet til Eyje herregård. Først da han døde, hadde kommunen gått i gang med forhandlinger med arvingene om huset.

I 1921 var man kommet frem til enighet. Bygningen fikk nytt matrikelnummer og adresse – Fleischers gate. Kjøpet avhjalp byens behov for offentlige kontorer. Byadministrasjonen hadde nemlig vokst adskillig de siste årene. Fra gammelt av hadde de fleste administrative funksjoner i Moss blitt ivaretatt av byfogden – som ellers hadde nok av andre, juridiske og sivilrettslige oppgaver å ivareta. Men byfogd Hans Jørgen Grundt hadde nå lenge klaget over at han hadde for mye å gjøre. Riktignok hadde bysekretær Oscar Værnø siden 1913 vært hans assistent og saksbehandler i alle «bysaker». Men både Grundt og Værnø hadde problemer med såvel budsjettarbeid som saksforberedelser for de mange komiteer bystyret hadde oppnevnt. Byfogd Grundts konklusjon var at Moss skaffet seg en ny høyere tjenestemann med hovedansvar for alt det økonomiske og administrative.

En komite utredet saken nærmere. Der deltok rektor og ordfører Jens R. Schreiner, banksjef Joh. Fredrik Thorne og lærer Hans Aase. Han var Avholdspartiets representant i formannskapet og en ivrig

bypolitikere. Komiteen støttet byfogdens forslag og skaffet tillatelse fra Justisdepartementet til en slik egen, administrativ sjef i Moss. Mange byer i landet drev omorganisering i disse årene, og hva man skulle kalle byens høyeste tjenestemann, lot seg diskutere. «Magistrat» hadde vært det gamle navn på hele byadministrasjonen inkludert byfogden, «borgermester» og «rådmann» var de titler som landets største byer brukte om sine tjenestemenn. I Kristiania og Bergen hadde man på dette tidspunkt hele tre borgermestere, men laget én rådmannsstilling bare få år senere. I et par av landets mindre byer hadde man én sjef og kalte ham borgermester. I Moss valgte man den løsningen. Så bevilget bystyret lønnsmidler til en borgermester, og året etter til ytterligere en assistent på hans kontor.

Hans Aase ble først tilsatt rent midlertidig. Han var høy og rank og var fra unge år kjent som en dyktig gymnastikklærer. Etter noen år i Moss hadde han engasjert seg i politikken, og om han representerte Avholdspartiet, var hans interesser ikke begrenset til denne ene saken. Han hadde sittet i bystyret i over ti år, vært med i formannskapet siden 1911 og gjort solid innsats i flere komiteer. Så viste det seg at han passet godt som leder, og dermed fikk ingen motforestillinger med å la ham fortsette. Bystyret kjøpte i 1919 en borgermesterbolig i Fridtjof Nansens gate for at Aase skulle få bo i overensstemmelse med sin nye rang.

Sent i 1921 var ombygningene på Breidablikk ferdige. Nå var det plass der til «hele» den kommunale forvaltningen, borgermester Aase, kemneren, bysekretær Værnø og den nye unge assistenten og til stadsingeniøren og hans folk. Det største og beste rommet ble tatt i bruk som formannskapssal.

Politimester Høstad og hans folk hadde lenge også vært trangbodde. Nå overtok de alle de ledige rommene i det tidligere rådhuset, på den andre siden av Kirkegaten.

Det andre tresnittet viser Vansjø og den gamle Krapfossbroen med Moss og fabrikkpipen på cellulosefabrikken i bakgrunnen.

Kinematografi og kultur

Moss hadde mot slutten av 1. verdenskrig et godt kinotilbud som stadig ble bedre. Men billettprisene gikk opp. I Norge ble det nå produsert spillefilmer. Men importen av amerikanske filmer økte samtidig. I Norge hevet enkelte røster seg og mente det var på tide at det offentlige tok ansvar for utviklingen.

Rektor Jens R. Schreiner var tidlig ute med slike synspunkter, også i nasjonal sammenheng. I 1915 tok han initiativ til å opprette en komité som skulle utrede spørsmålet om full kommunal kinodrift – og ble selv formann. I Arbeiderpartiet, både i Moss og ellers i Norge, tenkte mange i samme baner som han. I 1913 vedtok Odelstinget med Arbeiderpartiets og Venstres stemmer å innføre kinosensur i Norge. I Moss regulerte man kinodriften på flere måter. I 1915 vedtok man lokale kinovedtekter. Det ble der bestemt at det ikke var anledning til å opprette mer enn fire kinoer og at bykassen skulle få ti prosent av overskuddet fra filmvisningene.

Men så, i 1916, med en komiteutredning i hendene, ville Arbeiderpartiet gå enda lenger. Schreiner var foregangsmann i spørsmålet og fikk arbeiderpartiflertallet i Moss til å inndra tillatelsene til de tre private kinoeierne i byen. Men fortsatt opprettholdt kommunen leieforholdene i Tivoli og de andre lokalene der det ble vist film. Planen var å fortsette å drive kino – men gjøre det på kommunens regning.

Mange i Arbeiderpartifolkene så denne saken fra en rent økonomisk synsvinkel. Kinodrift hadde vist seg meget lønnsomt. Tok kommunen overskuddet, ble det mer penger til andre formål. Men akkurat Schreiner formulerte seg på en måte som tydet på at

Torderødparken. Nye eiere satte alltid sin ære i å ta vare på de flotte gamle anleggene. Vi aner både den opprinnelige barokke hagestilen og senere romantiske innslag på dette bildet fra 1920. Det er den daværende eier, ingeniør Einar Morterud, vi ser ryggen på.

Tivoli kino i Storgaten var det første huset i Moss som ble bygd utelukkende med kinodrift for øye.

han også ønsket en viss moralsk styring over filmtilbudet. «Benyttet på rett måte», uttalte han, kunne «kinematografien bli en mektig faktor i kulturens og opplysningens tjeneste.»

Både Høire og Frisindede Venstre hadde vært motstandere av offentlig kontroll med kinotilbudet da Stortinget kort tid tidligere hadde debattert spørsmålene. De to borgerlige partienes representanter beskyldte da dem som ville ha slik kontroll for «oldenborgersk landsfaderlighet» og «anstaltmakeri». Konsul Helly Hansen var den i Moss som argumenterte mest i tråd med et slikt, liberalt syn på kinodriften. Hans oppfatning var at filmvisning lå utenfor grensen av normal kommunal virksomhet. Han syntes det burde være under Moss bys verdighet å drive kinoer. Samtidig påpekte han de dilemmaer man ville geråde ut i. Økonomisk hensyn kunne friste til å sette opp filmer som moralske hensyn tilsa at man ikke burde gå god for.

I Moss sto de borgerlige splittet. Høires Kirsten Holst argumenterte langs helt andre linjer enn sin partifelle. Hun var ute i moralsk ærend og ga hard kritikk av det filmtilbud man hadde i Moss. På kinematograf fikk man, sa hun, oppleve forførelse og utroskap, besøke nattkafeer og beskue nakne kvinner. Det kunne nesten lyde som om hun var motstander av enhver form for kinodrift. Bjørn Kristensen, som representerte Frisindede Venstre, påtalte også at de filmer som til da var blitt vist i Moss, ofte var spekket med mord, død og uhumskheter.

Arbeiderpartiets vilje til kontroll med kinodriften møtte dermed liten motstand fra borgerlige politikere i Moss. Derfor ble Moss en av de første byer i Norge med kommunal kinodrift. Men ikke mange år senere fulgte tilsvarende vedtak i en rekke av landets byer og kommuner. Kommunale kinematografers landsforbund ble opprettet i 1917.

Det sier noe om hvor populære de levende bildene var, at hele 42 søkte den nye kommunale stillingen som kinobestyrer i Moss. Martin Navestad fikk jobben og ble sittende helt frem til 1945. Han måtte, som andre kinofolk, bekymre seg om kinolokalene og filmtilbudet parallelt og brukte like mye energi på spørsmålet om lokaler som på valget av de filmene som ble vist.

Moss kjøpte snart den bygningen i Storgaten der Tivoli kino holdt til. I 1918 ble også nabobygningen kjøpt. Dermed kunne det reises et tilbygg med plass til vestibyle, billettluke, kontorer og maskinrom. Det sikret samtidig flere sitteplasser. Men Scala kino fortsatte inntil videre å holde til i Moss Hotell, enda Moss bystyre kontinuerlig vurderte spørsmålet om kjøp av en ny tomt og bygging av nytt, selveid, kinolokale. Spørsmålet om eget bolighus for kinofunksjonærene var også oppe. Mens de forskjellige tilbudene ble utredet, gikk tiden. Byens økonomi ble i mellomtiden dårligere.

Og enda kinodriften gikk med solid overskudd, eller kanskje

nettopp derfor, fordoblet man i 1920 atter billettprisen – til én krone denne gang. Man skyldte offisielt på at det var vanskelig å skaffe vekslpengen.

«Ogsaa vor By skal faa et saadant Korps.»

Moss Guttemusikkorps avholdt sin første offentlige konsert i 1912. De opptrådte med hvite luer og knebukser, hvite jakker med blå vinkler og spilte for et fullsatt Moss Hotell. Applausen brakte og alle gledet seg. I alle politiske leirer mente man at ideen om et guttemusikkorps var god. Oppropet fra 1910 som innbød til subskripsjon for korpset, var undertegnet av Høires og Arbeiderpartiets ledende tillitsmenn – samt Amanda Sengeløv fra Avholdspartiet, det var underskrevet av fagforeningsfolk og lærere og alle byens ungdoms- og idrettsledere. Oppropet omtalte «de flinke Smaagutter fra Kristiania» og oppfordret til at «ogsaa vor By skal faa et saadant Korps . . . Tiden til handling er nu der, og er os Borgen for, at vor Indbydelse vil føre til et godt Resultat».

Og det ble et godt resultat. Lister ble lagt ut og penger samlet inn. I styret for guttekorpsen ble det innvalgt både en advokat og en glassarbeider og flere skolefolk – skolebestyrer Harald Blegen, den musikkglade lærer Karl Billington og middelskolens politisk interesserte adjunkt Jens R. Schreiner.

Åpenbart var tiden inne for et guttemusikkorps. Musikkinteressen hadde lenge vært stor i Moss. Det hadde vært musikkorps å se i gatene i Moss alt tidlig på 1800-tallet. Moss Sangforening, som representerte byens eldste eksisterende kormiljø, ble startet første gang midt på 1800-tallet.

Kontinuiteten var ikke av den grunn helt god verken på orkester- eller korsiden. Men sammenhengende kordrift hadde det vært siden 1878: I en årrekke etter århundreskiftet ble sangforeningen ledet av den folkekjære og sangglade lærer Karl Billington. Ikke minst for folk i kjøpmanns- og håndverkerkretser representerte dette koret et trivelig sosialt fellesskap. En annen gruppe sangglade mennesker i Moss samlet seg i årene før og etter århundreskiftet mer uregelmessig, men konsentrerte seg om større korverker. Slik fikk mossingene høre syngespillet *Til Sæters* og flere større korverk av nordiske komponister som Grieg og Gade. Dette koret gikk på folkemunne under navn av Holstekoret fordi en annen av byens ressurspersoner, musikklererinnen Kirsten Holst, var dirigent. Men når koret ga konserter, opptrådte de som oftest offisielt som Moss Korforening.

Moss Arbeidersangforening var blitt stiftet i 1905, nærmest i opposisjon til borgerskapets og middelklassens korforeninger. I det koret sang møllearbeidere, cellulosearbeidere, bryggesjauere og sjømenn både kampsanger og andre lette melodier og sanger.

Med tiden skulle det avholdes små huskonserter på Tivoli ved den gruppen hel- og halvprofesjonelle musikere vi ser på bildet fra tidlig i 1920-årene. Bildet av dem er tatt på Scala kino, har det vært hevdet. Der holdt de konserter senere. Noen av de samme folkene, men neppe alle på en gang, kunne man høre som bakgrunnsmusikere når det ble vist stumfilm.

Et par av karene fortsatte å spille sammen med Seljevik og hans hustru helt til 1950. Til venstre på bildet sitter Charles Thomt med en fiolin og Einar Rødnes med cello. Robert Johannessen var høyt elsket for sine vakre fløyte-toner, Oswald Seljevik spilte både fiolin og dirigerte. Mannen med kontrabass er Ole Olsen, som på folkemunne gikk under navnet Ola Bass. Ved pianoet fru Marta Seljevik og helt til høyre vi en mer ukjent kar som ser ut til å spille bratsj.

Fra tiden rundt århundreskiftet fantes et eget musikkorps på Glassverket, kalt Varden. Et bilde av dette fra 1905 viser egen korpsfane og 24 menn i ulike aldre. I tillegg var det i Moss i disse årene flere hornorkestre som man i dag vet mindre om, dessuten kristelige musikk- og sanggrupper, blant annet et blåseorkester kalt Harpen og en egen sangforening, Freidig, som hentet sine medlemmer blant avholdsfolket.

Selv om folk sang kampsanger av full hals og klappet for guttemusikken og gledet seg over hornorkestre og korsang på både 1. og 17. mai, lå ikke nødvendigvis det musikalske nivå i byen veldig høyt. Karl Billington, som mossinger flest oppfattet som den ledende mann i byens musikkliv, var en dyktig barytonsanger, harmoniserte selv mange sanger for kor og skrev stundom både tekst og melodi til nye sanger som kunne bli populære, slik som *Jeg lenges til lysere soner*. Han var ikke bare musikalsk, men talefør og pedagogisk og reiste rundt for folkeakademiene og kaserter. Likevel ble det ikke som om Billington helt klarte å forløse all den musikalitet som folk i Moss bar på.

Rektor Jens R. Schreiner var både politisk interessert og svært musikkinteressert. Det er grunn til å legge vekt på at han i 1914 ikke fremhevet Billington selv eller noe enkelt kor eller orkester i Moss da han skrev sin fremstilling om byen og dens liv. Schreiner påpekte i stedet litt kritisk at Moss Sangforening hadde mistet mesteparten av sin tidligere betydning. Om korps- og orkester-

musikken bemerket han at byen hadde lite «instrumentalmusikk . . . at opvise». Sannheten var at både hornorkester, orkester og guttemusikkorps arbeidet under vanskelige forhold. Moss hadde åpenbart behov for tilførsel både av kompetanse og ildsjeler.

Og slik ble det! Nettopp på denne tiden kom det to menn flyttende til Moss som hver på sin måte skulle sette sitt klare preg på musikklivet.

To musikalske herremenn

Alle byens dirigenter på ett brett: Oskar Ørmen og Sigurd Islandsmoen er begge godt voksne på disse bildene fra 1920-årene. Sigurd Islandsmoen var alt i ferd med å bli landskjent. Men ungdomsbildet av Osvald Seljevik med sin fiolin viser en mann med livet foran seg. Hans liv ble i hvert fall rikt på musikk. Men av og til måtte han nok arbeide hardere enn han egentlig følte for.

I 1916 kom Sigurd Islandsmoen til Moss. Året etter ankom Osvald Seljevik og hans hustru. Det utløste den bølge av musikkglede og musikalsk aktivitet Schreiner og andre hadde ventet på siden 1910. Fordi alle tre ble boende i byen i en årrekke, ble deres innflytelse desto større.

Islandsmoen var opprinnelig fra Valdres og kom til Moss for å overta stillingen som byens organist – den gamle stadsmusicus-stillingen. Han var på dette tidspunkt en godt voksen mann på 35 år. Likevel fikk han mange aktive år i Moss, for Islandsmoen holdt et høyt aktivitetsnivå til han ble åtti. Islandsmoen var opprinnelig lærerutdannet, som så mange bondegutter med trang til å nå opp og frem i verden. Den unge musikkbegavede lærerstudenten forsto imidlertid raskt at han måtte studere på heltid ved konservatoriet i Kristiania hvis han skulle nå dit han ville. For å holde liv i seg, drev han som lærer og organist ved siden av. Da han hadde spart nok, tok han seg råd og tid til å reise til Leipzig i Tyskland og studere komposisjon under den kjente Max Reger.

Da Islandsmoen ble fast ansatt i Moss i 1916, hadde han sannsynligvis bestemt seg for å feste røttene og skape seg et livsverk. Og han klarte svært mye av det han hadde satt seg fore. For Moss by ble det viktigste at han omformet og utviklet hele byens musikkliv. Alt i 1916 overtok han dirigentstaven i Moss Sangforening etter Karl Billington. Men han ønsket både et større kor og et bedre repertoar og gikk i gang med å eksperimentere og mobiliserte folk fra Moss Sangforening, fra kirkekoret, det tidligere Holstekoret og et kor kalt Brage. Etter to meget vellykkede prøveoppføringer, først av Haydns *Årstidene* i 1919, siden av Mendelssohns *Elias*, tok Islandsmoen initiativ til å danne Moss Korforening. Koret skulle bli et varig og levende musikkmiljø i byen, men kom til å stille store krav til deltakerne.

Samtidig og parallelt med Islandsmoen var en annen profesjonell musiker i full aktivitet i Moss. Han het Osvald Seljevik, var ti år yngre og født i Torpedalen ved Halden. Sitt hovedinstrument, fiolin, hadde han opprinnelig fått instruksjon på av sin far, som var selvklært. Siden hadde han en tid studert på Musikkonservatoriet i Kristiania. Så startet han som kinomusiker, noe som ga gode

penger i årene rundt første verdenskrig. I Halden traff han en pianistinne som han giftet seg med. Bergljot og Osvald Seljevik spilte siden mye sammen i fylkets byer før de bestemte seg for å slå seg ned i Moss. I over femten år skulle de dominere kinomusikken i byen, for de spilte svært mye sammen så lenge det ble vist stumfilm. Da det ble slutt i Tivoli, kom de over til Scala.

Seljevik, hans hustru og fire-fem musikerkolleger pleide i begynnelsen av 1920-årene å gi små konserter. I årenes løp kalte de seg både for Seljeviks orkester og Moss Salongorkester. Et annet og noe større orkester inneholdt ni strykere, seks blåsere og det fengende navnet Klang. De var i funksjon samtidig med Seljevik. Orkesteret var blitt startet umiddelbart etter 1. verdenskrig av Osvald Ørmen, en jernbanemann og klarinettspiller som selv ledet dette orkesteret i fem år. Tidlige bilder av gruppen rundt Seljevik viser at mange av «hans» musikere samtidig var med i Oskar Ørmens større orkester, Klang, det gjaldt både Charles Thømt og Ole «Bass» Olsen. Samtidig med dette ledet Ørmen blåseorkesteret Moss Musikkorps med 19 blåsere og tre karer på slagverk.

Etter noen års vellykket kordrift ønsket Sigurd Islandsmoen å utvide sin musikalske aktivitet ytterligere – på orkesterfronten. I 1924 fikk han i stand et samarbeid med Ørmen og hans blandede orkester for å fremføre Händels oratorium *Judas Maccabæus*. Islandsmoen merket snart at orkesteret var for lite. Han innhentet derfor hjelp fra andre lokale amatørmusikere. Resultatet ble så godt at det imponerte alle. Under to måneder etter oratoriefremføringen ble det avholdt konstituerende møte for Moss Orkesterforening. Både folk fra Ørmens og Seljeviks orkestre og flere andre ble nå med i Islandsmoens nye, større orkester.

Stor suksess ved konsertene sikrer ikke i seg selv kontinuitet i en bys musikkliv. Det ble små avbrudd også for Islandsmoens prosjekter og det hadde ulike grunner.

Ørmen døde i 1931. Orkesteret Klang var blitt oppløst året i forveien, men Seljevik overtok samme år Moss Musikkorps og ledet det i en årrekke. I 1930-årene opptrådte fortsatt Seljevik og noen av hans strykerkolleger på Scala Kino med små konserter om søndagsettermiddagene. Bergljot og Osvald Seljevik spilte samtidig, med eller uten forsterkninger, til dans og underholdning på Park Restaurant. Samtidig hadde Seljevik privatelever i fiolin, mens hans kone kanskje hadde flere pianoelever enn noen annen musikk lærer i Moss gjennom årene. På den måten klarte familien Seljevik å overleve de trange 1930-årene selv om inntektene fra kinomusikken avtok.

Islandsmoen hadde fast lønn som organist og derfor noe bedre økonomi. Samtidig ledet han Moss Sangforening, fra 1925 blåseorkesteret Moss Ungdomskorps. Fra 1937 påtok han seg også å dirigere Moss Arbeidersangforening. Seljevik hadde elever, opp-

Det var ikke bare store oratorier Moss Korforening hadde på repertoaret. Den søte Hans og Grete-operæen som de første gang oppførte i februar 1935, var enkel musikk. En gruppe alver trådte dansen i et måneskinnslandskap Christian Stenersen var mester for. Her ser vi dem på ett brett, med selveste alfedronningen, Ragna (Eskelund) Nagel bakerst.

trener og ledelsen av en hel rekke musikkgrupper. I løpet av sine mange år i Moss både dirigerte og ledet han i perioder Moss Musikkorps, Jeløy Ungdomskorps, Krapfoss Hornorkester, Krapfoss Guttemusikkorps, Rygge Mannskor, Hølen Damekor, Vestby Mannskor og Sånar Skolekorps.

Samlet ga alle disse oppgavene et meget godt overblikk over det som fantes av musikktalenter i Moss. Det tjente til begges fordel at de slett ikke var konkurrenter. I perioder samarbeidet Islandsmoen og Seljevik meget nært. For når Moss Orkesterforening var i virksomhet, var Islandsmoen dirigent mens Seljevik var konsertmester og førstefiolinist.

Moss Korforening fremførte enkelte år lettere musikkstykker. Men omtrent annethvert år gikk Islandsmoen i gang med å innstudere et av sine egne store verk eller et oratorium av det krevende slaget. I 1931 innledet koret samarbeid med Filharmonisk Selskaps orkester for å klare å fremføre det krevende musikkverk Islandsmoen hadde planlagt å oppføre dette året – et oratorium han selv hadde skrevet, kalt *Israel i fangenskap*. Andre år lyktes man med å samle de bykrefter man gjerne kalte Moss Orkesterforening, utgangspunktet var kretsen av de folk Seljevik og Islandsmoen til sammen hadde oversikt over. Den unge Odd Gamborg Jacobsen fikk tidlig en fremtredende rolle. Alt ved den store fremføringen i 1931 var det han som spilte orgel – mens Islandsmoen dirigerte.

Man kan undre seg over hvorfor Islandsmoen søkte hjelp utenfra. Det var neppe bare for prestisjens skyld. For selv om det var askillige dyktige sangere og blåsere i Moss, var det alltid vanskelig å skaffe et tilstrekkelig antall dyktige strykere til de store produksjonene Islandsmoen gikk i gang med. Man trengte mange fiolinister, cellister og bratsjister. Men slike instrumenter er krevende og krever års trening. Seljevik, som alltid var en velviljens mann, har likevel litt spydig uttalt om flertallet av sine fiolinelever i Moss at de utgjorde «en ørken av kjedsommelighet. De fleste skal lære litt fiolin til husbruk, som det heter, og er svært slappe med leksene.»

I årenes løp skulle Islandsmoen og hans korforening, dels med støtte fra Seljevik og lokale krefter, dels med hjelp fra andre orkestre, avholde omlag femti oratoricoppføringer og holde konserter både i Østfold, Vestfold og Oslo. Det var ikke rart at det var Moss Korforening som lå Islandsmoens hjerte nærmest, for bare de kunne fremføre «hans» musikk.

For selv om Islandsmoen brukte mesteparten av sin tid på arbeidet med å organisere musikklivet i Moss og spille i Moss kirke, lå det å komponere egne verk ham mest på hjertet. Og det er som komponist han siden har blitt husket i resten av Norge. I sene nattetimer satt han derfor hjemme i Herfordts gate på Skarmyra og skrev noter og partiturer for hånd. Islandsmoens tonespråk var konservativt, han hørte musikkhistorisk nærmest sammen med de tyske senromantikerne. Richard Strauss var hans samtids største

navn innen den tradisjonen. Som Strauss og Wagner hadde han en forkjærlighet for monumentale virkemidler, men viste tilknytning til norsk romantisk musikk ved å samle på folketonen fra sin hjemdal, Valdres. Noen av dem benyttet han i sin musikk.

Alle Islandsmoens store verker er skrevet for kor og orkester, og Moss Korforening ble i helt spesiell forstand hans «instrument». Hans hovedverker ble to oratorier, *Heimatt frå Babylon og Israel i fangenskap* og dessuten en opera, *Gudrun laugar*. I tillegg skrev han enda to stykker monumental kirkemusikk – et requiem og en messe. Hele tre av disse fem hovedverkene ble skrevet direkte for Moss Korforening, tilegnet koret og uroppført i Moss. I tillegg til sine store verk skrev Islandsmoen mindre kantater og korsanger og litt kammermusikk for fire-fem instrumenter. En av hans sangmelodier ble skrevet til en eldre tekst av Jørgen Moe. Den sangen ble siden folkeeie nettopp på grunn av den måten Islandsmoen hadde tonsatt den. Sangen var *Det lysnet i skogen*.

En eneste gang oppførte Moss Korforening også en «opera» i Moss Hotells teatersal med Islandsmoen som dirigent. Men denne gangen dreide det seg ikke om musikk fra Islandsmoens egen, alvorlige produksjon, men om et lite eventyrspill med musikk av hans organistkollega i Sarpsborg, Fritz Wilhelm Pedersen: *Hans og Grete*.

Også Seljevik fikk tid til mer enn å spille, dirigere og undervise. For sin egen gledes skyld både arrangerte, transkriberte og komponerte han. Hans komposisjoner er alle i den lille genre: slåtter og marsjer og små melodier, ofte skrevet direkte for bruk i det nye mediet – Kringkasting. Seljevik oppnådde med tiden nasjonal berømmelse med *Mosseslått*, som ofte ble spilt av Kringkastingsorkesteret i mellomkrigstiden og umiddelbart etter krigen. I Moss ble han særlig verdsatt da han i 1948 komponerte en egen melodi til *Mossesangen*, som Bjørn Kristensens søster, Dagny, hadde skrevet over førti år tidligere.

Det er hevet over enhver tvil at Seljevik og Islandsmoens virksomhet førte til en intens musikalsk blomstring i byen. Samlet oppnådde de kanskje langt mer enn de ellers kunne ha fått til hver for seg. De to ildsjelenes aktiviteter fikk dessuten ringvirkninger. I tillegg til de kor og orkestre de selv startet eller overtok ledelsen for, oppsto nye. Koret Fremad ble ledet av den allsidige Gottlieb Johansen, som i flere år også dirigerte Moss Arbeidersangforening. Koret Dovre ble startet i 1920, mens Jeløykameratene, der Gottlieb Johansen også skulle bli en drivkraft, ble startet i 1932.

Til sammen var det mange musikalske personer som virket i Moss. Borgvald Lauritzen og Odd Gamborg Jacobsen skulle med årene komme til å dirigere mange ulike kor og orkestre, i likhet med Seljevik og Islandsmoen.

Av alle de musikalske foregangsmenn i Moss står Islandsmoen likevel i en særstilling som nasjonalt kjent komponist. På sine eldre

dager ble han utnevnt til ridder av St. Olavs orden og belønnet med statens faste kunstnerlønn, noe som sikret ham en litt tryggere økonomi de siste årene han levde.

Seljevik levde derimot hele sitt allsidige musikkliv i Moss uten offentlige tilskudd. Han fikk til slutt Kongens fortjenestemedalje for sitt musikalske virke i Moss. Men byen gjorde ikke noe for å belønne eller ære ham. Til slutt ble han innkalt til Arne Magnusen. Det var i 1948. Til sin store skuffelse var alt han fikk, en «tak» for sin tonsetting av bysangen. Seljevik hadde nok ventet seg mer enn et håndtrykk av byens nestor. Først enda noen år senere fikk han et ørlite plaster på såret: Moss by spanderte da en kort ferietur til København på ham.

Etter den søte kløe . . .

I årene etter første verdenskrig fikk hele næringslivet i Moss oppleve de problemer som lå i å prøve å skru tilbake virkningene av en inflasjon. Hele verdensøkonomien var preget av etterkrigsdepresjon, i Norge hadde samtidig Voldgiftskommisjonen lagt forholdene til rette for økte lønninger, mens Norges Bank førte en politikk for å heve kronens verdi og holde prisene nede.

Dette førte næringslivet ut i store problemer. En rekke bransjer skulle bruke nesten to tiår innen de nådde nivået de hadde hatt under toppårene under 1. verdenskrig. Men problemene innfant seg i ulikt tempo og med ulik styrke fra bedrift til bedrift i Moss.

Noen bedrifter innså først nå at det var den pågående verdenskrigen som hadde skapt hovedmarkedet deres. Det gjaldt Scania-Vabis-fabrikken på Kambo, som ikke klarte å holde det gående mange årene etter krigen. For nå var bunnen falt ut av markedet og driften måtte nedlegges, sannsynligvis i løpet av 1921.

Enda verre gikk det med byens største krigseventyrer, betongskipskonstruktøren Nic. Fougner. Alt mot slutten av 1919 begynte han å miste så mange kontrakter at Fougner Staalbeton Skibsbygningsselskap ble tvunget til å likvidere både i Moss og i USA, der Fougner i mellomtiden hadde etablert et datterselskap. Betongskipenes saga ble altså kort i Moss – i likhet med bilproduksjonen.

De første årene etter første verdenskrig var «Værven» derimot fortsatt preget av høykonjunktur. I 1922 produserte bedriften sitt til da største skip, en 3400-tonner, fortalte Karl Johannesen siden. Han hadde vært ansatt i en årrekke, men var i disse årene rykket opp til å bli «montørformann».

Å tenke tilbake på sitt liv på bedriften var som å sammenfatte «en stor utvikling med stadige moderniseringer, nye hjelpemidler av forskjellig art og økt produksjon.» Selvsagt gikk det fortere, nå som skipene kunne klinkes med maskinelt utstyr. Etter en serie

Jacob Sømmes oljemaleri av Moss Verft er malt i 1922, rett før de gode konjunkturerne var over.

med mindre båter for fart i fjorden, fulgte byggingen av større tankskip beregnet på utenriks fart.

Men så var de gode konjunkturer forbi. I 1925 produserte man ingen båter. Denne krisen førte til økonomiske reorganiseringer i 1927, da et konsortium innen jern- og verkstedsbransjen kjøpte verftet for kr. 500 000 og startet det aksjeselskapet som siden skulle gå under navnet A/S Moss Værft & Dokk.

De nye eierne startet sin første nybygging i 1928 og leverte flere skip hvert år i 1930-årene. På A/S Moss mek. Verksted fortsatte man på sin side å bygge maskiner og mindre skip i 1920-årene, men også i et betydelig lavere tempo enn før. Også her kom man til slutt gjennom krisen ved at det nok en gang kom inn nye eiere – i 1930.

Maleriet av Øvre Torv er nok ett av Sømmes mest kjente mossebilder, neppe det beste. Men det viser aktive bønder i Moss en livlig sommerdag i 1923.

Konsulen selv og hans arbeidere

Det var ikke alle bedrifter som seilte i motvind i 1920-årene. M. Peterson & Søn hadde ikke ridd på noen krigskonjunktur, men likevel gjort det godt under 1. verdenskrig. Nå kunne bedriften flyte på de tidligere gode år og de klarte seg så lenge de fortsatte i gammelt spor og holdt igjen på investeringer. En brann og noen mindre ombygninger førte til behov for nybygging. Men bedriften prøvde å tenke «trangt og billig» og lyktes med det.

H.B Peterson ledet hele tiden firmaet med fast hånd. Både hans far, morfar og oldefar hadde vært stortingsmenn, onkelen statsråd. Med en slik bakgrunn hadde det vært naturlig for den ambisiøse unge mann å se Stortinget som en del av «oppdragelsen», som

en måte å skaffe seg kontakter og oversikt. Han ble da også stortingsrepresentant i 1916-1918. Siden prioriterte han arbeid i næringslivsorganisasjonene, i De norske papirfabrikanter Forening og Norges Industriforbund, der han i noen år var president.

Slik ble H.B. Peterson en landskjent mann, særlig i næringslivskretser, og han ble stadig oppnevnt som medlem av ulike offentlige komiteer. Slik suksess virker inn på en manns oppførsel. I sin hjemby var han også formann i styret for Moss Aktiemøller og hadde dessuten meget solide familieforbindelser. Med sin fetter Joh. Fredrik Thorne pleide han et særlig godt vennskap og de to bisto hverandre alltid med råd og hjelp.

Konsul H.B. Peterson hadde bodd på familiens gamle «landsted» Rosnes på Jeløy som nygift. Alt i 1903 flyttet han med sin hustru og sin datter Nini til den barokkgården i mur i Storgaten 20 som kanskje var byens aller mest historiske og stilrene bygning. Gården hadde tidligere tilhørt familiene Chrystie og Vogt etter tur, men var kommet i Peterson-familiens eie i annen halvdel av 1800-tallet.

Det var sikkert en fordel for ham å komme nærmere sin bedrift. Nå overtok hans mor, Sara Peterson, som fremdeles bare var 57 år, hagen, huset og gårdsdriften ute på Rosnes, overlot driften til forpakteren og bodde selv i Kristiania i vintersesongen.

Med gården i Storgaten som bolig og Konventionsgården som kontor ble det som om H.B. Peterson i selve sin person inkarnerte både byen Moss og hele dens historie. Det var slett ikke rart om H.B. Peterson og mange andre så ham som byens definitive førstemann. For folk i Moss ble H.B. Peterson en institusjon i seg selv. Han var høy og ble med tiden nokså mager, men holdt seg alltid rank. Hans militære bakgrunn gjorde det kanskje lettere å opprettholde den disiplin og orden i rekkene som han krevde på

Det forteller noe vesentlig om de nære forhold mellom arbeidere og bedriftseier på cellulose- og papirfabrikken at sangkoret «Cello», som besto av ansatte ved bedriften, opptrådte for sin sjef H.B. Peterson hver 17. mai – da han hadde fødselsdag. Bildet fra 1930-årene er tatt utenfor privatboligen i Storgaten og viser oss konsulen og hans hustru Alvilde foran. Deres datter Nini har stilt seg opp med koret og dirigenten, Gottlieb Johansen.

Et hjemmemiljø tidlig i 1920-årene hos en av arbeiderne ved fabrikken. Vi er hos Hans Petter Karlsen og hans kone Jensine i Harald Hårfagres gate 4. De hadde ni barn og det er den yngste, Synøve, som sitter på mors fang. Hun ble født i 1920. Eldstemann, Kolbjørn, ble født i 1903.

fabrikken. På mange måter var han mer gammeldags enn sin egen far og fremsto for mange som en patriarkalsk bedriftsleder av 1800-tallsstøpning.

H.B. Peterson gikk blant mossinger flest under navn av «konsulen». Det var en naturlig tiltaleform for en mann som rent faktisk var Frankrikes konsul i Moss og som dessuten var tilhenger av tradisjon og gammeldagse former.

Bildet av en av gammeltidens fabrikkeiere forsøkte han å leve opp til på mange, ulike vis. H.B. Peterson og hans søsken omgjorde i 1930 – etter at deres mor var død – slektsgården Rosnes til aldershjem med navnet «Det Petersonske Gamlethjem». Familien Peterson forbeholdt seg retten til å anbringe noen av bedriftens gamle på hjemmet. Ellers skulle hjemmet disponeres av Jeløy herred. I februar 1931 ble hjemmet innviet med H.B. Peterson, hans søster Hedvig Stang og hans datter Nini, fylkesmann Eivind O. Bødtker, Jeløys ordfører Halfdan Kildahl, og en rekke representanter for de ansatte på Peterson-bedriften til stede.

Konsulen var selv ofte å se på gamlethjemmet. Han besøkte bedriftens pensjonister når de fikk plass der og oppviste alltid bekymring for «sine» arbeideres ve og vel. Han var dessuten personlig til stede for å legge ned krans på kisten ved nesten hver eneste arbeiders begravelse.

Han kjente da også de aller fleste personlig – og ved navn. Til gjengjeld for sin oppmerksomhet krevde han underdanig respekt. Man skulle bukke og helst ta av seg lua når han dukket opp. Einar Jansson, en av arbeidskarene, hadde for vane å ta hånden til lua

når han hilste. En gang det skjedde, stanset konsulen, pekte på ham og spurte hvorfor han ikke hilste. Da han insisterte på at han faktisk hadde gjort det, mumlet H.B. Peterson litt overrasket at «det var for slapt.»

I 1928 fikk Moss Cellulose sin første spesialmaskin, en kreppe-maskin som skulle ta seg av leveransene til Norsk Hydro, der man skulle levere til det samlede forbruk av sekker. Siden fulgte andre spesialmaskiner slag i slag: impregneringsmaskin og flere farge-maskiner fulgte i 1930-årene, da man fikk bedre muligheter til å investere med tanke på fremtiden. Ved hjelp av alle disse spesial-maskinene kunne man lage papp som var asfaltert og tjæret for bygningsbruk, kreppe og farget papir for formål så forskjellige som julegaver og industrisekker. En egen «Kamyr-maskin» tok seg av produksjonen av den cellulosen som firmaet selv ikke brukte, men solgte videre.

Selv om H.B. Peterson oftest ble kalt «konsulen», gikk han arbeiderne imellom under navn som «Langen» og «Gubben». Slike oppnavn mislikte han, de gikk på hans verdighet løs.

Om han holdt på formene og insisterte på respekt, var det ikke mindre av et indre hierarki på fabrikken. Selvsagt var det gjevere å få jobb på cellulosefabrikken enn på trelasttomtene. Lønnen lå da også nærmere dobbelt så høyt på cellulosefabrikken. De svenske maskinførerne som begynte da papirfabrikken kom i gang, sto i en klasse for seg, «småkonger» sa enkelte av deres arbeidskamerater at de var. Ungguttene som skulle assistere dem, ble rett som det var beordret ut i byen for å kjøpe øl og brennevin for dem.

Carl Johan Berntzen var en mann av dette, selvbevisste slaget. Han hadde siden i livet mange historier å fortelle om sin sjef, H.B. Peterson og hans inspeksjonsrunder i fabrikklokalene. Berntzen satt en gang avslappet og leste avisen da konsulen nærmet seg. «Har De ikke noe annet å bestille,» lød spørsmålet. Men Berntzen visste vel å svare for seg, han slo bestemt fast at når han hadde tid til å lese avisen, betydde det rett og slett at maskinen gikk problemfritt, samt at konsulen tjente penger.

Ikke mange dager senere var H.B. Peterson igjen over i kokeriet. Da fant han Berntzen «på hue» i maskineriet, han svettet og jobbet. Men maskinen sto stille. Da pekte H.B. Peterson på ham, myndig, men med glimt i øyet: «Sett Dem ned og les!»

Da Lynch-maskinen kom til Moss

Moss Glasværk hadde opplevd problemer under første verdenskrig, og måtte i 1918 gå til ytterligere innskrenkninger. I første omgang rammet driften Larvik, der all produksjon lå nede i tre år. I 1921 sto også alt stille i Moss en kort periode. Nå var det

Jacob Sømmes maleri av Glassverket ble malt i 1912. Av hans mange industrimalerier er det kanskje dette som er aller vakrest i fargenyansene.

ikke lenger krigstiden som skapte vanskeligheter, men den norske alkoholforbudspolitikken, samt streikebølgen i næringslivet.

Fra 1920 til 1926 foretok folk fra Moss Glasværk en serie reiser til Europa og USA for å studere ny teknologi. Man visste at det var nødvendig med fornyelser av produksjonsutstyret. For import av billige flasker fra utlandet hadde begynt å gjøre seg sterkt gjeldende på det norske markedet.

Resultatet ble at man bestilte to nye og ytterligere automatiske flaskemaskiner fra USA, de såkalte Lynch-maskinene. Fra 1927 var de nye maskinene i virksomhet, og fra den dagen disse maskinene startet opp, ble det aldri mer blåst flasker på gammeldags vis. Produksjonen i Larvik kom i mellomtiden i gang igjen. I Bergen ble all virksomhet nedlagt for godt i 1927. Samme år ble alle engelskeide aksjer kjøpt hjem til Norge.

Bryggeridirektør Kristian Oppegaard var i alle disse årene en sentral mann for bedriften. Han bodde ikke selv i Moss, men var styreformann og hyppig i byen. Ved Moss Glasværks tredveårs jubileum i 1929 var han den eneste av grunnleggerne som var i live. Derfor var han et naturlig sentrum på festen og ble overrakt et maleri av Jacob Sømme, før Herman Wildenvey leste et spesialskrevet hyllingsdikt til ham.

I 1928 overtok Moss Glasværk patentrettighetene i Norge, Sverige og Finland for elektrisk smelting av glass og begynte samme året å bygge et nytt stort lager. Men hvert år var ulikt; om det var oppgang ett år, kunne det spores tilbakegang et annet. For ulike forhold virket inn på produksjonen. Når avgiftene på øl økte og prisene på vin og brennevin gikk opp, mens kjøpekraften sank, måtte det jo virke inn på flaskeproduksjonen. På den annen side tjente det produksjonen at honning- og marmeladeprodusentene standardiserte sin glassemballasje. Fra 1933 begynte Glassverket å produsere vidhalsede glass til syltetøy. Fra 1935 fikk man dessuten avtaler med Norges Apotekerforening om produksjon av egne flasker for medisin.

«Låsen», «Støvelen» og «Blikken»

I Moss var det en hel rekke mindre bedrifter som hadde etablert seg i byen i tiden rundt 1. verdenskrig uten å basere seg på krigsrelatert produksjon. Det at så mange bedrifter i disse årene valgte Moss som base, har flere samvirkende årsaker. Arbeidskraften var litt billigere enn i Kristiania, og strømprisen var særlig lav. Kommunikasjonsmessig lå byen svært sentralt – og Moss havn var under utbedring. Og selv om etterkrigstiden skulle ryste den internasjonale økonomi, ble ikke krisens virkninger av like stor betydning for disse nye bedriftene, som alle var orientert mot hjemmemarkedet.

I Moss har man alltid hatt det med å sette oppnavn på folk. Flere av de nye bedriftene fikk da også tilnavn, som «Låsen», «Støvelen» og «Blikken»

Med «Låsen» begynte det slik: I 1913 var Petter Rosenvinge, disponent for Christiania Staal & Jernvarefabrik, i Moss for å se på industritomter. Han bestemte seg for et område i Værftsgaten, det var der det lille Jelø Glasværk tidligere hadde hatt sin produksjon. Fra 1914 var bedriften etablert i Moss. Men siden navnet «Christiania Staal» virket både tungvint og misledende for en mossefabrikk, gikk bedriften på byen under navn av «Låsen».

Et bilde av den første arbeidsstokken viser 36 menn og fem kvinner. Men tallet på ansatte skulle i løpet av mellomkrigstiden passere hundre mann. Låsproduksjon var det bedriften ble mest

Her har vi den nyimporterte Lynch-maskinen – og «mosseglass», slik de ble produsert i 1920-årene.

Utsikt mot Forenede Blikembalagefabrikker på et tresnitt fra 1920. Bygget må da det sto ferdig, ha vært byens største og enklest utførte bygg. Det foregrep den «funksjonalistiske» arkitektur som skulle bli mote litt senere. I 1920-årene syntes alle bare at bygningen var grå og stygg.

kjent for, man produserte alt fra gammeldagse dørlåser til mer innbruddssikre «yale-låser.» Mest populær i byen ble likevel skøytefabrikasjonen på fabrikkens underavdeling «Støvelen». Man lagde både enkle skøyter til å spenne fast og med tiden de verdensberømte lengdeløpsskøytene som skulle gå under navn av Ballangrud-modellen. Det var på slike skøyter Ivar Ballangrud vant alle sine medaljer i OL i 1936. Fabrikkens folk var dyktige til å understreke det når de markedsførte seg selv.

Det var mange andre mindre bedrifter som i samme tidsrom flyttet sin virksomhet til Moss. Sandvikens Blikvarefabrik A/S og Oslo Blikembalagefabrik A/S var blant dem – etter et par år i Moss slo de seg sammen under navnet Forenede Blikembalagefabrikker.

Østlandske Blikembalagefabrik var i utgangspunktet et rent mosseforetak. I 1916 hadde godseier Inggard Sundt og noen venner av ham startet Værne Klosters melkefabrikker i et lokale i Storgaten «med elendige maskiner og bare 15 ansatte.» I 1918 fikk den unge og dynamiske Henry Becker-Eriksen arbeid som daglig leder av fabrikken. I samarbeid med Sundt satte han i gang påbygninger av fabrikken i høyden – og snart ble blikkemballasjeproduksjonen en stadig viktigere del av melkefabrikken. Det førte til endring av navnet – til Østlandske Blikembalagefabrik. Og dermed hadde man to emballasjefabrikker i Moss.

Elsa Hermansen var bare 14 år da hun i 1926 begynte å arbeide på Østlandske Blikembalagefabrikk. Det var ikke mer enn en eller to fridager hun fikk etter folkeskolen før hun begynte på fabrikk. Bygget var «svært og grått» – og arbeidet nokså trist syntes hun, særlig i begynnelsen. Hun tjente førti øre timen, kr. 19,20 i uka, men måtte betale ti kroner hjemme for kosten. Resten skulle dekke både klær og fornøyer. Det sier seg selv at hun da måtte spare på begge deler.

I 1929 kom det til fusjon – eller «sanering», som Becker-Eriksen

Charlotte Wankel er den største kvinnelige maler Mossedistriktet har fostret. Vanligvis malte hun abstrakte og «vanskelige» malerier i en stil preget av skarpe streker og vinkler som vi kaller kubismen. Men de to bildene vi her ser, er portretter og derfor enklere å forstå. Broren og svigerinnen, Ingar og Dora Wankel, er malt i 1930-årene og vi kan se at Charlotte Wankels stil er helt forskjellig fra søsterens – og fra hennes norske lærere, Jacob Sømme og Henrik Sørensen. Charlotte Wankel ble nemlig aller sterkest påvirket av den verdenskjente franskmannen Fernand Leger.

av og til siden sa. De to emballasjebedriftene slo seg nå sammen, holdt fast ved navnet Forenede Blikemballagefabrikker, ofte forkortet som Foblikk. Den nye, fusjonerte bedriften flyttet inn i Østlandskes bygning i Storgaten ned mot jernbanen, der man gikk til ytterligere utvidelser. Det var nå folk i Moss for alvor begynte å snakke om «Blikken».

Henry – eller «H.R.» – Becker-Eriksen var i mellomtiden blitt eldre – og ikke så lite av en «stor» mann i Moss, han hadde kjøpt seg en betydelig aksjeandel på fabrikken og opptrådte nå under navn av direktør – og Nederlands konsul.

Becker-Eriksen var dessuten et meget livlig innslag i byens liv, han var en riktig selskapsløve, så godt ut, ble først formann i byens roklubb, siden i Moss Klub- og Balselskap, var alltid velkledd, veltalende – og hadde dessuten en ypperlig sangstemme. Men mens han gjerne ville kalles direktør eller konsul i offisielle sammenhenger, var han i festlig lag bare «Becker», rett og slett.

Både arbeidsstokken og kapasiteten ble betydelig utvidet i og med fusjonen. I tillegg til å produsere hermetikkbokser, laget man etiketter til boksene – og flaskekorker. Men hermetikkboksene til fabrikkene i distriktet spilte størst rolle, ikke minst var Aug. Thorne og Moss Preserving viktige kunder. Becker-Eriksen uttalte i 1930 at fabrikken hadde «en glimrende beliggenhet i centrum av 20 hermetikkfabrikker.» Det var en sterk formulering – men ikke

bare skryt. For de årene brislingen plutselig meldte sin ankomst, fikk ikke maskinene stå stille et sekund. Da arbeidet både fiskere, og alle distriktets hermetikkfabrikker for fullt. Slike brislingbokser kalte man for «Dingeli». Og når Værlebukta plutselig sto tett av brisling, kjøpte både byens to egne, store hermetikkfabrikker og en rekke småbedrifter i Son, Drøbak og Tofte bokser i enorme mengder.

«Jaså, du jobber på Blikken», sa folk i Moss, dersom de så en mann som manglet en finger eller to. For de mannlige arbeiderne som betjente stansemaskinene, hadde risikabelt arbeid. Rett som det var, gikk en fingertupp. De som presset lokk, hadde 27 øre pr. tusen lokk. Tempoet lå alltid høyt, akkordsatsene bidro til det. På ett tidspunkt var det bare fire av 23 mann i stanseavdelingen som hadde hele fingre, forteller Fridtjof Evensen, som jobbet der i annen halvdel av 1930-årene. Arbeiderne kunne mangle en, to – opp til fem fingre. «Men fingertuppene var det ikke så farlig med, så lenge man hadde tommelen i behold og kunne holde en hammer.»

På «Blikken» og «Låsen», der mannlige og kvinnelige arbeidere jobbet side om side, organiserte kvinnene seg for det meste i 1920-årene. Rachel Jensen var av dem som hadde gått i bresjen for at kvinnene ved bedriften skulle organisere seg – og ble sekretær i fagforeningen.

At den bedriften hun jobbet på, toppet ulykkesstatistikken blant bedriftene i Moss, var et beklagelig faktum. Men Rachel viste stor omtanke også for sine mannlige kolleger og var ofte den som ordnet førstehjelp om en ulykke inntraff. Men så var det å hente doktor Alf Færden, som hadde kontor lenger nede i Storgaten. Først etter mange år fikk man koblet Rikstrygdeverket inn, slik at folk med alvorlig uførhet fikk erstatning.

Kornmonopolets velsignelser

På Moss Aktiemøllers generalforsamling i 1918 ble det gjort vedtak om å oppskrive verdien av bedriften med innpå én million kroner og samtidig skrive opp aksjekapitalen slik at aksjenes pålydende ble doblet. Det var et tydelig tegn på at de statlige reguleringer under krigen hadde virket til beste for aksjonærene.

Det var sikkert ikke aksjonærene Venstre-regjeringen hadde planlagt å hjelpe. Men at de hadde tjent på de reguleringer som var etablert, er utvilsomt. Det var derfor en styrket møllebedrift som gikk inn i 1920-årene, med forhåpninger om fortsatt vekst og program om nye utvidelser.

Kornmonopolets prinsipp var fortsatt omstridt. Men i en tid hvor prisene svingte og kronens bevegelser var uberegnelige, var statens støtte god å ha. Samtidig ble staten nå forhandlingspartner

Christian Stenersens ungdomsmaleri fra 1921 er vakkert i fargene og detaljtro i streken og viser at han har lært av Jacob Somme. Maleriet viser møllebygninger og Gerners fabrikkbygning sett fra nordsiden av elven oppover Fossen.

i en grad ingen i næringslivet ellers var vant med. Fortjenesten lå ikke som før i forskjellen på innkjøpt korn og solgt mel, men i hva statens godtgjørelse til enhver tid utgjorde i forhold til utgiftene, inklusive arbeidslønn. Men også på det området skulle det vise seg at staten ville ha et ord med i laget.

Dette betydde ikke at ikke Moss Aktiemøller også fikk føle tidens trykk. For renten var fortsatt høy. Men i forhold til andre bransjer var det likevel som om man hadde en fallskjerm. Derfor kunne Moss Aktiemøller i løpet av 1920-årene foreta vesentlige tekniske forbedringer: Maskineriet i Nye Dyre Mølle ble forbedret og utstyrt med automatisk melvekt og forblenderiet ble flyttet til Rype Mølle. Bryggene ble også utvidet, slik at stadig større skip kunne legge til. Dessuten ble det installert anlegg for transport mellom pakkhusene. De gamle fraktskipene hadde man mindre glede av nå. Men det tok tid å kvitte seg med dem: Først i 1929

lyktes man i å selge *Viking*, som man hadde budt ut for salg hvert år siden 1921, skipet *Thor* beholdt man til 1934. Johan Nyquist var på denne tiden blitt meget gammel og hadde trukket seg ut av alle aktiviteter. Nå ble den allestedsnærværende H.B. Peterson formann i bedriftens styre. Den daglige ledelse med bedriften hadde likevel A. Bernhoft, inntil han i 1935 overlot sin plass til Hans Arneberg.

I disse årene vendte møllebransjen seg altså til statens monopol. Men ute i samfunnet var kornmonopolet omstridt. I 1926 vedtok Stortinget en lavere grad av regulering. Men alt etter to år strammet de til igjen. Sommeren 1929 trådte en ny lov om kornmonopol i kraft og Statens kornforretning ble opprettet. Staten skulle nå ha enerett på import av korn og hadde pålegg om å kjøpe alt brukbart norskavlet korn. Staten inngikk nå kontrakter med landets møller om formaling etter faste priser.

Nordmenn flest begynte i mellomkrigsårene å bruke mer hvetemel. I Moss hadde møllene best kapasitet til å male rug, men man bestemte seg etter hvert for å lage hvetemølle i Nye Dyre Mølle. En brann forlenget omleggingen, og først i mai 1934 var man i gang. Ellers forbedret man kapasiteten ved å flytte forblenderiet til en ny bygning og gjennom å kjøpe Moss Rismølles eiendommer. Det gjorde virksomheten ytterligere allsidig. I tillegg til de «norske» melsorter kom man i løpet av 1930-årene til å arbeide med kjøp, salg og foredling av mais og ris, med celluloseavfall, kraftfor og kunstgjødsel.

«Et sundt og deilig smørbrødpålegg»

Alfred Heilmann ble i løpet av 1. verdenskrig eiere av Moss Aktiebryggeri og døpte det så om til Moss Bryggeri. Utenom bryggeriet hadde han mange andre jern i ilden, han slo blant annet til seg den tradisjonsrike Gerners Gjør- og Spritfabrik, som holdt til i nabogården.

Både nordmenn flest og folk i Moss hadde på denne tiden en forkjærlighet for mørkt, tungt og sterkt øl. Følgelig var det de mørke ølsortene, som bakk og bayer, som dominerte produksjon og salg fra Moss Bryggeri i mellomkrigstiden.

Heilmann hadde en kreativ, frodig fantasi og mente at de som arbeidet for ham, burde være i beskjeftigelse uavhengig av konjunktorene innen bryggeriets virksomhet. Derfor fant han stadig på nye ting å produsere og selge. Viktigst ble den maltekstrakt fra Moss som han etter 1918 markedsførte under navnet «Moss rene maltekstrakt». «Foruten å være et utmerket styrkemiddel for voksne og barn, anvendes maltekstrakt av bakere til maltkake, vørterkake og vanlig brød. Et sundt og deilig smørbrødpålegg.»

Mossereklame i mellomkrigstiden: Moss rene maltekstrakt må være svært så livgivende, ser det ut til.

Bilene fra Moss Bryggeri ble i tiden etter 1. verdenskrig utstyrt med spesialkonstruerte tanker, som tok godt vare på de kostelige produktene fra bryggeriet.

Utenom ølbrygging satte Heilmann stadig i gang med helt andre tiltak også. I 1920-årene lanserte han «Victoria kjelepulver», håndlaget på bryggeriets gårdsplass. Dette pulveret var beregnet til å hindre skipskjeler i å tære opp. «Familiedrops», laget under ledelse av en dropsspesialist fra Mysen, ble produsert gjennom hele 1930-årene. Fra fabrikklokalene solgte han samtidig tyve kilos flasker med kullsyre foruten tørr-is til Statens kjølelager i Ålesund og andre bryggerier.

Helly Hansens fabrikkhemmelighet

I kriseårene etter første verdenskrig sank omsetningen ved Helly J. Hansen A/S år for år. Både i 1920 og 1921 gikk bedriften med store underskudd; etter et par bedre år gikk det enda tyngrer. I 1927 måtte bedriften gå til en lengre stans. Den norske pengepolitikken siktet mot å bringe kronen tilbake til «pari» og gjenskape den gamle, stabile kroneverdien. Men som kronens verdi steg, prøvde arbeidsgiverne å presse lønnene ned, og både bedrifter og lønnstakere følte ofte at de fikk mindre å rutte med. Pengepolitikken fikk dermed ringvirkninger i form av problemer for næringslivet; arbeidsløshet og kriser i flere bransjer.

Helly J. Hansen A/S følte selv krisen. Men i ledelsen på bedriften var like fullt filosofien at folk trengte regntøy også i dårlige tider. Samtidig søkte man å fornye seg på andre felter. Med det nye korkpatentet, «crown-korken», som med tiden ble enerådende innen øl- og mineralvann, var bedriften tidlig ute. En tysk

Portrettet av fabrikkeier Helly Hansen ble malt av Astri Welhaven Heiberg på bestilling av Moss og Oplands Bank i 1941. Det var ikke det første portrett som ble laget av ham. Han ble i noe yngre år portrettert av Håkon Stenstadvold. Hans hustru, som også var en dyktig sangerinne, Dikken Helly Hansen, er det Einar Viken som har malt. Det ser ut til å ha skjedd i 1930.

fagmann som kjente denne teknikken, ble ansatt alt i 1921, og snart vant man nye markeder. Og trass dårlige tider klarte man å anskaffe nye maskiner også til regntøyproduksjonen.

Helly Hansen var dansk visekonsul i Moss, og ble stundom titulert «konsul». Men i motsetning til H.B. Peterson og H.R. Becker-Eriksen brukte han aldri selv konsultittelen, han var mer moderne av innstilling og ønsket derfor helst å omtales som fabrikkeier – rett og slett. Han tjente gode penger, men hadde få flotte vaner. Og selv om han og hans musikalske og representative hustru godt kunne arrangere vellykte selskaper der de underholdt sine gjester med stil, levde de nokså enkelt og spartansk til daglig.

Bedriften hadde samtidig en særegen bedriftskultur: Fordi teknologien innen bransjen var så viktig, gjaldt det å ligge foran konkurrentene. Derfor ble streng taushetsplikt krevd av de ansatte, ja, de ble til og med tvunget til å underskrive et taushetsløfte når de ble tilsatt. Bedriftens politikk var samtidig å holde en lav profil utad. Pressefolk slapp ikke inn på bedriften. Det er tenkelig at denne mystikken på den annen side kunne gi god reklame for bedriften. Da den unge kjemiingeniør M.B. Landstad skulle begynne i arbeid i 1934, ble han som vanlig avkrevd taushetsløfte. Men begrunnelsen var ganske åpen: «Det er ikke fordi det er så komplisert det vi gjør. Snarere tvert imot!»

Mange år senere tillot han seg å røpe én av hemmelighetene: en sytråd som tålte svovelholdig olje. Vanlig sytråd ble nemlig altfor lett ødelagt under impregneringsprosessen.

Andre patenter eller «hemmeligheter» var av enda større viktighet. Det gjaldt «Linux-kvaliteten», et sort dunlerret som ble belagt med overoksydert linolje. Dette stoffet ble svært lite klebrig, og hadde et tiltalende blankt utseende med sterk appell til både menn og kvinner. Det gjaldt derfor å hindre andre i å finne ut hvordan man fremstilte det.

Disse symbolene vitnet hver på sin måte om aktiviteten på og rundt Helly J. Hansen A/S i mellomkrigstiden. Forsiden på en varekatalog fra 1920 og en reklame for Crownkork.

Utover i 1930-årene lanserte man «Lin-O-Let», som også slo godt an. Og fabrikkens karakteristiske grønne regnfrakker med spensel ble en salgssuksess landet over. I annen halvdel av 1930-årene fulgte nyansettelser, nybygg i Fjellveien, og oppkjøp av en bedrift i Melbu. Tidligere hadde man allerede etablert seg i Danmark.

Hemmelighetskremmeriet på Helly J. Hansen dreide seg ikke bare om reklame og vern mot industrispionasje. Det dreide seg også om trivsel. For hemmelighetene ga utvilsomt bedriftens ansatte en helt spesiell følelse av ansvar og personlig betydning.

Bomull, dongeri og skurefiller

I 1915 kom Sigurd Runhovde til Moss, på oppfordring av sin søster og hennes mann. Slektingene mente forholdene måtte ligge vel til rette for en ny tekstilfabrikk i byen. Familien Runhovde hadde vært blant tekstilpionerene i Norge, og Sigurds farfar hadde vært med på å anlegge både Arne og Dale fabrikker, og Sigurd Runhovde kjente bransjen fra barnsben av.

Den entusiastiske innflytter bestilte straks seks automatiske vevstoler og en spolemaskin fra en mann på Lillehammer. Men ringvirkninger av verdenskrigen vanskeliggjorde leveringen. Da maskinene omsider ankom, sent på høsten 1916, ble de liggende i en haug på gårdsplassen foran Kongens gate 25, der Runhovde var flyttet inn i et lite lokale og hadde satt opp en vævstol som han selv benyttet.

Vognmannen lempet fra seg hele forsendelsen og uttalte deretter litt spottende: «Hvis De får dette sammen, skal De få kjøringen gratis.» Et par uker senere måtte vognmannen til sin store forundring konstatere at vevstolene surret og gikk uten problemer.

«Surrogatstoffer» og «kunstsilke» var av tidens løsen, og eksperimenter med dette ble belønnet, ikke minst fordi verdenskrigen gjorde tilgangen på naturstoffer vanskelig. Runhovde satte

Ved Aug. P. Horns fabrikker på Vårli ble det fremstilt både regntøy og arbeidstøy. Det var svært trangt på arbeidsplassen. Vi ser klart hvor sterkt det håndverksmessige innslaget var i tekstil- og skotøyindustrien i Moss. Det andre bildet viser også et interiør fra Aug. P. Horns fabrikker.

derfor i gang med å lage «papirkler» med et par andre, selvproduserte maskiner. Det resulterte i et statsstipend – og adskillig ære.

Etter krigen kom tallet på vevstoler opp i 24. Det resulterte i den første flyttingen av bedriften – til et større lokale i Storgaten. Noen år senere utvidet man kapitalen og ble aksjeselskap. Men Runhovde fortsatte som disponent. I denne tiden spesialiserte man seg på dongery. At Runhovde var verdsatt som en viktig mann i bransjen, kom til uttrykk i at han fikk æren av å representere Norge ved festligholdelsen av 150-årsjubileet for historiens første spinne-maskin, Spinning Jenny, i England i 1927.

Fra 1921-1929 drev Moss Bomuldsvæveri i stor grad også postordreforretning. Omreisende agenter brakte bare med seg prøver på bomullsbusseruller, skjorter og kjoler. Ordrene ble sendt direkte til fabrikk og kundene fikk varene tilsendt i posten. Etter hvert begynte man å importere billige ferdigproduserte varer fra utlandet i stort antall og selge dem på samme måte. En lov av 1929 satte en stopper for dette, den bestemte at bare egenproduserte varer skulle kunne selges gjennom postordre.

Faktisk hadde da også Moss Bomuldsvæveri i en periode konkurrert med seg selv. De store importerte varepartiene var i ferd med å slå bena under deres egen produksjon. Og om importen skapte like stor profitt på firmaet, ble det færre arbeidsplasser av det.

På nyåret i 1924 kom ytterligere en tekstilbedrift til Moss. Da startet Aug. P. Horns konfeksjonsfabrikk i Kristiania en filial i Moss. I løpet av to år viste virksomheten i Moss seg så vellykket at Horn flyttet hele fabrikk over til Vårli på Jeløy. 177 arbeidere og en god del funksjonærer fikk nå arbeid; blant dem var det riktig-

Trubiskjorten fra Aug. P. Horn virker både stilig og sporty på dette bildet.

nok mange mindreårige jenter og gutter som sto for forefallende arbeid og løp ærend for de voksne.

Arbeiderpartiets avis tok sjeldent positive ord i bruk når de skulle karakterisere en bedriftseier. Men Aug. P. Horn kalte de en «fornem arbeidsgiver». Det var fordi han ga samtlige arbeidere full lønn og juleferie til langt ut i januar. Kanskje lå det et moment av taktikk fra avisens side i dette også. Ved å rose én bedriftsleder, kunne de kanskje lure andre til å innføre like gode velferdstiltak.

Det var fortrinnsvis arbeidsklær som ble produsert hos Horn. Bedriften var splittet opp i underavdelinger som gikk under ulike navn. Man hadde en egen avdeling for trikotasje, en egen avdeling for arbeidsklær, A/S Dongry, der man produserte bukser, kjeledresser og overalls i slitesterke stoffer.

I 1930 la også Sigurd Runhovde om driften på sin bedrift og kjøpte Røstad Mølle, en stor, dominerende seksetasjes bygning ved Storebro og utvidet driften. Det var fordi Høie Fabrikker A/S, der man tidligere hadde farget sine stoffer, nå var brent ned. Følgelig måtte man selv overta fargingen. Ved Fossen fikk bedriften en bedre base, og ble en enda mer betydelig arbeidsplass i Moss. Produksjonen ble samlet i den gamle møllebygningen og fabrikken fikk en flott spisesal som ble dekorert av en ung kunstner fra Moss, teatermaler Chr. Stenersen.

Fabrikken hadde en gulvflate på tre tusen kvadratmeter. I tre saler satte man etter hvert opp 58 vevstoler med tilbehør. I løpet av 1930-årene steg antallet ansatte til femti personer. Men veveriet på Helly J. Hansen, der man bare produserte lerret til egen produksjon, hadde til sammenligning hele 110 vevstoler.

Rekrutteringen til tekstilbedriftene i Moss skjedde ofte via familiekontakter. Etter folkeskolen var Gerd Stanger ett år

hjemme og hjalp sin tante i huset. Så ble hun konfirmert og var moden for arbeidslivet. Tanten hadde en venninne med en datter på Runhovdes bomullsveveri. Slik fikk hun høre om en ledig jobb.

Hennes arbeid besto i å legge spoler i maskinen. Maskinene var ellers temmelig automatisert. Men når bommen var tom, måtte det skjøtes. Denne «knytingen» skjedde for hånd i hele mellomkrigstiden og det var vanskelig arbeid. Da Gerd Stanger ble noen år eldre, fikk hun lære å veve. I den nye jobben steg lønnen fra 18 kroner til 32 kroner uken.

Det var skiftarbeid. Jentene jobbet enten fra seks om morgenen til halv tre eller fra halv tre til elleve, litt kortere på lørdagene. Når Gerd Stanger jobbet på første skift om mandagen og maskinene hadde stått stille siden lørdag, ble hun alltid syk. Til dags dato vet hun ikke nøyaktig hvorfor. Det hadde noe med fargeprosessen på bomullsspinneriet å gjøre. Hun hadde fet hud, og var blå over alt når hun kom hjem om mandagen. Slike ettermiddager måtte hun ta det fullstendig med ro, hvile og spise.

Det hendte flere ganger at det ble mindre branner ved fabrikkene. «En gang det skjedde, fikk jeg panikk og ble bare stående og peke. Først da oppsynsmannen kom og sa vi skulle løpe, kom jeg meg av gårde.» Likevel var ikke Runhovde den fabrikkene i byen som hadde flest branner, mente de ansatte. «Skurefilla» – Grimsrød Fabrikker – eller Det mekaniske Væveri, som det også ble kalt, hadde større problemer. De var en fjerde, mindre tekstilbedrift i Moss. De produserte «kluten med den røde tråd».

Jentene hos Aug. P. Horn, på Moss Bomuldsvæveri og Grimsrød Fabrikker kjente ofte hverandre, for de var jo stort sett kvinner og dessuten fagorganisert sammen. Det ga dem adskillig å snakke om.

Mens det var mange menn ansatt hos Helly J. Hansen og endel hos Aug. P. Horn, var Runhovdes bomullsveveri og Grimsrød Fabrikker nesten rene kvinnearbeidsplasser med menn bare som reparatører.

Mellomkrigsårene var i det hele tatt en omstillingsperiode for næringslivet i Moss. Byen ble mindre preget av storbedriftene og mer av de mange småbedriftene i byen – ikke minst av skofabrikkene, hermetikkfabrikkene og tekstilbedriftene, som ga arbeid til mange kvinner. Det førte en større del av befolkningen totalt ut i arbeid – og sikret økonomien i mange familier også om mannen i huset ble arbeidsledig.

Anna Hagman bryter med Arbeiderpartiet

I november 1920 sto det en sensasjonell annonse i Moss Socialdemokrat som da ble redigert av Arne Magnussen. Der tok Carl Svendsen, Anna Hagman og Josef Litschi, kanskje de tre mest kjente arbeiderpartipolitikere i Moss, åpent avstand fra ledelsen i

I stridighetene innen den sosialistiske leir i 1920-årene markerte Jørgen Kr. Jacobsen seg først til fordel for Komintern og Sovjet, mens Josef Litschi og Halfdan Kildahl begge tilhørte «Socialdemokratene», som ville arbeide mer parlamentarisk og tradisjonelt. Men da Arbeiderpartiet siden ble gjenforent, ble de alle ordførere etter tur.

sitt eget parti: «Undertegnede indbyr hermed til dannelsen av en socialdemokratisk opposisjonsgruppe,» het det. De «beste» navn i Moss Arbeiderparti var altså sterkt misfornøyde med sitt parti. Det skyldtes at det var utviklet sterkt avvikende oppfatninger av hvordan man skulle takle den krisen som utviklet seg etter 1. verdenskrig.

Fra midten av 1. verdenskrig hadde det funnet sted en sterk radikaliserings innen partiet. Da krigen var over, spredte det seg bølger av streiker og lock-out, særlig innen gruve- og jernindustrien. Utviklingen var ikke særegen for Norge, tvert om. Både Tyskland og Russland var i fullt opprør.

Bolsjevikene lyktes i løpet av 1917 å feste sitt grep om massene i Russland. Om det gikk på samme vis i Tyskland, det mest industrialiserte land i verden, ville det ikke vare lenge før det ble omveltning i Norge også. På Arbeiderpartiets landsmøte i 1918 seiret «den nye retning», som ønsket å holde nær forbindelse med de revolusjonære krefter i Tyskland og Russland – og partiet fikk ny, radikal toppledelse.

Komintern var den kommunistiske internasjonale samarbeidsorganisasjonen for alle arbeiderpartier – og Det norske Arbeiderparti hadde sluttet seg til, inspirert av muligheten for en revolusjon i flere land enn Russland. I Norge oppfattet mange det som om tilhengerne av Komintern, var folk som ville la politikken i Norge fastlegges på diktat fra Moskva. Resultatet ble splittelse innen arbeiderbevegelsen. I Moss gikk det riktig ille.

Alt kommunevalget i 1919 viste en klar tilbakegang for Arbeiderpartiet. Velgerne følte nok den indre maktkamp som bygget seg opp. Annonsen i Moss Socialdemokrat i 1920 førte til at grensene ble trukket helt skarpt. Radikaliseringen av Arbeiderpartiet hadde ført til nye ledere også i Moss. To unge arbeidere, Fridolf Heintz

KOMMUNEVALG
I MOSS 1919-1925 –
SPLITTELSE ALLE VEGNE

Partier	1919	1922	1925
Høire	10	10	–
Frisindede	–	8	–
Det borg.parti			17
Venstre/Frisind.	12		
Venstre		0	
Avholdsfolket	6	4	3
Socialdemokratene		11	12
Arbeiderpartiet	16	11	12
TILS	44	44	44

og Sigurd Hansen, markerte seg som tilhengere av Komintern og partiledelsen i Kristiania.

Opposisjonsgruppen begynte nå å utgi sitt eget blad, *Ekstrabladet*. Arne Magnussen, som var enig med dem, overtok redaktørjobben – og måtte slutte i Moss Socialdemokrat.

I mars 1921 toppet striden seg. Da ble det avholdt et stormende møte i Folkets hus. Hansen og Heinz fikk flertallet med seg og ekskluderte like godt hele opposisjonsgruppen, en hel rekke av partiets mest trofaste slitere. Men flertallet var svært knapt. Av de 216 som var til stede, ga 109 sin støtte til eksklusjonene. Josef Litschi, Anna Hagman, Carl Jenssen, Jens R. Schreiner og Arne Magnussen måtte forlate Folkets hus. Kort etter dannet de sitt eget parti, Moss Socialdemokratiske Arbeiderparti. «Høyresocialistene» ble de nå gjerne kalt. Og tonen mellom de gamle partifeller kunne i årene som fulgte til tider bli svært hard.

Men det var ikke bare unge menn som ble tilbake i Arbeiderpartiet. Om Anne Hagmann meldte seg ut, ble Maren Grimsrød igjen i Arbeiderpartiet. Hun var gammel nå – men like rød og kampberedt som i sin tidlige ungdom.

Etter splittelsen tilsatte Moss Arbeiderparti en ny mann som redaktør av Arbeiderpartiets omdøpte avis, *Folkets Blad*. Det ble den 38 år gamle Nils Gjersest. Han var innflytter, var ikke engang fra Østfold. Født i Ålesund som han var, virket språket hans avstikkende på mange. Men denne mannen hadde både et skarpt hode og en spiss penn. Han var dessuten svært glad i å skrive. Mens han i yngre år hadde vært medarbeider i *Nybrott* i Ålesund, hadde ingen ringere enn forfatteren Johan Falkberget vært hans personlige veileder i skrivekunsten.

Soldater på Thorneløkken

1920 hadde vært et år preget av flere mindre streiker. I 1921 startet «Storstreiken.» Den begynte blant havnearbeiderene i

Bebyggelsen inne ved Krapfoss er fotografert fra Moss i 1920-årene. På denne tiden var det vokst opp en nokså omfattende trehusbebyggelse der.

Her ser vi den gamle Krapfoss-broen på nært hold. Den var et vakkert stykke gammeldags brobygger-kunst.

Kristiania, men spredte seg også til Moss, der arbeidere på brygga og på cellulosefabrikken ble tatt ut i streik.

I mai 1921 ble en militærstyrke på 150 mann lagt til Moss. Noen av dem ble innkvartert i Tivoli, noen ble innkvartert på Thorne-løkken. De var ment å skulle være en reserve for politiet dersom det kom til konfrontasjoner med de streikende.

Først etter mer enn et halvt år var streiken over. Streikebidragene var små. Mange familier led stor nød. Økonomisk vant ingen arbeidere noe på denne streiken. Likevel har mange ment at den fikk avgjørende betydning, rent moralsk. For i mange fagforeninger begynte man etter dette å øke avgiftene til streikekassene. Muligheten for fremtidige aksjoner sto med ett mer realistisk for de fleste. For de overbeviste og sterke i troen, ble streiken av det gode. For andre føltes det motsatt. Fagorganisasjonene mistet medlemmer i begge de årene som fulgte i kjølvannet på streiken, rundt ti prosent hvert år.

I Arbeiderpartiet var enheten innad truet av mer enn striden om hvor hardt man skulle kjempe med streiken som våpen, for synet på den internasjonale utviklingen opptok manges oppmerksomhet svært. Moss Arbeiderparti ble i årene etter 1921 i særlig grad en møteplass først og fremst for unge, kamp- og diskusjonslystne menn. Men ikke engang de var altfor enige seg imellom. I løpet av få år skulle det enda en gang oppstå alvorlig splittelse.

Situasjonen ute i den større verden fremsto i mellomtiden som mer stabil. I Tyskland var keiserdømmet avskaffet. Et demokratisk, parlamentarisk styresett så ut til å innarbeide seg. Revolusjonen hadde uteblitt. I Sovjetunionen forsøkte man på den annen side å «bygge sosialismen». Men det måtte skje på egen hånd. Det betydde både kompromisser og mye indre strid. Sovjet-nyhetene som

nådde Norge via utenlandske korrespondenter, var ikke like entydig entusiastiske som før. Men den massive kritikken mot Sovjet fra borgerlig hold var ennå ikke satt i verk. «Verden» var avventende. Folk i Moss var, som mange andre steder, usikre og mildt kritiske. Noen mente at dersom Norge fortsatte som medlemmer i Komintern, betydde det at landet lot seg «lede» fra Sovjet.

På denne tiden var Sigurd Hansen formann i Moss Arbeiderparti. Han var som før tilhenger av Komintern og ønsket nært samarbeid med arbeiderpartier i alle land. Men nå gikk flertallet i Arbeiderpartiet, både i Moss og ellers i Norge, inn for å bryte de nære, internasjonale forbindelsene. Jørgen Kr. Jacobsen, en ung og staut bakersvenn, ledet an i kampen mot den radikale formannen. Jacobsen kjempet hardt for å få lokalavdelingen i Moss til å følge den kurs flertallet i Arbeiderpartiet ellers i landet sto for. Resultatet ble til slutt enda en splittelse. 14 medlemmer forlot møtet med Sigurd Hansen i spissen, 54 ble igjen sammen med Jørgen Kr. Jacobsen. Og så fikk man et tredje arbeiderparti i Moss: Moss Kommunistiske Parti. Sigurd Hansen ble leder for det. Han hadde mye tillit rundt på arbeidsplassene. Men det ble bare få av arbeiderne i Moss som fulgte ham inn i det nye partiet.

«Buffalo» fra Værftet

I oktober 1923 brøt det ut en ny storstreik i Norge. Den ble i samtiden kjent som «Jernstreiken». Også den startet i hovedstaden. Lønnen i verkstedsindustrien var nemlig blitt satt ned som følge av at kronen ble oppskrevet. Mange arbeidere nektet å finne seg i det. Ved flere bedrifter ble arbeidet lagt ned spontant da Mekaniske Verksteders Landsforening innførte lønnsnedslag.

Streiken ble straks stemplet som ulovlig. Norsk Jern og Metallarbeiderforbund var uforberedt på de sterke reaksjonene som meldte seg blant arbeiderne. Derfor forsøkte de en tid å bremse streikeaktiviteten, og mange klubber valgte derfor å avholde seg fra aksjon, tross sterk kampvilje.

I Moss ble det sympatistreik ved Il-O-Van, en nyetablert fabrikk som spesialiserte seg på kjøkkentøy og arbeidsredskaper i aluminium. Streiken resulterte, noe overraskende, i en lock-out mot alle jernarbeidere i Moss våren 1924. Arbeiderne i Moss kom likevel noenlunde mette og skadefrie gjennom denne lock-outen. det skyldtes penger man alt hadde samlet i streikekassene.

En verre skjebne enn lock-out rammet imidlertid en rekke mossefamilier. For en av byens til da «beste» arbeidsplasser, skipsverftet, råkete med ett ut i krise. Fra 1921 til 1926 ble arbeidsstokken redusert fra seks hundre til åtti mann. Tallet på ansatte fortsatte å ligge like lavt helt til 1928.

Dette ungdomsbildet av Emil Andersen må være tatt helt i begynnelsen av 1920-årene.

I mange arbeidermiljøer utviklet det seg derfor en krise-stemming. For det så ikke ut til at de kunne gjøre noe med det som foregikk. I 1926 holdt ikke verftsklubben engang årsmøte. Klubbformann Sverre Danielsen ville trekke seg. Og ingen våget overta, for det ville neppe bringe dem ære. Moss Jern- og Metallarbeiderforening måtte derfor overta klubbstyrets funksjoner i halvannet år.

I mellomtiden var verftet gjenoppstått under navnet A/S Moss Verft & Dokk. I noen få år ble det større etterspørsel etter skip og dermed ble stadig flere arbeidere tatt inn igjen. Det førte følgelig til ny aktivitet også i fagforeningen – for en tid.

En av de unge, radikale arbeiderne som markerte seg på venstre fløy i den politiske strid i disse årene, var en kortvokst, men kraftig kar som het Emil Andersen.

Han hadde vært ansatt ved skipsverftet siden han var 16 år. Hans kusine jobbet på Noblikk og hadde vært med i Moss Jern- og Metallarbeiderforening fra hun var 15. Men første gang hun hørte sin fetter holde en tale, var på et fagforeningsmøte midt i 1920-årene.

Å høre ham tale til så mange gjorde inntrykk på henne. For «han Emil» snakket alltid til hjertet. Han skildret levende hvordan det var å ha mange unger og lite plass; uten å nevne navn skildret han en trangbodd barnerik familie i Brätengaten som ikke hadde plass til juletre. Men tre måtte de ha, om de så måtte heise det opp i taket hver natt. Emils egen oppvekst hadde vært av samme slag. Far hans døde mens moren gikk med ham i magen. Slik vokste han Emil opp, farløs og yngst i en fattigslig søskenflokk på seks i et knøttlite anneks til Høstegården i Kongens gate 27.

Emil Andersen var liten, men tett. Han trente som ung med vekter, fordi han ville bli større og sterkere. Tidlig i 1920-årene prøvde han seg også som bokser. Kanskje var det den kraftige nakkemuskulaturen hans som siden ga ham tilnavnet «Buffalo Bill».

Det var i alle fall klart for enhver at denne ungguten både var kampinnstilt og flink til å få folk med seg. Idrett fortsatte han å interessere seg for resten av livet. Han fikk ikke mange premier, men nokså mange verv innen arbeideridretten. Til gjengjeld skulde han med årene drive det meget langt på den kamparena som det politiske liv representerer.

Spritkanner på Værla

Under 1. verdenskrig ble det laget restriksjoner både for salg og fremstilling av alkohol i Norge. Men det skjedde i en forvirret tid. For reglene var mange og ingen visste helt hvor grensene gikk mellom lovlig og ulovlig virksomhet. I 1919 ble det avholdt en veiledende folkeavstemning. Den endte med flertall for tanken om totalt forbud mot salg av både vin og brennevin.

Ble mossingene dermed totalt avholdende? Neppe. Både folk og fe hadde for det første behov for «medisin», så det ut til.

Her fløt det spritkanner i land! Det lille bildet viser ytterspissen av moloen på vestsiden av Kanalen – med fyrlykten fra 1888. Det store bildet viser den indre delen av vestre kanal-molo og bebyggelsen videre mot sørvest.

Utallige var de resepter som legene i Moss skrev ut på sprit i disse årene. Samtidig vokste hjemmeproduksjonen av alkohol.

Og smugling ble særlig lønnsomt, enten den ble drevet i liten stil av matroser eller maskinister – eller i stor stil, med egne smuglerfartøyer. Moss ble både i samtiden og i ettertidens litteratur om jobbetiden, regnet som en sentral by for trafikken. Og når det gjaldt enkelte borgere i byen, var det lett å observere at luksusforbruket fra 1. verdenskrig fortsatte med fritidsbåter og fine vaner som ingen helt ante grunnlaget for. På søndre Jeløy kom det smuglervarer fra sjøen. Fiskerbåtene hentet varer ute i fjorden, ofte slepte de spriten etter seg i en line festet til en «zeppeliner», en jernramme. Ingen visste nøyaktig hvem som formidlet varene videre. Eierne av Reier gård, en tidligere skipsreder ved navn Sigurd Herlofson, hadde godt overblikk over fjorden, men har siden benektet ethvert kjennskap til trafikken. Han satt bare «som sofabonde på Jeløy og ventet på at Vårherre skulle la solen skinne på og la det regne over rettferdige og urettferdige.» Først i annen del av 1920-årene gikk han igjen i gang med redervirksomhet.

Fridtjof Evensen minnes den dag i dag hvordan det ble solgt sprit fra et hus nær ham i Bråtengaten. Det fantes den gangen en delvis statslønnet politimann på hvert politikammer, en «statspolitibetjent». Disse politifolkene hadde tilleggskurs og bedre lønn og kunne beordres til andre deler av landet på spesialoppdrag, men hadde lokalt et særlig ansvar for å etterforske smuglersaker, for de krevde ofte samarbeid på tvers av politidistriktene. En dag kom den lokale statspolitibetjenten med forsterkninger fra politikammeret – på razzia. Politifolkene gjennomsokte både skuffer og skap, kjeller og loft. Mens det pågikk, satt en gruppe av strøkets kvinner pyntelig samlet rundt stuebordet; de sydde, strikket og snakket lavmælt for ikke å forstyrre politiet. Bordet var nokså stort. Etter tidens skikk var det forsynt med en tung, sid duk med plysjkanter. Under duken hang spritkannene tett – i hver sin krok.

Avisene pisket i denne perioden opp alles interesse ved å detalj-skildre dramatiske «trefninger» mellom politi og utenlandske importører, ikke minst i området mellom Færder og Hvaler. Jageren *Seeteufel* lå nemlig stasjonert i Larkollen og jaktet ivrig på smuglerskuter som *Paul Weber*, en beryktet skute som ble eid av en tysker med samme navn, som offisielt drev «Westholsteinische Fischerei-Gesellschaft» i Hamburg.

Smuglerskutene kunne ofte legge seg til utenfor Hvalerøyene i påvente av kunder. Men det hendte politiet nådde dem først. Da gjaldt det å lempe spritkannene over bord før man ble tatt. Og kannene kunne stundom flyte så langt som til Værå. En gang kom det mange på én gang. Senhøstes 1925 var det blitt droppet et større parti whisky et sted i nærheten, sannsynligvis utenfor Revlingen. Kannene drev innover og ble oppdaget i grålysningen mens de lå og fløt i Værå. Fra Aug. P. Horns fabrikk løp nær

sagt hver eneste syerske ned til stranden, fylte kaffekanner og hva de enn måtte ha for hånden med sprit. Noen kanner ble gjemt i sivet eller skjult i båtene. Innen politiet kom, var mesteparten av den dyrebare væsken i sikkerhet. Om kvelden ble det fest med dans på løkka til Sprint, og det ble kokt toddy i bryggepanna til Lina Sørensen. Så spilte man opp med trekkspill og munnharmonika.

Alkoholspørsmålet var lenge blant de spørsmål som virket splittende sosialister imellom. For det var mange i arbeidermiljøene som var temmelig ivrige i sin motstand mot alkoholen – de hadde sett hvilke triste resultater overdreven drikk kunne føre til i enkelte arbeiderhjem. På den annen side var alkoholen på mange arbeidsplasser ansett som et så viktig solstreif i en hard og gledesløs tilværelse at tanken om alkoholforbud ble avfeid med forakt. Tidligere i århundret hadde glassverksarbeiderne presset Moss bystyre til å tillate ølsalg for en butikk nær fabrikk fra kl. 7 om morgenen. Mange anså rett og slett avholdsfolk som umandige, kvinnfolkaktige individer.

Mens arbeiderbevegelsen sto splittet, var partiet Venstre derimot tilhengere av forbud mot salg av alkohol. I Høire og Frisindede var man motstandere av alle forbud. I Moss og flere andre norske byer hadde man et eget Avholdsparti, og både Hans Aase og Amanda Sengeløv var vel kjent i byen for sin virksomhet i dette partiet.

Smugling ble en god sidenæring, særlig i årene frem til 1925, da tollvesenet mente de hadde fått bukt med mesteparten – og gikk inn for å begrense hjemmebrenningen i stedet. Samtidig var det imidlertid som om alkoholspørsmålet tapte sin politiske sprengkraft. Noen forsto at forbud ikke var det beste middel i kampen mot alkoholen, andre mistet entusiasmen for «saken». På merkelig vis skjedde det en holdningsendring samtidig over store deler av USA, i de fleste norske byer – og i Moss.

I 1927 ble A/S Vinmonopolet gitt tillatelse til å selge vin. Året etter var det folkeavstemning om hvorvidt de også skulle få tillatelse til å selge brennevin. 1882 mossinger stemte for, 925 mot. Det var et tydelig tegn på at «vinden» hadde snudd.

Ikke alle endret standpunkt om vinden snudde. Arne Magnussen satt på Stortinget i denne perioden, men var tilhenger av forbud til det siste. En uttalelse fra ham i den avgjørende stortingsdebatt gjorde ham landskjent: «Herr President,» hadde Magnussen sagt, «det gjærer i det norske folk i dag!» Han hadde nok ikke helt rett. Men faktisk ser det ut til at det ble mindre gjæring i hjemmene i Moss etter at Vinmonopolet ble åpnet.

En hissig stadsingeniør

Drikkevannet ble med årene et problem for adskillige av Moss bys innbyggere. Så tidlig som i 1914 rettet formannskapet en hen-

Borgermester Hans Aase var opprinnelig lærer – og representant for Avholdspartiet. Høyremannen Joh. Fredrik Thorne var mer livsglad og humoristisk. Han har både vært redaktør, advokat, banksjef – og ordfører i Moss. Maleriet viser mer av den seriøse banksjefen enn den selskapelige gentleman.

stilling til sunnhetskommisjonen om å «optage til Overveielse de Foranstaltninger som bør treffes for at bedre Byens Drikkevand». Samme år fremla Carl Ludvig Stabell et forslag til renseanlegg ved Vogtsgate. Moss helseråd oversendte i 1916 et nytt forslag til formannskapet. Og til plass for dette anlegg kjøpte byen Vogtsgt. 38.

Det løste ikke på noen måte saken. I mellomtiden var dessuten Stabell død. Han ble i løpet av få år avløst først av én, siden av en annen stadsingeniør, og det var ikke nødvendigvis noen fordel. Ingvald Ystgaard ble den første. Han satt i tre år, men klarte slett ikke å løse problemet med byens drikkevann.

I Moss bys historie bør han snarere berømmes som mannen som prosjekterte og gjennomførte byggingen av den nye Værlebryggen, som for sin tid var et stort og dristig prosjekt. Bryggen ble anlagt som en pir, fikk fem hundre meter lang kai og åtte meters dybde utenfor og sto ferdig i 1921.

Stadsingeniør Ystgaard arbeidet parallelt med vannverksprosjektet. Alt i 1920 foreslo han at Moss by skulle utbygge et renseanlegg med klorkalkoppløsning anvendt som steriliseringsmiddel. Dette anlegget tenkte han å anlegge ved Ørebukten. I

1920 nedsatte formannskapet derfor en ny komite «Til å forbedre øket vannforsyning til byen og bedre drikkevann».

I mellomtiden hadde Ingvald Ystgaard forlatt Moss. Hans etterfølger i stillingen, Otto Smith-Meyer, tok også vannverks-spørsmålet svært alvorlig og foreslo å anlegge ny pumpestasjon ved Krogsvoldnebb, innerst i bukten mellom Neset og Øreveien. Som sine forgjengere var han en teknisk og vitenskapelig velutdannet og dyktig mann. Men hans temperament var av det voldsomme slaget, dessverre. Stadsingeniør Smith-Meyer var meget sta, og slett ikke redd for å si sin mening. En opphetet diskusjon mellom ham og borgermester Hans Aase om et kommunalt anliggende endte med rettssak. Det vakte adskillig indignasjon, og ga folk i byen nok å snakke om.

Men hvorvidt den temperamentsfulle Smith-Meyer faktisk hadde slått sin opponent, tidligere gymnastikklærer Aase, eller om han bare hadde viftet i luften med sin hanske, ble aldri helt klarlagt.

Vårli-utvidelsen

Da Moss overtok Breidablikk og tok det i bruk som rådhus, var det bare en brøkdel av den opprinnelige tomten man kjøpte. Riktignok hadde man hatt muligheten til å kjøpe hele løkken som hørte til huset – og det til god pris. Men formannskapet ville spare og syntes prisen var for høy. Og dermed fortsatte forhandlingene.

Den politiske konstellasjon i bystyret var på denne tiden vanskelig. Tidene var harde, arbeidsløsheten økte, bankene hadde problemer og politikerne var innbyrdes splittet. Kanskje bidro det til å trekke saken ut at man visste at i det minste én av Thornes arvinger var i pengenød. Etter lange forhandlinger ble tomten på over 37 mål, midt i Moss til slutt lagt ut til auksjon. Det skjedde i

«Svenska föreningen i Moss» under et møte i 1920. Det var lenge siden de fleste av svenskene i Moss var kommet til byen, men fortsatt følte de behov for å samles for seg selv. Det er representanter for en mengde kjente «svensketeleter» i Moss med på dette bildet.

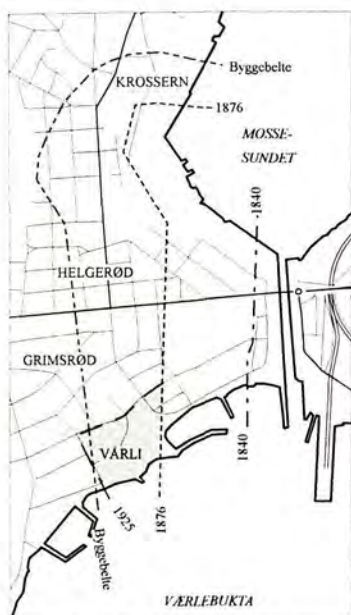

17. mai 1925: På dette tidspunktet var arbeiderbevegelsen splittet i synet på nasjonaldagene. Men skolebarna feiret alltid dagen. På dette bildet er det interessant å se Søndre Jeløy skole i marsj gjennom Dronningens gate – lenge før det var på tale å slå de to kommunene sammen.

1930. En av Johan H.P. Thornes slektninger, nevøen Joh. Fredrik Thorne, fikk en mindre tomt. Resten ble delvis regulert til gater og park, dels regulert til byggetomter som byen senere kunne selge. Under auksjonen fikk byens representanter tilslaget på kr. 74 000. Sannsynligvis var den transaksjonen en av de økonomisk sett heldigste i hele Moss bys historie.

Både i 1916 og i 1919 var det blitt nedsatt komiteer i kommunal regi som skulle se på mulighetene for byutvidelse. Mens man utredet spørsmålet, ble det drøftet å innlemme adskillige områder på Jeløy, men ingen fremmet forslag om å forene de to kommunene fullstendig. Full sammenslåing mellom en by og en landkommune hadde man den gang aldri vært vitne til i Norge. Regelen var at en by utvidet grensene sine gjennom å tilegne seg en tilgrensende del av en nabokommune.

Østsiden av Jeløy: Kartet viser oss for det første den delen av Jeløy herred som ble avstått til Moss by i 1876, sammen med Jernverksområdet. Dessuten er også det lille området rundt Vårli som ble innlemmet i Moss by i 1925, tegnet inn. Jeløy herreds eget byggebelte er det tredje feltet som er avmerket. For selv om Jeløy i årene rundt og etter århundreskiftet ønsket tilflytting fra Moss, var de nøye med å verne jordbruksinteressene i kommunen.

I 1922 vedtok Moss bystyre første gang å gå til byutvidelse i retning mot Rygge. Så fikk man betenkeligheter og gikk tilbake på beslutningen. Realiteten bak dette var at Moss var blitt en betydelig jordeier i Rygge. I 1917 kjøpte byen store deler av Kallum og Melløs av Olaus Andreassen.

Hensikten var å fortsette Skarmyr-utbyggingen i retning Melløs. Resultatet ble inntil videre i stedet at Melløs ble drevet som jordeiendom under forpakter Ole Fløgstad.

På Jeløysiden var bystyret lenge mer betenkt når det gjaldt tomtekjøp. Enda de sto under press, forsøkte ikke bystyret å legge inn bud på Orkerød eller Helgerød da de var til salgs. Jeløy herred kjøpte derimot Bellevue i 1916 og parsellerte ut byggetomter av arealene. Først i 1925 fant Moss det naturlig og rimelig å kjøpe endel jord som var utskilt fra det tidligere Grimsrød under navnet Vårli. Sluttresultatet på denne prosessen ble en byutvidelse på Jeløysiden, som vanligvis omtales som innlemmelsen av Vårli.

I september 1925 gikk man opp grensene anført av stadsingeniør Smith-Meyer. Byen hadde dermed vokst ytterligere. Men innlemmelsen av Vårli løste på langt nær Moss bys ekspansjonsproblemer. Det skjøt raskt opp nye hus her, men de ble ikke «moderne» slik som husene i Krossern og på Skarmyra. Snarere ble det bygd gammeldagse småhus i tre, de var like av utseende, men alle hadde spisse møner og gammeldagse vinduer.

Bibliotek og lydfilm

Spørsmålet om en separat bibliotekbygning var ofte fremme i den offentlige debatt. I en beretning fra 1926 ble både biblioteklokalene i Moss Middelskoles bygning og temperaturen der sterkt

Moss folkebibliotek før og etter nybygget: Fotografiet gir et godt inntrykk av utlånsvirksomheten ved Moss folkebibliotek i 1923. På det tidspunkt hadde biblioteket tilhold på middelskolen.

Postkortet fra 1930 viser byens gave til seg selv, en bygning reist med bibliotekformål spesielt for øye. Legg merke til den flotte kobberkulen med spir på venstre side oppe på taket, den var kronen på verket til arkitekt Dahl. Dessverre blåste hele kulen ned tredve år senere.

kritisert. At lånerne søkte til biblioteket i store mengder, var bra. Men det var ingen grunn til å fryse dem ut, bokstavelig talt.

Mange middelstore byer hadde på denne tiden fått egne bibliotekbygninger. I Kristiania hadde man fått eget hus til en filial, men arbeidet videre med planene om nytt bygg for hovedbiblioteket. I Moss holdt man nær kontakt både med overbibliotekar Arne Arnesen på Deichmanske bibliotek og Karl Fischer i Kirkedepartementet, og de anbefalte så sterkt de kunne at også Moss skulle bygge egen bygning for bibliotekformål. I 1919 var det blitt avsatt penger av kinematografens overskudd til en ny bibliotekbygning, og bryggerieier Heilmann hadde donert en større sum til samme formål.

Slik sett var man på god vei til nytt bygg da borgermester Hans Aase søkte om å få benytte tomteplass i hagen til Chrysties gate 1. Stadsingeniør Smith-Meyer var enig med Aase i dette spørsmålet, og tok kontakt med arkitekt Ragnar Dahl, som leverte en flott tegning til nytt bibliotekbygg.

Arne Magnussen var ordfører på denne tiden, og lyktes i å løse byggesaken gjennom med tverrpolitisk enighet. I en tid der også arbeiderbevegelsen sto splittet, vitner det om god manøvrerings-evne. Det var adskillige byer i Norge som hadde fått bibliotekbygg rundt 1910. Men mange byer drøydde lenger enn Moss.

Hovedstaden, som hadde arbeidet mye lenger med tilsvarende planer, fikk bygningen ferdig senere enn Moss, der bygningen ble ferdig i 1927.

Det nye biblioteket ble en vakker bygning og var sentralt plassert i forhold både til skole og forretninger nede i byen.

Inne i biblioteket ble det plass til både barneavdeling, åpne hyller og lesesal for voksne. Maleren Paul Ansteinsson, rektor ved Haandverks- og Kunstindustriskolen med gode kontakter innen bibliotekvesenet, fikk ansvar for utsmykning av barneavdelingen og valgte å dekorere rommet med eventyrmalerier. Lærer P.M. Trapness ble ansatt som sjefsbibliotekar i full stilling, og frøken Ebba Navestad ble hans assistent. I hele mellomkrigstiden tok lærer Lars Storstein seg av alt arbeide med barne- og ungdomsbøker. Først etter krigen opprettet biblioteket en egen stilling som barnebibliotekar – og to utlånsstasjoner.

I annen etasje i den nye bibliotekbygningen ble det åpnet for andre aktiviteter. Moss folkeakademi benyttet lokalene mellom 1927 og 1940 og en rekke kunstnere og forfattere fant gode tilhørere der. Men det ble nok aller viktigst for bygningen at Scala kino fikk lokaler der. Bibliotekstyret hadde ikke noe imot det – det var tross alt kinopenger som hadde muliggjort bygget. Men det måtte være en forutsetning at man sikret forsvarlig brannsikring.

Akkurat i disse årene fikk Moss en ny kinopolitisk diskusjon. Denne gangen var spørsmålet hva man mente om filmer med lyd. For Moss betydde lydfilmen store investeringer i nytt maskinelt utstyr. Mange hadde motforestillinger mot lydfilmen av den grunn, andre gjorde seg til talsmenn for motvilje av mer kulturell og teknologisk art. Fru Lilly Christiansen, den mest aktive kvinne i Moss Høre i disse årene, talte skarpt mot lydfilmen i Moss bystyre, hun mente lydfilm var «likefrem tortur». Og hun visste hva hun snakket om, hun hadde nettopp vært i Oslo og hørt hvor fælt det lød. Joh. Fredrik Thorne supplerte henne og poengterte at lydfilmene var laget på engelsk, som folk i Moss ikke forsto. Og dersom man forsynte filmene med undertekster, ble det helt umulig å følge handlingen.

Arbeiderpartiets folk var sterke tilhengere av lydfilmen. Med 30 mot 13 stemmer gikk man derfor til innkjøp av lydfilmutstyr i 1931 – men bare for Tivoli. I budsjettet for dette året forventet man en stigning i inntektene på 62 %. *Rio Rita* ble den første lydfilm man fikk se – og høre – i Moss. Publikum møtte fulltallig opp både på den og mange senere filmer. En hel serie musikkfilmer bidro til å mildne dem som var skeptiske til lydfilmen. Men på Scala fikk man ikke lydfilmutstyr, følgelig spilte man ennå i noen år stumfilmer. Lilly Christiansen hadde dermed anledning til å se film «utorturert» i mange år ennå. Osvald Seljevik fikk dessuten fortsatt muligheten for å tjene litt ekstra – som kinomusiker.

Fotball og klassekamp

I Moss tilhørte majoriteten av de ungdommene som drev idrett, arbeidermiljøer. Det var naturlig i en industriby som Moss. Men politisk var Moss delt. Og fra midten av 1924 slo den politiske splittelsen i samfunnet for øvrig inn i idrettslivet med et brak. Moss var en by der dette skulle føles temmelig sterkt.

På nasjonalt plan var den utløsende årsak til splittelsen i idrettsverdenen at en gruppe brytere ble anklaget for «politisering» under et stevne i 1924. Etterpå ble de utelukket fra internasjonal deltakelse i ett år. Det vedtaket tente gnister i arbeideridrettskretser. Et landsomfattende forbund for arbeiderungdom, AIF, ble sluttresultatet. De hadde valgspørket «for Frihet, Sunnhet og Kultur».

I Moss ble det nå dannet en rekke arbeideridrettsklubber. Det førte til en «kløving» av byen. Først ute var sportsklubben Ørn, dannet i 1925, året etter omdøpt til Start og innmeldt i AIF, hvorpå de skiftet navn enda en gang og kalte seg Moss Arbeideridrettslag. Her skulle boksergruppen med tiden markere seg best, med tungvekteren Erling Nilsen som den beste og mest kjente av alle. Han var av yrke politimann. Og større respekt på gatene i Moss er det neppe noen som har nytt.

I mange år hadde det ikke vært noe organisert fotballaktivitet på Jeløy, etter noen års løkkefotball meldte de ivrigste og dyktigste seg gjerne inn i Moss Idrettsforening, som både var velorganisert – og disponerte Malakoff idrettsplass. Men fra 1918 begynte man igjen å danne guttefotballklubber. Snart ble det flere av dem. To av fotballklubbene på Jeløy, Fram, som kanskje følte seg i slekt med den klubben som hadde eksistert ved århundreskiftet, og Kvikk-Krabben, ble i 1926 omdannet til henholdsvis Jeløy Arbeideridrettslag og Sportsklubben Sprint.

Begge de to nye klubbene ble med i AIF fra 1927. Sprint hadde sitt hovedtreningsfelt nede ved Kanalen, på en bane kalt «Bakken». Fra 1933 skulle Jeløy Idrettsforening få sin bane oppe på Bellevue. I en tid preget av høy arbeidsledighet kunne utgravingen av banen skje gjennom frivillig innsats fra idrettsforeningens egne medlemmer. Slik skaper godt samhold i et idrettsmiljø.

De mange arbeiderfotballklubbene i Moss laget sin egen cup og ville ikke spille mot de borgerlige. De toneangivende AIF'ere i Moss var Gustav Svendsen og Vilgot Karlsen, begge var fotballfolk, begge født før århundreskiftet og sterkt politisk engasjert.

AIF beholdt i flere år etter stiftelsen, sin tilknytning til RSI, den Røde Sportsinternasjonalen, som hadde sitt sete i Moskva og åpent ga uttrykk for at idretten måtte settes i en større, politisk sammenheng. Slik sett kunne man vente at kritikken skulle bli sterkest formulert fra den borgerlige leir. Men slik ble det ikke. Det var arbeideridrettslederne som holdt strengest på prinsippene. For

Den sterkeste mann i Moss – Erling Nilsen. Han var norgesmester i tungvektsboksing i en årrekke og fikk bronse under olympiaden i Berlin i 1936. Av yrke var han politimann, og når han patruljerte, stilnet alt gatebråk.

gutter fra arbeidermiljøer kunne situasjonen derimot ofte føles litt fremmed.

For hva var det som gjorde en klubb «borgerlig»? Og hvordan kunne man vente at idrettsgale ungdommer skulle sette politikk høyest av alt? I Moss fantes det ingen sylskarpe geografiske grenser som svarte til de sosiale klasseskillene, slik det for eksempel var i Kristiania/Oslo og enkelte større byer. Victor Storm Hansen husker godt fra sin barndom at Moss Idrettslag «hørte til dem andre», til den borgerlige delen av idretten. «Går du for å se på dem gutta der,» kunne han få høre om han snek seg inn for å se spennende fotballkamp på Malakoff. Slike kommentarer brente seg inn i ham.

Det var Malakoff idrettsplass som tilbød de suverent beste treningsforholdene både for fotball og friidrett i disse årene. I 1920 hadde Moss Idrettsforening besluttet at de skulle gå til bygging av både tribune og garderober. Men dette ville koste såpass mye at de ikke klarte det for egne midler. Derfor måtte de søke bystyret om penger. Og sannelig hadde de lykken med seg. Bystyret garanterte først for et lån og bidro deretter med en større sum – under forutsetning av at idrettsforeningen ga en liten flik av plassen «tilbake» til Moss i forbindelse med en gateutvidelse.

Det var ikke rart Malakoff idrettsplass utover i 1920-årene virket som en magnet på en unggutt med fotballinteresse. Selv kom Victor Storm Hansen fra en sterkt politisk engasjert familie. «Men han far nekta meg ikke å gå opp på Malakoff når det var kamp

Da Sprint ble ligamestre i 1927 ble det jubel, særlig i området rundt Glassverket. Disse fotballmestrene bodde alle i Bråtevegata – og i arbeiderboligene til Moss Glasværk. Knestående fra venstre: Eugen «Bærsa» Anstensen, Juul Asbjørnsen, Harry Mathisen, Julius «Russer'n» Hansen og Georg Tefke. I bakke rekke: Harry Tefke, Rolf «Loppen» Pettersen, Johan «Helsing» Pettersen, Mathis Mathisen, Georg «Baker'n» Pettersen og Hans «Stumpen» Hansen.

Sprint Ligamester 1927

Guttefotball i 1922. Blant gutte-spillerne fra Verket kjenner vi navnet på to spillere, Reidar Thorvaldsen til venstre foran – og Leif Eriksen med hendene på skuldrene til en kamerat.

mellom de borgerlige av den grunn.» Det hendte faktisk også at gutten slapp å betale. «Om jeg tilbød meg å bære støvlane for en speller, kom jeg gratis.»

Som smågutt bodde han på Skarmyra, midt i Moss Idrettsforenings «territorium». Men da spilte han på et lag kalt Lyn-Skolegata, «bare for knøtt». Et slikt lag sto utenfor splittelsen i idrettsverdenen. Siden flyttet familien til Bråtengaten. Dermed ble unggutten spart for valgets kvaler når det gjaldt hvilken fotballklubb han skulle bli medlem av.

Den «borgerlige» Moss Idrettsforening var byens største, og var nok den idrettsforening som var minst berørt av de geografiske grensene. For selv om de hadde en slags hovedbase i de øvre delene av byen, var det både folk nede fra byen og en og annen Jeløy-gutt som var med. Men rundt på alle sider hadde hver arbeideridrettsklubb sitt naturlige oppland.

Arbeideridrettslaget Rapid slo seg senere sammen med Moss AIL. De hadde et naturlig rekrutteringsområde som først og fremst omfattet strøkene oppe på Radet, Klommesten og Krapfoss, selv om de også rekrutterte nede i byen. Fram-kameratene, et annet arbeideridrettslag, organiserte folk som fortrinnsvis bodde oppover mot Bjerget, i Kongens gate og på Verket. På Kambo rådde Kambo AIL grunnen alene, mens Jeløy var delt mellom Sprint og Jeløy AIL.

Rosporten og det gode liv

Om man skulle plukke ut et idrettsmiljø som svarte til arbeideridrettsledernes fordommer om et «borgerlig» idrettsmiljø, måtte det kanskje bli romiljøet. For der var alle de gode navn i Moss med, enten de kunne ro eller ikke. Konsul Henry Becker-Eriksen var blant de sentrale initiativtakere da Moss Roklub ble stiftet for tredje gang, i 1927. Siden satt han som formann i en årrekke, ble styremedlem i Norges Roforbund og med tiden Moss Roklubs æresmedlem. Konsul H.B. Peterson var mindre aktiv som roer, men ble livsvarig medlem fordi han stilte en tomt til disposisjon for

Tegning og god design ble dyrket både i den borgerlige leir og i arbeidermiljøene. Det flotte diplomtet som Trygve M. Davidsen har tegnet, fikk Ragnar Larsen fra Rapid av Østfold Arbeideridrettskrets rundt 1930. Den flotte menyen har Moss Klubb og Balselskab fått laget til et mindre jubileum i 1932. Den forteller om oxehalesuppe med madeira, flyndre med hollandaise og fransk hvitvin, sprenget and med rødvin – og is med det som var igjen av madeiraen!

DRÅPA TIL DET TAPENDE LAG

av Bomfjædebowsky
(Hans S. Jacobsen) 1936

Hill roere østfra og sørfra,
og bakfra og nordfra og herfra.
Lytt en smule:
Vit vi gule fikk på donken.
Det vil vi ei skjule.

I kom hit til vår duftende kråke,
før beryktet, men nu omdøpt
til måke.
for å stroke
og å bråke
iblant unge og dumme og klåke.

I vet «Mosshavet» står over pari
og gir glinsende sølv
når man tar i.
Hold nu taler,
flå pokaler
ifra kråka – som allting betaler.

klubbhuset som ble bygd på «Tipp» og siden flyttet til «kølabua» på Sundbryggene. Næringslivet i Moss var ellers nesten fulltallig representert i roklubben, med yngre og eldre menn fra familiene Gerner og Sterud, samt den allsidige skipsmegler Hans S. Jacobsen og hans svoger Bjørn Stephansen-Smith som taleglade og meget synlige representanter for det gode sjøliv. Jacobsen var en entusiastisk redaktør av roklubbens årbok og full av innfall, på en gang en lyrisk begavelse og en noenlunde dyktig roer. Men premier brakte verken han eller Becker-Eriksen til sin klubb.

På denne tiden rodde man med innrigger-båter, og det ble med «Bolaget» – med Erling Egeberg som cox og blant annet Eilert Bøhms muskler Moss fra 1928 begynte å gjøre seg gjeldende i norsk rosport. Det ble mest kretsmeesterskap til å begynne med, men enkelte norgesmeesterskap fulgte med årene. Og den unge advokat Wilhelm Grundt og den allsidige idrettsbegavelsen Meinich Andersen, senere politimann, var begge den gang kjent både i og utenfor sin by i egenskap av roere. Og i 1932 begynte de første norgesmeesterskap å bli erobret av klubben. Dem skulle det bli 24 av med årene.

St. Hans-aften ble det gjerne arrangert kretskapproing i Mosse-sundet, senere på sommeren foresto man mindre stevner der vennskapelig omgang og rokonkurranser ble vevet sammen til festlige sommerweekender. De konkurrerende roerne kom fra de bedre lag i andre byer ved Oslofjorden, fra Christiania Roklub samt Oslostudentene.

Roermiddagene på Støtvig Hotell i Larkollen kunne være riktig så elegante i begynnelsen av 1930-årene. Det vanket gjerne vin og sjømat etter konkurransene. En blå blazer hadde vel enhver ung sportsmann, og de nypresede hvite bukser satt selvsagt også som de skulle. De unge sportsmenn som deltok under disse middagene, var da også både belevne og taleføre selv i lett hvitvinsrus, fremgår det av årboken:

«Autoriteter, roere, damer og andre interesserte innfant seg først etter hvert ved 5-6-7-8-tiden. Politimesteren kom til fastsatt tid klokken 6 i spissen for en større bilkortesje, samtlige med lovlig fart. Klokken 6.35 meldtes at Sandefjord Hval hadde gått til grunne i nærheten av Røeds Hotell, hvorefter de på klokken 6 innstilte rekepostei stivnet til av skrekk. Havnefogden tok øyeblikkelig peiling og ved forenede anstrengelser lykkedes det omsider å bringe de skibbrudne til bords.» Skål!

Moss Idrettsforening splittes

Det var mange ulike idretter å interessere seg for i Moss i disse årene. Og alle idrettsgrener hadde sine forkjempere. I 1925 avholdt Moss Idrettsforening norgesmeesterskap både for skøyteøp og syk-

ling. Friidretten hadde i Moss både sterke utøvere og ivrige tilhengere. Idrett måtte ikke bare settes lik «fotball» mente mange av dem. Innen Moss Idrettsforening var det mange av lederne som tenkte akkurat det, kan det se ut til. For høsten 1926 ble det vedtatt at man ikke skulle islegge Malakoff idrettsplass den følgende vinter – «av økonomiske årsaker». Vinteren i forveien hadde Oscar Mathisen vært nær ved å tangere sin egen verdensrekord på samme bane. Slikt førte til mye bitterhet og splittende tendenser.

Moss Idrettsforening var i disse årene preget av indre rivalisering både om midler og oppmerksomhet. En slik utvikling var så langt fra særegen for Moss. Tilsvarende tendenser så man landet over. Resultatet ble alle steder en oppsplitting i klubber som spesialiserte seg på enkeltidretter. Kanskje ble prestasjonene bedre enkeltvis. Om det var til beste for idretten sett under ett, er langt vanskeligere å avgjøre.

Moss Skiklubb og Moss Skøyteklubb ble stiftet i 1928, som et direkte resultat av den manglende støtten til vinteridretten. Mossebakken ble bygd alt samme år. Penger til sprøyting av Malakoff idrettsplass ble også fremskaffet. Da Moss Roklub ble nystiftet og man umiddelbart fikk seg eget båt- og klubbhus, viste det at det fantes penger i idrettsmiljøene. Men det var mange som mente de ikke utelukkende måtte komme fotballen og friidretten til gode.

I 1929 valgte også friidretten å skille seg ut og danne sitt eget lag. Det kalte de, litt provoserende kanskje, for Moss Idrettslag. De mente selv de representerte de «beste» og mest idrettsorienterte

Aktive friidrettsfolk fra Moss Idrettsforening i 1922: Annemann fra høyre er Johs. Aareffjord, som i en årrekke var en av de største idrettsentusiaster i Moss og gjorde adskillig for å trekke mange med i idrettslivet – ikke minst gjennom sitt arbeid for idrettsmerkesaken.

Første gang jenter fra Moss tok idrettsmerket, var i 1934. Alle har flotte M'er på brystet. Vi ser fra venstre Randi Aker, Mosse Aarefjord, Randi Edfeldt, Margit Berger, Rachel Olsen, Aagot Kirkerød og Ingrid H. Edfeldt.

krefter i den gamle foreningen. Kanskje hadde de rett i det, kanskje ikke. Laget fikk i alle fall to sølvmedaljer i NM i friidrett i sitt første selvstendige år.

I den gamle Moss Idrettsforening sto fotballen alene tilbake. Navneendringen til Moss Fotballklubb var nå en formsak. Men for å holde liv i restene av det gamle idrettsfellesskapet, ble Moss idrettsråd stiftet, som en paraplyorganisasjon for de tidligere idrettene i den «borgerlige» leir – og enkelte nye. Det gjorde ikke forholdet til arbeideridretten lettere lokalt.

Den nystartede Moss Roklub og Moss Tennisklubb meldte seg straks inn i idrettsrådet. I arbeideridrettskretser forårsaket det bekreftende hoderystinger. Hva annet kunne man vente seg?

Saken var ikke desto mindre at man sto overfor en strid om fordeling av penger og krefter også innad i AIF. Offisielt var alle arbeideridrettsfolk demokratisk innstilt og motstandere av «eliteidrett». I idrett gjelder det like fullt om å vinne og være best. Problemet i AIF var at penger som kom inn sentralt via fotballen, ble refordelt til turn- og brytegrupper, som på sin side sjelden tjente penger. Det var det mange som fant urettferdig, også i arbeidermiljøene.

Skillet mellom arbeiderne og de «borgerlige» ble følt sterkest i fotballmiljøet. Men det gjorde seg gjeldende i andre idretter også. Bryting og boksing foregikk i regi av Moss Arbeideridrettslag. I tillegg til svære Erling Nilsen kom den magrere, men kjappe Birger Arnesen til å bringe Moss på hele bokse-Norges lepper i 1930-årene. Turn- og idrettslaget Herulf, dannet i 1932, organiserte turn kun for arbeiderungdom. Jentene i Herulf hadde turnoppvisning på Nedre torv hver eneste 1. mai, det var det mange i den borgerlige leir som oppfattet som en politisk markering.

Det var flust om gode turnere i AIF-miljøet, som ble beundret akkurat like sterkt som de «borgerlige» turnerne Bøhm og Solie. Når Egil Johansen hang i ringene med strake armer, «sånn Kristus, som vi sa», vakte det stor beundring, forteller Victor Storm Hansen.

Blant alle arbeideridrettsklubbene i Moss var Sprint den klubben som gjorde seg sterkest nasjonalt bemerket, så sterkt at den i

sovjetisk presse ble karakterisert som «Nord-Europas beste fotballklubb». Wilhelm Olsen og Georg Tefke var de største stjernene på laget og disse to spillerne fikk reise Europa rundt med landslaget, og fikk hederlig omtale i aviser over hele landet. Om klubben var best i Nord-Europa, kan sikkert diskuteres, men det er ingen tvil om at klubben var den fremste arbeiderfotballklubben i Norge. I en femårsperiode etter 1928 ble de nasjonale AIF-mestere, alle andre år lå de i teten. Den enkeltspiller fra Moss som gjorde seg sterkest bemerket, var likevel en spiller fra Rapid. Hugo Karlsen var målmann på landslaget og desuten en svært sjarmerende fyr. Bilder av ham figurerte derfor i aviser både i Paris og Moskva. Hjalmar «Hjalle» Sørensen var den mann i Moss som hadde flest landslagskamper. Og han var også fra Rapid.

Men Moss Fotballklubb hevdet seg årvisst i toppen av den nasjonale cup i den borgerlige leir. Håkon Askerød var nok dengang den mest kjente spiller fra den klubben. Og alle de tre klubbene i Moss hadde spillere på landslagene i de to rivaliserende forbund. Samlet lå dermed kanskje mossefotballen på høyere nivå enn noen annen by i landet. Men så lenge splittelsen mellom de to idrettsforbundene eksisterte, ble det opplevd som en politisk umulighet at de to klubbene skulle spille mot hverandre. Og det var jo et paradoks.

Walter Edfeldt, som arbeidet på Moss Glasværk, var med på å stifte Moss Idrettslag i 1929. Han drev med friidrett – og valgte derfor det borgerlige idrettslaget fremfor Sprint. Unge Edfeldt hevdet det var forskjell på treningen i en fotballklubb og i et lag som drev med friidrett. Dette ble gjenstand for adskillig diskusjon i glassverksarbeidernes fagforening. Løsningen ble et testløp mellom ham og vennen Harry Tefke. Tefke satte farten opp fra start og fikk vist at han var rask. Men friidrettsmannen var først i mål.

Arbeiderhopprenn i godseierbakken

At Moss fikk en egen skiklubb med entusiaster som sto på for skisporten året rundt, fikk mange ringvirkninger. Det var tidlig i 1930-årene at skiløypene i Mossemarka ble opparbeidet. Skihytta ble ferdig i 1936.

«Det var så mye mer snø den gang, snø på Jeløya hver eneste vinter», minnes Fridtjof Evensen. Jeløyfolk som ville gå på ski, hadde Rambergsløypa. Men det var lett å gå på ski tvers igjennom byen og innover i Mossemarka i de fint merkede løypene der.

Moss Skiklubb var i det hele tatt et godt eksempel på at det ikke bare var den konkurranseorienterte delen av idretten som ble tilgodesett blant de «borgerlige». Moss Skiklubb gjorde en svær innsats for folkeidretten. Hver uke ble det laget egne opplegg for mossinger som ville på søndagstur på ski, det ble laget «turpass» for den vanlige fritidsløper.

Så mye snø kunne det være inne i byen i 1920-årene. Det store bildet viser noen glade barn på ski i tidstypiske klær og skiutstyr, det lille bildet er tatt utenfor Helgerødgate 13.

For den som ikke var aktivt med i konkurranser, kunne utstyret være så som så. Fridtjof Evensen og hans bror planla en dag en offensiv overfor sin far. På skiene sine hadde de hjemmelagde spanskrørbindinger. Men på markedet fantes det noe nytt kalt Huitfeldt-bindinger, som de hadde skrekkelig lyst på. De var av jern og til å skru på. Men faren var slu: «Vet dere hva Nansen brukte på ski over Grønland?» Guttene ante nok det, antakelig var det spanskrør-bindinger. Dermed ble det ikke mer snakk om bindinger der i hjemmet.

Mossebakken ble bygd tidlig i 1930-årene av Moss Skiklubb. På Jeløy hadde godseier Lorenz Boeck, som eide Refsnes, lånt ut grunn til to skibakker, Store og Lille Refsneskollen. Rundt Hoppern og Jeddern var det fra gammelt av et aktivt skimiljø, som resulterte i Hoppern Skiklubb i 1931. I skimiljøet følte man splittelsen i idrettsverdenen som et problem. Man var tvunget til å velge side.

Da flertallet ivret for å gå inn i AIF, kom manges nerver på høykant, minnes Henrik Jensen. Flere mente det var meget risikabelt. Enn om guttene da mistet hoppbakken? En delegasjon av idrettsgutter ble følgelig sendt til godseieren, som da bodde på Losby bruk. De kom lettet tilbake. Guttene fikk bare gå inn i det idrettsforbundet de følte for. Bakken hadde de fått for å drive idrett – det var det som telte. Problemet var at det ikke var altfor ofte det ble snø i den store bakken, som lå sydvendt. Men i snørike vintre ble det avholdt svære skirenn. De fant sted i godseier Boecks bakke – men i regi av AIF.

Guttespeider eller tillitsmann?

I slutten av 1920-årene var det musikk i Kirkeparken hver torsdag, forteller Gerd Stanger. Da samlet ungdommen seg for å paradere på nedsiden av parken. Guttene kastet lange blikk etter jentene – og jentene stirret tilbake. Hvis været bare var sånn middels, tok de samme parade om lørdagen også. Slik lød det i en revyviser fra tiden: «I fra Torvet – like til Kanalen, kan du følge med på kryss og tvers.»

Og mens de nynet på slike strofer gikk jentene frem og tilbake og kniste og lo. Danse kunne folk både på Moss Hotell og Folkets hus. Men det kostet penger. Ikke alle hadde mye av det. Men alle hadde råd til å kjøpe for tredve øre med sjokoladebiter og glede seg ved det: «Vi var'nte så stornøgde den gangen,» lo Gerd Stanger senere. Hun var aktiv også i Moss Arbeiderungdomslag og dro på telttur med dem om somrene, da tente de bål og sang og danset rundt bålet. Følgelig kunne det bli lite søvn og tungt å komme seg opp dersom man skulle arbeide første skift mandag morgen klokken seks.

Birger Eriksen var bare 19 år gammel da han i 1929 var med på å stifte Kambo Arbeiderungdomslag, som sto kollektivt tilsluttet Jeløy Arbeiderparti. Så ble han valgt til formann, og det vervet beholdt han i åtte år.

Fester, moro og revyer hadde de mye av på Kambo: «Vi laget revy og laget scene av gamle dører nede på fabrikken.» På det tjen-

Denne glade gjengen fra Krapfoss utgjorde Framfylkingen der. Bildet er tatt i 1935, og det var Hildur Jensen som tok det.

Disse to småguttene fra Jeløysiden av byen, Allan og Walter Edfeldt, var lekne og sportsinteresserte alt i 1920, ser vi. Hvor sommerbildet er tatt, lar seg ikke fastslå. Men både seilbåten og fotballen er med på bildet. Klart at gutta er stolte!

te de åtte hundre kroner i 1931. En av Birger Eriksens første triumfer som dikter ble en skillingsvisе om en kramkar som gikk husimellom, den var så rørende trist at den fikk kjerringene til å hylgråte bortover benkeradene: «Jeg er en kremmer som går fra gård til gård», begynte hulke-sangen. Og pengene som Kambo-ungdommene fikk inn på sin revy, sikret dem egne lokaler. Før det hadde de holdt til i den nedlagte autokarosserifabrikken.

Arbeiderungdomslag fantes både på Jeløy, i Moss og på Kambo, tilsammen eksisterte det fem ungdomslag i de to kommunene. Ungdomslagene tilbød på en gang både lek, fellesskap, og opplæring. Til møtene ble det laget lagsavis, slik fikk de mest skriveføre trent seg til viktige skriveoppgaver senere.

På møtene var det nokså streng disiplin. For i arbeiderungdomslagene trente man seg i møteledelse og forhandlingstaktikk. Om man trente hardt nok, skulle man raskt kunne lære å snakke like godt for seg som borgerungdommen, var tanken. Einar Gerhardssens *Tillitsmannen* var en gullgrube av gode råd for arbeiderungdom som ønsket å bli sikrere og flinkere i mulige diskusjoner og konflikter enten det nå var på arbeidsplassen eller det politiske liv de kunne ha bruk for ferdighetene. Rino Thorne tilhørte den borgerlige side både i politikken og det sosiale liv, men minnes at han ble svært imponert, mange ganger, over hvor skolert arbeiderungdommen var når det gjaldt taleteknikk. Den borgerlige ungdommen øvde seg ikke på denslags. For de trodde de kunne det automatisk. «Men det var det mange som tok feil i,» innrømmer Rino Thorne senere.

I Moss var det siden ca. 1912 en vital avdeling av Norsk Speidergutt-Forbund. Noe senere kom også jentene med. Speiderbevegelsen ble en av byens største ungdomsorganisasjoner og samlet barn og unge fra ulike sosiale og politiske miljøer. De ble aktivisert i friluftsliv, praktiske oppgaver, selvhjulpenhet og samfunnsinnsats basert på en kristen-etisk oppdragelse. I Moss, som i andre typiske industribyer, bidro speidernes felles drakt til å utviske deres uensartede bakgrunn, selv om enkelte i Moss kalte speiderbevegelsen «borgerlig». Fordi speiderbevegelsen sto så sterkt i Moss, fikk den lokale avdeling æren av å arrangere speidernes landsleir i 1939. På Tronvik på Jeløy var det da samlet nær 7000 speidere fra inn- og utland, og leiren ble beåret med besøk av kong Haakon.

Blant speiderne stod det å tjene fedrelandet og hjelpe andre sentralt. I Moss fikk speiderne en solid posisjon i lokalsamfunnet også fordi de trådte til ved hjelpeaksjoner og ved store arrangementer, og kommunens ledelse så med stor sympati på speiderbevegelsen som brobygger mellom ungdom fra forskjellige miljøer. Enkelte innen arbeiderbevegelsen i Moss ga dermed sin støtte til speiderbevegelsen, slik som Arne Magnussen. I andre byer sto leirene skarper mot hverandre.

En rekke arbeidsplasser i Moss hadde på denne tiden sangkor som utelukkende var beregnet på arbeiderungdom, for mange var motstandere av at arbeidere og borgere skulle synge sammen. Dessuten likte de sikkert ikke de samme sangene. Ja, i 1936 ble det opprettet en egen Arbeidernes Båtforening. Det var for at de arbeiderne som hadde egen båt, skulle kunne få seg bryggeplass uten å dele med de «borgerlige».

I mellomkrigstiden ble ikke engang det å dra på båttur eller synge i kor ansett som upolitisk. For de fleste mente at samfunnet var dypt splittet og kløvet i en sosialistisk og en borgerlig «leir». Derfor måtte man velge eller la andre velge for seg. Slik var det og slik ble det, enten det var snakk om fotball, dans, friluftsliv eller allsang.

Bankraset i Moss

Kreditbanken i Moss var i virksomhet mellom 1918 og 1925. Blant personene inne i banklokalet kan vi gjenkjenne frøken Mais Olsen og banksjef Eriksen helt i forgrunnen og Fredrik Bolin som nummer to fra høyre.

I Moss var det i noen år hele fem banker. Moss Sparebank, den eldste i byen, spilte ikke lenger den rolle i byens liv som på 1800-tallet. Den fungerte først og fremst som en sparebank for individuelle innskytere i byen. Banken hadde sin egen gård i Dronningens gate og med Christian Holst som banksjef ga den et solid inntrykk.

Rygge Sparebank var omtrent jevnstor. Om den i utgangspunktet først og fremst var beregnet på bønder i Rygge, hadde banken

Værta sett fra Jeløy, ca. 1930. På mossesiden ser vi den store murbygningen Port Arthur og de første, moderne trehusene mot Værta. Fortsatt ligger Mellosjordene ubebygde, der Fjordveien senere skulle komme til å gå.

likevel siden sist på 1800-tallet hatt tilhold i sin egen gård i Kongens gate og var i kraft av sin strenge, dominerende sjef, Einar Zimmerlund, en instans å ta hensyn til. I tillegg fantes enda en mindre sparebank, Jeløy Sparebank, med tilhold i Kongens gate inne i Moss.

Den mest synlige bank i byen var nå Moss Privatbank, dens praktbygning i nyempire stil og søyler ga et bunnsolid inntrykk; man kunne tro banken var like gammel som byen selv. Mannen som i mange år var bankens sjef, D.E. Martens, ga et tilsvarende solid inntrykk.

Formålet med å danne en egen forretningsbank i Moss hadde delvis vært å hindre de større Kristiania-bankene i å etablere filialer i byen. Det betydde ikke at alle bedrifter i Moss brukte Moss Privatbank. De største bedriftene hadde gjerne forbindelser i Kristiania: Moss Glasværk hadde Den norske Creditbank som sin forbindelse, M. Peterson & Søn brukte Andresens Bank. Men de fleste mindre og middelstore bedriftene i Moss hadde gjerne Moss Privatbank som sin forbindelse.

Byens femte bank, Kreditbanken i Moss, var også en forretningsbank. Den ble dannet i desember 1917 og kom i gang på nyåret det følgende året, H.B. Peterson, Helly Hansen og kjøpmann L.P. Sterud var blant initiativtakerne, noe som kan tyde på at også de større næringsdrivende må ha følt behov for en bankforbindelse lokalt. Kreditbanken hadde lokaler i den flotte Torvgården. Men alt i 1924 må banken ha følt konkurransen fra Moss Privatbank som sterk. Resultatet ble at de to gikk sammen fra 1924.

Selv om Moss Privatbank stort sett hadde mindre forretningsdrivende som kunder, hadde de en lokal storkunde i Moss: A/S Moss Værft. Det skulle bli temmelig skjebnesvangert. Ved utgangen av 1925 hadde Moss Privatbank store tilgodehavender i skipsverftet. Verftet klarte på sin side ikke å betale gjelden.

Enkelte i Moss hørte nå rykter om at en av byens banker var i

Bildet er tatt fra Kanalparken på Jeløysiden, og viser Sjøbadet sør i Kanalen. Vi skimter kranene på Værlebryggen i bakgrunnen.

krise. Mange trodde det var Moss Sparebank. I en kort periode strømmet folk til banken for å ta ut alle sine penger. Det var falsk alarm, og banken lyktes i å roe folk ned og fikk beholde pengene. Sist i januar 1926 kom Moss Privatbank under offentlig administrasjon. Høsten 1927 måtte banken offisielt likvidere. På vei mot sin undergang rev den med seg flere småforretninger i Moss. Krisen rammet, som så ofte, hardest dem som ikke kjente det økonomiske spillet fra innsiden.

Lars Garder drev fra før 1. verdenskrig en kombinert herre- og damekonfeksjon ved Torvet. Smaalenenes Aktiebank var hans bankforbindelse. Den gikk over ende i 1927, også den på grunn av én stor kunde. Det førte til at mange småbedrifter mistet fotfestet. Garders konfeksjon, et synlig innslag i bybildet, var en blant mange småbedrifter som ble «tatt av raset».

En «stor» mann som Johan Nyquist fikk også føle bankkrisens virkninger. Han hadde tidligere i århundret solgt tomter på Krapfoss og bistått folk både med materialer – og kreditt. Til gjengjeld skyldte Krapfoss-boerne ham adskillig penger. Nå som krisen rammet byen, fikk han problemer med å drive inn sine fordringer. Derfor stilte han en dag på den unge, nyinnflyttede advokat Helmer Aslaksens kontor med en kasse full av pantobligasjoner. Nå ville han overlate alle problemer til ham. «Men De har da vært med på kriser før De, herr grosserer», sa Aslaksen. Ja, det måtte Nyquist innrømme: «Den verste var den i 1855 – etter Krimkrigen.» Svaret fikk den 28 år gamle advokat Aslaksen til å føle seg uendelig ung.

Bankkrisen i 1927 var langt fra enestående for Moss, den preget hele Norge sist i 1920-årene, og i noen grad var det den norske pengepolitikken som ga mange av bankene det siste puffet før de falt over ende. Og faktisk gikk det bedre i Moss enn andre steder. Det var en mager trøst for dem som ble rammet. Enda bitrere var det kanskje å oppleve at det ikke gikk mer enn ett år før Moss

Privatbank ble reorganisert under navnet Moss og Oplands Bank A/S. Banken kom seg slik sett nokså vel gjennom krisen. Men det var mange som hadde mistet sine penger. De fikk ingen erstatning – og ingen hjelp.

Forsoning blant sosialistene

Postekspeditør og avisredaktør Arne Magnussen var dyktig både som skribent og taler. Likevel sto det ikke til å nekte at mange industriarbeidere i Moss opplevde ham som en forfinet og «fremmed» fugl i arbeiderbevegelsen. Han hadde jobbet adskillige år på postkontor, kunne ekspedere brev og skrive avisartikler. Men kunne han håndtere en skiftenøkkel? Hadde noen sett ham svette under et tungt løft? En arbeiderleder burde ha kjent slitet på arbeidsplassene på kroppen, mente mange,

Magnussen hadde stått sentralt da sosialdemokratene brøt ut fra Arbeiderpartiet i Moss. Fra 1923, mens arbeiderbevegelsen i Moss var splittet, ble han likevel ordfører og klarte i noen år å balansere mellom grupper i og utenfor arbeiderbevegelsen.

I 1926 gikk det ikke lenger. Arbeiderpartiet ville rett og slett ikke støtte en ordførerkandidat fra Socialdemokratene, som de mente drev en politikk som nesten lignet på de borgerlige partier. Og Socialdemokratene ville slett ikke støtte en kandidat fra Arbeiderpartiet. Dermed måtte Arne Magnussen gå av som ordfører. I stedet fikk man en borgerlig ordfører, på tross av at Moss hadde arbeiderflertall – banksjef Joh. Fredrik Thorne fra Høire.

Splittelsen i arbeiderbevegelsen forårsaket tilsvarende underlige ting mange andre steder i Norge. Høire- og Venstreregjeringer kom og gikk med korte mellomrom. Først i 1926 forsto «høyre-sosialistene» i Sosialdemokratene og «sentrumssosialistene» i Arbeiderpartiet at de hadde mer å tjene på samarbeid enn på å motarbeide hverandre. I januar 1927 valgte de en felles ordfører. Det ble ikke Arne Magnussen, men Jørgen Kr. Jacobsen, som i løpet av disse splittelsesårene hadde etablert seg som en naturlig leder for lokalavdelingen av Arbeiderpartiet. På ettermøtet gikk de to partiene sammen også på fylkesbasis. Den 21. april 1927 sto det en annonse i *Folkets Blad* om at de to partier innbød til valg på felles styre og at alle medlemmer av begge partier skulle ha adgang til å stemme.

Samling gjør sterk. Det kom til uttrykk også på nasjonalt plan. Da Høires Ivar Lykke og hans regjering gikk fra borde i januar 1928, spurte kong Haakon Arbeiderpartiets Christopher Hornsrud om å overta makten. Det var oppsiktsvekkende sett fra borgerlig synspunkt. Avgjørelsen vakte da også angstreaksjoner langt inn i Venstre. Men det førte samtidig til hevede øyenbryn i Arbeider-

En bondepolitiker – og to blad sosialister fra Jeløy herred: Henrik Skalderød var en velutdannet bondesønn fra Sæner som hadde giftet seg til Ramberg på Jeløy, ble med i Norsk Landmannsforbund da den organisasjonen ble dannet i 1896 og ble siden Jeløys ledende bondepolitiker og ordfører gjennom en årrekke etter århundreskiftet. I 1920-årene, da Bondepartiet var dannet, satt han også som ordfører et par korte perioder, men nokså kort tid hver gang. Arbeiderpartiet sto nå nemlig like sterkt i Jeløy herred som i Moss by. Men også på Jeløy og Kambo rådet det politisk splittelse blant sosialister i 1920-årene. Anton Krogs vold fra Krapfoss arbeidet som skogsarbeider som ung og ble siden handelsfullmektig. Han var Arbeiderpartiets første ordfører i Jeløy, før splittelsen inntraff og fulgte siden Marin Tranmæl og hovedstrømningen i Arbeiderpartiet. Skolebestyrer Johannes Flø, også fra Krapfoss, var med i Arbeiderpartiet, men fulgte Sosialdemokratene da det ble splittelse. Som ordfører måtte han manøvrere mellom stridende parter såvel i som utenfor arbeiderbevegelsen.

partiet at Hornsrud aksepterte kong Haakons forslag. For majoriteten i Arbeiderpartiet bekjente seg fortsatt til «revolusjonen».

Trass alle gode intensjoner hos Hornsrud og folk som sto ham nær om å drive reformpolitikk, gikk det ikke mer enn tolv dager før den nye regjeringen fikk stortingsflertallet mot seg. Om de borgerlige hadde vist at de tvilte på arbeiderbevegelsen, ga hendelsen likevel en signaleffekt innad i arbeidermiljøene. Arbeiderpartiet hadde nå vist at de var villige til å påta seg styringsansvar.

Arne Magnussens stilling i det reorganiserte Moss Arbeiderparti var svakere enn før. I splittelsesårene hadde han både vært ordfører i Moss og sittet på Stortinget i to perioder – for Sosialdemokratene. Bakersvennen Jacobsen var yngre, mer radikal og tilhørte hovedstrømningen i Arbeiderpartiet. Men bare ett år senere viste det seg at de tidligere sosialdemokratene likevel sto så sterkt at en av deres folk, Josef Litschi, overtok som ordfører. Ett år senere ble det igjen Jørgen Kr. Jacobsens tur. Bølgene innad i partiet var såvisst ikke stanset opp ennå.

Nils Gjerseth fortsatte imidlertid hele tiden som redaktør av den nye avisen som ble resultatet av sammenslutningen: Moss og Omegns Arbeiderblad. Arne Magnussen hadde sikkert regnet med å få en ny periode på Stortinget, men var i årene mellom 1927 og 1930 varamann for distriktet. Men fra 1931 ble han for tredje gang valgt til stortingsrepresentant. Nå var den interne striden i partiet omsider bilagt. Og dermed lot man erfaring fra Stortingets korridorer og politisk gangsyn veie mer enn graden av rødfarge på den politikken han representerte.

Lock-out av uant format

Moss og Omegns Fædrelandslag var blitt stiftet den 14. mai 1925. Foreningen hadde siden sin start hatt som eksplisitt siktemål å bekjempe «kommunismen», som i deres versjon inkluderte både Arbeiderpartiet og det egentlige kommunistpartiet.

Ingen har undersøkt Fædrelandslagets medlemsgrunnlag og aktiviteter i særlig detalj. Men etter alt å dømme hadde laget nokså bred oppslutning blant enkelte mindre næringdrivende, og i enkelte av de borgerlige idrettsmiljøene, særlig blant roere og skyttere. Ved Stortingsvalgene kunne deres medlemmer stemme både Høire og Frisindede, selv om det siste nok var vanligst. Ved kommunevalgene stemte de helt naturlig på den borgerlige samlingslisten, som var et resultat av samarbeidet mellom Høire og Frisindede – og deres ledere, Johan Fr. Thorne og Bjørn Kristensen.

Moss Fædrelandslags aktiviteter bidro til å tilspisse forholdene i arbeidslivet også. Det var ikke minst fordi de engasjerte seg så sterkt og ivrig de kunne for å skaffe streikebrytere.

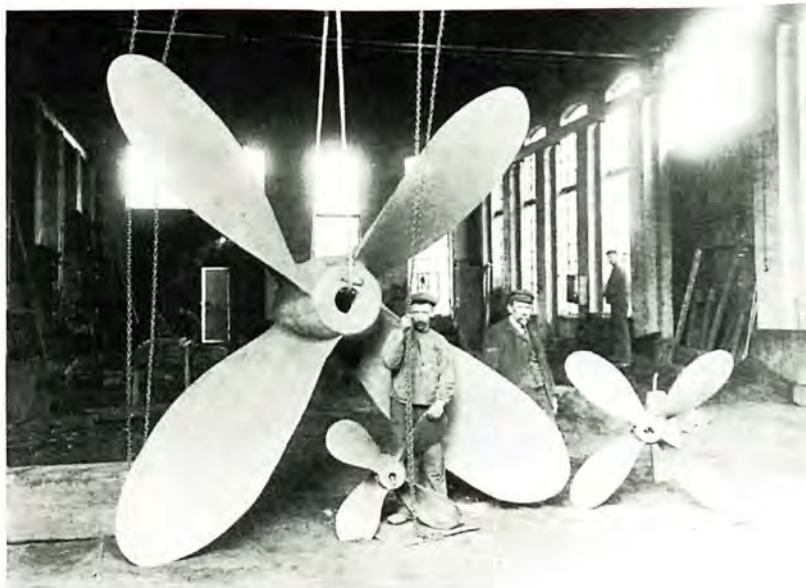
De som frivillig stilte opp for å «avhjelpe problemer» på streikerammede arbeidsplasser, opplevde selv at de gjorde samfunns-gavnlig arbeid. Derfor kalte de seg ofte for «samfundshjelpere».

1931 ble et svært urolig år i arbeidslivet. Det hele startet med at arbeidsgiverne igjen krevde å få sette ned lønningene. For konjunktorene var dårlige internasjonalt. Det var deflasjon og synkende priser.

Venstremannen Nicolai Rygg, som i noen år hadde stått i ledelsen for Norges Bank, var av den overbevisning at det var viktig å kjempe

Arbeiderne fra Moss Mekaniske Verksted har her tatt oppstilling i 1928 foran et par skuter som er inne til reparasjon. Det er ikke lett å lese noen bekymring for fremtiden i deres ansikter.

De gedigne propellene ble produsert på Moss Værft midt i 1920-årene.

for en stabil kroneverdi selv om det skulle føre til nedgang i kjøpekraften blant arbeidstakerne. I arbeiderkretser opplevde mange en slik politikk som om ansvaret for «kapitalens krise» ble lesset over på arbeiderne. Da arbeidsgiverne i 1931 krevde mellom 15 og 25 prosents lønnsnedslag, svarte arbeiderne med å kreve syv timers arbeidsdag. Alle verkstedklubber i Moss støttet kravet. For det ville føre til behov for flere arbeidere og dermed bidra til å redusere arbeidsløsheten.

I mars brøt krigen mellom arbeidsgivere og arbeidstakere løs for fullt. Det startet med lock-out i papirindustrien fra den 14. mars kl. 10.00. Tre hundre papir- og cellulosearbeidere i Moss var nå rammet av lock-out. Konflikten grep hurtig om seg. I april var på landsbasis 86 000 arbeidere rammet. Bare i Moss lå antallet lock-out-rammede på nærmere ett tusen, og de var fordelt på en rekke bransjer, de fleste arbeidet hos M. Peterson & Søn, men mange hørte hjemme på Moss Værft & Dokk eller Forenede Blikemballagefabriker.

Kristian Kristoffersen var en sentral mann i Moss i alle disse vanskelige årene. Han var blitt valgt til formann i Moss Jern og Metall i 1922. Siden ledet han foreningen helt frem til 1934 med unntak bare for to år, 1928 og 1929. Ingen hadde til da sittet som formann i noen fagforening lenger enn ham. Av Moss Jern- og Metallarbeiderforenings medlemmer var anslagsvis to hundre arbeidsledige og nesten tre hundre rammet av lock-out i 1931. Fagbevegelsens svar på dette var streik og blokadeaksjoner. Bryggearbeiderne i Moss erklærte sympatistreik og transportarbeiderne annonserte blokade av all transport til og fra de lock-out-rammede bedriftene.

LOCK-OUT-RAMMEDE OG ARBEIDSLØSE

Lock-out-rammede arbeidere i 1933	År	Høyeste ledighet måned	Laveste ledighet måned
M. Peterson & Søn. 300	1929	januar 437	august 165
Moss Værft & Dokk. 150	1930	desember 610	juli 173
Foblikk. 140	1931	desember 684	august 376
Raade skotøifabrikk. 140	1932	desember 954	juni 563
Christiania Staal- og Jernvare 45	1933	desember 994	juli 667
Helly J.Hansen 40	1934	februar 1006	juli 707
Moss mek. Verksted 35	1935	desember 1082	august 613
Il-O-Van 30	1936	januar 1073	juli 482

Utover i april måned ble lock-outen utvidet til også å gjelde møllevirksomheten. 150 mann ved Moss Aktiemølle og 75 mann ved Felleskjøpet på Kambo ble rammet av lock-out, foruten noen menn ved tekstilbedriftene i byen. På forsommeren var det følgelig nesten halvannen tusen arbeidere i Moss som var lock-out-rammet.

Fedrelandslaget mobiliserte samtidig sterkt på motsatt side av fagbevegelsen. Det gjaldt å vise arbeiderbevegelsen at de ikke vant frem med sine metoder. Hos Aug. P. Horn tok man inn det ledelsen kalte «frivillig arbeidshjelp» denne våren, det var for å holde hjulene i gang og produksjonen oppe. Mange av disse kvinnene var gift med funksjonærer og håndverkere.

Moss og Omegns Arbeiderblad raste mot dette og kalte de frivillige ekstrarbeiderne for «overklassedamer» og «oppkomlingsmadammer». De som fikk slike merkelapper slengt etter seg, ble neppe mer vennlig innstilt mot arbeider- og fagbevegelsen av den omtalen de fikk.

Den verste sommer i Moss bys historie

Sommeren 1931 må ha vært den verste sommer i manns minne. Det var faktisk flere som var arbeidsløse og rammet av lock-out enn folk som var i arbeid. I tillegg til de nærmere 1500 som var rammet av lock-out, var hele fem hundre mossinger offisielt arbeidsløse.

Arbeidskontoret i Moss førte arbeidsledighetsstatistikk disse årene. De tall de oppgir, er svært høye. Riktignok var det ikke bare Moss by som ble inkludert i statistikken, kontoret registrerte også ledige i Rygge, Våler og Jeløy uten å sondre mellom de forskjellige kommunene. Men det er klart at størstedelen av ledigheten gjaldt selve Moss og de bymessige delene av Jeløy og Rygge tett opp til Moss.

I 1931 drev disse bryggearbeiderne med lossing for Fellekjøpet på Kambo i 1931. Kanskje er jobben fullført og mat til hele familien sikret? Svært mange av karene på brygga hadde klengenavn, som ofte ble brukt i hele byen. Anton «Plan-ken» Johansen sitter som nummer to fra venstre i første rekke. Gustav «Bustekatt» Hansen kjenner vi igjen som en sliten gammel mann, sittende som nummer tre fra høyre. Karl «Kælken» Jacobsen står omtrent midt på bildet i bakre rekke, mens Alf «Sværtén» Johansen står helt til høyre bakerst.

På den annen side er det også tenkelig at den reelle arbeidsløsheten lå enda høyere. For det fantes en god del mennesker som livnærte seg med tilfeldige jobber som de skaffet seg utenom arbeidskontoret. Samtidig var det mange kvinner som i og for seg var arbeidssøkende. Men de meldte seg ikke på arbeidskontorene for ikke å komme i skade for å ta jobbene fra mennene.

Derfor er det ingen grunn til si at tallene er «for høye». Snarere må vi tro at de offisielle tallene var lavere enn den faktiske arbeidsløsheten. Det var det som ble hevdet i arbeiderpressen dengang. Alt i 1929 eksisterte det en klart definert, offisielt anerkjent arbeidsledighet. Fra 1930 økte den. Depresjonen preget så langt fra bare Moss, men var en krise i verdensøkonomien som langt på vei var «importert». Desto vanskeligere ble det å sette inn motiltak. I 1931 følte det som om alt bare ble verre og verre.

Ledigheten hadde i 1930 vært mest markant i gruppene jern- og metallarbeidere, blant ufaglærte arbeidere og jord-, stein- og sementarbeidere. A/S Moss Værft & Dokk var den bedriften som var hardest rammet. I februar 1930 ble femti arbeidere oppsagt der, samtidig som ledelsen ga uttrykk for ytterligere pessimisme i avisene. Det var tre hundre mann i arbeid i januar 1931, men bare femti mann i arbeid i oktober samme år.

1931 markerte en ytterligere, ekstrem tilstramming av situasjonen i arbeidsmarkedet. Desember måned hadde den høyeste registrerte ledigheten – hele 684. Jern og Metall var fremdeles byens vanskeligste bransje. Men nå var også sjøfolkene kommet til. Denne vinteren ble det iverksatt nødsarbeid på Skarmyra – blant annet med steinpukking. Idrettsbevegelsen satte også i gang motiltak. Det hjalp litt. Men det løste så langt fra problemene.

Moss bystyre bevilget dette året kr. 100 000 til ekstraordinært gatearbeid. Det førte til at ganske mange som ellers ville gått ledige, fikk midlertidig arbeid. Utover våren 1931 ble det problemer også

på Helly J. Hansen A/S. Tidlig på våren ble 35 syersker sagt opp, ledelsen skyldte på feilslått Lofotfiske og minsket behov for regntøy. Senere på året måtte Moss Stolfabrikk si opp 25 mann. Siden fulgte ytterligere oppsigelser ved A/S Moss Værft & Dokk.

«I dag har du fått en blåveis i vakta,» fortelles det at man sa til hverandre på «Værven» i 1930-årene. Det betydde at det lå en blå konvolutt med oppsigelse i buret der vaktene satt og meldinger ble gitt. Oppsigelsestiden kunne være åtte dager. Men det hendte folk måtte gå på dagen, særlig om de tilhørte sjauerne som var tatt inn på kort varsel for å få unna noe «møkk-arbeid.»

I 1930 het det – som tidligere – i Arbeiderpartiets prinsipprogram at «planløsheten ved det privatkapitalistiske system fører folket opp i en stadig alvorligere økonomisk og social krise . . . utbyttingen av arbeiderklassen vokser . . . Partiet må arbeide for en arbeidersamling på klassekampens grunn.» Dette betydde ikke at partiet var et revolusjonært parti, slik de åpenbart hadde vært ved inngangen til 1920-årene. Språkbruken var likevel merkbart «gammeldags», helt forskjellig fra hva den ble bare tre år senere. I 1931 sto klassekonfrontasjonspolitikken i fokus både i Arbeiderpartiet og i fagbevegelsen.

1. mai 1931 samlet hoveddemonstrasjonen i Moss tre tusen deltakere. Det var den største politiske markering som noen sinne hadde vært gjennomført i Moss.

Arbeidsgiverne fortsatte i tiden som fulgte, å kjøre hardt mot arbeiderne. Viljest gikk det for seg i Skienstraktene. Dit sendte Bondeparti-regjeringen med statsminister Hunstad og forsvarsminister Quisling i spissen politistyrker og militære for å beskytte streikebrytere. Resultatet ble sammenstøt som senere har gått under navn av Menstad-slaget.

Egentlig endte den massive konfrontasjonen mellom arbeidsgivere og arbeidstakere dette året nærmest uavgjort. Da arbeidet ble gjenopptatt ved lock-out-rammede bedrifter om høsten, ble det lønnsnedslag. Men nedslaget var bare på åtte prosent. I mellomtiden hadde arbeiderbevegelsen vunnet adskillig både i styrke og tilslutning.

Landeveisrace og fartsgrenser

Ved inngangen til 1920-årene var det hele fire drosjer i Moss. I tillegg til Ombustvedts biler hadde Jørgen Vesterås skaffet seg en drosje som han fikk god bruk for i 1920-årene. Mange private passasjerer hadde han ennå ikke. Fremdeles ble det mest kjøring av byens leger samt dyrlegen. «Det var fine turer uten kø-kjøring,» fortalte han senere. Men det kunne bli kaldt om vinteren. For han kjørte bare med kalesje og sideduker.

I løpet av 1917 og 1918 var gatebelysningen i Moss lagt om fra gass til elektrisitet og tallet på gatelykter var betydelig utvidet. I 1918 var det hele 214 elektriske lamper i bygatene. Planen var å sette opp ytterligere 39 lamper i løpet av kort tid. Selv om dette førte til ytterligere nedgang i bruken av gass, var ikke byens gassverk like mye av et pengesluk som før. I 1923 besluttet dessuten formannskapet å legge gass- og lysverkene under samme administrasjon.

På denne tiden hadde nokså mange av gatene i indre by fått brolegning. En skrågate mellom Dronningens gate og Storgaten ble også opparbeidet. Tidligere hadde trafikken gått ned Fleischers gate med to skarpe svinger, og det kunne om vinteren bli så glatt der at både brannhester og andre kjøretøyer ikke greide svingen, men fortsatte nedover mot Sundbryggen. Landeveiene ble også bedre i samme periode. Alt dette la forholdene bedre til rette for automobilene og den nye tid.

I 1920-årene ble det sågar observert motorsykler i Moss, et «landeveisrace» av motorsykler med sidevagner dundret en dag tvers gjennom boligområdet på Verket, til stor forundring for tilfeldige tilskuere. I disse årene økte biltallet. Midt i 1920-årene hadde Moss fått et bilimportfirma med tilhørende bilverksted. Det var firmaet Sørensen & Balchen i Kristiania som etablerte filial i Moss, i Kongens gate 37. Der leide de lokaler av busseier Kristen Nielsen, «Buss-Nielsen», som folk kalte ham.

Den 2. januar 1925 hadde nemlig Kristian Nielsen satt i gang Moss og Omegns Bilruter, populært kalt «bybussen». Det var en bussrute som gikk fra Krapfoss via Høiden til Krossern og Hoppern. Bussen hadde ikke horn, men bjelle. Publikum likte det godt, men politimester Høstad insisterte på at bjellen skulle byttes ut med et signalhorn. Bussen hadde inngang bakfra og benker langs sidene. Nielsen var en tidligere sjømann som nå ville leve på landjorda, men holde farten oppe. Siden erfaringene hadde vært dårlige med bussruter tidligere, hadde politimester Høstad først vært meget skeptisk. Men han tillot ruten å bli satt i gang. Og så gikk det altså bra.

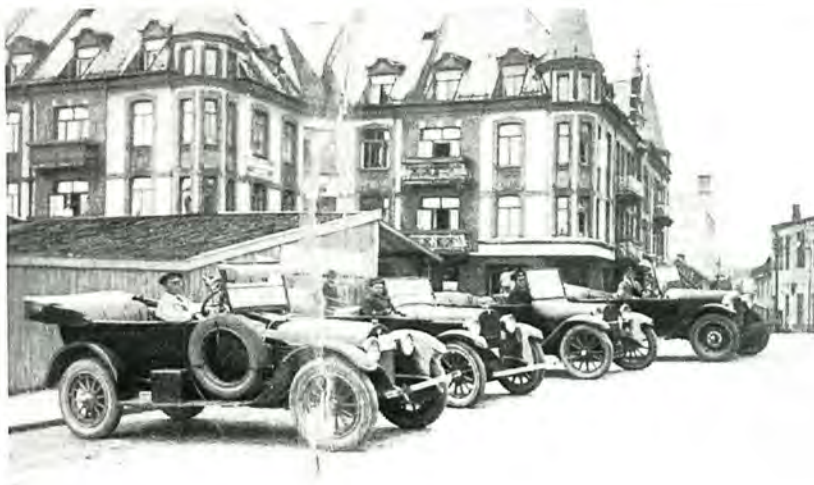
Et par år senere ble det etablert ytterligere en bussrute. Det var Oskar Onsakers rute mellom Moss, Kambo og Son. Enda litt senere startet Alf Sørli en rute til Larkollen. Gjennom resten av mellomkrigstiden skulle disse tre rutene drives som separate rutebilselskaper; det skulle gå mange år før fusjon ble aktuelt.

På tross av busser, lastebiler og drosjer dominerte fortsatt hestene Moss i 1920-årene. Einar Nestaas, som var en sprek lege, likte slett ikke å være avhengig av drosje. Derfor benyttet han sin ridehest, Guri, til og fra sykebesøk i Moss og omland. Det ga et godt inntrykk. Åpenbart var i hvert fall legen ved god helse.

Nettopp i året 1925 fikk Moss sin første brannbil. Men brannhestene kunne fremdeles ses i bybildet. Slik var det helt frem til

Den første buss i Moss, «omnibussen», er her fotografert i 1925. Drosjeparken på Torvet er fotografert omtrent samtidig. Jørgen Venås sitter aller forrest i sin stilige Buick med batteri på stighbrettet.

1937. Først da kvittet man seg med de siste hestene. Samtidig fikk man den første brannbil med stige.

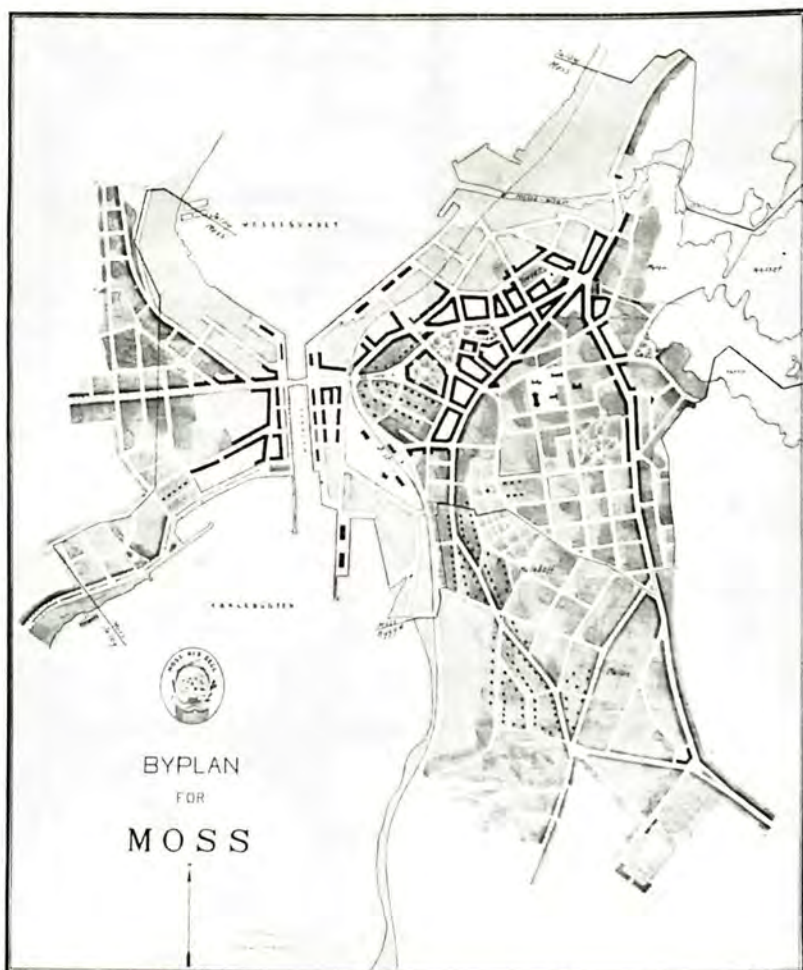
Moss Aktiemøller hadde i 1920-årene to elektriske biler som kjørte Storgaten frem og tilbake mellom møllene og bryggene. De hadde batteri som de ladet opp. Men bilene var fullstendig lydløse. Det var nesten uhyggelig, syntes folk. Møllebilene var lastebiler som var flate foran; de trengte jo ikke motorkasse. Mot slutten av 1920-årene ble det flere lastebiler i Moss. Og det var heller ikke lenger bare folk som tjente store penger som kunne kjøpe seg privat bil.

Likevel gjorde det stort inntrykk på den 21 år gamle Elsa Andersen, senere Hermansen, da en ung mann som bare var fem år eldre enn henne, ba henne ut en kveld i 1933. For tenk, han hadde egen bil, enda han «bare» var maskinsetter i Moss Avis! En sommer full av flotte bilturer fulgte. Siden ble det forlovelse og bryllupsreise, også med bil. Det var en lykke å være nygift. Men sannelig var det stas å eie bil også. Bilen fikk godt stell, hver eneste dag. Billjulene ble omhyggelig tildekket. Det gjaldt å hindre at de ble utsatt for det skadelige sollyset.

I 1932 kjøpte til og med gamle, hesteglade Petter «Ilgods» Pettersen seg bil. Han var da blitt 67 år, men var fremdeles arbeidsfør, og folk ved jernbanen ville ha ham til å frakte varene raskere ut i byen. Gamlingen, som ønsket å fortsette å jobbe, var ikke snauere enn at han kjøpte seg en splitter ny Ford V-8 til seks tusen kroner. Tydeligvis hadde den gamle fraktemann disponert sine penger godt.

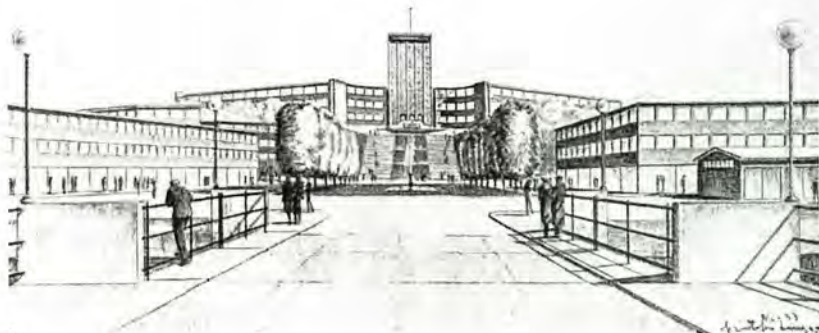
Einar Mathisen og alle hans planer

I 1931 kom Einar Mathisen flyttende til Moss og overtok stillingen som stadsingeniør. Han var født og utdannet i Oslo og hadde som ung vært med på Østbanestasjonens utvidelse, siden hadde han drevet et teknisk konsulentkontor i Tønsberg som hadde påtatt seg mange og svært forskjellige oppdrag. Det kom godt med i Moss. For selv om han formelt var tilsatt som stadsingeniør med hovedansvar for veier, regulering, vann og kloakk, var hans stilling også tillagt overoppsynet med havnevesenet og brannvesenet i byen. Han skulle bli lenge i stillingen – og kom til å bety nesten like mye for byens vekst og utvikling som hans forgjenger, Stabell, hadde gjort gjennom over en mannsalder tidligere. Sammen med rådmannen var han byens suverent viktigste tjenestemann.

Byingeniør Einar Mathisen laget mange tegninger under og etter arbeidet med den byplan han fullførte i 1932, men som ikke ble stadfestet av Departementet før i 1937. Arkitekt Kristofer Lange og byingeniør Mathisen hadde alt da begynt å drømme om et nytt rådhus i Moss.

Tegningen fra 1934 viser at man i Moss hadde klare drømmer om hvordan fremtidens by burde bli. Lange var kanskje Norges ledende reguleringsarkitekt og var ansvarlig både for Sogn Hageby og Sinsenbyen – samt Majorstuhuset i Oslo. Om Moss hadde hatt mer penger å rutte med, kunne byen ha fått et slikt rådhus alt i 1930-årene. Tegningen i fugleperspektiv viser Moss og det nye fantasirådhuset sett fra Jeløy, over en tenkt ny bro og omgitt av nye boligblokker i Sinsen-stil. Planleggerne anno 1934 forestilte seg et Moss så flott og moderne at det skulle overgå alle nybygg i i Oslo i samme periode. Det kunne nesten bringe tankene til arkitektur fra samme periode lenger sør i Europa.

Mathisens hovedbeskjeftigelse de første årene i Moss, var å utarbeide en byplan for Moss. Den ble ferdig i 1933 og ble vedtatt av bystyret og bygningsrådet kort etterpå, våren 1934. Mathisen hadde sans for moderne arkitektur, men først og fremst var han opptatt av å sikre brede gater og tenke fremtidsrettet i kommunikasjons-sammenheng. Han ønsket både rene promenade- og prydgater, men ønsket samtidig å sikre forretningsgater med stor gjennomgangstrafikk en bredde som ga god plass både til kjøring i to retninger, parkering og fortau. Det kunne virke veldig fremskrittsoptimistisk i en by med så få biler som Moss.

Mathisens byplan er underholdende lesning i ettertid. Den inneholder perler som denne: «At man i forretningsgater må gå til å forby parkering . . . er ikke tilfredsstillende . . . Det ideelle og det som gir den beste utnyttelse av bilen som trafikkmiddel, er at man hvorsomhelst kan hensette sin bil ved fortauskanten.»

Om forholdet mellom stallplass til hester og parkering for biler skrev Mathisen: «Det viser sig efterhvert å bli vanskeligere for stallrum i byen, til bruk for de tørvørende, idet de arealer som stallene optar, blir utnyttet til annet formål . . . Da det her blir en kombinasjon av staller og parkeringsplass, burde denne oppgave løses i samarbeide med et bensinselskap som kunne tenkes å være interessert i en bensinstasjon.»

I 1930-årene registrerte både Einar Mathisen og Arne Magnusen at motorkjøretøyer i økende grad satte sitt preg på Moss. For dem medførte dette en rekke utfordringer. Broen over til Jeløy var ett problem. To lastebiler kunne nemlig ikke passere hverandre på broen. Det førte stadig til problemer og trafikkork. Trafikkregler og vikeplikt var det knapt noen som hadde begrep om, skjønt Einar Mathisen gjorde sitt for å opplyse mossingene. I 1934 bestemte han at bensinbiler med totalvekt på åtte tonn skulle ha ti

kilometer i timen som høyeste tillatte fart gjennom Moss. Dessuten nektet han de største bilene å kjøre over Kanalbroen.

Men selv om det ble stadig flere biler å se i byen, var det vanskelig for Mathisen og hans etat å foreta tilsvarende nyinvesteringer som private så seg råd til på denne tiden. Moss by eide gjennom mesteparten av mellomkrigstiden bare en lastebil som stort sett ble brukt til veiarbeid – samt en veiskrape med motor. Om Mathisens folk trengte større kapasitet, leide de, som før, hester av kjørekarer inne i Moss. Det fikk være så som så med tempoet. Flere biler hadde man rett og slett ikke råd til. Det mente i hvert fall de ansvarlige herrer på rådhuset. Så sent som i 1934 disponerte byen fortsatt sin ene lastebil. Først da gikk man til innkjøp av bil nummer to. Men bygartneren måtte fortsatt leie hest, for Moss by har aldri eid andre hester enn brannhestene.

Einar Mathisen tenkte fremover i mange spørsmål. Han boblet over av planer om å forbedre forholdene i byen. Mathisen foreslo alt i 1932 å anlegge en naturpark i Melløs-området, å utvide Kanalen, grave den dypere og bygge en bilbro over jernbanelinjen. I 1932 var dette meget fremtidsrettet tenkning.

Heldigvis for ham var han ennå relativt ung – og tålmodig. For hans ord falt ikke på stengrunn, selv om forandringene gikk sent. I hvert fall var det noen av byens politikere og byråkrater som lånte ham øre. Med tid og stunder skulle derfor flere av hans forslag bli til virkelighet, noen fordi utviklingen presset dem frem, andre fordi det faktisk eksisterte politisk vilje til å gjøre som han foreslo.

Det ble tatt gode fotografier av Autokarosserifabrikken på Kambo i 1930-årene. Bildene viser de nyoppførte bygningene.

Det lille bildet er en reklame for Plymouth – bilen som «nesten» ble produsert på Kambo.

Bilenes Kambo

Det var på manges måter særlig nærliggende for folk i Moss å forestille seg at fremtiden ville bli preget av flere biler. For rett nord

for Moss utfoldet det seg adskillig aktivitet som nettopp hadde med automobiler å gjøre.

Ved slutten av 1. verdenskrig var det blitt startet regulær bilproduksjon på Kambo i regi av Scania-Vabis. Virksomheten ble ingen stor suksess, men skremte likevel ikke andre fra å forsøke seg i delvis samme spor. Gustav Henning startet derfor i 1928 en autokarosserifabrikk samme sted. Han hadde verken god teknisk eller generell skolemessig bakgrunn. Men solid forretningssans hadde han. Han var streng, men stilte de samme krav til seg selv som til sine ansatte. Derfor ble han godt likt: «Vi jobbet som maur i en tue,» fortalte en av arbeiderne senere. For plassen var liten, men effektiviteten høy.

Gustav Henning begynte i det små med 15 arbeidsskare, men utvidet etter hvert. Sommeren 1936 gjennomgikk fabrikken en større utvidelse og hadde snart hele 65 mann i arbeid. Dermed kunne man fremstille mellom tre og fire hundre karosserier i året, vel ett om dagen. Det var stort sett lasteplan og førerhus man laget, men det kunne bli bygd både busser og likvognner også.

Det kreative «bilmiljøet» på Kambo må ha inspirert andre. For i 1936 grunnla Otto Wiersholm og Robert Hesselberg-Meyer, sammen med en dansk bilingeniør Den norske Automobilfabrikk på Kambo, og det i de samme produksjonslokalene der Scania Vabis hadde startet opp nesten tyve år tidligere.

Hensikten var ikke å produsere bilene fra grunnen av, men å sette sammen ulike deler, med en «norsk» versjon av den amerikanske Plymouth som resultat. En mengde ulike deler skulle i hop, og jo flere «norske» deler man kunne få puttet inn, desto billigere ble det. Viking-dekk og flere andre norske komponenter ble derfor standard utstyr på disse norsk-amerikanske bilene. De utenlandske delene kom til Moss i kasser – som ble meget ettertraktet blant selvbyggende kasse-hytteiere.

Bildet viser byggingen av lastebilkarosseri. Kan det være Gustav Henning selv vi ser midt på bildet?

Den første Plymouth ble produsert på Kambo i februar 1937. Innen 1. januar det følgende år hadde man produsert over ni hundre biler, og Plymouth var alt etablert som den fjerde best selgende bilen på det ellers begrensede norske bilmarkedet.

Alt i 1939 støtte fabrikken på vansker. De amerikanske bilene var rett og slett for store for norske forhold. En valutadevaluering gjorde dem dessuten nokså dyre, selv på det velstandsmarkedet man innrettet seg mot.

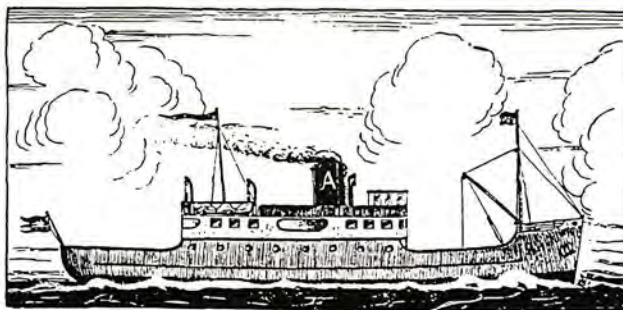
Alpha, Beta og Bastø

Ved sitt 25-årsjubileum i 1917 hadde Alpha-selskapet i alt syv båter. Foruten *Alpha* og *Beta* som trafikkerte på Kristiania, hadde selskapet overtatt ruten mellom Kristiania, Moss, Fredrikstad og Sarpsborg – og båtene *Glommen I* og *Glommen II*. Det ble på denne tiden dessuten opprettet et representantskap. Kjøpmann Chr. Flemming, som først var viseformann, rykket senere opp som formann og ble sittende

På denne tegningen står det «A/S Alphas nye kombinerte passager- og bilferje.» Den ble satt i drift sommeren 1934. Plansjen som viser til «Trafikkcentret Moss» viser at Moss i 1930-årene hadde både båt- og flyforbindelser med andre deler av Norge og verden. Fire daglige flyforbindelser i sommertiden hadde byen også. Slikt måtte man reklamere for!

MOSS – HORTEN

A/S ALPHA's nye KOMBINERTE PASSAGER- OG BILFERJE
fra 1ste juni 1934.

400 passagerer — 18 biler.

Tegning av preferanseaksjer à kr. 250.00, fortrinnsberettiget
til 6 % årlig utbytte, foregår i disse dager.

med det vervet i nærmere en mannsalder. Jens Chr. Olsen fratrådte som disponent i 1921 og ble etterfulgt av Gustav Amundsen.

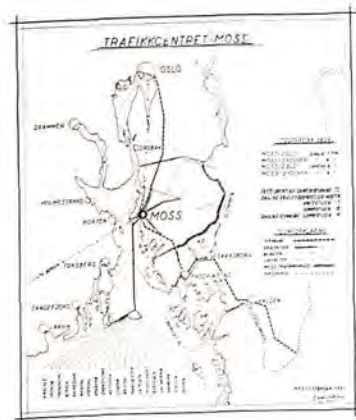
Men det var mange som hadde synspunkter på hvordan selskapet skulle drive sin virksomhet. Først og fremst gjaldt det den sentrale ruten mellom Moss og Horten, der de to Bastø-båtene foresto trafikken.

Aksjene i Alpha-selskapet var vel fordelt blant Moss bys borger-skap. I Arbeiderpartiet var det folk som mislikte dette og gjerne så et sterkere kommunalt og statlig engasjement i fergetrafikken. Innen jernbanevesenet var det dessuten fortsatt mange som så med ublide øyne på den privatdrevne fergen.

I 1919 nedsatte Norges Statsbaner en egen komite som skulle utrede muligheten for å bedre forbindelsen over Kristianiafjorden gjennom å opprette en jernbaneferge. Det var på ingen måte selvsagt at en slik oppgave ville bli overlatt Alpha-selskapet, tross deres suksess inntil da.

Moss bys representant i komiteen var fabrikkeier Helly Hansen. Komiteen hadde som mandat å utrede to løsninger, et hurtiggående dampskip i forbindelse med en langsommere båt til tyngre last i jernbanevogn – eller alternativt en hurtiggående kombinert gods- og passasjerferge. Komiteens innstilling forelå i 1925. Flertallet ønsket seg en femti meters jernbaneferge med plass til fem jernbanevogn og 450 passasjerer. Forslaget ble sendt rundt til høring – og ble vel forvart i byråkratiske irrganger i flere år – til stor frustrasjon, ikke minst for Alpha-selskapet.

I 1928 ble saken tatt opp igjen fra bileierhold. Dette resulterte i en serie med avisartikler og møter, det største bilfergemøtet ble avholdt i april 1928 i Horten. En ny komite ble nedsatt, denne

**BILTRAFIKK
MOSS-HORTEN**

År	Biler
1927:	538
1928:	700
1929:	1 800
1930:	3 000
1935:	8 700
1937:	13 600
1939:	17 650

gangen representerte Arne Magnussen byen. Komiteen la samme høst frem et forslag om å danne et aksjeselskap 400 000 kroner – og å anskaffe en bilferge til 500 000 kroner. Med fergeleier ville de samlede utgifter bli 700 000.

Dette var en konfliktskapende innstilling av to grunner. For det første fortsatte komiteen å lage planer høyt over hodene på dem som i årevis hadde drevet trafikk på strekningen Moss-Horten. Et sentralt, men aldri klart formulert problem var selvsagt hvorvidt det overhodet var realistisk politikk å planlegge en jernbaneferge.

Alpha-selskapet møtte planleggergruppen på sin egen måte og gikk i 1929 til ombygning av *Bastø II*, så den ble forlenget med 12 meter. Dermed kunne fergen ta ombord hele fem biler. Det het etter det i Moss Avis at «både bilister og passasjerer var fornøyd med båten». Biltrafikken økte, men ble likevel ikke på langt nær så stor som ekspertene hadde ventet, trafikken var på 760 biler i 1928. Den økte til 1800 i 1929 – men mange ventet seg enda mer trafikk.

Spesialkomiteen fortsatte derfor sitt arbeid. Og sommeren 1930 kunne man lese i avisene at spørsmålet snart ville få en løsning som ville henge nært sammen med ombyggingen av Vestfold-banen. Komiteen søkte i 1931 om statstilskudd, men Stortinget bevilget da faktisk ingen ting.

Alpha-selskapet var nå virkelig presset fra mange hold, for de opplevde på samme tid konkurranse fra en ny båt, *D/S Moss*. Men denne rivaliseringen endte med at Alpha-selskapet kjøpte konkurrentens båt til en temmelig høy pris.

Jernbanekomiteen følte seg i mellomtiden bemyndiget til å bestille en ferge ved Moss Værft & Dokk. Det gjorde de i april

Mannskapet på Bastø II en gang i 1920-årene. I bakerste rekke ser vi Thorvald Amundsen og Johan Magnussen. Foran midt på sitter Theodor Amundsen.

*Et sjøfly anløper Moss Flyvehavn
på Rosnestangen på Jeløy.*

1931. De forutsatte imidlertid at byggingen ble satt i verk bare dersom Alpha-selskapet garanterte at de ville delta. Faktisk ble det fremsatt «krav» fra komiteen om slik deltakelse. Og mange mente det var brutalt å gå frem på den måten av en komite der Alpha-selskapet ikke engang var representert. Moss Avis tok derfor kritisk avstand både fra komiteen og deres mange kommunikeer.

Høsten 1933 tok folk i Alpha-selskapet mot til seg og hogde knuten over. De bestilte selv en ny ferge, og utvidet igjen sin aksjekapital. Sommeren 1934 ble denne nye fergen satt i drift. Den var Norges til da største og mest moderne bilferge, var 146 fot lang, hadde plass til 18 biler under dekk og kunne ta fire hundre passasjerer. Fortsatt var forutsetningen at fergevirksomheten skulle drives uten statlig støtte eller innblanding – til forskjell fra omtrent alle andre ferger i Norge. Dette tvang statens fergekomite til å gi seg. Kort etter oppløste den seg selv.

Fra Oslo og Østfold kom siden KNAs hovedstyre og avdelingsstyre til Moss. *Bastø* tok dem og andre innbudte ombord til kjørende drinker. Senere ble komiteen hyllet fra alle hold. Og kanskje var denne hyllest fortjent. Trafikken tok seg i de følgende år voldsomt opp: Antall biler som trafikkerte strekningen steg fra 538 i 1927 til 17 650 i 1939. Det talte sitt klare språk om en generell økning i norsk bilisme – uavhengig av statlig samferdselspolitikk.

Når det gjaldt strekningen Moss-Horten, var fri næringsdrift unektelig til Alpha-selskapets fordel. Den eldste *D/S Beta* var i mellomtiden blitt solgt til opphugning. *Glommen I* ble snart etter solgt og erstattet med *Glommen II*, nylig ombygd til motordrift. Til slutt ble også *Alpha* solgt. For selv om Alpha-selskapet hadde hatt stor suksess mellom Moss og Horten, måtte de gi tapt for både jernbane og bil på strekningen Moss-Oslo.

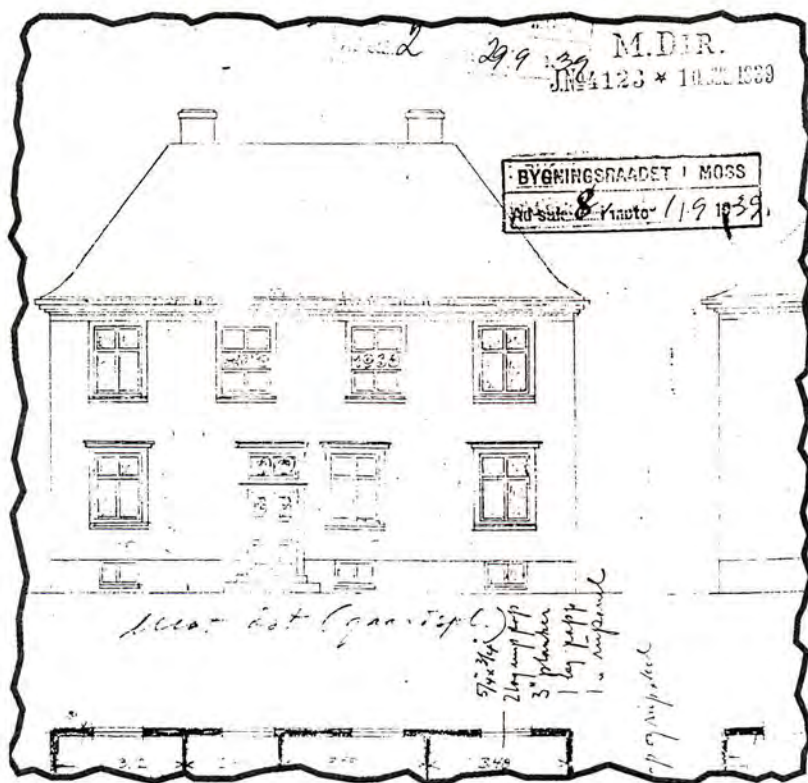

Selma Gjermundsen.

Selma Gjermundsen bygger et fødehjem

Moss hadde fått nytt sykehus i 1914. Men det var beregnet på akutte og alvorlige sykdommer. Hva med fødende kvinner? En barnefødsel var etter tidens oppfatning en naturlig sak. Derfor burde kvinnene føde hjemme. Slik var tidens oppfatning. Men ikke alle så det slik.

Rike fruer fra Moss og Rygge hadde alle råd til å betale både leger og jordmødre, og kunne dermed føde under sikre forhold, om det enn skjedde hjemme. Og fordi de gjerne hadde hushjelp, fikk de påfølgende hvile. Slik var det ikke med arbeiderklassens kvinner, som aldri fikk ro hjemme og knapt hadde plass eller hygieniske forhold gode nok til en fødsel. Den 19. januar 1919 kom det opp forslag på et møte i Moss Arbeiderpartis kvinneforening om at de burde arbeide for å få et fødehjem i Moss. Det var Selma Gjermundsen som reiste forslaget. Blant dem hun fikk med seg helt fra begynnelsen var Jensine Blomgren. Snart var det blitt knyttet kontakt på tvers av kommunegrensene, for kvinner både i Jeløy og Rygge var naturlig nok interessert i saken. Fra 1921 ble det samlet inn penger regelmessig. Og trass i den splittelse

Byggmeldingen for Moss fødehjem ble levert bygningsrådet den 7. juni 1930. Den inneholdt en god tegning av den bygning kvinnene i Moss ville ha.

innad i arbeiderbevegelsen som i mellomtiden tårnet seg opp, klarte kvinnene å levere hele 17 000 kroner til bygging av fødehem i 1923.

Likevel sto saken i stampe. I mellomtiden sparte kvinnene videre og først i juni 1930 kunne byggemelding leveres. Og året etter sto fødehemmet klart. Selma Gjermundsen sto offisielt som «bygg-herre» for det to etasjer store bygget i Hans Bloms gate på Skarmyra, for det var hun som hadde vært hovedkraften i arbeidet gjennom de mange år som var gått. På fødehemmet var det to sengeplasser, kjøkken og kontorer i førsteetasje, fem sengeplasser – og selve fødestuen i annen.

Ikke før var fødehemmet innviet og tatt i bruk, så viste det seg at de fikk problemer med økonomien. En søknad til bystyret om å få slippe å betale en kloakkavgift på kr. 80 ga positivt svar. Det forhindret ikke underskudd. Det var bare på ti prosent av årsbudsjettet, men fødestuen måtte betale både lønnsutgifter og andre regninger. Og langt fra alle fødende kvinner kunne betale for seg. Til slutt ble det ingen annen råd enn å søke kommunene om støtte. Men det måtte handles fort. Årelange brevvekslinger om småsummer mellom kommunene hadde ødelagt mange gode saker, mente kvinnene. Derfor appellerte de personlig og direkte til borgermester Hans Aase den 17. februar 1932. Bak bønnebrevet sto det ikke bare kvinner fra Arbeiderpartiet, de fikk med seg kvinner fra flere andre organisasjoner og partier. For nå gjaldt det å få frem at et fødehem var en politisk nøytral sak.

«Vi ber kun om at der må gjøres hvad gjøres kan for at vi kan beholde en så velsignelsesrik gave som fødehemmet for vår by.» Slik avsluttet de 39 kvinnene sitt bønneskrift. Og heldigvis fikk de det som de ville. Borgermesteren bøyde seg – men føyde følgende påskrift på svarbrevet: «Det bør dog sies, at dette ikke skaper nogen precedens for lignende saker i fremtiden.»

Støtten betydde i praksis at fødehemmet nå ble en kommunal institusjon. Og makten gled ut av hendene på initiativtakerne i det øyeblikk de innrømmet at de ikke hadde tilstrekkelig styring med økonomien. Sykehuslege Trygve Nannestad ble valgt til formann i styret for fødehemmet sammen med en sykesøster. Til tilsynsutvalget valgte man tre offisielle representanter for kommunene, alle menn. At det var kvinner som hadde tatt initiativ til og samlet penger til fødestuen, ble fort glemt av dem som satt med makten på byens rådhus.

Småfisk i springen

Spørsmålet om vanntilførselen til Moss by kom opp igjen da Einar Mathisen overtok som stadsingeniør. Og Mathisen foreslo inntaket lagt i Sollibukta og vannet ført frem dit med tunnel gjennom fjel-

let ved Krapfoss. Det ville komme på 400 000 kroner. En mosseborger tilbød å låne kommunen pengene, men den økonomiske situasjon var fortsatt vanskelig. På ny ble saken derfor utsatt.

I 1931 foreslo vannverkssjef Christian Nørbech å legge et renseanlegg på Neset, med klor i gassform som steriliseringsmiddel. Kjemiske og fysikalske undersøkelser viste riktignok at Vansjøvannet ikke var forurenset eller hygienisk farlig. Men det var fortsatt lite godt som drikkevann – og nokså uappetittlig å se på. Igjen besluttet formannskapet å utrede spørsmålet om filtrering og sterilisering. Så, i 1935 ble det på ny nedsatt en vannverkskomite.

Atter ble det nedsatt byggekomite for nytt vannverk. Og omsider ble et anlegg med fire filtere vedtatt om våren 1937. Bevilgningen lød på 500 000. Verket ble fort ferdig, og i begynnelsen var alt såre godt: «De første årene var mossevatnet regnet for delikat og vi hadde befaringer herfra og derfra og alle beundret det gode vatnet,» fortelles det. Men idyllen varte ikke lenge. Det ble raskt for lite godt vann. Og det vatnet man fikk i stedet, holdt en helt annen kvalitet.

Saken var at oversvømmelsene i Vansjø om høsten eller våren ofte gikk langt opp over jordene. Noen av bøndene dyrket dessuten jord under den grensen de hadde lov til, og gjødslet helt ned til stranden. Dette førte med seg forurensing av drikkevannet. Flere leserinnlegg i avisene både da og senere påpekte ubehagsfølelsen ved at flere kloakker hadde sine uttømminger i nærheten av vanninntaket. Mange mente dessuten at motorbåttrafikk i den delen av Vansjø burde forbys.

Bare i helgene, når det var mindre forbruk, fikk man det fine, bløte vatnet Moss på papiret var kjent for. Midt i uka var vatnet dårlig. Stadsingeniør Einar Mathisen monterte flere filtere. Men det hjalp bare litt.

Tre kjente personer fra 1930-årenes Moss: Høyrekvinnen Lilly Christensen var talefør og besluttosom, hun satt i bystyre og formannskap og var i tillegg formann i Moss kvinneråd. Henry Becker Eriksen var mindre politisk interessert, men desto mer av en forretningsmann, sportsmann, sanger og selskapsløve. Kate Juell Hansen, Helly Hansens stemor, var aktiv i Moss menighetsråd og Moss sanitetsforening og engasjerte seg spesielt for å forskjønne interiøret i Moss kirke. Hun nøy stor respekt, og ble til slutt også formann i Moss kvinneråd.

HVEM ER HVEM I MOSS I MELLOMKRIGSTIDEN

Stortingsmenn

Arne Magnussen (A/Soc.dem) 1919-1927,
1931-1933

Emil Andersen (A) 1936

Ordførere Moss by

Helly Hansen (H) 1920-1922

Arne Magnussen (Soc.dem) 1923-1925

Joh. Fredrik Thorne (H) 1926

Jørgen Kr. Jacobsen (A) 1927, 1929-1930

Josef Litschi (A) 1928

Nils Gjerset (A) 1930-1940

Ordførere Jeløy herred

gårdbruker Henrik Skallerød (B) 1923-1926

styrmann Halfdan Kildahl (A) 1926-1935

veiformann Emil Andersen (A) 1935-1940

Borgermestre

Hans Aase 1917-1933

Arne Magnussen (1933-, rådmann fra 1939)

Fylkesmenn

E.O. Bødtker 1918-1933

Ernst A. Johannesen 1933-1940

Byfogder

O.S. Thomassen 1926-1931

Bjarne Mollatt 1931-1932

Sorenskrivere

Carl. P.C. Skaar 1922-1930

Tarald A. Lundevall 1930-1946

Byingeniører

O. Smith-Meyer 1920-1931

Einar Mathisen 1931-1963

Politimestre

August Galtung 1925

Erling Wigeland 1926-1940

Offentlige leger

stadslege Peter Nyquist 1918-1940

fylkeslege Harald Bjelke 1931-

sykehuslege Trygve Nannestad

Skoleinspektører

Johannes Halseth 1927-1935

Per Haldor Franck 1935-

Prestar

sogneprest Erik Veel 1926-1931 (res. kap fra 1916)

sogneprest Einar Carl Adolf Solbu 1932-1939

sogneprest Valentin Hanssen-Bauer

1939- (res.kap. fra 1936)

res.kap. Einar Rüber 1926-1936

Rektorer Moss Realskole

Emil Eliassen 1928-1938

Hartvig Christie fra 1938

Formenn Moss Håndverkerforening

tapetsermester Alf Kure 1924-1930

byggmester Sigurd Peterson 1930-1932

bokbindermester Bernh. Christiansen 1932-1936

gullsmedmester Ferd. A. Olsen 1936-1941

Formenn Moss Handelsstands Forening

Rolv Hansen 1919-1921

Jens Jacobsen 1921-1924

Helly Hansen 1908-1910, 1924-1926

Einar Smith 1927-1928

Otto Hjersing 1929-1931

Josef Magnussen 1933-1935

C.F. Kolderup 1936-1937

Fredrik Nilsen 1938-1939

Formenn Moss Faglige Samorg (data tapt før 1928)

C.J. Andersen 1928-1933

Walter Lyngholm 1933-1936

Ole M. Johansen 1936-1940

Formenn Moss Kvinneråd

Inga Sagen 1925-1931

Lilly Christiansen 1931-1935

Kate Juell Hansen 1935-1939

Avisredaktører

Bjørn Kristensen Moss Avis

Jul Sundsvik Moss Avis 1935 til 1935

Jacob Sundby Moss Tilskuer 1917-

Per Schulstad Moss Tilskuer 1921-

Johs. Hole Moss Tilskuer 1933-

Arne Magnussen Moss Socialdemokrat til 1921

Nils Gjerset Folkets Blad fra 1921

ble senere Moss Arbeiderblad

En mann ringte en dag til stadsingeniør Mathisen og sa han hadde fått en liten fisk i springen. Hva kommer det av? «Det kommer av at rørene ikke er større», svarte Einar Mathisen. Humor hadde han nemlig, selv om det gikk på hans ingeniørere løs at mossevannet ikke var bedre.

En dyktig, anonym fotograf sto en gang tidlig i 1930-årene på Klommestø eller Blåbæråsen og klarte å fange inn deler av Neset, Grans gartneri og husene i Berja i bakgrunnen på bildet sitt. I forgrunnen trehusbebyggelsen på Klommestø. Vålerveien svinger seg, halvt usynlig, gjennom Krogsvold midt på bildet. Murbygget midt på bildet fungerte den gangen som lysverk.

Boikott Onsakers rutebiler!

Det ble verken slutt på arbeidskonfliktene eller arbeidsløsheten etter Menstad-slaget i 1931. I november samme år brøt det ut uro ved Det mekaniske Veveri, men den ble løst etter to uker. Oppunder jul fikk man en annen mindre konflikt ved cellulosefabrikken. Etter dette startet en tredje, tilsynelatende lokal og ubetydelig konflikt. Men den skulle vise seg å bli både langvarig og bitter.

Oskar Onsaker drev på denne tiden både bilforretning og en av byens bussruter. Som arbeidsgiver var Onsaker en mann av den gamle skole; han ville ikke gå til noen overenskomst med organisasjonene. Resultatet ble at Moss Kjøre- og Chaufførforening, Norsk Transportforbund og Moss og Omegns faglige Samorganisasjon gikk til blokade av firmaet i begynnelsen av september.

De fagorganiserte rykket inn annonser i avisen om at «ingen god arbeidsmann reiser med Onsakers rutebiler». Andre annonser krevde at ingen organisert arbeider måtte ta arbeid hos

NORGES ELDESTA YRKE

av M.B. Landstad
(utdrag om mellomkrigstiden)

Norges eldste yrke er tekstil.
Du kan finne det
i Osebergets funn, er du i tvil.
Kan du huske da støvet føk
fra hundrevis av transmisjoner
og noen matte lamper hang
og lyste opp
i takets øvre regioner?

Kan du huske at vi slet
med skift i mørke vinterkvelder,
og du i dunkelheten slet
med å greie ut lameller.
Det var'ke no'n kantline
da som nå,
nei en sprukken kasse
hvilte du deg på.
Og du spiste medbragt
mat og saft
mellom ferdig tredje skift.

Kan du huske den første
trede-maskin
og hvor stolt du var da
den blev din?
De vilde ledd av oss idag, de nye
som er så kresne og forvente,
tenk å kalle slik en innretning
maskin,
den var nærmest –
en erstatning
for hånden som sendte.

Men skyttelens flukt
og stolens sang
synger ennå samme melodien.
Og hvert et lite hjul
har sin del av harmonien.

Onsaker før han hadde ordnet sitt forhold til organisasjonene. Annonsene ble jevnlig gjentatt. Striden kom opp i Oslo byrett i mars 1932. Der ble blokaden erklært lovlig. Litt senere på våren løste saken seg omsider – til de fagorganisertes store tilfredshet.

Parallelt med dette var det konflikt blant veiarbeiderne. Mange av dem drev med småbruk og skogsarbeid ved siden av, gjerne i Rygge eller Våler. Nå krevde de å få organisere seg, men hadde vanskeligheter med det. Det utløste sympatiaksjoner inne i selve Moss. Først gikk bryggeriarbeiderne til en kort sympatistreik. Så gikk Jern og Metall-arbeiderforeningen til blokade av alt reparasjonsarbeide som kunne knyttes til veiaktivitet. På havna nektet havnearbeiderne å losse «streikebrytergrus».

Det harde arbeidsklima tidlig i 1930-årene førte til at ytterligere noen flere grupper som hadde vært vanskelig å organisere, nå kom med i fagbevegelsen.

I Moss var det mange fabrikker med hovedsakelig kvinne-arbeidsplasser og lav fagforeningsaktivitet, særlig innen tekstil-bransjen. Ved inngangen til 1930-årene var fremdeles de fleste kvinnene ved Moss Bomuldsvæveri uorganisert, de visste nemlig at også Runhovde var motstander av fagforeninger, selv om han var en mildere natur enn Onsaker. Men innen sommeren 1932 hadde omtrent alle kvinnene på tekstilbedriftene i Moss organisert seg. Hos Runhovde førte det til en vesentlig lønnsøkning. «Til og med vi aller yngste ble organisert, og det var jo bra,» fortalte Gerd Stanger senere. Men noen kvinnelig fagforeningsleder fikk man ikke i Moss i mellomkrigstiden – selv ikke innen tekstil.

Mellomkrigstidens siste arbeidskonflikt i Moss, var hos Helly-Hansen. Nå var det de 116 syerskene som omsider vågde seg på en konfrontasjon med ledelsen. Etter tradisjonen skulle de selv bekoste nål, tråd og sakser. Begrunnelsen hadde alltid vært at de dermed ble mer økonomiske i sitt forbruk. Men åpenbart var det nå en foreldet tankegang. De fikk da også gjennomslag for sine krav om at saks og tråd måtte være bedriftens ansvar.

Det hadde også gått tregt å organisere arbeidere som sto med en fot i jordbruket og en fot i moderne bedriftsliv, slik som arbeiderne på Kambo. For de deltok i alle de ulike aktivitetene på Kambo. Ingar Wankel var, som sin far, en mann som holdt på med ulike aktiviteter parallelt. Han satte i gang en kalkfabrikk og eksperimenterte med moderne gartneri, jord- og skogbruk. Men som arbeidsleder var han av den gamle skole, og følte nok at arbeiderne sto helt til «hans» disposisjon. De ble ikke spurt til råds, men kommandert i arbeid der han mente de trengtes, i gartneriet når det var nødvendig, på kalkfabrikken eller i skogen i andre deler av året. Birger Eriksen og hans familie kom til Kambo i 1913, da Kalkverket ble bygd, og flyttet inn i en av arbeider-boligene. Opprinnelig hadde hans far arbeidet på et annet kalk-verk som Wankel eide på en øy nær Holmestrand.

Birger Eriksen minnes faren og hans arbeidskamerater som stolte og selvbevisste folk, som slett ikke krøp for Wankel. Mens ungdommer av hans egen generasjon tidlig kom med i arbeiderbevegelsen, varte det lenge før de eldre arbeidskarene på Kambo innså at de hadde noe å tjene på å fagorganisere seg.

I Moss var man interessert i å få flere med i fagbevegelsen og de yngre på Kambo overtalte de eldre, en etter en, til stemningen snudde seg. Da varslet Ingar Wankel mottrekk. Formannen i samorganisasjonen i Moss, Walter Lyngholm, dro opp til Kambo for å snakke med godseieren.

Wankel ville si opp alle sine folk, sa han. Deretter ville han sette opp en stor plakat der det skulle stå at fagorganisasjonen hadde nedlagt hans gårdsbruk. «Ja, det er greit det,» sa Lyngholm. «Jeg skal hjelpe deg å sette den opp, jeg.»

Det ble Wankel som ga seg. Ingen arbeidere ble oppsagt og ingen plakat kom opp. Stort sett ble Kambo drevet som før. Forskjellen var ganske enkelt den at de arbeidere Ingar Wankel tidligere hadde betraktet som «sine», nå var fagorganisert, og fikk litt bedre betalt for slitet sitt.

Statspolitiet ransaker en fagforeningsleder

Den 2. august 1932 skrev mossearbeideren Anders Johansen et åpent brev til sjefen for norsk statspoliti og kalte ham for streikebryter. Det var fordi statspolitiet flere ganger hadde rykket ut for å sikre frivillige «samfunnshjelpere» adgang til arbeidsplasser som de fagorganiserte hadde blokkert – både i Moss og andre steder. Med grunnlag i det brevet ble Johansen dømt til nitti dagers ubetinget fengsel av Moss byrett. Det sier adskillig om hvor bittert arbeidsklimaet var i Moss på den tiden. For lagmannsretten reduserte siden straffen til tredivde dager – betinget.

En annen arbeider i Moss, mekaniker Arthur Kristiansen, ble dømt til tredivde dagers ubetinget fengsel for å ha fremsatt ærekrenkende bemerkninger om den lokale statspolitibetjent i Moss. Uttalelsen var ikke satt på trykk, men var fremkommet i vitners nærvær. Retten fant det tilstrekkelig til å få mannen dømt.

Stemningen må ha vært følt temmelig sterkt, ikke minst blant de ekstra innkalte statspolitifolkene fra Oslo som da befant seg i Moss. I september 1932 trengte noen av dem seg inn hjemme hos Walter Lyngholm og beslagla samorganisasjonens protokoller. De sa det var for å avgjøre om det internt i fagorganisasjonen var foretatt flere «konspirasjoner».

1933 ble et roligere år, men ikke uten konflikter det heller. Det var korte streiker ved Moss Hotell, Aug. P. Horns konfeksjonsfabrikk og ved Moss Stol- og Møbelfabrikk.

Mosse-elefanten ble introdusert som symbol på kraftpapir fra M. Petersen & Søn i 1930-årene. Det var i tråd med tidens nye design og moderne ideer om reklame. Aluminiumfabrikken Il-O-Van lagde sin egen morsomme kjele-mann som sa og gjorde rare ting: «Å vare eller ikke vare» lød salgsargumentet her.

Arbeiderbevegelsen var i denne perioden splittet på viktige spørsmål som både gjaldt faglig kamp lokalt og den internasjonale situasjonen. «Sovjetunionens venners forbund» skrev regelmessig til de ulike fagforeningene i Moss og ba om å få sende foredragsholdere. Noen ganger fikk de komme, andre ganger ble de avvist.

I lokalpolitikken i Moss gjorde kommunistene seg lite gjeldende. Men på enkelte arbeidsplasser – og i agitasjonen – spilte de en viktig rolle. Moss Glasværk var deres viktigste skanse, ved Foblikk hadde de også både medlemmer og sympatisører.

Nettopp blant arbeiderne ved Foblikk, de mest radikale i Moss, var det vinteren/våren 1934 stemning for å danne en egen avdeling innen Jern og Metall. Men i de andre klubbene i Moss var man lite begeistret, holdt møte med forbundsledelsen – og så ble tommelen satt ned.

«Forbundsstyret finder ikke de grunder klubben oppgir slik at forbundet kunde gå med på dannelsen av en egen avdeling ved Blikemballafabrikken,» uttalte forbundssekretær Josef Larsson.

Bjørn Kristensen legger inn årene

Redaktør Bjørn Kristensen var på sine eldre dager blitt en ivrig kinogjenger – sammen med direktør Lars Brandstrup var han byens mest seriøse filmentusiast. Men Kristensen var den folk la best merke til om man var sammen med ham på kino. Han var med årene blitt svært mektig i bredden, i byen slo man derfor vitser om at han brukte to stoler på kinoen. I politikken var han mindre aktiv og maktet derfor knapt å si mer enn – tja – til det som foregikk.

Moss Avis hadde i 1931 latt oppføre et nytt bygg i Vincents Buddes gate og avisen kom nå ut hver dag. Bjørn Kristensen hadde ingen sønn, men en rekke døtre som alle fikk tilknytning til Moss via giftermål: én til Gerner-familien, en annen svigersønn, J.H. Vogt jr., lærte seg boktrykkerfaget og kom slik inn i bedriften, en tredje svigersønn, Erling Ombustvedt Hoel, ble forretningsfører, den fjerde svigersønn, Harald Egers, ble styreformann i den bedrift Moss Avis hadde utviklet seg til å bli. Men egentlig redaksjonelle interesser hadde ingen av svigersønnene, og som Kristensen ble eldre, bestemte han at hans etterfølger i redaktørjobben måtte bli en mann med presseerfaring.

Julius Elian Røring Sundsvik var blitt tilsatt som redaksjonssekretær i avisen i 1931. Jul Sundsvik, som han ganske enkelt kalte seg, var opprinnelig fra Sømna på Helgeland, men hadde arbeidet i flere forskjellige aviser i Norge før han kom til Moss. I likhet med Kristensen var han en selvstendig, røslig og kanskje litt sær mann, men var jovial av natur og ble raskt populær i Moss. Som

Bjørn Kristensen lot seg portrettere i 1930, av Einar Viken, som åpenbart hadde flere oppdrag i byen på den tiden .

Kristensen la han vekt på å holde en selvstendig profil i forhold både til de næringsdrivende og alle politiske grupperinger i byen.

Moss hadde i denne perioden flere ulike aviser. Moss Tilskuer hadde med årene mistet noe av sin klare høyreprofil, og fremsto i mellomkrigstiden, mens Johs. Hole redigerte avisen, mest som et slags upolitisk nyhetsorgan med sympatier for de næringsdrivende enn som noen egentlig politisk avis. I Moss skjedde det delvis av den grunn en rekke forsøk på å starte flere andre aviser, *Mossingen* ble forsøkt startet i 1926, men med liten suksess. I 1933 startet Per Schulstad, som aldri helt hadde likt Bjørn Kristensens måte å drive avis på, et blad han kalte for *Moss Morgenblad*. Kanskje forventet han en krise for Moss Avis nå som Bjørn Kristensen var i ferd med å gi seg. Den kunstneriske nevøen til eieren av Moss Bomuldsvæveri, Bjarne Runhovde prøvde seg noen år senere med *Moss Dagblad*, og holdt det gående i noen år. Sist i 1930-årene kom også avisene *Varna* og *Østfold Forretningsblad* ut, to aviser som hadde en klart

videre leserkrets enn bare befolkningen i og rundt Moss. Men ingen av de nye avisene klarte seg særlig godt. For en by som Moss var det allerede svært mye med tre aviser.

Moss Tilskuer konkurrerte med Moss Avis om de borgerlige leserne, og led derfor mer enn Moss og Omegns Arbeiderblad under konkurransen. Men alle de tre avisene klarte likevel tross alt å drive videre. For folk flest sto det like fullt klart at Moss Avis var og ble byens ledende avis.

Etter Bjørn Kristensens død ble det til at Jul Sundsvik rykket opp som redaktør. Men Schulstad, som inntil da hadde vært «konkurrent», ble nå ansatt i avisen. Schulstad fikk lov til å kalle seg redaktør han også, siden han hadde vært enesvarlig for andre aviser før. Men i den daglige drift av Moss Avis var det Sundsvik som tok de viktige avgjørelsene og hadde det reelle redaktøransvar.

Av de to var Sundsvik utvilsomt mest synlig både i bybildet – og i avisspaltene. For Sundsvik var meget skrivefør. Det var bare når han skulle holde tale at han kunne oppleves ordrik og pratsom. Per Schulstad kjente på den annen side byens historie og næringsliv som få andre, og skulle med årene skrive adskillige historikker for bedrifter og organisasjoner i byen. Sundsvik konsentrerte seg om kultur og politikk – og lot «de innfødte» mossingene, som han gjerne skrev, få styre selv på «sine» felter. Samlet bidro de to menn til å gi avisen en mer åpen, allmennkonservativ profil i tråd med stemninger i tiden.

Snart var det knapt noen i Moss som forbandt Moss Avis med Frisindede Venstre. Alt sist i 1930-årene var det et parti mange snart glemte fullstendig. Både i politikken og avisverdenen er dårlig hukommelse et utbredt fenomen.

Borgerlig Samling?

Selv om Arbeiderpartiet fremsto som «ansvarlig», førte det ikke til større velvilje på borgerlig hold. Snarere ble resultatet høyere rop om «borgerlig samling». I Moss ga dette seg to klare utslag, større oppslutning om Fedrelandslaget og et stadig nærmere samarbeid mellom Frisindede Venstre og Høire.

Norge hadde tidlig i 1930-årene sin første og eneste rene Bondepartiregering. I den regjeringen ble forsvarsministeren raskt mer kjent enn statsministeren – og enda mer kontroversiell. Hans navn var Vidkun Quisling. Tidlig på året i 1933 gikk han ut av regjeringen.

Våren 1933 gikk Frisindede Venstre og Fedrelandslaget i spissen for å mobilisere til bred borgerlig samling. Denne samlingen var ment å inkludere Bondepartiet – og deres kontroversielle, nylig avgåtte forsvarsminister, Vidkun Quisling.

AVISER I MOSS

Moss Tilskuer sammenhengende i gang siden 1843
 Moss Avis sammenhengende i gang siden 1876
 Moss Aftenblad 1904-1923
 Moss Socialdemokrat 1912-1923
 blir til Folkets Blad fra 1923-1927
 Ekstrabladet 1920-1922
 blir til Moss Arbeiderblad fra 1922-1927
 de to fusjoneres til Moss og omegns Arbeiderblad 1927-1940
 Moss Morgenblad 1933
 Østfold Forretningsblad 1934-1939
 Moss Dagblad 1937-1940
 Varna 1937-1938

KOMMUNEVALG I MOSS
1928-1937Borgerlig samling mot
Arbeiderpartiet

Valg	1928	1931	1934	1937
Høire Moss				13
Samlingsparti			15	
Borgerlig fellesliste	20	19		
Venstre			3	4
Arbeiderpartiet	24	25	26	27
	44	44	44	44

I Tyskland var Adolf Hitler tidlig samme år blitt utnevnt til rikskansler i en samlingsregjering av folk fra hans eget parti og andre nasjonale og konservative grupper. I borgerlige kretser i Moss var det mange som så med stor interesse på det som foregikk i Tyskland, noen likte Hitler og hans folk, noen likte best de konservative som Hitler samarbeidet med.

De som sympatiserte sterkest med Hitler i Norge, var sikkert stort sett unge menn. Og Moss og Omegns Fædrelandslag var deres naturlige møtested. Mens forhandlinger om samling foregikk over hele landet, valgte noen av disse sterkt høyreaktivistiske ungdommene i Moss å markere sin iver gjennom en temmelig pøbelaktig aksjon mot Moss og omegns Arbeiderblad. Det skjedde natt til langfredag, den 20. april 1933. Med tjære ble det malt hakekors på vindusrutene utenfor avisens ekspedisjon.

Moss Fædrelandslag hadde avholdt et større møte i Moss nettopp skjærtorsdag kveld. Det var helt naturlig at de kom under mistanke. Politiet fotograferte det inntrufne, men lyktes ikke i å oppklare saken. Men episoden ble debattert i avisene. En anonym innsender undertegnet seg «nazi» og rykket ut i Moss Avis og skrev at «oppviglerne og demagogerne fra Folkets hus kan spare sine tårer til senere. Det kunne hende at her neste gang ikke blir heist et hakekors innenfor vinduet, men mange utenfor.»

Stemningen var altså opphetet denne våren. Men innen høsten og Stortingsvalget kom, hadde mye endret seg. Det ble ikke borgerlig samling i Norge. En hovedgrunn til det var at endel av Høires ledere hele tiden hadde vært skeptiske til tanken om bred borgerlig samling. Særlig var C.J. Hambro og noen andre i partiet uttalt skeptiske til tidligere forsvarsminister Quisling.

I stedet for «bred» borgerlig samling kom det i Moss til en tettere forening mellom Høire og Frisindede. I 1934 besluttet partiet i Moss å nedlegge sitt eget partiarbeid og stille til valg sammen med Høire under navn av Samlingspartiet. Det hadde ikke vært mulig så lenge Bjørn Kristensen var den ledende i partiet, for han var lite diplomatisk av natur og kontroversiell i høyrekretser i Moss. I 1934 var han avkreftet. Da han døde året etter, var samlingen reell.

Moss Frisindede Venstre gled nå ganske enkelt inn i Moss Høireforening blant annet i kraft av den kloke taktikk å velge den tidligere viseformann i Moss Frisindede, Louis Andresen, til viseformann i Høire. Selv ble han en inkarnasjon av forsoningen mellom de to partier. Andresen drev bilverksted i byen sammen med sin bror og var en godmodig, kraftig kar med adskillig sans både for diplomati og humor. Men samtidig var han en hard motstander av både Arbeiderpartiet og fagbevegelsen.

«Kjartan» fra Kambo, som ville lage Ragnarok

I mellomtiden hadde Vidkun Quisling stiftet sitt eget parti, og kalt det Nasjonal Samling. Mannen og partidannelsen ble skildret i sterkt kritiske vendinger i Moss og Omegns Arbeiderblad, i nøkterne, men halvt interesserte ordelag i Moss Avis. Bjørn Kristensens søster, samt to av hans fettere, var med på å stifte partiet. Men det nye partiet ble ikke den suksess man hadde regnet med. Sannsynligvis var det bare et mindre antall av dem som tidligere hadde vært med i Fedrelandslaget, som nå støttet Quisling. I Moss fikk partiet svært få stemmer ved Stortingsvalget i 1933. Og medlemmene var neppe flere enn tyve.

Blant de mossinger som meldte seg inn i partiet, skilte én mann seg ut med bestemte egne oppfatninger og en uvanlig vilje til selvstendighet vis a vis partifører Quisling. Hans navn var Hans S. Jacobsen. Han var gammelt medlem av Moss Roklub, men som han sluttet å ro, utviklet hans opprinnelig kraftige skikkelse seg til å bli mer tykkfallen. Han hadde i sin ungdom studert økonomi i Tyskland og hadde både forretningsforbindelser og gode venner der. I mange år hadde han drevet et skipsmeglerfirma ved navn *Jason*, en forkortelse for Jacobsen & Sønner, og det gikk meget godt, han var dynamisk, morsom og populær i byen og var lett å kjenne igjen på den storbremmede hatt han alltid gikk med. Hans S. Jacobsen var dessuten litterært interessert – og gift med datteren til en forfatter som het Carl Schøyen, som hadde skrevet mange bøker med temaer fra Nordnorge.

I den lokale avdeling av Fedrelandslaget hadde Hans S. Jacobsen vært med fra starten, politisk hadde han tidligere pleid å støtte Frisindede Venstre.

Det nystartede partiet Nasjonal Samling fikk endel stemmer ved valget i 1933. Siden fikk partiet problemer med oppslutningen i Moss. En grunn til det må ha vært nettopp Hans S. Jacobsen som hadde vært svært sentral i utformingen av NS-programmet. Saken var at han verken var eller ble særlig positivt innstilt til partilederen, Vidkun Quisling. Alt i 1934 gikk Hans S. Jacobsen ut av partiet fordi han ikke fant Quisling og kretsen rundt ham nasjonalsosialistiske «nok». Slik Hans S. Jacobsen så det, var de ikke nasjonalsosialister på den rette måten – slik som i Hitlers Tyskland.

I årene som fulgte, dannet Hans S. Jacobsen i stedet sin egen lille krets og utga sitt eget tidsskrift, *Ragnarok*. Navnet henspilte på de gamle vikingers ord for den kamp som skulle ende med verdens undergang. Tidsskriftet var preget av norrønn mystikk og sterkt kritisk holdning til kristendommen. Jacobsen fikk tilhengere og lesere både i Moss og andre steder i landet. Flere nokså kjente menn, som advokaten Albert Wiesener og spenningsforfatteren Per Imerslund betraktet nå Hans S. Jacobsen fra Moss som sin

Ragnarok

UAVHENGIG MÅNEDSSKRIFT

1. HEFTE MARS 1935

Smeddal:

**Nordisk samarbeide –
revisjon av uretten i Kiel**

Wiesener: „Dagbladet“ og det frie ord
Næver: Nye levende modeller i dets litteratur
Aeglede: Den norske presse og Tyskland

Esselkott: A. W. Torsmoen. Tullelen. Y. T. Oslo
stadstidene og den nasjonale økonomi i norsk
den. Kristian Rønne. Rønne

1935 • 1. ÅRGANG

50 øre

UTGITT AV RAGNAROKS FORLAG, OSLO

4,50 pr. år

Hans S. Jacobsen og hans venners politiske månedsskrift *Ragnarok* begynte å komme ut i 1934 og representerte i årene frem til annen verdenskrig en annen og mer tyskorientert versjon av nasjonalsosialismen enn den Vidkun Quisling og hans parti sto for. Under krigen ble *Ragnarok* et organ for opposisjonelle innad i partiet NS.

Hans S. Jacobsen

leder. «Kjartan Kamban» – Kjartan fra Kambo – kalte Jacobsen seg noen ganger i sitt tidsskrift. For han var fantasifull og likte å opptre med nye navn.

I Moss var det stort sett bare Jacobsens egne tilhengere som festet seg ved det han drev med. Innen forretningsstanden i Moss var han like godt likt som før, men i arbeiderpartimiljøet var det mange ungdommer som fant Jacobsens sympatier såpass særegne at de fant grunn til å holde ham under spesiell oppsikt. Birger Eriksen fortalte siden at han en dag med egne øyne så at Jacobsen tok seg lov til å bla gjennom all posten til Kambo arbeiderungdomslag.

Hans S. Jacobsen eide en hytte ved Kambo, og etter denne episoden gikk ungdomslaget til motoffensiv. En ungjente fra

laget tok bijobb hos Jacobsen som hushjelp på sommerhytta og rapporterte siden tilbake til sine partivenner om alt hun så og hørte. Det hendte ofte Jacobsen fikk besøk fra Tyskland. Da kunne de både drikke seg fulle og synge tyske soldatsanger langt utover natten. Dette syntes Birger Eriksen og hans venner var temmelig suspekt. For slik de så det, var Europa i ferd med å eksplodere – og tyskerne var den aggressive part.

I Moss opplevde de fleste andre Hans S. Jacobsens interesser som uttrykk for et eksentrisk gemytt heller enn som tegn på alvorlige politiske ambisjoner. Der tok de sørgelig feil, skulle det vise seg.

Mot en enhetsskole?

Så sent som i 1920-årene fantes det fremdeles privatskoler i Moss for dem som kunne betale for seg. Rino Thorne gikk som smågutt på frøken Elisa Kahrs' privatskole i Storgaten 33. Den hadde dengang rundt ti elever og fungerte som forberedelsesskole for middelskolen. «I teoretiske fag fikk vi bedre undervisning,» hevdet Rino Thorne senere. Men i praktiske fag og gymnastikk sto undervisningen langt tilbake for den som Moss folkeskole ga.

Lite hadde endret seg på skolefronten siden århundreskiftet, det skolesystem og de skoler som hadde funnet sin form gjennom lovrevisjoner og nybygging dengang, utgjorde en temmelig stabil struktur – og kom i hovedtrekk til å vare i mer enn femti år.

Den viktigste forandringen kom da partiet Venstre etter mange års diskusjon om skolesaken fikk gjennomslag for sitt krav om «enhetsskole». Det ble etter dette bare gitt statsstøtte til de middelskoler som baserte seg på syvårig folkeskole. I 1920 ble følgelig skolesystemet i Moss litt forandret. Nå ble middelskolen treårig.

En blandet skoleklasse fra Moss Folkeskole rundt eksamenstider i 1929. Lærer Nils Lie, midt på bildet, er omgitt av 19 gutter og 11 jenter. I første rekke til venstre sitter, Kathe Nilsson (Hermansen).

At det var arbeiderpartipolitikerens Jens R. Schreiner som nå var rektor ved Middelskolen, var kanskje symbolsk. De bedrestilte barn ble altså ikke lenger tatt ut av folkeskolen etter fem år, men fullførte heretter syv års skolegang sammen med arbeider- og håndverkerbarn. Først etter syv år vurderte man om det var aktuelt med videre skolegang. Den nye ordningen kom til å medføre at barn fra arbeiderfamilier nå fikk færre motforestillinger mot å begynne på middelskolen. Det nye systemet bidro på den annen side til ett års lengre skolegang for alle som fullførte middelskolen. Forandringen ble likevel godtatt mot relativt få protester.

Elevkullene i Moss var av ulik størrelse, lærerne kom og gikk, presset på skolen økte eller avtok. Og selvsagt var ikke alle lærere like dyktige. Men skolesystemet var gjennom hele mellomkrigstiden i all hovedsak det samme. I Arbeiderpartikretser fantes det folk som ivret for en enda sterkere og mer prinsipiell gjennomføring av enhetsskoletanken. Men andre sluttet seg til ideen om å sette kunnskap og kvalitet mer sentralt. I mellomtiden hadde både Norge og Moss et blandet skolesystem.

Det fantes strengt tatt ikke noe gymnas i Moss. Men fra 1909 hadde middelskolen i Moss også hatt en selvstendig første gymnasklasse. Staten subsidierte dette tilbudet. Undervisningen ble besørget av de best kvalifiserte lærerne, men forutsatte adskillig entusiasme, for lærerne fikk mindre lønn for denne undervisningen. Et par ganger lyktes man i å løse noen mindre grupper av elever også gjennom et annet gymnasår. Men regelen var i alle fall at elevene etter første, eventuelt etter annet skoleår, måtte klare seg med privat undervisning eller flytte til en annen by. Eksamen måtte avlegges utenfor Moss. Klagene over mangelen på gymnastilbud hørte man ofte, men det var nok ikke særlig mange som var interessert i gymnas. Sist i 1920-årene mistet Moss statsbidraget også til den ene klassen man hadde. I 1930 hadde man 16 elever fra Moss og Jeløy i første gymnasklasse. Enkelte år hadde elevtallet vært helt ned i syv. Og kanskje var ikke det så unaturlig i en arbeiderby som Moss.

Gymnasklassen ble i 1930 opprettholdt ved skolepenger og kommunale bidrag fra de to kommuner. Først i 1936 innførte man fullt gymnas, med engelsk- og reallinje. To fulle klasser hadde man ikke, så elevene ble undervist sammen i de fag der pensum var det samme, men ble holdt adskilt i spesialfag – som matematikk og engelsk. Nå kunne man gjennomføre gymnaset på fem år etter syv-årig folkeskole, altså sparte man inn ett år. Middelskolen ble gradvis avskaffet, siste gang det ble avlagt middelskoleeksamen var i 1941. Som navn på de to årene som gikk forut for treårig gymnas, tok man tilbake det gamle realskole-navnet. Og for å skjære gjennom all denne forvirringen med så mange skoleslag, kalte man skolen for Moss høyere skole, rett og slett.

Søkningen til det fulle gymnastilbudet fortsatte å ligge lavt. I mai

1939 gikk for første gang et eget artiumskull fra Moss høyere skole opp til eksamen. Ni elever gikk ut på reallinjen, ti på engelsklinjen. Fremdeles var elevene privatister, formelt. De måtte derfor gå opp til individuell eksamen i samtlige muntlige og skriftlige fag. Det var en sped start. Men forholdene lå like fullt omsider til rette for videre utvikling av gymnastilbudet.

Hanna Jacobsen og hennes hjertesak

Jeløgaten ved jernbaneovergangen med Grand Hotell til høyre. Trygve Nilsens skipshandel med Minda Johansens pensjonat i annen etasje sees til venstre. Til høyre lå pølse-maker Svendsens butikk og en rekke andre småforretninger. I bakgrunnen aner vi hus mot Kanalen på Jeløysiden av byen. Den første broen til Jeløy gikk i forlengelse av Jeløgaten. Broen fra 1880-årene, lå litt lenger sør.

Hanna Jacobsen var søster av skipsmegler Hans S. Jacobsen, men delte ikke på noe vis sin brors politiske synspunkter. Likevel hadde søsknene mange trekk til felles. Som sin bror var Hanna Jacobsen staut, sjarmerende og energisk. Det var dessuten med hennesom med broren, at om hun satte seg noe i hodet, gjennomførte hun det med iver og entusiasme – og hennes entusiasme hadde lett for å smitte andre.

Sammen med sin venninne Bergdis Renolen startet hun en husmorskole i Moss i 1933, og skolen skulle hun brenne for gjennom hele sitt liv. De første årene foregikk alt i helt privat regi. Noen forgjenger hadde skolen ikke, selv om Moss i endel år rundt første verdenskrig hadde hatt noe som ble kalt Moss kommunale

kvinnelige fagskole. Moss kommune hadde i sin tid opprettet den etter anmodning av Moss kvinneråd, og skolen ga særlig opplæring i søm, både til folk som ville sy selv og folk som ville søke arbeid i tekstilindustrien.

Moss husmorskole var noe annet. Skolen skulle gi undervisning i matlaging, hygiene og økonomi. Alt i 1937 fikk de to kvinnene kommunal støtte. Statstilskudd hadde de fra før. Nå kom det kommunale tilskudd i tillegg. Dette førte til at skolen ble rimeligere, og tilgjengelig for jenter med arbeiderbakgrunn, tenkte man i bystyret. Men det søkte mange flere jenter hvert år enn de 25 man tok opp på det ettårige kurset. Hvilke kriterier man valgte jentene ut etter, er imidlertid ikke klart. Skolen hadde to husstell- og en håndarbeidslærerinne og fortsatte å holde til i sine gamle lokaler i Dronningens gate etter den kommunale overtakelsen.

Fordi Moss var en industriby, ble andre former for opplæring enn den rent teoretiske, prioritert høyt av de kommunale myndigheter. Ikke minst ble opplæring til industriarbeid alltid vurdert som viktig. Fra 1880-årene hadde Moss hatt tilbud om kveldsskole for arbeiderungdom i den gamle almueskolens lokaler, men oppslutningen hadde vært dårlig og undervisningstilbudet var heller ikke det beste.

I 1907 besluttet Moss bystyre at man både økonomisk og personellmessig måtte satse sterkere på å gi arbeiderungdom et videre skoletilbud og opprettet Moss tekniske Aftenskole.

Den tekniske aftenskole åpnet for en bred rekruttering i flere parallelle klasser gjennom flere år. Fagskolen for kvinner var et kortere, ettårig kurs. Moss Handelsstand startet på sin side et eget kveldsskoletilbud uten statlige og kommunale bidrag. Men også de fikk oppslutning, omtrent én full skoleklasse årlig på første års kurs, noe færre på andre året, slik som den kvinnelige fagskolen. Formålet med handelsstandens aftenskole var «at lette adgangen for damer og herrer, fortrinnsvis tilhørende handelsstanden, til at erhverve sig de for handel og kontorarbeide nødvendige kundskaber.»

Alle tre skoletilbudene fikk opprinnelig lokaler i bygningen til Moss Almueskole som da var nedlagt. Alle tre skoletilbud foregikk på kveldstid. Men direksjonene for de tre skoletilbudene var forskjellige, det sto ingeniører i spissen for den tekniske aftenskole, byens fruer ledet den kvinnelige fagskole og en bokhandler og en bokholder sto i ledelsen for handelsstandens skoletilbud.

Den tekniske aftenskolen ble en integrert del av Moss bys næringsliv i årene som fulgte. Formålet var å «meddele de for haandverkere og industridrivende nødvendige kunnskaper og færdigheder.» Dette var en kveldsskole, og den var i virksomhet ukens første fem virkedager. Om den var blitt gjort til en dagskole, ville den nok ha ødelagt sitt eget rekrutteringsgrunnlag. For i arbeiderfamiliene måtte guttene ut i arbeid etter at de var konfirmert.

NÆRINGSLIVET I MOSS ANNO 1937

De viktigste bedrifter og deres betydning målt i antall arbeidsplasser

Papir/cellulose: 15%

M. Peterson og Søn – Moss

Cellulosefabrik

Glass/emballasje: 6%

A/S Moss Glasværk

A/S Forenede Blikemballasjefabriker (FOBLIK)

Norrøna isolasjon

Skipsbyg./metall./byggningsindustri: 32%

A/S Moss Værft & Dokk

Moss mek. Verksted A/S

Christiania Staal- og Jernvarefabrik A/S

Il-O-Van Aluminiumvarefabrik

B. Brynildsens Cementvarefabrikk

Autokarosserifabrikken A/S, Kambo

Den norske Automobilfabrik

Møller/næringsmiddelindustri: 15%

Moss Aktiemøller

Det norske Eddikbryggeri A/S

Moss Bryggeri- og Maltestraktfabrik

Felleskjøpets mølle, Kambo

A/S Chr. Aug. Thorne

Bekledning/tekstil/skotøy: 30%

Helly J. Hansen A/S

Konfeksjonsaktieselskapet Frøya

Aug P. Horn A/S

A/S Sportstøvler

A/S Sportsindustri

Moss Skoindustri

A/S Rygge Skofabrik

Moss Bomuldsøveri A/S

L.P. Sterud A/S

A/S Barfot Strømpefabrikk

A/S Astrild Trikotasje

Amnet: 3%

Hartvig Andresens Elektriske Byrå

A/S Persil

A/S Alpha

Kommunene og staten delte på utgiftene slik at skolepengene ble symbolske fire kroner, noe guttene ville kunne bekoste av sine egne lønninger.

Det ble undervist to timer hver dag, og det var muligheter for å fortsette på skolen i hele fire år. Den samlede utdannelsen man kunne oppnå gjennom fire år på skolen ville omfatte matematikk, mekanikk, konstruksjonstegning, fysikk, kjemi og regnskap og ville som sluttresultat kunne gi et temmelig høyt kompetansenivå.

Av elevene ved skolen gikk noen i to år, andre i fire. Svært ofte hadde man to parallellklasser på hvert trinn. I praksis ble det særlig to av mossebedriftene som skulle nyttiggjøre seg dette skoletilbudet: Skipsverftet og det mekaniske verkstedet, som gjennom mange år pleide å knytte unge gutter til seg på betingelse av at de gjennomførte kursene ved den tekniske aftenskolen.

I nærmere tredve år var det den tekniske aftenskolen som var og ble viktigste utdanningstilbud for arbeiderungdom fra Moss. Først i 1936 fikk man et heldags skoletilbud. Da ble Moss Fagskole opprettet. Den fikk plass i flukt med den gamle pikeskolen. Der ble det plass til både smie, verksted og spiserom. Dermed mente man i Moss at man kunne gi utdanningstilbud både for snekkere, mekanikere og elektrikere.

Det strømmet ikke til med elever, og ikke alle fullførte skolen heller. Men mer enn ti elever ble i det minste uteksaminert i årene som fulgte. De fleste fikk arbeid ved Moss Værft & Dokk, som var den bedrift som, tross alle kriser, hadde størst behov for teknisk skolert arbeidskraft.

«Billige sko fra Tsjekko»

A/S Moss Værft & Dokk hadde i 1932 fortsatt bare hundre mann i arbeid. Det ble derfor adskillig uro i byen da verftet begynte å gi arbeid til utenbys folk, til tross for en kommunal garanti som tilsa at folk fra byen skulle prioriteres.

Tilsvarende proteksjonistiske strømninger hadde man i Moss særlig blant skotøyarbeiderne. Det var hele fire skofabrikker i Moss, Rollto Skofabrikk, Moss Skoindustri og A/S Sportsindustri. Råde Skofabrikk var den største av dem alle. Råde Skofabrikk produserte både dame- og herresko, i mange år dessuten håndsydde skistøvler av «Toftebergs modell», fottøy med en pris og en kvalitet som gjorde at man slett ikke kunne kjøpe det ofte.

Men med årene ble markedet for norsk skotøy mindre på grunn av utenlandsk konkurranse. Først ute på det norske markedet var sko og støvler fra Tsjekkoslovakia. Siden innarbeidet italienske sko seg på markedet. I Fridtjof Evensens familie måtte man prioritere pris fremfor kvalitet. Dermed ble det sko «fra Tsjekko» på ham, «billige, smertefulle greier, som vi fikk sånn gnagsår av.»

Funksjonærene i L.P. Steruds forretning måtte alltid kle seg pent når de var på jobb. Men enda mer pyntet er de her, på festen som ble holdt ved bedriftens førtiårsjubileum i 1935. Helt sentralt i bildet, med hvitt hår allerede, ser vi Laura Sterud, som nylig var blitt enke – etter firmaets grunnlegger.

Formannen i Norsk Skotøyarbeiderforbund, A.E. Gundersen, hadde siden 1920-årene ført sin egen krig mot importert skotøy i Norge. Det ble han populær på i Moss, der en rekke av arbeiderne ved mossebedriftene var organisert i Norsk Skotøyarbeiderforbund.

Tsjekkisk skotøy av merket «Batar» var Gundersen spesielt negativt innstilt til. Og i samarbeid med Alfred Madsen fremmet han forslag på Stortinget om totalforbud mot bruk av papp og kunstlær i sko som skulle selges i Norge. Et slikt forbud ville nemlig verne de norske skotøyfabrikkene – og dermed de norske arbeidsplassene.

Et slikt forbud uteble. Og norske skofabrikk led under konkurransen. Sommeren 1932 kom det til slutt til full stans ved Råde skofabrikk. Siden fulgte en brann, og alle fabrikkens tre-læster brant opp. Til tross for støtte både i Moss bystyre og i Skotøyarbeiderforbundet ble fabrikk ikke bygd opp etter brannen.

Uten Råde Skofabrikk og med fortsatt lav bemanning ved skipsverftet var det klart at også vinteren 1932-33 ville stå i arbeidsledighetens tegn. Arbeiderflertallet i Moss bystyre oppfordret gjennom en resolusjon Stortinget til å gjøre noe med arbeidsledigheten i byen. Dessuten bevilget man kr. 6000 til regulære utdelinger til de arbeidsledige rett før jul.

I 1930 var det ikke bare jern- og metallarbeidere, sjøfolk og ufaglærte som gikk ledige. Nå var det også ledige arbeidere ved M. Peterson & Søn. Samtidig ble det stadig flere som gikk permanent ledige. I 1932 så det en tid ut til at Moss Preserving co. skulle innstille og at Thornes preserving skulle gå til innskrenkninger. I stedet ble det til at de to bedrifter ble slått sammen.

I 1934 så situasjonen noe bedre ut for byens arbeidere. For arbeidsløsheten var da betraktelig redusert. Men sommeren 1934

gikk Moss Rismølle konkurs og Norrønna Isolasjonsfabrikk ble forlangt nedlagt.

Køene utenfor det kommunale suppekjøkkenet ble lange igjen. Dette året delte man ut 23 000 matporsjoner. Køene utenfor arbeidskontoret var også lange. Utover høsten fikk endel arbeidsløse arbeid på anlegget av Melløs Stadion, men oppunder jul var ledigheten igjen svært høy.

Utover våren 1935 kom endel av den byggevirkksomheten man så lenge hadde snakket om, i gang. Ikke minst ga mosseavisene nå et mer positivt bilde av situasjonen. I mars 1935 overtok Arbeiderpartiet under Johan Nygaardsvold regjeringsmakten, og det ga håp til mange – for de hadde lovt å skaffe mer arbeid til A/S Moss Værft & Dokk. Fra nyttår til august 1936 var nedgangen i antall arbeidsledige konstant. Hvor mye av denne bedringen som skyldes at krisen hadde løst seg selv, og hvor mye som skyldtes Arbeiderpartiets nye motkonjunkturpolitikk, er vanskelig å avgjøre. Men at man hadde lagt om politikken innen Arbeiderpartiet, var hevet over enhver tvil.

Borgermesteren personlig

I 1933 døde borgermester Hans Aase. I Moss var det ingen man heller ville se i denne stillingen enn Arne Magnussen. Han hadde da sittet tre perioder på Stortinget. Nå var det mange i Arbeiderpartiet som ønsket å få ham som borgermester i hjembyen. En aktiv fagforeningsleder fra byen som het Henry Jacobsen gikk på Magnussen så sterkt han kunne for å overtale ham: «Vi trengte sårt en mann med pågangsmot og tro på byen,» mintes han senere. Og Magnussen lot seg smigre. Så begynte de årene der han virkelig skulle vie seg til sin by.

Arne Magnussen var en mann som passet til tiden. For nå var det den sosialdemokratiske tradisjon innen arbeiderbevegelsen som vant gjennomslag i Arbeiderpartiet.

Utover i 1930-årene ble det tydelig for fler og fler at Arbeiderpartiet ikke lenger var revolusjonært, men gikk inn for fredelig vekst – inn i sosialismen. I stedet for å bekjempe urettferdigheten i det bestående systemet ved å stille opp djerpe mål for et sosialistisk drømmesamfunn, begynte politikken å bli mer konkret rettet mot å bringe økonomien ut av dagens uføre. Det tydeligste skillet kom i og med partiets propaganda for en ny, sosialdemokratisk krisepolitikk.

Foran stortingsvalget i 1933 mobiliserte Arbeiderpartiet storstilt under parolen «hele folket i arbeid» og den nye krisepolitikken som ble konkretisert i Ole Colbjørnsen og Axels Sømmes *En norsk 3-årsplan*. Depresjonen skulle overvinnes gjennom statens aktive motkonjunkturpolitikk. Dette innebar økt bruk av offentlige mid-

To enkeltpersoner med lang fartstid i Arbeiderpartiet preget Moss på svært mange vis i 1930-årene: Nils Gjerset var avisredaktør og ordfører. Rett nok var han innflytter i Moss, men klok og skarpsindig og svært respektert. Borgermester Arne Magnussen var fra Moss. Han ble beundret for klokskap, kunnskaper – og for sine lange og lærerike taler.

ler til veier, kaianlegg og sosiale tiltak. Man skulle «øke nasjonalinntekten ved en bedre organisasjon av erhvervslivet». Stat og kommune skulle tre inn for å organisere næringslivet fordi bedriftene ikke selv greide å løse problemene. I noen grad kunne man bruke penger som man ikke hadde. For offentlige arbeider ville først løse arbeidsløshetsproblemene og siden få ringvirkninger i form av økonomisk vekst i hele samfunnet, forestilte man seg.

Arne Magnussen var nok av det sparsommelige slaget, også som politiker. Men ellers passet han meget godt i dette bildet, han var politiker av bakgrunn, men ville helst administrere og reformere.

Som administrator og leder av byens rådhus og administrasjon var Magnussen dyktig. Og brant han for en sak, arbeidet han sterkt for å fremme den. Han var dessuten en ordensmann som godt visste hvor de ulike saker til enhver tid befant seg i de statlige og kommunale kontorer.

«I hjernebilde som i kontor og arkiv er alt nøyaktig ordnet,» skrev Jul Sundsvik senere om Arne Magnussen, for at han var et ordensmenneske, hersket det liten tvil om.

Arne Magnussen var svært mye benyttet som foredragsholder – og taler. Selv likte han ekstra godt å holde foredrag for ungdommen. I AUF var han særlig mye brukt fordi hans solide kunnskaper gjorde ham meget anvendelig i kurs- og opplæringsammenheng. Det førte til at han opprettholdt kontakter innad i partiet som det ellers ikke hadde vært lett å holde ved like. Tross alt var han jo nå offentlig tjenestemann – ikke politiker, i hvert fall offisielt.

Men han var ikke blitt så mye av en byråkrat at han ikke kunne holde tale på 1. mai. Det var og ble en av årets store dager for ham. Og i Moss så man det slik at borgermesterens tale ville man høre – selv om mange nok syntes han ble litt langtrukket av og til. En

gang avbrøt han sin tale fordi det var en hund som gneldret: «Ta vare på den hunden Deres,» sa han bare. Og så sa han ikke mer før hunden hadde gitt seg.

Særlig i 1. og 17. mai-talene sine hadde Magnussen en tendens til å velge en «høy», ordrik stil. Enkelte fant det parodisk. «Vi kunne få høre om Bjørnson og Aulestad ved de underligste høve,» skrev Jul Sundsvik senere. Men Sundsvik nærret selv en sterk sympati for Arne Magnussen og mente at det var slikt man måtte akseptere.

At Arne Magnussen snakket om Bjørnson og Aulestad, var også tidstypisk. En nasjonal stemning hadde på denne tiden slått igjennom i Arbeiderpartiet. 17. mai ble oppvurdert innad i partiet. «By og land – hand i hand» het det nå i parolene. Etter 1935 het det i arbeiderbevegelsens offisielle organer at man var «kommet til en ny erkjennelse.» LO-formannen Olav Hindahl uttalte at «vi er blitt virkelighetsnære» og presiserte uten samvittighetskval at det var blitt viktig å få «ro i næringslivet.» I valgkampen i 1936 skrev og snakket Arbeiderpartiets folk både om «fellesskapets interesser» og «høyere levestandard for alle» og betonte nødvendigheten av samarbeid. Og da Hovedavtalen ble undertegnet i 1935 ble det regnet som en seier for den organiserte arbeiderbevegelse, ikke som en binding, enda arbeidernes streikerett ble betraktelig inn-snevret.

Borgermester Arne Magnussen var en mann som «passet» til et Arbeiderparti med styringsansvar. Men i ham bodde det i tillegg

*Den 7. juni 1936 har en stor folke-
masse samlet seg på Nedre Torg.
Hvem er det som taler, mon tro?*

På fotograf Bachmanns bilde av 17.mai-toget i 1932 går borgermester Magnussen og ordfører Gjerseth på hver sin side, i spissen for sin by.

langt mer enn en taler og en administrator, han hadde også en levende historisk interesse, og en klebrig hjerne, særlig når det gjaldt konger og fyrster og gamle familier i Moss og på Jeløy. Han hadde en utrolig oversikt over hvem som hadde vært gift med hvem – og eid hva. For en mann som selv hadde et såpass karrig privatliv og såpass lite eiendom, tjente slike interesser kanskje som en slags kompensasjon.

«Borgermesteren er sosialist bare i skinnet. I sitt indre er han borgerlig,» hvisket man. I Moss Høire drev man litt gjøn med ham, brukte hans historieinteresser mot ham og syntes det var underlig at han, som var sosialist, skulle være så ensidig opptatt av konger og fint folk. Mange mente dessuten at han viste byens ledende forretningsmenn, som Helly Hansen og H.B. Peterson, en respekt som grenset mot underdanighet, ja narraktighet. Og det passet vel ikke for en stolt, arbeiderstyrt by som Moss, lo man.

I arbeidermiljøene betraktet de fleste borgermesteren som en slags farsskikkelse. Og kanskje var det slik han helst ønsket å bli sett. At Arne Magnussen hadde en velutviklet sosial samvittighet, er det ingen tvil om. En av byens slaktermestre pleide regelmessig å sende opp en stek eller en annen forsyning med kjøtt til folk på Arne Magnussens private regning. Å få en stek i presang var en stor ting i de dager.

Trass i alle hans anstrengelser og gode intensjoner vanket det altså kritikk. Hans venner visste at han tok seg nær av dette, men at han samtidig hadde vanskelig for å forandre sin personlighet. «I vår by som andre steder finnes det naturligvis små mennesker som sky-

ARBEIDERPARTIET ØKER

1930 (Stortingsvalg)	47,9%
1931 (Kommunevalg)	57,7%
1933 (Stortingsvalg)	59,0%
1934 (Kommunevalg)	58,6%
1936 (Stortingsvalg)	59,1%

ter sine giftpiler,» sa Henry Jacobsen siden i en tale til ham: «Usårlig er du såvisst ikke!» At byens store «far» også var en meget ensom mann, var nokså klart.

Arne Magnussen hadde vært avholdsmann i ungdommen, men unte seg et glass rødvin på sine eldre dager. Ved enkelte anledninger røykte han pipe også, og for å feire – en sigar av merket 3 G. Mange gleder unte han seg ikke, i sin grunninnstilling forble han puritaner. Borgermesteren hadde i det hele tatt bare én last, han var forfengelig med sitt utseende, var utrolig nøye med å børste støv av jakkeslagene og hadde en stor samling fine silkeslips.

Arne Magnussen leide annen etasje i et hus i Korkebakken. Der bodde han sammen med sin litt yngre søster, Gunvor, som beskyttet ham mot omverdenen på godt og ondt. En hushjelp sørget for renholdet. Noen stor husholdning førte borgermesteren så langt i fra, det kom ikke så mange på besøk hjem. Dermed ble det til at borgermesteren viet sitt liv til sitt arbeid og sin lesning. Bøker fikk han nok av fra slektninger i Oslo, som drev bokhandel.

I 1939 ble en hel rekke titler i norsk kommuneadministrasjon modernisert. Nå skulle man snakke om byleger i alle andre byer enn Oslo, og om byingeniører. Borgermertitelen ble avskaffet i de byer den ble brukt. I alle landets byer og store kommuner skulle den administrative toppstilling kalles «rådmann».

Arne Magnussen opplevde denne standardiseringen av titler som et personlig statustap. Med ett var han blitt en blant mange rådmenn. Å være «borgermester i Moss» hadde vært noe ganske annet. I den egenskap hadde han ført videre tradisjoner og minner fra det ærverdige gamle Moss – som han var så uendelig interessert i.

Pølsemaker Svendsen får ny dress

Moss by hadde en livlig handelsstand og var senter for et rikt oppland med mye godt jordbruk. Derfor hadde da også byen flere slagtere og pølsemakere, en pøsefabrikk og en livlig torvhandel.

Torvhandelen i Moss foregikk helt til 1931 foran basarbygningen på Øvre torv. Bøndene kom inn til Moss med hester som de stilte opp i stallene hos storkjøpmennene Andersen & Bang i Dronningens gate og torvet eller hos A. Nilsen, Ivar Dammen eller Lauritz Hanssen i Kongens gate. Tirsdag og fredag var torvdag. Da gjorde folk i Moss unna mesteparten av matvarehandelen, da kjøpte de grønnsaker, poteter og egg fra bøndene i distriktet.

Et kjøttorv hadde plass ut mot Torvgården, et stykke nedover på torvet, der ble det etter hver også etablert fiskeboder. Det var mange slaktere og pølsemakere i Moss. G.A. Pedersen på Torvet var en av dem. Han var en mann for sin tid. Hester var hans store lidenskap, enten de var friske og kunne brukes til travløp – eller de

ble syke og kunne selges som slakt. Han kjøpte og solgte dessuten bygårder på si, som så mange i Moss Handelsstandsforening, der han var en av drivkreftene. I likhet med Pedersen leverte Brødrene Brandstrup varer til hermetikkfabrikkene, men forsynte også ellers et videre marked enn bare Moss by.

Om Moss hadde mange og dyktige slaktere, hadde byen ikke noen særlig fiskeindustri – utenom brislingseongen. Fra Fiskebasaren nede ved havnen ble det solgt fisk fra de lokale fiskerne. Hver eneste dag lå det fersk fisk og sprellet i kummene der nede. I tillegg hadde fiskehandlerne Rolf Stærk og Hakon Wilschow hver sin forretning.

Byens øvrige forretningsliv omfattet Sæbbøs bokhandel, Rolf Olsens bokhandel og to kortvareforhandlere, en sportsforretning, Rønnebergs jernvareforretning, Blohm-Ohlsens elektriske forretning, møbelhandlere, urmakere, flere bakerier og en hel rekke kolonial- og melkebutikker. Brehmers bakeri sto fremdeles i en særstilling. Gården de opprinnelig holdt til i, var blitt ødelagt ved brann i 1911, men ble siden bygget opp igjen i tre etasjer. Den siste mannlige etterkommer etter gamle Brehmer selv døde i 1919. De to generasjoner med enker som satt tilbake, solgte, og bakeriet ble aksjeselskap. Men sitt gode rykte beholdt bedriften. Nå besto bakeriet av forretningen i Storgaten og to utsalg, i Kongens gate og på Torvet. Bakeriets berømmelse utenfor byens grenser økte også.

Byens ledende manufakturhandler gjennom hele mellomkrigstiden var L.P. Sterud. Han drev med produksjon av klær også, men mest med salg fra den store butikken i Kongens gate. L.P. Sterud hadde imidlertid så langt fra monopol på kleshandel. Fredrik H. Johansen etablerte seg tidlig i 1930-årene både med manufaktur i Dronningens gate og hattenmagasin nede ved Kanalen. Dessuten

Nedre Torv sto ferdig i 1931 ved Th. Petersons gate. Det er særlig grønnsaker som det blir handlet med denne dagen i 1937.

På det store bildet ser torvhandelen ut til å være litt laber. Er det ikke torvudag? Eller har man kanskje ikke kommet i gang ennå?

bød B.N. Wessmann på solid konkurranse. Både Wessmann og Sterud solgte tekstiler i metervis, til klær og gardiner, og solgte dessuten sengeutstyr, duker og tepper.

I Moss, som i flere andre norske byer, var det i disse årene en rekke jødiske manufakturhandlere. I årene rundt århundreskiftet var det kommet østeuropeiske jøder til Norge, fra Litauen, Polen og Hviterussland. Via Sverige eller Nord-Norge kom de til Kristiania og Trondheim, noen få kom videre til Østfold, der Moss og Fredrikstad fikk noen få «mosaiske trosbekjennere» som det het i offisielle papirer. Svært mange drev innen manufakturbransjen.

I Moss var familien Ullmann den best etablerte. De eide et pent hus på Vårli og var vel ansett i byen. Deres forretning, Moss Varehus, lå ved Torvet. Et par andre jødiske handelsmenn, Becker og Kitschner, drev billigsalg i Kongens gate og Jeløgaten.

Blant manufakturhandlerne ble ellers Wessmann regnet for å ha mest utsøkt smak. De fruer som fikk sydd sine klær privat, handlet gjerne stoffer og blonder hos ham. Gamle Bernhard Wessmann hadde nemlig slik en følelse for kvalitet, syntes byens damer.

Like fullt var det hevet over tvil at L.P. Sterud var størst. Der hadde man separat dame- og herreavdeling, tøy og mer til. Dessuten tilbød forretningen målsøm og skredderservice for dem blant byens herrer som hadde spesielle behov. Om man var stor og uformelig i figuren, kunne det være en dyd av nødvendighet. Lars Garder hadde tidligere drevet sin egen butikk, men ble sjef i herreavdelingen hos Sterud etter bankkrisen.

Kjell Garder husker godt en gang han som guttunge, rundt 1930, kom innom sin far hos Sterud. Da var alle i herreavdelingen opptatt med å betjene pølsemaker Svend Svendsen – som akkurat var innom. Svendsen var som en slakter skulle være, stor og fet, nesten like tykk som han var høy. Butikkens lille skredder sto ved siden av og prøvde å ta mål og gjøre notater. Så var han kommet til livmålet, og ropte til sin læregutt: «Hold i målet du, Ole, mens jeg løper rundt.» Unge Garder klarte ikke holde seg alvorlig, og knakk hysterisk sammen. Han fikk en skikkelig overhaling av sin far etterpå. Tenk at han våget å le på den måten – av en så stor kunde.

Parkteateret og Gimle

I 1930-årene hadde Moss Avis begynt å omtale filmer enkeltvis, og ikke bare, som tidligere, skrive artikler der man omtalte kino-fenomenet. I 1933 konstaterte Bjørn Kristensen med glede i sin avis at det endelig ble vist fransk film i Moss; med filmen *David Golder* hadde man omsider fått «finere kunst og kunstnere enn de amerikanske treskøklampere vi er vant med.»

Gerd Stanger gikk svært ofte på kino. Men hun prøvde å betale barnebillett så lenge det gikk. Det holdt hun på med til hun ble 19 år. Anna Kjendli som satt i luka, var streng. Med den andre billett-damen gikk det bedre. I Moss var det mange som likte tysk film. Marta Eggerth – selveste *Czardasfyrstinnen* – var det mange ungjenter i Moss som likte best av alle. Først da krigen kom, ble det mindre populært med tyske filmer.

For svært mange var nok likevel amerikansk film aller gilde. For de amerikanske filmene ble bedre og bedre, mens folk ble mer og mer ivrige kinogjengere. I 1936-1937 hadde Moss kinematografer et rekordår og spilte inn 201 000 kroner. I mellomkrigstiden var kinodriften ganske enkelt en melkeku for kommunen.

Fortsatt ble det utredet muligheten for å bygge en ny kino-bygning. Arkitektbrødrene Leif og Ernst Torp fra Oslo fikk lov til å tegne en kino med syv hundre sitteplasser i Dronningens gate, kommunen forpliktet seg til å leie den på årsbasis. I mai 1937 ble kontrakten med byggeselskapet undertegnet, i begynnelsen av desember 1938 var bygget ferdig. Byggmester Sigurd Peterson var entreprenør og murmester Thor Thorsen ansvarshavende. De var begge fra Moss. Flere folk fra kinostyret – samt redaktør Nils Gjersest – deltok i byggekomiteen. Med såpass sterkt kommunalt engasjement var det kanskje ikke så rart at kommunen alt ved årsskiftet 1938-1939 endte opp med å kjøpe den nybygde kinoen. Kinoen var følgelig i kommunalt eie alt da den ble åpnet, den 20 april 1939. Etter navnekonkurranse og avstemning fikk den navnet Parkteatret.

Det nye krematoriet i Moss var en gave til byen fra Moss Sparebank. Både krematoriet og innredningen på Parkteatret vitner om hvordan moderne tanker om arkitektur og innredning preget Moss utover i 1930-årene.

På samme tid hadde også Jeløy fått sin kino, privat bygd og kommunalt drevet. Den 26. desember 1939 ble den åpnet og fikk navnet Gimle. Kinoen lå vel plassert i Helgerødgate, og også den hadde et moderne og tidsmessig interiør – og godt teknisk utstyr.

Skyskrapere, funkis og forhåpninger

To bygg på hver side av Dronningens gate ble Moss bys mest tidstypiske 30-talls-gårder. Parkgården i nr. 30 var nesten for en skyskraper å regne og dertil oppført i stilren funkis, nr. 25 rett over gaten fikk plass til det nyinnredede Parkteateret. Begge bygg fikk plass til adskillige moderne forretninger og fremsto dermed som naturlige symboler på tidens fremskritt.

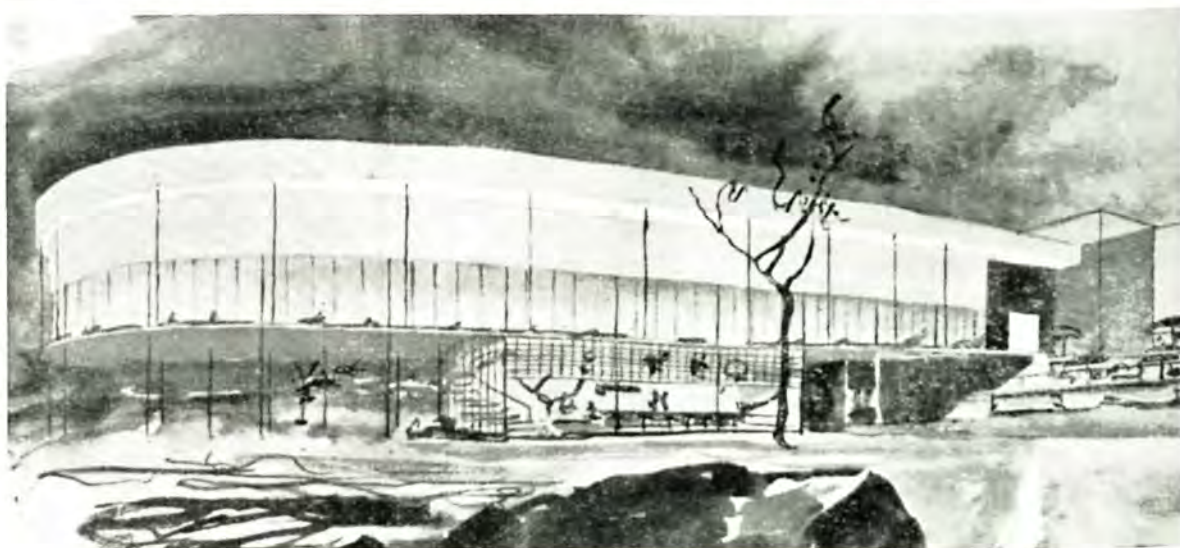
I tillegg til disse to forretningsbyggene hadde Moss mot slutten av mellomkrigstiden fått tre boligbygg på fire etasjer. Moss vokste

FRA BOLIGTELLINGEN 1939

1.624	i alminnelige eneboliger
216	i bedrifts- forretnings- bygninger
7.927	i flermannsboliger
516	i flermannsbolig i forretningsgard
10.283	innbyggere i Moss kommune

Ofta førte ikke planene om ny arkitektur i 1930-årenes Moss til så mye. For pengene strakk ikke på langt nær så langt som tankene. Men et par størstille nybygg kom opp, som for eksempel Park-gården eller «funkisgården» som den ble kalt. Dette femetasjes bygget som de fleste i Moss var svært stolte av, sto ferdig i 1934 og er her forvignet kort tid etterpå.

Den provisoriske restauranten på Mosseutstillingen ble som et bevis på at det gikk an å bygge så moderne som arkitektene ville. Her ser vi hovedrestauranten slik man tenkte seg den på tegninger på forhånd. Theo Bachmanns lett retusjerte fotografi viser hvor likt resultatet ble planene.

Her ser vi tre linoleumssnitt som ble laget rett før Mosseutstillingen i 1937. Det var fremtidsstenkning som preget tiden. Snittene forestiller festplassen, restauranten – og det syn som møter en etter å ha passert broen.

altså i høyden. Det skjedde dermed fortsatt en viss befolkningsmessig fortetning i indre by. Men samtidig flyttet mange ut av byen.

Det ble foretatt en bolig telling for Moss på nyåret i 1940, og den ble siden offentliggjort. Tellingen forteller oss mye om hva slags nybygging som hadde skjedd i byen. For det første var det klart at boligmassen i Moss var «moderne» sammenlignet med andre norske byer: bare 461 hus, eller førti prosent av boligene i Moss var bygd før århundreskiftet.

Både i 1920- og 1930-årene hadde det funnet sted adskillig ny boligbygging, og mange av husene ble oppført på kommunale festetomter, men Moss kommune hadde ellers engasjert seg mindre i boligspørsmålet i disse årene.

Vel halvannet tusen mossinger bodde på denne tiden i virkelig store boliger, ett hundre hus var fortsatt på syv rom eller mer. Og mange av dem var nybygde.

«Fiffen» i Moss – et tidstypisk uttrykk brukt om folk med penger og dyre vaner – flyttet fra 1936 av ut til Øvre Grimsrød, til nybygde villaer, svært ofte arkitekttegnede funkishus.

I Norge gir det status å bo høyt og ha utsikt. I Moss likte også folk med arbeiderbakgrunn å fortelle at de bodde i en «ås». På «Torderødåsen» og «Bellevueåsen» ble det nå bygd mindre eneboliger for dem som traktet etter utsikt. Også fra Fjordveien inne i Moss hadde man fin utsikt. Her ble det i disse årene også bygd adskillige «villaer» for bedrestilte, men bebyggelsen her var blandet med småhus og tomannsboliger.

I 1930 var Thorneløkken omsider blitt innkjøpt av Moss kommune, og daværende borgermester Hans Aase uttalte: «Jeg ser

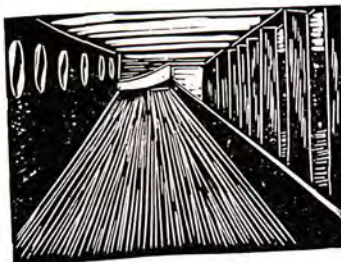
det som en oppgave at bringe til ophør den uproduktive maate dette areal har ligget i aartier. Saavel for kommunen som for skattyterne vil det være af betydning at dette bedste strøk i byen faar en tidsmæssig bebyggelse.»

Få år etter Hans Aases død gikk det som han hadde villet. Midt i 1930-årene grodde det opp «tidsmessig» bebyggelse, de fleste husene i mur. For en stor del var det mennesker i satt alder som slo seg ned her, folk som ikke ønsket å flytte like «langt» ut av byen som de som var yngre og hadde sterkere sosiale ambisjoner. Funksjonalismen i arkitekturen på disse husene var derfor adskillig mer moderat enn på Grimsrød.

Tomannsboliger bygde man særlig på Bellevue, Helgerød, i Gernerlunden og utover langs Ryggeveien mot Høyden. Oppe ved Krapfoss, på Mosseskogen og på Kambo ble det bygd småhus for vanlige arbeidsfolk.

En større, landsomfattende bolig telling som ble avholdt i 1939 og offentliggjort året etter viste at det var 1160 bolighus i Moss. Av dem var bare 138 bygd i mur. Det store flertall av husene var altså som før stort sett trehus på halvannen etasje. Hele 5105 mossinger – eller halyparten av byens innbyggere – bodde i det som etter bolig tellingens begreper ble kalt rommelige boliger: hus og leiligheter der det var minst like mange rom som det bodde mennesker. Også her plasserte Moss seg godt over gjennomsnittet for norske byer.

Bare 146 personer bodde nå så tett som de fleste i byen hadde bodd «i gamle dager» – mer enn tre personer på ett rom. Gjennomsnittet for Moss lå på tre og en halv person i hver leilighet, eller 1,3 person på ett rom. Trass i arbeidsløshet, krise og

ROMFORDELING I BOLIGENE I MOSS 1939

Tallene viser ikke nødvendigvis nøyaktig hvordan leilighetene så ut. Losjerende på egen kost er regnet som «husholdning» og deres rom oppført «egen bolig», også om den var en del av en leilighet.

Bolig antall personer antall boliger

1 rom og kjk	262 pers	221
1 rom og kjk/ delt kjk	937 pers	390
2 rom uten kjk/ delt kjk	55 pers	29
2 rom og kjk	3832 pers	1158
3 rom og kjk	2571 pers	721
4 rom og kjk	1063 pers	269
5-6 rom og kjk	1073 pers	242
7-10 rom	490 pers	99

1160 hus = 973 boliger = 8127 rom
= 10.283 personer
8,9 pers pr. hus. 3,5 pers pr. leil.
1,3 pers pr. rom

Brosjyren Moss, Oslofjordens Industricentrum, ble laget i 1937 og gir både grafisk og innholdsmessig et godt uttrykk for hvordan folk innen næringslivet så på Moss. Utstillingens symbol var ingen kråke, men en fugl Fønix, et symbol på Moss i fremtiden, ble det understreket i 1937. Den store plansjen vitner, som hele utstillingen, om et allsidig og selvbevisst næringsliv.

andre problemer i mellomkrigstiden, var boligstandarden blitt vesentlig forbedret siden århundreskiftet.

Folk i Moss sluttet ikke å klage på boligstandarden selv om de hadde det bedre enn i andre deler av Norge og forbedringene i Moss hadde vært store. Til det hadde altfor mye annet skjedd med dem på de årene som var gått. Bedret skolegang, radiolytting og kinogåing hadde gitt alle en økt innsikt i verden omkring. Og sett under ett førte alt dette til nye krav både om et bedre liv og høyere boligstandard.

Stanken i Melløsbakken

Mye var blitt bedre i Moss. Like fullt var det svært mye som ikke var som det skulle være. For også i Moss fantes det mange hus som nærmet seg det saneringsverdige.

Mange villaeiere klaget i disse årene svært på kloakken. En hus-eier i Melløsområdet påklaget i 1931 at en del hus på Malakoff ble kvitt sine urensligheter gjennom en helt åpen grøft. Den rant nedover Melløsbakken og sendte ut en lite tiltalende stank. Småbarna lekte i grøften hver dag. Det var et fælt tilfelle. Men det var langt fra enestående.

Kloakkene fra husene inne i Moss gikk fortsatt ned til sjøkanten og et stykke ut i vannet. Slike kloakker hadde store svakheter. Rørene var av sement og vanskelige å få tette. Lekkasjene ble derfor mange. Noen av rørene gikk bare ned til strandkanten. I beste fall hadde de hva man kalte «dykket avløp», som lå et lite stykke ut i sjøen, under vannflaten. I verste fall rant alt ut ved strandkanten.

Av 2973 boliger i Moss var det i 1939 fortsatt bare 532 som hadde bad, og bare 570 som hadde vannklosett. Det betydde jo at de fleste nybygde hus i Moss fremdeles ble oppført uten innlagt vann og kloakk. Ikke minst gjaldt dette på Krapfoss, der man ikke hadde noen som helst vanntilknytning, men brukte brønner. Likevel ble bare 68 hus i Moss karakterisert som dårlig vedlikeholdt, 102 som trekkfulle, 36 som «helt forfalne». Ett av dem var bygd så sent som i 1920-årene.

I disse årene badet unge og gamle nesten over alt der det var bademuligheter. Fordi kloakkene tross alt lå nokså spredt, var det vanskelig å hevde at de forurenset badevannet.

En kjent mann i byen klagde både i avisspaltene og i brev til kommunen over et helt bestemt kloakkuttak som han følte seg plaget av. Det ble en trøst – om ikke en triumf – for Einar Mathisen da han lyktes i å påvise for mannen at det var hans eget kloakkuttak han lot seg plage av. Følgelig kunne plagen neppe være så stor

Da kronprins Olav besteg Skarmyr-fjellet for å iakttta utstillingsområdet derfra, feiret både ordfører Nils Gjerset og fabrikkeier Helly Hansen anledningen med en sigar.

Blant de mange prominente gjester som besøkte Mosseutstillingen, var Danmarks statsminister Thorvald Stauning, som vi her ser med en sigar etter en frokost i utstillingsrestauranten sammen med borgermester Arne Magnussen og ordfører Nils Gjerset. De to unge menn uten sigar er Vejbjørn Gudem Larsen og Arne Kinander, som utgjorde sekretariatet for utstillingen.

Fabrikkeier Helly Hansen viste seg atter som en dyktig organisator og drivkraft. Å «sette Moss på kartet» var en lidenskap hos ham. Det hadde han sannelig fått til med sin egen bedrift, Nå ville han at det samme skulle skje med hele hjembyen.

Som formann i hovedkomiteen for utstillingen ble Helly Hansen pott og panne både i forberedelsen og gjennomføringen av arrangementet, han garanterte økonomisk for eksperimentet og brukte personlig en god del egne midler. Ordfører Gjerset ble utstillingspresident og Arne Magnussen formann i stevnekomiteen, mens Vejbjørn Gudem Larsen ble ansatt som sekretær for hele arrangementet.

Hele våren 1937 sydet byen av aktivitet. Landets mest moderne unge arkitekt, Arne Korsmo, ble engasjert for å planlegge og tegne utstillingsområdet og eventuelle nybygg. Korsmo var et strålende ungt navn i norsk arkitektur i disse årene, superlativene man brukte om ham kunne stundom nesten klinge tvetydig, han var «blendende, uimotstælig i sin frekkhet på det arkitektoniske område . . . en kunstner som ser lenger enn oss andre,» het det i den avisen som dengang kalte seg Moss Dagblad. Korsmos første skisse til en inngangsportal for Mosseutstillingen overgikk alles fantasier om hvordan en portal kunne lages. Selv om ikke den ble tatt i bruk, skrev byens aviser om «arkitektenes diktatur». Den retning Korsmo representerte, funksjonalismen, var kontroversiell. I enkelte sterkt nasjonale og konservative miljøer var «flate tak» et regulært skjellsord, et tydelig tegn på tidens dekadens. Unge Korsmo var uberørt av alt dette, for han var den eneste i Norge som hadde samarbeidet med epokens aller største og mest moderne arkitekt og designer, Le Corbusier.

Borgermester Arne Magnussen glødet for tanken på en Mosseutstilling. Også han ble derfor preget av den generelle fremtidsoptimisme som de arkitektoniske tegninger og planer ennå vitner om. Magnussen uttalte flere ganger til byens aviser at man nå var i ferd med å legge forholdene til rette for at Moss ble Østfolds største by – og brukte ofte den flotte formuleringen «Stor-Moss». Den fremtidsby Magnussen så for seg, skulle være en by som besto av to forente kommuner, Moss og Jeløy, med sterk utbygging av både boliger og industri i Jeløy og i Rygge.

En fjerde mann som begeistret og aktivt bidro til å forberede utstillingen, var skipsmekler Hans S. Jacobsen. Også han var en stor bypatriot. Sammen med Rolf Sterud utgjorde han utstillingens propagandakomite. Jacobsen skrev ikke bare i avisene, men utga sammen med sin venn, avismannen Per Schulstad, en liten bok om Moss i anledning utstillingen, kalt *Moss – Oslofjordens industricentrum*. Den gir god oversikt over byens næringsliv på denne tiden.

Ytterligere en mann med status inne i Oslo ble engasjert for å bidra til å vise resten av landet hvilken moderne innstilling som rådet i Moss. Den russiskfødte, futuristisk orienterte teatermaler ved Nationaltheatret, Alexey Zaitzow var en kjenning av Hans S. Jacobsen. Nå fikk han i oppgave å lage et symbol for utstillingen, en logo som skulle markedsføre byen Moss og dens aktiviteter for omverdenen.

Kritikken mot byens gamle byvåpen og planene om et nytt hadde på dette tidspunkt reist seg med jevne mellomrom. Grosserer Hans Løken var begynt å bruke kråkesymbolet i salgsoyemed og reklamerte hyppig for «Kråka» fiskeboller. Betegnelsen «mossekråker» var det god hevd på i folkelig tale. Diskusjonene om «kråker» eller «duer» i byens gamle byvåpen var derfor en kilde til mange morsomheter blant folk. Zaitzow skar ufortrødent igjennom alt dette, hans nye mossesymbol var verken due eller kråke, sa han, den var snarere en fugl Fønix, et fremtidssymbol på «en by som reiser sig, en by i fremgang.» Fremskrittstroen var sterk i Moss i disse årene. Og over hele byen var man langt mer imponert enn man var engstelig for de moderne strømminger som slo inn over byen.

Hele Moss forandret langt på vei karakter denne sommeren. Også utenom selve utstillingen gjennomgikk Moss en rekke forandringer. Skulpturen *Bjørnungene* ble innkjøpt av Jubileumsfondet av 1920 til Moss bys Forskjønnelse. Nå ble også den satt opp på Skarmyrfjellet. Krematoriet var en gave fra Moss Sparebank og ble også ferdigstilt dette året.

Provisoriske nybygg ble det flest av. Et av de mest iøynefallende byggene ble en stor restaurant oppe på Skarmyrfjellet, mot Fridtjof Nansens gate og Fjellveien. Bakenfor den, lenger sør, lå en stor tivoli- og forlystelsesavdeling.

Da kong Haakon VII ankom Mosseutstillingen, ble han fulgt av borgermester Arne Magnussen, ordfører Nils Gjerset og utstillingens formann og storentusiast, fabrikk-eier Helly J. Hansen, forean. Bak dem ser vi bl.a. disponert Rolf Sterud, ingeniør Olaf Steen og politimester Erling Wigeland. En flaggprydet gate inn til utstillingens hovedport i Markveien vitner også om festen som preget Moss den sommeren.

Over Fridtjof Nansens gate ble det satt opp en provisorisk bro som førte ned til det egentlige utstillingsområde på Sandløkka. Det var der håndverk, kunsthåndverk, industri og butikkeiere i Moss fikk tildelt sine boder. Det skulle ikke finne sted salg på utstillingen. Men alle de store bedriftene og flere av de mindre fikk vise frem sine produkter. Meningen var tross alt å knytte kontakter som skulle bli av økonomisk betydning senere.

Moss kommune eide grunnen der utstillingen fant sted, men var ikke direkte økonomisk involvert i arrangementet. Kommunen hadde imidlertid bevilget penger til en særskilt kulturhistorisk avdeling som fikk plass i en egen bygning. Sjefen for Moss Lysverker, ingeniør Olaf Steen, hadde hovedansvaret for den historiske avdelingen. Men Arne Magnussen var svært opptatt av å få være med på å mobilisere historieinteressen i Moss parallelt med fremskrittstroen. Sann bypatriot var Magnussen, og sterkt engasjert i utstillingen.

Steen og Magnussen hadde engasjert et reklamebyrå i Oslo og Aftenpostens avistegner Øyvind Sørensen til å forestå utformingen av den historiske utstillingen. Tegninger, bymodeller og små Tordenskioldske soldater, møller og sager kom snart i ladninger til Moss. Gratis bistand ble innhentet fra annet hold, fra Universitetets oldsaksamling og Riksarkivet.

Moss utstilling 1937

I den provisoriske bygningen som huset utstillingen, stilte man til slutt opp modeller av Moss anno 1600, 1700, 1800 og 1900. På veggen ved siden av modellene hang det plakater som redegjorde for de viktigste årstallene i byens historie.

Arne Magnussen hadde på dette tidspunkt fått en egen, ung sekretær. Han het Arne Kinander, men ble stilt til disposisjon for den historiske utstillingen.

Det var visst som om store byutstillinger var et trekk i tiden. I 1938 skulle Oslo avholde en stor utstilling. Som motto for den hadde Oslo satt «Vi kan!» Moss var tidligere ute – og forkynnte enda mer høylytt «Vi vill!» Men unge Kinander, som ofte ble spurt av avisene om hvordan alt kom til å gå med den store utstillingen, hadde valgt seg et mer nøkternt motto midt blant de mange entusiaster: «Det går nok,» pleide han bare å si.

Miss Quincy, Sterke Samson og jubileumskantaten

Onsdag 9. juni 1937 åpnet mosseutstillingen. Omsider var den der, dagen alle hadde ventet på. Det var lettskyet sommervær, heldigvis. Og små og store var på bena fra tidlig om morgenen.

Kl. 11.00 kom kong Haakon med bil fra Oslo. Politimester Erling Wigeland hadde tatt imot det kongelige følget ved bygrensen og eskorterte kortesjen inn i Moss. Alle bilene parkerte foran rådhusbygningen på Thorneløkken. Hundrevis av festklede skolebarn fra Moss, Jeløy og Rygge dannet espalier. Ordfører Nils Gjerseth og borgermester Arne Magnussen tok imot. Formannskap, bystyre og noen embedsmenn og noen høye tjenestemenn fra byen var alt samlet inne på rådhuset.

Festplassen på Skarmyra ble oppført ene og alene for Mosseutstillingens skyld. Derfor ble anleggene særskilt moderne, ja futuristiske i utformingen.

Etter mottakelsen på rådhuset var det lunsj for kongen i konsul H.B. Petersons hjem i Storgaten 20. Uheldigvis skjedde det en liten ulykke på veien, for Nils Gjersest hadde i sin iver etter å gjøre honnør for majesteten, lagt fra seg sin flosshatt på bilsetet. Og dermed ble den klemt flat – da Kongen satte seg.

Klokken 14.00 ankom kong Haakon selve utstillingen. Der tok Nils Gjersest og fabrikkeier Helly Hansen imot ham. Ordføreren hadde i mellomtiden fått låne flosshatt av noen andre. Kongen og hans følge var de første som, offisielt, gikk over broen som førte fra restauranten og fornøylesavdelingen til selve utstillingsområdet. Alle herrene hadde sjakett. Men jubileumskomiteens generalsekretær Vebjørn Gudem Larsen løp bak kongen. For tilskuerne så det ut som om han dro majesteten i jakkeskjotene, og siden han var temmelig kortbent, og kongen høy og slank, ble det til at tilskuerne moret seg svært over det de så.

Rino Thorne var russ dette året, hadde lue med dusk og påsydde røde render på klerne og vakte oppsikt i det. I Moss hadde man ennå ikke fullt gymnas. De ti-tolv mossingene som tok artium det året, kom hjem fra Fredrikstad og Oslo for å delta i byfestlighetene. Unge Thorne var heldig og fikk plass på tribunen under den første, offisielle delen av åpningen. Like foran ham til venstre satt gamle tapetsermester Johnsen. Han hadde arbeidet nesten sammenhengende de siste to døgnene for at alt skulle bli ferdig.

I anledning mosseutstillingen ble det tatt initiativ til sangerstevne i Moss. Den unge Odd Gamborg Jacobsen var en nøkkelperson, han var aktiv som sanger i Moss Korforening og samtidig dirigent i Mannskoret Dovre. Nå hadde han presset sterkt på for å invitere manns- og guttesangere fra Fredrikstad og Halden slik at det kunne avholdes sangerstevne under jubileet.

De vakre jentene er deltakere i konkurransen om titelen som mosseprinsesse. Inger Svensson, midt på bildet, ble kåret til prinsesse.

Utstillingen virket i det hele tatt meget samlende på musikklivet i byen. Allerede første dag var et eget jubileumsorkester i aktivitet. Osvald Seljevik og Sigurd Islandsmoen plukket ut de beste krefter fra de to korps de ledet, Moss Musikkorps og Moss Ungdomskorps og fikk dermed stablet på bena en meget dyktig blåsergruppe. Fløytisten Robert Johannesen var på dette tidspunkt for profesjonell musiker å regne og ble mye brukt som solist. I jubileumsperioden skiftet Islandsmoen og Seljevik om dirigentjobben. Karene i orkesteret gikk en travel, men lærerik sommer i møte.

Et helt spesielt, storslått bravurnummer ble fremført under utstillingen, en kantate som Sigurd Islandsmoen hadde skrevet spesielt for utstillingen – til tekst av redaktør Jul. Sundsvik. Mange av de tilreisende sangerne må ha deltatt under fremføringen, sammen med folk fra orkestre i og rundt byen. Det var nemlig hele fem hundre sangere og musikere med på fremføringen. Det må ha virket gigantisk og imponerende på musikkskjønnere.

Byens egne krefter fikk æren av å fremføre to av solopartiene. Fru Ingeborg Sandvik Kristensen gjestesang i mezzo-partiet, men lærer Hans Sødal sang baryton og konsul Becker-Eriksen bass-soloen. Islandsmoen fikk neppe noen annen gang i sitt liv dirigere så mange mennesker på en gang. Men masseoppbudet imponerte ikke den unge Rino Thorne. Kantaten var bare «uendelig lang» syntes han. Og innen det store musikkstykket var spilt til ende, var russegutten gått grundig lei – mens håndverksmesteren sov søtt.

For svært mange i Moss, unge som gamle, ble det den lette del av programmet under Mosseutstillingen som festet seg i minnet. Tivoliseksjonen ble nok det innslag som de fleste hadde størst glede av. Frank Berg var bare syv år gammel, men bodde i Byfogd Sandbergs gate 28 og hadde orkesterplass til alt som skjedde. Hver

kveld fikk han se artistene på nært hold. Ja, av og til fikk han dem til og med inn i leiligheten. For flere familier i strøket tjente, som hans foreldre, noen ekstra penger på å huse tivoliets folk.

Sterke Samson gjorde solid inntrykk. Den som kunne lykkes med å binde ham så han ikke kom seg løs, kunne tjene store penger. Men ingen klarte det på riktig vis. I tillegg opptrådte balansekunstnere og fakirer. Mange husker med særlig gru en mann som opptrådte uten hode og med en lypære der hvor hodet skulle ha vært. Det så makabert ut. Mange minnes også Miss Quincy, som stupte fra et høyt tårn og ned i et ørlite basseng. At hun lyktes hver gang, var et under. Fra Moss dro hun direkte til Paris for å delta på Verdensutstillingen. Det måtte vel være tegn på at hun var en artist av klasse! Hvor farlig hennes nummer egentlig hadde vært, forsto man året etter. Da omkom hun under det som ble hennes siste opptreden.

Da utstillingen hadde vart en ukes tid, ankom en stor gruppe regjeringsmedlemmer og stortingspolitikere med stortingspresident C.J. Hambro og statsminister Johan Nygaardsvold i spissen. I alt kom det tre busser. Arne Magnussen, som kjente Stortinget innenfra, hadde gjort et poeng av å invitere vaskehjelpere og vakter også, folk som ellers ikke pleide å få være med på slike arrangementer.

Norges Bondelag avholdt landsmøte i Moss denne sommeren. Det hadde heller aldri skjedd før. Senere i måneden ble det kåret mosseprinsesse. Da konkurransen ble utlyst, oppdaget folk med ett hvor utrolig mange søte piker som bodde i byen. Etter flere harde runder ble Inger Svensson kåret til prinsesse. Men bildene beviser at også hennes fire terner var meget vakre.

Utstillingen holdt åpent hele sommeren 1937. Og folk kom fra nær og fjern. Utenlandske tilreisende var også i byen, særlig tyskere, flere var venner av Hans S. Jacobsen. Først den 30. august stengte man. Så begynte rivingen. Da hadde hele tre hundre tusen mennesker sett utstillingen.

Byggematerialene ble solgt. En mann kjøpte hele inngjerdingen. Mange av materialene ellers ble brukt under den husbygging som akkurat da pågikk utover Ryggeveien, sør for Øre gartneri. Slik fikk noen av restene fra Mosseutstillingen et langt liv.

Landmålerens problem

Grensen mellom Moss og Rygge gikk tvers over Moss kirkegård og Malakoff idrettsplass, sørover til veikrysset mellom Hoienhaldgaten og Klostergaten og nordover igjen derfra. Grenselinjen var trukket i 1840. Klommestenshavnen og Klostergaten tilhørte Moss by, størsteparten av grunnen fra det gamle Klommesten. Øre og Melløs tilhørte derimot Rygge kommune.

Ved grensesten nr. 14 har den komiteen som var hovedansvarlig for grenseoppgangen mellom Moss og Rygge, tatt oppstilling. Byutvidelsen i 1938 måles opp, meter for meter. Vi ser ordfører Nils Gjersetth foran til venstre på bildet med mørk frakk og grå hatt. Borgermester Arne Magnussen står midt på bildet med ordfører Arnt Olafsen fra Rygge bak til høyre. Bak dem står avdelingsingeniør Johan Hoel til venstre og byingeniør Einar Mathisen til høyre, begge med krageslagene opp. Enda lenger til høyre ser vi rådmannens sekretær, Alf Herland, og nestkommanderende i delegasjonen fra Rygge, Kristian Arvesen. Men en grensejustering var en så komplisert prosess at en komite fra Stortinget også var på befaring i området. Og da grenseoppgangen vel var ferdig, gjensto fremdeles etterarbeid for landmåler Rud og avdelingsingeniør Hoel.

Helt siden slutten av 1800-tallet hadde bybebyggelsen vokst innover på Rygge-siden av bygrensen. Dette var både fordi Moss kommune hadde kjøpt grunn der, og fordi stadig flere folk med arbeid i Moss, kjøpte hus og eiendom i Rygge. Dermed ble de skattytere i nabokommunen i sør, selv om de hadde sitt arbeid i Moss. Kommunepolitikerne i Rygge var positive til de økte skatteinntektene og folkeøkningen ga kommunen muligheter til å få avsatt elektrisk kraft.

Moss kommune hadde på sin side kjøpt jord på nabokommunens grunn. Hensikten var å skaffe tomter som kunne festes bort til folk fra byen – samt kanskje en ny idrettsstadion. Men boliger ble det foreløpig ikke bygd fordi kommuneledelsen i Rygge innførte regler om utparsellering og husbygging som førte til at Moss ikke kunne bruke jorden som planlagt.

Saken var selsagt at de to kommunene hadde ulike interesser. Moss ønsket å kunne gi tomter til ressurssterke deler av sin egen befolkning. De øvrige boligstrøk nær bygrensen som hadde vokst frem på Rygges grunn, var av mindre interesse, rett og slett fordi befolkningen der var økonomisk ressursvake. Rygge på sin side mente at dersom det ble foretatt grensejustering, måtte det lages en endelig og varig grense mellom bylignende boligstrøk og rene jordbruksområder.

Forhandlingene pågikk over flere år, med brudd og megling. Til slutt endte det med at Moss kommune ga seg. Rygge kommune fikk det som de ville. Moss by måtte på toppen av det hele betale en anelig sum til Rygge kommune for byggebeltet.

Attpåtil ble det innlemmet mer enn hva Moss kommune først var interessert i. Moss fikk nå adskillig gammel og dårlig bebyggelse innenfor sine nye grenser som de egentlig ikke hadde ønsket. I tillegg til det 650 mål store Melløsområdet som Moss kommune alt

BEFOLKNINGEN I STOR-MOSS ANNO 1940

Moss bykommune med Rygge-innlemmelse	10815
Villaer og småhus på Søndre Jeløy	3200
Småhus på Krapfoss	600
Villastrøk i Mosseskogen	300
Industristrøket på Kambo	400
Bondebefolkning i Jeløy herred	757

SAMLET FOLKEMENGDE 16372

BEFOLKNINGSVEKST 1910-1940

År	1910	1920	1930	1940
Moss by	8648	9023	8293	10815
Jeløy herred	1661	3881	4243	5557

Vi ser at all befolkningsvekst mellom 1920 og 1930 skjedde i Jeløy og i byområdene sør for Moss. Rygge-innlemmelsen er ansvarlig nærmest for hele økningen i selve Moss for 1940.

Dette enkle kartet viser den gamle grensen mellom Moss og Rygge fra 1840 og hvordan de nye grensene ble trukket i 1938. Opprinnelig hadde Moss vært mest interessert i å innlemme Melløsområdet og Klommestenen. Da grenseutvidelsen ble gjennomført, overtok Moss også Kallum, Høyden og Øre.

**JELØYS KOMMUNES
BEFOLKNING FORDELT
ETTER BOSTED**

Jeløya	2796
Krapfoss	817
Kambo	293
Mosseskogen	239

**STRØK I RYGGE
SOM BLE INNLEMMET
I MOSS I 1938**

Klommestenen	856
Malakoff	248
Ørehavna	388

eide, innlemmet man det 60 mål store Klommestenen som besto av etablert forstadsbebyggelse. Dessuten innlemmet man Kallum, Høyden og Øre, men der var boligmassen i langt dårlig forfatning og mange av beboerne økonomisk svakt stilt.

På den annen side ble grensen nå langt mer «logisk», og egnet til å ekspandere innenfor. I april 1938 gikk man opp grensene. En egen stortingskomite kom også ned og besiktiget den nye grensen. Alt tidlig på sommeren festet Moss kommune bort de første tomtene på Malakoff. For nå var det bare en formsak som gjensto, grenseforandringen var ikke endelig før det ble laget en kongelig resolusjon om den.

Litt unøyaktighet under tomteutstykkning var kanskje kutyme i mellomkrigstiden. I Jeløy hendte det i hvert fall at kommuneingeniør Olaf Aas tildelte samme tomt til flere forskjellige familier. Og det forårsaket jo adskillig forvirring. Byingeniør Einar Mathisen sto sentralt både under grenseoppgangen og utstykkningen i det nye byggebeltet mot Rygge. Han var på forhånd klar over at mange av tomtegrensene i de nyinnlemmede delene av byen skrev seg fra forrige hundreår og var temmelig unøyaktig oppmålt. Derfor hyret han inn en landmåler for å sjekke og måle opp tomtegrensene. Han fant raskt ut at skjøtepapirene ofte stemte svært dårlig med merkestener og gjerdestolper ute i terrenget. Særlig ille var dette i området rundt Høyden.

Assistenten hans tok lett på saken og slo frempå om at de da heller fikk jenke litt på tegninger og kommunale papirer. Det var jo nå de skulle lage de kartene som alle ville rette seg etter i fremtiden. Ingen ville noen sinne merke det, om de foretok noen mindre justeringer. Men tenk, derimot, om de ga seg til å flytte på gjerder og røske opp grensesteiner; ja da ville det nok bli lurveleven! Men landmåleren var både en svært prinsippfast, og temmelig pirkete mann. Han var slettes ikke villig til noe så umoralsk som å justere kartene etter grensesteinene ute i terrenget. «Fa'n heller», sa han bare. Så gikk han hjem for å sture. Nøyaktig hva som så skjedde, er kanskje ikke helt klart. Men på kommunekontoret ble det senere fortalt at man i en rekke tilfeller valgte letteste løsning, å justere kartene etter terrenget – i stedet for å endre terrenget etter kartet. Men landmåleren holdt seg borte fra jobben i flere dager mens dette foregikk.

Den kongelige resolusjon som gjorde Rygge-utvidelsen til et faktum, forelå omsider – den 1. juli 1938. Arne Magnussen inviterte ved den anledning «hele rådhuset» på Napoleonskake. Landmåleren var da ferdig med å furte. I alle fall deltok han ivrig i kake-spisningen.

En romanse på Bellevue

Folk med arbeiderbakgrunn hadde lite penger å bruke på underholdning og fest. Derfor ble det gjerne i idrettsmiljøene de jaktet på partnere. Victor Storm Hansen møtte sin kjæreste, Kari Henriksen, som hun dengang het, på skøytebanen på Bellevue.

Det var i januar 1936 at Bellevue omsider var blitt tatt i bruk også som skøytebane. 24 medlemmer av Jeløy Idrettsforening hadde høsten i forveien arbeidet for fullt. De fikk 24 kroner hver uke fra Jeløy herredsstyre. For nå hadde kommunen besluttet at det skulle bli is der oppe denne vinteren. Derfor ble det arbeidet til sent i desember. Så satte mildværet inn, til alles fortvilelse.

Etter iherdige anstrengelser døgnet rundt greide man likevel å åpne skøytebanen sist i januar. Jeløy Ungdomskorps spilte gratis på åpningdagen. Den følgende sommer fullførte man arbeidet. Nå gjaldt det å sikre at Bellevue stadion ble verdens beste idrettsplass – eller i det minste best på Jeløy.

Etter at skøytebanen var åpnet, pleide Kari Henriksen hver dag om vinteren å gå fra Helly J. Hansen A/S, der hun jobbet, og hjem for å skifte. Så bar det opp på Bellevue for gå på skøyter og se på guttene. Kari pleide å ha på seg skjørt med tykke strømper under.

Det var vidde i skjørtet, som gikk nedenfor knærne, det sto slett ikke ut i luften i utide. Likevel var det lett å bli kald på lårene, for

Islegging på Bellevue i 1937: Ingeniør Olaf Aas står helt til venstre på bildet. Jeløys ordfører Emil Andersen sitter til venstre foran. De yngste karene oppe på tønna er Karl Ørnvall og Hjalmar Juliusen. Til høyre står Reidar Narvestad med pipe.

Setosagt gikk man fortsatt på skøyter på Malakoff også. Men de kvinnelige hurtigløperne på bildet fra 1938 er ikke lett å kjenne igjen.

jenter i arbeiderfamilier brukte ikke langbukser på denne tiden. Men alle hadde strikkelue og votter. Kari hadde dessuten vært så heldig å få seg en fin, hvit anorakk som hun vakte stor oppsikt med.

Victor på sin side stilte på skøytebanen i sixpence-lue og lange epleknickers, som hans søster, som jobbet hos Aug. P. Horn, hadde fått laget til ham. Oventil brukte han strikkegenser. De som ikke brukte sixpence, brukte skinnlue, djevel-lue var på denne tiden knapt nok kommet på mote i det borgerlige idrettsmiljøet og var i hvert fall ikke i bruk blant arbeidergutter.

Danseskøyter var kostbart, så det var det få av jentene som hadde. Noen brukte skruskøyter, Kari hadde fått seg et par hockey-skøyter gjennom sin bror, som jobbet på «Låsen». Victor hadde spart penger. Denne vinteren hadde han fått seg lengdeløps skøyter av samme modell som Ivar Ballangrud brukte. Bedre kunne man ikke få det.

På Bellevue var det dengang to baner, en indre og en ytre. De som ville danse eller leke, holdt seg innerst. De som ville trene, gjøre inntrykk og gå hurtig, holdt seg i ytterbanen. Om kveldene var banen fullt opplyst, og det ble spilt musikk over høttaleren. Stemningen ble nesten som i en dansesal. De som sprøytet isen, gikk med en stor vanntønne etter seg, de dro den selv rundt banen. I et hjørne ble det servert buljong. Nesten akkurat slik var det på Malakoff idrettsplass i Moss også, ja mange andre steder i Norge. Men det var nå engang på Bellevue på Jeløy at Victor møtte sin Kari – vinteren 1938.

Det pleide å være åpent på Bellevue til klokken ti om kvelden. Jeløy AIF drev garderoben. Om man ville sette støvlene sine der,

Skihytta ble fullført i 1936 og ble en stor attraksjon alt fra starten. Konsul H.B. Peterson, som var en stor skientusiast, lovte Moss Ski-klubb området rundt Høyde 101 til leie for evig tid – for én krone i året, en ordning som fortsatt står ved lag.

kostet det 15 øre. Satte man støvlene i snøen, var det gratis. Emil Andersen satt ofte selv i luka på denne tiden, og det enda han var ordfører. Han gikk ikke på skøyter selv, men «slang med leppa og kikket på ungdommen», forteller Victor Storm Hansen.

Det gjorde nok han Emil lurt i. For til slutt fikk den ungdommelig innstilte, men lett grånende Jeløy-ordfører fullkontakt – med en 16 år yngre jente, som også var ute for å søke lykken på skøytebanen på Bellevue. Nøyaktig hvordan Emil Andersen fikk det til, vet vi ikke.

Victor Storm Hansen gjorde det på den vanligste måten. Blant guttene var nemlig sporten å gå bort til jentene og spørre om å få dra dem rundt etter kalosjen. En dag tok han mot til seg og spurte Kari om lov til det. Det fikk han. «Og alltid siden har han fått lov til å få dra meg,» forteller Kari – over femti år etter at mannen spurte henne for første gang.

Forsoning på Melløs Stadion

Året 1936 ble et skjebneår i striden mellom de to rivaliserende norske idrettsforbundene. Dette året var Landsforbundet deltaker under OL i Hitlers Berlin. De borgerllige idrettslederne mente nemlig at Tyskland måtte betraktes som et hvilket som helst annet land. To kjente idrettsmenn fra Moss var i Berlin, tungvektsbokseren Erling Nilsen var nå gått over til de «borgerlige» – og fikk bronsemedalje i OL. Nils Eriksen var ikke ennå blitt sentral i Moss Fotballklubb, men var med på Norges fotballag i Berlin. Men alle som reiste til «Hitlers Olympiade» fikk sterk kritikk i AIF-miljøet, enten de nå tapte eller vant.

Her ser vi Moss Fotballklubbs A-lag, juniorlag og guttelag oppstilt foran hovedporten til Malakoff idrettsplass ved klubbens 25-årsjubileum i 1931. Bakerst på bildet står Havald Evensen, som senere ble president i Norges Fotballforbund, videre nedover i ytterste rad Kristen Mjelde og Leif Andresen. Helt til venstre på bildet står Lorentz Brynildsen, en annen kjent MFK'er. Legg merke til det spesielle inngangspartiet. Portalen til Malakoff Stadion var meget flott – for sin tid.

Arbeideridrettens folk dro nemlig i stedet til «folkeolympiaden» i Barcelona, den sentrale byen i det demokratiske, Folkefront-kontrollerte Spania. Det var flere fra Moss som var med der både fra Sprint og Rapid. Karl Wasenius var i Barcelona og minnes klart at i hvert fall Hugo Karlsen og Wilhelm Olsen var sammen med ham. Men ikke før hadde de norske AIF-guttene ankommet Barcelona, så var den spanske borgerkrigen i full gang – og general Francos falangister satte inn harde angrep og beveget seg i retning av Barcelona. Engelske og franske idrettsfolk ble hentet hjem med krigsskip. Norge forsøkte å holde seg nøytralt, og overlot AIF-folkene til seg selv. Uten hjelp fra Folkefronten hadde de neppe klart å komme seg ut av landet.

Året etter kom et lag fra Baskerprovinsen i Spania til Norge for å spille mot AIFs fotballandslag. Midt under den spanske borgerkrigen hadde det stor politisk appell. Sprint hadde da en rekke spillere på AIFs landslag. En større kontingent fotballentusiaster fra klubben dro inn til Oslo for å se på kampen. Meningen var at de skulle spille en mindre kamp etterpå. Men den ble avlyst – av mangel på fotballer. Så dårlig råd hadde man innen arbeideridretten.

Med Arbeiderpartiet ved regjeringsmakten så situasjonen lysere ut når det gjaldt forsoning i idrettsverdenen. «Ett forbund med

sosialt, kulturelt og demokratisk innhold» lød parolen med ett fra AIF-hold.

Nettopp høsten 1936 så det ut til å nærme seg «idrettsforlik». Den første forsoningskampen i Norge ble spilt på Malakoff idrettsplass i Moss, den 30. oktober 1936, mellom to av Norges beste fotballklubber, Moss og Sprint. Spenningen var intens. Det ble Sprint som vant den historiske kampen, etter scoring av Georg Tefke.

Året etter spilte juniorlagene til Moss og Rapid også en forlikskamp. Og også denne gangen gikk seieren til «arbeider»-laget. Hele 4-0.

I 1939 var idrettsforliket kommet enda nærmere. Dette året spilte Moss Fotballklubb semifinale i sitt forbund, Sprint nådde finalen i sitt. Moss var virkelig en fotballby, for begge de to viktigste klubbene var blant landets beste, hver i sitt særforbund. I 1939 kjempet Sprint mot Birkebeineren fra Drammen i AIFs finale og endte med sølvmedaljer. Nytt av året var at vinnerne og taperne av de to finalene skulle få spille mot hverandre.

Klubben Sprint ville dermed gjøre gode penger. Og de trengte dem virkelig: «Omsider, tenkte vi, skulle vi i det minste få råd til å kjøpe oss treningsoveralls», forteller Victor Storm Hansen. Slikt utstyr hadde alle de borgerlige klubbene hatt i mange år. Men ledelsen i AIF nektet for at klubben i Moss skulle få noen stor andel av fortjenesten. Pengene skulle deles likt. Basta.

Året 1939 var også det år Melløs Stadion ble innviet. Det var da ti år siden advokat Finn Braaten hadde sjokkert Moss bystyre ved å fremme forslag om et helt nytt idrettsstadion. Malakoff idrettsplass

«Arbeidermester for 6'te gang 1934» står det under dette bildet av Sportsklubben Sprints A-lag. Vi ser i bakre rekke fra venstre Karl Magnussen, Georg Berggren, Gunnar Heintz, Reidar Amundsen, Georg Tefke og Herbert Tefke. Foran ser vi Erling Pettersen, Georg Pettersen, Einar Johansen, Eugen Anstensen og Wilhelm Olsen.

var da bra nok, hadde de fleste ment. Men etter iherdig undergrunnsarbeid fra Braaten og revisjonssjef Harald Evensen vedtok Moss bystyre mot en stemme i 1930 å legge ut 92 dekar på Melløs til nytt stadion. Siden hadde det gått flere år. Tatt i betraktning de mange triumfer både fra Moss Fotballklubb, Sprint og Rapid, var det underlig at arbeidet ikke gikk fortere.

Det var fordi kommunen ville spare. I 1932 uttalte Nils Gjerset, som både var ordfører og formann i idrettsutvalget, at man ikke ville låne penger til anlegget, men bruke tilgjengelige midler av bykassen. Men dem var det ikke mange av. Arbeidet skred derfor meget sakte fremover. I 1935 uttalte Gjerset at det bare sto litt dreneringsarbeide igjen, og at det «muligens» ville bli utført samme høst. Løse planer om en flyplass på Melløs hadde da spøkt litt i enkelte offentlige dokumenter – og enda mer i avisene. Kanskje skremte det kommuneledelsen ekstra.

Men det var mer enn idrettsplass å bruke penger på. Idrettens hus ble bygd parallelt med Melløs Stadion. Bygningen var en lang blokk i ren funkis-stil som fikk plass i tilknytning til Moss høyere skole. I tillegg til å huse idrettsfolket om kveldene skulle bygningen fungere som gymnastikksal for skolen på dagtid. Et godt stykke på vei var bygget finansiert ved penger kommunen hadde tjent på kinodriften.

Den 21. mai 1939 ble både Melløs Stadion og Idrettens hus innviet. En skulptur med navn *Diskoskasteren* fikk plass foran anlegget på Melløs. Det var nærmere fire tusen mennesker til stede ved åpningen og fire hundre idrettsungdommer paraderte. Det ble både holdt taler, arrangert turnoppvisning og demonstrert friidrett. Til slutt ble det atter en gang spilt forsoningskamp mellom den borgerlige fotballklubben MFK og arbeiderklubben Sprint. Denne gangen var det Moss som hadde «sin» dag. Resultatet ble 1-0 til Moss, etter scoring av Ingar Engebretsen.

Byggingen og invielser av Melløs Stadion ble som et symbol på at den borgerlige og den sosialistiske fløy var nådd frem til en slags forsoning – både i idrettslivet og i politikken. I hele mellomkrigstiden hadde Moss vært splittet i to, uforsonlige leire.

Omsider var det blitt «fred» i Moss. Det skulle ikke vare lenge.

Kapittel III

Verdenskrig og oppgjør

I dette kapitlet skal vi først og fremst høre om krigshverdagen, om køer, sensur og rasjonering. Folk i Moss opplevde annen verdenskrig som fem tunge år, selv om få fra byen døde i kamphandlinger eller fengsler. For byen som fysisk enhet ble verdenskrigen nærmest en parantes. Den tyske okkupasjon ga ikke Moss noen hard medfart. Byen ble ikke bombet eller brent. Tyskerne lagde heller ingen store sår i bylandskapet.

Historien om Moss under krigen handler likevel også om polarisering, om tyskerne og deres medløpere og motstandere. For mange i Moss sluttet opp om Quislings parti, NS, langt fler enn landsgjennomsnittet. Til gjengjeld etablerte det seg, særlig mot slutten av krigen, et aktivt Milorg- og Hjemmefrontmiljø. Det ble drevet sabotasje og det ble sendt radiomeldinger til England. Krigen gjorde atter Moss til en kløvet by. Da den var over, tok byens innbyggere derfor et alvorlig oppgjør med dem de mente hadde sviktet.

Kald vinter

Den 15. januar 1940 kom det første elektriske lokomotiv til Moss. Det var mindre og styggere, men langt mer effektivt enn de eldre damplokomotivene. Østfoldbanen var dermed elektrifisert, og det ble behørig feiret i byen. For reisetiden Oslo-Moss var nå kortet ned til under en time. Og det var mosseavisene som først hadde reist krav om elektrifisering.

Kulden var streng denne vinteren, og det var knapt om brensel. Værlébukta var blokkert av pakkis til langt ut i mars. Snøen falt tett og rydding måtte til. Det var mye å beklage seg over i Moss, men adskillig mer å undre seg over i verden omkring.

I Øst-Europa førte Hitler-Tyskland en regulær angrepskrig. Først iverksatte tyskerne «Anschluss» – gjenforening – mellom Tyskland og Østerrike, siden rykket de inn i Tsjekkoslovakia. Så

Vinterstemning over Værå: Bildet er tatt vinteren 1941, etter mer enn ti måneders okkupasjon, men få detaljer på bildet vitner om tyskernes nærvær.

inn gikk de en ikke-angrepspakt med Sovjetunionen. Deretter gikk de løs på Polen.

Pakten mellom Sovjetunionen og Tyskland la forholdene til rette for ytterligere krig. I november 1939 gikk Sovjet til angrep på Finland. Hensikten var å tvinge finnene til noen mindre landavståelser i Viborg-området. Sovjet regnet med en rask avgjørelse. Men så satte finnene alle krefter til.

Det ble krigen i Finland mer enn krigen i Øst-Europa som preget diskusjoner og stemninger denne vinteren – både i Moss og ellers i Norge. «Vinterkrigen» kalte man kampene. I Moss ble det arrangert underholdningsaftener for å skaffe utstyr til soldater som deltok på finsk side. Det var mange frivillige fra Moss: Eugen Mathisen, brannkonstabel Asbjørn Arnesen og busseier Kristian Nielsen var blant dem. I byen ble det arrangert Finlandslotteri og damene strikket strømper, i avisen sto det lister over finske ord. Kart over slagsteder der finner og russere tørnet sammen, figureerte daglig. Lottene i Moss gjorde i stand feltlasaretter, de hadde 27 senger og to gassmasker. Kvinnenes Arbeidshjelp iverksatte også hjelpearbeide for Finland.

Skipsmegler Hans S. Jacobsen reiste ikke til Finland. Han var blant de mange som grunnet på å reise til fronten denne vinteren. Men hans kone ventet barn om våren. Det var derfor han ikke reiste, fortalte han senere. For også han brant for finnenes sak og var fanatisk motstander av Sovjetunionen.

Krigen i Finland fikk bred omtale i mosscavisene. Om Tyskland sto det langt mindre. Blant folk flest var stemningen likevel nervøs. I februar kom det tyske skip og la seg til ved Moss Verft & Dokk. Flere innsendere til avisene i Moss lurte på hvorfor. Politimester Erling Wigeland meddelte befolkningen at de ikke hadde grunn

til bekymring. Men det var fortsatt uro i byen. Under ledelse av rittmester Hans Mollatt foregikk det frivillig militær opplæring ved Ørebukta. Både i private hjem og på byens bedrifter lagret man sandsekker og foretok avstiving av kjellere. Byens to tilfluktsrom lå ved Gernerlunden og på politikammeret. Hvordan man eventuelt skulle bruke dem ble ofte diskutert mossinger imellom. I mars ble det avholdt en luftvernøvelse på Skarmyra, det ble avholdt kurs i sanitet og førstehjelp i regi av Røde Kors og Norsk Folkehjelp. Noen hamstret gryn og mel.

Jeløy Sanitetsforening samlet seg regelmessig hos fru Esther Oppegaard. Hun og hennes mann, Mogens Oppegaard, direktør på Moss Glasværk, hadde eid Torderød siden 1938. Der produserte de noe som ble kalt Torderød-vester som de sendte nordover til de norske soldater og politifolk som var på nøytralitetsvakt i Finnmark. Der ble vestene svært populære. For det var enda kaldere der nord enn det var i Moss.

Hans S. Jacobsen holdt god kontakt med sine mange gode venner i Tyskland hele vinteren 1940. Man kan undre seg på hvilke grunner han hadde. Var det bare for gammelt vennskaps skyld? Eller forutså han at Norge ville bli trukket med i verdenskrigen? Det ble senere klarlagt at han postla og sendte et kart over havneanleggene i Moss til venner i Tyskland tidlig på nyåret. Det har aldri latt seg bevise at kartene nådde frem til Deutsche Wehrmacht eller Deutsche Kriegsmarine – eller at de var ment for dem. Likevel er det all grunn til å spørre hva i all verden Hans S. Jacobsen mente med en slik postforsendelse!

«Tyskere? Hvafor no' tøys!»

Da vinterkrigen i mars var over, måtte Finland avgi adskillige landområder i øst til Sovjetunionen. Først nå vendte nordmenn flest oppmerksomheten vestover og begynte å frykte for at Norge ville bli trukket inn i den krigen man ante ville bryte løs mellom Tyskland på den ene siden og England og Frankrike på den annen side. Likevel trodde det store flertall i Norge at man ville klare å holde seg nøytrale her nord. Først mandag den 8. april kunne folk i Moss høre på nyhetene at britiske miner var lagt ut langs kysten av Vestlandet. Dermed så alt langt mer faretruende ut.

Om ettermiddagen den 8. april hørte enkelte om de ryktene som da svirret i Oslo: At tyskerne alt var på vei. Klokken 19 meldte nyhetene at mellom femti og hundre tyske skip var blitt observert på vei gjennom Storebelt og Kattegat med kurs nordover. Av siste radiosending klokken 22 fremgikk det at et tysk skip var blitt torpedert utenfor Kristiansand. Soldater fra skipet fortalte under avhør at de var på vei mot Bergen.

Tyske fly i luften over Moss slik de kunne observeres gang på gang fra aprildagene 1940 – og hele krigen igjennom. De ble en konstant påminnelse om at landet var okkupert.

Men tross alle de tilsynelatende forberedte og forutseende aktivitetene i Moss i mars måned, var det fortsatt få som for alvor trodde Norge skulle trekkes med i den forestående krig. Søndag 7. april hadde ingeniør M.B. Landstad vært på frivillig militærøvelse i Mossemarka. Og til tross for øvelsen fryktet han ikke krig. Da hans hustru kom hjem fra venninneklubb sent mandag kveld og hysterisk hulket at krigen nå snart ville nå Norge, avfeide hennes ektemann dette som «syklubbsnakk!»

Men det var syklubben som hadde rett. Det var all grunn til å sove dårlig den natten. Byingeniør Einar Mathisen fikk knapt blund på øynene. Han hadde vært i Oslo hele mandagen og var sterkt revet med av nervøsiteten der.

Det var mørkt, kaldt og tåkete natt til den 9. april. Selv ikke fra Jeløy kunne man skimte de tyske krigsskipene som passerte for lav fart ved tre-fire tiden med kurs for hovedstaden. Einar Mathisen sto opp grytidlig. Over Værla lå det tykk tåke. Det var så vidt han kunne skimte Reiertangen fra sitt hjem i Fjordveien. En lastebåt som lå ved Værlebryggen gikk ut, men snudde ved en tåkebanke ute i fjorden. Det var tydelig at det var noe på ferde der ute. Men hva? Ingen flyalarm varslet.

Som folk våknet opp denne morgenen, forsto de hva som hadde skjedd, og alle reagerte på sin måte. To jeløygutter med arbeid i Moss diskuterte mulighetene for norsk mobilisering mens de ruslet nedover mot byen på morgenkvisten: «Se der,» utbrøt den ene da han fikk øye på noen bevæpnede soldater ved søndre jernbanecovergang. «Det ser jamen ut til at vi har mobilisert i løpet av natten.» «Det er bra dere øver, gutter,» uttalte en eldre baker i Moss da han fikk se den samme gruppen uniformerte. Men som han og andre passerende skjerpet blikket, ble de klar over at det ikke var nordmenn, men soldater fra Hitlers Wehrmacht som vokter jernbanen i Moss.

Noen få jeløyboere våknet til ved lyden av et kraftig smell fra Horten havn. Langt flere registrerte kanondrønn fra Bolærne senere på morgenen. Mange registrerte fly i lav høyde over byen i grålysningen. Slikt skaper dulgte anelser.

Da Einar Mathisen dro ned i byen i sin bil, oppdaget også han en tysk væpnet vakt ved jernbaneovergangen. Men han så ingen tyske båter i Værla. Først da han fikk se en hel tropp tyskere som kom marsjerende, forsto han at tyskerne var kommet til Moss med båt og at de allerede hadde fått kontroll med både kaia og jernbanestasjonen.

Landgang i Moss hadde ikke vært med i tyskernes opprinnelige planer. De tyske militære hadde ikke forutsett at den tyske flåten skulle beskytes. Men litt før halv fem denne morgenen hadde kanonene Moses og Aron på Oscarsborg, ironisk omtalt som «mosegrodde» i norske aviser et halvår tidligere, sendt noen fulltreffere mot den store tyske krysseren *Blücher*. Tusen tyske soldater druknet. De mindre båtene tok ikke sjansen på tilsvarende behandling, vendte om og la til kai lenger sør enn planlagt. To motortorpedobåter satte rundt to hundre tyske soldater i land i Moss, som dermed ble første havn i Østfold besatt av tyskerne.

Én mann i Moss hilste gjestene velkommen med åpenlys glede, ble det siden fortalt. Det var en sagnomsust herre ved navn Kurt Gross. De som snakket med ham den morgenen oppe på Malakoff, kunne sjokkert fortelle at han jublende hadde ropt at ventiler som han selv hadde patent på, var i bruk i de tyske flyene som da fløy over Moss.

Kurt Gross var på dette tidspunkt 55 år. Han var født i Tyskland, men hadde i yngre år studert og oppholdt seg både i Frankrike, Tyskland og Russland. Han var utdannet ingeniør, men var samtidig en virtuos fiolinist, og både vitenskapelig, kunstnerisk og filosofisk skolert. I sitt annet ekteskap hadde han giftet seg inn i en

Tysk luftvernartilleriild over Moss – mot britiske fly: Dateringen av dette bildet er omstridt, muligens er det tatt så sent som i 1944. Bildet gir ikke desto mindre et visst inntrykk av krigsstemming i Moss, slik den må ha vært følt allerede i april 1940.

Helsepersonell foran Moss sykehus på forsommeren 1940: Foran vinduene til tilfluktsrommene ligger sandsekker. Assistentlege Magnus Krøtø sees stående, i midten foran sitter bl.a sykepleierskene Borghild Myrvang og Inga Tjernsød.

veletablert, respektabel mossefamilie, familien Nyquist, og hadde nå bodd i Moss i mange år. Han var frittalende og uredd, og hadde god økonomi. Hans liv hadde vært omflakkende og internasjonalt; alt dette førte til at folk i Moss fikk ekstra store problemer med å skille mellom sannhet og fantasi når de snakket med eller om ham.

Blant de rykter om Kurt Gross som både sto på trykk i bøker i 1930-årene og ble brakt frem i rettsaken mot ham mange år senere, var at han i årene under og etter 1. verdenskrig hadde sendt rapporter til Tyskland om norske forhold. Kurt Gross forsøkte aldri å avsanne disse ryktene, og refererte selv spøkefullt til dem. Men da disse spionryktene ble trukket frem i rettssaken mot ham senere, viste det seg at det ikke fantes bevismateriale. Men at Kurt Gross hadde mange venner og forbindelser i Berlin, var helt sant. Og om morgenen den 9. april lå hans sympati ett hundre prosent på sitt fødelands side.

Politifullmektig Nils Liaaen kom helt opp til politikammeret før han oppfattet at det var noe spesielt som foregikk. Fra vinduet fikk han se en tropp tyske soldater komme marsjerende opp Skrågaten, en gatestump mellom Brehmerhjørnet og Dronningens gate. De posterte et maskingevær ved Kirkeparken, og deretter meldte et par av sjefene seg inne på politistasjonen. De sa at «de kom som venner.»

Politimester Erling Wigeland var ikke kommet på jobb ennå. Da han så fikk telefon fra politikammeret med beskjed om hva som hadde hendt, utbrøt han: «Tyskere? Hvafor'nø'tøys! Be dem å dra sin vei og si at vi ikke vil ha dem her!» Replikken kom på folke-munne etterpå. Wigeland har aldri selv bekreftet historien og enkelte har stilt spørsmål ved den. Men pålitelige vitner som Nils Liaaen og Einar Mathisen, har flere ganger gått god for replikken.

M.B. Landstad sto midt i morgenbarberingen da de ringte ham fra Helly J. Hansen A/S: «Hva skal vi gjøre? Tyskera er her?» Først da forsto M.B. Landstad hvor alvorlig situasjonen faktisk var.

Vandrehistoriene om Erling Wigelands aktiviteter denne morgenen er ellers mange. Én historie forteller at han i full uniform vandret ned til de tyske skipene ved Bastøfergens anløpssted og kommanderte dem til å forlate Moss by. Muligens er også det sant. Tyskerne lot seg ikke i noe fall affisere og dro ikke før de selv fant det for godt.

I morgentimene slo de opp sin første proklamasjon på politistasjonen. Der sto det at Tyskland hadde overtatt den væpnede beskyttelsen av Danmark og Norge. Siden rekvirerte de Moss høyere skole og et kjellerlokale i Prinsens gate 6. På Tronvik satte de torpedostasjonen ut av funksjon.

Midt på dagen forlot flesteparten av dem Moss. De hadde viktigere ting fore i Oslo. Kurt Gross hadde i mellomtiden innfunnet seg på politikammeret. Åpenbart trodde han, som mange tyskorienterte ellers i Norge, at de forandringer som nå ville komme, ga ham en sjanse til å være med og påvirke utviklingen. Med sin internasjonale bakgrunn og sine tyske kontakter måtte han nødvendigvis bli utstyrt med både makt og myndighet, trodde han. Utover dagen sto han derfor på trappen til politikammeret og talte. Hans budskap til folk i Moss var å besinne seg. Den tyske okkupasjonsmakten var så overlegen, at de fikk avfinne seg med situasjonen først som sist og gjøre gode miner til slett spill. Kurt Gross hadde nok på mange måter rett der han sto. Men kunne han vente at folk i Moss skulle se saken så kjølig og rasjonelt, når følelsene av nasjonal mishandling, ja voldtekt vellet opp i dem?

Politifolkene syntes også Gross burde vente med å uttale seg til han ble utstyrt med autoritet fra tyskerne. Foreløpig var han det i hvert fall ikke. En av konstabelene hadde alltid hatt et særlig dårlig øye til Gross. Hans Kristian Simensen het han, han stelte særlig med bilsaker, var svært liten av vekst til å være politimann, men tøff nok når han gikk patruljetjeneste, sa kollegene. Kanskje virket politikken inn på det dårlige forholdet mellom ham og Gross, for Simensen var den eneste politimann i Moss som åpent ga uttrykk for at han var sosialist. I dagene som fulgte, ble forholdet mellom dem svært tilspisset. Om det skjedde den 9. april eller en av de følgende dager, er det i alle fall sant at Gross truet konstabel Simensen på livet med en pistol han hadde fått tak i.

Strømmen var borte mesteparten av formiddagen den 9. april. Radioforbindelsen med Oslo var dermed brutt. Få fikk altså inn nyheter i timene som fulgte. Som tyskerne forsvant ut av Moss igjen, tiltok derfor rådløsheten. Hva skulle man gjøre? Hvordan skulle man forholde seg til det som hadde hendt?

Den korte krigen i Østfold

Trass mange alarmerende meldinger og krenkelser av norsk nøytralitet både fra tysk og engelsk side i månedene før den tyske okkupasjonen, hadde norsk utenrikspolitikk dreid seg om å søke å bevare nøytraliteten gjennom å unngå krigsforberedelser. Aktivitetene i dagene etter 9. april var dermed stort sett improvisasjoner.

Kongen, Stortinget og regjeringen forlot hovedstaden med tog. Lederen av minipartiet Nasjonal Samling, Vidkun Quisling, provoserte derfor svært da han om kvelden, over radio, utpekte seg selv til landets nye regjeringssjef. Reaksjoner meldte seg både i Tyskland og i Norge. Alt den 15. april trådte derfor Quisling tilbake. Norge skulle i en overgangsperiode i stedet bli styrt av et administrasjonsråd, som skulle ha sin basis i den gamle norske sentraladministrasjonen.

Selv om Vidkun Quisling ikke fikk beholde makten i denne omgang, ble hans frekkhet avgjørende for mange. For selv om svært få visste nøyaktig hva de mente eller ville, var én ting nå klar: Quisling og hans form for samarbeide med tyskerne ville man ikke godta.

Men ikke alle var negativt innstilt til de tyske nykommerne. For med ett slag var Moss oversvømmet av kjekke, unge menn i uniform. Politimesteren engasjerte umiddelbart to kvinner til polititjeneste, hustellærerinne Bergdis Renolen var den ene av dem. Kvinnene fikk som spesialoppdrag å passe på at det ikke foregikk for mye flørting mellom jenter i Moss og tyske soldater.

Mange fikk samtidig forståelse for at det ble drevet mobilisering

Tyske sperringer i det lille smuget man gjerne kalte «Brehmertranga» og på Melløsjordene.

til militær motstand mot okkupanten. Kommunikasjonen var vanskelig. Men det ble etter hvert klart at det skulle skje mobilisering onsdag 10. april. Spørsmålet ble dermed: Hvordan skulle man komme seg til sin hæravdeling i Fredrikstad-traktene?

Den første effektive motstandshandlingen i Moss besto i å plassere en rekke biler i Kallumskogen. Det var for å hindre tyskerne i å gjøre bruk av dem. Flere lastebiler ble sendt til Fredrikstad for å komme de norske styrkene til nytte. Noen kom frem, andre måtte snu. En sjåfør fra Moss ble drept da karavanen ble angrepet av tyske fly.

Onsdag den 10. april kom dessuten nye tyske styrker med fly og skip mot Norge. Nye kamper i Oslofjorden fulgte. Bolærne festning ble skutt i brann og det gikk stadig flyalarm i Moss. Det falt bomber over Fredrikstad – og byer i Nordvest-Norge, men ingen i Moss. Folk flest holdt seg i ro. Bare rådmann Arne Magnussen, fylkesmann Ernst A. Johannesen og endel andre høyere offentlige funksjonærer evakuerte til Våk skole i Våler og ble der i en ukes tid. Særlig mange mossinger – rundt åttenedelen av byens befolkning – forlot byen den 12. april. Likevel kan man heller ikke den dagen snakke om noen panikkevakuerings fra Moss, slik som fra Oslo og mange andre byer. Og selv om enkelte av de evakuerte forble boende utenfor byen en tid, gikk de hver dag på jobb inne i Moss.

Etter at større tyske styrker var blitt landsatt i Oslo, kom det forsterkninger til de tyskerne som var i kamp i Østfold. To militærkolonner kjørte fredag 12. april forbi Moss og videre sørover mot Fredrikstad. Det var denne dagen Nils Gjerseeth, som neppe kunne vente å få fortsette som ordfører, men i alle fall var redaktør av Moss og omegns Arbeiderblad, lot offentliggjøre en proklamasjon undertegnet «Haakon rex» der det gikk klart frem at Kongen ikke bøyde seg for tyskernes krav om å utnevne en tyskvennlig regjering. Etter denne artikkelen gikk tyskerne til aksjon mot avisen, raserte Gjerseeths leilighet, mens han selv var på Våk sammen med fylkesadministrasjonen. I Våler ble han funnet av tyskerne, arrestert og truet tilbake til Moss og forhørt i Moss Hotell. «Min sjel er ikke til salgs,» skal han ha uttalt, han var en modig mann. Tyskerne fant seg i den provoserende uttalelsen, men Gjerseeth fikk ikke anledning til å sette sine ben på avisens kontorer i den lille perioden som gjensto før den ble helt stengt.

Mens tyskerne truet og plaget Gjerseeth i Moss, pågikk kampene mellom de norske styrkene og de tyske okkupasjonssoldatene sør og øst i fylket. Kampene pågikk til neste dag, de hardeste rundt Fossum bro. Flere døde. Blant dem var kaptein Fredrik Solie fra Øre, kjent over hele Moss for sine idrettsbragder.

Til slutt ble de norske Østfold-styrkene omringet fra alle kanter. Dermed måtte de trekke seg inn i Sverige. Der ga de fra seg våpnene og ble midlertidig internert.

«Jødiske forretninger»

Den 17. mai 1940 fikk mange mossinger seg en støkk i livet da de oppdaget at Harry Benkows tannlegekontor var blitt utstyrt med store gule plakater, en Davidstjerne og ordene «Jüdischer Zahnarzt». Isak og Ida Ullmans manufakturforretning fikk en tilsvarende plakat med påskriften «Jüdisches Geschäft». På et annet oppslag sto det samme på norsk – med mindre typer. Det var tysk Gestapo i Fredrikstad som hadde gitt ordre til dette. Men det var politiet i Moss som utførte ordren.

Folk i Moss likte svært dårlig det de så. Men ingen visste helt hva de skulle si eller gjøre. Hans S. Jacobsen var ikke skvetten, han rev plakaten ned på stedet. Det førte til at han ble arrestert for en kort tid og at plakaten kom opp igjen. Andre tyskere, som kjente Jacobsen, sørget for at han slapp ut av fengselet. Siden tok han saken opp med militærkommandanten i Oslo og så ble plakaten endelig fjernet, midt i juni måned. Jacobsens eget tidsskrift fløt ofte over av antijødisk hets, men hadde klart protestert mot overgrepene mot tyske jøder i 1938, den såkalte Krystallnatten. Nå var det jødene i hjembyen han tok i forsvar.

I juni var det klart at kampen om Norge var tapt i første omgang. Konge og regjering hadde da forlatt landet. De som var tilbake, måtte tilpasse seg situasjonen. Åpen kamp var nå ikke lenger mulig. Skulle man derfor oppgi all motstand? Eller skulle man tilpasse seg på overflaten og bekjempe sine fiender under dekke av samarbeid?

Hele denne sommeren spilte Hans S. Jacobsen sitt eget høye spill. Han pleide intim kontakt med tyskerne og folk som sto dem nær, men motarbeidet som før Vidkun Quisling og Nasjonal Samling. Via gamle tyske forbindelser fikk Hans S. Jacobsen dessuten en ny tysk venn, Georg Wolff, som hadde en høy stilling i det tyske sikkerhetspolitiet. Hans S. Jacobsen fulgte nøye med i alt som skjedde. Han var fast bestemt på å få spille en viktig rolle i den skjebnetid Moss – og Norge – nå gikk i møte.

Juni-utgaven av Hans S. Jacobsens månedsskrift *Ragnarok* inneholdt en klar aksept av tyskerne – og en sterk kritikk av Vidkun Quisling. Tonen var så skarp at den tyske sensuren følte seg tvunget til å inndra hele opplaget av tidsskriftet. Noen av tilhengerne til Jacobsen anså dette som et tegn på at tyskerne ville satse på Quisling likevel – og forlot Jacobsen.

Men Hans S. Jacobsen var ikke den eneste i Moss som hadde tyske kontakter. Det hadde også Kurt Gross. Men mens tyskerne tok Jacobsen svært så alvorlig, varte det ikke lenge før de ga opp å nyttiggjøre seg Gross. Han forsøkte nå på egen hånd og helt uoppfordret å samle informasjon til det tyske sikkerhetspolitiet. Opplysningene hans viste seg imidlertid å være mer misledende enn

til nytte. Tyskerne fant ut at de hadde lite hjelp i ham, men selv fortsatte han å tro han hadde de beste forbindelser. Han skulle i løpet av sitt liv gifte seg fire ganger, og hans kvinnehistorier var enda flere. Sammen med et par andre episoder skapte dette så mange problemer for tyskerne at de ikke så noen annen utvei enn å fengse ham. I 1942 sendte de sin gode «venn» til Grini – og derfra til Tyskland.

Fra Moss til Berlin og tilbake

I løpet av august 1940 ble det klart at Hitler kom til å satse på Vidkun Quisling og hans parti, Nasjonal Samling i Norge. Hans S. Jacobsen reiste for egne midler til Berlin i august der han fikk personlig audiens hos en gammel bekjent ved navn Heinrich Himmler, som hadde tittelen Reichsführer SS og var en av de aller høyest lederne i Hitlers Tyskland. Hans S. Jacobsen forsøkte som best han kunne, å advare tyskerne med å satse på Quisling, men i løpet av dette møtet ble han overbevist om at de ryktene han hadde hørt i Norge, var sanne.

Den 25. september 1940 fulgte en serie med bestemmelser som forandret Norge. De politiske partier ble forbudt, ikke minst alle aktiviteter knyttet til organisasjoner som ble ansett som underavdelinger av Arbeiderpartiet og NKP. Men også speiderbevegelsen ble forbudt, frimurerlosjene oppløst og de norske jødene underlagt strenge bestemmelser. Partiet Nasjonal Samling ble samtidig sikret «full støtte fra det offentlige». Med dette ble det klart for alle at dette tidligere minipartiet nå kom til å spille en betydelig rolle i det tyskokkuperte Norge. Reichskommissar Josef Terboven styrte landet på vegne av Adolf Hitler. Han hadde noen tyske høye embedsmenn med hver sine underordnede i Rikskommissariatet i Oslo. Dessuten fikk han en serie norske statsråder som skulle stå i spissen for hvert sitt departement. De fleste av dem var medlemmer av NS og hadde regelmessige møter med partiformann Vidkun Quisling. Quisling ble dermed reelt sett den sterke mann på norsk nasjonalsosialistisk side. Men helt frem til 1. februar 1942 hadde han ingen formell lederstilling i det «nye» Norge.

Det som skjedde den 25. september gjorde det klinkende klart for Hans S. Jacobsen hva han hadde å gjøre. Takket være megling fra Georg Wolff fikk han nå melde seg inn i NS, enda han hadde brutt med partiet mange år tidligere og skrevet kritiske artikler mot Quisling i en årrekke.

Den 28. september 1940 ble Hans S. Jacobsen for annen gang medlem av NS etter at han hadde gjort opp alle gamle uoverensstemmelser i en personlig samtale med Quisling. På grunn av sine tyske kontakter i Norge og sin direkte kontakt med Heinrich Himmler i Tyskland kom Hans S. Jacobsen til å få både en sterk

Aksel Disch Wallenborg ble ordfører i Moss 1941–1945 da Hans S. Jacobsen fant seg viktigere oppgaver.

stilling og stå ekstra fritt innad i NS. Sin frihet og sin makt skulle han siden utnytte på godt og vondt, til både lykke og ulykke for sin hjemby.

Hans S. Jacobsen ved makten

Utover høsten og vinteren 1940-1941 sto Norge og alle landets byer og kommuner i den politiske nyordningens tegn. De nye ministrene begynte straks å propagandere for å få folk i politi og rettsvesen, kommune- og fylkesadministrasjon og innen idrett og kulturliv til å slutte opp om NS. I Moss meldte politimester Erling

NS-plakatene gir et godt inntrykk av den intense agitasjon som ble drevet for å få folk inn i partiet, særlig høsten 1940 og den følgende vår.

Wigeland og nesten hele politistyrken seg inn i NS alt samme høst.

Indredepartementet omarbeidet kommunelovene i landet. Kommunene skulle være fagstyrt, het det nå, men samtidig skulle de underlegges effektiv statskontroll. Fylkesmennenes stilling skulle også styrkes. På papiret skulle kommunalt selvstyre opprettholdes. Men ordføreren skulle både utnevnes av departementet og ha økt myndighet.

På samme måte som når det gjaldt kommunene, søkte NS-myndighetene også å få kontroll over fagbevegelsen. I september 1941 ble også Moss faglige samorganisasjon gjort til gjenstand for en slags mild nazifisering. For den sittende formann ble «entlediget» og en partitro mann oppnevnt i stedet. Strukturen i organisasjonen var som før, de faglige representanter fikk bli sittende. Men svært mye av aktiviteten i samorganisasjonen ble siden redusert til et minimum.

Nasjonal Samling satset sterkt på å vinne kontroll i hver by og hver kommune i landet. «Kommunenes ledelse må virke aktivt og positivt for gjennomføringen av Nasjonal Samlings og den nye tids retningslinjer», lød parolen. I Moss ble denne politikken et godt stykke på vei vellykket. Bystyret ble fra nå av kalt by-ting, på folkemunne kom medlemmene der til å bli kalt «bytingene».

Det var slett ikke alle som satt på bytinget eller i kommuneadministrasjonene, som var NS-folk eller kollaboratører. Mange ble sittende i stillinger de tidligere hadde hatt fordi de mente det var best for byen, både rådmann Arne Magnussen og flertallet i kommuneadministrasjonen gjorde det. Magnussen følte seg likevel stresset av situasjonen både fysisk og psykisk. For tyskerne kom rett som det var oppom rådmannskontoret for å avklare en og annen praktisk sak. Det gjorde ham nervøs. Politisk sto han under svært lite press: den verste oppgaven han ble pålagt, var å opptre som tolk en gang det ble avholdt et tysk foredrag om et upolitisk emne. Men situasjonen tok på ham. Han ble derfor flere ganger permittert fra sin stilling etter eget ønske. Første gang det skjedde var i 1942; våren 1944 ble permisjonen gjort endelig, og kontorsjef Alf Herland konstituert i stillingen i stedet.

Om rådmannen kunne forbli upolitisk, burde ordføreren derimot helst være partitro: 1. januar 1941 tiltrådte Hans S. Jacobsen som ordfører i Moss. Vebjørn Gudem Larsen ble viseordfører.

I norsk historieskrivning har Hans S. Jacobsen ofte blitt omtalt nettopp i egenskap av NS-ordfører i Moss. Det skyldes ikke at han ble så lenge i stillingen og heller ikke at han gjorde noe spesielt ille. For snart etter ble han utnevnt til andre, mer sentrale stillinger og verv. Men saken var den at så lenge han var ordfører, sendte han gjenpart av absolutt alle bytingsbeslutninger i Moss direkte til Vidkun Quisling. Det var ikke fordi han likte ham, det var snarere for å demonstrere hva han, Hans S. Jacobsen, foretok seg i Moss.

NS-MEDLEMMER UNDER KRIGEN

Komm.	NS-medl.
Moss/Jeløy	365
Rygge	89
Råde	49
Våler	25

Paradoksalt nok var derfor Vidkun Quisling en tid bedre orientert om Moss enn om noen annen by i landet. Om alle landets andre ordførere hadde oppført seg på samme måte, ville Quisling ikke ha fått tid til å stille med annet enn bypolitikk!

En tidligere disponent ved Moss Stolfabrikk, Aksel Disch Wallenborg, overtok som ordfører da Hans S. Jacobsen kort etter ble kalt til andre oppgaver. Både Wallenborg og ordføreren i Rygge, Olaf Maageng, var trofaste tilhengere av Quisling. Etter en tid fikk også Jeløy en overbevist, partitro ordfører, Ernst Jonsson, som tidligere hadde vært skreddermester hos Aug. P. Horn. Ordfører Jonsson uttrykte seg klart nok til avisene: «Med Nasjonal Samlings program som fundament vil jeg bygge opp min arbeidsplan.» Men særlig flink til å konkretisere dette programmet var han ikke, han var mest opptatt av «mat og det sociale spørsmål», uttalte han da han ble bedt om å redegjøre for sin politikk høsten 1941.

Nasjonal Samling opprettet alt i begynnelsen av krigen et kontor i Jeløgaten, i samme hus der den tyske «Hafenkapitän» hadde sine kontorer. Senere flyttet NS partikontorene til Rådhuset. Også der hadde de tyskere i nærheten, for den tyske arbeidsorganisasjonen «Todt» holdt til i en brakke rett ved, mens Ortskommandanten, tyskernes øverste mann i Moss, holdt til i Handelsstandens bygg på hjørnet av Skrågaten og Storgaten. I løpet av høsten 1940 og det året som fulgte, fikk Nasjonal Samling 365 medlemmer i Moss og Jeløy. Det var et høyt tall. Sammen med noen av de indre kommunene i Østfold skilte distriktet seg ut i norsk sammenheng med sin store oppslutning, over fire prosent av den voksne befolkningen, 2,2 prosent av totalbefolkningen. Det var bare i indre Telemark, Oslo-området, Gudbrandsdalen og Østerdalen at NS fikk høyere oppslutning.

I byggebransjen og blant arbeidere i jordbruket ble det mange NS-folk. Slik var det ellers i landet også. I Moss var det av en eller annen merkelig grunn ekstra mange med tilknytning til tannhelsen som gikk inn i partiet. Noen meldte seg inn av ideologiske grunner, andre fordi ett av familiemedlemmene alt var innmeldt. De fleste av de 20 politimennene som meldte seg inn, og mange av de kommuneansatte, gikk nok inn i partiet fordi de sto under press på sin arbeidsplass og ønsket å beholde jobben. Mange mente sikkert også å beskytte sine arbeidsområder mot «farligere» folk.

Med så mange medlemmer var det bare et mindre antall av NS-folkene som var så kjent i byen at alle visste om dem. Det gjaldt Hans S. Jacobsen og ordførere og visordførere i Moss, Jeløy og Rygge foruten ligningssjefen, sorenskriveren, en avismann, en skraphandler, en tanntekniker, en tannlegefrue og en fremtredende skolemann. Ellers var NS-folkene alt for mange til at folk kunne og ønsket å telle og holde rede på dem.

Allerede det første okkupasjonsåret steg Hans S. Jacobsen i gradene innen partiet NS og ble en svært mektig mann i det

Promenadekafeen: Denne folke-restauranten i Stengaten var populær blant gode nordmenn under krigen, men tyskerne kunne også komme dit, selv om det fortelles at serveringsdamene da alltid hevet brettene og opptrådte iskaldt høflig. Noen NS-sympatisører hengt en dag opp en av sine kjente plakater på huset. «Tenk dig om» sto det, dette var ment som en advarsel til folk som trodde mer på nyheter fra London enn fra Berlin. Man fryktet en stund at stedet ville bli stengt, og eierne leide det ut en tid. Bildet er tatt i 1942-1943. Derfor er det tape på vinduene og svært dårlig med maling på huset,

tyskokkuperte Norge. Han forlot ordførerjobben for å påta seg en rekke andre verv, men ble boende i Moss.

Snart var han den fremste NS-mann i fylket, for blant hans mange nye verv ble stillingen som fylkesmann for «Aust-Viken», som det nå skulle hete. Samtidig fortsatte han å redigere sitt gamle tidsskrift Ragnarok – som langt fra alltid var positiv i sin vurdering av Quislings politikk.

I Det nye Norge rangerte fylkesmennene svært høyt og hadde blant annet faste seter i NS-partiets høyeste organ, førertinget. Hans S. Jacobsens ansvar var et av landets største fylker, for storfylket omfattet Østfold samt alle kommuner sør og øst i Akershus. I alt var det 6500 medlemmer av NS i «hans» fylke. Det var mye. Det gjorde ikke Hans S. Jacobsens innflytelse i det nasjonalsosialistiske, tyskokkuperte Norge mindre. I Moss var det ingen som kunne gjøre Hans S. Jacobsen rangen stridig. Men fordi han hadde et helt fylke å konsentrere seg om, lettet det faktisk litt av «trykket» i hjembyen.

Sensur og grensesoner

Våren 1940 hadde mange nordmenn demonstrert sin begynnende motvilje mot tyskerne ved å flykte fra Norge til Sverige. Senere vendte noen av dem som hadde reist i første fase, tilbake. Men flukten fortsatte. I NS så man alvorlig på dette. Tyskerne tok det mer med ro. Så lenge nordmennene holdt seg rolige og ikke saboterte tyske aktiviteter, var de fornøyd. Tyskland hadde okkupert Norge mer av strategiske grunner enn fordi de hadde til hensikt å gjøre nasjonalsosialister av hele befolkningen. Om så mange

Grensesonebevis fra høsten 1940: Med dette kunne Ingrid M. Edfeldt reise fritt fra Moss til Fredrikstad, men ikke til Halden, som lå i grensesone Øst.

flyktet at det virkelig skulle bli mangel på arbeidskraft i Norge, var det lett å importere nye folk fra okkuperte land i Østeuropa. Særlig ble det brakt serbere og polakker på arbeid til Norge i krigsårene.

Trass i dette var både tyskere og norske NS-ledere enige om at man måtte føre en elementær fysisk kontroll med befolkningen, samt et visst ideologisk tilsyn.

Sommeren 1940 fikk alle grensetrakter mot Sverige status som «Grensesone». I september utvidet man ordningen og laget to grensesoner. Traktene nær Sverige ble til «Grensesone Øst», Oslofjorden og ytre Vestlandet ble «Grensesone Vest». Moss Politidistrikt hørte nå, merkelig nok, hjemme i vest. Det innebar at alle mossinger over 15 år trengte et grenseboerbevis. Kontroll ble regelmessig foretatt både på tog og buss – og stundom ved Krapfoss, Kanalbroen og Storebro.

I kystområdene kunne folk fra Moss reise fritt helt ned til Sarpsborg og Fredrikstad. Til Oslo, som ikke tilhørte noen grensesone, kunne mossinger reise på sitt eget grenseboerbevis. Til en rekke andre steder i landet trengte man påtegning eller en særskilt utstedt passerseddel. For reiser til Halden og alle steder øst for den indre riksveien i Østfold trengte man et eget grenseboerbevis for grensesone Øst. Og det var det ikke lett for folk å oppnå på lovlig vis. De som ville ha seg et ulovlig produsert bevis, måtte ha svært gode kontakter.

I tillegg til reiserestriksjonene ble det ført ideologisk kontroll med befolkningen. Høsten 1940 rensket tyskerne ut bøker de ikke likte fra Moss bibliotek og byens bokhandlere, stort sett bøker skrevet av tyske jøder og antinazister. Det var sikkert ikke engang 100 slike bøker i Moss. Men siden fulgte Nasjonal Samling opp med sine egne sensurtiltak – og sine forsøk på å dirigere åndslivet.

Hans S. Jacobsen var aktiv når det gjaldt å omforme og dirigere kulturlivet også. Først startet han sitt eget forlag og kalte det Kamban – etter Kambo. En tid var han formann i den norske Forleggerforening, oppnevnt av NS-myndighetene. Høsten 1940 var Hans S. Jacobsen med i et utvalg som Kultur- og folkeopplysningsdepartementet nedsatte for å «verne norsk bokheim». På nyåret 1941 kom det lange lister med bøker av norske forfattere som skulle forbys. Politiet gikk deretter til Moss bibliotek og byens bokhandlere og fjernet de forbudte bøkene rent fysisk.

På forsommeren 1941 hentet politiet radioapparatene hos distriktets få jødiske familier. Den forordningen som førte til at resten av befolkningen i Moss, Jeløy og distriktene rundt, mistet sine radioapparater, kom den 1. august 1941. Bare NS-medlemmer og enkelte andre privilegerte familier fikk beholde sine radioer.

Alle disse tiltakene gjorde det mer maktpåliggende for folk i Moss å demonstrere mot det de ble utsatt for. To kommunalt ansatte kontordamer, Reidun Næss og Bjørg Vindheim, diktet og

To blendingsplakater, hver med sitt budskap: Den ene oppfordrer til sparing, den andre påpeker farene for alliert bombing.

skrev av forskjellige sanger som gjorde narr av NS og den nye tid. Kanskje var det mest for moro skyld. Men de leverte i alle fall sangene til folk de kjente og håpet med det å bidra til å holde motstandsmoralen oppe. Men en av de mest ivrige NS-menn i byen fikk rede på det og gikk direkte til Hans. S. Jacobsen og sladret. Og Jacobsen lot seg overtale og sa opp de to kontordamene på flekken.

Den 9. april 1941 ble en urolig dag, preget av mange mindre demonstrasjoner i Moss. Arbeiderne ved B. Brynildsens Cementvarefabrikk gikk til en halv times arbeidsstans, og fru Marie Schjolden stengte sin butikk i Dronningens gate hele dagen. I NS reagerte man sterkt på slikt. En hirdmann anmeldte streiken på

B. Brynildsen til NS-ledelsen, en annen hirdmann knuste en rute i fru Schjoldens butikk og la ikke skjul på at det var han som hadde gjort det.

Hirdmannen som hadde knust ruten hos fru Schjolden var imidlertid ikke forberedt på at hun skulle politianmelde ham. Da politiet fikk seg overlatt saken, valgte de å opptre saklig, satte i verk etterforskning og innkalte ham til et forhør som ble riktig ubehagelig, i hvert fall i følge ham selv. «I selvforsvar», som han senere uttrykte det, gikk han da enda et skritt – og anmeldte fru Schjolden til det tyske sikkerhetspoliti. Resultatet ble at butikken hennes virkelig ble tvangsstengt i tiden 6. mai til 6. august 1941, mens hun satt fengslet i samme periode.

Ikke alle de kontrolltiltak som tyskerne og NS- myndighetene satte i verk var rent ideologisk motivert. Noen var rene sikkerhets-tiltak, slik som påbudet om å bruke blendingsgardiner, rullegardiner av stiv, svart papp – eller til nød svarte fortrekksgardiner. Tyskerne innførte blendingsforskrifter både på privatboliger, biler, sykler og lommelykter og sendte siden både norsk politi og tyske soldater ut på kontroll med blendingen om nettene.

Hovedgrunnen til dette var at tyskerne ville beskytte både nordmenn og seg selv mot angrep fra luften fra britiske og allierte styrker. Britene var selvsagt primært ute etter tyskerne. Men i mørket kunne det være lett å slippe bomber mot feil mål. For å unngå enhver misforståelse var også nordmenn best tjent med å blende. Det gjorde det visstnok vanskeligere å lokalisere tyskerne, men bidro samtidig til at både nordmenn og tyskere fikk sove bedre om natten. For nordmenn og tyskere hadde felles interesse av sikker nattesøvn. Slik var krigens paradoksale logikk.

Fire avismenn i krigens Moss

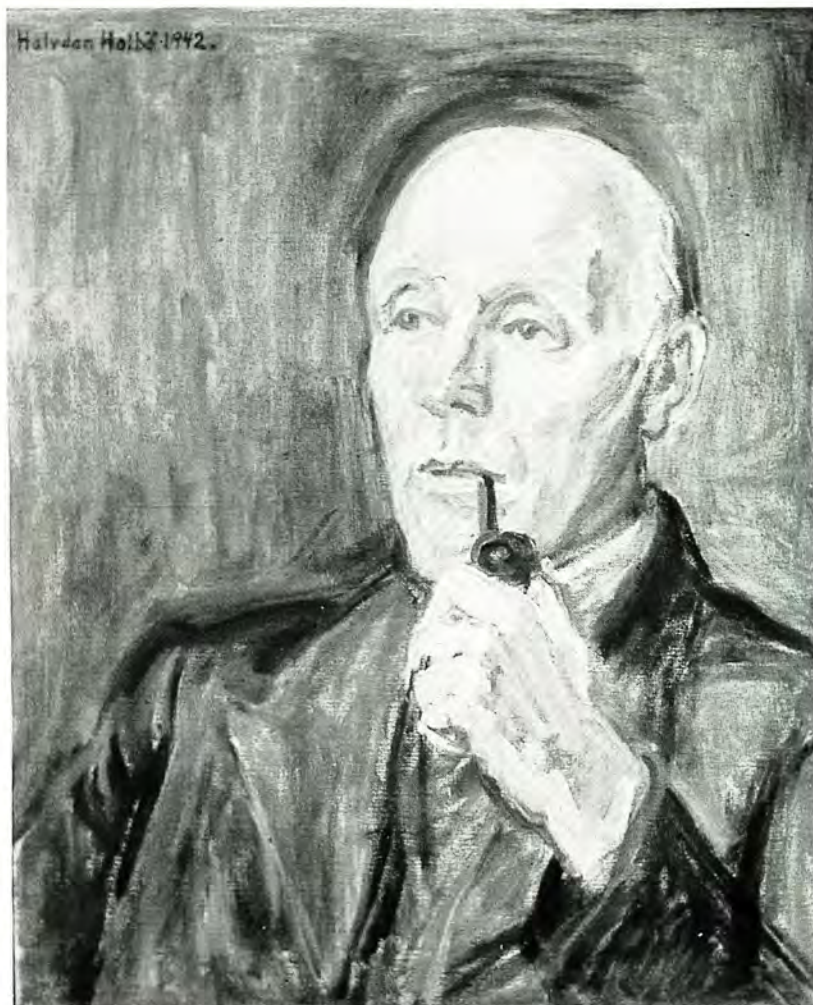
Høsten 1941 nådde boksalgene i Moss uante høyder. Blending og mangel på radio førte nå til at folk hadde lite annet å gjøre enn å lese.

Jul Sundsviks roman *Sønnen* var den definitive bestselger i Moss. Elsa Hermansen husker den dag i dag godt hvordan hun hulket i flere dager mens hun satt bøyd over boken. Den handlet om en gutt fra fattige kår som ble satt bort hos sin moster på en rikere gård med kalde, ukjærlige mennesker. Boken hadde ingen tilknytning til Mossedistriktet. Men folk kjente jo forfatteren. Derfor kjøpte de den og satte seg ned for å gråte seg igjennom de mørke, triste høstkveldene.

Sensur og tvangstiltak førte til at norske forfattere et stykke på vei sluttet å skrive. I den siste delen av okkupasjonen kom det derfor mindre ny norsk skjønnlitteratur. Men i bokhandlene

AVISER I MOSS UNDER KRIGEN

Moss Avis 1940-1945
Moss Tilskuer stanset 1943
Moss og Omegns Arb.blad
stanset 1940
Folkets Blad stanset 1941
Norges Demring 1943-1945
(illegal)

Redaktør Jul Sundsvik slik Halvdan Holbø portretterte ham i 1942.

fantes under hele krigen praktiske bøker om hagestell og kaninavl og nyutgaver av gammel litteratur. Om folk ville lese bøker som var kommet ut flere år tilbake, kunne de jo like godt søke til biblioteket! Det ble mye å gjøre for bibliotekaren, en mannlig lærer i bistilling og medhjelperne hans.

Jul Sundsviks bøker var populære på biblioteket også. Men forfatteren var først og fremst kjent som avismann. Som redaktør var han meget uavhengig og selvstendig av natur. Derfor fikk han på et tidlig tidspunkt problemer som med å lede Moss Avis. NS-myndighetene stengte likevel ikke avisen, men nektet Sundsvik å skrive om politiske og «større» saker. Fra 1942 fikk han tittel som «lokalredaktør» – men hevet fortsatt lønn. NS tvang ham likevel videre på forfatterveien nettopp fordi de beskar hans virke i Moss Avis.

Redaktør Johs. Hole er fotografert i sitt hjem mange år etter krigen.

Per Schulstad ble redaktør av Moss Avis fra 1942. Alt før krigen hadde han vært en nær venn av Hans S. Jacobsen og hadde derfor nå gode forbindelser inn til maktens indre sirkler.

I krigsårene redigerte Schulstad avisen slik at NS-myndighetene var fornøyd, men samtidig klarte han stort sett å unngå å provosere befolkningen i Moss for mye. Schulstad var interessert både i litteratur, filosofi og historie og skulle senere i livet utgi flere bøker om historie. I krigsårene brukte han sin fritid til å oversette viktig litteratur fra tysk. I 1944 utga han en meget god oversettelse av filosofen Friedrich Nietzsches bok *Slik talte Zarathustra* på Hans S. Jacobsens eget forlag, Kamban. Etterordet var skrevet av fylkesmannen. Interessen for Nietzsche og hans teorier hadde de to vennene alltid hatt felles.

Forholdet mellom Per Schulstad og Jul Sundsvik ble derimot dårligere. Sundsvik fikk slippe mindre og mindre til og brukte mer og mer av sin tid på skjønnlitteratur. Etter *Slitets folk* og *Sønnen fulgte Oppover igjen*. Bøkene solgte godt også utenfor Moss og førte til at han pådro seg oppnavnet «Nordlandskystens Trygve Gulbrandsen». Slik kom både den opprinnelige og den nye redaktøren av Moss Avis seg igjennom krigsårene – hver på sitt vis.

I siste del av krigen ble Moss Avis eneste lovlige avis i byen. Og Per Schulstad var eneste avismann i normal funksjon. Selv om de fleste i Moss nok var litt skeptiske til mye av det som sto i avisen, fortsatte mange å lese avisen helt til okkupasjonens slutt.

Til slutt fikk altså Moss Avis monopolstilling – enten de ønsket det eller ei. *Moss og Omegns Arbeiderblad* var jo blitt utsatt for meget strenge sensurtiltak. Det skyldtes i utgangspunktet at Nils Gjerset trykte kong Haakons erklæring om å motsette seg tyskerne og siden sa sitt hjertes sanne mening til tyskerne. Men over hele Norge ble arbeideravisene gjort til gjenstand for langt sterkere

kontroll enn de borgerlige avisene. I september 1940 ble Nils Gjersestet formelt og endelig avsatt, i oktober ble avisen stengt. *Folkets Blad*, en halvt NS-preget oppfølger til avisen kom ut et halvt års tid. Så gikk den også inn.

I 1943 fikk også *Moss Tilskuer* ordre fra Kultur- og Folkeopplysningsdepartementet om å stanse driften. Det var mer underlig og virket dengang nokså uforståelig for folk i Moss. Både avisen og dens redaktør, Johs. Hole, holdt nemlig en nokså lav profil, rent politisk. Men det het seg at avisen hadde fått direktiver fra Kultur- og Folkeopplysningsdepartementet som de ikke hadde etterkommet. Sannsynligvis ble denne avisen overvåket særlig nøye nettopp fordi den utkom i Moss. Hans S. Jacobsen bodde jo der – og leste avisen daglig. Og dersom det var noe han ikke likte, varslet han umiddelbart Kultur- og Folkeopplysningsdepartementet. Han var et maktmenneske. Og han pleide som oftest å få det som han ville.

Hva Hans S. Jacobsen aldri fikk rede på, var at Johs. Hole fortsatte som nyhetsformidler også etter at *Moss Tilskuer* ble stengt. Han opprettholdt nemlig en privat informasjonstjeneste og brakte videre utenrikspolitiske nyheter fra London over telefonen til folk i og rundt Moss. Eksperimentet var dumdristig og kunne lett ha kostet ham dyrt. Heldigvis for ham drev verken Hans S. Jacobsen, andre NS-folk eller tyskerne i Moss med telefonavlytting.

Kinoproblemer

Køene foran Parkteateret og Gimle kino kunne være lange under krigen. Om det var tyske filmer som ble vist, var det både nordmenn og tyskere i køen. Tyske soldater gikk særlig mye på kino. De slapp dessuten med å betale halv pris,

Mange tyskere hadde med seg norske jenter som de spanderte på. Det ga grunnlag for endel uro. Men både norsk politi og de tyske militærpolitifolkene, feldgendarmene, var på det rene med slike eventualiteter og holdt seg rede til å gripe inn.

Rett etter kinotid, kunne det være livlig i gatene i Moss. Arbeiderjenta Gerd Stanger fikk en tysker i hælene hele veien hjem etter kinotid, først bort Kirkegata, siden oppover Fleischers gate. Men oppe på neste gatehjørne stoppet hun like godt opp og ropte rett mot mannen som fulgte etter henne: «Jeg er dauhørt, for schwarte schwingende!» Mer skulle det ikke til for å skremme ham, heldigvis. Gerd Stanger ble stående og le for seg selv da hun så hvor redd han ble.

Det ble vist både tyske propagandafilmer og gode tyske spillefilmer på kinoene, foruten norske, danske, svenske og enkelte franske filmer. Det var bare engelskspråklige filmer man ikke viste. Antakelig hadde Moss Avis rett når de flere ganger nokså

Gimle kino på Jeløy: Røde Korsmerket på bygningen vitner om at det her var plass til både første-hjelpstasjon og tilfluktsrom.

kategorisk slo fast at de tyske filmene gjennomsnittlig var bedre, kvalitetsmessig enn svenske og norske filmer. I alle fall var de mer påkostet. Filmen om den tyske oppfinner Rudolf Diesel trakk stort publikum i Moss. Og når norske Kirsten Heiberg spilte med i tyske filmer, som *Titanic* eller *Liebespremiere*, ble det fremhevet i avisen. Da ble det i hvert fall lange køer på kinoene. En annen populær tysk film var laget etter den norske NS-forfatteren Lars Hansens roman *Ishavfolk*. Den var spilleklar i Moss i januar 1941 og trakk også godt med folk.

Norske, danske og svenske filmer hadde gjennomsnittlig bedre besøkstall enn de tyske filmene. «Publikum synes å foretrekke svenske gjennomsnittstravere i den standardiserte formen det nå har vært tygd drøv på i noen år,» het det i Moss Avis. Den store rekordfilmen i Moss under krigen ble den norske *Trysil-Knut*.

Kinoene i Moss fikk sine til da største spilleinntekter i 1942 da det kom inn kr 286 000 på Parkteatret, 212 000 på Gimle og 20 000 på Tivoli, som så ble stengt og omdannet til folkerestaurant. I 1944 var de samlede spilleinntekter enda høyere, det innebar over en halv million besøkende eller et gjennomsnitt på mer enn tretti besøk pr. innbygger i Moss.

På listen over de fem best besøkte filmer dette året var fortsatt en rekke tyske filmer. Slik lærte mange mossinger seg en god del tysk, enten de ville det eller ei.

Det var riktignok endel som mente det var politisk galt å se tyske filmer av ethvert slag. Folk flest skilte helst mellom underholdningsfilmer og rene propagandafilmer. Da elever og lærere på Moss høyere skole fikk tilbud om å se *Jøden Süß* i desember 1942, var det for eksempel klart at det ble for sterk kost for de fleste mossinger.

Et av de mest ivrige partimedlemmene i Moss, hadde dårlig kontakt med «vanlige folk» og fremhevet at filmen var «en ypperlig kulturhistorisk film.» Men ingen elever eller lærere møtte til visningen. Mannen tok dette så ille opp at han laget en liste over de lærere han mente var motstandere av «den nye tid» og påpekte

Foran Parkteatret er det enorm kø, som så mange ganger i krigsårene. Men denne kvelden ser det ut til å være en helt spesiell film man sloss om billetter til.

at det ble drevet undergravende opplæring på Moss høyere skoles bibliotek under dekke av at det ble gitt privatundervisning. Dessverre for folk i Moss var det ikke første gang han satte i gang slik rapportvirksomhet på egen hånd.

«Våkn opp, Wik!»

Bjarne Runhovde fremfører her selv sangen «Bønner» i *Våkn opp Wik*, et stykke han selv skrev.

Bortsett fra lesning og kino var det lite å foreta seg om kveldene i Moss. Interessen var derfor til å ta og føle på da Moss Studiescene den 17. oktober 1942 hadde sin første offisielle premiere i Moss. Teatergruppen valgte å sette opp Peter Egges korte skuespill *Bryllupsfondet* samt en mindre kabaret. Begge forestillingene ble oppført på teaterscenen i Moss Hotell. Marcus Eriksen sto for instruksjonen og ektparet Ole og Else Dolva hadde viktige roller. Odd Gamborg Jacobsen, som på denne tiden hadde begynt som organist i Moss, var musikalsk ansvarlig og akkompagnatør.

Det var nokså selvsagt at forestillingen fikk god dekning i Moss Avis. Men også oslopressen omtalte det som foregikk. Aftenposten var sterkt rosende.

Moss Studiescene var blitt stiftet i november 1939. Marcus Eriksen og Gudrun Olsen var blant initiativtakerne, og mens Gudrun Olsen hadde litt teatererfaring, hadde Eriksen både opptrådt en god del og vært med på å iscenesette revyer for lokale idrettslag. Andre var helt uten erfaring, som Gerd Stanger: «Jeg ble bare spurt om jeg ville være med, stilte på en prøve, og blei med.»

Før krigen hadde det vært en del snakk om å skaffe Moss en permanent scene. Men mange gode planer førte ikke til noe. Man måtte begynne med å spille teater. 1942 var et godt år å begynne.

I de følgende årene fortsatte Moss Studiescene med tilsvarende produksjoner av aksepterte, kjente forfattere. Av Oskar Braaten spilte de *Den store barkedåpen* av Vilhelm Krag *Baldevins bryllup*. I Braatens stykke fikk en danskfødt kvinne med navn Rosa sin debut i Moss, hun var gift med Marcus Eriksen. Det stykket ble en enda større suksess enn *Bryllupsfondet*.

Det skulle vise seg at teateret skulle høste kanskje sin største triumf med et ukjent, nytt stykke, skrevet spesielt for Moss Studiescene av en som selv var aktiv i teatermiljøet i Moss. Forfatteren het Bjarne Runhovde, og stykket hadde titelen *Våkn opp, Wik*. Runhovde var en både munter og alvorlig – og meget skriveferdig mann. Han startet ut som kontorsjef på sin onkels tekstilfabrikk, men skrivingen brakte ham siden til mosseavisene, blant annet var han bidragsyter i byens illegale avis under krigen.

Runhovdes forfattergjennombrudd, *Våkn opp, Wik*, var et syngespill med småbytema; det handlet om en bokholder i et musikkfirma «Blom og Koss». Datteren til direktøren var forlovet med

Vi ser her hele ensemblet under oppførelsen av Oscar Braatens *Den store barnedåpen*, fra venstre Annie Stensrud som Alvilde, Marie Gamborg Jacobsen som Georgine, Marcus Eriksen som kirketjener Evensen, Johanne Edquist som dobbelt-Petra, videre Gerd Stanger, Margaret Bratberg Brynildsen og Reidun Olsen (Haugen).

kontorsjefen. Bokholderen, Wik, satt bare og drømte om henne. Runhovde spilte selv rollen som bokholder Wik, hans søster, Tutta Næss, spilte direktørdatteren. Ragnar Hermansens populære danseorkester Lucky Fellows akkompagnerte stykket. Moss hadde satset alle sine beste krefter. Det var ikke rart det ble suksess.

«Under krigen var det så lite annet å se. Det var nok en grunn til at vi ble så veldig populære,» sier Gerd Stanger selvkritisk i ettertid. Men faktisk ble både Runhovdes *Våkn opp, Wik* og *Den store barnedåpen* og et svensk revystykke tatt ut på turne til Sarpsborg og Mysen. *Våkn opp, Wik* spilte fem ganger for fulle hus på Parkteateret og fem fulle hus i Moss Hotell; til sammen ble det fem tusen tilskuere. Mange i byen endte dermed opp med å se stykket flere ganger.

Tyskerne og deres lieblinger

Krigsårenes mest karakteristiske helseproblem var i Moss som i andre byer den store økningen i kjønnssykdommer. Mens syfilis økte mye i de større byene, var det i Moss gonorré som ble det store problemet. Økningen forteller at det var større kjønnslig aktivitet i Moss under krigen – i alle deler av befolkningen.

Et stykke på vei kan kanskje mørkleggingen og de mange nedrullede gardiner føre til at folk mistet noen hemninger. Blant folk i motstandsmiljøene ble det kanskje mange hete avskjeder, for folk var usikre på om de ville treffe hverandre igjen. Og angst og kjærlighet på samme tid fører folk tett sammen.

Okkupasjonstiden representerte «unormale forhold» skrev stadslege Salve Trondsen lakonisk etter krigen. Og realiteten i saken var at folk hadde færre motforestillinger mot å innlate seg seksuelt

BREV FRA EN
«TYSKERTØS»

«Ja, her driver vi og fester med våre liblinger. Elsa er Harrys pike fremdeles, han var her i to netter i forrige uke... Jeg har Robert ennå, han er her minst tre ganger i uken, ellers er Villy Marine en god og snild gutt som er her hver dag...

Theo og jeg er på kino og fester sammen. Her er det tyskere til hver dag. Vi snapset en flaske i går. I morgen kommer Theo og Villy og Robert og Karoline med sin underoffiser. De har med seg en flaske kurasjaa og akkuvith. Vi skal bake kake og kringle og feste. Men nå må vel liblingene våre snart dra sin vei, og det blir veldig trist.»

med både kjente og mer ukjente. Da Salve Trondsen siden rapporterte om emnet, trakk han spesielt frem «den store pengeflom og invasjon av fremmede elementer av mange nasjonaliteter.»

Den mest åpenbare årsak til økningen seksuell aktivitet og kjønnslig smitte, var forhold mellom norske jenter og tyske soldater. Riktignok varierte det samlede antall tyske soldater i Moss, men det lå gjennomsnittlig på rundt tusen. Et så stort antall unge menn i uniform gikk ikke ubemerket hen i Moss, verken hos unge eller eldre, menn eller kvinner. Det gjorde ikke saken lett, rent følelsesmessig, hos norske gutter og menn å oppleve at jentene kunne forelske seg i eller sverme litt for menn fra okkupasjonsmakten.

Svært mange av de mossejentene som forelsket seg i en tysker, fant seg én og holdt seg til ham. Men det fantes selsagt kvinner og jenter i Moss som var sammen med mange ulike menn. Desto mer snakk ble det om dem. En førtiårig Jeløykvinne som sammen med sin tenåringsdatter vasket for tyskerne, var blant dem som virkelig nøt det liv som nå bød seg. Hun skrev i 1944 et brev til en venninne. Det sto etter krigen på trykk i Moss Avis. Brevet bar bud om stor aktivitet både for hennes eget vedkommende, datteren og flere av venninnene.

Forholdet til tyskerne kunne føre med seg store personlige tragedier. For sjalusien kunne gå mer enn én vei. En mossekvinne som aldri hadde vært populær i sin manns familie, ble beskyldt for å «fly med tyskere» enda det bare var hennes søster som hadde tyske venner. Men mannen trodde mer på slekta enn på kona. Skilsmisseforhandlinger ble derfor innledet.

Reklameplakaten for mossebandet «Lucky Fellows» stammer fra 1943. Orkesterleder Ragnar Hermansen er selv sentralt plassert nede til høyre. Øverst fra venstre og nedover, rekke for rekke, følger Karl Wisht, Per Jansen og William Eriksen, Odd Holme og Odd Pedersen, og nederst Stein Sverre Jørgensen, Odd Hulbach og bandets leder.

Det ene av disse notebladene forelå i handelen i 1943, Mosseguttas populære slager «Et Seilerminne», med melodi av Edgar Johansen og tekst Rino Mathisen. Den like populære «Et sommerminne» forelå samtidig. Mossesangen var vel også kjent under krigen, men i den utgaven vi her ser, med melodi av Osvald Seljevik, forelå sangen først etter krigen – i 1948.

De to ble slett ikke ferdige med hverandre av den grunn. Han følte seg svært skamfull og ble ekstra ivrig i sin motstand mot tyskerne nettopp fordi han trodde kona hadde sviktet ham. En dag knuste han noen ruter på NS-kontoret i Jeløgaten. Den fraskilte kona visste det var ham og sa fra til norsk politi. Samtidig kom hun i skade for å nevne at mannen hadde deltatt i dynamittsprengning på Værla i september 1941. Etter krigen ble hun arrestert. Da het det om henne i avisene at hun både var «angiver» og «tøs». Fordi hun faktisk hadde anmeldt sin tidligere mann, fikk hun sin dom. At hun hadde hatt forhold til tyskere, ble aldri påvist. Mye tyder på at hun først og fremst var såret og bitter på sin mann og mente han hadde sviktet henne. Forholdet dem imellom ble aldri godt igjen. Og det tjente ikke akkurat kjærlighetens sak da alle detaljer fra deres forhold ble rullet opp i mosseavisene etter krigen.

De fleste av de tyske soldatene i Moss var samlet på Malakoff, Melløs og på Krona på Refsnes. Alle disse stedene ble det satt opp billige trebygninger, såkalte tyskerbrakker. Ved noen anledninger ble i tillegg byens skoler i korte perioder rekvirert til bolig for soldatkontingenter. Da direktør Mogens Oppegaard ble arrestert og sendt til Tyskland sammen med andre offiserer i august 1943, flyttet en rekke tyske offiserer inn i den representative Torderødbygningen – og faktisk fant de seg i at møblene ble fjernet.

Foruten soldater fantes det noen få sivile tyskere. Arbeidsorganisasjon TODT hadde tilhold på Moss rådhus, og de bygde i tillegg en egen brakke på Thorneløkka. Ortskommandanten, den øverste tyske leder i byen, hadde sine kontorer i Moss hotell, der Hafenskapitän holdt til på Krona på Jeløy. I tillegg hadde tyskerne rekvirert det høye Linux-tårnet på Helly J. Hansen A/S. Der befant det seg en tysk utsikts- og signalpost døgnet rundt så lenge krigen varte. De ulike grupper av tyskere som var stasjonert i Moss, var ikke alltid enige seg imellom. Det kunne føre til forvirring. Mange mintes senere den dagen, halvveis ute i krigen, da den tyske Hafenskapitän hadde beordret Kanalbroen åpen, mens Ortskommandanten forlangte broen farbar. Den dagen satte brobetjeningen en rekord i broåpninger og lukninger som aldri ble slått senere.

Det fantes tyske politifolk i Moss, såkalte feldgendarmer, men de hadde bare til oppgave å passe på tyskerne. Tilsynet med ro, orden og politisk oppførsel blant norske borgere lå hos norsk politi, slik som før krigen.

Tysk politisk politi, Sicherheitspolizei, fantes ikke i Moss. De hadde bare avdelinger i Oslo og Fredrikstad. Av den grunn fantes det heller ingen systematisk tysk etterretning i Moss. Og tyskerne gikk heller ikke inn for å skaffe seg lokale agenter i byen. Bra var det. Like fullt fantes det enkelte underlige typer i byen, folk som kunne være så sterke i troen at de både i tide og utide leverte tyskerne rapporter om forhold i byen – enda ingen ba dem om slike tjenester.

Det rasjonerte samfunn

Moss Forsyningsnemnd var en komite som var opprettet før krigen og ble ledet av en yngre advokat, Jens Fr. Galtung – og fru Sigrid Evensen. Under krigen fikk de adskillig å gjøre.

Alt i april 1940 bestemte Moss Forsyningsnemnd at byens kjøpmenn skulle «foreta en efter beste skjønn rasjonering av levnetsmidlene, slik at enhver form for unødigg oppkjøp kan unngås.» I april 1940 skjedde dette i håp om å hindre kortsiktig hamstring. Fortsatt hadde man da solide lagre i byens butikker og varehus. Men snart skulle situasjonen endre seg.

De nesten tusen tyske soldatene som etter hvert skulle komme til Moss, var voksne menn som hadde fått dårlig mat i Tyskland. I Norge ønsket de å spise seg mette. Sentralt rekvirerte den tyske okkupasjonsmakten fisk og andre matvarer som de sendte sørover. Hver og en av de tyske soldatene kjøpte dessuten kjøtt, fisk og poteter som de sendte til slektninger i Tyskland. Det var nok bra for bøndene i distriktet, men førte til konkurranse om matvaretilgangen for befolkningen.

De store matforsendelsene til Tyskland ga næring til forestillingen om at Tyskland «tappet» Norge for mat. Det var ikke helt treffende. Norge var slett ikke selvberget i matveien før okkupasjonen satte inn. Men mens Norge før krigen hadde handlet med Storbritannia, USA, Tyskland, Sverige og Danmark, gikk nå alle transaksjoner mellom Norge, Tyskland – og Danmark. Både fra Tyskland og Danmark kom korn, kjøtt og smør. Uten den tilførselen ville matvaresituasjonen i Norge ha blitt langt mer prekær. Både Norge og Danmark var nå trukket inn i den tyske krigsøkonomien. Fri handel fantes ikke lenger. Reguleringene ble derfor mange og til dels slitsomme å hankses med.

I første omgang var det reguleringene mer enn egentlig matmangelen folk led under. Men reguleringer føltes i seg selv ikke nok. Så ble reguleringene flere. Snart ble en hel rekke varer rasjonert, først kaffe og kakao, sukker og sirup, brød og mel, siden kjøtt og flesk, egg og melk. Sommeren 1942 ble rasjoneringen utvidet til å gjelde poteter og grønnsaker.

«Har De virkelig ikke prøvet MATKA, den gule pakken med negeren, byens beste kafferstatning, lød reklamene. Det smaker av kaffe. Men det må være MATKA!» Kafferestatning kunne lages av både eikenøtter, gulerøtter og erter. Ertekafe var best. Så ble da også erter snart en rasjonert vare.

Syntes man at den tildelte rasjonen av såpe var snau? Da kunne man jo kjøpe «Pluss». Det fikk man uten rasjoneringsmerker. «Sesam» blendingsgardiner ble heller aldri rasjonert. Det var strategisk nødvendig at de alltid var å få kjøpt hos L.P. Sterud.

En ting var alle de nye rare merkene og erstatningene. En

UTGITT AV

L.P. Sterud's
MOSS

Motereklamer og logoer fra L.P. Sterud og byens øvrige manufakturforretninger mistet snart endel av sin tidligere verdi. For som krigen led på, slapp de opp for nye varer og måtte i stedet ta inn brukt tøy til reparasjon.

annen ting var mangelen på nødvendige levnetsmidler. Dessverre rammet rasjoneringen ulikt. Noen hadde slekt på landet, noen hadde mer penger, noen arbeidet på bedrifter som sørget for dem. Både på Helly J. Hansen og M. Peterson & Søn ble det opprettet egne butikker. Der kunne de ansatte få ekstraporsjoner av enkelte rasjonerte varer, som klippfisk eller brisling i olje. Familien Peterson opprettet i tillegg en egen tobakksplantasje i Våler, der det ble dyrket tobakk som bedriften brukte til julegaver. Den smakte fryktelig, men folk satte likevel pris på det de fikk. Peterson-firmaets karakteristiske elefant-logo var selvsagt å finne på sigaretteskene.

På et strengt regulert marked utvikler det seg dessuten ofte et hemmelig marked. Kjøpmennene måtte levere alle innkomne merker før de fikk nye varer. Men lokalt i Moss ble merkene til nye penger. I Moss byttet folk derfor både merker og hele rasjoneringskort seg i mellom. Slik byttevirksomhet var strengt tatt ulovlig, men knapt noen hadde motforestillinger mot det. Barnerike familier byttet til seg melk og brød mot brennevins- og tobakksmerker. Noen handlet selvsagt også på regulær svartebørs. Mot det hadde folk flest større motforestillinger.

Ved begynnelsen av krigen hadde klesbutikkene gode tider. For det var mer penger blant folk enn før, butikkene hadde fulle lagre og det var lite annet å bruke penger på. Men alt i 1941 begynte knappheten å melde seg. Det merket man først på produksjonsiden. Tekstiler og skinn tilhørte de knappe ressursene. Dermed

Køer var en del av krigshverdagen. Matkøen utenfor fiskehandler Rolf Slærk i Storgaten var ofte lang.

Køen foran Erling Mathisens musikkhandel i Dronningens gate skyldes kamp om god underholdning. En revy med Jens Book-Jensen var ventet til Moss.

fikk man klesrasjoneringskort også. Halvveis ut i krigen begynte dessuten skobutikkene i Moss å selge sko av cellulose eller fiske-skinn med mangedelt, bøyelig tresåle.

Problemer i Hoppernbakken

På toppen av bakken fra Tronvikveien til vannbassenget på Jeløy stoppet nesten alle biler under krigen. Det var bare med nød og neppe de fleste av dem kom seg opp bakken. Og før de kom seg videre, måtte de stoppe. Det skyldtes drivstoffet. Bare noen av tyskernes kjøretøyer og enkelte andre, særskilt viktige biler, gikk på bensin. Stadig flere kjøretøyer ble nemlig i løpet av krigen drevet med surrogater.

Tidlig forsøkte noen biler å kjøre på lysgass og karbid. Enkelte av bilene fra M. Peterson & Søn gikk på et biprodukt fra cellulosefremstillingen. Men med tiden ble «knott», eller vedgass det utvilsomt viktigste drivstoff for flertallet av bilene både i Moss og landet for øvrig. Knott burde helst lages av oreved eller annet, lite tjæreholdig trevirke. Denne veden ble siden brent under utilstrekkelig lufttilførsel, noe som skapte et drivstoff bilene kunne kjøre på. Men knotten måtte fylles ofte – og ble lett svært fuktig. Når man så bilene stoppe på toppen av Hoppernbakken, var det ganske enkelt fordi de måtte stake i knotten.

I 1943 var det registrert i alt 329 kjøretøyer i Moss politidistrikt. Ni busser var bensindrevne, hele 26 busser gikk på knott eller vedgass. Det fantes i distriktet bare 56 privatbiler og 26 drosjer, halvt om halvt ble de drevet med vedgass og karbid. De aller fleste kjøretøyer som var å se på veiene, var altså lastebiler. Det over-

Rutebileier Johan Juliussen med vognpark og sjåfører i krigsårene. Fra venstre ser vi Johan Nordby, Juliussen selv, Einar Nyland og Jens Andersen.

veiende flertall av dem ble i 1943 drevet med knott, til slutt nesten alle. Folk flest fikk klare seg med sykler mesteparten av året og gå til fots, på ski eller kjøre sparkstøtting om vinteren.

Bilistene hadde mange problemer når de kjørte på knott. Statens bilsakkyndige i Moss, Mikael Lie, uttalte seg om dette i et intervju med Moss Avis i januar 1943: For alle som er avhengige av generatorbiler, det være seg lastebiler, rutebiler eller drosjebiler, er det et mareritt i vinterkulden. Han kunne fortelle om kriseolje som stivnet, og at knotten var så rå at det formelig rant vann av den.

En rutebileier kunne fortelle at han måtte opp og starte bilen flere ganger hver natt for å holde den varm nok. Ikke alle var så ivrige. Mange biler sto derfor stille gjennom hele vinteren. Andre måtte stadig påkostes reparasjoner.

Hva var så årsaken til at knotten var så rå? Mange undret seg over det. Moss Avis bestemte seg til slutt til å gjøre et journalistisk poeng av saken. Firmaet Egeberg og Egers hadde elektrisk knotttørkeri. Hvorfor var knotten rå, ble de spurt. «Ikke vår knott,» svarte disponenten, Harald Egers. Men mange fikk knott fra andre forhandlere. Dermed spredte mistenksomheten seg i Moss. Bare to dager senere følte en annen knott-forhandler, Ragnvald Bakke på Høyden, seg tvunget til å rykke ut i avisen for å forkynne at heller ikke han leverte rå vare.

Bakke leverte for sin del 75 hektoliter knott om dagen. Det var tilstrekkelig for tyve biler. For ett kjøretøy brukte normalt fire hektoliter i døgnet. I Østfold ble det i alt produsert 50 000 hektoliter knott i måneden. Absolutt alt ble brukt i fylket. Vedgassproduksjonen hadde alt blitt en regulær storindustri. Men det var ingen som ønsket den produksjonen noen lang fremtid i distriktet.

Krigens konjunkturer

Innen jordbruket var det gode tider. Det var nesten ikke boligbygging i Moss, men både brakke- og veibygging i og rundt byen. Den flyplassen som tyskerne anla på jordene syd for Rygge jernbanestasjon, ga også arbeid til mange.

Både jordbruket og anleggsbransjen hadde dermed gode tider: Storbedriftenes vilkår var mer sammensatt. Moss Værft & Dokk og Moss mekaniske Verksted hadde nesten normale år og utførte adskillige reparasjoner.

Bedrifter som hadde fulle lagre, opplevde gode tider. Det gjaldt i første del av krigen både tekstilbedriftene, byens større manufakturhandlere og Moss Aktiemøller, som da krigen startet, i tillegg til de kornvarer som var lagret for statens regning, satt inne med betydelige lagre av kraftfor og ris. I lang tid etter krigsutbruddet

Banksjef Wilhelm Grundt er malt av Halvdan Holbø. I annen halvdel av okkupasjonen ble Grundt utnevnt til sjef for Hjemmefrontens politistyrker i distriktet.

*Konsul H.B. Peterson ble portrettert
av Rolf Rude noen år etter krigen.*

lyktes møllene med å importere store mengder oljemel, mais og korn.

De bedrifter som hadde eksport til andre land enn Tyskland og Danmark, tapte på den annen side store markeder. Konsul H.B. Peterson bekymret seg sikkert når han opplevde at både Moss Aktiemøller, der han var styreformann og hans «egen» cellulose-

bedrift mistet kunder, først og fremst i England. Det samme skjedde hos Helly J. Hansen A/S, som i tillegg mistet svenske markeder.

Med unntak av den nystartede automobilfabrikken på Kambo holdt nesten alle byens bedrifter hjulene i gang. Men belastningen på bygninger og maskiner var ofte stor. Mange måtte bygge om og justere maskinparken, nyanskaffelser og fornyelse av utstyret ble det lite av. Cellulosefabrikken led under slitasje og dårlig vedlikehold av maskineriet, men klarte å skaffe to elektrokjeler med akkumulatorer da man knyttet en kontrakt med Glommen Træsliberi om levering av spillkraft.

Om en bedrift klarte seg godt, skyldtes langt på vei ledelsens evne til å tilpasse produktene til alle de uvanlige trekk ved situasjonen i Norge. For landet var preget av nye forbrukerbehov, sterke statlige restriksjoner og begrensede råvaretilganger. På den annen side var det ting man tidligere hadde importert i Norge, som nå måtte produseres i landet, som «fiskegarnblåser» som Helly J. Hansen A/S tok over hele det nasjonale markedet for under okkupasjonen. M.Peterson & Søn kompenserte for sine reduserte markedsandeler utenlands ved å produsere papirsekker – og kufor av cellulose for det norske markedet. Bedriftens suksess med kraftpapir er dermed en suksess med tradisjoner helt tilbake til krigen.

De bedrifter som var avhengig av å importere råvarer for sin produksjon, ble stort sett verst rammet. Glassverket hadde problemer med energitilførselen. For kulltilgangen sviktet. Én glassovn ble derfor ombygd for elektrisk smelting. Så fikk bedriften påbud om å innlevere sin restbeholdning av kull. Men de klarte både å forhindre det og å skaffe en garanti for fremtidig strømtilførsel. Like fullt måtte glassverket i perioder klare seg med knott for å sikre gass til smelteovnene.

Hos Helly J. Hansen A/S hadde man problemer med oljefyringsanlegget, siden fyringsolje nesten var umulig å opdrive. Utveien ble et ufyselig asfaltlignende avfallsprodukt fra Valløfabrikken på Slagen. På fabrikken varmet man det opp til det ble tyntflytende, og når man hadde fyrt opp anlegget med white spirit, gikk man over til asfalt. Ryktet om det nye vidundermiddel nådde til slutt Reichskommissariat i Oslo. Derfor sendte de en mann på inspeksjon. Men han forsto fort at det ikke var snakk om noe vidundermiddel som okkupasjonsmakten kunne benytte seg av.

Forenede Blikemballagefabrikker hadde sitt hovedproblem med råvaretilgangen. Men der viste direktør Becker-Eriksen seg som meget fremsynt da han la om til produksjon av produkter av aluminium – og papp.

Bryggerinæringen fikk problemer fordi det var mangel på råstoffer. De sterke øltypene forsvant derfor én etter en, først bakkølet, siden bayeren. Til slutt hadde man bare landsøl igjen, en

FRA NORGES ELDSTE YRKE

av M.B. Landstad

*Kan du huske krigen kom
og bomullen forsvant?
Og da vi end'lig
frem til cellull fant,
så tok de også den.
Da grep vi fatt på nytt igjen
og fant da straks
det vi siden
kalte Flocken Flacks.*

*Kan du huske støvel
sto som sky om stolen
og loen lå kokett
rundt hår og kjolen?
Kan du huske at du
som et smertefullt bevis
fikk finger'n full
av Flocken-Flackse flis?*

En engelsk mine var ment for tyske skip ute i fjorden. I stedet har den falt ned i Øvregaten på Skarmyra.

meget lett øltype med et alkoholinnhold på rundt en prosent. Til gjengjeld var bedriftens populære maltekstrakt fortsatt etterspurt, for det ble utskrevet på rekvisisjon til småbarn som ikke fikk tilstrekkelig morsmelk.

Thornes Preserving, som før krigen hadde vært kjent for sin høye kvalitet, tapte prestisje i løpet av okkupasjonsårene fordi de begynte å redusere kvaliteten på sine produkter uten å senke prisene tilsvarende. Fra gammelt av hadde de holdt høye priser og solgt mindreverdige produkter under navnet «Jeløy Canning». Dette merket sluttet de med, og mange forbrukere oppfattet det som om bedriften forsøkte å misbruke sitt kvalitetsstempel; for de holdt prisene oppe selv om kvaliteten sank.

Når det gjaldt sko og tekstiler kom folk i Moss til å føle råvareknappheten på kroppen. For folk slet ut klær og sko i krig som i fredstid. Men det å skaffe nye klær og nytt skotøy ble vanskeligere år for år. Byens to skofabrikker forvandlet seg delvis fra produksjonsbedrifter til reparasjonsverksteder og tok inn adskillige parlærsko til reparasjon, særlig i sine lavsesonger. L.P. Sterud tok på sin side imot tusenvis av gamle plagg, dresser og frakker, skjorter, bluser og sengetøy for omsying. Slik holdt bedriften personalet i sving og bisto samtidig sine kunder i en vanskelig tid.

Det var altså ikke først og fremst folks pengepung, men råvarene som var tidens hovedproblem. Derfor gjaldt det å bruke fantasien. Tiden var følgelig preget av eksperimenter med nye produkter. Alle tekstilfabrikkene i Moss eksperimenterte med cellulosestøyer. Moss Bomuldsveveri valgte å gjenoppta produksjon av papirgarn og papirstoffer slik som under 1. verdenskrig.

«Møbelstoffer av papir er både solid å sitte på, vel impregnert og tåler grundig vask,» uttalte Bjarne Runhovde i et avisintervju i første del av krigen. Men som papirrasjoneringen satte inn, måtte alle papirråvarer gå til papp, papir – og klær. Møbelstoffer var det nå utelukket å produsere. I annen del av krigen produserte bedriften både arbeidsfrakker og overall av papir, lagerfrakkene i naturfarger og de blåfargede overallene så helt ut som de var laget av dongeristoff. Papirtøyene var slitesterke, men det ble vanskeligere å få sømmene til å holde enn når man arbeidet med ekte plantefibre.

Aug. P. Horns fabrikk drev tøyproduksjon som var beslektet med bomullsveveriet, men viste ikke samme evne til tilpasning. Det er sannsynligvis hovedgrunnen til at de måtte redusere arbeidsstokken fra tre hundre til bare sytti.

Nettopp innen tekstil og papir-bransjen kom Moss til å få sin største krigseventyrer, en mann som på en gang satte i gang med kjølekonserver og produksjon av papirsekker og madrasser. Først ble det spunnet hyssing, siden ble det vevet madrasser av dette, som tyskerne fylte med halm og siden brukte både til seg selv eller til sine mange norske og russiske fanger. I byen gikk denne entreprenøren under en rekke oppnavn. Det sto ikke til å nekte

for at han, i det minste, tjente gode penger, nettopp fordi han brukte sin fantasi under ellers vanskelige forhold.

Mannens oppfinnsomhet kunne virke i vidt forskjellige politiske øyemed. Mot slutten av krigen overtalte denne manufakturfantasten en kirkelig gruppe i Oslo til å selge sitt misjonstelt til ham. Deretter klippet han opp høykvalitetslerretet og lot folk hos Helly J. Hansen sy mindre presenninger av det. Dem leide han deretter ut, mot betaling riktignok, men til adskillig glede og nytte – ikke minst for gutta på skauen.

Manglende råstofftilgang var karakteristisk også hos Helly Hansen. Men også denne bedriften gjorde det beste ut av situasjonen. Som man slapp opp for bomull, erstattet man det først med blandingsgarn, siden med ren cellull, slik som hos Runhovde. Samtidig gikk man i gang med ytterligere eksperimenter.

Å lage regntøy av papir var betraktelig vanskeligere enn å lage vanlig arbeidstøy. I siste del av okkupasjonen måtte syerskene hos Helly J. Hansen sette seg til med en meget bastant og tung lerrets-type. Først fikk de rett og slett fliser i fingrene mens de sydde. Siden opplevde de at de nye krigsstoffene tiltrakk seg langt mer olje når de ble impregnert enn noe stoff de hadde arbeidet med

*Jernbanelinjen, med Jeløy, kanal-
moloen og fyrlykten på sørpiss
av den i bakgrunnen.*

før. Dessverre ble ikke slikt regntøy så veldig populært blant kundene heller, for regnfrakkene ble både tunge og ukomfortable. Men hva skulle man gjøre?

Bedriften opplevde i tillegg det problem at både fabrikkeier Helly Hansen, hans kone og hans stemor døde med korte mellomrom. Det førte til at den 24-årige Leiv Helly-Hansen med ett fikk ansvaret for storbedriften, heldigvis med god støtte av bedriftens øvrige ansvarshavende.

Arbeidskraften representerte et annet problem i en tid der bedriften hadde lite å gjøre. De kvinnelige ansatte som var gift med menn med arbeid på samme bedrift, ble først permittert. Noen av de gjenværende påtok seg «nødsom» av skjorter for L.P. Sterud A/S. Slik kunne de i det minste holdes i arbeid.

Mot slutten av krigen var så mange av de ansatte hos Helly J. Hansen A/S sluttet, utskrevet til tidsbegrenset offentlig arbeid, A-T eller «arbeidstjeneste», eller begynt med illegalt arbeide at man faktisk fikk store problemer med å få utført de bestillinger man hadde inne.

Prispolitiets største sak

I kjølvannet på matmangelen og den sterkere rasjonering, regulering og priskontroll som ble lansert i okkupasjonsårene, fulgte nye former for kriminalitet.

Derfor opprettet norske myndigheter et eget pris- og rasjoneringspoliti. Hans S. Jacobsen tilsatte Nils Gjersest som lokal leder for etaten, noe som var hensynsfullt av Jacobsen, siden Gjersest var hans politiske motstander. Men Gjersest hadde vært ordfører før han ble vippet ut og hadde i årenes løp gjort seg så godt kjent i byen som bare en nysgjerrig innflytter kan gjøre det. Å arbeide med pris- og rasjoneringsproblemer var samtidig en av de offentlige stillingene som ingen regnet som korruperende, kontrollen var jo faktisk i alles interesse.

Pris- og rasjoneringssetaten skulle føre tilsyn med både næringsdrivende og privatpersoner. Bønder og fabrikkeiere var tvunget til å oppgi både hva de produserte og hvilke priser de tok. Noen syntes nok det var greit å bryte prisforskriftene ganske enkelt fordi de var gitt av NS-myndighetene. Men folk flest syntes svartebørshandel og prisspekulasjon var et onde enten den politiske situasjon var slik eller så. Pris- og rasjoneringsfullmektig Sverre Holsten klaget svært da Moss Avis intervjuet ham i mai 1942: Bøndene rundt Moss leverte ikke det korn som de var pliktige til å levere, de tok for høye vedpriser og overpris på poteter. Ikke minst tok de for høye kjøttpriser og omsatte mye kjøtt helt ulovlig, slo han fast.

Gryn og mel: Hvor god kvalitet det var over havregryn og julemelet fra Moss Aktiemøller, er ikke lett å si. Men det som utga seg for vaffelmel fra Freia i Oslo, var neppe bedre.

På én måned, mars 1943, utstedte prispolitiet i Moss elleve forelegg: To lastebileiere hadde tatt for høy pris for kjøring, en skotøyforhandler hadde løyet om sin varebeholdning og fikk beksøm og sportssko inndratt, en kvinnelig tobakkshandlerske, fem fiskehandlere, én privatmann som hadde kjøpt en kuskrott, samt sjåføren som kjørte kjøttet, ble anmeldt og bøtlagt.

Når det ble stjålet matvarer, arbeidet prispolitiet og ordinært politiside om side. For det var ikke godt å si hvordan folk som hadde store matvarelagre i sine kjellere, hadde skaffet seg dem. Natt til 5. september 1943 hadde fire yngre menn brutt seg inn i en kjeller i Solveien og stjålet mellom 20 og 35 kilo flesk, omtrent en halv gris. Dessuten hadde de rasket med seg seks-sju bokser hermetisk torskerogn og noen glass syltetøy. Det viste seg senere at to av mannfolkene hadde sittet sammen med sine hustruer og drukket brennevin tidligere på kvelden. Under festen hadde den ene vært borte i tyve minutter, vært innom hos naboen og tatt med seg maten i en tomsekk. Kameraten nektet siden for å ha vært ute av huset, men innrømmet å ha tatt imot kjøtt. De to andre karene hadde muligens ikke vært med på selve tyveriet. Men de ble tiltalt for heleri. For de hadde beviselig tatt imot kjøtt og flesk og siden byttet det videre i brennevin. Saken ble referert grundig i avisen, og politiet klarte lett å oppklare selve tyveriet. Det var ingen ting som tydet på at huseieren hadde fått tak i varene på svartebørsen. Dermed kunne også prispolitiet si seg helt ferdige med saken.

Den 22. januar 1944 var det derimot innbrudd i kjøpmann Sundseths forretning i Solveien: Tyvene stjal denne gangen margarin, hermetikk og tobakk og dessuten en mengde tobakkskort.

Politiet oppklarte i februar 1944 både dette butikktuveriet og et innbrudd i Vinmonopolet. Der ble det stjålet varer som skulle ut i distriktene. Alkoholen prøvde tyvene fra Moss denne gangen å selge på svartebørsen i Oslo. Også de ble tatt. Alle grener av politiet var sterkt motivert for å oppklare økonomisk kriminalitet. Og folk holdt stort sett med dem om det.

Den «største» saken pris- og rasjoneringssetaten i Moss fikk å gjøre med under krigen, hadde med tekstilbransjen å gjøre. Den var en viktig bransje og dessuten underlagt sterk kontroll. Kontrollen viste seg imidlertid å være strengere enn de næringsdrivende hadde regnet med. En gang fant politiet tekstiler for nær 100 000 kroner, mest kjoletøyer og «dreil» som ble brukt til håndklær og duker, gjemt i en låve nær Høyden. Eierne av låven trodde oppbevaringen var lovlig, sa han. Politiet valgte å tro ham på det. Verré var det for manufakturhandleren fra Moss. Han hadde importert lageret fra en jødisk butikkeier i Trondheim som i all hast hadde kvittet seg med lageret sitt for å flykte til Sverige.

Manufakturhandleren i Moss var på den annen side nærmest blitt en «kjenning» av politiet i løpet av okkupasjonen. Før krigen var han hele tre ganger blitt dømt for overtredelser av motorvogn-

RASJONERINGSMERKER

Dette kunne man få på et klesrasjoneringskort i 1941. Langsomt begynte folk å tenke i merker – i stedet for i kroner og øre:

Et lommetørkle = 5 merker
 En turntrove = 25 merker
 Et par knickers = 80 merker
 En tilldrakt til dame = 170 merker
 En hel herredress = 240 merker.

loven. Nå var han like sta og egensindig i forhold til de nye rasjoneringsforskriftene. I september 1940 ble han første gang dømt til en mindre bot og fikk varer inndratt. Siden hadde hans synderegister vokst, han kjøpte rasjonerte varer langt utover alle kvoter, lerret, bolster, gardinstoffer, silke, bomull- og flanelstoffer fra firmaer i Trondheim, Oslo og på Vestlandet. Når han skulle oppgi varelagrene om høsten, ga han falske oppgaver over alt fra trådsneller til madrasser, puter, håndklær og ulltepper.

Da saken med varene i läven på Høyden så ble rullet opp, var både politi og dommere i ferd med å miste tålmodigheten. Nå måtte de ta hardere virkemidler i bruk, syntes de. I januar 1943 tok de fra ham retten til å drive forretning – men bare for ett år fremover. Strengere tok ikke prispolitiet på den mannen de, under krigen, regnet som sin «største» synder.

Innlemmelser og avståelser fra Stor-Moss

Den 28. april 1941 vedtok Moss byting å anmode Innenriksdepartementet om å utferdige en forordning om sammenslåing av Moss og Jeløy samme sommer. Hans S. Jacobsen sørget både for innstillingen om saken og fortgang i den, og må ha vært en sterk drivkraft bak initiativet.

Siden skulle det ofte bli sagt om sammenslåingen at den var et rent «nazi-initiativ». «Nazimyndighetenes Lebensraummentalitet kjenner vi jo ganske godt», het det da saken etter krigen kom opp i Odelstinget. Og mange sammenlignet Moss-Jeløy-fusjonen med opprettelsen av fylket Aust-Viken, og om planene om en storby sør i fylket, Borg, tenkt som en sammenvoksing av Sarpsborg og Fredrikstad. Ikke desto mindre var ideen om å slå de to kommunene sammen gammel arbeiderpartipolitikk i Jeløy. I 1938 hadde Jeløy kommunestyre gått inn for full forening – på lengre sikt, som det het.

Men kanskje kom det for stor fortgang i saken under krigen, kanskje presset Hans S. Jacobsen ganske enkelt for sterkt på. Saken var i alle fall at på Jeløy snudde stemningen seg da den tyske okkupasjonen ble en realitet. Den 30. juni 1941 avga Jeløy herredstyre en betenkning om spørsmålet. Konklusjonen var klart negativ. Innlemmelse i Moss ville forsinke kommunens «jevne og rolige utvikling». Kommuneingeniøren argumenterte med kommunikasjonene som utgangspunkt: Kanalbroen var dårlig og tung i avtrekket og lite egnet til økt trafikk. Sammenslåing ville dessuten medføre at statens midler til veiene på Jeløy falt bort, for da ble de formelt bygater alle sammen.

Herredstyrets betenkning var ført i pennen av ordfører Th. Nore og var kanskje en medvirkende årsak da han kort etter ble

Tegneren Øyvind Sørensen laget en serie litografier fra Moss i 1941. Her ser vi Nye Dyre Mølle.

Fra fossen under Storebra

erstattet med den partitro Ernst Jonsson, som Hans S. Jacobsen hadde større tillit til. Moss Avis skrev profetisk at «et personskifte medfører som oftest et systemskifte.» Umiddelbart etter sin utnevnelse uttalte Jonsson at «en sammenslåing er sannsynligvis til begges fordel i det lange løp.» Mange jeløyboere glemte nå med ett slag at Arbeiderpartiet hadde stått for samme foreningspolitikk før krigen.

I Moss var det ikke gått like mye politikk i saken. Hans S. Jacobsen var nå fylkesmann og sendte Jeløys protest til Moss til fornyet uttalelse, men publiserte samtidig en stor artikkel i Moss Avis om saken. Han argumenterte overbevisende med at hele 831 industriarbeidere, 28 høyere funksjonærer og embedsmenn og 240 lavere funksjonærer hadde sin arbeidsplass i Moss mens de var bosatt og betalte skatt i Jeløy.

Debatten i Moss byting kom til å dreie seg om de økonomiske konsekvenser av en sammenslåing og om størrelsen på en eventuell erstatning til Aust-Viken fylke. I bytinget fastholdt de fleste sitt tidligere standpunkt, selv om to formannskapsmedlemmer, begge NS-folk, førte en protest til protokollen. Men sammenslutningen ble vedtatt den 1. juli 1943 i et regjeringsmøte, slik Moss hadde bedt om. Vedtaket inneholdt én viktig reservasjon: Det forutsettes at «de østlige skogs- og landdistrikter senere overføres til Våler». Dillingøya var det mest nærliggende å overlate til Rygge.

Nå var Moss blitt Norges største by i utstrekning. En liten, men rik jordbrukskommune hadde mistet sin selvstendighet og blitt en del av en ekspanderende by. På det tidspunkt var fremdeles bare to kommuneutvidelser i Norge kommet i stand ved at en hel landkommune var blitt slått sammen med en kjøpstad. Spørsmålet på alles lepper var selvsagt: Hvordan skulle det gå med bøndene? Det var jo tatt en reservasjon for de nordlige og østlige områdene i kommunen. Derfor var det strengt tatt heller ikke snakk om full sammenslåing. Det gjorde ikke på noen måte saken mindre kontroversiell.

Vidkun Quisling var til stede på et partimøte på Larkollen denne sommeren. Hans S. Jacobsen passet da på å sette ham enda grundigere inn i spørsmålet om sammenslutning – og fikk førerens støtte. Kanskje ga Quislings direkte positive støtte til planen ytterligere argumenter for motstanderne. Mange påsto i alle fall senere at motviljen mot forening nå bare økte.

Om man skulle ta regjeringens vedtak på alvor, måtte det nå lages nye grenser nord og øst for byen. I Moss byting ble det derfor den 21. oktober 1943 nedsatt en forhandlingsnemnd som skulle foreta befaringer og innlede diskusjoner med de tilgrensende kommuner: Våler og Rygge. Nemnda ble snart enig om å gå inn for å kvitte seg med alle områder øst og nord for Moss med unntak av det bypregede Krapfoss-området. Noen mente at også Kambo måtte bli i Moss. Men alle mente at jord- og skogbruksområdene i

øst skulle holdes utenfor byen. Moss kommune ville dermed spare utgifter både til vedlikehold og utbedringer både av riksveien og bygdeveien til Kolsrød.

En rundspørring blant folk på gårdene i Mosseskogen ga på den annen side en negativ overraskelse. Med overveldende margin uttalte bondebefolkningen seg nemlig uenig med bøndene på Jeløy. De ville heller være med i Stor-Moss enn å bli «avstått». På Dillingøy ble det dannet en aksjonskomité for å forbli i Moss.

Men regjeringen hadde uttalt at de ønsket avståelse i nord og øst. Dermed fortsatte nemnda forhandlinger med de berørte kommunene. Begge de tilgrensende kommunene var på dette tidspunkt interessert i å utvide sine grenser. Moss byting vedtok da også den 3. mai 1944 at de østlige skogsområder i tidligere Jeløy herred nå skulle avstås. Folk i Mosseskogen ville annenhver dag ha busskontakt til Våler sentrum. Dillingøya burde prinsipielt bli i Moss, men kunne subsidiært avstås til Rygge, uttalte Moss byting. Men det var også folk som mente øya kunne deles i to.

HVEM ER HVEM I MOSS UNDER KRIGEN

Ordførere Moss by

Hans S. Jacobsen (NS) 1940-1941

Aksel Disch Wallenborg (NS) 1941-1945

Ordførere Jeløy herred

Th. Nøre 1940-1941

Ernst Jonsson (NS) 1941-1943

Fylkesmenn

Lyder D. Bull 1940-1941

Hans S. Jacobsen (NS) 1941-1945

Rådmenn

Arne Magnussen 1940-1944

Alf Herland 1944-1945

Politimestre

Erling Wigeland 1940

Nils A. Liaaen 1940-1944

Ivar Storm Salomonsen 1944-1945

Ole Hilmar Thorstensen (NS) 1945

Offentlige leger

stadslege Salve Trondsen

fylkeslege Harald Bjelke

overlege Trygve Nannestad

Skolesjefer

P.H. Franck til 1942 (avsatt)

L. O. Larsen (NS) 1942-1945

Rektor Moss gymnas

Hartvig Christie

Prester

sogneprest Valentin Hanssen-Bauer

res.kap. Reidar Hauge 1941-1953

hjelpепrest Michael Landmark 1941-1948

Formann Moss Håndverkerforening

Skreddermester Sig. Knutsen

Formann Moss Handelsstands Forening

Fridtjof Løken

Forman Moss Faglige Samorg

Gustav Svendsen

Formann Moss Kvinneråd

Gusti Franck

Hjemmefronten i Mossedistriktet

fylkesmann Sivorg Lyder D. Bull

distriktssjef Milorg Karl Steinum

avsnittssjef Milorg Einar Mathisen

distriktssjef politistyrkene Henrik Eriksen

avsnittssjef politistyrkene Wilhelm Grundt

Avisredaktører

Nils Gjerseth Moss og Omegn Arbeiderblad
(avsatt 1940)

Jul Sundsvik Moss Avis til 1941,

siden lokalredaktør

Per Schulstad (NS) Moss Avis 1941-1945

Johs. Hole Moss Tilskuer (avsatt 1943)

Erling Ree-Pedersen og Sverre Halvorsen

Norges Demring (illegal)

To andre tresnitt av Øyvind Sørensen fra 1941 viser forblanderiet ved Moss Aktiemøller og et parti av bryggene ved Mossesundet.

Avståelsen av områdene nordøst for Moss berørte i alt 156 personer. Om de ble utskilt, ville Moss, med Krapfoss, Rygge-utvidelsene og Jeløy fortsatt med full rett kunne omtales som et Stor-Moss. Men enda ordfører Disch Wallenborg var tilhenger av å kvitte seg med jordbruks- og skogsområdene, var toneangivende NS-folk i kommunen imot. Mange beboere fra strøkene øst og nord for byen reiste inn til Moss for å gi sin mening til kjenne. Det unnlot ikke å ha sin virkning.

På dette tidspunkt grep partiet NS inn nok en gang – med en demokratisk beslutning. Et partimøte vedtok nå at hele det tidligere Jeløy burde få bli med inn i Stor-Moss. Dermed ble forhandlingsnemndas mandat undergravd. Da saken siden kom opp i Våler herredssting, uttalte de plutselig at hele det tidligere Jeløy burde tilhøre Moss. Kort etter uttalte Rygge herredsstyre at de ikke ønsket noen del av Dillingøy.

Men fortsatt var fylkesmann Hans S. Jacobsen for utskillelse. Han sa nå at han følte seg forpliktet av regjeringens innstilling. Kanskje var det like mye slik at han ikke selv ville gå tilbake på noe som i utgangspunktet hadde vært hans egen idé.

Sommeren 1944 prøvde Hans S. Jacobsen å lansere enda en ny løsning på grensespørsmålet, nemlig at Kambo og en bebygget stripe sørover skulle gå til Moss mens skogsområdene og gårdene lenger øst gikk til Våler. Enda det var utrivelig å påtvinge andre kommuner land de ikke ville ha, måtte man følge regjeringens linje, uttalte han nå. Akkurat denne, siste løsningen var imidlertid ikke engang fremmet for regjeringen!

Innlemmelse er lettere å vedta over hodene på folk enn avståelse. Som tiden gikk, var og ble befolkningen i skogsstrøkene nord og øst for byen med i det nye Stor-Moss. De følte seg fornøyd med situasjonen som den var. På Jeløy var det fremdeles mange som mente de var blitt «tvangs-innlemmet» i Moss. Enkelte fortsatte åpenbart å murre over det som hadde skjedd. Men nå gjorde de det bare privat – og i det stille.

Lærerne tar ansvar

Den annen verdenskrig ble et avbrekk og et unntak for skolen som for så mange andre deler av mossesamfunnet.

Mens 1930-tallet til dels hadde vært karakterisert ved læreroverskudd, ble krigen preget av lærermangel. Det hadde flere årsaker. De mange gamle lærere og lærerinner som var blitt ansatt rundt århundreskiftet, gikk nå av for aldersgrensen. Nyrekruttering av lærere fantes knapt. Den politiske situasjonen gjorde forholdene ytterligere komplisert, for Nasjonal Samling forsøkte aktivt å få kontroll over både skoleadministrasjonen og skolens innhold. I

skolestyret ble det oppnevnt NS-medlemmer, i 1943 ble skoleinspektør P.H. Franck avsatt og erstattet med en NS-mann. Til småskolen kom det ny ABC med nasjonalsosialistisk innhold, for de større elevene ble tysk påbudt som fremmedspråk, etter hvert det eneste som var tillatt.

Samtidig forsøkte man å nazifisere lærerorganisasjonene. Det ble et av de aller minst vellykkede tiltakene NS satte i verk. For i alle organisasjonene gjorde ledelsen sterk motstand. I juni 1941 ble de derfor satt under kommissarisk ledelse, Orvar Sæther ble den mann som skulle oppdra lærerstanden. Både lærerinneforbundet og lektorlaget mistet etter dette så godt som alle medlemmer, i det større Norsk Lærerlag gikk det noe tregere, for der var forholdene mindre oversiktlige.

Uhyre få lærere meldte seg inn i NS, for det var særskilt upopulært å slutte opp om partiet i lærerkretser. Om enkelte av distriktets lærere mumlet man likevel i det stille at de hørte til de «stripete» – mer eller mindre med rette. En lærerinne på Moss folkeskole var faglig dyktig, men striks og «korporalaktig». Også før krigen hadde hun likt å gå egne veier. Ikke desto mindre hadde hun innehatt vervet som formann i Moss lærerinneforening. Da parolen om å melde seg ut derfra, nådde Moss, gikk de andre lærerinnene ut – men ikke formannen.

Norske lærere flest protesterte mot den politikken NS-myndighetene førte. Lærerne følte nok den ideologiske kampen mot NS særlig sterkt siden de hadde oppdrageransvar. Men kanskje stilte de ekstra strenge krav til folk i sitt eget yrke? Det fantes lærere som ikke leste illegale aviser, noen var naive og stolte på den informasjon de fikk fra det offisielle, NS-dominerte Norge. Hvor strengt burde man dømme dem? Svært strengt, mente man i lærerkretser.

Denne gruppen artianere fra 1939 holdt sammen gjennom okkupasjonsårene. Blant annet møttes de for å høre ulovlig på en gammel bortgjemt radio. Kameraet de har brukt, kan ikke ha vært særlig godt det heller.

HVEM ER STØRST

av Bjarne Runhovde,
1944, for Norges Demring

*Mann og mann i mellom
det spørres: Hvem er størst?
Når rangen en gang skal settes,
hvem nevner vi da først?*

*Han som dro i felten,
og han som sto ombord.
Ja, hvem skal kalles helten?
Man gjetter hvem og hvor.*

*Hvem får laubærkransen,
og hvem blir to og tre?
Kanhende jeg har sjansen,
jeg var jo også med.*

*Størst er du og alle
uten grad og rang.
Du som trofast lar deg kalle
ut i kampen gang på gang.*

*Du er størst som reiste
makten i det frie ord.
Du som opprørsfanen heiste
høyt og fritt på Norges jord.*

*Du er størst som havet
pløyde under norske flagg.
Du som trofast fulgte kravet
og som gjør det dag for dag.*

*Du er størst som eier
troens glød så sterk og hel
på at fedrelandets seier
vinnes av hver trofast sjel.*

Under et møte i Tivoli kino, der alle byens lærere var tvunget til å møte opp, satte den sære lærerinnen fra Moss seg på en av de første plassene. Forbauset kunne hun registrere at alle andre satte seg bak. En lærer på Søndre Jeløy skole som heller ikke var medlem av NS, begikk den feil å følge oppfordringen om å melde seg inn i det NS-kontrollerte Norsk Lærersamband, som de fleste av landets andre lærere boikottet. Ingen av de to lærerne fikk noen sak hos landssvikpolitiet etter krigen. Likevel mistet begge to sine stillinger i skolen i Moss. Og begge prøvde sakene for retten. Jeløy-læreren vant til slutt sin sak og fikk jobben tilbake, men led under det som hadde skjedd siden. Lærerinnen tapte sin sak og forlot byen. At begge de to var vaklende velvillige overfor okkupasjonsmakten, står fast. Ellers gjorde de knapt noe galt. Alt tyder på at en så lav grad av velvilje innen andre yrker ble forbigått i større taushet.

Våren 1942 var konflikten mellom lærere og NS-myndigheter på sitt skarpeste. Lønningen ble derfor holdt tilbake for alle som ikke hadde meldt seg inn i Norsk Lærersamband. På skolene i Moss og Jeløy ble det erklært «brenselserie». Svært mange lærere lyktes imidlertid alt på denne tiden med å etablere hjemmeundervisning. Det var ubetalt undervisning og skjedde delvis i hemmelighet: «Vår klasse gikk til familien Hauge i Gernerlunden. Vi hadde to klasser på skift,» husker Bjørg Oftung.

Den manglende samarbeidsvilje fra lærernes side og de mange stille aksjoner i skolene førte til avstraffelser som i prinsippet var rettet mot hele landets lærerstand. NS-myndighetene kunne likevel ikke arrestere alle lærere i landet, men forsøkte å statuere noen eksempler. I mars 1942 ble Enok Aker og Johannes Berntzen Øye, begge ansatt ved Søndre Jeløy skole, arrestert og sendt nordover med båten *Skjerstad* til en leir ved Kirkenes sammen med omtrent tusen andre norske lærere.

Første pinsedag 1942 steg sogneprest Valentin Hanssen-Bauer opp på prekestolen i Moss kirke og oppfordret menigheten til å være med å be for lærerne og biskop Eivind Berggrav, som var en foregangsmann i holdningskampen mot tyskerne og NS. Han var blitt et samlingssymbol og var derfor blitt fengslet og satt under skarp politibevoktning.

En ivrig NS-mann i byen hadde lenge hatt på følelsen at det var noe i gjære. Følgelig møtte han opp i kirken for å spionere denne søndagen. Rett etter gudstjenesten leverte han en anmeldelse med anklager mot presten for «fra prekestolen å utså hatets sæd i stedet for kjærlighetens.» Fra ham gikk rapporten til fylkesføreren og derfra til NS sentralt.

I et brev datert 1. mai 1942 protesterte Moss Menighetsråd skriftlig på Kultur- og Folkeopplysningsdepartementets avskjedigelser, på kontrolltiltakene overfor kirkens folk og behandlingen av biskop Berggrav spesielt. Resultatet ble at menighetsrådet ble avsatt i august. Riktignok fortsatte de å fungere i det stille i

Moss full av tyske sperringer: På Vårlistranden hadde tyskerne satt opp solide piggrådgjerder. I bakgrunnen ligger Noramo, en transformatorfabrikk. Der skjulte hjemmestyrkene endel våpen. Lenger bak ser vi bysiden av Moss med Melløsjordene til høyre og bebyggelsen i Fjordveien høyere opp på bildet. Det andre bildet viser sperringer nederst i Vogts gate. Vi ser pipen som tilhører Moss Aktiemeieri i bakgrunnen.

samarbeid med det de kalte «den midlertidige kirkeledelse». Men formelt var det utnevnt nytt menighetsråd i Moss. Til ny formann utnevnte man den nye, NS-lojale skoleinspektøren.

I mellomtiden fortsatte striden om skolen. Noen få lærere, under ti prosent på landsbasis, meldte seg inn i Norges Lærersamband. Det var altså motstandslinjen som vant frem. I løpet av høsten kom de internerte lærerne tilbake fra Kirkenes, svært frose og utsultede.

I desember 1942 ble både Moss folkeskole og Moss høyere skole rekvirert av tyskerne. Det var ekstra mange tyskere i byen og temmelig kaldt. Tyske interesser måtte nå gå foran norske.

Deretter måtte ni hundre folkeskoleelever på en eller annen måte skaffes undervisning på Høiden skole, som hadde seks klasserom. Det sier seg selv at det var omtrent umulig. Konsekvensene ble mange. Skoletiden måtte reduseres, elevene gikk på skolen etter tur og mange fikk mangelfull undervisning. Med mindre undervisning ble noen fag skadelidende, naturlig nok måtte hovedvekten nå legges på norsk og regning.

Etter en tid fikk folkeskolen tillatelse til å disponere lokaler som tilhørte Bedehuset, Frikirken og Moss bibliotek – samt i noen private hjem. Det hjalp litt på nøden. Da Søndre Jeløy og Krapfoss skoler også ble beslaglagt, rykket elevene derfra inn på Orkerød barnehjem, Kafé Varden, Aug P. Horns fabrikk og Gimle kino. Den høyere skole fikk tilhold i Konventionsgården, på bedriftene Thornes Preserving og Helly J. Hansen og i to hjem – hos grosserer Løken på Thorneløkka og hjemme hos familien Oppegaard på Torderød. Slike uregelmessige skoleforhold hadde man i flere måneder – og neste vinter gjentok samme prosess seg.

Da tyskerne tok Moss folkeskole, rekvirerte de også den bygning

der jentene hadde skolekjøkkenundervisning. De måtte ut fort og en gruppe elever som holdt på å lære å sylte, måtte forlate sine selvplukkede tyttebær på skolekjøkkenet: «For oss føltes dét som den største forbrytelsen tyskerne hadde gjort mot Norge. Tenk å ta tyttebæra til skoleungene,» skrev en mossekvinne senere.

Fra Vårli til Auschwitz

I januar 1942 brakte Moss Avis for første gang åpen antijødisk propaganda. Avisen refererte nemlig uvanlig utførlig fra Nasjonal Samlings store massemønstring i Moss denne måneden. Politiminister Jonas Lie hadde i sin tale karakterisert jødene i Polen og Ukraina som skitne og gjort dem hovedansvarlige for «tragedien i Russland» på grunn av «25 års uavlatelige forbrytelser.» Bare én nordmann har sett den jødiske faren, sa Jonas Lie – og mente Vidkun Quisling. «Bak ham står norske hirdmenn, SS-folk og politifolk klare til å gjøre en innsats,» sa han profetisk. Etter foredraget fulgte massivt bifall, sto det i Moss Avis. Slike ord må ha vært ubehagelig lesning for de to norske jødefamiliene som da var bosatt i Moss, familiene Benkow og Ullmann.

Aller verst føltes det nok for fru Ida Ullmann på Vårli. Hun drev nå Moss Varehus alene. Hennes mann Isak Ullmann og hennes to eldste sønner, Paul og Rubin, var blitt fengslet vel en måned i forveien og satt innesperret i Moss fengsel «som gisler», angivelig var dette straffen for at en tredje sønn i familien hadde flyktet til Sverige.

På vei hjem fra skolen den 9. mars 1942 fikk yngstegutten i Ullmann-familien, Bjørn, høre av noen kamerater at faren og brødrene hans skulle sendes fra Moss og videre til et annet fengsel. Han slengte seg på sykkelen og la i vei til jernbanestasjonen. Det var mange som hadde hørt samme rykte, og flere stakk sjokoladebiter og andre småting til fangene for å uttrykke sin sympati. Norske politifolk eskorterte deretter Ullmann-karene til Grini. Bjørn Ullmann husker den dag i dag synet av faren og de to eldste brødrene idet toget sakte rullet fra Moss i retning Oslo. Det var siste gang han så dem.

To måneder ble de tre værende på Grini. Så kom ordren om at Isak Ullmann, hans to sønner og en jøde fra Son uten norsk statsborgerskap skulle «til fotografering». De fleste på Grini var på det tidpunkt på det rene med at «fotografering» betydde forflytning til Tyskland. Forskjellige rykter hadde fått folk til å forstå at jødene der ville få sletttere behandling enn andre fanger. Hvor ille, visste ingen i Norge på det tidspunkt, heller ikke de norske NS-medlemmer og politifolk som i mellomtiden var gått i gang med å planlegge aksjoner mot de øvrige jødene i Norge.

Den lille norsk-jødiske gruppen ankom konsentrasjonsleiren Sachsenhausen den 27. mai 1942. De fikk dårlig med mat, og boforholdene for jøder var som antatt verre enn for andre fanger. Den ene av sønnene var blitt syk alt mens han var på Grini. Nå ble hans helse verre. Den 30. september døde han av dysenteri.

I Norge var folk dårlig informert om hva som skjedde i Tyskland. Kontrolltiltakene overfor jøder ble samtidig stadig strengere. Flere norske jøder flyktet derfor til Sverige fra ettersommeren av. Utover høsten fikk de i økende grad hjelp av de norske flyktningeorganisasjonene, som hadde vært lite innstilt på å prioritere hjelp til jøder i første del av krigen.

Den 22. oktober 1942 ble en gruppe jødiske unggutter og deres norske kontaktmann overrasket av en grensepolitimann på Halden-toget. En av dem trakk sin pistol og skjød, hvorefter ungdommene rømte toget. Nå fulgte mer antijødisk propaganda – også i Moss Avis: Episoden ble kalt et «jødisk politimord». Det gjaldt å hindre at mer av den slags skjedde i fremtiden, så de sentrale norske politisjefene da de ga ordren om å fengsle samtlige jødiske menn over femten år den 26. oktober 1942.

De medlemmene av familien Benkow som bodde i Moss, kom seg over til Sverige akkurat i disse oktoberdagene. Omtrent samtidig fikk Ida Ullmann besøk av en sivilkledd tysker. Han forsøkte

Ida og Isak Ullmann sitter her omgitt av alle sine barn noen år før verdenskrigens dramatiske skulle rive familien helt i stykker. Vi ser yngstegutten, Bjørn, med krøller ved siden av far.

på mest mulig lempelig måte å formidle den triste nyheten om at hennes nest eldste sønn Rubin var død. Men slik som hele denne komplekse, angstskapende situasjonen hadde utviklet seg, var det ikke rart fru Ullmann mistet fatningen. Hun ble fullstendig ute av seg: «Dere har myrdet min sønn,» skrek hun bare. Langt på vei hadde hun rett. For om sønnen ikke var blitt fengslet, avhørt og dårlig behandlet i fengselet, var han sikkert ikke blitt syk.

Morens rasende fortvilelse skremte selsagt barna. Den yngste av døtrene ble livende redd, løp av gårde til en venninne og gjemte seg. Ved et skjebnens lune fikk hun kuma, og da hun kom hjem, smittet hun sin bror. I mellomtiden gikk det rykter over hele Moss. Alle visste nå at norske jøder var blitt arrestert i hundrevis. Venner, naboer og butikkansatte kom hjem til Ida Ullmann med blomster. Alle følte med ett med denne jødiske kvinnen og hennes gjenværende tre små barn. Men noen forslag til hva hun skulle foreta seg, hadde ingen. Alle jødiske menn og unggutter som ikke hadde flyktet, satt nå fengslet på Berg og Grini.

24. november fikk politiet beskjed om at alle norske jøder med «J» i passet sitt skulle sendes ut av landet. Det betydde at også kvinner og barn ville bli samlet opp – og plassert direkte på båten til Tyskland.

Hos familien Ullmann lå barna syke i kuma. Hva skulle de så gjøre? Stadslege Salve Trondsen beholdt besinnelsen og lyktes i å vende dette til det gode, han ringte både tyskerne og norsk politi og fortalte at denne familien var sterkt smittefarlig. Ikke minst var tyskerne redde for smitte. Resultatet ble at politiet i Moss slapp den ubehagelige jobben da aksjonen mot jødiske kvinner og barn i resten av Sør-Norge gikk av stabelen den 26. november.

Familien Ullmann var neppe glemt av den grunn, de hadde nok bare fått en kort utsettelse. Og heldigvis satt ikke alle nordmenn med hendene i fanget. Siste søndag i november dukket en ukjent oslomann opp hos familien Ullmann på Vårli. Etter alt å dømme var dette politimannen Alf «Blunke»-Petersen, for han var den nordmann som hjalp flest norske jøder. Men han presenterte seg for familien Ullmann som «Gabrielsen» og sa at han ønsket å hjelpe dem til Sverige. Jøder i Oslo hadde gjort ham oppmerksom på familien som «satt igjen» på Vårli i Moss.

Ida Ullmann forsøkte raskt å plassere familiens viktigste eidelinger hos venner og bekjente på Jeløy. Så bega hun seg på flukt med sine tre yngste barn. Først saute de seg på toget til Oslo. Deretter hadde de en lang, angstfylt uke i «Gabrielsens» leilighet i Oslo sammen med andre jøder som ventet på å komme seg over grensen. Sammen med tyve andre flyktninger ble de en sen, kald novembernatt stablet opp på en lastebil og transportert østover.

Bilen stanset dypt inne i en skog. Ingen visste hvor de var. Men nå gjaldt det å gå så langt kreftene rakk. To av Ullmann-barna hadde fremdeles feber, men den tiårige Astrid var i så god vigør at

SISTE BREV TIL FAR
OG BROR TIL UKJENT
ADRESSE I TYSKLAND

Malmø, 16. September 1943:

*Liebster Vater und lieber
Bruder,*

*Ich hoffe, dass ihr beide frisch
und gesund seit und bei gutem
Mute sind . . . Wir sind alle
gesund und haben es sehr gut.
Ihr braucht unsertwegen keine
Sorgen euch zu machen . . .*

Ihr Sonja

hun fikk humøret opp hos de to andre. Fru Ullmann og barna ble hengende etter resten av følget. Til slutt nådde de likevel, omsider grensen. De ble tatt godt hånd om på den svenske siden og hjulpet videre til familiens eldste datter i Malmø.

Men fortsatt var de uten kunnskap om Isak og Paul Ullmann. De var i mellomtiden sendt østover til Lublin i Polen. Fordi Sverige var et nøytralt land, kunne eldstedatteren sende pakker og brev til dem. Om slikt kom frem, visste ingen. Men selvsagt fortsatte hun å skrive.

Hennes siste brev til faren og broren kom siden tilbake til avsenderen. Selve konvolutten gir gode spor etter Ullmann og hans sønn, og stemplene for øvrig kan fortelle adskillig. Den 23. september 1943 må datterens siste brev ha kommet til Sachsenhausen, for der fikk brevet stemplet Oranienburg, en by nær leiren, og dessuten Oberkommando der Wehrmacht. Brevet ble både åpnet, lest og påført Isak Ullmanns fødselsdato. Så ble det sendt videre til Auschwitz i Polen. Noen i Sachsenhausen må altså ha visst at Isak og Paul Ullmann var blitt sendt sørover fra Lublin til tilintetgjørelsesleiren i Auschwitz. Et nytt stempel vitner om at brevet ankom dit den 3. oktober samme år. Deretter fikk brevet med Isak Ullmanns navn og fødselsdato ny påskrift: «Konz.Lager verweigert. Die Annahme an Abs. zurück.»

Postvesenet fungerte upåklagelig både i Tyskland og Sverige. I Malmø ble brevet igjen åpnet. Nå var det fordi man ville undersøke om det lå penger der. At postvesenet gjennomsokte et brev fra Auschwitz – og lette etter penger – vitner klart om at heller ikke Sveriges postvesen hadde noe som helst begrep om hvor og hva Auschwitz var. I november fikk familien Ullmann beskjed om å hente brevet på postkontoret i Drottninggatan i Malmø.

I deler av familien Benkow gikk det også meget ille. Svært mange av familiens medlemmer døde i Tyskland. Men fra den grenen av Benkow-familien som holdt til i Moss, overlevde alle krigen. Familien Ullmann mistet tre mannlige medlemmer. Samlet mistet Moss altså «bare» tre jøder.

Men det var tre for mye. Hvor grufull den hemmeligheten var som skjulte seg bak Auschwitz-stemplet, fikk ingen full rede på før etter krigen.

Parsellenes Jeløy

Høsten 1942 var det lite grønnsaker i Vestfold. En Horten-avis kom derfor i skade for å skrive at det «bugnet» av grønnsaker i Moss. Det var nok en overdrivelse. Men det var sant at det ble dyrket adskillig grønnsaker på Reier, Alby, Kambo og en rekke mindre gårder rundt Moss.

VI SENKER VÅRE FANER

av Bjarne Runhovde, 1944
(utdrag)

*Vi fikk bud i kolde ord:
Du var død i Tysklands jord,
hvor din bønn og dine krav
ble lagt ned i ukjent grav.*

*Vi vil senke våre faner
fylldt i dyp ærbødighet
i en sorg som ingen aner
og som står i evighet.*

*Det som gav deg kraft i nød,
det ga seier til din død,
og ved foten av din grav
fylles vi av samme krav.*

*Du er ikke død forgjeves,
du er evig hedersgjest.
Fra din grav vil røster heves
til en flammende protest.*

Det var slett ikke forbudt å reise fra Horten til Moss for å handle. Saken var imidlertid at Horten-boerne trengte reisetillatelse, og det hadde de slett ikke alltid. En dag tok politiet i Moss 53 personer fra Horten uten reisepapirer. På dem vanket det mulkt. I Moss syntes mange det var helt på sin plass. For mossingene likte ikke alle de nye besøkende. De syntes slett ikke de hadde for mye grønnsaker. Det som var, syntes de folk fra distriktet burde få kjøpe.

Moss Avis skrev i okkupasjonsårene langt mer om mattilgang, priser og matlaging enn noen gang før eller senere i byens historie. Det skyldtes kroppens krav. Folk som er sultne, bruker adskillig mer oppmerksomhet på sin mage enn de som er mette. Litt sult stimulerer dessuten fantasien, ikke minst hos husmødrene. Dora Wankel fikk derfor bred plass i Moss Avis da hun i 1941 gjorde rede for hva hun gjorde med de sukkerbetene de dyrket på Kambo. Bladene tørket hun og brukte til suppe og stuing, betene ble skrellet og kokt, saften ble brukt til sirup.

Bestyreren ved Moss Husmorskole, Hanna Jacobsen, var søster av fylkesmannen, men svært uenig med ham politisk. Hun forsøkte å distansere seg fra ham og gjøre en innsats for folk i Moss på sin måte. I Moss Avis ga hun støtt og stadig gode råd til husmødrene i byen, lanserte nye og bedre oppskrifter på sildekarbonader, sildefrikassé – og kanin. Fiskekaker var det slett ingen ting i veien for å steke i tran, fastholdt mateksperten!

Privat utvekslet mossinger oppskrifter på bløtkake, bakt av poteter, med «jössing krem» av skummet melk og mel. Høsten 1943 foregikk det en regulær «tyttebærkrig» i skogsområdene rundt Moss. Det var en god bærhøst- og så lenge siden folk hadde smakt frukt og bær at de formelig sloss om de røde tuene.

Fra statlig hold kom forskrifter som skulle bidra til at jord som tidligere hadde vært drevet produktivt, kom i hevd igjen. 76 mindre eiendommer i Jeløy kommune, tidligere småbruk eller jordparter som var skilt ut fra de egentlige bondegårdene, kom inn under de nye forskriftene. Reglene tilsa at tidligere blomsterenger og gressplener nå skulle omdannes til åkre. Påbudet omfattet et samlet jordareal på 2533 mål: 1186 mål skulle brukes til poteter, 667 mål for rotfrukter og 1257 mål til grønnsaker. På den tiden fantes det i alt elleve traktorer og fem jordfresere på Jeløy. De måtte vel kunne lånes eller leies av bøndene!

Resultatet av den statlige politikken og den gode oppfølgingen den fikk i Moss Avis, ble at landskapet rundt byen tydelig endret karakter. Eng og småskog ble forvandlet til åkerlapper, prydplanter måtte vike for nyttevekster. For folk som hadde egne hager, var det lett å ta et initiativ. Verre var det med folk som bodde i leiligheter inne i byen. Her kom kommunen dem til hjelp.

Både på jord som tilhørte Moss kommune ved Melløs, Malakoff, Thornelokka og på Nesset og i jord som tilhørte Jeløy kommune, ble det anlagt parseller, hver på et par hundre kvadratmeter. På

*I Jeløgaten var det også tyske sper-
ringer.*

Jeløy lå flest i skråningen ved Torderød. En viss motstand var det riktignok fra bøndene. Noen fryktet å selge mindre selv, men offisielt argumenterte de med at jorden ble oppstykket av de mange nye gangveiene og at det ville skade jordsmonnet på lengre sikt.

Folk inne i Moss var derimot fornøyde. Og parselleringen fikk stor betydning. I 1941 ble det dyrket 16-17 000 tonn poteter på parsellene. Året etter ble antallet parseller tredoblet, potetmengden steg tilsvarende. Blant innbyggerne i Jeløy fikk alle som stilte seg på liste, en parsell. I Moss var det venteliste på de kommunale parsellene, men enkelte bedrifter i Moss skaffet parseller til sine ansatte.

I annen halvdel av krigen sank utbyttet på parsellene. Det var fordi «eierne» ble pålagt å bruke egne, ofte små og syke poteter til settepoteter. Men folk fortsatte å bruke tid og krefter på potet- og grønnsakdyrking. Så sent som våren 1945 søkte 426 personer om å få tildelt parsell. Men bare 88 fikk i denne, siste utdelingen.

Om det var poteter, grønnsaker eller andre ting man dyrket på parsellene, avhang av familiens behov. Det var også mange som dyrket tobakk. For også det hadde utviklet seg til å bli en meget knapp ressurs. Avisene ga gode råd for dyrking. Samtidig visste Moss Avis å bringe advarsler: «Heimeavlet tobakk virket aggressivt på halsslimhinnen.» Dessuten forårsaket slik tobakk permanent halskatarr. Nikotinforgiftning inntraff også regelmessig hos dem som bare brukte «heimeavlet» tobakk, som det het i krigstidens egenartede nasjonale språkform. Men det fantes andre subsistutter som det var langt, langt farligere å få i seg.

Tresprittedramaet

En 52-årig møllearbeider fra Moss snek seg i slutten av september 1942 inn på en lagerbod på Værlebyruggen og tappet et treliters blikkspann og en hankeløs kanne halvfull med noe han trodde var sprit. Også alkohol var nemlig mangelvare under okkupasjonen. Dermed ble det til at man tok til takke med hjemmelagede saker og stundom forvekslet alkoholsortene. Det var akkurat det denne mannen gjorde.

Brygget tok han med seg og tappet det på flasker. Noe solgte han, noe serverte han, intetanende, til venner. På et skomakerverksted holdt de fest med en skomaker og noen vaktmenn fra Skarmyra.

En kar fra gjengen tok med en flaske hjem til sin venninne; blandet med brus ble det nemlig riktig velsmakende. Det hadde visstnok stått et oppslag på lageret om at det var farlig å drikke spriten. Men selgeren fortalte ikke dette til sine venner og lot det heller ikke virke inn på sin egen fest. Han hadde hørt av andre at slike rykter var overdrevne. Og sannelig trengte både han og vennene en fest, syntes han. Det var nok av triste ting ellers rundt ham.

Denne festen skulle han få angre bittert resten av sitt liv. I alt tre menn og en kvinne i vennekettsen hans døde kort etterpå. Selv ble sprit-tapperen omtrent blind. Dessuten ble han tiltalt for uoverlagt drap. Siden ble han dømt til ett års fengsel. Sannelig fikk han sone, først i fengsel, siden resten av livet. Og for evig var han en merket mann i Moss. For «tresprittedramaet» var førsteklasses stoff for aviser langt utenfor Moss. Det som hadde skjedd, ga næring til sladder rundt mannen i måneder, ja år etterpå. For en fest!

Det var ikke mye tobakk eller sjokolade å få kjøpt i krigsårene. Men i Krogsvoold-kjelleren i Soma-gården i Skoggaten 2 var det mange som kom innom for å slå av en prat med den omgjengelige og hyggelige kjøpmannsveteran, Ludvig Krogsvoold, som holdt til der.

Petter Springer og rottene

Oppfinnsomheten var stor i Moss i disse årene. Det gjaldt heldigvis ikke bare drikkevarer. Måke, kråke og due ble spist i tillegg til de høns man kanskje selv hadde i kjeller eller bakgård. Alle villaeiere bør skaffe seg små, private hønsegårder, lød det i Moss Avis, «man venner sig fort til kaklingen.» Dog ble det advart mot hønsehold innendørs i hus med dårlig fyring.

Høns ble holdt i flermannsboliger også. Skulle man ha seg «villagris» burde man bo alene, for griser var mer krevende gjester enn høns. Ørnulf Ree visste det av egen erfaring, han skrev i august 1941 et innlegg i Moss Avis om sin egen lille gris, «Petter Springer». Den lille marsipanrosa skapningen kunne både sultestreike og rømme av gårde. Grisen Petter ville dessuten verken sove i kasse eller grisehus, han var nervøs og ømfintlig, om enn svært renslig.

Mange griser var av samme støpning. De fikk sove inne i husene og gikk luftetur med sine eiere iført halsbånd. Villagrisene ble rett og slett bortskjemte. Men jo mer man skjemte dem bort, desto vanskeligere ble det å slakte dem når sulten meldte seg. Og det var jo det som var meningen.

Sommeren 1944 het det seg at det fantes seks hundre villagriser i Moss når man holdt rene gårdsbruk utenfor grisetellingen. Overingeniør Hoel hadde det administrative ansvaret og kunne fortelle at det var registrert hele 1190 grisehus. Men han mente det skyldtes at noen grisehus var registrert to ganger, og noen grisehuseiere spiste opp grisen innen den fikk unger. Dermed satt de der med tomt hus.

Mangelen på kjøtt og fett i kostholdet fikk ulike konsekvenser for ulike deler av befolkningen. Helsen bedret seg faktisk for de fleste voksne i Moss med et unntak for årsskiftet 1941-1942, da

Arne Kinander og ingeniør Johan Hoel er på kommunalt oppdrag i Storgaten i ett av krigsårene.

Atter en av okkupasjonstidens køer: Denne gangen er det rasjoneringskort folk står i kø for. De ble fordelt fra annen etasje i bibliotekbygningen.

byen plutselig ble angrepet av difteri. Men barnas helse forverret seg. For tannråte og infeksjonssykdommer florerte, og det siste okkupasjonsåret levde mange barn i Moss med altfor lavt kaloriinntak. I siste del av krigen kom det suppe fra Sverige, dessuten kom det mat fra Danmark. Om barna gikk litt ned i vekt, gikk det altså ikke på livet løs takket være hjelp fra nabolandene.

Okkupasjonstidens mest populære proteinkilde var verken høns eller gris – men kanin: Blå bevern, hvit landkanin og svart smålenskanin var snart noe alle kunne uttale seg om med selvfølgelighet. Moss og Omegns Kaninavlslag hadde eksistert helt siden 1907, men fikk et enormt oppsving under krigen. Særlig fra 1941 markedsførte de seg sterkt og gikk inn for økt kaninavl over hele byen under slagord om at kaniner inneholdt mer protein enn andre kjøttsorter. Dessuten formerte kaninene seg svært.

Fire kaniner i huset burde gi to ukentlige kjøttmåltider het det i Moss Avis. En slik prognose må ha vært temmelig overdreven. Den forutsatte at kaninene fikk unger minst fire ganger i året. Det var mye forlangt, selv for kaniner. Med så mange kull ville det gå både på kvalitet og helse løs. At kanin smakte bra, var en annen sak. Den kunne tilberedes på en rekke måter, som kanin-i-kål, som kanin-med-kål eller som frikassé – dersom man altså hadde klart å skaffe gulerøtter.

Den første kaninutstilling i Moss ble avholdt våren 1941, snart ble det en årlig foreteelse. I 1943 fantes det rundt åtte tusen kaniner i distriktet, én for annethvert menneske. I februar 1943 gikk den største kaninutstilling i byens historie av stabelen – i kjelleren i Torvkafeen. Nå var det gått sport i saken. Mossingene kappedes nå om å ha distriktets vakreste og sjeldneste dyr. I tillegg til de mange hvite landkaniner, blå bevern og sorte smålenskaniner deltok representanter for rasene blå wiener, fransk vedder og belgisk hare. Det vanket priser både for vakre dyr, for godt kaninkjøtt, for pene kåper og fantasifulle smykker laget av egen kanin.

Den dårlige tilgangen på kjøtt førte altså til mye dyrehold både i villaer og bolighus i disse årene. Samtidig hamstret mange store lagre av kjøtt, poteter og rotfrukter. Samlet førte alt dette til ubedt selskap av andre, langt uhyggeligere gnagere – rottene.

Når kulda satte inn, søkte rottene inn i husene. Der gjorde de stor skade på matvarer som det ellers var lite av. Og samtidig førte de kanskje også med seg smitte. Stadslege Salve Trondsen forsto snart at han måtte ta affære. Derfor kalte han en «desinfektør» fra Skiensfirmaet Norsk utrydning til Moss. Han innfant seg i januar 1943 og hadde som mandat å bli general i byens «rottekrig», en krig som i praksis kom til å vare til langt ut i året 1945. Men mange mossinger kviet seg for å delta i denne «krigen». Om de la ut gift, fikk de rottelik over alt, og det førte til stank, sa folk. Det var da langt bedre å leve med én og annen levende rotte. Noen satte til

KANINDIKT, 1943

*Jeg ser dem i hager
på jorder og plasser
ved banksjefens villa
ved sukkerens port,
små livlige skinndyr
i bur og i kasser
som ellers er mester
i hoppende sport.*

og med ut mat til dem, det var angivelig for å trekke dem vekk fra deres egen bolig.

Slikt gjorde rottespesialisten fra Skien helt fortvilt. Som best han kunne, makte han alle i Moss til å forsøke å innse at de hadde felles interesser. For selvsagt hjalp det ikke at én familie kjempet mot rotteplagen dersom naboene lot det skure. Et sunt og vitalt rottepar kunne blir stamforeldre til hele åtte hundre nye dyr på noen måneder, dyrene var nesten verdensmestre når det gjaldt å formere seg.

Ingen kom på tanken om å utnytte disse gnagerne som mulig proteinkilde. Så sultne var ingen i Moss. Og så ille var tross alt ikke situasjonen.

På Slitstua

Lørdag den 11. november 1944, kl. 10.30 satte to unge karer fra Moss seg på bussen til Svinndal. Det var kameratene Ingar Engebretsen og Rolland Edfeldt, henholdsvis 29 og 28 år. De hadde fortalt sine familier at de kom til å være borte en god stund, men ikke hvor eller hva de skulle. De var friske og sunne og hadde for ordens skyld vært til legeundersøkelse hos dr. Einar Nestaas et par dager tidligere.

Et sted på veien mellom Svinndal og Råde tok de av fra veien og dro innover i skogen. Tidlig på ettermiddagen møtte de noen

Arvika-hytta ved Tønnerød i Hobøl er fotografert i ombygget stand etter krigen.

Når disse containerne fra et slipp i Våler-traktene ble fotografert, er uklart. Men når slikt falt ned fra himmelen, var det nesten alltid beregnet på Hjemmefronten i Moss.

andre karer som hadde syklet eller tatt bussen en annen vei. Alle var fra Moss, noen litt eldre enn Ingar og Rolland, de yngste tidlig i tyveårene. Alle hadde de vært med i Milorg, Hjemmefrontens militærorganisasjon i Moss. Nå hadde de meldt seg frivillig til militærøvelser og sabotasjeoppdrag.

Foreløpig hadde de lite med seg: En enslig Mauser med noen få skudd, litt sprit, klær og et telt. Inne i Gråbeindalen satte de opp telt. Bakken var våt og teltene så trøstesløse ut da de kom opp. Desto mer velkomment ble det med en slurk sprit!

Alt neste dag var de i gang med å bygge bedre husvære og fikk satt opp en hytte på fem dager. Utedoen av raier med papp over hadde en fallhøyde på halvannen meter ned i en bekk. Hytta kalte de for «Slitstua» og den besto ellers av seks dobbeltkøyer uten madrasser. Til gjengjeld hadde karene nå fått både ovn og litt mer sprit, men det hindret ikke en kraftig forkjølelse i å spre seg. Snart fikk de radio, våpen og flere forsyninger, skjult i containere som var droppet av engelske fly.

I alt var det 14 mann som hadde tilhold i hytta. Men de var aldri mer enn tolv der av gangen. En av karene, Eigil Michelsen, tok seg hver dag tid til å føre dagbok. Etter krigen fikk han hjelp av Nicolai Vogt til å redigere og publiserte den for en sluttet krets. Helt nøyaktig og dag for dag beskriver dagboken guttas konkurranser i kulestøt, stille lengde, skihopp og løping, om våpen- og karttrening, kortspill og huslige småkrangler og om meldinger over radioen som gjaldt dette laget, som hadde kodenavnet «Lund».

På bestemte tider på døgnet måtte de lytte på London. Når det kom melding om at «ørreten spretter i snøen», måtte guttene møte på fastsatt sted. Om det derimot het at «rød tomat er moden», kunne et annet lag vente slipp av containere – med eller uten fallskjerm. Om ikke fallskjermen ble utløst, kunne ammunisjonen eksplodere med et brak. Dagboken redegjorde dessuten hver dag nøyaktig for maten, hvem som hadde tilberedt den og om den var god eller dårlig.

Ingar Engebretsen, Rolland Edfeldt og deres elleve kamerater utgjorde ett av i alt fem såkalte «Q-lag» fra Moss som ble etablert denne høsten. Alle lagene hadde svenske navn. De tre andre lagene omtalte seg med navn etter svenske byer og het henholdsvis Malmö, Karlstad og Göteborg. Stabshytta gikk under navn av Arvika. Sjefen for aktivitetene var Borge Johansen. Fra stabshytta styrte han virksomheten i skauen i samarbeid med avsnittsstaben i Moss.

Rundt tre hundre yngre karer fra Moss og Jeløy hadde mot slutten av krigen organisert motstandsarbeid i Hjemmefrontens regi som sin viktigste fritidsaktivitet. De femti som var fordelt på disse fire Q-lagene, var heltidssoldater.

Om gutta på skauen var verre eller bedre stilt enn de som var tilbake i Moss, kunne de krangle om: «Dere ligger trygt og godt

UTDRAG AV PARTI-
SANSANG ELLER
LUND'S HYTTESANG
våren 1945

*Guttene ble samlet
uti skogen ved en bekk,
dette viste seg å være
ikke noen lek.*

*Stengun, Brengun,
håndgranater,
plastic og gevær,
det er våpen som blir brukt
av vår lille hær.*

*Vi skal bli no'n ekte grepa
partisanere,
verre krigere enn noen tysker
kunne ane det.*

*Nå vi venter bare på
at hevnens time slår.
Da skal tysker'n få så mye
juling som det går.*

langt inne på skauen, tenk på oss som går i byen hver dag, hvilke prøvelser vi må gjennom,» svarte «Tito» fra Moss en dag som guttene fra «Slitstua» var i det klagende humøret.

Foruten aktive hjemmefrontkarer på skauen og i Moss var ytterligere noen mossegutter på dette tidspunkt arrestert. Andre hadde måttet flykte til Sverige for å unngå arrestasjon eller forhør. Det samlede tall på menn fra Moss og Jeløy som deltok i aktiv motstand i løpet av okkupasjonsårene, passerte kanskje fem hundre mann. Samlet lå befolkningen i Moss og Jeløy på over 16 000 mennesker.

En av fem unge menn i «riktig» alder var altså aktiv i Hjemmefronten. Det fantes nok folk som gjerne ville vært med i motstandsarbeid, men som aldri var blitt spurt. Det store flertall i befolkningen var rett og slett for opptatt av det daglige til å ta sjansen på å involvere seg.

Ved årsskiftet 1944-1945, mens aktiviteten var mest velorganisert, var det like mange mann fra Moss med på aktivt motstandsarbeid som det var medlemmer i NS. Men mens NS organiserte både gamle og unge, menn og kvinner, var det nesten utelukkende unge, spreke menn i Hjemmefronten. Når man regner med deres kjæresten, fedre, mødre og søsken, som ante men ikke visste hva guttene drev med, ble selvsagt motstandsfronten, samlet, klart større enn NS-siden.

Hjemmestyrkene, eller Milorg, som de militære enhetene helst kalte seg, var delt opp i distrikter etter den gamle militære divisjonsinndelingen: Østfold, Follo og østsiden av Øyeren utgjorde ett av 23 distrikter på landsbasis. Her hadde Karl Steinum kommandoen som «distriktssjef». Under krigen kjente man ham bare med kodenavnet «Axel».

Innen dette distriktet utgjorde Moss med omland ett «avsnitt». Einar Mathisen var avsnittssjef det siste krigsåret og ledet arbeidet fra sitt hjem i Fjordveien. Avsnittet var igjen fininndelt – og Moss/Jeløy var eget «område» ledet av en stab på sju mann. Under dem var det ni troppssjefer, under hver av dem fire lagførere, som hver ledet sin lille enhet, et lag på mellom fem og ti-elleve mann – slik som laget på Slitstua.

Et lag måtte fungere som en kameratgruppe, for man var avhengig av de andre i det daglige arbeidet. Man trengte dessuten kamerater for å bli med. Regelen var nemlig at minst to som alt var med, måtte garantere for hver ny mann som ble tatt med i bevegelsen.

Vennskap var en ressurs. Ikke minst trengte gutta på skauen både humor og toleranse for å holde ut med hverandre. For sannelig ble de godt kjent på den lille plassen de nå delte.

«Norges Demring»

Det var bare i de siste halvannet årene av okkupasjonen at motstanden i Norge hadde en så velorganisert form. I den første tiden foregikk det bare spontane aksjoner. Ofte var det gamle idrettskamerater som fant på ett eller annet i den hensikt å «vise farge». De tidlige aksjonene føyd seg derfor ikke inn i noen langsiktig plan om å undergrave makthaverne.

Slik var det med uroen rundt det store møtet i Parkteatret som NS arrangerte senhøstes 1940. En gruppe idrettsungdommer samlet seg i god tid på forhånd i Moss Meieris gård; brødkjører Alf Ludvigsen hadde tatt initiativet. Der fikk de utlevert hjemmelagde stinkbomber på flasker. Det gikk falske brannalarmer ved Moss Værft & Dokk og det smalt flere steder i byen. Man kom seg ikke inn på møtet, men det ble stor forvirring blant politifolkene og deres hjelpemanskaper. I kveldens løp ble dessuten vinduene i NS-lokalene knust, så for de involverte ble dette en fin markering av at mossinger flest slett ikke likte det NS drev med.

Med tiden begynte motstanden å utvikle seg fra uformelt organiserte kameratgrupper til det som etter hvert ble til én felles sentralorganisasjon. Men avbruddene ble flere. I Moss ble hele nettverket en gang revet helt opp. Alf Ludvigsen, som hadde spilt en viktig rolle under oppstartingen av motstandsarbeidet i Moss, kom i fare og måtte flykte til Sverige.

Da regjeringen i London senhøstes 1941 anerkjente «militær-

Her ser vi hvordan en ung milorgkar brukte sin radiosender. Han var kjent som «Julius», men het egentlig Ole E. Bruun, og sendte meldinger til England, med stor fare for eget liv i siste fase av krigen. Bildet er tatt i 1944, akkurat på det stedet «Julius» sendte.

organisasjonen og dens styre», betydde det at lag og avdelinger innen Hjemmefronten ble en del av den norske militærmakten. En strid innen ledelsen førte til at kommunister og andre «aktivister» etter dette drev sitt motstandsarbeid helt på siden av det som hadde London-regjeringens velsignelse.

Østfolds strategiske betydning bidro til at flyktingetransport til Sverige ble en meget viktig oppgave for Hjemmefronten i distriktet.

Men ikke alle som flyktet fra Moss, hadde kontakter til det organiserte motstandsarbeidet. Særlig i første del av okkupasjonen var mange rømninger nokså spontane. Og mange flyktet like mye av eventyrlyst som fordi de var tvunget til det.

Gårdeier Lorentz Brynildsen hadde nokså tilfeldig oppdaget at to av hans kjente i Oslo arbeidet med flyktingetransport. Slik ble han en viktig kontaktmann i Moss og kunne bistå folk som ville flykte til Sverige. En gang han hjalp fire franskmenn, var to uheldige og ble tatt på grensen. Det kunne blitt faretruende for hele nettverket, men gikk bra.

I første del av krigen ble mange flyktninger fra Moss sendt over Halden. Transporten dit ble ordnet med hjelp fra jernbanefolkene og kunne gå både med passasjertog og lastevogn. Som regel dro folk fra Moss ved ti-tiden om formiddagen og var i Sverige ved åtte-tiden om kvelden. Mot slutten av okkupasjonen ble stadig fler orientert mot Oslo. Derfra ble folk fraktet videre etter tre-fire dager i dekning. Visstnok gikk det bra med alle som flyktet fra Moss.

Om det skyldes flaks, god organisering eller flyktningene selv, er ikke så lett å avgjøre. «Flesteparten av de som ble ekspedert, var sporty ungdom, så de var sjelden av vanskeligste slag,» uttalte Lorenz Brynildsen i et avisintervju etter krigen. Han hadde sikkert da i tankene at de som hjalp gamle jøder og skrikende småbarn med å flykte, hadde en vesentlig vanskeligere oppgave.

Men hvordan skulle man avgjøre hvem som virkelig trengte hjelp når man fikk henvendelser? Når var det verdt å risikere andre menneskers liv og helse på grunn av en henvendelse om hjelp til å flykte? I 1943 lyktes en norsk kvinne fra Fredrikstad som arbeidet for tysk Gestapo å vinne innpass blant motstandsfolk i Moss. I juli 1943 fant det sted en større opprulling. Først ble tyve mann arrestert og sendt til forhør i Fredrikstad, senere ble ytterligere tyve mann tatt. Noen få slapp fri etter avhørene, de fleste andre ble sendt videre til Grini, noen derfra til Tyskland. Opprullingene kunne ha blitt enda mer dramatiske og rammet enda fler. Mange var likevel bitre til langt etter krigen over at noen hadde «sprukket».

Med tiden ble man også i Hjemmefrontens ledelse enige om å gå inn for kontrollert sabotasje og væpnet motstand, slik som kommunistene drev med. Frem til høsten 1944 hadde Hjemmefronten vært en hær nesten uten både våpen og utstyr. Selv senhøstes 1944 sto ikke aktivitetsnivå, våpen og utstyr i forhold

«Flykirkegården» lå på B. Brynildsens tomt mellom jernbanen og sundet.

til antallet organiserte karer og deres trang til handling. Men langsomt ble de bevæpnet. Mange var glade for det.

Fra et nokså tidlig tidspunkt av krigen hadde Harald Enger påtatt seg å distribuere illegale aviser fra andre deler av landet i Moss. I løpet av 1942 og 1943 var mange i Moss involvert i spredning av illegale aviser trykt andre steder, som *London-nytt*, *Fri fagbevegelse* og *Friheten*. Alle fikk bra spredning, men slike stensilerte avisflak leverte «postmannen» i hundehus og melkespann, ikke i vanlige postkasser. Så ble det en stans i dette arbeidet også. Under opprullingene sommeren 1943 måtte også Enger flykte til Sverige. Siden ble denne distribusjonen satt endel tilbake.

I det siste krigsåret fantes det en egen illegal avis som ble skrevet og distribuert bare i Moss. *Norges Demring* het den. Denne avisen ble redigert av Sverre Halvorsen og Erling Ree-Pedersen og kom ut fra høsten 1944 til frigjøringen. Halvorsen hadde kontakt med distriktssjef Karl Steinum. Gjennom hans bror fikk de alle viktige opplysninger og meldinger om motstandsarbeidet, samt utenlandske aviser og meldinger. Andre nyheter fikk de ved selv å lytte på radioen. Oftest brukte de en radio på Rygge lensmannskontor, der den sto i en stor kasse – uoppdaget gjennom fem år.

Halvorsen og Ree-Pedersen trykte fire hundre eksemplarer av sin avis to ganger ukentlig, utgaver på henholdsvis fire og seks sider. Trykningen foregikk på skattetrekk-kontoret for Østfold, som lå vegg i vegg med en leilighet der det bodde en frontkjemper, en av de tyvetalls karene fra Moss som hadde vært i frivillig krigstjeneste på Østfronten. Få ville tro det var mulig å trykke en illegal avis med slikt naboskap. På den annen side førte beliggenheten til regelmessige pauser i trykningen når han og hans tyske venner passerte, for det var ikke verdt å ta sjansen på at de skulle høre noen mislyder.

Avisen ble etter hver utgivelse avlevert til distribusjonssjefen. Redaksjonen visste dermed ikke hvem som foresto selve spredningen. Det var en viktig sikkerhetsforanstaltning. Men den kunne føre til pussige sammentreff, som da Halvorsen fikk en diskret forespørsel fra en av sine beste venner. Ville han være med på å spre en illegal avis laget i Moss? Det var jo den avisen han selv redigerte! Det sier seg selv at han både måtte si nei til jobben og holde seg taus om årsaken.

Hjørdis Edvardsen tar saken

Rolland Edfeldt måtte tåle kritikk av sine kamerater på Slitstua da han sendte julehilsen til «ho Randi» i Moss. Men da det oppunder jul kom en hemmelig forsendelse med julebakst, rent undertøy og fem pakker sigaretter i retur, delte alle broderlig og syntes livet var herlig. Lille julaften kom den offisielle juleforsendelsen fra avsnitts-

ledelsen. Guttene hadde visst ventet mer enn tre flasker brennevin og elleve pakker tobakk, litt ribbe og julekake. Men jul ble det i Slitstua likevel.

Sannsynligvis hadde kjærester, søstre og mødre i Moss snarere en mindre lystelig jul i 1944. De engstet seg sikkert mer enn «gutta», selv om flere av dem av og til fikk et besøk fra skauen hjem. Slikt skjedde i dypeste hemmelighet, men ble tillatt om det for eksempel var bryllupsdag.

Hvilket kjønn som var hardest belastet, hvem som hadde de største nervepåkjenningene under okkupasjonen, er altså slett ikke enkelt å avgjøre. Mange kvinner ville nok ha foretrukket aktiv egeninnsats fremfor kvelende taushet og passiv angst. Men få kvinner fikk være med. Bare når det gjaldt kureroppdrag, ble kvinnene betrodd vanskelige oppgaver. «En pen pike er og blir en pen pike,» uttalte ingeniør M.B. Landstad senere for å forklare det. Men Hjemmefronten var først og sist en organisasjon av og for menn.

Én og annen kvinne trasset seg likevel til å være med. Moss skulle derfor få én kvinnelig helt, like dyktig som noen av gutta. Hjørdis Edvardsen fra Kippenes på Jeløy.

Det var ektemannen Einar som opprinnelig hadde kontaktene i Hjemmefronten. Så ble han uventet syk og døde. For Hjørdis Edvardsen føltes det med ett helt naturlig at hun og ingen annen tok fatt der mannen hadde sluppet.

Derfor fortsatte hun samarbeidet med mannens tidligere «partner», en Hamar-gutt som het Erik Bern. Han var utdannet av Secret Service i England og ble før jul 1943 sluppet ned over Sverige i fallskjerm. Siden kom han seg over grensen og til Moss. På nordre Jeløy betjente Hjørdis og Erik distriktets viktigste radio-

Hjørdis Edvardsen tilbake på kjente trakter ved Gravskogen i Våler – der hun 36 år tidligere nesten ble skutt. En bauta ble siden reist der hun og Erik Bern hadde sin sender. Dette bildet er tatt den 9. april 1980. Hun ledsages av Knut Lindman og Bjørn Barang.

En liten varebil kjørte torpedoen ned til Kurbadet. Derfra bar de tre karene den videre. Nede ved Sjøbadet var det en piggråd-sperring som var vanskelig å komme igjennom. Derfor måtte de ut på gaten med torpedoen før de fant et hull i gjerdet. Så undersøkte de togtidene. Det beste ville være å sette torpedoen i gang når et tog gikk forbi. Tyske vakter passerte. Lyskastere fra båtene omkring var i virksomhet kontinuerlig. Med ett ble de tre karene derfor overmannet av dyp tvil, på seg selv, på hele prosjektet. Men «Ragnar» fikk stemningen snudd da han med ett sa at «grisen er vår!»

Så kom det toget de hadde tenkt å bruke som signal. Umulig! Alle tyske lyskastere sto rett mot dem. Først kl. 22.30 var det mørkt nok til at gutta fikk krabbet ut i vannet og satt ulykkesmaskinen i gang. Propellen bråkte fælt i vannet. Det måtte da alle kunne høre, syntes de, der de vasset våte i land. De var ikke kommet mer enn 150 meter vekk fra stranden før eksplosjonen kom. Da var karene på vei over i tørre klær bak en trebygning.

Smellet hørtes over hele byen. «Jeg glømmer det aldri» minnes Gerd Stanger. Hun hadde løpt ned i en kjeller i Skoggata sammen med sin tante. Senere sto det for henne som om granatsplintene «føyk mellom beina» på dem begge. Muligens nådde enkelte splinter helt opp til Skoggata. For småguttene plukket senere granatsplinter helt oppe på Skarmyra i dagene etterpå. I selve havneområdet var det riktig ille, og tre tyskere døde – ifølge senere avisomtaler av dette.

Det oppstilte atelierbildet viser støttroppene i Rikspolitiet. I bakre rekke Sigurd Lundheim, Thormod Jensen, Odd Holm og Rolf Berg. Forrest Arne Hval, Trygve Kristiansen, Ragnar Larsen, Karsten Holm og Henry Christoffersen. Ragnar Larsen, som noen ganger brukte dekknavnet «Vikingen», deltok som «Ragnar» under torpedokasjonen i mars 1945.

Unikt foto: Den 10. mai 1945 opplevde folk i Moss denne helt spesielle gleden å erfare at tyskerne forlot Moss. Johan Rynnås viser oss med dette bildet hvordan okkupasjonssoldatene forlot byen uten musikk og fanfarer. Heldigvis skjedde det også uten skuddsalver.

De tyske myndigheter hadde ingen anelse om at det hadde vært lokale sabotører ute, men regnet med at dverg-ubåter fra England hadde vært der. Følgelig ble det ikke satt i gang represalier mot sivilbefolkningen, enda skadene var store. Det gikk dermed som man hadde håpet innen Hjemmefronten. Noen dager senere la tyskerne ut torpedonett, de trodde fortsatt at det var en miniatyr-ubåt som hadde våget seg på det dristige toktet så langt inn i fjorden.

Mars 1945 ble krigens mest dramatiske måned både for gutta på skauen og hjemmefrontkarene inne i Moss. For all aktivitet på motstandshold ble nå trappet opp. Det førte på den annen side til at tyskerne satte alle krefter inn på å knuse virksomheten. I mars var tyskerne vel på det rene med at det lå folk inne på skogen i Våler og Svinndal. En skogsarbeider som hadde sett ett av lagene, hadde åpenbart rapportert om det til tyskerne i Moss. Den 13. mars var flere hundre tyskere med to kjentfolk på vei inn i området, den ene var truet til å bli med, den andre – antagelig den skogsarbeideren som hadde observert ett av lagene. Han «var en nazispire de hadde betalt med kr. 20» het det ubarmhjertig i Lundguttas dagbok senere. Mannen som var blitt truet til å være med, forsinket bevisst tyskernes undersøkelser ved å gå omveier til hytta.

Det var Malmö-laget som lå i en hytte ved Bæro i Hobøl som var blitt peilet inn. Om morgenen kom en skogsarbeider som ordonnans fra Karlstad-laget med beskjed om at rundt sytti tyskere var på vei til hytta. Gutta fikk på seg klærne i en fart, men beholdt roen. Jan Nilsen fikk beskjed om å gå i forveien, og de andre trodde han var utenfor fare. Så viste det seg at nettopp han ble overrasket av tyskerne, som kom en annen vei enn antatt. Nilsen skjøt og fikk såret en tysker, men mistet sin egen ryggsekk og stengun og ble liggende ti timer under et felt grantre – med tyskere rundt seg på alle kanter.

Da tyskerne ankom Malmø-hytta, trodde de det var folk der, og kastet en håndgranat mot hytta. De hadde ikke regnet med det sprengstoffet som var lagret der. En svær eksplosjon fulgte og det ble siden påstatt at flere tyskere ble drept. To mann fra gårdene i nærheten ble satt inn på Grini til krigen var over. Hvis det ikke var de som hadde varslet karene, kunne det like godt ha vært dem, var tyskernes resonnement.

Q-laget fra Malmø hadde dermed kommet seg ut av området. De flyktet siden i 16 timer sammenhengende og fant først hvile på en bondegård i Svinndal. To av karene kom til Lund-hytta tre dager senere, først da fikk Slitstu-karene høre hva som hadde foregått. Lagene fra disse fire hyttene inne på skauen hadde i februar vært med på en relativt fredelig aksjon mot et lager i Våler der det gjaldt å stjele poteter til gamle og syke i Moss. Det klarte de. Halvannet hundre femtikilos sekker ble lastet opp på en bil og fraktet til Moss, folk der inne tok seg av den videre fordeling.

Langt hardere oppgaver fulgte i mars: «Aksjon Betongblanding» var en serie attentater mot jernbaneanlegg i Østlandsområdet. Åtte mann fra lag inne i Moss foretok to sprengninger ved Carlberg, gutter fra Karlstad-laget sprengte broen over Kambobekken mot tunnelen.

Lund-karene skulle ødelege et stykke av jernbanen ved Råde stasjon. Men tyve tyskere var utkommandert til passkontroll rett i nærheten. Ingar Engebretsen og Konrad Karlsen så seg nødt til å spille bedugget en gang de møtte noen tyskere. En annen gang lå de skjult i åndløs spenning. Men sprengningen gikk bra, selv om de var uheldige og snublet i en søppelhaug full av blikkbokser under flukten. Vel tilbake på «Slitstua» unte de seg både mer søvn og en ekstra rasjon dram for å fordøye de sterke inntrykkene etter det de hadde vært med på.

Da Hjemmefronten inntok byen

Milorgkarer umiddelbart før innmarsjen i Moss i maidagene 1945. Vi ser bl.a. Kolbjørn Dammen, Ingar Svartberg og Per Onstad.

På «Slitstua» drev guttene på med å kaste kule og spille fotball da han som hadde radiovakt, kom ut og ropte: «Det er slutt! Slutt!» De andre skjønte først nesten ikke engang hva han mente. Så uvirkelig føltes det.

I flere dager var det gått fra mann til mann at tyskerne hadde kapitulert. Men ingen turde slippe gleden løs før den tyske kringkasting mandag den 7. mai klokken 15.50 meldte at Tyskland hadde kapitulert betingelsesløst.

Distriktssjef Karl Steinum hadde den siste tiden før frigjøringen hatt hovedkvarter i en gammel stue, Bogen, ved Vansjø. Folkene hans lå i løer rundt ham. Der hadde de radioutstyr, kart, våpen, ammunisjon og forsyninger. Da sjefstelegrafisten fikk høre

Den 11. mai 1945 ble det holdt parade av hjemmestyrkene i Moss. På det ene bildet ser vi «gutta på skauen», med troppssjef Borge Johansen i spissen. I første rekke ses fra høyre Konrad Karlsen som representerte to oppløste lag, Gunnar Andersen fra Karlstadlaget, Rolland Edfeldt fra Lund-laget og Ragnar Jacobsen fra Malmø-laget til venstre foran.

meldingen om kapitulasjonen, begynte han å fyre løs i luften, et skudd for hvert skritt han tok. Over felttelefonen ble han kalt til taushet. Dersom han eller andre fortsatte med slikt, var det et uhørt disiplinærbrudd. Da karene senere på dagen hørte rykter om ellevill jubel på torvet i Moss, følte de seg snytt. De gikk jo fremdeles og ventet og ventet, som de hadde gjort i to år.

Inne i Moss steg stemningen. Bak kirkegården, oppe på Malakoff, langs Fjordveien og på andre steder hvor man hadde utsikt over fjorden, samlet folk seg. For ryktene sa at en større alliert flåte var på vei innover fjorden. Men ingen slik flåte viste seg.

Litt «action» ble det likevel da fire entusiastiske unggutter ringte kirketjeneren, entret kirketårnet og lot klokkene ringe over hele byen i en full time. Ungdommer i andre byer fikk samme idé, men etter sigende var Moss en av de første byene dette skjedde. Over alt bar folk bånd og nasjonale emblemer, mange ga seg til å brenne ubehagelige plakater og forordninger – samt blendingsgardinene sine; det var en symbolsk markering av at fem års mørketid var over. I kveldene som fulgte, skulle lyset flomme ut av hjemmene i Moss, sterkere enn på fem år. Med ett ble det som om ingen fikk det lyst nok.

De første par dagene etter freden fant det verken sted bråk eller ubeherskede gledesyringer. Et par dager senere skulle det bli mer av slikt. Tirsdag 8. mai var først og fremst preget av en avventende stemning. For hele dagen ventet man på hjemmestyrkenes ankomst. Et borgertog kom dog i gang. Med et norsk flagg og en hornblåser i spissen marsjerte folk så gjennom byens gater.

På «Slitstua» drev karene øvelsesskyting denne dagen – til alle magasiner var tomme. Men først og fremst ventet de.

Hele dagen var det et renn av ordonnanser med tilsynelatende viktige meldinger. Bare den meldingen alle ventet på, at de skulle marsjere inn i Moss, kom ikke.

Karene inne fra Moss hadde fått beskjed om å møtes ved Vanem-myra og lå samlet der. Mange hadde uniformer som var stjålet fra Arbeidstjenestens renseri bare noen dager tidligere. De fleste av milorgkarene hadde hjemmesydd bereter. Noen stilte i egen anorakk og knickers. Men alle hadde armbind, for uten et felles symbol ville karene kunne betraktes som paramilitære geriljatropper og ikke komme inn under internasjonal lovgivning.

De siste månedene var det også drevet verving til et «rikspoliti». For store styrker innen det ordinære politi måtte settes ut av funksjon. De frivillige ble kjørt ut av byen den 8. mai, fikk utdelt våpen, mørkeblå uniformer og nymalte hjelmer, de fleste av dem hadde tilhørt det sivile luftvern før krigen.

Om morgenen onsdag den 9. mai var det oppbrudd. På vei inn mot Moss fikk milorgfolkene et flagg av en liten pike som de prydet bilen med. Da fikk de høre at rikspolitistyrkene alt var i ferd med å rykke inn i Moss. Hva var det for tøys! Kurér Bjørn Brynildsen hadde heldigvis motorsykel og ble i all hast sendt for å stanse dem.

Og politistyrken ventet. Milorgkarene fikk marsjere inn i byen først, som de hadde krav på. De hadde fått beskjed om å utvise stor forsiktighet. Men geværene var ladd. «På Krapfoss møtte vi de første tyskere. Da hang vi utover lasteplanet med våpnene ladd og

Her rykker en annen del av Milorg inn, Jeløystroppen, med Jon Lindberg i midten, sammen med Arne Halvorsen og Herman Mikkelsen.

med fingeren på avtrekkeren. Men tyskerne bare lo og ropte fred.» Ved innrykningen i byen var en gutt så uheldig å slå pistol-skjeftet i bakken da han hoppet ned fra bilen. Dermed raste det ut en salve. Det kunne gått riktig ille. Det eneste som skjedde, ble at en politimann fikk et skuddsår i benet. Mer blod enn det som rant fra benet hans ble ikke spilt da Hjemmefronten inntok Moss.

Ikke alle motstandsfolk fikk være med på å gjenerobre hjembyen. En mossegutt, forlagt i en leir i Dalarna i Sverige, var svært bitter der han satt: «Nå er hjemmestyrkene gått til aksjon hjemme i Moss. Nå tar de nazistene og tyskertøsene.» Han følte en sviende lengsel etter å få være med på det alt sammen og forbannet skjebnen, skrev han senere.

Innrykningen i Moss gikk altså problemfritt. Verken tyskere eller norske politifolk skapte noen problemer. På politikammeret lot man seg avvæpne umiddelbart. Politimester Wigeland var gått av i begynnelsen av krigen og flere andre hadde midlertidig fungert i embedet. Nå satt det en overbevist nasjonalsosialist i stillingen. Denne nye politimesteren, Ole Hilmar Thorstensen, samt de tre politifolkene som folk i Hjemmefronten hadde hørt klart negative rykter om, ble satt i arrest, de andre gikk inntil videre hver til sitt. Først senere fikk man avgjøre hva man skulle gjøre med dem.

I mellomtiden trengte folk fra hele Moss seg sammen om sine helter fra Hjemmefronten. Bilder i mengdevis ble knipset. For å slippe å hilse på alle kjente, stirret gutta stivt fremfor seg. Det gjorde det lettere å holde masken – og skjule tårene: «Det var vanskelig å være tøff kriger akkurat da. Alle var beveget. Det var vel ikke akkurat slik vi hadde tenkt oss situasjonen.»

Disse fire bildene illustrerer godt hvordan Hjemmefronten dominerte bybildet i maidagene 1945. På det øverste bildet kjenner vi igjen avsnittssjefen «Arvid» – Einar Mathisen, distriktssjefen «Axel» – Karl Steinum og Carsten Scheel. På bildet i midten ser vi den hjemmefrontoppnevnte politimester Wilhelm Grundt og politimann Ivar Storm Salomonsen. På bildet nederst er det lett å kjenne igjen M.B. Landstad, som står sammen med Petter Askim. På det større bildet ser vi en stor gruppe hjemmefrontkavaler oppmarsjert på Nedre Torv med forsyningsjef Paul Olsen og avsnittssjef Einar Mathisen foran.

«Riksrøy» i hønemarsj

På Moss politikammer innstallerte Wilhelm Grundt seg som ny politimester tidlig på dagen den 9. mai. Det var Hjemmefronten som hadde utpekt ham. Midt mellom Moss Hotell og kirken stilte han seg nå opp og holdt en tale til styrkene. Rikspolitiet ble minnet om sin oppgave: I første omgang var det å arrestere alle landssvikere. Men det gjaldt å opptre verdig. Politiet måtte legge grunnlaget for den rettergang som så skulle finne sted. Derfor måtte det vises ro og orden under arrestasjonene. Folk skulle få rettsstaten tilbake. I dens ånd måtte man handle – alt nå. Gatene var på dette tidspunkt fullstappet av folk som ropte hurra og sang «Ja, vi elsker.»

Utover formiddagen ble en rekke fremskutte NS-folk hentet, med fylkesmann Hans S. Jacobsen i spissen. Hans S. Jacobsen hadde fortsatt å skrive og trykke kritiske artikler om Quisling gjennom hele krigen. Men han hadde fortsatt som medlem av NS og opprettholdt nær kontakt med tyskerne. Og fortsatt var han fylkesmann. Det var klart at han var «verst» i Moss. To av karene fra «Slitstua» fikk gleden av å være med på å hente ham. Da de erklærte at han var under arrest, svarte han lakonisk at det var han selvsagt fullt på det rene med: «Vi har ventet på dere et par dager allerede!»

I løpet av dagen arresterte man i alt 140 menn og kvinner fra Moss og bygdene omkring og brakte dem inn til byen, først og fremst folk som hadde vært frontkjempere og som følgelig kunne tenkes å sette seg til motverge, samt de enkeltpersoner som sto sentralt i partiet.

Samme kveld – fremdeles 9. mai – ble det takkegudstjenester både i Moss kirke og i Metodiskirken. Pastor Landmark talte for en fullsatt kirke, og da man til avslutning skulle synge «Nu takker alle Gud», reiste menigheten seg spontant og sang stående.

Det ble festet adskillig rundt i hjemmene i Moss den kvelden. Mange drakk opp de siste skvetter av det de hadde lagret siste halvår. Noen av gutta fra de fire hyttene på skauen tok seg en skikkelig tur ut på byen. Det endte til slutt i form av en skikkelig rangel. Småkjekling med representanter for de andre grenene av hjemmestyrkene var selvfølgelig ikke til å unngå. Men slik de husket det etterpå, hadde gutta fra skauen tydelig fått vist at nettopp de var tøffest av alle. En av gutta ble riktignok funnet i nokså fordrucken tilstand på trappen til Moss og Oplands Bank neste morgen. En fredsfest hadde visst tatt hardere på ham enn en hel krig.

Hjemmestyrkene dominerte bybildet i dagene som fulgte, folkene ble postert rundt om i byen, og overtok i løpet av maidagene tilsynet også med de tyske forsyninger. De som ikke var fra Moss, fikk flytte inn i tyskerbrakkene på Melløs. Brakkene var skitne og

Olga Bjoner fra Hobøl var den fremste kvinne i Nasjonal Samling og det mest prominente NS-medlem som ble brakt til Moss.

grisete. Men hjemmefrontfolkene fikk satt dem i stand. De var dessuten glade for å ha stadion så nært. Det gjorde at de fikk litt idrett innimellom husjenesten og de militære øvelsene.

Styrkene måtte dessuten ha mat. Med 1400 mann stasjonert i området var det ikke noe lite problem. Mange middager ble tilberedt på Thornes Preserving, noe mat ble stelt i stand på Moss Aktiemøller. Husmødrene i Moss bakte dessuten kaker ved flere, festlige anledninger.

Det hørte til fredsslutningens mindre ærerike sider at det ble stjålet adskillig fra de tyske lagrene. Det kunne nok unnskyldes med at folk både var sultne og hevngjerrige. Men lagrene tilhørte nå den allierte hær. Både i avisene og på separate oppslag ble det innskjerpet at tyveri var tyveri – også når det gjaldt «tidligere tysk eiendom».

I første omgang arresterte man bare et begrenset antall personer. Likevel var det ikke til å komme forbi at det ble begått noen få feilgrep. Delvis var dette fordi rettsvesenets folk hadde få muligheter til å kontrollere det som ble fortalt. Det gikk flere rykter og vandrehistorier i krigsårene enn ellers. Fordi man hadde lav tiltro til presse og kringkasting, trodde folk mer på rykter. Til og med et rykte om at Roald Amundsen, som ingen hadde hørt noe til siden 1929, var på vei tilbake til Norge i spissen for ti tusen eskimoer, ble fortalt og trodd høsten 1941.

Også endel av de rykter som gikk i Moss, var svært fantasifulle. I krigsårene hadde det gått adskillige rykter om forholdene på to av distriktets storgårder, Alby og Kambo nord for byen. På Alby der hilden hadde hatt flere stevner og tyske offiserer vært hyppige gjester, hadde problemet løst seg selv. Den gamle enken som hadde eid gården, var død i løpet av krigen, og nevnen som så overtok, inntok en helt annen, sterkt avvisende holdning til NS og tyskerne. På Kambo var det mer problematisk. Godscieren var fortsatt sunn og frisk og folk i distriktet ønsket «hev». Men for hva? Hans medlemskap i NS hadde vært meget kortvarig og mannen hadde ikke ellers gjort noe påviselig galt. Kanskje var det Hans S. Jacobsens misbruk av Kambo-navnet som «Kamban» som hadde gjort folk aller mest rasende. Etter alt å dømme var det knapt noen grunn til å utsette ham for den nedverdiggelse en arrestasjon i full offentlighet innebar.

Folkets krav om hevn var sterkt – og den nyutnevnte lederen for politiets landssvikavdeling, advokat Helmer Aslaksen lot seg presse. «Om vi hadde latt være, ville det jo ha hett seg at overklassen hjelper sine egne og at de rike gikk fri.» Men siden innså han at arrestasjonen hadde skjedd på et litt for tynt grunnlag.

Da «de største» NS-folkene ble arrestert i full offentlighet og brakt inn på lastebiler til Idrettens hus i Moss, hadde noen av dem sett temmelig likeglade eller triste ut. Rundt om sto folk i mengder og ropte «buu!» Det fikk enkelte til å reagere med demonstrativ

oppførsel. Olga Bjoner ble kalt «riksrøya» i jøssingkretser, hun var vel kjent fra avisene og hadde spilt en sentral rolle i NS som leder for partiets kvinnearbeid. Hun var nå blitt hentet på sin manns bondegård i Hobøl og ført til Moss på lastebil.

Og tenk, nå tillot hun seg å bli kjørt gjennom Moss som om det foregikk en parade, hun sto rolig, med armen utstrakt foran seg, slik NS-folk hadde pleid å hilse under okkupasjonen. Olga Bjoner sto ubevegelig, helt til hun nådde frem til Idrettens hus, det var som om hun ikke enset hjemmestyrkene.

«Man må si verdigheten og disiplinen er imponerende når ingen rørte seg for å slå ned det frekke kvinnfolket,» sto det neste dag å lese i *Moss Avis*, som hadde holdt virksomheten i gang gjennom hele okkupasjonstiden. Nå var den allerede politisk fullt på høyde med den nye situasjonen, ikke minst fordi Jul Sundsvik nå var tilbake i redaktørjobben. Byens to andre aviser trengte tid på å komme i gang. Men Johs. Hole og *Moss Tilskuere* klarte å lansere et fredsnummer den 1. juni 1945.

Den annen virkelig «store» NS-mann som ble arrestert i Moss, var fylkesmann Hans S. Jacobsen. Her sitter han sammen med en partifelle og en milorgkar på lasteplanet til bilen som hentet dem i maidagene 1945.

Arbeideravisen i byen fikk flere oppstartingsproblemer, for trykkeriet var ødelagt og Nils Gjersest ønsket ikke å gjeninntre som redaktør. Avisen, som snart skulle skifte navn til *Moss Arbeiderblad*, måtte derfor til å begynne med redigeres fra et hotellrom, brekkes om i Centraltrykkeriet og trykkes i Moss Avis. Pedro Edvardsen ble redaktør, og trass startvanskene, gikk det bra. Avisen var kort før krigsutbruddet blitt dagsavis og fortsatte med det nå. Opplaget fordoblet seg snart i forhold til situasjonen rett før krigsutbruddet. Folks følte nok at Moss Avis hadde fått seg et par riper i lakken. Hele det politiske klimaet i tiden bidro også til den sympatibølge som bar Moss Arbeiderblad i disse årene.

Kurt Gross kommer hjem

Med hjemmestyrkene i byen var Moss faktisk en militær garnisonsby helt frem til troppene ble dimettert, den 19. juli 1945. Det var samtidig Hjemmefronten som hadde den politiske makt i Moss. Verken i Norge sentralt eller i Moss hersket demokrati. Både byen og landet ble styrt oventra, nesten militært. Men til forskjell fra okkupasjonstiden ble de nå ledet av folk som hadde flertallets tillit.

Instruksene fra Oslo gikk ut på at Hjemmefronten også skulle oppnevne en «uplettet» politiker fra byen til ordfører. Det var ordføreren som så skulle utpeke sine medarbeidere og styre byen inntil ordinære valg kunne iverksettes og demokrati gjeninnføres.

Det ble møllearbeider Henry Jacobsen som fikk ordførervervet i Moss. Han oppnevnte umiddelbart et provisorisk, ivertpolitisk

Formannsskapssekretær Arne Kinander og rådmann Alf Herland heiser det norske flagget for første gang på mange år. Det skjedde den 8. mai 1945, på selve frigjøringsdagen. Bildet er tatt nedenfor det gamle rådhuset på Thorneeløkken. En tyskerbrakke, den såkalte *Todt brakke*, er i bakgrunnen.

Sigurd Islandsmoen kunne den 17. mai 1945 også tre inn igjen i en rolle alle i Moss var glade for å se ham i, som dirigent for kor fra Moss som sang kjære, norske sanger.

sammensatt bystyre. Mange politikere som hadde vært aktive i mellomkrigstiden, kom nå med i politikken igjen, en høyremann som Jens Fr. Galtung, arbeiderpartifolk som Emil Andersen og Birger Eriksen måtte nødvendigvis bli sentrale. Tidligere ordfører Nils Gjersteth kom også med i det hjemmefrontoppnevnte bystyret. Der spilte dessuten byingeniør Einar Mathisen en nøkkelrolle. For han hadde hatt en viktig posisjon innad i hjemmefronten.

Den 31. mai 1945 defilerte 1100 norske soldater gjennom Moss. Det var alle karene fra Milorg. Omsider var de nå blitt utstyrt med skikkelige uniformer. De stilte så opp på Nedre Torv, på parade for den engelske general, sir Andrew Thorne. Han ankom kl. 11.30, inspiserte de oppstilte mannskaper og talte til dem. Befolkningen jublet som om det var 17.mai.

De 150 karene som ikke tilhørte Milorg, men derimot lokalavdelingen av rikspolitiet, trådte først ut av tjeneste, bare 15 av dem ble i jobben i lengre tid. De politifolkene som var blitt sendt hjem fra politistasjonen i maldagene, ble snart trukket inn i tjenesten igjen, selv om det tok tid å avklare hver enkelt konkrete forhold. For svært mange av politikarene hadde jo vært medlemmer av NS. Men bare noen få hadde utført politisk arbeid. Derfor skulle de fleste med tiden få beholde sine jobber på tross av sin gjestevisitt i partiet NS.

Midt i juni kom en dansk bat, kutteren *Aage*, med gavepakker med mel, smør, egg, havregryn, polse og ost. Røde Kors foresto utdelingen. Maten skulle særlig gå til familier der forsørgeren hadde vært fange i Tyskland, sjomannsfamilier eller familier der forsørgeren var gått bort. Senere på sommeren og høsten ble endel magre unger fra Moss sendt på «fetekur» til bønder i Danmark.

Juni måned var høysesong for hjemkomster av ulike slag. Blant de mange som kom hjem fra Grini var fagforeningsmannen Walter Lyngholm. Han hadde vært der 22 måneder, men var aldri blitt helt klar over hva han var anholdt for, uttalte han til Moss Avis. Han hadde gått ned tyve kilo og var blitt meget mager. Politimennene Bjarne Markussen og Rolf Jenssen var også sterkt avmagret da de kom hjem fra leiren i Stutthof nær Danzig der opprørske politifolk hadde vært samlet.

Andre mossinger kom hjem fra andre leirer i Tyskland der maten ofte hadde vært bedre enn på Grini. De var ikke like radmagre, men mange var psykisk nedbrutt. Blant offiserene som hadde sittet arrestert i Tyskland, var Hans Mollatt, Mogens Oppegaard og Harald Egers. Fra kvinneleiren i Ravensbrück utenfor Berlin kom Signe Enger. Fra Sachsenhausen kom Victor Baugh, da han kom hjem midt i juni, var han en av de siste mossinger som vendte tilbake fra tysk fangenskap.

Bare fra Auschwitz kom ingen tilbake. Ida Ullmann kom derimot hjem fra Malmö med tre barn. Hennes hus på Varli var blitt

benyttet av den tyske havnekaptein og var i bra stand. Men hun fant sin butikk tømt, varelageret forsvunnet. Likevel valgte fru Ullmann å sette i gang på nytt fra grunnen av.

Også eventyreren Kurt Gross var på vei hjem i de dager. Han var ikke sluppet ut fra sin leir, men på sitt sedvanlige, oppfinnsomme vis hadde han klart å rømme. Siden kom han seg i land på Hvalerøyene. Derfra ringte han til Moss for å skaffe en drosje fra kaia i Fredrikstad. Men en kvinne på telefonsentralen kjente ham igjen på stemmen og varslet politiet. Dermed ble det en politibil, slett ingen drosje, som tok imot ham da han kom i land fra Hvalerbåten.

På politikammeret i Moss var det konstabel Hans Kristian Simensen som tok imot ham. Simonsen var ikke skåret for tungbåndet og minnet Gross om dengang han ville skyte ham i april-dagene 1940. «Det skulle jeg da også ha gjort,» svarte Gross. Han var ikke den som mistet fatningen, hva som enn skjedde.

Den 11. og 12. mai 1945 fortsatte arrestasjonen av landssvikere og tyskertøser. De ble brakt inn til Idrettens hus ved Moss høyere skole. De arresterte ble samlet bak på lasteplanet, og folk møtte opp for å se. I praksis ble dette nærmest en folkeforlystelse. På taket av Sæbøs Boghandel har folk klatret opp for å kunne stirre ekstra nøye på de arresterte.

«Send dem til Tyskland, hele ruklet!»

Selv om krigen var over, fienden hadde kapitulert og de siste utlendinger var i ferd med å forlate byen, tok det lang tid før folk i Moss ble ferdige med de fem årene som var gått.

Følelsene raste sterkest sommeren 1945. Da mente fortsatt mange at de hadde adskillig å hevne. Politimester Wilhelm Grundt formante riktignok folk til å overlate den slags til politiet. Men i

noen tilfeller tok folk saken i egne hender. Ikke minst gjaldt det de kvinnene som hadde hatt kjærlighetsforhold til tyskere. I mai-dagene 1945 ble flere slike kvinner oppsøkt hjemme, et par overfalt på gaten og trukket inn i nærmeste portrom. Så skar folk håret av dem der og da. Slik hadde man behandlet horer i middelalderen. Nå tilsa kalenderen at stedet var Moss og året 1945. Men samme straffemetode var i bruk.

Dette var i streng strid med politiets ordrer. Meningene om aksjonene var meget delte. «Jeg liker slett ikke den hårklippen som foregår nu, og jeg er ikke alene om det,» uttalte en husmor sist i mai. Men hun torde ikke oppgi eget navn til avisene av redsel for at hun dermed ville bli regnet som unasjonalt. En parkarbeider var mer frittalende, opptrådte under fullt navn i Moss Avis, og uttalte: «Send dem til Tyskland, hele ruklet».

Fangeleiren på Malakoff: De tidligere tyskerbrakkene ble nå brukt som oppsamlingsleir for landssvikere og ble i praksis fengsel for dem som fikk korte dommer. De «store» synderne ble sendt til Grini, som nå ble døpt om til Ilebu.

En fabrikkjente på Moss Bomullsveveri hadde mot slutten av krigen falt fullstendig for en tysk soldat som het «Jopp», men aldri fått fred for de andre fabrikkjentene. For de nynnet og sang «Jopp-eidii, Jopp-eidaa» i tide og utide for å erte henne. Men da krigen var slutt, slo de ring om sin kollega.

På mange måter var denne arbeiderjenta heldig, om hun følte seg aldri så ensom og forlatt da hennes venn ble sendt tilbake til Tyskland. For det kunne ha gått henne langt verre. Hun kunne nemlig ha blitt en blant de 146 kvinner og ungjenter fra Moss og bygdene omkring som nå ble arrestert. Mellom halvparten og tredjedelen av de som hadde hatt seksuelle forhold til tyske soldater, ble en slik skjebne til del.

Dersom en kvinne ble anmeldt av naboer og kolleger eller på forhånd var registrert av politiet som seksuelt aktiv – og smittefarlig, fikk hun nå betegnelsen «tyskertøs» og ble arrestert. Strengt tatt hadde ingen av disse kvinnene gjort noe som var i strid med loven. I Norge var det ingen lov som forbød seksuell kontakt med en utlending. For folk flest sto det likevel som om kvinnene hadde begått «seksuelt landssvik». Politiet kom da også ofte i skade for, feilaktig, å skrive «landssvik» på fengslingskjennelsen når de hentet jentene.

«Jeg tror bare jeg angrer klart på én ting under rettsoppgjøret – og det er vår behandling av tyskertøsene,» har Helmer Aslaksen uttalt. Han har rett i at behandlingen ble et stort problem både for politiet og rettsvesenet. I de tilfeller hvor det senere ble forberedt «sak» mot «tyskertøser» fordi de hadde begått andre, mindre forseelser, ble saken til slutt henlagt. Det skyldtes at kvinnene var blitt sittende «foreløpig fengslet» lengre enn noen fengselsstraff man kunne idømme dem. Derfor tok ikke politiet bryet med å følge

opp sakene. For konklusjonen ville jo bli at straffen alt var sonet. Det letteste ble å løslate kvinnene i all stillhet.

Juridisk sett var det begått urett både fra folk i Moss og fra politiet. Men ingen av kvinnene hadde innsikt eller kraft til å reagere på det som hadde skjedd. Og ingen andre hadde mot til å ta dem åpent i forsvar.

Fremmede språk og manerer

Den 2. verdenskrig førte med seg stor mobilitet og brakte mange nye ansikter, rare navn og uvante språk og dialekter til Moss. I tillegg til tyskerne kom det hollendere, polakker, serbere og russere, svensker og engelskmenn. Samlet betydde alle disse besøkende at folk i byen fikk nye venner og lærte adskillig. Men det førte også til gnisninger.

Mest populære ble engelskmennene og de svenske frivillige som deltok i de norske hjemmestyrkene. Selv om svenskene dro raskt hjem til Sverige, var det mange av dem som ønsket seg en kort ferie i Norge – for det var varmt i været og på alle måter utrolig

En hel mengde nasjonaliteter var representert i Moss ved fredsslutningen. På dette bildet fra folketoget den 17. mai 1945 sees både det amerikanske, det russiske, danske, franske og nederlandske flagget. Johs. Aareffjord er blant dem som går forrest i toget i Storgaten.

UTENLANDSKE
STATSBORGERE I MOSS
1946

Svensker	112
Danske	20
Tyskere	12
USA/Canada	6
Polakker	24
Andre	6
Statløse	5

I 1920 var det fortsatt 266 mossinger som hadde svensk statsborgerskap – og 32 tyske statsborgere bosatt i Moss. I 1946 var tallene redusert til 119 og 12. Til gjengjeld var mange polakker kommet til.

trivelig i Norge denne fredssommeren. Folk ble derfor via avisene oppfordret til å stille sine hytter på Jeløy og i Rygge til disposisjon. Og svært mange gjorde det. «Søta bror» var en kjær venn for alle i Moss denne sommeren.

Senhøstes 1944 hadde russerne rykket frem gjennom Finnmark mens tyskerne på samme tid tvangsevakuerte fylket. Det førte store mengder mennesker nordfra til Sør-Norge. I Østfold ble de samlet i leirer på Tomb, Ystehede ved Halden og på Haugetun ungdomsskole på Rolvsøy. Først da Tomb-leiren var full, ble en mindre kontingent sendt til Moss. En finnmarking, Henrik Ragnvald Jentoftsen, fikk bo på Katrinestua på Jeløy. Han skrev i en periode små dikt i Moss Avis under signaturen «en evakuert fra Finmarken». Ikke alle var like positive til finnmarkingene, men hans poetiske ytringer bidro til å skape sympati med folkene nordfra. Men i løpet av sommeren 1945 forlot nesten alle finnmarkingene byen. For dem gjaldt det å komme seg nordover og få i stand en eller annen form for bolig der nord innen høstkulda satte inn.

En rekke hollendere var i krigens løp tvangssendt til Moss. De forlot byen i juli, men de fleste rakk å skaffe seg gode venner i Moss i løpet av tiden de hadde vært i byen. Da de dro, ble det arrangert tilstelninger i Melløsparken der flere av hollenderne opptrådte. Noen få av dem likte seg så godt at de ble igjen, det kan man se på gode «mossenavn» som van Rejn, van der Dunk og Timmermann.

I Norge for øvrig var denne tiden preget av russerleire og serbiske og bosniske fanger. Sør i Rygge var det en russerleir. I Moss dominerte polakkene, som kom til å bli den største gruppen av utlendinger folk i Moss fikk å gjøre med i løpet av disse årene – etter

Noen plakater fra fredsdagene ga uttrykk for at frigjøringen skyldtes mange nasjoner, andre betonte nordmennenes egen innsats.

tyskerne. De polske gjestene var kommet ufrivillig, men ble værende lenge. Polakkene som nå ble samlet i Moss, var ikke krigsfanger, de var arbeidere tyskerne tvangsmessige hadde fraktet til Norge for å jobbe her, de fleste kom fra den polske landsbygda og var fraktet derfra til Norge med sine familier.

På Krona på Refsnes ble den tyske forlegningen nå til polakkleir med nærmere 700 menn, kvinner og barn, flest menn. Refsnes måtte etter krigen delvis betraktes som en slags flyktningeleir. Polsk politi holdt oppsyn i leiren, slik sett falt den ikke norske myndigheter til bry.

Polakkene forsto dårlig norsk og få av dem snakket andre språk lokalbefolkningen forsto. Derfor ble de betraktet med like stor skepsis som tyskerne – som hadde vært landets fiender. Og det var jo litt underlig, for politisk sett var Polen alliert med Norge. Folk på Jeløy så det ikke slik og ga uttrykk for det i mosseavisene.

Om lørdagen var det fest i leiren. Folk fra distriktet var velkomne, men få møtte opp. Derimot var det kommet ungjenter fra andre deler av landet til Moss. Noen av dem holdt seg «skjult nær leiren», het det. Dessuten mente folk det ble drevet hjemmebrenning. Både i Moss og på Jeløy gikk praten temmelig uelskverdigg. Moss Avis fulgte med i både sladder og rykter og brakte mange merkelige leserinnlegg i sine spalter. I dag gir de et lite flatterende bilde av etterkrigstidens holdninger.

Til slutt laget Jul Sundsvik en større reportasje om forholdene på Krona. I avisen ble det nå utvetydig slått fast at lørdagsmusikken var god og at polakkene oppførte seg utmerket. Om det var bråk på Jeløy natt til søndag, måtte den stamme fra egnens egen ungdom på vei over Hopperntoppen, konkluderte han.

Polskeleiren var planlagt tømt i november. I desember var det fremdeles fem hundre polakker på Jeløy. Først et stykke utpå våren 1946 ble siste kontingent sendt hjem til Polen. Men noen av gjestene lyktes bedre enn andre med å bli akseptert og knytte forbindelser til lokalbefolkningen. Gode «mossenavn» som Bartminskij, Stolanovskij, Wawrzyniak vitner om det.

Tidlig i mars 1946 ble nest siste kontingent av tyskere, hundre mann, sendt fra Rygge flyplass tilbake til Tyskland. På det tidspunkt var det bare tredve tyskere igjen nord i Østfold. Noen få ble boende også etter dette. De holdt en så lav profil at knapt noen la merke til dem.

Isfront og silkehansker

Moss politikammer hadde nå en egen landssvikavdeling. Overretts-sakfører Helmer Aslaksen ledet den og ansatte en rekke folk både med og uten politibakgrunn. Noen av dem var frivillige fra Hjemmefronten, andre var folk med spesialkompetanse i økonomi.

Et midlertidig bystyre ble utnevnt ved fredsslutningen. Mange menn med sentral betydning for Moss bys historie, ble oppnevnt. Bildet viser hele seks menn som har vært ordførere i byen og ellers en hel rekke av dem som preget Moss før og etter krigen.

I første rekke fra venstre ses møllearbeider Ole Larsen, veiformann Emil Andersen, høyesterettsadvokat Jens Fr. Galtung, den nye ordfører Henry Jacobsen, midlertidig utnevnt rådmann Alf Herland, kinobestyrer Nils Gjerseth, bestyrer Jørgen Kr. Jacobsen og forretningsfører Einar Magnussen. Stående ses fra venstre platearbeider Lorenz Karlsen, byingeniør Einar Mathisen, møllearbeider Birger Eriksen, arbeidsformann Jacob Hjorth-Eriksen, grosserer Fredrik Nilsen, kjøpmann Kristen Mjelde, ingeniør Robert Rafn, politimester Nils Liaaen og lærer Haakon Høgetveit.

De «største» krigsforbryterne var blitt arrestert alt i maidagene. Noen flere ble fengslet i tiden som fulgte. Alle ble plassert i de tidligere tyskerbrakkene på Malakoff, som dermed fikk status som landssvikleir for distriktet. I denne leiren hadde man kapasitet til rundt 180 fanger fra Moss og distriktet omkring. Rundt tredve av dem var kvinner. Vakholdet var strengt, men ikke bedre enn at «en riktig innkokt nazist» fra Skiptvet klarte å rømme.

Fangene måtte stå i stram givakt når de ble tilsnakket, men fikk ellers nokså god behandling, sto det i avisene. «Forholdene tåler overhodet ikke sammenligning med hva vi opplevde i Tyskland», uttalte en hjemvendt tysklandsfange da han fikk komme inn i leiren på befaring. Men fangene i Moss fikk nok ikke bare pen behandling. I juni ble en mengde lik gravd opp fra tyske massegraver i Trandumskogen. Moss var en av de første byene utenfor Oslo som hadde fått krematorium. Derfor ble mange av likene nå sendt fra Trandum til Moss for kremering. Fangene på Malakoff ble brukt som likbærere. Slik skulle de få øynene opp for alvoret i det de hadde vært med på, mente man. «Alle nazistene var under dette arbeide likbleke og flere av dem skalv over hele kroppen» sto det i mosseavisene den 22. juni. Etter likbæringen ble fangene kommandert i springmarsj tilbake til Malakoff.

180 landssvikfanger var likevel ikke mye. Folk var hevnghjerrige og ønsket å straffe flere enn dem man fikk sperret inne i en såpass

liten leir. Derfor ble sommeren 1945 murringens tid. Mange gjorde seg til talsmenn for det som i samtiden ble kalt «isfronten» og klaget over de mange landssvikere som de mente ble «satt fri».

Folk reagerte først og fremst på at så mange av de arresterte fikk vende hjem etter de første avhørene. Var forhør alt de skulle utsettes for? Skulle ikke forbryterne få straff? Forklaringen var at politiet bare hadde kapasitet til å sperre inne et mindre antall av de «verste». De andre som det skulle reises sak mot, trengte ikke interneres i noen leir. Folk burde likevel ta situasjonen med ro. Rundt fem hundre mossinger skulle bli tiltalt, uttalte Helmer Aslaksen midt på sommeren.

Slett ikke alle hørte på ham. I løpet av krigen var folk blitt vant med å uttrykke seg via illegale aviser. Sommeren 1945 sirkulerte det derfor et par «ulovlige» flygeblad fra «isfronten» i Moss. Hvem som sto bak dem, er ikke kjent. Men det var landssvikpolitiet som fikk gjennomgå, og folk mente at de ikke var «harde» nok.

Spørsmål som gjaldt tyskertøser og rettssaker med angiveri, sjalusi og utroskap var engasjerende. De var lette å ta stilling til og lette for folk å ha meninger om -begrunnede eller ubegrunnede.

Ofte mente ikke rettsvesenets folk at de trengte å drive særlig etterforskning for å felle en dom. I Moss som ellers i landet, begynte landssvikpolitiet med de sakene de syntes var «åpenbare» og lette å hanskes med. Midt i august 1945 kom den første landssviksaken opp for retten i Moss. En 19 år gammel kjøpmannssønn hadde to år tidligere meldt seg inn i Nasjonal Samlings ungdomsfylking. Siden lot han seg verve til tysk krigsinnsats og gjennomgikk militær-opplæring. I februar 1945 dro han til Østfronten og fikk være med på den tyske hærens siste, ydmykende nederlag. Sorenskriver T.A. Lundevall var dommer, Wilhelm Grundt nedla påstand om to års fengsel og fikk det som han ville.

En av de neste sakene dreide seg om en enda yngre gutt. Han meldte seg til «germansk landtjeneste» i 1942, 14 dager før han hadde fullført folkeskolen – og uten å spørre sine foreldre. Via NS fikk han sitt vitnesbyrd ettersendt uten eksamen, ble i Polen i ett år, vendte tilbake til Moss og ble læregutt. Men under ett år senere, i 1944, meldte han seg til skijegerbataljonen og ble sendt til Senheim i Frankrike for å få utdanning der. Den allierte frigjøring av Frankrike var da alt begynt. Unggutten ble derfor sendt direkte til de kampene mellom Tyskland og Sovjet som foregikk i Finland. Han rakk ikke å være med på mange skuddvekslinger før krigen var over. Medlem av NS hadde han aldri vært. Det var hevet over tvil at han hadde ytt bistand til fienden. Hans alder tjente på den annen side i formildende retning, mente dommeren. Gutten ble derfor dømt til halvannet år fengsel og ti måneders «rettighetstap». Hva han der tapte, var litt uklart. Det var ennå fire år igjen til han ble myndig.

Denne høsten var det minst en landssviksak i uken i Moss. Tarald A. Lundevall dømte i de fleste sakene, men det var ulike

En gjeng glade, unge mossinger er her avbildet den første eller annen 17. mai etter freden – enten i 1946 eller 1947. Bildet er tatt ved daværende Nedre Torv og vi ser fra venstre Hallvard Tønnesson, Bjørg Wellesz, Ivar Bolin, Hans Jacob Scheel, Adolf Upsahl, Inger Johanne Skaarnes, Fredrik Bolin, Sølvi Thorgersen og Astrid Ullmann.

menn som førte påtalen. Helmer Aslaksen, Leif B. Røsholdt og Wilhelm Grundt gjorde det i flertallet av sakene i Moss.

Å være påtalemyndighet var på mange måter en populær oppgave, for anklagerne representerte på en måte folks behov for å sette landssvikene «på plass». Det var langt mindre populært å være forsvarer. Den som påtok seg en slik oppgave, fikk lett ord på seg for å tilhøre «silkefronten», som man gjerne sa. En kjent revysang fra perioden om «herr Silke» oppsummerte den folkelige oppfatning av dem som ville opptre forståelsefullt og mildt. Implikasjonen var gjerne at slike folk helt generelt også hadde en bløt karakter. Advokatene Jens Fr. Galtung og Helge Kleven førte flest forsvarssaker i Moss, og begge opptrådte meget profesjonelt og saklig. Likevel fikk også de høre hentydninger om at de brukte silkehansker.

Historieforfalskning?

Det var ingen fordel om ens sak ble dømt tidlig i rettsoppgjøret. For de første landssviksakene fikk mer omtale og ble normalt straffet strengere. Med tiden var det som om både de påtalende og de dømmende herrer ble trette, og som om sinnet gikk over, både blant dommere og folk flest.

Etter hvert kom man likevel i gang med noen av de større sakene. De neststørste sakene omfattet ordfører Aksel Disch Wallenborg, én politimann, én høyere kommunefunksjonær, én pressemann og fire næringsdrivende. Bare én kvinne ble regnet som «storvilt» i Moss. Alle andre landssviksaker i Moss, var, målt i antall avhør, papirer og dokumenter, for småsaker å regne i nasjonal sammenheng.

De mellomstore sakene, var ofte av en slik karakter at påtalemyndighetene tidlig kunne slå fast at de ville resultere i straff. Likevel tok det lang tid å forberede dem, særlig i de tilfellene der man samtidig mente det var begått «økonomisk landssvik».

Ved årsskiftet 1945-1946 overtok Leif B. Røsholdt landssvikavdelingen etter Helmer Aslaksen. På denne tiden var avdelingen på sitt største og telte hele 36 personer. Men mye av arbeidet gikk raskt. Det kunne også avleses i tallet på fanger på Malakoff. Til å begynne med hadde det vært 150 fanger der. Siden steg tallet. I januar 1946 var det 82 fanger i leiren. Men hele trede mann var opptatt med å passe dem i egenskap av fengselsbestyrer, fengselsbetjenter, kjøkkenpersonale og vakter. Det ville bli adskillige penger å spare om man la ned leiren og overførte fangene til Halden, Trøgstad og Utne ved Fredrikstad, uttalte byens nye politimester, Nils Liaaen i februar 1946. Kort etter ble Malakoff nedlagt som landssvikleir og fangene sendt sørøstover i fylket.

Da sommeren 1946 opprant, viste det seg at landssvikavdelingen ved Moss politikammer hadde etterforsket 1544 saker. Rundt tredjedelen av dem gjaldt folk fra Moss og Jeløy. Av disse var bare 88 saker så grove at fengselsstraff var blitt eller kom til å bli resultatet. Mesteparten av rettsoppgjøret var dermed fullført. I juli 1946 ble landssvikavdelingen ved Moss politikammer oppløst og bare et par mann fortsatte siden å arbeide videre med de tyngste og vanskeligste sakene under overoppsyn av politimester Nils Liaaen.

Den største saken i Moss var saken mot Hans S. Jacobsen. Den sto selvsagt i en klasse helt for seg selv. Etterforskningen, utredningene og rettsmøtene tilknyttet Hans S. Jacobsens mangfoldige virksomhet skulle pågå i en årrekke, dokumentmengden i hans sak utgjør det halve volumet av alle andre landssviksaker i Moss til sammen. Som fylkesmann fikk han en relativt god attest. Som ideolog og skribent måtte han tåle sterk kritikk. Hans skips-

meglerfirma hadde vært i gang under hele krigen. I tillegg hadde han drevet et spedisjonsfirma som het Foldenspeed. Forholdene i disse firmaene måtte han nå også stå til rette for. Men var det nødvendigvis slik at han hadde opptrådt like «ille» som bedriftsleder som politiker?

I tillegg til bøter og adskillige beslag i familiefirmaet fikk han åtte års fengsel – den nest strengeste straff i Moss – etter Kurt Gross, som fikk ti år. Men Jacobsen var ikke den som lot seg knekke. Fra annen halvdel av 1950-årene kom han i gang igjen, både som forretningsmann og politiker. Kurt Gross kom seg også vel i gang da soningstiden var over. Begge de to største «skurkene» fra krigsårenes Moss svingte seg opp igjen etter krigen og fikk bedre liv enn de «små» NS-medlemmer som ble boende i Moss, men som aldri ble tilgitt. Men historien om hvordan det gikk med Kurt Gross og Hans S. Jacobsen siden, har lite med fortellingen om Moss bys historie å gjøre. Likevel: Det sier kanskje noe vesentlig om følelsen av skjebnefellesskap mellom dem som hadde stått på den gale siden under krigen at Hans S. Jacobsen nå giftet seg om igjen – med en datter av Kurt Gross.

I 1966 utga Hans S. Jacobsen på sitt eget forlag en sterkt rosende bok om Vidkun Quisling som en engelskmann ved navn Ralph Hewins hadde skrevet. Norske historikere og politikere reagerte sterkt, og saken verserte i avisene i lang tid. Hans S. Jacobsens navn kom igjen på hele Norges lepper, og han var slett ikke den som ga seg. Da en stortingsmann kalte ham en grov forfalsker av Norges historie, gikk Jacobsen til injuriersøksmål og fulgte siden saken til Høyesterett. Slik fortsatte debatten om krigen – og om Hans S. Jacobsen.

Avisene i Moss var i all hovedsak ferdige med å skrive om både krigen og rettsoppgjøret ved begynnelsen av året 1947. I alle viktige henseender hadde Moss da lagt 2. verdenskrig bak seg. Nå var det på tide å rette blikket fremover.

Kapittel IV

Etterkrigstid

Nå skal vi høre om tiårene etter annen verdenskrig. I den perioden forandret Moss by seg, fysisk sett, mer enn noen annen gang i historien. Det kom mange nye virksomheter til byen. Samtidig hadde de fleste etablerte industribedriftene gode, ekspansive år. Behovet for arbeidskraft var stort og innflytterne strømmet til, særlig fra Nordvestlandet og Nord-Norge. Folketallet økte, mest fordi byen var slått sammen med Jeløy og utvidet. Men på 25 år etter krigen ble befolkningen likevel halvannendoblet. Og byen vokste enda mer enn folketallet skulle tilsi, for alle i Moss krevde nå mer plass.

Veinettet endret seg; det kom opp to nye broer og tunnel gjennom fjellet til E6. I sentrum forgikk omfattende riving og nybygging. Svært mange flyttet ut av sentrum og inn i hus og leiligheter i de nye boområdene. Slik vokste byen i alle himmelretninger, men mest sørover og på Jeløy. Det nye Moss, som nå ble etablert, var et moderne velstandssamfunn, en drøm fra mellomkrigsårene som nå langt på vei ble virkelighet.

Sist, men ikke minst hører det med i denne historien at Moss arbeiderparti satt trygt med tøylen gjennom hele perioden.

Henry Jacobsen, hans tid og hans menn

I Moss og Jeløy hersket det umiddelbart etter krigen en viss usikkerhet om hvem som var best egnet til å lede kommunen i fredstid.

En ting sto klart: Det måtte bli en mann fra Arbeiderpartiet. Men hvem? Nils Gjerset hadde vært både avisredaktør, ordfører og sterk mann i partiet i 1930-årene. Men han var blitt nokså gammel i løpet av krigen. Han hadde selv uttalt at han ikke orket å vende tilbake til redaktørjobben i Moss og Omegns Arbeiderblad. Så viste det seg at han ikke ble ønsket tilbake i ordførerstillingen heller.

Var han en lokal parallell til statsminister Johan Nygaardsvold? Han fikk også oppleve at ingen ville ha ham tilbake etter krigen. Nils Gjerset ble i all hast utnevnt til kinosjef, for han hadde før

Ordfører Henry Jacobsen troner her nesten som en statsminister foran formannskapet «sitt». Men det var langt fra en samstemt forsamling han presiderte for. Kommunistene hadde to representanter, Nils Brevig og Olaf Rasmussen helt til venstre på bildet. Kristelig folkeparti hadde Wilh. P.F. Wilhelmsen og H.J. Vinje-Ludvigsen, Høyre hadde Gusti Franck og Fredrik Nilsen. Men ellers var forsamlingen enhetlig. Rådmann Arne Magnussen er plassert ved Jacobsens ene side, viseordfører Emil Andersen på den annen side, formannskapssekretær Arne Kinander sitter bak ham. Videre nedover bordet sitter også folk fra Arbeiderpartiet: J. Hjort-Eriksen, Anders Johannessen, Sverre Skaug, Ole M. Johansen, Johs. Berntzen Øye, Martha Kristiansen og til slutt Alf Ludvigsen.

krigen vært med både i kinostyret og den komiteen som forberedte byggingen av Parkteateret. Å styre kinoene i Moss var en trivelig jobb, men politisk innebar det førtidspensjonering, Gjersestet forsto nok det.

Både internt i Det norske Arbeiderparti, i statsapparatet og i landets mange kommunestyre rykket yngre folk inn for å overta. Sachsenhausenfanger Einar Gerhardsen ble først ordfører i Oslo, kort etter landets statsminister. I Moss hadde man to mulige ordførerkandidater fra de litt yngres rekker. Men det ble ikke foretatt noe egentlig valg mellom dem. Det mest naturlige var å beholde Henry Jacobsen, som var blitt utnevnt til provisorisk ordfører i fredsdagene. For han hadde tillit i alle leire.

En annen mann hadde en nesten like grunnfestet stilling i partiet – Emil Andersen. Han hadde gjort politisk karriere i mellomkrigsårene og var blitt ordfører i Jeløy kommune fra 1935. Han var varamann på Stortinget, men rykket opp til «full» representant i 1936 etter et dødsfall.

Av de to var Emil Andersen den yngste – så han ble viseordfører i storkommunen. I tillegg var han formann i fylkesavdelingen av partiet. Men Henry Jacobsen var fast representant på Stortinget. Dermed var og ble han partiets nestor.

I hele femten år etter krigen innehadde Henry Jacobsen dobbeltstillingen som Moss bys ordfører og distriktets stortingsrepresentant. Etterkrigstidens Moss er derfor sterkt preget av ham. Arne Magnussen var nå tilbake i rådmannsstillingen, og var derfor også en svært viktig mann i kommunen.

Henry Jacobsen hadde bakgrunn som møllearbeider og hadde vært aggressiv og hard sosialist, dengang han sto i opposisjon til Høyre og bedriftslederne. Med makten i sine hender ble han en sindig, forsiktig administrator. I både økonomiske og politiske henseender var han av den gamle skolen og likte slett ikke å bruke penger han ikke hadde.

**KOMMUNEVALGET 1945
i MOSS**

Ca. 4700 stemmer til AP
Ca. 3050 stemmer til NKP
Ca. 1600 stemmer til H
Ca. 2200 stemmer til Kr.f.

Den største enkeltsak kommunen engasjerte seg i på denne tiden, var boligbyggingen. Boligspørsmålet hadde ikke stått sentralt i kommunen siden årene rett før 1. verdenskrig. Men nå presset det seg frem. Boligmangelen ble drøftet i avisene hver dag. Alle klaget over bolignød. I tillegg arbeidet kommunen med spørsmål knyttet til broer og veier. Men selv i slike saker ble det oppvist stor forsiktighet. For ingen av de herrer som styrte Moss, likte å gjøre noe de skulle kunne få kritikk for senere.

Men heller ikke Henry Jacobsen fulgte alltid alle regler slavisk. Om situasjonen krevde det, tok han mer hensyn til sak enn til form. Hele våren og sommeren 1946 hadde bygartneren i Moss slitt med å skape parsellene fra krigsårene om til gode gressplener igjen. En dag klaget han sin nød til Henry Jacobsen, som rådførte seg med byingeniør Einar Mathisen – og lovte bygartneren en traktor.

Men det var med traktorer som med så mye annet i etterkrigssamfunnet, restriksjonene var mange og ventelistene lange. Derfor gjaldt det å være tidlig ute med bestillingen. Traktoren ble derfor bestilt før penger var bevilget. Og en dag sto traktoren der.

På vårparten det følgende år kom budsjettet opp i bystyret. Da tok Karen Asting fra Høyre ordet og påpekte at den traktoren hun kunne lese at det var oppført midler til, alt var tatt i bruk – hun hadde selv sett bygartneren kjøre rundt med den dagen i forveien! Og hvordan kunne egentlig Moss kommune tillate seg å kjøpe en traktor før det var bevilget penger? «Jaa, det er nok mulig det finnes en traktor,» svarte Henry Jacobsen og trakk litt på det. «Men betalt er den i hvert fall ikke.» Kanskje var det sannheten. For i det rasjonerte etterkrigssamfunnet kunne også kommunene rett som det var, bruke «valutamangel» som gangbar unnskyldning, om det trengtes.

Når det gjaldt stil og fremtreden, var det stor forskjell på den nøkterne ordfører Henry Jacobsen og rådmann Arne Magnussen med sin sans for taler og formaliteter. Men Arne Magnussen var som Jacobsen forsiktig med penger. Og de to snakket mye sammen helt uformelt. Dermed ble det tatt mange viktige beslutninger i disse to herrers høyst private samtaler. Byingeniør Einar Mathisen og varaordfører Emil Andersen var de menn de begge rådførte seg med. Dermed ble det i lunsjpausene på rådhuset, ikke i Moss bystyre at Henry Jacobsen og hans menn tok flest viktige avgjørelser om byens ve og vel.

Fremtidsvisjoner

Varaordfører Emil Andersen skilte seg fra Henry Jacobsen på flere måter. Han hadde mer humor og større visjoner. Ikke minst var han aldri redd for å redegjøre i det vide og brede for sine drømmer.

Slepebåten Høvdingen kommer sørfra inn i Kanalen med tømmer til Cellulosefabrikken på slep.

I november 1946 holdt Emil Andersen et interessant og meget godt besøkt foredrag i Søndre Jeløy Vel. Emnet var «Det nye Moss og det gamle Jeløy.» Og viseordføreren snakket begeistret om Moss og Jeløy som en veletablert enhet og la fryktløst ut om den fremtidsby han så for sitt indre øye.

Det nye Moss skulle bli en by med 50 000 mennesker og ville bli preget av både nye boligstrøk og ny industri. Gamle, forfalne boområder som «Berja» og Krabben måtte man kvitte seg med fortest mulig. Til erstatning skulle kommunen reise en tidsmessig boligmasse med utgangspunkt i «Orkerød haveby» og andre områder på Jeløy. Emil Andersen snakket om åpne torv og plasser og om en friluftspark som skulle strekke seg fra Balaklava over Bellevueåsen til Torderød og argumenterte sterkt for at Moss måtte gjenerobre noe av den gamle strand- og fjordkontakten.

Det var mange nye og store tanker i hans foredrag. Men det var flere i salen som både mumlet og kastet ironiske sideblikk til hverandre. For faktisk og praktisk lå Emil Andersens visjoner langt foran flertallet av hans publikum. I forsamlingen satt det stort sett Jeløy-boere. Blant dem var det mange som i mer enn ett år hadde kjempet hardt mot en fortsatt enhet mellom de to gamle kommunene Moss og Jeløy. Nå hadde de akkurat tapt kampen. Det betydde slett ikke at de lot seg begeistre av viseordføreren grandiose visjoner om det «nye» Jeløy.

Alt den 17. juli 1945 hadde Moss midlertidige bystyre nedsatt en komité for å se på spørsmålet om fortsatt enhet mellom Jeløy og Moss. De toneangivende der var tidligere ordfører Nils Gjersteth, den sittende ordfører Henry Jacobsen og gårdbruker Anders Ellingsen fra Gashus. Sist i september 1945 uttalte komiteen at de enstemmig gikk inn for å opprettholde fellesskapet. De gjorde til et hovedpoeng at det hadde hersket en «kontinuerlig» vilje til dette i begge de to kommunene helt siden 1934. Alle kommunens

fagsjefer uttalte seg deretter for fortsatt enhet – med unntak av skoleinspektøren.

Det midlertidige bystyret gjorde senere et nokså likelydende vedtak med 51 mot 9 stemmer. Jens Fr. Galtung var blant de få som opponerte. Han ville nemlig ikke ha med Dillingøy og de indre skogsområdene ved Vansjø inn i etterkrigstidens nye Moss, for disse strøkene anså han som «unaturlige» deler av byen. Andre bystyremedlemmer ville verken ha med Gashus og Mosseskogen eller Kambo-området. Men hva skulle man da gjøre? Skulle man tvangsmessig overføre disse strøkene til Våler mot både Vålers og distriktenes egne ønsker?

Men det fantes også folk som var prinsipielle motstandere av å opprettholde foreningen mellom de to kommunene. Og sommeren 1945 ble det drevet mobilisering i stor stil for å få tilbake et «gammelt» Jeløy herred uten Moss. Slagordene slo særlig an på selve Jeløya og noen av dem som ønsket seg tilbake til situasjonen før 1943, var nok også Jeløy-bønder. Men det var også mange bybeboere på søndre Jeløy og i Krapfoss byggebelte som var med på protesten. Til sammen hadde over ett tusen mennesker stilt seg bak initiativtakerne til nei-bevegelsen, het det i en artikkel i Moss Avis. En liste med så mange navn skulle aldri bli offentliggjort, og det var nokså få navn som figurerte i avisene. Men da ryktene om protestbevegelsen og den «massive støtten» den hadde, nådde Østfold fylkesting, var de i seg selv tilstrekkelige til å forårsake et viktig vedtak der. Om høsten gikk fylkestinget imot å opprettholde sammenslutningen – med 20 mot 7 stemmer.

Hvorvidt det eksisterte noe befolkningsflertall på Jeløy mot sammenslutning, ble i den følgende tid i seg selv et debattspørsmål.

Nybygging og gjenreisning preget de første etterkrigsårene, som her, i fabrikkområdet ved Mosseelven.

FOLKETALL
FRA KOMMUNE-
SAMMENSLÅINGEN

	Moss	Jeløy	«Rygge- delen»	Tils
1930	8293	4243	2154	14690
1940		5557		16372
1946	8379	6102	2927	17415
1950				18489
1960				20602

Jeløy-patriotene hevdet regelmessig at de hadde distriktets flertall bak seg. Det «tverrpolitiske» oppropet som ble trykt i avisene inneholdt imidlertid stort sett høyrefolk og villaeiere, Joh. Fredrik Thorne, Aksel Hauge, Karen Asting og Alex Thune. Ingen av dem hadde andre jordbruksinteresser enn sin egen kjøkkenhage. Men de hevdet at de snakket på vegne av bønder som fryktet krise for jordbruket, økt landbruksskatt, ja rett og slett tap av sin jord.

Blant de folkevalgte og fast ansatte i kommunen var det på den annen side svært mange som hadde opplevd på kroppen hvor praktisk det var med kommunal enhet. Formannskapet i det provisoriske kommunestyret i Moss vedtok derfor den 27. september 1945 å opprettholde sammenslutningen – på tross av bevegelsen på Jeløy og vedtaket i fylkestinget.

Justisdepartementet hadde imidlertid innvendinger mot et slikt vedtak. De mente det var nødvendig at saken kom opp på nytt når det var valgt nytt bystyre. De krevde dessuten at saken ble drøftet av et fullt bystyre, ikke bare av formannskapet.

Høsten 1945 ble det avholdt hele to normale og «gammeldagse» valg, ett gjaldt Stortinget, et annet valg gjaldt kommunestyret. Det var all grunn til å forvente at motstanderne av sammenslutning ville sørge for å få valgt inn flere av sine folk til dette nye bystyret. Og det fikk de til. Den aller ivrigste blant dem var sannsynligvis Karen Asting fra Høyre. Hun uttalte seg i hvert fall hyppigere enn noen annen og uttrykte sterk bekymring for bøndernes stilling og den økte eiendomsskatt som fulgte med sammenslutningen. Dessuten lanserte hun med stor tyngde argumentet om at det var NS og tyskerne som hadde presset frem sammenslåingen mellom de to kommunene. Akkurat det burde, påsto hun, i seg selv være grunn god nok til å gå tilbake på saken. Det var et argument med tyngde i året 1945!

I tillegg til det nyvalgte Moss bystyre var det dessuten en hel serie av offentlige kontorer som skulle levere sin uttalelse før det kunne gjøres endelig vedtak i denne saken.

Og uttalelsene kom, den ene etter den annen. Kirkedepartementet sa at de ikke hadde noe å innvende. For kirkelig sett forelå det fra gammelt av en reell enhet mellom de to kommuner. Finansdepartementet mente at det skattemessig sett heller ikke var noe å innvende mot fortsatt enhet. Handelsdepartementet hadde for sin del heller intet å bemerke. Vassdrags- og elektrisitetsvesenet, Statens veivesen, Landbruksdepartementet og Norges Geografiske Oppmåling hørte på den annen side med i en nokså lange rekke av mindre sentrale offentlige instanser som alle uttalte seg skeptisk eller negativt. Men ofte var argumentasjonen mest prinsipiell, mange av de statlige instanser var generelt skeptiske til å innlemme jordbruksområder i en bykommune. Sett under ett forelå det ingen entydig stemning blant de offentlige høringsinstanser. Situasjonen var derfor lenge uklar.

På rådhuset i Moss mistrivdes man svært med dette. Protest-

bevegelsen på Jeløy forsøkte samtidig å bruke usikkerheten til sin fordel. Omsider offentliggjorde de en lengre navneliste. Den inneholdt 424 underskrifter. Ryktene om at den faktiske motstand var enda større, fortsatte å florere. Det var til fordel for Karen Asting og hennes folk.

I mellomtiden gikk månedene. Det tjente Henry Jacobsen og Emil Andersen på. For byråkratiets kvern malte, om det enn skjedde langsomt. Etter hvert nådde saken frem til de høyeste, avgjørende instanser.

Sist i april 1946 ble proposisjonen om sammenslutning forelagt Stortinget. Saken kom først opp i Odelstinget. Der ble sammenslutning vedtatt uten debatt. Kommunalkomiteen tilrådet så Lagtinget å fatte tilsvarende vedtak. Men der ble det debatt. Wilhelm Bredal fra Rygge talte nå skarpt mot sammenslutning. Men Henry Jacobsen fra Moss satt også på Stortinget. Og siden han talte varmt for sammenslutning, og siden saken alt var kommet svært langt, ble det vanskelig for Bredal å skaffe seg støtte. Da det kom til votering, gikk følgelig forslaget om å oppretholde sammenslutningen igjennom – mot bare ni stemmer.

I mai 1946 endte dermed mange års flørt og tre års forlovelse mellom Moss og Jeløy som en evig, uløselig ektepakt.

Etter vedtaket om sammenslåing ble så rådmann Arne Magnussen konfrontert med en erstatningssum som Moss kommune måtte betale til Østfold fylke i sakens anledning. Den var svært høy, syntes Magnussen. Men fylkesmannen, Lyder D. Bull hadde svar på rede hånd: «De har selv adskillige ganger sagt, herr Magnussen, at Jeløy er Oslofjordens perle. Og som De vet, er perler dyre!»

Hagebyer med husbanklån

Høsten 1945 ble preget av kriseløsninger på boligsiden. En rekke av de brakkene tyskerne hadde bygd, var i full fart ominnredet for å skaffe plass til de boligtrengende. «Krona» på Refsnes ble til toroms leiligheter straks polakkene forlot området. Brakkene på Klommestøen og i Østre Kanalgate samt Todt-brakken på Thorne-løkka ble tatt i bruk av folk fra Moss straks tyskerne reiste. Ja, selv fangebrakkene på Malakoff ble omgjort til sivile leiligheter da de siste landssvikfangene ble overført sørover i fylket.

Tidligere tyskerbrakker var og ble provisoriske boliger. Gjenreising og nybygging var tidens slagord. Avisene skrev daglig om husnød og behov for flere boliger. I Moss bystyre hadde man derfor store debatter om og planer for utbygging på områder der det tidligere ikke hadde vært bolighus.

Alt i september 1945 vedtok Moss bystyre de første retningslinjer for sin støtte til boligbygging. Det het nå at formannskapet ville både bevilge nedskrivningsbidrag og lånegaranti, siden ville

kommunen stille festetomter til disposisjon. Et kommunalt boligkontor ble opprettet tidlig i 1946. For nå gjaldt det å komme i gang med boligreisning fortest mulig. Arne Magnussen og Henry Jacobsen ønsket å stykke ut den kommunalt eide grunnen til byggetomter og dele dem ut etter tur til folk som var i bolignød, dersom de hadde økonomisk evne til å reise seg hus.

Den Norske Stats Husbank ble en sterk faktor i etterkrigstidens boligreisning. Den ble opprettet 1. mars 1946. Husbanken ville bidra med lån til finansieringen om husene og leilighetene ble bygd i overensstemmelse med bankens forskrifter. Henry Jacobsen satt sentralt i rådet for Husbanken alt fra starten. Den 14. mars 1946 ble Moss Boligbyggelag dannet – og kommunen deltok aktivt i byggelagets arbeid fra starten av.

Om det var flest og «størst» planer for utbygging på ubebygget, kommunal grunn, ble det samtidig også bygget i områder der det allerede var mange hus, som på Helgerød, der man fortsatt førte opp funkisboliger med to familier i hvert hus.

Det bidro også litt til utbyggingstakten at Moss bystyre i i 1947 vedtok retningslinjer for fritak fra eiendomsskatt for nyoppførte boliger. Fritak kunne gis for et tidsrom av inntil 20 år og gjaldt både husbankfinansierte og privatfinansierte boliger.

Det aller mest karakteristiske for etterkrigsårenes Moss ble derfor de mange helt nye boligstrøkene som grodde frem, for de gjorde det synlig for enhver at Moss var en by i sterk vekst, om byen enn ikke grodde fullt så eksplosivt som Emil Andersen muligens drømte om.

Emil Andersens planer om Orkerød haveby og en naturpark på Jeløy skyldtes at Moss kommune alt i 1944 hadde kjøpt søndre del

Fra tribunen på Melløs Stadion. På bildet fra 1946 ser vi Melløs gård i bakgrunnen. Arealet ble bebygget fra 1947 av, husene i Carsten Ankers gate kom opp først. På det andre bildet, tatt ett år senere, ser vi de gamle tyskerbrakkene på venstre side, fremdeles var de i bruk som midlertidige boliger. Men de første boligene ved Melløs var da under bygging.

av Orkerød av gårdbruker Ole Løversbakke. Eiendommen besto av åtti mål innmark og femti mål skog og grenset opp mot etablert bebyggelse på Jeløy.

De første tomter på Orkerød ble delt ut alt sommeren 1946. Samtidig vedtok Moss kommune å disponere deler av den kommunalt eide grunnen på Malakoff og i Melløsskråningen på tilsvarende måte. Arne Magnussen insisterte sterkt på at alle disse tomtene bare skulle festes bort på seksti år. Han anså det som det mest sosiale. Sannsynligvis så han for sitt indre øye et interessefellesskap mellom alle medlemmene av Moss Boligbyggelag. Moss kommune kunne på den annen side oppfattes som den sosialistisk innstilte «rette» arvtaker etter de familiene som i gamle dager hadde eid jorden rundt Moss.

Moss Boligbyggelags første prosjekt ble Carsten Ankers gate 7-17. Kommunen stilte her både med direkte pengestøtte og lånegaranti. Nyoppførte boliger var dessuten fritatt for eiendomsskatt i inntil 20 år – det gjaldt både de husbankfinansierte og privat finansierte boligene. Det sterke og aktive kommunale engasjement i boligreisningen på de kommunale festetomtene skulle siden foregå i en årrekke. Først i 1954 var all utbygging på Orkerød og øvre Bellevue ferdig. En fullstendig «haveby» kunne man nok ikke kalle det ferdige resultat, til det var tomtene for små og husene for forskjellige i størrelse, selv om mange av både enfamiliehusene og tomannsboligene var bygd etter arkitekt Frithjof Platous type-tegninger og godkjent av Husbanken. Til hvert enkelt hus hørte det en have – og snart bugnet det på nytt av både blomster og epletrær over Orkerød og Bellevuejordene, slik som i riktig gamle dager. Boligutbyggingen i dette området ble til slutt, i 1954, avsluttet med noen kommunalt bygde murblokker på Balaklava.

På Melløs og Malakoff foregikk husbyggingen i litt raskere tempo. Stort sett sto husene der ferdige alt i 1950. Arkitekturen

ble der litt annerledes enn på Orkerød. I samtiden kalte man Melløshusene for «svenskehus», de hadde svakt skrådde tak, men ikke fullstendig flate «funkis-tak». Slike svenskehus ble det mange av over hele Norge i disse årene, ikke minst i Nord-Norge.

Furuholtet ble kanskje Moss kommunes største boligpolitiske «nøtt». Planen var å bygge tre særlig store, frittstående bolighus i Melløs-området, «blokker», som man var begynt å si på denne tiden. De tre store bolighusene var ment å inneholde til sammen 72 leiligheter og var forutsatt ferdigstilt sommeren 1947. Moss kommune hadde her riktignok ikke festet bort, men solgt grunnen til h.r.advokat Vilhelm Scheel. Til gjengjeld skulle kommunen gi nedskrivningsbidrag og frita selskapet for eiendomsskatt for et begrenset tidsrom. Slik sett mente nok mange i kommunen også dette var sosial boligbygging i tidens ånd. Problemet var at Vilhelm Scheel var høyremann – og samtidig medlem av bystyret.

Saken kom derfor opp igjen på et kommunestyremøte. Den 20. mai 1946 reiste kommunistenes representant Nils Brevig saken og påpekte at han syntes initiativet var blitt alt for privat. I stedet ville han at byggingen skulle organiseres kooperativt og at blokkene skulle finansieres gjennom husbanken. Å snakke om «kooperativ husbygging» og husbanken skapte ikke bare vansker for Scheel.

Luftfotografiet fra 1960 bærer tittelen «Orkerød Haveby, Moss» og viser nyoppførte boliger fra de første etterkrigsårene, gruppert rundt Bellevue Idrettsplass. Glassarbeidernes boliger, som kom opp aller først, ligger vest for idrettsplassen.

Vinterbildene fra Skarmyra i 1951 og Bellevue i 1957 gir godt inntrykk av hva som foltes som «gammel» og ny bebyggelse i 1950-årene. Husene på Skarmyra fremtrer nå som etablerte, nesten litt alderdommelige. Men firemannsboligene ved Bellevue virker splitter nye og moderne.

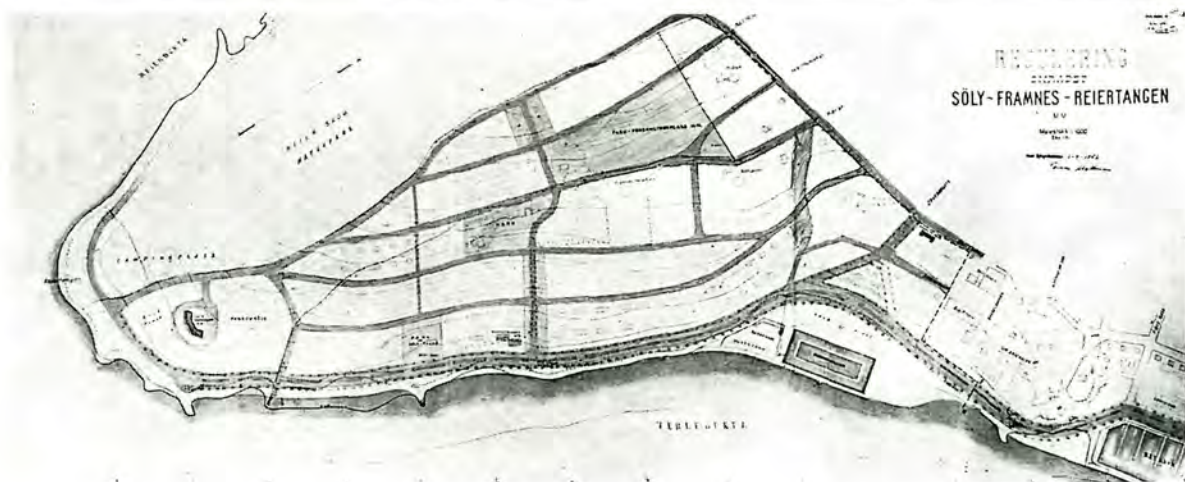
Det ga også Arbeiderpartiet et knippe problemer i fanget. Byggesaken ble derfor stående i stampe. Først i 1950 sto den første av blokkene ferdig. Men da var det til slutt Vilhelm Scheel, ikke Nils Brevig, som hadde fått sin vilje igjennom.

Selvaags første satellitt

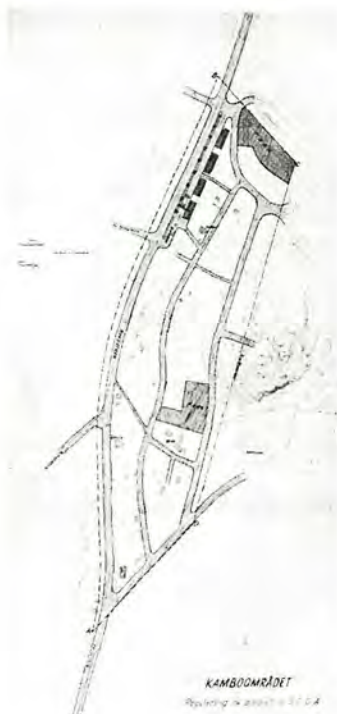
Klager over boligmangel og trangboddhet var mange i årene etter krigen. I Moss bodde både familier og enkeltpersoner innlosjert hos hverandre. Andre fortsatte å bo i tyskerbrakker i år etter år. Listene over boligsøkende var lange. Klagene på at Moss kommune ikke prioriterte boligspørsmålet høyt nok, var følgelig mange.

Derfor foregikk det også adskillig boligbygging med mindre grad av kommunal deltakelse. I 1947 sto «Sambyggs» villaby på Bellevuejordene ferdig, byggingen var organisert som et andelslag av og for glassarbeiderne – og med stor grad av dugnadsinnsats. Resultatet ble en husrekke i mur og to rekker i tre. Alle husene hadde fått skråtak og bad. Men badene var plassert i kjelleren, slik var det i mange av tidens énfamilieboliger. På Kallum bygde Helly J. Hansen A/S boliger som var finansiert med bedriftens midler. Etter hvert som disse husene sto ferdige, ble de overdratt beboerne til kostpris.

Det var ikke bare i Moss man bygde boliger i tusenvis etter krigen. Det skjedde over hele landet og både staten og de enkelte kommuner hadde boligsaken på dagsorden. Sivilingeniør Olav Selvaag var tidens urokråke i den boligpolitiske debatt. For han rykket ut med åpen kritikk av regjeringens offisielle boligpolitikk. Med det tempo og de priser de la opp til, ville boligmangelen bare øke, mente han.

To reguleringsforslag fra byingenør Mathisens kontor: De er datert 1952. Den ene planen gjaldt området fra Söly mot Reiertangen. Merk den fine restauranten som var planlagt lengst i sør. Den andre planen gjelder Kamboområdet.

Husbyggingen skjedde for langsomt, og den offentlige subsidieringen var for sterk, mente Selvaag. Hans alternativ var å bygge boliger raskt, og uten subsidier, men med en pris som var avstemt etter folks betalingsevne. I 1948 bygde han et hus på Ekeberg sør for Oslo som kostet under en tredjedel av hva de hus som ellers ble bygd, kostet. De politisk oppnevnte deltakere i Oslo Bygningsråd saumfarte så boligen. Som man kunne vente, satte de tomme len ned. Slik gikk det ikke an å bo, mente de. At størsteparten av Norges befolkning hadde boliger med langt lavere standard enn Selvaags nybygg, var irrelevant.

En tid etter fikk Selvaag lov til å foreta noen mindre justeringer på «sitt» hus. Det var en viktig konsesjon. Den satte ham i stand til å gå i gang med sin form for sosial boligbygging. Selvaags «revolusjon» besto i at han gikk ned på dimensjonene, «hans filosofi var jo at et hus ikke trengte stå i hundre år, men kunne rives og bygges på nytt,» slik oppsummerte Arne Svenning situasjonen, han var kommet til Moss som ingeniør på denne tiden – og fulgte ivrig med i boligdebatten. Selv nærhet han en viss tvil om den politikk Selvaag sto for. «To menn av hans slag ville i alle fall blitt for mye både for Norge og for Moss!»

Men det fantes bare én Selvaag. Og det skulle ikke gå mange årene før Selvaag kastet sine øyne på Moss der han hadde mange slektninger, som Hans S. og Hanna Jacobsen. I Olav Fjeld fant han en han kunne samarbeide med. Fjeld hadde selv vært byggherre for «Krona» på Refsnes. De gamle, nedslitte tyskerbrakkene ble revet en etter en, som nye eneboliger kom opp. Olav Fjeld arbeidet samtidig med å videreutvikle det underlige og pittoreske sommer-slottet Refsnes, som han hadde overtatt i 1938 og en tid hadde forsøkt å videreutvikle forretningsmessig under det storslåtte navnet «Slottsrestauranten». Først da han overlot huset og de omkring-

Reguleringsforslagene som byingenør Einar Mathisen laget rundt 1950, var mindre grandiose enn hans forslag fra 1934. Likevel er det lett å se at han tenker mange av de samme tankene fortsatt.

liggende parkanlegg til Armand Christiansen og hans sønn P. Bjørn Christiansen i 1955, ble det suksess med restaurantdriften.

Ikke alle boligtrengende baserte seg på Selvaag eller boligbyggelag. Politimannen Arne Kallum fikk stykket ut en tomt av sine foreldre på Kallum. I løpet av noen år midt på 1950-tallet reiste han så selv sitt hus, med ubetalt hjelp fra venner og kolleger. Gamle tyskerbrakker furnerte ham med gratis reisverk, brakkene på Melløs ble til gratis forskaling. Men prosessen var ikke uten problemer og frustrasjoner. Det var mangel på mye av det som trengtes. Galvaniserte spiker skaffet Kallum mange våkenetter før han fant en løsning via venners venners venner.

Mens Selvaag bygde store boligfelter og Kallum og mange andre enkeltpersoner strevde med å reise egne hjem, syslet Olav Fjeld på Refsnes med planer om å legge ut deler av jordveien til boligfelter. Lenge forsøkte han å samarbeide med Moss kommune. Men det gikk tregt, enten det nå skyldtes Olav Fjeld eller Moss kommune. Med Selvaag som partner ble det fart i sakene. Tronvik-utbyggingen i annen halvdel av 1950-årene ble Selvaags første prosjekt i Moss. Denne «satellittbyen» sto ferdig i 1958. Utbyggingen på Bergersborg var det andre mosseprosjektet Selvaags folk tok del i. Siden skulle det bli enda flere.

Mossedagene i 1947

I 1945 hadde Moss hatt «rund» fødselsdag. Det var gått 225 år siden byprivilegiene var blitt tildelt handelsborgerne mellom Mossefossen og Værå. Men sommeren 1945 hadde folk i Moss svært mye annet å stri med. Derfor forbigikk man jubileet i all stillhet. To år senere hadde byen kommet seg såpass på bena at det kunne la seg gjøre å arrangere et etterpålæg. Det mente i hvert fall rådmann Arne Magnussen, som aldri ble trett av å understreke for sine medborgere at Moss var en gammel og erverdig by.

Bildene fra Mossedagene i 1947 er tatt av forskjellige fotografer, men gir gode inntrykk av det historiske opptoget. Vi aner «Christian Fredrik» selv i vognen i bakgrunnen på det ene bildet. Blant de marsjerende soldatene ser vi Marcus Eriksen til høyre.

«Mossedagene» valgte man å kalle dette arrangementet. Den 7. og 8. juni 1947 skulle de gå av stabelen. «Moss vil – hjelp til,» lød slagordet for dagene. En hovedhensikt var å gi det moderne Moss et ansikt utad, et annet siktemål var å stimulere mossingenes interesse for historie.

Frank Berg var den gang yngste medarbeider på Arne Magnusens kontor og husker ennå godt hvor oppskjørtet rådmannen var de tre siste månedene før arrangementet. Han hadde mye å bekymre seg over. For det første holdt man på å lage en film om byen, *Moss i arbeid og fest*.

Filmen var ikke rådmannens ansvar, den ble laget av Selskabet til Moss Bys Vel i samarbeid med Moss Kinematografer. Jørgen Herman Vogt skrev mesteparten av teksten – som ble lest av Bjarne Runhovde. Bildene gir en ypperlig dokumentasjon av Moss anno 1947, på terskelen til en ny tid. Filmen viste en by preget av at arbeiderne kommer pendlende til den attraktive industribyen Moss – 300 hver dag, viste *Østfoldekspresen* og *Bastøfergen* samt byens bedrifter. Men aller mest kastet filmen blikk bakover på byens historie gjennom en veldokumentert avfotografering av byens gamle bygninger, noe J.H. Vogt jr. alltid hadde interessert seg spesielt for. Filmen ble god, den. Slik sett hadde Arne Magnusen lite å bekymre seg over.

Noe som også gjorde Magnusen nervøs, var at kong Haakon hadde sagt ja til å beære byen med et besøk. Bare to år etter fredslutningen var han alle nordmenns store helt. Det var både ærefult og hyggelig at han ville komme til Moss. Men det krevde et prikkfritt arrangement.

«Mossedagene» foregikk over to dager og ble et gedigent arran-

gement, det største i sitt slag i Norge det året. Lørdag 7. juni ble det arrangert en idrettsparade på Melløs stadion. Her fikk Arne Magnussen sin velfortjente takk. Russen kåret ham til «æresruss» av Moss, Moss Musikkorps utnevnte ham til æresmedlem.

En bilkortesje med 160 biler presenterte deretter byens næringsliv på vei inn i bilismens æra for alvor. «By og land – hand i hand» preget dette tiltaket, for mange av landkommunene nord og øst for Moss hadde samarbeidet nært med byens folk før mossedagene og var med på dette opptoget.

Det mest fargerike innslaget under Mossedagene ble et historisk opptog, iscenesatt og dramatisert av Bjarne Runhovde og Alf Herland med utgangspunkt i begivenhetene fra «det store året» 1814. Byveterinær Aimar A. Sørenssen fikk spille kong Christian Frederik, Bjarne Runhovde spilte Gregers Winther Wulfsberg. Unge og eldre fra amatørteatermiljøet i Moss var for anledningen ikledd soldatuniformer fra Napoleonstiden, utlånt fra Hærmuseet, og illuderte godt som kongens garde i 1814. Skuespillet bidro til å minne folk om at Moss for en kort tid faktisk hadde vært Norges hovedstad. Christian Frederik «selv» kom nå kjørende i en landauer med to hester. Ti tusen fremmøtte hilste ham, fire ganger så mange mennesker som det hadde bodd i hele Moss og Jeløy den gang den virkelige Christian Frederik residerte i Konventionsgården.

Fotomontasje fra Mossedagene i 1947. Byens folk og næringsdrivende i distriktenes samarbeidet godt om denne markeringen.

Men da Norges virkelige konge, Haakon, kom til Moss, var det enda flere som hadde møtt frem. Kongen hadde vært innom Son og bygdene rundt Moss tidligere på dagen. Til Moss, hans hovedmål, kom han utpå formiddagen. Først besøkte han glassverksarbeidernes nye boligområde på Bellevue og berømmet deres egeninnsats i en egen tale. Hos Ragnhild og Hjalmar Juliussen i Ole O. Lians gate avla han et personlig besøk. Siden besøkte han enkelte andre deler av byen.

Søndag kveld ble det holdt en stor middag for kong Haakon i Moss Hotell. Der gratulerte kongen ordføreren og rådmannen med dagen og takket for den hjertelige mottagelse han hadde fått. Det var gode ord og Arne Magnussen satte sikkert særlig stor pris på dem.

Kommunistenes storhet og fall

Nils Brevik, som lyktes både i å forpurre Furuholtet-utbyggingen og i å så splid i Arbeiderpartiet, var ingen hvem som helst, verken på rådhuset eller i kommunepolitikken etter krigen. Han var på en gang fullmektig på kemnerkontoret og parlamentarisk leder for byens nest største parti, kommunistpartiet.

Verdenskrig og politisk unntakstilstand hadde forandret adskillig i Moss. De færreste følte som i 1930-årene at byen var kløvet i to uforsonlige «leirer». I fem år hadde folk i Moss hatt én felles fiende. De politiske skillene innen byen føltes derfor nå mindre viktige enn før. Følgelig ble det enklere å skifte parti, både innen sosialistenes leir og mellom de tradisjonelle to blokkene i samfunnet.

Moss Høyre ble «reorganisert» tidlig i juli 1945 av Rino Thorne, Louis Andresen og Jul Sundsvik. Den unge Rino Thorne kom fra en tradisjonsrik Høyre-familie. Ingeniør Louis Andresen hadde representert Frisindede Venstre helt frem til 1935. Redaktør Jul Sundsvik hadde tidligere vært partiløs. Gamle partitravere som Jens Fr. Galtung og Karen Asting var fortsatt aktive, en vital yngre ingeniør ved navn M.B. Landstad var dessuten også i ferd med å etablere seg innen partiet. Selve «reorganiseringen» vitner om nytenkning og åpne holdninger innad i Høyre.

Det var nok nødvendig. For partiet fikk nå konkurranse på borgerlig hold. Kristelig Folkeparti som tidligere bare hadde markert seg på Vestlandet, etablerte seg nå i Moss og skulle i løpet av 1950-årene etablere seg et stabilt velgergrunnlag. En mann som direktør Mogens Oppegaard skulle gjøre partiet godt synlig i kommunepolitikken.

Kristelig Folkeparti stjal flest stemmer fra Høyre. På Jeløy eksisterte dessuten et lite lokallag av Bondepartiet. De stilte ikke selvstendig liste ved kommunevalget, men lot seg kumulere inn på Høyres liste. Trass «reorganisering» og vilje til samarbeid, ble

Høyre det parti som gikk mest tilbake i etterkrigsårene. I Moss som ellers i landet blåste det en sosialistisk vind.

1. mai-togene i de første etterkrigsårene ble gedigne markeringer. Fem-seks tusen mennesker marsjerte gjerne da gjennom Moss under paroler som «gjenreising og solidaritet – eller «for fred og framsteg.» Byens mange kor, Moss Arbeider Sangforening, Moss Arbeider Damekor og sangkoret Dovre marsjerte i egne seksjoner i toget – og opptrådte gjerne rundt i byen senere.

Moss Musikkorps, Moss Ungdomskorps og Jeløy Ungdomskorps bidro til at hele byen gjenlød av blåseinstrumenter denne dagen. Etter toget var det tale av Arne Magnussen – og deretter gratis kinobilletter til alle.

Moss Arbeiderparti hadde på denne tiden en solid partikjerne og mange støttespillere i fagbevegelsen. Men selv de mistet noe av selvtryggheten i et par år. Det skyldtes konkurranse på venstresiden. Kommunistpartiet hadde eksistert i Moss siden 1923. Men deres virksomhet hadde gitt seg få utslag under valgene. På mange av byens arbeidsplasser hadde kommunistene like fullt hatt en viktig posisjon, fordi partiets folk var sterkt engasjerte og meget kampvillige i faglige spørsmål. De hadde en godt utbygd organisasjon og «celler» ved enkelte av bedriftene. Og siden kommunistene stilte de mest radikale kravene, var det ofte lett å vinne sympati blant kampvillige arbeidere.

Krigen endret det politiske bildet. Sovjetunionen hadde tatt en hardere støyt enn noe annet land i krigen med Tyskland. De norske kommunistene hadde vært mindre kompromissvillige og mer militante enn andre motstandsfolk. Slikt gjorde inntrykk: «I

Parti mot Mossfossen: Bussen er på vei til Verket, vi ser såvidt et vindu på Konventionsgården over broen. Til høyre går veien til Moss Bomullsveveri og Bjerget.

KOMMUNEPOLITIKK I ETTERKRIGSÅRENE

Stabil makt hos Arbeiderpartiet

Valg	1945	1947	1951	1955	1959
Arbeiderp	32	31	35	35	34
NKP	10	8	4	4	3
Venstre	2	2	2	2	2
Høyre	9	14	14	16	19
Kr.f	7	5	5	4	3
	60	60	60	61	61

1945 meldte jeg meg inn i NKP. Vi hadde et ungdomslag på over to hundre medlemmer her i byen», forteller Henrik Jensen. Dengang var han så langt fra alene. Ikke minst for unge, mannlige arbeidere fremsto kommunistpartiet som et svært så seriøst politisk alternativ. I den hjemmefrontoppnevnte, tverrpolitiske Gerhardsen-regjeringen fra sommeren 1945 var kommunistene med. De var ikke bare stuerene, de var populære.

Ved kommunevalget i Moss høsten 1945 fikk kommunistene en enorm fremgang. Med hele ti representanter i kommunestyret fra høsten 1945 ble kommunistene med ett slag nest største parti i Moss. Glassverkarbeideren Olaf Rasmussen toppet listen sammen med Nils Brevig.

I et par år vokste kommunistenes popularitet. Særlig hadde de stor sympati blant arbeiderne på Moss Værft & Dokk, ved Moss Glasværk og Wilhelm Rosenvinges jernvarefabrikk, men også innen bygningsindustrien og på enkelte av tekstilbedriftene. En rekke fagforeninger reiste på denne tiden krav om samling av de to arbeiderpartiene. Men det var et krav som var vanskelig å følge. Bare på cellulosefabrikken lyktes kommunistene aldri å vinne støtte, enda de agiterte meget ivrig. De forsto aldri selv helt hvorfor.

Ved neste kommunevalg gikk kommunistene litt tilbake. Men fortsatt sto de sterkt. Siden mistet de på få år den brede støtten de hadde hatt.

Historien om kommunistenes tilbakegang fra nest største parti i 1945 til miniparti i 1950-årene handler om hvordan de mistet sin troverdighet i de bredere lag i Moss. Nasjonalt gjorde kommunistene politiske feiltrinn. Samtidig satte Arbeiderpartiet inn aktiv propaganda mot dem.

Våren 1947 foreslo Sovjetunionen felles norsk-sovjetisk forsvar av Svalbard – og fikk støtte av de norske kommunistene. Arbeiderpartiet tolket dette som om Sovjet nå prøvde å innlemme Norge i sin interessesfære – «Østblokken». Alle landets arbeiderpartistyrte aviser satte derfor i verk en serie angrep på kommunistene som potensielle femtekolonnister.

Etter Sovjetunionens innmarsj i Tsjekkoslovakia vinteren 1948, ble skytset enda hardere og Einar Gerhardsen holdt en tale på Kråkerøy med sterkere angrep på norske kommunister enn tidligere. Henry Harm redigerte Moss Arbeiderblad i noen av disse årene og var særlig ivrig i sin agitasjon mot kommunistene. Men slik Henrik Jensen husker det, var det Henry Jacobsen som var «den verste» antikommunisten i Moss.

Valget i 1949 ble et stort nederlag for kommunistene. I årene som fulgte, hadde de fortsatt sympatisører innen fagbevegelsen, særlig innen Moss Jern- og Metallarbeiderforening. Under kommunevalgkampen i 1951 bevilget fagforeningen fem hundre kroner til både NKP og AP. Men når det var valg, stemte folk likevel på Arbeiderpartiet.

Følgelig trengte ikke Arbeiderpartiet lenger å frykte opposisjon fra venstre side i politikken verken i nasjonal- eller lokalpolitikken. Det skapte en ny, trygg basis for partiet. Henry Jacobsen kunne følgelig opptre adskillig vennligere mot de få kommunistrepresentantene som satt igjen i kommunestyret. «Jeg husker han ba om å få låne barbersaker av meg i Danmark i 1952,» forteller Henrik Jensen. Tre år tidligere hadde slikt vært umulig. Jensen satt i disse årene enten alene eller som en av to kommunister i Moss bystyre.

Vedtaket ble gjort «mot en stemme» sto det gjerne i mosseavisene når det ble referert vedtak fra bystyret utover i 1950-årene. Dette ble nærmest en folkevittighet. Det var gjerne Henrik Jensens nå «ufarlige» stemme man refererte til.

Arbeiderpartiet regjerte likevel ikke eneveldig etter at kommunistene var blitt desimert. Partiet opptrådte imidlertid mer taktisk overfor det borgerlige mindretall enn de hadde gjort når det gjaldt kommunistene. Og om ikke alle viktige vedtak ble drøftet i bystyre og formannskap, ble det nesten alltid tatt uformell kontakt med folk i Høyre når man skulle ta en avgjørelse det siden kunne bli strid om. Når ordføreren og kommuneadministrasjonen hadde behov for å ta en avgjørelse litt fort, var det særlig Jens Fr. Galtung som Henry Jacobsen tok kontakt med. «Arbeiderpartiet gjorde ikke én ting etter krigen uten å snakke med ham,» har Rino Thorne sagt – med en artig spissformulering. Galtung var kommunens advokat og samtidig høyremann med lang fartstid i politikken, han kjente både byen og sitt eget parti innenfra.

For utenforstående fremsto Arbeiderpartiet i disse årene som om de hadde monopol på å drive politikk både i Norge og Moss. På den nasjonale politiske scenen hadde Einar Gerhardsen og hans folk full kontroll. I Moss fikk Henry Jacobsen og hans menn det alltid som de ville – «mot én stemme.»

Vaskemaskiner og skinnende vinduer

Da den første blokken på Furuholtet var ferdig i 1950, ble det markert med en boligutstilling. Ragnhild Z. Hanssen var formann i Moss Husmorforening og hadde hovedansvar for planleggingen av den. Utstillingen var som en åpenbaring av den moderne, hygieniske og gode tid Moss var i ferd med å gå inn i.

Barnas Uke, som Moss Husmorforening arrangerte hvert år for å skaffe penger til barnehagedriften, kostet Moss Husmorforening samlet sett mer krefter – og brakte kanskje større glede til flere i Moss. Men Barnas Uke hadde man i flere byer i Norge. Boligutstillingen var et engangsfenomen, men var nesten enestående i sitt slag og viste at det var kvinner i Moss som var like opptatt av at

Gusti Franck, her avbildet med sin mann, skoleinspektør P.H. Franck på sine gamle dager, var den aller mest markante og respekterte kvinne i Moss Høyre, Moss Kvinneråd og en rekke andre sammenhenger.

byen skulle gå foran i utviklingen av et moderne bysamfunn som planleggerne på Moss rådhus.

Boligutstillingen viste ferdig innredede stuer og kjøkken. Idealet var praktiske og greie rom. Gulvbelegget kunne være av linoleum, som var lett å holde rent, eller parkett, om pengene strakk til. Møblene skulle være få, gode og funksjonelle. I rommene praktiske, faste skap. For enhver pris gjaldt det å unngå å overlesse leiligheter med nips og pynt, som samlet støv og var vanskelig å holde rent.

Radioapparatet skulle ha en sentral plass i en moderne bolig. På veggene kunne man ha et litografi eller noen familiebilder, ellers minst mulig. På salongbordet skulle det stå noen moderne askebeger. For enda helse og hygiene var tidens slagord, var sigarett-røking ansett som moderne og avkoblende, selv for en hjemmeverende husmor.

Gardinene var viktige i den moderne bolig. De skulle være lyse og lette, så de slapp sol inn i stuen. Og vaskbare måtte de være. Den som hadde vaskemaskin, burde vaske dem ofte. Vinduene burde man pusse så ofte som mulig, det sikret sol og lys – og hindret støv og skitt. Strykejern og støvsuger var de moderne kjøkkenmaskiner familiene i Moss først skaffet seg. Men på boligutstillingen viste man også kjøleskap. Ikke mange år etter skulle de fleste få det også.

Det var ikke bare Moss Husmorforening som var opptatt av husmorarbeidet. Enigheten var stor om at det beste for enhver

Ragnhild Z. Hanssen. Mangeårig formann i Moss Husmorforening, ildsjel bak Barnas uke og boligutstillingen. Her er hun på et bilde fra våre dager.

familie var å ha en hjemmeverende husmor. Og en husmors oppgaver var mange. Hun skulle sørge for rene klær, en velstelt leilighet, sunne måltider for hele familien. Først og fremst skulle hun påse at det hersket streng renslighet. Hygienen var en hovedgrunn til at det burde bygges moderne, nye leiligheter.

Boligutstillingen i Moss i 1950 ga på denne måten uttrykk for et samlet syn på hus og hjem, kvinner og menn. Husmødrene tok sine ektefeller med på utstillingen, og de fleste av dem var like begeistret over det de så. Alle var enige om at husmoren, og hun alene, skulle ha ansvaret innendørs i de nye, moderne hjem som nå ble bygd i periferien av den gamle bykjernen i Moss.

Akkurat i år 1950 forelå en arbeidsundersøkelse som Norges Husmorforbund hadde tatt initiativ til. Den fortalte at en husmor gjennomsnittlig brukte tre timer daglig på rydding og rengjøring, to og en halv time på innkjøp og matlaging, to timer på reparasjon, vedlikehold og egen produksjon av klær til familien – og dessuten rundt en time på barnestell. For mødre med småbarn stilte akkurat dette seg annerledes.

At husmødrene var i ferd med å få det langt bedre enn før krigen, var Moss Husmorening enig i. På et moderne kjøkken gikk en kvinne flere kilometer kortere om dagen enn før. Det var fordi skap og kjøkkenmaskiner ble kjekt og greit plassert i nærheten av hverandre. Som vaskemaskiner og støvsugere gjorde sitt inntog, medførte også de besparing av tid. Desto mer energisk kunne husmoren konsentrere seg om å holde sitt hjem skinnende rent, blankt og hygienisk. Det ville gi sunne og sterke barn, ja rett og slett et bedre samfunn.

De politiske ledere på rådhuset var enige i alt dette. Men de konsentrerte seg mindre om gardiner og vinduspuss og mer om å tilrettelegge de ytre rammene for at hjemmene i Moss skulle bli slik som boligutstillingen la opp til.

Karen Asting var nok både den mest taleføre og den mest politisk bevisste kvinne fra Jeløy de første etterkrigsårene. Hun var også sentral både i Sanitetsforeningen og Husmorforbundet.

Aktive kvinner

Om den hjemmeverende husmor var 1950-årenes ideal, var det mange kvinner som var vel kjent og godt synlige i Moss i etterkrigsårene. Martha Kristiansen var en av de få kvinnene i Arbeiderpartiet som gjorde seg bemerket. Hun satt i formannskapet i noen år, men verken hun eller andre av kvinnene i partiet, evnet å hamle opp med sine mannlige partifeller.

I Høyre slapp kvinnene langt bedre til, kanskje fordi de var så mange. I kommunepolitikken deltok både fru Astrid Løken og lærerinnen Ragnhild Blegen. Den meget taleføre enken fra Jeløy, Karen Asting, ble i noen år hyppigere sitert for sine utspill og uttalelser i kommunestyret enn nesten alle de mannlige politikerne.

En annen av Høyres kvinner utøvde derimot den største direkte innflytelse over sine medsøstre i Moss. Det var Augusta, eller «Gusti» Franck, som hun ble kalt, den sterke, lille kvinnen som var gift med skoleinspektøren i byen.

Høyre hadde også på grunnplanet et sterkt kvinneinnslag. På grunnplanet i lokalorganisasjonen i Moss utgjorde kvinnene seksti prosent av medlemmene. Et stykke på vei må dette ha vært på grunn av innsatsen til kvinnene i partiet. Særlig hadde Gusti Franck en enestående evne til å mobilisere kvinnene i distriktet.

Fru Franck var fra Kristiansand, stammet fra en gammel embedsmannsfamilie, ja, hun var i slekt med selveste Henrik Wergeland på morssiden. Gusti Franck hadde imidlertid skaffet seg lærerutdannelse og giftet seg med en annen lærer. Lærerparet kom sammen til Moss i 1921. Og i årenes løp skulle begge sette preg på den by de kom til, han mest i kraft av sin lærergjerning, hun gjennom Høyre – og kvinneorganisasjonene.

Gusti Franck var diskret, vennlig og beskjeden. Likevel var det ingen som noen gang var i tvil om hennes sakkunnskap eller vurderingsevne. Hun var bevandret i litteratur og musikk og hadde greie på matlagning og håndarbeid, men pralte ikke med noe. Hennes personlige egenskaper og gode kunnskaper gjorde henne populær i kvinnekretser. Derfor var hun en naturlig formann både i Moss Kvinneråd, sentral i bystyret og aktiv i kulturlivet. Hun hadde en poetisk åre og skrev sanger og prologer ved en rekke anledninger. Og når hun oppfordret kvinnene i Moss til å stemme Høyre, gjorde det sterkt inntrykk.

Hennes mann, P.H. Franck, ble til slutt skoleinspektør. Men om de begge var godt likt i byen, levde de så langt fra på noen stor fot. Kanskje var det godt. Slik ble ikke Gusti Franck noen konkurrent for direktørfuene i byen når det gjaldt å avholde selskaper. Desto lettere var det å godta hennes lederskap – i foreningslivet.

Kultursamarbeid

De mest idrettsorienterte kretsene i Moss markerte overgangen fra fem krigsår til fredelige tilstander med en storstilt masse-mobilisering, en «fredsmarsj», som gikk av stabelen i september 1945. Hensikten var å få flest mulig deltakere på en fem kilometers marsj uten tidtaking. I Moss deltok hele 5590 mennesker.

Krigen hadde lært mossingene hva samhold kan bety. Det preget ikke bare politikken, men også organisasjoner innen idrett og kultur. Det gamle skisma mellom borgerlig og arbeiderkultur var i ferd med å overvinnes rett før okkupasjonen. Da krigen var over, følte det med ett helt unaturlig å tenke i de gamle tankebanene om «borgerlig» og «arbeider»-kultur.

Hopprenn i «Arnebakken» i Nesparken i 1954. Rådmannen var ikke akkurat skihopper, men var Nesparkens entusiast nr. 1.

I 1946 ble Moss Sang- og Musikkforeninger stiftet som et resultat av den fellesskapsfølelse og vilje til samarbeid som da eksisterte. Ifølge sin formålsparagraf skulle de fremme både sang og musikk generelt – og bidra til å utvikle samarbeidet mellom medlemsforeningene.

Akkurat samme år ble Moss Idrettsråd gjenopprettet. Arbeidet der hadde da ligget nede noen år. Initiativet lå nå hos folk som tidligere hadde representert «arbeideridretten». Og dermed gikk Moss Fotballklubb, Moss Idrettslag, Herulf, Rapid, Sprint og en rekke andre klubber sammen i dette rådet.

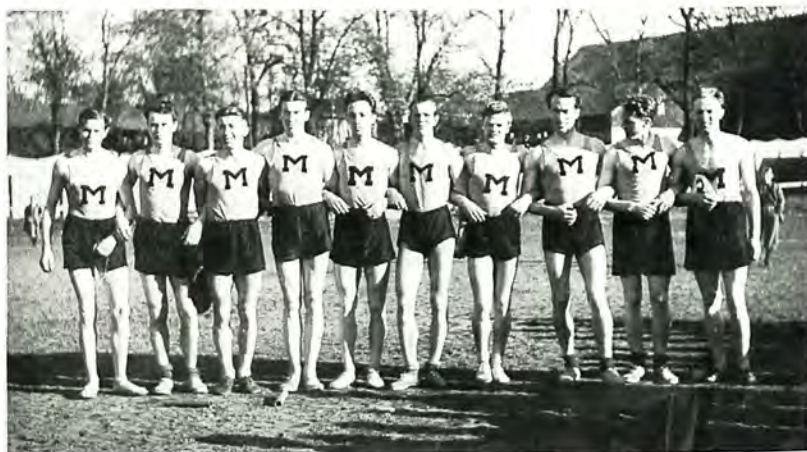
Målt i antall aktive var det like mange idrettsutøvere i Moss som før. Men tallet på klubber gikk ned. Det skyldtes først og fremst at viljen til samarbeid ble større. Alt før krigen, den 11. oktober 1940, var Jeløy AIF og Sprint gått sammen. Etter krigen var det ingen som tenkte på disse to klubbene som annet enn én: Sprint-Jeløy. I 1947 gikk også Hoppørn Skiklubb inn i samme klubb. Dermed var det i praksis bare én stor idrettsforening på Jeløy, og den drev både fotball, bandy og skitrening. Bellevue idrettsplass og Lille Refsnesbakken var to naturlige aktivitetssentre; den minste av de opprinnelig to hoppbakkene på Jeløy ble utbygget og istandsatt i slutten av 1940-årene, den største bakken ble det for kostbart å gjøre noe med i et område så solrikt og snefattig.

I mai 1950 gikk også turnerne i Herulf og Moss Turnforening sammen. Dermed hadde man bare en turnforening i Moss. Det mest oppsiktsvekkende forsøk på å utbygge idrettssamarbeidet skjedde i 1951, da ble det arbeidet nokså aktivt med planer om å slå de tre «store» fotballklubbene Moss, Rapid og Sprint-Jeløy sammen til én. Det var nok for revolusjonære tanker for mange.

Vinterbildet viser hopprenn i Lille Refsneskollen i 1946. Bakken ved Refsnes lå vestvendt, 7-800 meter fra Stranden på Jeløy. Bokstavene HSK på hoppkanten vitner om at det var Hoppørn Skiklubb som arrangerte rennet.

Løperteamet fra Moss Idrettslag er oppstilt i Moss under en trening før Holmenkollstafetten, kan det se ut til, bl.a. av stafettpinne foran på bildet. Mange av de samme karene går igjen på et samtidig bilde fra Bislett. Vi ser to brødrepar på bildet, de to høyeste av karene er brødrene Eyolf og Halvard Christoffersen, helt til venstre ser vi Walter Edfeldt, mens Allan Edfeldt står midt på bildet. Ørnulf Ree står som nummer tre fra venstre og Asbjørn Tonholt og Hans Jørgen Ness står lenger mot høyre.

I løpet av 1950-årene svant mye av samarbeidet i regi av Moss Idrettsråd hen. I 1955 ble rådet midlertidig nedlagt. Det stanset, i hvert fall for en tid, alle videre planer om å slå sammen flere idrettsforeninger.

Brytere og skjønnhetsprinsesser

Moss Skiklubb arbeidet i 1950-årene sterkt for å fremme idrett i mer bred forstand enn den som var innrettet mot de store mesterskap. Sammen med Moss Avis hadde skiklubben tatt initiativ til å lage «turpass» før krigen. I etterkrigsårene trakk disse turpassene stadig flere mossinger ut i skog og mark. I 1956 startet man med «Søndagens løype». Og i gode skivintre ledet det tusener av mossinger til nye deler av Mossemarka. Siden ble disse initiativene fulgt opp med merking og istandssettelse av et stadig større løypenett av Knut Lindman og hans løypegjeng. I årenes løp utførte de et bemerkelsesverdig arbeid som har økt naturgleden og bedret skiferdighetene i brede kretser i Moss.

Den idrettsmann folk i Moss kanskje beundret aller mest i 1950-årene, var Bjørn Kiserud. Han hadde som ung spilt fotball i Rapid og gjort seg positivt bemerket der – og var med laget på å bli norgesmester i juniorklassen et år. Men som lettungvekter, senere tungvektsbryter høstet han sine største triumfer, han ble norgesmester hele elleve ganger og ble belønnet med kongepokalen to ganger. Men like fullt fortsatte han å ta seg tid til å følge opp Rapids innsats og deltok fortsatt ofte i deres kamper. Det brakte styrke og tyngde til laget og inspirerte lagkameratene.

I 1948 slapp Moss Roklubb damene inn i sine båter. De kvitterte for dette nesten umiddelbart. Alt i 1949 vant de to norgesmesterskap. Etterkrigsårene ble preget av at kvinneidretten vant frem. Av

særlig stor betydning for Moss ble det at Moss kunne gjøre seg bemerket i den idrettsgren der kvinnene hadde vært lengst med – turnsporten.

I 1952 ble det for første gang arrangert individuelt NM for damer i turn. Det markerte et gjennombrudd for norsk kvinneidrett og ga samtidig Moss god reklame som idrettsby. Norges mesterskapet foregikk nemlig i Idrettens hus. Og en syerske fra Østfold Porteføljefabrikk i Moss fikk bronsemedalje i A-klassen.

Fra gammelt av hadde turn vært en aktivitet med appell til både kvinner og menn. Men forskjellen mellom kvinnelig og mannlig gymnastikk hadde vært stor. Mens herrene tidlig hadde utviklet et prestasjonsorientert, individorientert og atletisk turn, hadde kvinnes øvelser artet seg som bevegelsesgymnastikk for store grupper, med tiden under ledsagelse av musikk. Men nå fikk om-sider også kvinnene lov til å konkurrere individuelt.

Norveig Karlsen var et balansefenomen, her er hun på bommen, meget elegant og behersket. Jorunn Kristiansen ble etter noen år som turner bedre kjent for annet enn idrett.

Våren 1959 ble Jorunn Kristiansen Miss Norway og plasserte seg samme sommer som nummer to i Miss Universe-konkurransen. Siden giftet hun seg med den amerikanske filmskuespilleren Barry Coe – i Moss. Dette amerikanske pressebildet er knipset i Parkteateret da Jorunn Coe fikk en gave fra sin hjemby. Bildet kom på trykk i magasiner verden over.

Den første betydelige kvinnelige turner i Moss var altså samtidig en nasjonal pioner. Hun var 30 år, beskjeden og mørkhåret – og het Norveig Karlsen. At hun var best i Moss, var det ingen tvil om. At hun skulle gjøre det så godt var nok overraskende for henne selv, men ikke for trenerne. Rådmann Arne Magnussen og ordfører Henry Jacobsen var på sin side glade for at de på forhånd hadde planlagt å gi en lunsj for deltakere, dommere og stevneledere. Norveig hadde gitt dem mer å feire.

Norveig Karlsen satt til daglig bak symaskinen sammen med tre kvinner på den lille fabrikken der hun arbeidet. Om kveldene trente hun, to ganger i uken reiste hun til Oslo for å trene ekstra. Så ble hun tatt ut som en av de tre norske kvinnelige deltakerne i OL i Helsingfors. Der hadde hun få muligheter til å hevde seg i toppen, for østeuropeerne hadde gått foran med kvinnelig eliteidrett. Norske aviser karakteriserte likevel nettopp Norveig som «nesten sovjetisk» – det var ment som et kompliment. Stilkarakterene hennes viste da også at hun var beste norske turndeltaker.

I årene som fulgte, gikk det litt i bølger med kvinneturn i Norge. Men Moss var stadig med. I junior-NM i 1957 stilte Moss med 3 av 14 deltakere. Dette var første gang Jorunn Kristiansen gjorde seg bemerket i turnsammenheng. Alt året etter visste hele turn-Norge hvem hun var, for under landsturnstevnet i Trondheim ble hun kåret – ikke til stevnets beste turner, men til den

vakreste da hun ble «turnprinsesse 1958». Men Jorunn Kristiansen kunne mer enn å vise seg frem: Samme høst var hun med på juniorlaget fra Moss og vant NM. Men hun fortsatte ikke med turn. For snart fant hun seg andre arenaer å konkurrere på, forlot turnsporten – og til slutt også Norge.

Helseproblemer

Allerede siste krigsår hadde man startet skjermbildefotografering i Moss. Og i de første årene etter krigen fortsatte bekjempelsen av tuberkulosen langt mer effektivt enn tidligere. «Når jeg gikk hjem for dagen kl. 15.00 hadde jeg fotografert 20-30 pasienter – og visste at jeg hadde gjort noe beviselig nyttig,» uttalte fylkeslege Harald Bjelke mange år senere. Røntgenapparatene gjorde både oppsporing av smittebærere og forebyggende arbeid nå langt mer effektivt.

En viktig helseinnsats i etterkrigsårene ble satt inn på bedriftsnivå. For bylegen, fylkeslegen og flere andre leger i byen ble nå tilsatt som bedriftsleger ved de største bedriftene. Forebyggende helsearbeid var dermed i fremgang. På byens helseinstitusjoner var belastningen derimot for stor. Moss Fødehem var særlig belastet de første årene etter krigen, da barnekullene var ekstra store. I 1945 ble det født 424 barn i Moss, 240 gutter og 184 jenter, året i forveien var det født bare 371 barn. Oppgangen var betydelig, og gjennom tre-fire år ble det født flere barn hvert år enn noen gang tidligere i byens historie.

På Moss sykehus var det også trangt om plassen. Murbygningen i Vogts gate som rommet sykehuset var bygd i 1914. Sykehuset hadde i årene før krigen, stadig kjøpt nytt utstyr og var dermed så bra utstyrt at det tilfredsstilte etterkrigstidens krav. Med plassen var det verre. Dersom sykehuset skulle kunne tas i bruk også for kirurgiske inngrep, måtte det utbygging til – og det forholdsvis raskt. Søren Kalsnes, som ble tilsatt som ny overlege i 1949, satte umiddelbart i gang med ominnredninger. Men når sykesalene ble tatt i bruk til kontorer og laboratorier, ble det færre og færre sengeplasser for de syke.

Sykerommene var opprinnelig bygd med «tosengs dybde». Etter som det ble for få plasser, lot det seg gjøre å øke sengemengden. I tillegg hadde man alternativer når det gjaldt å plassere pasienter. De trebygningene nede ved Kanalen som hadde representert 1800-tallets sykehus i Moss og som hadde gitt navnet til Sykehusgata, ble pusset opp og satt i stand i 1949. Tanken var at de skulle kunne fungere som epidemilasarett under overoppsyn av stadsfysikus. Fremdeles var både epidemifrykten stor i Norge og sterkt smittsomme sykdommer en aktuell helsetrussel. Inntil videre fikk Moss sykehus lov til å disponere sengeplassene der, mot uttrykkelig løfte til stadsfysikus om å tømme salene på dagen om Moss skulle bli rammet av en epidemi.

Moss sykehus før ombygningen – og samme bygning i ny og helt forandret utgave.

Sommerstemning fra Kanalen, Epidemilasarrettet til høyre. Helt til venstre ser vi Kanalkafeen.

Og om kampen mot tuberkulosen var i ferd med å vinnes, demonstrerte året 1951 for alle at andre sykdommer også var farlige. Polio rammet nemlig Moss. Mange ble syke og tallet på døde ble «altfor høyt», påpekte legene nøkternt. Heldigvis disponerte Moss en jernlunge – gitt til sykehuset av Røde Kors. Like heldig var det at man hadde epidemilasarrettet. Uten lasarett og jernlunge ville byen vært enda verre stilt. Og polioepidemien skapte forståelse utenfor selve helsevesenet for at Moss trengte mer sykehusplass.

Løsningen kom derfor fort og uten komplisert saksbehandling. I løpet av det følgende året bygde man rett og slett to nye etasjer opp på det eksisterende sykehuset. «Offisiell byggetillatelse fikk vi først etter at taket var lagt på,» fortalte Søren Kalsnes senere, han var hovedmannen bak påbygningen, som ble fullført i 1953.

De to nye sykehusetasjene ble tatt i bruk til kjøkken, vaktrom og dagligstue. Dessuten skulle én etasje fungere midlertidig som søsterhjem inntil et eget bygg ble ferdig til det bruk. Først i 1961, etter lang tids venting, sto det ferdig et søsterhjem ved Melløsparken. Først da kunne man frigjøre en etasje og foreta en påkrevet administrativ omdanning av sykehuset. Nå fikk Moss separat kirurgisk, medisinsk og røntgenavdeling, hver med sin overlege.

Utover 1960-tallet føltes ikke desto mindre sykehuskapasiteten vel så begrenset som før. Sykehusets nedslagsfelt ble større, og både i Moss og ellers i samfunnet steg kravene til sykehusstandarden. Noe måtte gjøres. Men hva?

Planer om et helt nytt sykehus hadde svirret rundt i kommunale og fylkeskommunale dokumenter siden 1947. De fleste av planene gikk i retning av å føre opp enda et nytt bygg på sykehusets egen tomt i Vogts gate. Nybygg i Melløsparken ble også vurdert. Men mens alternativene ble utredet, vokste sykehusbehovet. Først etter mange år og adskillige kilo med dokumenter skulle kravene fra menigmann om et bedre sykehus få såpass styrke at de ble hørt – også utenfor Moss.

Strømbrudd og fallskjermstilke

I etterkrigsårenes Norge var det knapt om luksusartiklene. Sverige bugnet av flotte dresser, silkestrømper, hermetikk og frukt. «Vi trodde ikke våre øyne,» sa folk når de kom tilbake. Moss hadde nok vært lite fysisk rammet av fem års krig og okkupasjon. Men påkjenningene hadde vært mange. Maskineriet på byens bedrifter var nedslitt, byens forretninger hadde til dels tomme lagre – og fikk ikke fylt dem heller. I Norge var det fortsatt rasjonering og varemangel.

Fra Moss var det ikke lang vei over til Sverige, så de fleste familier dro både titt og ofte. Men siden det var rasjonering og matmangel i Norge, var importen strengt tatt ulovlig. Men de fleste visste råd. Oppfinnsomhet hadde man lært under krigen.

Noen unggutter fra Moss lånte bil og brakte med seg en gammel koffert. Den fylte de opp med dresser, skjorter – og ananas. Mens tre dro tilbake over grensen i bil, svømte den sprekeste over Svinesundet – med kofferten balanserende på fire gummihjul. En annen mossefamilie tok sin ettårige datter med seg i bestefarens bil, la ungen oppå alle matvarene og sa «hysj» til tollerne idet de passerte Svinesund. Svært mange mossejenter var magre da de dro over til Sverige – og høygravide på hjemvei, bare få timer senere.

Både befolkningen i Moss og deler av næringslivet i Moss syntes at årene etter krigen var harde. Reguleringene og restriksjonene var fortsatt mange. Arbeiderpartiet hadde i mange henseender overtatt og videreført det tyske reguleringsregimet fra krigsårene. Den frie markedsøkonomien sto fortsatt svakt i kurs som følge av depresjonen på 1930-tallet. Også i USA og Storbritannia hadde man brukt strenge reguleringer under krigen og delvis fortsatt med det. I Arbeiderpartiet og statsadministrasjonen hersket det enighet om at reguleringer var nødvendig.

Blant mindre næringsdrivende og mange forbrukere, var mange av disse tiltakene upopulære, ja uforståelige. Folk flest hadde trodd at bare krigen var over, ville det gamle, gode liv innfinne seg

I flere år etter krigen fortsatte rasjoneringen i Moss. Det ene bildet viser en kø foran rasjoneringskontoret i bibliotekbygningen i 1950. Det andre bildet forteller om torvhandel i 1953. Da var det slutt på all rasjonering av mat og dagligvarer, og handelen gikk livligere over all.

Disse guttene ble født rett før krigen, begynte på Jeløy skole høsten 1945 og fullførte 7. klasse i 1952. De fikk både mager kost under krigen og mattilskudd på skolen i form av danskesuppe, svenskesuppe og norsk tran. I hele deres skoletid var det rasjonering på matvarer. Kanskje ble kosten ekstra sunn på den måten? Guttene ser utrolig friske ut der de står og sitter rundt overlærer Hagbart Foss og lærer Johannes Berntzen Øye – som har Bengt Tefke mellom seg. Bak dem står Aage Sæther, Bjørn Wang og Odd Johnsen. I bakre rekke står bl.a. Per Erik Isaksen, Bjørn Eliasen og Øystein Fredriksen.

umiddelbart. Slik gikk det slett ikke. Det var rasjonering på matvarer, på klær, tekstiler, bensin, bilrestriksjoner – ja rasjonering på strøm!

Fortsatt måtte mange mossinger dermed spise spekemakrell og kaninkjøtt enda de hadde sverget at det skulle det være slutt på. Og det fantes jenter som sto hvit brud i Moss høsten 1945 med kjoler laget av et av de få stoffer som det var mulig å oppdrive: fallskjermstilke.

1. juni 1946 opphørte riktignok de strenge kjørerestriksjonene, til stor glede for byens bileiere. Statens bilsakkyndige – ingeniør Aagaard, hadde hendene fulle med kontroll av de lagrede biler som nå skulle ut i trafikk igjen. Det var mange som fikk seg kjørekort dette året – i alt 233. Det innebar at det fantes godt over to tusen biler i hele Moss politidistrikt – av disse var hele 44 fabrikknye lastebiler.

Men fortsatt opplevde mossingene mørklagte netter. Nå var det fordi man måtte spare på strømmen. Høsten 1945 led distriktet under sterk kraftmangel som varte langt utover våren 1946. Først ble strømmen tatt for tre timer av gangen, siden bare for to, i begynnelsen tre kvelder i uken, siden bare to.

I løpet av 1946 ble det mer sauekjøtt tilgjengelig. Men de fleste familier i Moss hadde bare kjøtt til middag en gang annenhver uke. All rasjonering ville bli opprettholdt het det høsten 1946, og ingen kunne si nøyaktig når den ville ta slutt. Så ankom det plutselig en større ladning storfekjøtt. Folk ble da anbefalt å kjøpe på forskudd for sine rasjoneringsmerker mens det var kjøtt tilgjengelig. Og dermed opplevde man matkøer – akkurat som under krigen.

I løpet av 1947 ble det mere både av kjøtt og av grønnsaker. Men klær var det mindre av, og nylonstrømper var og ble meget etterspurt. Nok mat syntes få at de fikk, særlig var det rift om smør, fløte og annen «luksus».

Først etter den britiske devalueringen og tildelingen av Marshall-hjelp til Norge fra 1949 forlot regjeringen sin målsetting om å stabilisere prisene gjennom direkte reguleringer. I perioden 1950-1952 ble følgelig pris- og mengdereguleringene avviklet og subsidiene redusert.

Matrasjonering var derfor et problem både husmødre og familiefedre i Moss først ble kvitt i 1952. Merker og rasjonering på klær hadde man frem til årsskiftet 1951-1952. Slik sett ble krigens ettervirkninger temmelig langvarige.

Bomullskvoter og valutarestriksjoner

Persil-fabrikken i Moss var bygget av det tyske Henkel-konsernet og startet sin produksjon i 1939. Produksjonen gikk godt i krigsårene. I 1945 ble den beslaglagt av den norske stat som krigserstatning. En tid ble fabrikken drevet direkte av «Direktoratet for fiendtlig eiendom». Mesteparten av aksjene ble så i 1949 fordelt mellom Norges Kooperative Landsforening og Kjøpmennenes økonomiske Fellesforetagende. Staten satt bare tilbake med ti prosent.

Man hadde nemlig sosialister ved makten, men langt fra noen sosialistisk økonomi i Norge. Men i borgerlige kretser var det nettopp det man mumlet om. Klagene på den statlige og kommunale kontroll var ofte å høre i etterkrigsårenes Moss. Stat og kommune drev riktignok med adskillig planlegging. Men det var svært begrenset hva det offentlige kunne gjøre på egenhånd.

I tillegg til boligbygging og bortfesting av kommunal grunn forsøkte Moss kommune å legge forholdene til rette for industri og annen næringsvirksomhet. En kommunal plan gjaldt Krapfoss. Den nye broen fra 1942 hadde muliggjort videre utbygging der. Nå ønsket kommunen seg et forretningskvartal med torv, hus i mur, ingen mer enn to etasjer. Sør for Høiden ønsket man også mer industri.

Med det industriområde man hadde planlagt, strengt adskilt fra boområdene, gikk det stykkevis og delt. Det skyldtes at kommunen ikke kunne gjøre stort mer enn å legge forholdene til rette. Selve industrietableringene måtte næringslivets folk selv forestå.

Etterkrigstidens Norge var langt mer preget av statsinstitusjoner enn mellomkrigstiden. I tillegg til direktoratet for tidligere fiendtlig eiendom hadde man nå både et forsyningsdepartement og et prisdirektorat. Forordninger og reguleringer preget tiden langt mer enn før. Mye tyder på at dette var nødvendig i en tid med så knappe ressurser og så mange utilfredsstilte behov. Samtidig var reguleringene et klart uttrykk for at Arbeiderpartiet, som hadde den politiske makt, hadde stor tro på en planøkonomi.

Statens institusjoner og råd inne i Oslo fikk flere og flere ansatte. Og disse nye byråkratene laget etter manges oppfatning bare flere

Sigurd Runhovde var eier og leder av Moss Bomuldsvæveri gjennom halvannen mannsalder. Her er han fotografert i 1947. Harald Egers var både knyttet til Egeberg & Egers og A/S Aplha.

MOSS MALTEXTRAKT

A, så stor og sterk han blir,
maltextrakten krefter gir.

Mossefirkortene fra 1947 gir en munter erindring om byens bedrifter i etterkrigstiden.

og flere restriksjoner. Selvsagt hadde planleggerne de beste hensikter. Likevel ble det mote å klage på dem, ikke minst blant små selvstendige næringsdrivende. Blant dem var det mange som forestilte seg at et friere marked ville gi dem et ganske annet spillerom. I stedet ble de møtt med prisregulering, valutarestriksjoner og vanskelige lisensvilkår for nyanskaffelser av maskiner. Hva skulle de da gjøre?

Noen bedrifter led nok mer under de mange reguleringer enn andre. Var det fabrikkens ledere det kom an på? Eller var det noen av næringslivets folk som hadde så gode forbindelser i byråkratiens irrganger at reguleringene ikke rammet dem. Veverimester Johs. Runhovde ved Moss Bomuldsvæveri var den som klaget aller flittigst til Moss Avis i disse årene.

Kanskje var bedriften særlig sårbar fordi den fikk oppleve store konjunktursvingninger på svært kort tid. Midtsommers 1945 fikk de bestilling på en kjempeleveranse av bomullstøyer til den amerikanske hær. Men atombomben i Hiroshima gjorde ikke bare slutt på krigen med Japan, den satte samtidig en sjokkpreget stopp for en kort, men intens oppgangstid ved en tekstilfabrikk i Moss.

Det papirtøyet bomullsveveriet hadde spesialisert seg på under krigen, var det nå begrenset interesse for enten man brukte det til møbelstoffer eller klær. Johs. Runhovde uttalte riktignok den 31. januar 1946 at enda han fortsatt ikke var blitt tildelt noen naturstoffer, hadde bedriften fremdeles ordrer på papirgarn store nok til at de kunne holde driften gående.

Muligens er det også riktig at det forekom en viss forskjellsbehandling. «Nå er fabrikken tildelt kvoter med bomull og vi venter også på å få ull,» kunne Runhovde uttale til avisen. Så viste det seg kort etterpå at hans fabrikk likevel ikke ble tildelt noe bomull

På dette bildet fra 1959 ser vi Foblikks gamle bygning i Storgata etter at bedriften ble slått sammen med ytterligere to blikkfabrikker. Nå fikk bedriften navnet NobliKK.

MOSS TEKSTIL

Vanter og votter med genser dertil, leveres Dem prikkfritt fra Moss Tekstil.

IDUN FABRIKKER A/S

Idun eddik, sennep og majones, kokken serverer med smilende fjes

mens andre fabrikker i byen fikk. I mellomtiden forsøkte fabrikkene seg på å spinne fine tråder som kunne brukes til isolasjon av kabler. Om fabrikkene ble forskjellsbehandlet, er ikke lett å avgjøre uten inngående studier. Imidlertid er én ting klart: I etterkrigstidens Norge måtte folk i næringslivet bruke fantasien, akkurat som under krigen.

Siden det både var rasjonering på import av tekstiler og på salg av klær til befolkningen, ble tekstilbransjen særlig hardt rammet av restriksjonene. Noe tilsvarende kunne sies om næringsmiddelindustrien. Bedriftene i disse sektorene var gjerne små, og restriksjonene rammet dem både idet de kjøpte sine materialer og når de skulle selge de ferdige produktene. For rasjoneringen kunne føre til forsinkelser innen varene nådde ut på markedet.

Chr. Aug. Thorne A/S, Moss Bomuldsvæveri og et par andre bedrifter arbeidet derfor tungt i en tid der de fleste andre næringsvirksomheter så ut til å seile i medvind. På enkelte av byens bedrifter sto maskinene stille rett som det var.

Noen tekstilbedrifter i Moss møtte motgang i disse årene. Hos Sterud skar man ned på de ansatte ved skredderiet og trappet i stedet opp salgsavdelingen. Frøja Konfeksjon, som var blitt etablert rett før krigen, skaffet seg et datterselskap, A/S Snerting, som drev med sportsklær, siden ny bedriftsbygning. De klaget stadig over mangel på kvinnelig arbeidskraft, noe som tyder på at driften gikk bra. Hos Aug. P. Horn tok man sjansen på å spesialisere seg, trappet ned all produksjon av vanlige skjorter og dresser og konsentrerte seg om røft fritidstøy og arbeidsklær.

Moss Bomullsvæveri måtte til slutt legge ned all produksjon. I 1954 mistet derfor Moss en interessant og tradisjonsrik bedrift. Men de ansatte kom greit fra nedleggelsen, de fleste av syerskene fikk nye jobber nesten med en gang. Gerd Stanger gikk direkte til Helly-Hansen. Der var det stor etterspørsel etter arbeidskraft. Stor tilgang på ordrer og knapphet på arbeidskraft var nemlig det som preget flertallet av bedriftene i Moss.

Steinull i frukthagan

Høsten 1946 hadde rådmann Arne Magnussen og ordfører Henry Jacobsen en rekke interessante samtaler med en sivilingeniør som het Wilhelm Swenssen og representerte A/S Elkem. Selskapet vurdererte å anlegge en fabrikk i Moss, noe som ville bety arbeidsplasser, skatteinntekter og attpåtil en god slump penger i kommunkassen om man solgte grunn til selskapet.

Den hektiske byggeaktiviteten i Norge etter krigen stilte nye krav til byggematerialene. Elektrokemisk A/S hadde alt før krigen drevet eksperimenter med fremstilling av det de kalte «steinull»,

tynne fibre som oppsto når man smeltet stein i ovner med meget høye temperaturer. Slike fibre ga både høy brannsikkerhet og god isolasjon og var derfor meget vel egnet for byggebransjen.

Moss hadde både gode jernbaneforbindelser og god havn, råstoffet, norsk stein, kunne man få fra distriktet. Når produksjonen kom i gang, lå man sentralt til for å forsyne både Østfold og andre deler av landet med steinull. Arne Magnussen og Henry Jacobsen var mer enn positive – det var bare prisen på tomten i Værlegata det ble litt tautrekking om. Til slutt innså kommunens folk at de ikke kunne få både mye penger og ny industri til byen – og ga fra seg tomten for en rimelig penge.

Denne tomten på nærmere 15 mål hadde opprinnelig gitt plass til det gamle teglverket. I krigsårene hadde tyskerne brukt den til lager for asfalt og flyplasslemmer. På tomten sto det nå bare noen skur og to høye fabrikkpiper igjen fra eldre tider. Dette ble nå revet. I løpet av første byggetrinn kom det opp både ovnshus, produksjonshall, lagre og kontorbygg. Foruten utenlandsk koks til smelting, trengte man stein. Rette steinsort, pyroksenitt, fikk man først og fremst fra Filtvet i Hurum.

Andre og til dels surere steinsorter skulle man med tiden få fra Kragerø – og en gårdbruker i Vestby.

Det ferdige produkt kunne være av litt ulik karakter, men enten det hadde form av løsull, matter eller tykkere plater, var det klart at det var «steinull» man laget. I byen ble da også fabrikkens på stedet døpt til «Steinulla» og rundt femti mann ble tatt inn ved oppstartingen.

Dette var i mai 1948. Deilig vårvær preget Moss. Wilhelm Swensen var ansatt som direktør for den nye fabrikk, mens Bjarne Fredriksen hadde fått ansvar for daglig drift. Både ledelse og de nytilsatte arbeiderne var vel tilfredse de første dagene. Idyllen varte ikke lenge. For med ett reiste det seg ramaskrik i avisene. «Røyk, støv, lukt av brent cinders og store flak av ull i hager og på vinduer.» Våren og forsommeren var kort sagt ødelagt over store deler av Moss. Slik måtte man konkludere om man skulle ta alt det avisene skrev, på alvor.

Fabrikkledelsen furtet litt først. Var ikke befolkningen i Moss vant til forurensning fra før, kanskje? Men med ett ble det som om «Steinulla» fikk skylden for alle problemer i Moss. Man søkte å bøte på skadene ved å anlegge renseanlegg og enkelte lyddempende installasjoner. En kort stålskorstein fjernet endel av støvet. Alt året etter skrev avisene langt mer velvillig om bedriften, selv om det fortsatt kom enkelte klagebrev til fabrikkledelsen.

Om befolkningen i Moss dermed fikk mindre støv i hagene sine, var likevel denne fabrikk en krevende arbeidsplass. Lagrene var kalde, ovnsrommene varme, det var både røyk og steinullstøv innendørs. Fabrikkens fikk derfor tidlig en aktiv fagforening, de meldte seg inn i Norsk kjemisk Industriarbeiderforbund og enga-

sjerte seg sterkt i vernesaker. Men sykefraværet ved bedriften var stort. Og mange forlot arbeidsplassen etter en tid, for å søke seg mer behagelig arbeid andre steder i byen.

Like fullt utvidet bedriften sin kapasitet. Det bidro til deres suksess at den driftige entreprenør og bygge-eventyrer Olav Selvaag brukte deres produkter i sine mange hus.

Dermed kunne bedriften oppføre nye fabrikkbygninger tidlig i 1950-årene og ansette flere arbeidere. De satte dessuten alt i 1956 i gang med produksjon også av et helt annerledes og langt lettere isolasjonsmateriale: isopor.

Plast er tidens løsen

I årene etter krigen ble «emballasje» et stadig mer anvendelig samlebegrep om man ville karakterisere industrien i Moss. For i tillegg til «Steinulla» ble det startet flere nye bedrifter; og mange av dem konsentrerte seg om plast, slik som Helly-Hansen. For plast arbeidet seg nå inn på alle områder. En kar ved navn Bjørn Strøm startet Logos Plasticfabrikk alt i 1945 og hadde siden stor suksess.

På Helly-Hansen hadde man under krigen eksperimentert med det nye materialet PVC, som ryktene fra USA lovet stor suksess. Etter krigen reiste overingeniør Alf Fr. Dietrichson til USA og kom tilbake full av overbevisning om at plast var tidens løsen, i Moss ivret ingeniør M.B. Landstad for det samme. Så fikk man lisens til import av et mindre parti plastfolier og plastbelagte tekstiler. Siden sydde man de første nye plastklær med nål og tråd. Neste skritt var å prøve å produsere de nye tøyene selv samt å unngå huller i sømmene. I 1949 var man i gang. Et par år etterpå hadde man fått både nye maskiner og allsidig produksjon. Det var bedriftens store stolthet at hele den norske troppen var utstyrt med gjennom-siktige Helox-frakker fra Helly-Hansen under vinterolympiaden i Oslo i 1952.

I 1958 var Helly-Hansens folk så fortrolige med plastproduksjon til tøy at de gikk i gang med fremstilling av skumplast. I 1959 ble så hele to bedrifter tilknyttet plastproduksjon startet, Premoplast og Moderne formverksted.

I 1950-årene utgjorde virksomheter knyttet til glass, plast og steinull fjerdedelen av arbeidsplassene i Moss. Papir og cellulose foresto i tillegg ytterligere 13 % av arbeidsplassene i Moss.

Emballasjeindustri var kanskje et nytt begrep. Men det var likevel to gamle, veletablerte mossebedrifter som dominerte denne sektoren. M. Peterson & Søn A/S var byens nest største bedrift – målt i antall arbeidsplasser, og de hadde egen avdeling for «kraftemballasje» – papirsekker. I 1952 satte bedriften sin nye store papirmaskin inn i produksjon, den var 85 meter lang, og produserte 20 tusen tonn årlig

Etterkrigsmodeller fra Helly J. Hansen A/S, en frakk av helox og en kåpe av PVC. Ellers ser vi A/S Beckum-maskinen, også en innovasjon fra 1950-tallet.

Mogens Oppegaard og Ragnar Z. Hanssen ledet Moss Glasværk i etterkrigsårene og deltok dessuten i en rekke sammenhenger i byens liv.

Glassverket var byens tredje største bedrift og hadde gode år, man bygde om og utvidet fabrikkanleggene i årene 1947-1949 og satte i gang et søsterselskap, A/S Teknoglass fra 1946. De produserte keramiske etiketter, tavler, emaljert stål og vannglass i fast form til industriformål. Også de begynte å produsere plastemballasje og kjøpte i 1956 en tomt i Værlegata for formålet. Enda et år senere ble denne produksjonen skilt ut under navnet Polycoat, i samarbeid mellom Moss Glasværk og direktør Einar Iversen i Sarpsborg Papp. Her drev man mest med plast til matvarer og hygieneartikler, men også papp til ulike andre formål, som plasthåndtak og badekarben.

SKAPELSE

av Birger Eriksen, 1960-årene

Står du en morgen på brygga
i blyblått desember-vær
og ser over sundet mot Jeløy,
da ser du et flammende skjær.

Det er ikke himmelens måne
eller stjernenes glitrende hær.
Det er sveiserne
borte på «Værven»
som lager de stjernene der.

Med øynene sikret bak skjermen
sveiser de søm etter søm.
Plate til plate blir festet
i gassflammens knitrende søm.

Så hører du hvinet fra kranen
seksjonen blir løftet på plass.
Slik skapes en skute av møte
med mennesker, plate og glass.

Hvalbåter fra «Værven»

«De som ikke har hørt en klinkehammer fremført i friluft, vet ikke hva fabrikkstøy er,» skrev John Harald Jensen da han som gammel, nesten nostalgisk tenkte tilbake på sine yngre dager på Moss Værft & Dokk.

Slik klinking hadde de fleste hørt i etterkrigstiden, for at det var stor aktivitet ved denne bedriften hørtes lang lei – i hvert fall over Mossesundet. Folk i Moss var da heller ikke i tvil om at det var «Værven» som var byens både største og viktigste arbeidsplass i etterkrigsårene. Nå sto oppdragene i kø. Man fikk rett og slett ikke bygget skip fort nok.

Dampskipenes æra hadde nå ebbet helt ut, slik seilskipene hadde forsvunnet halvannen generasjon tidligere. Det som denne gangen viste seg å bli tidens nye løsning, var ikke betongskip med damp, som noen i Moss en kort tid hadde forestilt seg, men dieselmotordrevne stålskip.

Krisen i mellomkrigstiden hadde ført med seg at skipsbyggingsindustrien i Moss nå var vel forberedt. Det gjaldt ikke bare Moss Værft & Dokk, men også Moss mekaniske Verksted, som hadde fått

nye eiere i 1930 og ikke hadde bygd skip siden, bare konsentrert seg om reparasjonsarbeider på skip, samt maskiner og utstyr for industrien. Nå kastet også de seg ut i skipsbygging.

«Nå bygger vi om forpostbåter til hvalbåter» kunne underdirektør Fredrik Borchsenius fortelle til Moss Avis alt høsten 1945. Da var også en del bestillinger på mer tradisjonelle kystrutedampskip inne. Sommeren 1945 hadde bedriften 385 mann i arbeid. «Men vi skulle hatt 500,» uttalte direktøren. Det var nok for beskjedent. Det varte ikke lenge før arbeidsstokken telte 600.

At interessen for å kontrahere nye skip var så stor, hadde helt generelt med gjenreisningskonjunkturerne å gjøre og var delvis et verdensomspennende fenomen. I tillegg spilte det direkte inn at norsk hvalfangst hadde gode tider. Foruten hvalbåter bygde man tankskip og andre lastebåter, bergningsfartøy og forskningskip. For folk i Moss var det dessuten all grunn til å rose seg av at Alphaselskapet pleide å bestille «i byen» når de skulle skifte ut en av Bastøfergene.

Leif Olsen, som begynte som læregutt i dreierverkstedet i 1947, husket alltid senere både hvordan man bygde hvalbåter og hvor moro det var da en ny Bastøferge ble bygd i 1948. På det tidspunkt mente riktignok enkelte bedrevitere ute på byen at både Alphaselskapet og Moss Værft & Dokk hadde tatt seg vann over hodet – og bygd over evne. For den nye fergen var jo kjempestor. Hvordan i all verden skulle en sånn båt kunne fylles opp med biler? Der fikk skeptikerne lang nese – temmelig snart.

I 1949 fikk Moss Værft & Dokk en ny, stor flytedokk og samtidig gikk man i gang med et plateverksted. I 1952 bygde verftet den første dieseldrevne hvalbåt. En slik båt kunne gjøre stor fart og fikk dermed muligheten til å trøtte ut den hvalen man var på jakt etter. Da man kort etterpå bygde hvalfangstskipet *Enern*, var det Europas største og hurtigste skip i sitt slag.

Sist i 1940-årene bygde Moss Værft fire hvalbåter. Her er en av dem.

Et ganske annet og mindre format er det over den Esso-båten vi ser på bildet fra 1958. Men den kilte seg skikkelig til på tvers og forårsaket stort kaos.

Men når byggingen pågikk for fullt, kunne det skje uhell. Ved en stabelavløpning 3. november 1954 gikk en 6000-tonner tvers over Mossesundet og ødela kaia ved Moss Aktiemøller.

Arbeidet ved skipsverftet var organisert som lag med vel fordelte arbeidsoppgaver, ulik lønn og ulik status. Man steg i gradene fra naglegutt til naglevarmer og motholder og endte som klinker. Naglegutten, yngstemannen, skulle passe på å sette en glødende nagle i det hullet som sto for tur – uten nøling. Klinkeren sjøl, basen i laget, hadde ikke tid til å vente. For om naglen ble kald, var det vanskelig å klinke tett. Naglevarmeren skulle sørge for at det til enhver tid var tilstrekkelig med varme nagler. Motholderen hadde kanskje den tyngste jobben. Og han måtte være sterk. For klinkeren satte all sin ære i at hans nagle ble klinket både tett og hardt.

Arbeidet på Moss Værft & Dokk var altså både fysisk hardt og preget av sterk støy. Hørselsskader var temmelig vanlig. Likevel var arbeidet attraktivt. Karene fra «Værven» tjente godt og nøy høy status i byen. Men blant klinkerne og motholderne var det mange som var kjent for å bli temmelig muntre når de slo seg løs om lørdagene. Etter en hel ukes naglehamring føltes det nok naturlig å klinke litt med ølflaskene også for å koble av.

Om asfalt og trafikksyndere

Byingeniør Einar Mathisen og hans folk hadde i mellomkrigstiden hatt godt grep med veiene i Moss. For folketallet hadde vært stabilt, og utbyggingen av nye boligstrøk skjedde dengang langsomt. Det

NÆRINGSLIVET I MOSS anno 1954

De viktigste bedrifter og deres betydning målt i antall arbeidsplasser

Papir/cellulose: 13%

M. Peterson & Søn –

Moss Cellulose

Glass/emballasje: 24%

A/S Moss Glasværk

A/S Forenede Blikemballasjefabriker

Elektrokemisk A/S Steinullfabrikken

A/S Kraftex papirsekker

Korkfabrikken A/S

Møller-Coates A/S

Shipsbygg./bygn./metallindustri: 28%

A/S Moss Værft & Dokk

Moss mek. Verksted A/S

Christiania Staal- og

Jernv.fabrik A/S

Il-O-Van Aluminiumvarefabrik

Den norske Automobilfabrik

Wilhelm Rosenvinge A/S

B. Brynildsens Cementvarefabrikk

Møller/næringsmiddelindustri: 10%

Moss Aktiemøller

Idun Fabrikker A/S Moss

Moss Bryggeri

Felleskjøpet forblending, Kambo

Kolon Hermetikkk

De norske Gjør og

Sprøtfabrikker A/S

Bekledning/tekstil/skotøy: 20%

Helly J. Hansen A/S

Frøya Konfeksjon A/S

Aug P. Horn A/S

A/S Sportsindustri

Moss Skoindustri

A/S Rygge Skofabrik

Moss Bomuldsvæveri A/S

L.P. Sterud A/S

A/S Barfot Strømpefabrikk

A/S Astrild Trikotasje

Ving Skofabrikk

Det mekaniske Væveri

Møbelindustri: 1%

Moss Stol- og Møbelfabrikk

Walter Hansens møbelverksted

Annet: 10%

Hartvig Andresens Elektriske Byrå

A/S Persil

A/S Alpha

Biørn Bjørnstad & Co

hadde gitt kommunens folk god kontroll med veisituasjonen. I etterkrigsårene vokste både byens utstrekning – og folketall. Behovet for fornyelse av veiene økte dermed sterkere enn kapasiteten til å forbedre dem.

Varnaveien var ekstra dårlig og preget av dype hjulspor, man kalte den dengang for Feveien. Det var ikke unaturlig at dette ble den første vei i Moss som fikk asfalt, i 1947. Oppover Dyreveien ble det foretatt utbedringer etterpå. Sommeren 1950 fikk Fr. Nansensgate, Fjellveien, Gudesgate, og Øreveien permanent asfalt. I Storgata, Kongens gate og Prinsens gate, hadde man god brostein. Nå la man asfalt oppå brosteinen! Det var visst ikke byingeniøren, men byens folk som ville ha det slik. Fremdeles kom det hester med vogn med jernbeslag gjennom byen. De bråkte og gjorde det vanskelig å komme frem, begynte folk å klage nå. Med asfalt ble byen «moderne». Fra stadig flere hold kom det krav om asfaltering også midt i byen. Byingeniøren måtte dermed gi seg.

I 1950 var det i Moss politidistrikt innbefattet Våler, Rygge og Råde 2611 motorkjøretøyer: 47 drosjer, 92 rutegående busser og lastebiler, 1113 personbiler og 862 vare- og lastebiler tilhørende firmaer og privatpersoner.

De få som fikk tillatelse til å kjøpe bil, var heldige; man skulle helst kunne dokumentere yrkesbehov. Men importbestemmelsene ble friere hvert år. Stadig flere bildeler ble frigitt. Det lettet verkstedenes arbeid. Men for hjul, skjermer og amerikanske bildeler gjaldt det fortsatt strenge regler.

I 1948 førte utviklingen av bilismen i Norge til den første norske samferdselslov. Det innebar departemental kontroll med all buss- og drosjetrafikk. I Moss førte det til tilpasnings- og overgangsproblemer. For busser som gikk i rute mellom byen og stedene utenfor, hadde ikke lenger lov å stanse innen kommunen uten særskilt tillatelse. Siste buss ut av Moss med stopp sør for Rødsund bro forlot derfor i flere år Moss kl. 17.00. Det tvang mange ut av sentrum presis klokken fem. Både publikum og busselskaper klaget. Men det tok tid før dette ble endret.

I 1950-årene hadde man en fartsgrense på 35 km i timen inne i Moss og på Krapfoss. På landeveien var det friere, og særlig forbi Kambo, foregikk det mye «vill kjøring», fremgår det av aviser og politirapporter, der det ble klaget over biler som våget seg opp i halsbrekkende 60 kilometers fart.

Trafikkskiltene kom også for fullt i 1950-årene. Tidligere hadde skilt blitt regnet som en uting. En by som kunne klare seg uten, ble regnet som en velregulert by. Nå endret oppfatningen seg. En første form for regulering var å gjøre gatene enveiskjørt. Både Dronningens gate og Skoggata ble regulert på den måten. Men slikt tar tid å innarbeide. Mossingene hadde liten respekt for påbud. Hester med store lass og syklistene kjørte som før i den retning de følte for.

Maleriene av Haken Jansen fra slutten av 1950-årene gjenspeiler en atmosfære fra Moss ved overgangen til massebilisme og mer trafikkregulering. Det første trafikkskilt er alt kommet opp. Men fortsatt dominerer syklene.

I mange år konsentrerte reguleringen av sentrumstrafikken seg om nettopp Dronningens gate. Trafikken ble «snudd» tre ganger. En svenske ble innbrakt til Moss politikammer fordi han hadde kjørt i gal retning i denne sentrumsgaten. «Men hur fasan åker man ur denna staden,» hadde han sagt til sin unnskyldning. Og noe rett kunne han ha. For det er lett å regulere seg bort. Da Arne Svenning senere ble ansvarlig for regulering av trafikken i Moss, begikk han selv den brøler å kjøre i feil retning i Dronningens gate. Han hadde selv gitt påbud om å snu trafikken og deretter reist på ferie. Gammel vane er vond å vende.

Først i 1969 fant man en endelig løsning på problemet med Dronningens gate og gjorde den rett og slett til gågate. Det skjedde i sammenheng med en større trafikkregulering av Moss sentrum.

Med trafikkopplæring for barn var Moss svært tidlig ute og politiet i Moss startet med dette i 1957, inspirert av organisasjonen Trygg Trafikk. Og det skulle vise seg at barn som har blitt godt opplært, både kan dirigere trafikken til og fra skolen og blir bedre trafikanter senere.

Trafikkregler, skilter og trafikkopplæring skulle etter hvert lære både bilister, syklistene og fotgjengere en ny trafikkultur. Kanskje hadde hester og vognmenn vært de mest gjenstridige trafikantene. Men i løpet av 1950-årene forsvant de fra bybildet.

I de eldre delene av byen fikk man bedre gater og en viss regulering av trafikken i 1950-årene. Verre var det utover mot de nye

bydelene. Jeløys geologi er god, fjellgrunnen gjorde det lett å legge vei der. På bysiden var grunnen dårligere.

Kloakkene gikk som i årene før krigen, ned til sjøkanten og et stykke ut i vannet. Sementrørene var vanskelig å få tette, så lekkasjene ble mange. Like fullt badet unge og gamle nesten over alt der det var bademuligheter. Fordi kloakkene var spredt, virket det egentlig ikke inn på vannet. Fra Vårli og sørover var vannet riktig bra. «Jeg, som kjente hver kloakk, svømte både i Kanalen og ved Værla i 1950-årene» smiler Arne Svenning idag.

I de nye utbygningsområdene grov man opp og la vann og kloakk – men ikke vei. Byingeniøren og hans folk fikk ikke eget maskinelt utstyr før i 1955 da de fikk en showel-doser. Før det måtte veiene lage seg selv. Folk flyttet inn og gikk og kjørte på det dekke som ble dannet når man tettet igjen grøftene. Jord og grøftemassen ble høvlet ned og planert med bulldozer. Dermed var veiene der.

I oktober 1960 ble det fri import av biler i Norge. Rasjoneringsbestemmelsene hadde vært gradvis trappet ned gjennom en årrekke. Men «fri bilisme» fikk man først nå. Det var ikke uten grunn de fleste nå forutså en dramatisk økning i biltallet.

I løpet av 1960-årene gikk man følgelig i gang med asfalteringen i de nye bydelene. Men lenge nøyde man seg med å legge et fem centimeters lag rett oppå den «naturlige» veien. Grus var billigere enn asfalt, men ikke egnet i bybebyggelse. Oljegrus ble derfor bare brukt på enkelte fjernveier, slik som veien til Kjellandsvik.

Likevel klagde folk i 1960-årene lite på veien. Bare når det ikke ble brøytet for snø, kom det klager. For når det gjaldt veiene, hadde ikke folk mye å sammenligne med.

Det var ikke bare veier byingeniørens folk drev på med. Arne Svenning husker godt hvordan man i 1960-årene prosjekterte og sprengte ut et tilfluktsrom i Bellevue-åsen. Karene grov seg inn fra to sider, men Svenning hadde hovedansvar for at de to lagene møttes på midten. En dag kom det rapport fra arbeidslagene om at noen hadde hørt lyder på siden av seg. Dermed trodde de at lagene ville bomme på hverandre. Emil Andersen, som på det tidspunkt hadde overtatt som ordfører, fikk høre ryktet. Derfor kom han styrtende fra sitt kontor og inn til Svenning for å be ham sjekke det. Men Svenning hadde situasjonen under kontroll – og Emil Andersen lot seg berolige.

Det varte bare noen dager før Emil Andersen kom løpende inn til ham igjen: «Kom her,» sa han, «nå er det langt verre saker på gang!» Slik kunne man også se det. Nå hadde noen kjørt inn i privatbilen til Svenning.

Poker i parken

Wilhelm Karlsen het en kar som arbeidet som oppsynsmann hos bygartneren i 1950-årene. Han pleide hver eneste mandagsmorgen å ta seg en inspeksjonsrunde til de grøntanleggene som befant seg i Moss sentrum, først og fremst Kirkeparken. En

Arne Magnussen på talerstolen.

Da gravstøttene ble fjernet, ble det som om Kirkeparken hadde fått en ansiktsløftning.

mandag morgen fant han døren til sakristiet stående åpen. Det var da merkelig, tenkte han. Hvordan kunne kirkedøren være åpen så tidlig? Selvsagt måtte han inn for å sjekke. «Ganske riktig», tenkte han for seg selv. Fremme i sakristiet satt det tre karer rundt et bord. Mellom dem lå det en stor haug med penger. Altså: Pokerlag! Karlsen stammet litt, men visste med en gang hva han skulle si: «Tittrenger dddere en ffjerdemann?»

De tre som satt samlet, forsto visst ikke hva han mente. Og bra var det. Da Karlsen kom nærmere, oppdaget han nemlig at det var sogneprest Valentin Hanssen-Bauer, kapellanen og klokker Bernhardt Stokkan som satt og talte opp pengene etter kollekten søndagen i forveien.

Det var ikke så rart Karlsen tenkte det var pokerspill som foregikk. For det ble spilt mye poker i Moss i de dager, både inne og ute. I byen gikk det til og med rykter om at det ble spilt kort på gravstenene om kveldene. Det var slett ikke så bra. Men hva skulle man gjøre?

Kirkeparken inne i sentrum av Moss var blitt delvis omlagt i 1935. Etter krigen var fortsatt de gamle gravstedene intakt enda man for lengst hadde sluttet å begrave folk der. Men både musikkpaviljongen, ungdommen og «slusken» i strøket var lite heldig naboskap for gravplasser. Bygartner Karl Viggen tok derfor kontakt med alle som hadde sine avdøde slektninger plassert der. Etter litt overtalelse gikk alle med på flytting. Det betydde at hele

den gamle kirkegården kunne gjøres om til park. Gravrammer, kors og gravstener ble samlet og plassert på sydsiden av Moss kirke, men fikk nå mest preg av å være et minnesmerke over gamle dagers Moss.

Kirkeparken var bare ett blant flere grønne friområder i Moss. Kanalparken kalte man ofte området på begge sider av Kanalen. I hundre år hadde det vært trær og spaserveier der. Men langsomt forsvant gresset og etter hvert begynte folk å klage over at all idyll var forsvunnet. Derfor ble anlegget på vestsiden av Kanalen samt et lite stykke på østsiden omlagt i 1949-50.

Det gjaldt å gjøre området mer grønt. Derfor måtte det gjøres noe både med jorden og trærne. Bygartner Viggen gikk til det radikale skritt å hugge noen av de gamle almetrærne. Hensikten var å slippe solen inn og få gresset til å gro. Protestene kom umiddelbart. Likevel gjorde bygartneren som han ville. Og alt i 1950 lød det langt mer positive toner i Moss Avis: «Ved Kanalen, foran sjøbadet er det skrånende gressplen ned mot sanden der de badende kan strekke seg. I den grunne fine sandbukten plasker mindre barn.»

Melløsparken besto for en stor del av den gamle hagen som hadde tilhørt Melløs gård. Her var det mengder av gamle trær, både eik og bøk, lind og bjørk. I 1953-1954 ble parken modernisert og noen eldre jordbruksarealer lagt til. I årene som fulgte ble Melløsparken ofte brukt til stevner av ulike slag – samt løkkefotball.

Selvsagt gikk heller ikke det upåtalet hen i byens aviser. Men de kommunale myndigheter så ingen grunn til å gripe inn mot såpass uskyldige aktiviteter. En park var tross alt til for å brukes.

Da rådmannen selv grep til spaden

I 1949 fikk skoleinspektør Oddgeir Hagen-Viskum og bygartner Karl Viggen en strålende idé, syntes de. Hva om man gjorde området rundt Neset ved Vansjø om til et eneste stort kommunalt friområde? Neset var kupert og fullt av knauser og gressbakker, et genuint Østfold-landskap. Det måtte vel være særlig egnet til en folkepark, tenkte de to. «Folkpark» var et svensk fenomen som begynte å få en viss spredning til Norge i etterkrigsårene. De to karene informerte både bekjente i sang- og musikkmiljøet og rådmann Arne Magnussen om sin gode idé. Og alle som fikk høre om ideen, tente umiddelbart.

Dette området hadde vært mataukingsland under krigen. Arealet tilhørte egentlig arvingene etter konsul H.B. Petersons bror, Fredrik Peterson. Men han hadde bodd i Paris i mesteparten av sitt liv og hans arvinger hadde liten interesse av området. Etter enkle og greie forhandlinger fikk Moss kommune derfor kjøpe

Persil-fabrikken A/s

Per og Silje ser du her.
Begge to har skitne klær.
Mor, her må nok storvask til!
Henku først og så Persil.

IL-O-VAN KJØKKENTØY

Per er kjøkkenskrivet hele da'n.
Spør om han kjenner IL-O-VAN!

Flere mossefirkort fra 1947.

Neset – og kjøpesummen, to hundre tusen kroner, ble bevilget samme høst.

Siden ble det utlyst en idékonkurranse. Den ble vunnet av arkitekt Odd Østby og landskapsarkitekt Morten Grindaker på et utkast med «Wigwam» som motto. Alle de innsendte utkastene ble vist frem på en utstilling i regi av Moss Kunstforening. Sett under ett inneholdt de planer om friluftsteater, sangertribune, danse-guly, parkrestaurant, lekeplass for barn – og svømmestadion. Arne Magnussen snakket gjerne også om muligheten for å få en zoologisk hage på Neset. De fleste andre ideene skulle med tiden bli realisert. Men det skulle ta resten av Arne Magnussens liv før man kom helt i mål.

En egen Nespark-komite ble først nedsatt. Rådmann Magnussen var selvskreven som formann. Komiteen dro flere ganger til Sverige for å studere svenske «folkparker». Liseberg i Göteborg var gilde-st av dem alle, men én gang dro man så langt nord som til Gävle. Komiteen likte det de så i Sverige, men kom raskt til enighet om at de ikke ville velge en like kommersiell løsning som det som var vanlig i nabolandet.

Nesparken ble en av Arne Magnussens hjertesaker på hans eldre dager. Naturligvis ville han derfor være med på å sette det første spadetaket da man 3. juni 1952 skulle starte med å opparbeide området.

Arne Magnussen hadde svært store føtter. Han hadde ikke egne støvler, men fikk låne et par av kommunen. Problemet var å få dem på seg. Ved halv seks-tiden denne morgenen ringte en hjelpe-løs rådmann til bygartner Viggen. Kunne han komme ned og hjelpe ham å ta på seg slagstøvler og dongeribukser? Hjelpen kom. Siden kjørte de to sammen opp mot Neset. Arne Magnussen hadde ikke bil selv, men pleide ofte å be Viggen om å kjøre seg.

Seansen på Neset begynte med at rådmannen – ikke uvanlig – holdt en liten tale for medlemmene av formannskapet og de andre som var møtt frem. Så kom tiden for det første spadesticket. Rådmannen satte derfor foten på spaden: «Det er hårdt,» sa han, og prøvde igjen. «Det er hårdt,» gjentok han. Det hjalp lite. Han fikk rett og slett ikke spaden i jorden. Mannen har vel knapt hatt et redskap i hånden tidligere, tenkte de fleste fremmøtte. Men fak-tum var at jorden var utrolig hard. For det hadde gått hester og kuer i området i årevis.

Om det gikk tregt for Magnussen, skulle svært mange andre mossinger stikke sine spader i jorden der oppe. Nesparken ble langt på vei forvandlet fra beitemark og gamle parseller til park gjennom dugnadsarbeid. Det forteller noe karakteristisk både om 1950-årene og om Arne Magnussen at slikt lot seg gjennomføre. På enkelte sommerdager i 1952 stilte opp til førti mann til frivillig, ubetalt innsats. Drenering og grøfting ble utført med spade. Ikke minst var byens musikk- og sanginteresserte aktive. Det var over

tyve slike musikkforeninger i Moss. Og nå ønsket de seg alle en stevneplass. Som takk for innsatsen ble de til slutt bevilget en etter tidens målestokk stor sum – 20 000 kroner. Beløpet var bundet til å bli brukt til å fremme sang- og musikklivet i byen, men ble stilt til disposisjon for Moss Sang- og Musikkforeninger. Spill Selv-ukene som de skulle arrangere fra 1956 og senere, ble som et bevis på at arbeidet med Nesparken hadde hatt verdi.

Som været ble kjøligere og 1952-høsten satte inn, gikk det tregere med dugnadsinnsatsen trass all frivillig entusiasme. Til slutt bevilget derfor kommunen mer midler til arbeidet. Til oppfylling av festplassen ble det brukt leiebiler og betalte arbeidsmannskaper.

Sommeren 1953 tok bystyret stilling til den videre utbygging av Nesparken, som man nå begynte å si. Det hersket dissens i formannskapet om planene som gjaldt stevnehall på den sydøstlige delen av Neset og friluftsrestaurant ved den nordlige avslutningen av festplassen. Nespark-komiteen forutsatte likevel at byggearbeidene ble ferdige innen utgangen av det påfølgende år. Men om rådmann Arne Magnussen fortsatt kjempet hardt for «sin» park, var særlig en rekke av Høyres medlemmer i formannskapet skeptiske. Derfor ble langt fra alle planer gjennomført.

Arbeidet var likevel kommet såpass langt på et år at man problemfritt kunne åpne parken den 16. mai 1954 – det skjedde i form av en kort tale av Arne Magnussen. Dagen etter ble det for første gang feiret 17. mai i parken. Og så talte rådmannen igjen, ganske lenge denne gangen.

Dugnad i Nesparken i 1951.

Selv om man innen kommunen nådde frem til enighet på overflaten, ble langt fra alle videre planer gjennomført etter tidskjemaet. I 1955 het det riktignok i Moss Avis at Nesparken var «vakker som en drøm.» Men selv om parkanlegget ble ferdig, tok det flere år før scener og dansegulv kom til. Parkrestauranten ble oppført først i 1957, friluftsteateret i 1964.

Arne Magnussen hadde en hjertesak til i disse årene – stasbygningen Torderød. Tidlig i 1950-årene ble det klart at Mogens Oppegaard ville selge eiendommen og finne seg en mer tidsmessig bolig. Arne Magnussen så straks muligheten til at kommunen kunne kjøpe. Men i dette tilfellet var det bygningen og parken han var opptatt av å sikre byen, ikke nye tomtearealer. Arne Magnussen hadde satt svært mye krefter inn i forarbeidet da Moss kommune i 1952 skulle avgjøre om de kunne kjøpe Torderød og bemerket i sin innstilling: «Torderød kan komme til, riktig utnyttet, å bety det samme for Moss By og Moss kommune som Kielland-slektens gamle eiendom Ledaal for Stavanger.» Prisen, kr. 300 000 var etter forholdene lav og skyldtes blant annet at det lå en heftelse på eiendommen; «at Eiendommens Alléer, Park og det karakteristiske ved Hovedbygningens Konstruktion og Stil, f. ex. Mansardtaket og de smaa Vinduesruder længst mulig bevares for kommende Tider.»

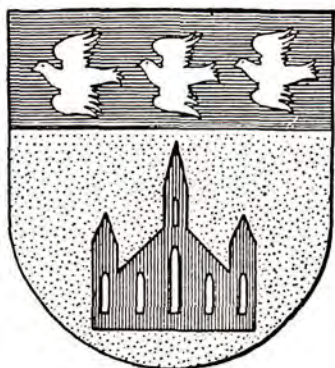
Magnussen fikk sin vilje igjennom i første omgang. Vedtaket om å kjøpe stasgården ble gjort «mot en stemme». Men det var slett ikke dermed gitt at bygningen ble vedlikeholdt og brukt til representasjonsformål på den måten Arne Magnussen hadde forestilt seg. Tvert om skulle den gamle gården få oppleve adskillig som dens byggherrer aldri hadde drømt om skulle kunne foregå innefor dens trygge vegger.

Om Magnussens resultater med Torderød forble litt uklare, hadde han langt mer suksess når det gjaldt Nesparken. For der opppe skjedde det stadig noe nytt. Sist i 1950-årene og tidlig på 1960-tallet var Nesparken det naturlige åsted for både Tivoli, 17. mai-arrangementer, musikkstevner og friluftsfester. Noe Liseberg fikk man ikke i Moss. Men en folkepark hadde man fått – nesten like bra som dem man hadde i Sverige.

Striden om Mossekråka

Teatermaler Christian Stenersen hadde i mer enn tyve år brukt ledige stunder til å eksperimentere med utkast til nye byvåpen for Moss. Høsten 1953 hadde han et nytt forslag klart.

Striden begynte umiddelbart. Bølgene reiste seg på kort tid så høye at de nådde landet rundt. «Det er en hvit fugl, ikke en kråke, men en due. Mot blå bunn. Rødt nebb og røde føtter. Over fuglen en lett løkvist. Det hele er meget pent,» lød det i en ironisk kom-

Ulike stadier i utviklingen av det nye byvåpenet: Utkastet fra 1932 har tre duer og kirke. Under ses den siste og endelige versjonen med Mossekråke i gull, samt byseglet.

mentar i Dagbladet. Både pressefolk og publikum i hovedstadsavisen tok stilling i debatten med leserinnlegg og frie ytringer. Heraldikk og fugleanatomi ble i kombinasjon et tema som appellerte til fantasi og kverulantisme. Stenersen har laget en due – og utstyrt den med kråkeføtter, lød det i Dagbladet. «Er ikke Vårherres skapninger heraldiske nok som de er?»

Men om viddet blåste friskt i Oslo, var det mer stormfullt i Moss. For forhistorien til denne debatten var lang – og litt sår. Alt i år 1900 hadde Moss formannskap vurdert å skaffe byen et nytt byvåpen fordi byens gamle byvåpen var utydelig og lite særpreget. Diskusjonen kom opp gang på gang, men førte aldri noe sted hen. Enkelte av deltakerne i debatten hadde diskutert byvåpen siden de var småbarn. I 1930 hadde Jubileumsfondet til Moss bys forskjønnelse besluttet å få byvåpenets historie utredet på faglig hold for deretter å vurdere forslag til forenkling.

Det ble arkivar og våpenskjoldekspert Hallvard Trætteberg i Riksarkivet som fikk saken til utredning. I sin innstilling konkluderte han utvetydig med at Moss burde utarbeide et nytt og enklere byvåpen. Byens gamle våpen var grumsete, stygt, ja direkte uheraldisk.

Christian Stenersen var født i Moss, men arbeidet som teatermaler eller scenograf først ved Centralteatret, siden ved Nationalteatret. Både i kunstnerkretser og i hjembyen var han kjent som «Stener», og i 1932 hadde han første gang levert fra seg et forslag, en stilisert og forenklet utgave av det gamle våpenet. Hans første forslag var tre flygende duer i sølv på blå bunn over et gyllent felt med rød kirke. Dette forslaget kunne ha vært egnet til å tilfredsstille heraldikkens krav om enkelhet og klarhet. Men det ble ikke tatt noen avgjørelse i Moss før saken mange år senere ble reist på nytt, etter press fra rådmann Arne Magnussen.

I 1953 kastet hele Moss seg inn i debatten. «Enkelhet» ble det ene gjennomgangstema. Rådmann Magnussen tenkte stort og tenkte fremover. Både den planlagte Folkeparken på Neset, den nye kanalbroen og fremtidens Moss i det store og det hele «krevde» et nytt, gjenkjennelig byvåpen og nytt byflagg i en tilsvarende utførelse.

Folk i Moss hadde lenge kalt seg selv «mossekråker» og flere av byens bedrifter hadde brukt kråkefigurer i reklameøyemed. Hvorfor kunne ikke Moss by bruke samme symbol? Både Magnussen og Stenersen ville altså innføre en kråke i byvåpenet – enda det ikke hadde vært noen slik fugl i byens gamle våpen. Utrolig nok klarte man å bringe frem også en heraldisk holdbar begrunnelse for denne løsningen. Faktisk fantes det et gammelt våpenskjold med en kråke på. Det kunne man bruke som utgangspunkt, for skjoldet hadde tilhørt 1700-talls mannen Peder de Mossencrone. Mannen var født i Moss, men ble nyadlet i 1761. Det ga ham både et fint navn og et våpenskjold. Men siden var slekten utdødd, slik at Moss by

Teatermaler Christian Stenersen var mannen som tegnet byens segl. Her er han selv tegnet av sin svigersønn, Gunnar Bosnes. Den taleføre og humørfylte unge Høyre-politiker Rino Thorne er fotografert i middagsselskap, engasjert som alltid.

kunne si de hadde hevd på kråka. Arne Magnussen brukte også argumenter fra zoologien og siterte en engelsk ornitolog som priste kråka som «en fugl med godt næringsvett.»

Men Magnussen og Stenersen og kråketilhengerne møtte hard motstand. Noen reiste spørsmålet ved Stenersens utførelse og spurte polemisk om det fantes hvite kråker? I motsatt fall var Stenersens fugl en forkledd due. Og slikt bedrag burde ikke byen gi seg ut på. Andre argumenterte direkte mot kråkeløsningen. Rino Thorne fra Høyre mente at fotballfolket sto bak ideen og bedrev utilbørlig press på byadministrasjonen. Han mente dessuten at kråkeforslaget kunne fremstå som en slags parodi på kongeflagget. Og det fant han smakløst.

J.H. Vogt jr. var heller ikke snau: «Kråkemerket er en morsom reklamefigur for idrettsungdom, russ, fiskebollbokser og appelsinpapir.» Et kråkesymbol var etter begges oppfatning helt uegnet, fordi et byvåpen krevde større verdighet. Hvorfor i all verden kunne ikke byen beholde sitt tradisjonsrike, gamle våpen?

Redaktør Jul Sundsvik tok også til orde i debatten, men brukte sarkasmen som våpen. Han klarte ikke å la være å gripe ordet, skrev han. Og hver gang han uttalte seg, fant han på nye morsomheter. Han slo først fast at han ikke tilhørte noen gammel mossefamilie. Derfor burde han selvsagt holde seg absolutt nøytral i en debatt som var så komplisert og så følsom at bare «de innfødte» hadde lov til å ha noen mening. Likevel unnslo han seg ikke for å slå vitser: «Vi har selv ikke noe imot kråken. Det er en intelligent, livlig og dyktig fugl.»

Sundsviks ironi fra sidelinjen mobiliserte sikkert i hvert fall innflyttere i Moss til støtte for Arne Magnussen og Christian Stenersen. Snart viste det seg at det også var splittelse blant «innfødte» konservative. Fredrik H. Johansen fra Høyre erklærte da debatten kom opp i bystyret, at han var stolt over å kunne kalle seg Mossekråke.

I bystyredeebatten diskuterte man både selve fuglen kråke og artens eventuelle stolte eller feige egenskaper. Man tok seg også tid til en seriøs diskusjon om hvorvidt Moss og byens næringsliv i fremtiden ville kunne lide skade om de ble identifisert med en slik fugleart.

Som debatten gikk videre, utviklet den seg stadig i gunstigere retning for kråketilhengerne. Den 18. desember 1953 ble en noe revidert versjon av Stenersens siste forslag vedtatt av et stort bystyreflertall. Argumentasjonen lød nå seriøs, overbevisende og heraldisk fra alle representanter for Arbeiderpartiet. Både Birger Eriksen og Emil Andersen støttet helhjertet opp om kråka. De ti motstandere som holdt stand til det siste, kom fra Høyre og Kristelig Folkeparti. Den mest iherdige av alle kråkemotstandere var Wilh. P.E. Wilhelmsen. Like til det siste kalte han Stenersens kråke for et regulært fugleskremsel.

Det var til liten nytte. Kråka var kommet for å bli. Ved kongelig resolusjon av 2. april 1954 ble Moss bystyes vedtak stadfestet. Størstedelen av næringslivet i Moss, ja selv byens eldste familier har siden vent seg til våpenet. I lovs form var det nå en gang for alle slått fast at Moss byflagg var en gul kråke på rød bunn. Byvåpenet var blitt enda finere innen debatten var sluttført. Moss byvåpen var nå «gull kråke på rød bunn».

Arne Magnussen takker for seg

«En blir sjelden stor for sin kammertjener,» sa en av Arne Magnussens nærmeste medarbeidere om ham senere. Replikken falt i aller beste mening. Saken er jo at selv store menn har tannpine og dårlige dager – og trenger trøst.

I sine siste år som rådmann var Magnussen blitt temmelig amper om formiddagen. Når han hadde åpnet posten om morgenen, pleide han vanligvis å diktere dagens brev. Men det hendte formuleringene ble sterke i noen av brevene. Men sekretæren måtte skrive det som ble diktert, hvordan det enn lød i hans ører.

Henry Jacobsen holdt avskjedstalen da rådmann Magnussen gikk av i 1954. Arne Magnussen står foran talerstolen, som for øvrig var hans private eiestykke. Svært ofte fikk han den brakt med til steder der han skulle tale. Ti år senere døde Henry Jacobsen nokså uventet. Han var stortingsmann da, men Moss kommune holdt en storstilt æresbegravelse. Arne Magnussen, nå åtti år, hadde da sin siste store offentlige opptreden. I minnetalen over sin venn, samarbeidspartner og partifelle mobiliserte den gamle mann så mye av sin fordums patos og følelse at tilhørerne fryktet at han ikke ville overleve sin egen tale, men segne om og dø – på sin post.

Etter lunsj leste rådmannen igjennom sine morgenbrev. Svært ofte ble han overrasket – og krevde å få gjort forandringer eller å sette en grønn strek over alt han før hadde skrevet. For der og der og der måtte formuleringne dempes ned. Slikt slet på hans medarbeidere. Én av dem sa derfor til slutt at han rett og slett ikke orket å ta diktat hos rådmannen lenger. Magnussens lakoniske svar, lød: «Javel. Så får Herland overta, da!» Fra den dagen av fungerte kommunens kontorsjef i tillegg til sine mange andre oppgaver også som sekretær for rådmannen.

Magnussen hadde helt siden sine unge år som avisredaktør hatt en sterk skriveglede. Siden han kjente sin by så godt og interesserte seg så levende for dens historie, ventet mange at det med tid og stunder skulle komme en bok fra hans hånd. For siden rektor Schreiners bok fra 1914 var det bare kommet ut personalhistoriske skrifter om Moss – eller bøker om de enkelte bedrifter i byen. Men det var som om han aldri helt klarte å samle seg om en slik større oppgave. Heftet *Moss etter frigjøringen* og en serie mindre artikler i byens aviser ble derfor den eneste skriftlige arv denne ellers så tankefulle og kunnskapsrike mannen etterlot seg om sin by og dens historie.

Arne Magnussen var rådmann i Moss til han ble 70 år, i 1954. Da han fratrådte, holdt ordfører Henry Jacobsen en vakker tale til ham. Der understreket han hvilken innsats han hadde gjort for byen: «Ingen har noen sinne åpenbart sin kjærlighet til byen slik som du, og ingen har slåss på så mange felter. Men du er og blir et følelsesmenneske. I kampens hete har du mange ganger rodd deg for langt ut med billige stikk fra dine motstandere som følge – og til mild fortvilelse for dine venner.»

Det var liten tvil om arvefølgen når det gjaldt rådmannsstillingen. Alf Herland hadde arbeidet trofast som Arne Magnussens kontorsjef i en årrekke og dessuten fungert i rådmannsstillingen under og like etter krigen; han kjente Moss og kommunens rutiner like godt som sin forgjenger. Herland var, som sin forgjenger, lærersønn, og var kommet til Moss som liten og hadde hatt hele sin oppvekst i byen. Men så tok han handelsgymnasium i Oslo og arbeidet siden for et eksport-importfirma. Dette arbeidet hadde brakt ham først til Rio de Janeiro, siden til det spanske konsulat i Oslo, slik fikk han gode kunnskaper både om merkantile forhold og diplomati.

Da han vendte tilbake til Moss, ble han rådmannens høyre hånd. Som Magnussen likte han å skrive, også på fritiden. Men han hadde et muntre gemytt enn sin forgjenger og dyrket derfor aller helst sang- og prologkunsten, heller enn historieskrivningen. Men Herland satt inne med stor kunnskap om Moss, og hans lille bok, *Gatenavn i Moss*, har vært til glede og nytte for mange. I embeds medfør skrev han derimot streng, kommunal prosa.

Forholdet mellom ham og Arne Magnussen var godt, for Herland var en velvillig og tolerant natur som forsto at en og annen unote var en naturlig ting hos en gammel mann.

En fruktglad og gavmild reder

Skipsreder Biørn Biørnstad arvet Alby gård da hans tante døde barnløs i 1943. Et tre måneders opphold i tysk fengsel hadde forsinket hans flytting til gården. Og det var kanskje bra. Hans selskapelige slektning hadde invitert mange prominente tyskere og NS-folk til Alby i de første krigsårene. Tanken på slikt virket motbydelig på den 52 år gamle nylig frigitte Bredtvedt-fangen som en kald februardag i 1944 kom kjørende med hest og slede til det staselige Alby.

Biørnstad hadde som ung reist til sjøs, 15 år gammel. Siden fikk han seg shippingutdannelse utenlands, for meningen var jo at han

Skipsreder Biørn Biørnstad peker på noen av de fremmede treslagene som han hadde i årenes løp hadde samlet i parken på Alby. Bildet er tatt i mai 1960.

skulle overta familierederiet. Biørnstad hadde ingen jordbruks-erfaring. Likevel kastet han seg over driften av Alby med iver og engasjement. Det gjorde ham ekstra motivert for gårdsdrift at redervirksomheten hans lå nesten helt nede i krigens siste år.

Om Biørn Biørnstad var mindre sosial enn sin tante og onkel hadde vært, likte han god mat og inviterte gjerne Arne Magnussen, Emil Andersen og enkelte andre ut til Alby for å servere krepser eller andre kulinariske godbiter og utviklet på den måten følelsesmessige bånd til Moss – selv om han ikke hadde sine røtter i byen.

Alby-eiendommen omfattet både strandarealer, hage og skog. Parkanlegget ble delvis omlagt i 1950-årene i samarbeid mellom Biørnstad og bygartneren. Bygartneren fikk betalt for det, selvsagt, for dette var en privat tjeneste. De snirklede veiene i «engelsk landskapsstil» ble nå omlagt og en mer moderne plen vokste frem mellom hovedbygningen og sjøen.

For Biørnstad kom skogen og frukthagen til å stå hans hjerte nærmest. Hans samling av sjeldne trær ble med årene unik i sitt slag i Norge og kom til å omfatte akasietrær, douglasgran med blanke stammer og glinsende bar samt korketrær. Dessuten vokste det tre hundre lerketrær der ute.

Den store frukthagen spilte en mer enn symbolsk rolle for eieren. Det var nemlig Biørn Biørnstads motoriserte spesialskip beregnet på fjernfrakt av bananer og appelsiner som gjorde ham berømt i etterkrigsårene og samtidig sikret ham best inntekter. Det hendte flere ganger at han skjøt en salutt når en av hans egne båter passerte Alby på vei inn Værla. Og om det kom en fruktbat til Moss, frydet han seg som et barn om han kunne stå ombord og kaste frukt ned til folk på havnen, har datteren Mosse fortalt. Mangelen på frukt hadde vært stor i krigsårene og appelsiner og bananer ble i årene etterpå ansett for kostelige saker. Biørnstad sendte dessuten frukt til gamle og syke i Moss.

Blant dem i Moss som Biørnstad likte, sto Arne Magnussen i en særstilling. De to må i årenes løp ha hatt mange, lange og inngående samtaler om gården Alby og dens historie. Historiene om gårdene på Jeløy og alt som der hadde foregått, tilhørte jo Magnussens spesialinteresser.

Biørn Biørnstad gjorde seg snart opp den bestemte oppfatning at nettopp Arne Magnussen hadde gjort en så stor innsats for sin hjemby at han fortjente en skikkelig belønning.

Tidlig i 1950-årene inviterte han like godt rådmannen på en gratis reise med et av sine skip fra Norge til Houston i Texas og tilbake. Som oppmuntring og reisefølge fikk Magnussen invitere med seg en ung venn.

Passasjer Magnussen forårsaket adskillig munterhet blant sjøfolkene med sin underlige blanding av naivitet og kunnskaper. Visst kjente han verdens geografi og historie. Men oseanenes verden og livet på en skute forsto han lite av. Sjøfolkene hadde derfor stor

moro med ham og iverksatte spillopper. Hvis bølgene gikk høyt, skulle han bare slå et tau om livet og holde i tauenden. Slik vandret Magnussen tvers over Atlanteren og tilbake, han spaserte rundt på dekk – med tau rundt livet, men uten å feste tauenden.

Kommunekonsulentene «Spiker» og «Bolt»

Disse tre tjenestemenn hadde stor personlig innflytelse i etterkrigstidens Moss, dels fordi de alle var dyktige og ambisiøse, dels fordi kommunens toppfolk hadde en friere stilling da enn senere. Alf Herland var rådmann Magnussens høyre hånd gjennom tyve år. Derfor ble han en selvskreven arvtaker til stillingen. Byingeniør Einar Mathisen, på bildet i midten, hadde vært i Moss siden 1931 og var kjent av alle i Moss. I 1947 fikk Mathisen en yngre avdelingsingeniør på sitt kontor som han kom til å samarbeide svært godt med, Arne Svenning. Da Mathisen gikk av i 1963, ble det helt naturlig at nettopp Svenning overtok Mathisens sentrale stilling. Men ennå i noen år fungerte Mathisen som teknisk konsulent for kommunen og fortsatte dermed å øve innflytelse i det stille.

Da ingeniør Arne Svenning kom flyttende til Moss for å begynne å arbeide i kommunen, ble han sjokkert over å oppdage at Krapfossområdet var et «utviklingsområde». For de hadde ikke vintervann. Vannledningene lå oppe på bakken. Om vinteren måtte folk bruke vannposter.

Også inne i Moss kunne vanntilførselen svikte. På selveste julaften i 1952, skjedde det et rørledningsbrudd borte i Gubberogate. Svenning fikk folk ut, og deretter ruslet han selv ned til arbeidskarene for å oppfordre dem til å stå på slik at folk fikk vannet tilbake nå på julaften. For å understreke julestemningen tok han med seg sigarer og delte dem ut til arbeidsfolkene – som brakte julevannet tilbake til alle mossehjem i en skodde av sigarrøk.

På denne tiden var det en mossing som tok en prøve av drikkevannet sitt og sendte den inn til analyse. Den beskjed han fikk tilbake, var: «De må straks kaste igjen brønnen Deres.»

Drikkevannet i Moss var på denne tiden ofte både brunt og grumset. Men også kommunen tok regelmessig prøver. Og de konkluderte mindre drastisk. Bylegen kunne heller ikke på noe tidspunkt føre noen epidemiske sykdommer i Moss tilbake til drikkevannet. Når det fant sted epidemisk smitte i Moss, kunne det alltid føres tilbake til melk eller matvarer, ikke til vann.

At man hver gang spørsmålet kom opp, kunne konkludere med at vannet strengt tatt ikke var «farlig», fungerte på den annen side

som en sovepute for kommunen. I langtidsplanen for vannverket fra 1937 het det at man regnet med at det skulle fungere tilfredsstillende til 1947. I 1954 var det fremdeles dette samme vannverket Moss hadde, og kapasiteten hadde ikke økt.

I mellomtiden var det riktignok nedsatt en vannverkskomite. Emil Andersen og Henry Jacobsen og tre fire andre reiste på studietur til Holland og Tyskland, for to hollendere tilknyttet Rotterdams vannverk, var konsulenter for Moss. Streicher og Bols het de to, men det var vanskelige navn og ble på folkemunne til «Spiker og Bolt». I avisene kom det kritikk mot komiteen både fordi de brukte utenlandske konsulenter og fordi de «reiste på tur».

Kritikken gjorde ordfører Henry Jacobsen engstelig. Mer skulle det ikke til for å forsinke vannverkssaken i første omgang. Kort etter kom det riktignok et tilbud fra Forsvaret. De ville bygge vannverk i tilknytning til Rygge flystasjon. Men dette ble aldri realitetsbehandlet i de kommunale organer.

Folkeskole, realskole og gymnas

I klasserommet på Skarmyra skole sto tranflaska i vinduet hele dagen. På slutten av dagen skulle elevene ha hver sin skje. Særlig på soldager smakte den så harskt at elevene gikk og gulpet på den inntil neste dag. Og så begynte de igjen å grue seg til den nye dagens tranporsjon.

Både Moss folkeskole og flere andre skolelokaler i distriktet hadde vært i bruk av tyskerne under krigen. Selv om de var nedslitt, ble de raskt satt stand etter krigen. I noen år etter krigen, fungerte skolen omtrent som i 1930-årene. Så satte forandringene inn. Det var de store barnetallene fra 1940-årene som nå banket på skoleporten, for baby-boomen på 1940-tallet ble et skoleproblem i tiåret etterpå. For da skulle alle barna inn i skolen. Skolene i Moss måtte derfor atter både opprette mange parallellklasser, øke elevtallet i hver klasse og midlertidig ta opphold i andre lokaler.

I Moss hadde man plassert gutter og jenter i blandingsklasser før krigen. Nå ble det teknisk nesten umulig å gjennomføre timeplanen med så store elevtall. Derfor vendte man nå i mange tilfeller tilbake til ordningen med adskilte gutte- og jenteklasser.

I Jeløy hadde man nedlagt to gamle grendeskoler før krigen. Det kunne virke paradoksalt, siden Moss by vokste i utstrekning. Men sentralisering preget skolepolitikken i hele Norge. Samtidig som tallet på elever i skolepliktig alder steg, bodde elevene spredt over et stadig større område. Både i Moss og ellers i Norge fikk alle elever nå lengre skolevei enn før.

På litt lengre sikt var det klart at veksten i nye boligfelter også krevde en viss oppfølging i form av nye skoler. Spørsmålet var imidlertid hvor mange skoler man skulle bygge, samt hvor man

I 1960-årene ble russekullene i Moss større år for år og det å bli «student», som før hadde vært et privilegium for de få, ble mange til del. Og demokratiseringen gikk videre. Denne glade gjengen av mosseruss hadde fremtiden på sin side. Da de fikk sin artium, ble også universitetene mer tilgjengelige enn før. Disse ungdommene skulle få oppleve at universitetene ble utbygd – og de kunne få studielån.

skulle legge dem. I en overgangsperiode ble det holdt skole både på Torderød og Refsnes Gods. Så fikk man ferdig to skoler i den sørlige delen av byen. Melløs skole ble bygd i 1954 og overtok for Høiden skole samtidig som den ble et skoletilbud for barn i de nye boligfeltene, Bytårnet skole ved Skarmyrfjellet fulgte i 1961, den ble først bygd som realskole og framhaldsskole. På Hoppern fikk man ny skole i 1959.

I 1958 var det hele 16 mannlige lærere ved Moss folkeskole, nesten like mange menn som det var kvinner. I mellomkrigsårene og de første etterkrigsårene var det igjen kommet flere mannlige lærere inn i byskolen. Etterkrigsårenes skolesystem var ikke bare kjønnsdelt og sterkere preget av lærere enn tidligere. Kravene til ro og orden og god oppførsel var også strenge.

Etterkrigstidens skolesystem i Moss var basert på syvårig folkeskole, som ledet over i ett års framhaldsskole eller to- eller treårig realskole. Slik sett var det fremdeles et visst klasseskille i skolesystemet. Full realskoleeksamen fikk man etter tre år. De som ville fortsette på gymnasiet, begynte der etter to år på realskolen. Siden mange flere elever nå fortsatte i mange år etter folkeskolen, ble det nødvendig å bygge ut Moss høyere skole. Men Henry Jacobsen dempet alt initiativ.

Ingeniør M.B Landstad var aktiv både i bystyret og formannskapet. I likhet med høyrefolk flest var han for skoleutbygging. Det hersket dissens innad i Arbeiderpartiet også. Men Henry Jacobsen var imot – og det var tilstrekkelig til å forhale saken. Men ordføreren var også stortingsrepresentant og hadde dermed ofte forfall i kommunestyret. Det gjorde det mulig for Emil Andersen,

som da fortsatt var varaordfører, å trumfe igjennom en videre utbygging av Moss Gymnas. Henry Jacobsen var ikke særlig blid da han kom tilbake og fant ut hva som hadde skjedd. Men et vedtak var et vedtak, særlig når det var fattet med så sterkt flertall.

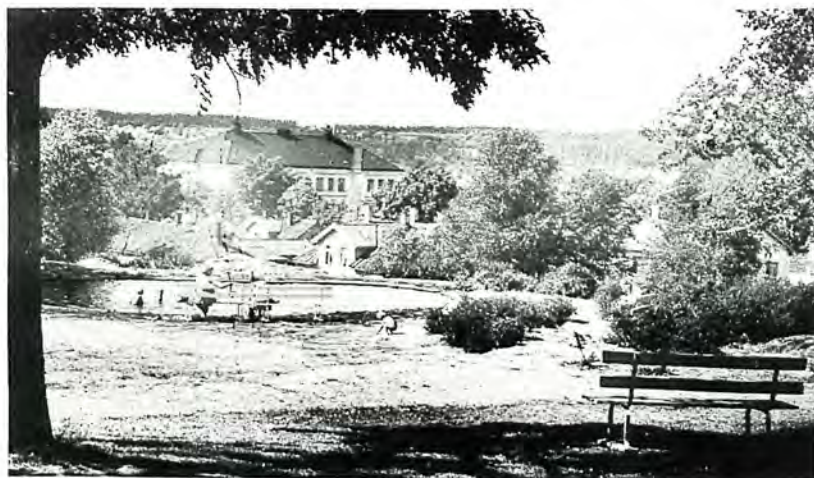
Godgutt med talenter

Moss hadde i etterkrigstiden en rekke byoriginaler som hele byen var på fornavn med. En av dem var en høy og kraftig kar som i sine unge dager hadde vært et riktig flott stykke mannfolk. Det hadde i hvert fall jentene i Moss ment. Og slik fikk han byrekord i farskapsaker. La oss ganske enkelt kalle ham for «Godgutten». For en god gutt var og ble han, selv om han oftest beveget seg på kanten av, eller utenfor loven.

Problemet med «Godgutten» var at han mislikte fast arbeid. Men en ekstrajobb kunne han ta seg i ny og ne. Hos legefamilien Nestaas i Kongens gate satt han barnevakt når det trengtes, husker Paul Nestaas. Fru Nestaas ropte barnevakten opp fra gaten. For det banket et varmt hjerte under de lurvete klærne og barn trivdes like godt med «godgutten» som byens muntre piker. Om familien Nestaas hadde mistet dørnøkkelen sin, lød det også: «Goood-guuutt!» Han hadde alltid dirk på seg, men kunne ikke drømme om å bruke den på døren til doktor Nestaas – med mindre de ba ham om det.

Med årene ble denne gamle gutten mer glad i flaska enn han før hadde vært i jenter. Og med lite penger kan slike behov lett lede langt utenom loven. Hele Moss politikammer kjente denne mannen, for med årene fikk han byrekord i innbrudd også.

I 1950-årene patruljerte politikonstablene i gatene i Moss, og tilløp til bråk ble løst på stedet. Byens restauranter var også frede-

Fra Bytårnet hadde man tidligere en nydelig utsikt rett ned mot Moss folkeskole.

Vinterstemninger: Egil Martinsens kamera har fanget et vintermotiv med Kanalen, Moss Gassverk og Bastøfergen i 1958. Gassverket til venstre på bildet, ble revet bare fire år senere. Den andre fine vinterstemningen av samme fotograf – er fra begynnelsen av 1960-årene. Moss Sparebanks gamle bygning har neonskilt som kaster et drømmeaktig skjær over kvelden i Dronningens gate.

lige. For få vanlige arbeidstakere hadde råd til restaurantbesøk. Og når finfolket spiste og drakk på Moss Hotell og Park Hotell og Restaurant, var det uhyre sjelden politiet trengte å bry seg.

Politi i gatene virker kriminalitetsforebyggende. Og Moss var en rolig by, men ikke så idyllisk at byen var fri for tyver. Innbruddene var mange, men tyvene var av det snille slaget, hevder politifolk idag når de tenker tilbake, ja de var nesten som Thorbjørn Egner skildrer dem, «Vi stjeler bare det vi må og det som vi behøver». Enten tok de alkohol direkte – eller verdigjenstander nok til å betale for en ny fyllekule. Om man stjal i en slik målestokk, hadde man liten sjanse til å bli pågrepet. Og om så skjedde, ble straffen lav. Den lille kjerne av vanekriminelle, var oversiktlig. Heller ikke var tyvene særlig fantasifulle. Politiet kjente ofte den ene fra den annen på håndlaget.

Spillet mellom politi og forbrytere hadde mange sider. Ofte hjalp det å kjøpslå litt, synes Arne Kallum. Han likte selv å oppnå enighet: «OK, vi tar deg for disse fem sakene – og glemmer de andre sju. Men da må du legge alle kort på bordet.»

Også innen politiet var folk forskjellige. Meinich Andersen, som hadde vært rokonge og idrettshelt i mellomkrigsårene, var med tiden blitt overbetjent ved Moss politikammer. «Han Meinich» var fortsatt sprek. Og han foretrakk faderlig tukt fremfor forhandling og var ikke redd for å riste sannheten ut av de gjenstridige. Både innbruddstyver og folk i Moss syntes at det var som det skulle.

Men Arne Kallum hadde selv sine påfunn. En gang i 1957 stormet han og en kollega bortover Konggata i retning av de husene som utgjorde kjerneområdet for pottøllet og gatefylla. De var i hælene på en kar de hadde overrasket på åstedet. Men han hadde løpt fort og hadde stukket seg bort. Bak noen lemmer, inne i et smug, hørte de noen lyder; «Kom ut, ikke noe tull nå,» forsøkte Kallum først. Ingen ting skjedde. «Rekk meg maskinpistolen, så tar vi en salve,» løy han deretter. Og dermed kröp en engstelig 22 år gammel småkjeltring frem fra skjul. Det var første gang Kallum så gutten. Gjennom årene holdt de dessverre kontakten med politiet, han var en mann av «Godguttens» støpning.

I 1950-årene ble hver tredje kriminalsak henlagt uten bevis eller mistanker. I like mange tilfeller mente politiet å vite nøyaktig hvem som sto bak, men manglet bevis. Full oppklaring eller tilståelse fikk de i hver tredje sak.

Slik fikk folk som «Godgutten» fengselet som sitt annet hjem. Der lærte han blant annet å rosemale, og det viste seg at han mestret penslene med like stor presisjon som dirken. Men denne talentfulle mann lærte seg aldri å tjene penger på sine ferdigheter.

I 1960-årene begynte restaurantlivet i Moss å anta noe bredere former. Parketten åpnet nå i Dronningens gate. På Refsnes Gods ble det enda mer fasjonabelt. En mengde mer rimelige utesteder begynte også nå å trekke folk. Innflyttere fra andre deler av landet

bidro på sin måte til å bringe en ny og mer livsglad festkultur til det rolige Moss. Velstandsutviklingen hadde samtidig gitt voksne arbeidstakere penger å feste for. Slik økte restaurantbesøkene. Med fest og svir følger rivalisering og sjalusi, oppgjør på tørre never mellom karene – og stundom også avstraffelse av hustruer eller venninner hjemme, etterpå. Politiet fikk derfor adskillig mer å følge med i. Med flere politibiler og radiosamband var de i stand til å rykke raskt ut til de nye boområdene på Refsnes eller Gjerrebogen. For der var det mye husbråk i den perioden boligene var nyetablerte.

1960-tallsungdommen i Moss var fredeligere enn de voksne, etter politiets oppfatning. På ungdomsklubben «Blinken» ved jernbanen var det i tillegg alkoholforbud. Mossepolitiet hadde likevel sin første narkotikasak i 1967. Så det problemet hadde nådd Moss alt da. Men det skulle gå mange år før det grep om seg. Også alkohol var dengang et minimalt ungdomsproblem.

På Blinken tok politiet ekstrajobb som dørvakter. Slik drev de spaning og kriminalitetsforebyggende arbeid samtidig som de tjente ekstra slanter. Ungdom som var fulle og bråkete, ble silt vekk. Samtidig lærte politifolkene nøyaktig hvem de burde holde et våkent øye med.

En natt i begynnelsen av 1960-årene var Arne Kallum på patrulje med en kollega. Plutselig hørte de at det singlet i glass nede i Storgata. Det måtte stamme fra restaurant «Limpinnen», ble de enige om. Kallum listet seg i vei og var i ferd med å runde et hjørne da hodet hans dunket inn i tjuvens. Kallum tok godt tak i mannen for å hindre ham i å flykte.

Avdukingen av statuen *The Norwegian Lady* i 1962 ble en stor begivenhet i Moss. Både Gardemusikken, Sjømannskoret, skoleskip og marinesfartøy avla Moss besøk i den forbindelse. Tredve år senere ble statuen flyttet over broen til Vestre Kanalparks sydende. Der fikk Lady'en stå og skue over Atlanteren i retning av sin tvilling søster i vennsbyen Virginia Beach. Bjørn Barang inviterte da den amerikanske ambassadør til Norge, Loret Miller Ruppe til å overvære flyttingen.

Det eneste han hørte, var et langt «ååhh». Den forbryteren politimannen hadde i sine sterke armer, var visst så skremt at han var ved å besvime. Da Kallum fikk summet seg, så han at det var «Godgutten» han sto og holdt på, ham og ingen annen. Mange års hardt liv hadde nå redusert den tidligere så staute karen til et vrak som lett kunne ha fått hjerteinfarkt på stedet. Men hjertet, leveren og kroppen hans tålte enda noen innbrudd og noen nye, korte opphold i fengselet. Men da «Godgutten» døde, ble karene på Moss politikammer stille og mang en politimann tørket en tåre i smug. Med ett følte det som om en epoke i byens historie var over. Både politiet og de kriminelle skulle endre seg drastisk senere.

«The Norwegian Lady»

Oddgeir Hagen-Viskum, som var skoleinspektør i Moss i en stor del av etterkrigstiden, var en kunstinteressert mann. I en årrekke var han med i styret for Landslaget Kunst i Skolen og ivret sterkt for den saken. I tillegg engasjerte han seg for å få mer kunstnerisk utmykning av Moss. Sammen med redaktør Jul Sundsvik var det han som rett før utgangen av annen verdenskrig hadde tatt initiativ til å danne Moss Kunstforening. Hagen-Viskum ble sekretær, mens Sundsvik ble formann.

Fra samme periode stammer byens kulturutvalg, der Arne Magnussen helt naturlig ble formann: kommunens kulturutvalg brukte i årene etter krigen kommunale midler til kunstnerisk utmykning av byen, slik bedriftsledere og Jubileumsfondet til

Moss bys Forskjønnelse hadde gjort det tidligere. En av de vakreste skulpturer i Moss ble kjøpt inn av byens eget kulturutvalg, *Franz av Asissi* av Ragnhild Butenschøn, den fikk plass foran Melløs skole da den sto ferdig. En rekke skulpturer i Kanalparken og Rådhusparken ble også alle kjøpt inn for disse midlene.

Til en av skulpturene knytter det seg en merkverdig historie. Barken *Dictator* fra Moss forliste i 1891 utenfor Virginiakysten. Bare gallionsfiguren var siden igjen etter skuta. Denne figuren, en kvinneskikkelse, satte amerikanerne opp på stranden på Virginia Beach og ga den navnet *The Norwegian Lady*. Men tidens tann tærer særlig hardt på en stakkars trefigur. Etter krigen ville amerikanerne derfor gjerne skaffe seg en ny Norwegian Lady og fikk Erik Bye oppflammet for tanken.

Han snakket siden med Emil Andersen som ble enda mer begeistret og fikk mobilisert både industri- og skipsfart i Moss. Billedhuggeren Ørnulf Bast fikk så i oppgave å modellere en ny statue til erstatning for gallionsfiguren.

Slik kunne Moss for annen gang skjenke en «norsk dame» til amerikanerne – frivillig denne gang. Emil Andersen var på denne tiden plaget av angina pectoris. I hans sted fikk varaordfører Birger Eriksen seg en USA-tur sammen med billedhuggerens hustru og sangerinnen Åse Nordmo Løvberg. Ørnulf Bast tok et tidligere fly, «så ikke barna skulle bli både far- og morløse» så den flyredde billedhuggerfruen.

I Moss beholdt man gipsmodellen av *The Norwegian Lady* – og satte den opp på Hoppern skole. I tillegg hadde man tatt en bronseavstøpning, maken til den man sendte over havet. Den ble opprinnelig plassert ved den nye Rådhusbroen.

Olav Selvaag kjøpte omtrent samtidig med dette en rekke skulpturer som han ga som gaver til Moss og plasserte i de boområder der han hadde bygget boliger for mossingene, både på Tronvik, Refsnes og på Ørejordet. Byens bedrifter reiste også skulpturer, hver på sine fabrikkområder, en fikk plass i Helly Hansens park. M. Peterson & Søn kjøpte kunst til fabrikkområdet og Kirkeparken, mens direktør L.J. Vogt skjenket en statue av en «Hylende ulv» som kommunen bestemte seg for å plassere i Nesparken.

I tillegg til disse, godt synlige skulpturene har Moss siden fått skulpturer i og utenfor Kunstgalleriet og Jeløy kirke da de sto ferdige, i Parkteatret og i svømmehallen i Nesparken og ytterligere noen mindre skulpturer på skolene, Oslo kommune satte opp en liten pikefigur på Orkerød, og Biørn Biørnstad plasserte en bjørn ute på Alby.

De fleste av de mange statuer som med tiden skulle prege Moss, ble innkjøpt mens byfornyelsen og moderniseringen av byen pågikk på det mest intense, rett før og rett etter 1960, i en tid det fantes penger både i kommunen og hos næringslivet. Tanken om å bevare gammel industriell og boligmessig bygningskultur sto

ikke sentralt i disse årene. Fremdeles var folk preget av drømmen om en moderne, men kunstnerisk vel utsmykket by.

Skulpturene har preget Moss og gitt byen noe annet å være stolt av. Med god grunn kaller Lauritz Opstad i sin bok om kunsten i Østfold Moss for «skulpturbyen» i fylket.

Arbeidet i Moss Kunstforening og innkjøpene av de mange skulpturer til Moss la grunnlaget for at Moss, som i perioden rundt 1. verdenskrig hadde vært et viktig samlingspunkt for norske kunstnere, noen år senere igjen skulle bli et knutepunkt for norsk kunst, ikke minst når det gjaldt å bringe kunsten ut til folk; for alt i 1966 åpnet et galleri i et gammelt industrilokale ved Mossefossen, i 1969 fikk byen sitt kunstgalleri.

Men en rekke aktive kunstnere skulle også prege Moss i etterkrigsårene. Tekstilkunstneren Nini Anker Dessen ble født i Moss, men forlot byen. Andre ble værende. Signe Walle bodde hele sitt liv på Jeløy. Edmund Ree har også hatt mesteparten av sitt virke der. Erling Bakke og Karl Anstensen har alle vært bosatt i Moss størstedelen av livet og er kanskje de malere som har flest av sine verker spredt rundt i hjem og institusjoner i Moss. Malerekteparet Yvonne Hjerting og Dag Rødsand flyttet til Jeløy fordi naturen virket inspirerende på dem. Og Anne Breivik, Bjørn Smith-Hald, Gunnar Wang og Tor Refsum hører også med blant de mange som har malt gode bilder fra Jeløy og Moss.

To broaker

Gammeldags bro: Fotografiene av Kanalbroen i Moss i 1953 viser på en gang hvor primitiv teknologien var for sin tid – og hvor trangt det var.

Kanalbroen i Moss stammet fra 1886. Den var riktignok opprinnelig bygd «for fremtiden» og var hele fem meter bred. Men byen utviklet seg – trafikken økte. I 1947 åpnet broen 35 ganger hvert døgn i gjennomsnitt. Det medførte adskillige trafikkforstyrrelser. Muligheten for å bygge tunnel under Kanalen var på denne tiden en løsning som ble utredet. En slik tunnel ville måtte legges 15 meter under vannstand null. På byingeniørens kontor foretok man adskillige beregninger ut fra det alternativet. Men til slutt fant man det for dyrt. For så stor var ikke trafikken, syntes man.

Etter dette sto det mellom tre løsninger i brospørsmålet: klaffebro, fastbro eller høybro. En høybro ville måtte rage tredve meter i været og strekke seg fra Thorneløkka til Gimle. Opprinnelig hadde den tanken adskillige tilhengere.

Men som tiden gikk, ble folk i kommunen redde for de svære ekspropriasjonene som måtte til for å legge veien fra broen og ned til Kanalen igjen. Glassverket lå jo der. Avkjøring og nye veier måtte følgelig legges på nordsiden. Som det ble klart at også denne løsningen ville bli svært dyr, mistet også den flere tilhengere. Og tiden gikk, og trafikken økte.

Den provisoriske trebroen er her under bygging – i 1954.

Vinteren 1952 toppet debatten seg. Moss Avis arrangerte nå «folkeavstemning» om saken. Dessuten ble det avholdt stort møte i Moss Ingeniørforening. Ordfører Henry Jacobsen hørte i utgangspunktet til dem som var tilhenger av fast lavbro og fikk der støtte av kommunistene, som sto sterkt både i bystyre og formannskap. Fast lavbro var billigst. Men alle med tilknytning til Moss havn, strittet imot en slik løsning. Det ville nemlig bety døden for hele havnetrafikken om man ikke fikk bro som kunne åpnes, mente de. Bro til å åpne hadde man dessuten «alltid» hatt. Og gammel vane er vond å vende. Marinens behov ble også trukket inn i debatten. Dessuten måtte Bastøfergen sikres muligheten til å legge om ruten – i dårlig vær.

Alle disse argumentene overbeviste til slutt Arne Magnussen om at en klaffebro etter mønster av Københavns Amager-bro var beste løsning i Moss. Da skiftet også ordføreren standpunkt. De fleste politikere sluttet seg siden til ham. Bare åtte stemmer ble avgitt til fordel for fru Astrid Løkens forslag om fast bro da det endelig ble avstemming i kommunestyret i juni 1952.

Men vedtaket sikret så langt fra fortgang i saken. I 1954 var Moss mekaniske Verksted fremdeles bare i startfasen med bygging av ny Kanalbro. En midlertidig fastbro i forlengelsen av Jeløygata kom opp mens man arbeidet med klaffebroen, og den demonstrerte for alle og enhver at Moss kunne klare seg uten bro som kunne åpnes. I lys av den erfaringen foreslo Fredrik H. Johansen at bystyret igjen skulle se på valget av brotype – men led nederlag med 20 mot 40 stemmer. I mellomtiden ble den midlertidige fastbroen stående – og sto i nærmere tre år. Det kunne faktisk fortone seg som om Moss

Nå flyter trafikken: Bildene fra 1965 viser en helt annen trafikk-situasjon, med både ny kanalbro og ny jernbanebro, «rådhusbroen» som den ble kalt. Bildet til venstre viser veien opp til rådhuset. Fremdeles er det trebygningen Breidablikk som troner på toppen av bakken.

NYE GATENAVN PÅ JELØY, 1956

Alby gate
Balaklava
Bergstien
Blomsterbakken
Blåveislia
Brattbakken
Bråtengata
Carl Schøyens veg
Damvegen
Eikelia
Fagerlivegen
Hellinga
Horsens gate
Ivar Aasens veg
Jedervegen
Martin Linges veg
Ole Vigs gate
Per Sivles veg
Refsnesalleen
Refsneskrona
Skippingvegen
Skogbrynet
Skogstien
Solefallsvegen
Strandpromenaden
Stubben
Th. Kittelsens gate
Tyrivegen
Vestbrynet
Åslia

hadde to kanalbroer, og stadig flere forsto at man kunne klare seg uten bro som kunne heves og senkes. Men vedtak var vedtak. Og arbeidet med klaffebroen fortsatte likevel etter planen.

Den 5. august 1957 ble den nye kanalbroen høytidelig innviet og 7. august var den i bruk. Broen var 23 meter bred og hadde betydelig større kapasitet enn både den gamle og den midlertidige broen. Den 10. februar 1958 grunnstøtte en båt mellom broklaffene. Dette forårsaket ikke bare en timelang stans av all trafikk mellom Jeløy og bysiden, båten rev også med seg flere elektriske kabler og resulterte i et langvarig strømbrudd på Jeløy.

Jenbaneovergangen var en annen flaskehals i byens trafikkbilde. I motsetning til kanalbroen til Jeløy var det ingen politisk dissens om den bro kommunen hadde prosjektert. Likevel tok både forundersøkelser og bygging uhyre lang tid. Man sperret Jernbanegata og tok prøver av grunnen i uker og måneder i 1960. Det provoserte Rino Thorne til å skrive et innlegg til avisene der han påpekte hvor meningsløst det var å sperre en så viktig gate så lenge.

Til svar fikk han bare høre at han ikke visste hva han uttalte seg om. Thorne tok hansken opp og interpellerte i bystyret. Einar Mathisen møtte opp og leverte en lang forklaring om hvor vanskelige grunnforholdene var. Thorne svarte at han fant det paradoksalt at hans samtids ingeniører var i stand til å sende menn rundt jorden i romskip. Men hva slags grunn det var ved havnen i Moss, klarte de ikke å finne ut av.

Noen av planleggerne ønsket å stenge jernbaneovergangen nå som broen kom. Blant jernbanens egne folk var det stor stemning for dette. Men det møtte tverrpolitisk motstand. For det ville skape en blindvei langs jernbanen og ødelegge for mange butikker og småbedrifter.

Omsider, den 4. november 1961, ble jernbanebroen – Rådhusbroen som den nå ble kalt – åpnet med tale av Emil Andersen. Så fulgte et festlig fyrverkeri som syntes over hele byen.

Noen år etter åpningen av Rådhusbroen la man opp til en ytterligere forbedring av kommunikasjonen mellom Moss og Jeløy-siden av byen, et «differensiert trafikksystem» på plassen foran rådhuset. Meningen var at man ved å velge fil skulle kunne bestemme om man ville til Kransen eller til Sentrum. Kommunens ingeniører mente dette skulle kunne ordne seg uten lysregulering. Politiet tror ofte mer på skilt enn ingeniørene. De ga klart uttrykk for at alt ville måtte forandres straks trafikken kom.

Dette var et synspunkt politiet ikke bare hadde gitt uttrykk for på Rådhuset. Den dagen trafikken skulle slippes til, traff Arne Svenning noen damer som var på vei for å se på «trafikkaoset». Men det ble ingeniørene som fikk rett. Trafikken fløt jevnt mellom Moss og Jeløy. Kaos ble det såvisst ikke.

Sett under ett medførte de to broene, rivingen av hus og omlegging av veiforbindelsen, til at Moss og Jeløy kom mye nærmere hverandre. Samtidig ble Moss sentrum flyttet «oppover» i byen igjen.

Emil Andersen var nå ordfører i Moss. Og nå følte han nok at han var kommet sine gamle visjoner om et samlet og «nytt» Moss adskillig nærmere. Rett som det var, kunne man observere ham oppe på rådhuset der han sto og beundret den nye broen over Kanalen og jernbanelinjen. Av og til smilte han bare for seg selv, andre ganger utbrøt han høyt og rungende: «Ja! Se! Nå har vi sannelig fått det fint!»

Musikk og teaterliv

REVVISE

av Bjarne Runhovde, ca. 1947
(egen melodi)

Når en sjømann fra Moss
fra sin by kaster loss,
står det jenter på stranda
og blinker.
Og han blunker igjen
til sin elskede venn
der hun står med et tørkle
og vinker:

Hei og hå, Mossianna,
du må vinke med handa!
Ikke noe steds finns
slike deilige kvinns.
De er sveisne og smarte,
de er gule og svarte.
Men ei jente som deg,
Mossianna,
det finner jeg ei, tjo hei!

Han er sveisen og kjekk
der han står på sitt dekk.
Nå går ferden
mot fremmede kyster.
Selv om reisen er lang,
selv om ruffen blir trang,
har han trøst i sin freidige sang.

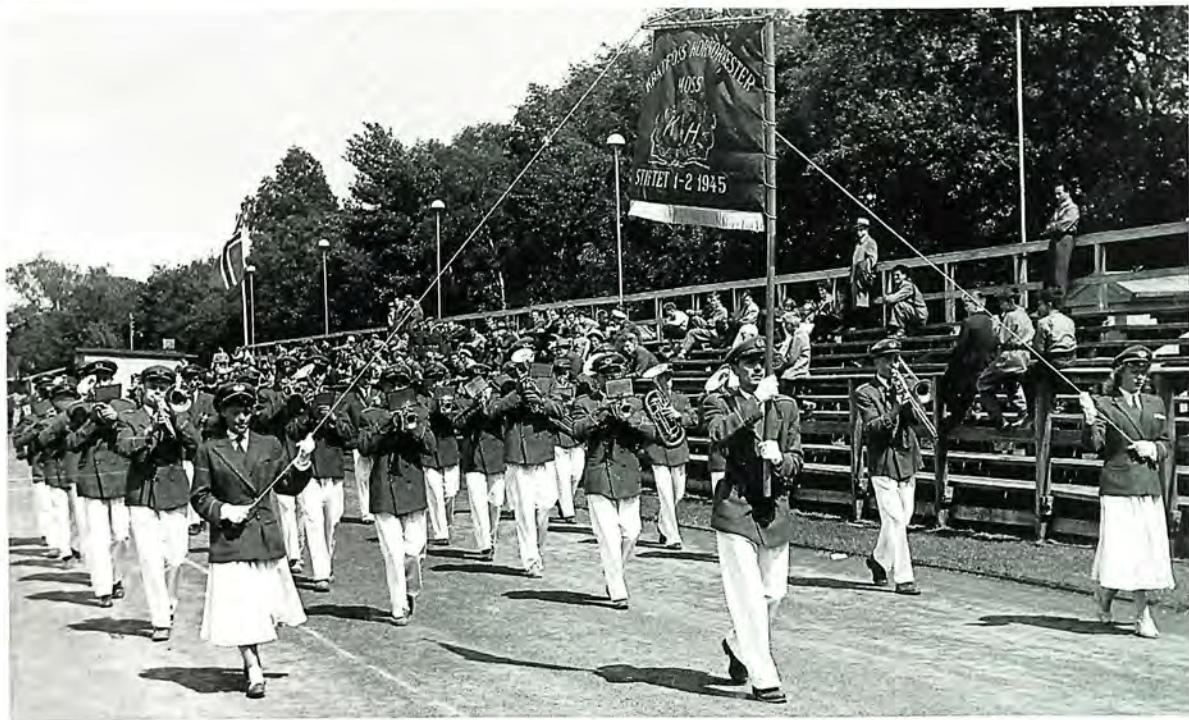
Den allsidige humorist og skribent Bjarne Runhovde forsøkte i de første etterkrigsårene å følge opp sin teatersuksess fra nest siste krigsår på flere måter. Ett år utga han en diktsamling, et par andre ganger fikk han tekster antatt i kringkastingen. I 1950 satte Moss Studiescene opp et nytt skuespill av ham, *Vi stoler på deg, Chris*. En fetter av Bjarne Runhovde, Johannes Runhovde d.y., spilte Chris, en ung mann med tvilsom karakter som levde i den forestilling at han var kunstner.

Tannlege Harry Benkow var en annen aktiv mann ved Moss Studiescene i disse årene. Også han hadde mange kunstneriske årer og gjorde seg ikke minst bemerket med de melodier han laget til kjente og ukjente viser. Hans kone Sonja skrev teksten til en av hans viser, *Fjellsang*. Bjarne Runhovde lagde tekst til Benkows melodier i et par andre tilfeller. Ellers tonsatte Benkow tekster av Wildenvey og Arne Paasche Aasen. Det var ikke minst disse sangene som førte til at Benkows navn snart ble kjent både i barnetimer og underholdningsprogrammer i NRK.

Harry Benkow hadde for øvrig i egenskap av tannlege tilgang til et «hemmelig» vidundermiddel som ble brukt under prøvene på de stykker Moss Studiescene satte opp, forteller Gerd Stanger. Han delte villig ut Benzaphenyl-piller til de medvirkende, det var et amfetaminlignende preparat som var mye i bruk, først under krigen, siden i noen år etterpå. Ingen hadde dengang motforestillinger mot slik bruk, pillene hadde en oppkvikkende effekt på de aller fleste og muliggjorde effektive prøver ut i de små timer. Bare på noen ganske få hadde stoffet motsatt virkning: «Jeg bare sovna», sier Gerd Stanger.

Sigurd Islandsmoen ledet i 1950-årene fortsatt Moss Korforening under fremføringer i Moss kirke. Er det ett av Islandsmoens egne oratorier de fremfører?

Krapfoss Hornorkester hevdet seg både i 1950-årene og flere ganger senere i fremste rekke i marsj- og musikkkonkurranser blant norske janitsjarmusikere. Ikke minst i sin egen del av byen har dette orkesteret vært av avgjørende sosial og kulturell betydning.

Stimulerte amatørteatervirksomheten teaterinteressen i Moss? Det kan virke slik. For i årene etter krigen fikk Moss en rekke ganger besøk av profesjonelle skuespillere og sangere – og sluttet mannsterkt opp om forestillingene enten det var som publikum eller som kor og orkester. Riksteateret kunne komme til Moss med en *En handelsreisendes død* av Arthur Miller eller Bjørnsons *Geografi og Kjærlighet*, Norsk Operaselskap gjestet med Puccinis *Madame Butterfly* og Brunvolls Konsertbyrå oppførte i 1949 Verdis *Don Pasquale* med solister fra Oslo. Men kor og orkester besørget Moss by selv, de kom alle fra Sigurd Islandsmoens veltrenede stab.

Islandsmoen hadde selv i mange år vært både organist og kor-dirigent. I løpet av 1950-årene ble han for gammel til å delta aktivt. Men mange kor og sanggrupper var fortsatt i virksomhet i byen. Moss Sangforening var nå ledet av organist Odd Gamborg Jacobsen. Et annet sangkor, Jeløykameratene, holdt flere konserter for fullsatte hus. De hadde også to solister: Trygve Amundsen, som hadde en lys tenor og Sverre Olsen, som hadde en kraftigere baryton.

I den lette genre var barberer Edgar Johansen i Eilert Hansens salong i Prinsens gate populær. Han spilte mandolin og skrev melodier; hans svoger Rino Mathisen laget tekster. To av deres stykker, *Et seilerminne* og *Fjellenes sang* ble trykt og spilt av musikkglade landet over. Og *Jeløvals* ble spilt inn på plate av et orkester som kalte seg Mossegutta.

Da operasangerinnen Marit Isene i 1950 kom til Moss som Santuzza i *Cavalleria Rusticana* av Mascagni, gikk folk mann av huse; for hun var jo deres «bysbarn», sto det i mosseavisene. Marit Isene var i hvert fall gift i Moss og hadde bodd i byen i en årrekke. Siden hadde hun feiret triumfer i USA og Sverige. Derfor var det ikke rart at folk ville gjøre stas på henne når hun gjestesang i «hjembyen».

Tante Rosa og hennes fans

Moss Studiescene klarte ikke å holde samme aktivitet utover i 1950-årene som under og etter krigen. For både kino, hus og hjem – og radio – stjal stadig mer av folks tid.

Bare én gruppe mossinger var like teaterinteressert som før: barna. Parallellt med arbeidet for voksne hadde Moss Studiescene arbeidet med barneteater, og hos dem holdt interessen seg oppe.

I etterkrigsårene satte barneteateret hvert eneste år opp et julespill, ett var av Margrethe Munthe, andre dramatisert av lokale krefter. *Du grønne tre*, det første barnestykke som ble oppført, var av én mann som dengang bare var kjent som «onkel Hans». I virkeligheten var det Kristian Elster som skaffet seg ekstrainntekter under dette pseudonymet.

En av dem som senere ble mest aktiv ved barneteateret har fortalt at han bare var fire år gammel den julen hans mor tok ham med til Gimle kino for å se dette stykket. Men han glemte det aldri: «Det var råkaldt ute og mors hånd var iskald og ikke det minste trygg å holde i.» Gutten satt på fjerde rad, fullstendig betatt. Foran seg så han det nydeligste maleri man kunne tenke seg. Moren forsøkte derfor å dra ham litt ned på jorden. Etter dette hadde fireåringen bare én tanke i hodet: dette ville han selv en gang være med på.

Rosa Eriksen hadde selv stiftet barneteateret, og var helt sentral fra begynnelsen av. På Parkteateret var scenen større enn på Gimle og både salen og balkongen hadde godt skrånende gulv som gjorde det lett å observere det som foregikk på scenen. I 1947 oppførte man et barnestykke av byens egen dramatiker, Bjarne Runhovde: *Tro og utro*. Stykket var preget av troll, prinsesser og askeladdfigurer, som et eventyrspill skal. På slutten av stykket får svinedrengen kysse prinsessen hundre ganger – til akkompagnement av knisende hoffdamer.

Mange i Moss har mottatt viktige impulser på barneteateret og ble preget av det for livet. Frank Berg startet sin karriere som barnestjerne ved teateret, opprettholdt kontakten med Rosa Eriksen og lagde i årenes løp adskillige reporatsjer om henne. Frøde Hollfjord fant seg arbeid som maskør og parykkmaker ved Nationaltheatret og fikk i tillegg gleden av å se et par egne stykker bli

To humorfylte mossinger: Edgar Johansen, «den gjøgglende frisør», opplevde å få reise på turne både med Jens Book Jensen og Carsten Byhring og få spille inn tre gram-mofonplater. I lokale revyer var han storsjerne, og spilte og sang til dels egne melodier, som Jeløyvalsens.

Barneteaterets dronning, Rosa Eriksen ser vi her på et bilde fra 1990: Da hadde hun selv sluttet å instruere barna, men var fortsatt en entusiastisk tilskuer.

oppført i Moss, *Trolldom over kong Rafas slott og Kongssønnen i bjørkekvistens makt*.

Barneteaterets repertoar var ellers helst av etablerte forfattere eller dramatiseringer av norske og tyske eventyr, som Hans og Grete, Snevit og Rosenrød eller Prinsessen som ingen kunne målbinde. Fra Studiescenens tid var teateret i Moss imidlertid et «familieforetak». Som Rosa Eriksen begynte å trekke på årene, ble hennes nevø, Asbjørn Eriksen, regissør og datteren, Inger Evensen, instruktør. Men «tante Rosa» var og ble sjef.

Helt frem til 1984 drev Rosa Eriksen barneteateret, med nye og gamle stykker, hun fikk med årene Østfold fylkes kulturpris og Moss bys kulturpris. Generasjon etter generasjon av barn i Moss fikk oppleve det samme – at stener av papp og grantrær av kreppapir kunne være vel så vakre og spennende som virkelig natur. De kunne stimulere både fantasi og drømmer, ja, gi hele livet en ekstra dimensjon.

Modernisering av kinodriften

Etter krigen hadde Moss hatt tre kinoer med Nils Gjerseeth som sjef. Kanskje krevde ikke mossingene altfor mye av sin kinosjef. Kinoene var det eneste sted der man kunne se levende bilder. Konkurransen fra fjernsynet hadde ikke meldt seg. Gjerseeth tok ganske enkelt inn de filmene det kom tilbud om. Og folk i byen var fornøyd.

Tre kinoer kunne likevel bli mye. For et nærsynt øye kunne det virke som om Gimle kino var et underskuddsføretak. Men saken var at kommunen fortsatt arbeidet med å innløse byggesummen for kinolokalet etter en takst på 700 000 kroner. Parkteatret var derimot nedbetalt ved krigens slutt og Tivoli lenge for. Men Gjerseeth var ikke villig til å bruke mer penger på Gimle. Og dermed forfalt kinoen.

Arne Kinander overtok som kinosjef fra 1954 og var antakelig mer av en filmentusiast enn Gjerseeth. Kinander mente at det var all grunn til å behandle de ulike kinoene han hadde fått ansvar for, likt. Dermed fikk Gimle en renessanse; og nå ble det satt i gang fornyelser. Snart var begge de to store kinoene modernisert, og Gimle hadde fått nye maskiner.

Kinander sørget også for økonomisk balanse mellom de to kinoene på annet vis: De seriøse og smale filmene ble satt opp på Parkteateret. Men Kinander ønsket å legge ned den lille Tivoli. Etter å ha stengt den midlertidig ett år, viste det seg at omsetningen og

I 1956 stimlet folk tett sammen foran en forretning i Storgata da det ble stilt ut et fjernsynsapparat. NRK hadde ennå ikke åpnet egne TV-sendinger. I 1960-årene begynte TV-antennene å rage til værs på hustakene. Men i mellomtiden hadde kinosjef Kinander ominnredet Gimle kino for å forsøke å ta opp konkurransen med det nye massemediet.

det samlede kinobesøk var det samme som før. Siden ble Tivoli bare leid ut til sangkor, ballett og andre fritidsaktiviteter.

I august 1960 åpnet fjernsynet sendinger i Norge. Tidlig i 1960-årene var det derfor i film- og kinokretser atskillig frykt for fjernsynet, som man hadde kjent til fra USA og Europa i adskillige år. Noen fryktet at all kinodrift ville innstille i takt med at fjernsynet erobret folks fritid, andre mente at kinoene ville beholde sitt eget publikum.

Det ble de siste som fikk rett. Selvsagt kom fjernsynssendingene i Norge til å sette et avgjørende preg på folks dagligliv. Men film og fjernsyn viste seg å kunne eksistere side om side også i Moss.

Sosiologene inntar Moss

1950-årene var en god tid både for næringslivet og arbeiderne i Moss. Om mange ennå var trangbodde, var det, stort sett, arbeid til alle. «Man kunne bare gå over gata etter jobb,» forteller Fridtjof Evensen. For folk som husket arbeidsløsheten fra mellomkrigs-årene, var det å ha arbeid fremdeles ansett som det viktigste.

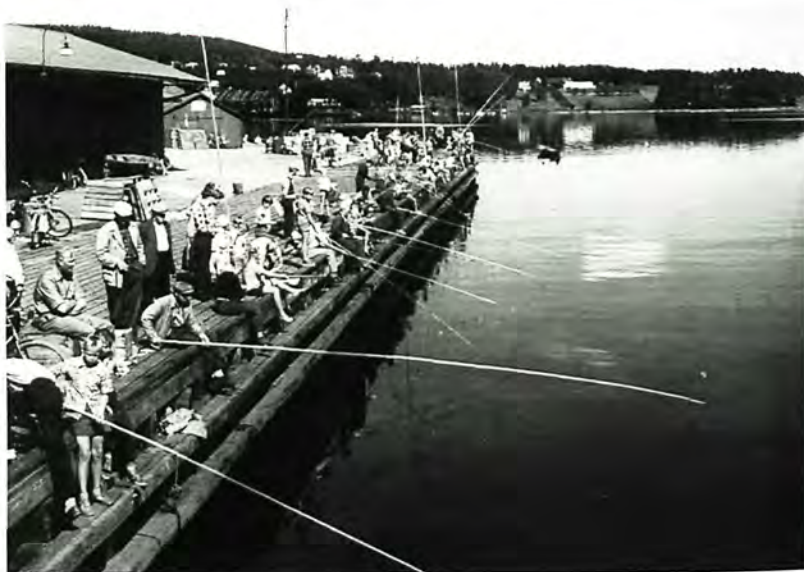
Det absolutt høyeste tallet på arbeidsledige var februar 1951: 84 arbeidsledige. I lange perioder fantes det overhodet ikke arbeidsledige. Kontrasten til 1930-tallet var slående – og svært mange husket tilbake til de kriseårene.

Den økonomiske utjevningen mellom arbeidere og funksjonærer hadde samtidig vært formidabel. Svært mange industriarbeidere tjente bedre og bodde nå bedre enn folk som gikk med hvit snipp på jobben. Like fullt var Moss fremdeles på mange måter en by der de fleste følte at det i kulturell forstand hersket et «gap» mellom folk. I 1950-årene ble dette sterkt fremhevet av en gruppe samfunnsforskere som brukte Moss og cellulosearbeiderne der som sitt kron-eksempel.

Høsten 1954 tok en gruppe sosiologer og sosialpsykologer fra Universitetet i Oslo kontakt med direktør Egil Arstal og fagforeningsformennene Henry Olsen og Walter Henriksen ved M. Peterson & Søn for å få hjelp og støtte til å gjennomføre en serie med studier av bedriften. Det var verken produktivitet eller teknologi de var interesert i. Heller ikke var de særlig politisk interessert. Forskernes interesser gjaldt absolutt arbeiderne. Men det var deres arbeidsoppgaver, følelser, lojalitet og samarbeidsformer som var undersøkelsens tema.

M. Peterson hadde på det tidspunkt 735 ansatte. Forskerne oppholdt seg lenge ved bedriften og deltok i perioder også direkte i produksjonen. De intervjuet 252 av de ansatte, og intervjuene kunne ta fra halvannen og opp til ti timer.

Den bok som prosjektet resulterte i, fikk tittelen *Arbeiderkollektivet* og har senere blitt et standardverk i norsk sosiologi. Fortsatt

Sommerstemninger: Fiske med og uten lykke en sommerdag ved Kanalen i 1957.

leses boken som pensum. Forfatterne har på sin side hevdet at det de fant ut, var så allment at det burde gjelde for hele Norge, ja for store deler av Vest-Europa i etterkrigstiden. Det er godt mulig. Men siden undersøkelsen fant sted i Moss i 1950-årene, er det hevet over tvil at den må ha særlig relevans for nettopp arbeiderkulturen i denne byen.

Forskerne ble først slått av hvor skarpe skiller alle arbeiderne trakk mellom seg selv og de øvrige ansatte. Forskjellen mellom arbeider og funksjonær ble i 1950-årene opplevd som meget stor. «Noen kontakt» kunne det hende det ble mellom arbeider og funksjonær, kunne arbeiderne fortelle. For «vi regner det som de er mennesker de og.» Men for å demonstrere at man visste om de usynlig grensene som forelå, pleide en arbeider å slukke røyken når en funksjonær nærmet seg.

For det annet ble forskerne slått av det sterke samholdet, den klare følelsen av fellesskap og felles ansvar for arbeidet, som preget arbeiderne. Nettopp fordi en normalt var minst to-tre mann sammen om enhver jobb, ble det regnet som uhørt og «feil» oppførsel å snakke om noe «jeg» hadde gjort. Man skulle og måtte si «vi».

Selv om arbeiderledere både i Oslo og Moss snakket om fellesskap mellom arbeidsgiver og arbeidstakere, ble kløften opplevd som større inne på selve bedriften. Ikke minst ønsket arbeiderne å opprettholde skillene og påpekte utglidning dersom de observerte det hos yngre arbeidskamerater: «Man bør holde tre skritt avstand mellom over- og underordnede.»

En arbeider som ikke viste klart at hans lojalitet entydig lå på arbeidskameratenes side, ville bli frosset ut på ulike vis. En dårlig

LITEN ARBEIDSLØSHET I 1950-ÅRENE

Ar	Høyeste ledighet måned	Laveste ledighet måned	
1950	februar 27	april-aug 0	
1951	februar 84	mai-aug 0	
1952	februar 59	september 5	

arbeidskamerat? Det var «en som ikke er rein. En som har dobbelt ansikt.» Man skulle slett ikke «sleike» eller være «øytjener.» Dersom man skilte seg ut på den måten, ble det prat om det, og da mistet man lett kamerater: «Om noen er for ivrige, da slenger vi litt dritt til dem når vi vasker oss og sånt»

På den annen side var det et hyppig tilbakevendende tema i intervjuene at det skapte en rekke problemer at skillene fortsatt sto ved lag. For det vanskeliggjorde kommunikasjon. Ingeniører forble lett mer arrogante og uvitende enn det som hadde vært nødvendig. For arbeiderne ble det på den annen side umulig å ta dem i skole og forklare dem hva som var feil. Til det var avstanden for stor. Ingeniørene gjorde unødvendige dumheter fordi de gjorde seg større enn de var. Men arbeiderne hadde ingen muligheter for å bryte isen.

En delkonklusjon hos sosiologene dreide seg spesielt om kvinnene. Forskerne ble overrasket da de oppdaget hvor vanskelig det var for en arbeiderkvinne å gifte seg med en funksjonær. En syerske burde nok helst slutte i jobb om hun ble gift med en funksjonær – eller gå ned i lønn og begynne på kontor. Ellers ble det lett problemer i ekteskapet. Sosiologene konkluderte altså utvetydig med at det hersket et tydelig kulturelt klasseskille i 1950-årenes Moss, selv om de økonomiske skillene mellom arbeidere og funksjonærer langt på vei var visket ut.

«Fellesskap» på arbeidsplassene

Direktør Leiv Helly-Hansen kom en gang med en uttalelse som siden ofte ble sitert i Moss: «Hadde vi ikke hatt en fagforening, ville jeg bedt om å få en.» Mentalitetsforandringen i etterkrigsårene var stor blant bedriftslederne. Men innen fagforeningene ble forandringene nesten større, til fortvilelse for enkelte veteraner fra mellomkrigstiden. De kjente kamplinjens spill og språk og var vant med å slå i bordet. Forhandle og samarbeide kunne de derimot ikke. Men nå satt fagforeningsledere og bedriftsledere svært ofte samlet for å løse problemene «i fellesskap.» Det krevde en endret personlig adferd og en annen måte å ordlegge seg på.

Etterkrigsårene ble en ny grotid for fagbevegelsen i Moss. Riktignok var ulike mindre foreninger utenfor LO i fremgang, de LO-organiserte kalte gjerne disse fagforeninger for «gule». I LO nedla man både tid og krefter på å motarbeide funksjonærforeninger og andre «suspekter» organisasjoner.

Idealet om å ha en hjemmевærende hustru var nesten like utbredt blant arbeidere som i middelklassen. Stor etterspørsel etter arbeidskraft førte likevel til mange kvinner på arbeidsplassene, selv om langt fra alle de kvinnelige arbeiderne var fra Moss. I tekstil-

Ved fyrlykten på Kanalens vestside forener en ung mann det nyttige med det behagelige en junidag i 1966, han leser til eksamen og nyter de varme solstrålene på samme tid. Fyrlykten fikk stå i tre år etter dette – til 1969.

industrien i Moss hadde kvinnene vært i flertall bestandig. Nå var de i ferd med å overta ledelsen i fagforeningene også. Mange av disse kvinnene var selv veteraner, erfarne kvinner, ofte med voksne barn. De så slett ikke husmor-rollen som et fristende alternativ til lønnet arbeid. Også på Glassverket og Cellulosefabrikken var det ansatt mange kvinner som var vel integrert både i arbeidsprosesser og faglig aktivitet.

Det var et tegn i tiden da også Moss Jern og Metall begynte å trekke kvinnene spesielt frem i sitt faglige arbeid. I årsberetningen fra 1950 beklaget man spesielt at kvinner som utførte samme type arbeid som menn, ikke fikk samme lønn og fikk lavere dyrtids-tillegg. Jern- og Metallarbeidernes årsmøte fattet et vedtak om at de håpet dette ville bli rettet – med tiden. Kanskje sto altså ikke kvinnesak høyest på dagsorden. Men da foreningen feiret femtiårs-jubileum i 1952, satt to kvinner i styret.

Det var Helly J. Hansen A/S som i størst grad trengte flere kvinnelige arbeidere. Da de forsto at det var vanskelig å trekke til seg flere kvinner fra Moss, etablerte de i 1949 et eget internat for ugifte syersker på korttids kontrakt. Huset ble kalt «Hadeland» fordi bygningen var kjøpt der og flyttet til Moss. Mange av Hadelands-kvinnene kom fra Nord-Norge. Men i årens løp kom det også både kvinner og menn fra Trondheim og Molde. Glassverket begynte på samme tid også å ransake Norge fra sør til nord etter arbeidskraft. Og mange som var kommet på prøve, bosatte seg i Moss, som slik fikk stadig flere innbyggere som var født i Nordland, Finnmark, Trøndelag og Møre.

Det ser ut til at det kom flest fra Nordnorge. Muligens bidro det til at folk nordfra følte seg spesielt velkomne i Moss at to landskjente nordlendinger var bosatt der i årene etter krigen. Redaktør Jul Sundsvik var den ene, forfatteren Carl Schøyen var den annen. Som Sundsvik hadde Schøyen skrevet bøker med nordnorske temaer, og Schøyens bøker spente fra Petter Dass via ærfugl til samekultur. Da Nordlendingenes Forening ble dannet i Moss, ble de begge selvsikre forgrunnsfigurer. Schøyen døde i 1951. I mellomtiden kom det flere og flere innflyttere fra Nordnorge til Moss. Men via denne foreningens torskeaffiner fikk også Carl Schøyen et forlenget liv i Moss.

Noen av de nye arbeidssøkerne ble bare en tid i byen. Men de fleste kom for å bli, selv om de ikke alltid ble på den arbeidsplassen de først var blitt ansatt. «På glassverket hadde vi stor turnover. For ikke alle jobbene hos oss var så behagelige som dem man ellers kunne få,» forteller Fridtjof Evensen. Tilsvarende gjennomtrekk var det på Steinullfabrikken og Forenede Blikemballafabriker.

Ved de store maskinene på Glassverket og «Steinulla» var det både støy og varme og nattarbeid. Med årene kom det færre nye arbeidere nordfra. Som erstatning tok man inn flere kvinner der også, særlig til sortering og pakking.

Både de fast bosatte og de mange tilreisende arbeidere i Moss opplevde et bysamfunn i konstant fremgang. At forholdene ble bedre, skyldtes ikke bare at det var tilstrekkelig med arbeid i Moss. Det skjedde en rekke reformer i hele det norske samfunnet. For

HVEM ER HVEM I MOSS I ETTERKRIGSÅRENE

Stortingsmenn

Henry Jacobsen (A) 1945-1964

Svenn Stray (H) 1958-1985

Thorleif Kristensen (A) 1965-1969 (opptrykk)

Ordførere

Henry Jacobsen (A) 1945-1959

Emil Andersen (A) 1960-1971

Fylkesmenn

Lyder D. Bull 1945-1951

Karl Hess Larsen 1951-1966

Jacob Modalsli 1966-

Rådmenn

Arne Magnussen til 1954

Alf Herland 1955-1968

Sorenskrivere

Sig. Jensen 1946-1962

Leif Hj. Neiden 1962-1967

Byingeniører

Einar Mathisen 1931-1963

Arne Svenning 1963-

(teknisk rådmann fra 1964)

Politimestre

Nils Liaaen 1945-1947

Jarle Brænde 1948-1954

Ragnar Blekeli 1955-1976

Overleger Moss sykehus

Trygve Nannestad til 1949

Søren Kalsnes 1949-1972

Prester

prost Valentin Hanssen-Bauer til 1960

sogneprest Moss Ivar Smeby 1960-1971

sogneprest Jeløy Ludvig Larsen 1964-1971
(res.kap fra 1953)

res.kap. Reidar Hauge 1941-1953

res.kap. Sigvald Våge 1965-1974

hjelpeprest Rolf Aune Arntsen 1948-1968

Skoleinspektører

Per Haldor Franck til 1951

Oddgeir Hagen-Viskum 1951-1973

Rektorer Moss Gymnas

Hartvig Christie til 1957

Ragnar A. Wiik 1957-1971

Formenn Moss Håndverkerforening

rørleggermester Knut Eriksen 1946-1948

blikkenslagermester Kristian Günther 1948-1950

byggmester Erl. A. Kristiansen 1950-1952

snekkermester Einar Gullaksen 1952-1960

blikkenslagermester Walter Grøndahl

1960-1964, 1967-1970

malermester Toralf Rønning 1964-1966

Formenn Moss Handelsstands Forening

Fridtjof Løken til 1946

Edvard Brække 1947-1948

Carl Krefting 1948-1949

Fritjof Koren 1950-1952, 1957-1960

Per Falkenbo 1953-1956

Carl Alfred Heilmann 1961-1964

Trond Lunde 1965-1967

Helge Plener 1968-1971

Formenn Moss Industrieforening (startet 1947)

Sigurd Runhovde 1947-1949

Henry Becker-Eriksen 1949-1954

Ragnar Z. Hanssen 1954-1961

Gotfred Ernø 1961-1966

Ralph Mollatt 1966-1970

Formenn Moss Faglige Samorg

Einar Olsen 1945-1946

Walter Henriksen 1948-1951

Johan Engebretsen 1954-1958

Otto Olsen 1958-1960

Johan H. Johansen 1960-1963

Nils Larsen 1963-1968

Formenn Moss Kvinneråd

Gusti Franck 1939-1952

Ragnhild Blegen 1953-1958

Vie Jenssen 1958-1960

Ellen Sundsvik 1960-

Avisredaktører

Pedro Edvardsen Moss Arbeiderblad 1945-1947
og 1952-1956

Henry Harm Moss Arbeiderblad 1947-1951

Ivar Tollnes redaktør Moss og Omengs

Arbeiderblad 1957-1963

Frank Berg Moss Dagblad 1963-1975

Jul Sundsvik Moss Avis til 1965

Phillip Rønneberg Moss Avis 1965-

AVISER I MOSS

Moss Avis har drevet
sammenhengende
siden 1876

Moss Tilskuer,
nystartet i 1945
gikk inn i 1960

Moss Arbeiderblad,
nystartet 1945,
slås sammen med Follo
i 1957
blir til Moss og Follo Blad
i 1957
blir til Moss Dagblad
fra 1960

det første ble det kortere arbeidsdag. I arbeidervernloven kom det i 1958 inn en bestemmelse som tilsa en arbeidstid på 45 timer om uken. I tariffoppgjøret som fulgte, ble det vedtatt at reformen skulle gjennomføres, forutsatt at det ikke ble gitt lønnsøkning. Det ble litt murring av dette, men forslaget gikk igjennom. Fra 1959 ble det på de fleste arbeidsplasser gitt fri annenhver lørdag. Etter dette sto det høyt på fagorganisasjonenes program å sikre lørdagsfri for alle.

Arbeiderpartiet sto bak både denne loven og en rekke andre reformer. Fremskritt kom, hvert eneste år. Men var det sosialisme man nå innførte i Norge? Eller var det noe annet som hadde skjedd? Arbeidernes faglige og politiske ledere talte og skrev mer om «fellesskapet» enn om arbeidernes interesser. I den arbeiderstyrte byen Moss var det ofte slik at det var de fagorganiserte og deres representanter som optrådte mest ansvarlig og uttrykte mest bekymring for næringslivets vilkår i fall det ble politisk forandring. Det skulle man merke tydelig tidlig i 1960-årene.

Moss og Europa, første runde

Ved inngangen til 1960-tallet var det enkelte nye, splittende tendenser under utvikling blant sosialistisk innstilte mossinger. Forholdet til NATO kløyde folk i to leire tidlig på 1950-tallet. Men det var få utenom den harde kjerne av kommunister som trådte åpent frem med motstand mot NATO i Moss. Men NKP hadde fortsatt oppslutning i Moss, det kom tydelig til uttrykk ved at de fortsatt hadde tre representanter i kommunestyret.

Politiske begivenheter i Oslo fikk dessuten ringvirkninger i Moss. Da en gruppe opposisjonelle i Arbeiderpartiet som i noen år hadde utgitt en avis kalt *Orientering*, ble ekskludert fra partiet i 1959, var det mange som mislikte det. I Moss trøstet noen seg med at dette var folk på universitetene, i kunstner- og avismiljøer – samt lærere. Men at de ekskluderte også hadde sympatisører i Moss, kom frem ved neste kommunevalg. Da hadde de ekskluderte dannet SF, Sosialistisk Folkeparti. I 1963 fikk NKP og SF hver sin representant i Moss kommunestyre. NKP gikk altså tilbake mens Arbeiderpartiet gikk frem. Dermed var det liten tvil om hvem i Moss som tapte mest på dannelsen av det nye partiet.

Sammenlignet med Arbeiderpartiets 37 plasser i kommunestyret, gir disse to plassene til de to radikale partiene et skjevt inntrykk. For på byens arbeidsplasser pågikk en faglig og politisk strid som var annerledes enn det som skjedde i kommunestyret. Kampen mellom ulike retninger i fagbevegelsen var jevnere kamp, og stemningen var til dels både amper og usikker. Da Moss Jern og Metall i 1961 foreslo kollektiv innmelding av foreningen i Arbeiderpartiet, forårsaket det

KOMMUNEVALG I MOSS 1963-1971

Valg	1963	1967	1971
AP	37	33	31
NKP	1	0	1
SF	1	4	4
V	2	2	2
Kr.f	1	3	4
SP			1
Høyre	19	19	17
Upol			1
	61	61	61

heftig debatt internt i klubbene og mange hevdet forslaget var i klar strid med fagforeningens vedtekter.

De fagorganisertes tillit til Arbeiderpartiet ble stilt på flere prøver vinteren 1962, da regjeringen med utenriksminister Hallvard Lange i spissen gikk inn for å forsøke å forhandle frem norsk medlemskap i EEC. Fellesmarkedet, som man gjerne sa på norsk, var en nokså nyopprettet union mellom seks naboland i Vesteuropa. Unionen var stadfestet i en traktat fra Roma i 1958 og siktet mot trinnvis sammensmelting av medlemslandenes nasjonale økonomier. Sammen med seks andre land tilhørte Norge EFTA, en løsere sammenknyttet «ytre ring» rundt EEC.

På Moss Jern og Metalls årsmøte i 1962 ble det foreslått at avdelingen skulle gå til innkjøp av et stort antall eksemplarer av Roma-traktaten. Hensikten var at medlemmene skulle forberede seg på debatt. I februar 1962 ble det holdt et godt besøkt orienteringsmøte om EEC i Moss. Til manges store forbauselse så det ut til at arbeiderne i Moss sto svært splittet. EEC-motstanderne var visst i flertall. Dette sto i klar strid med hva Emil Andersen og andre politisk ansvarlige i Moss hadde trodd.

Underlig nok ble det president Charles de Gaulle som stoppet den splid som var i emning. I januar 1963 sa de Gaulle med ett nei til alle forsøk på å utvide EEC. Det medførte at den norske søknaden falt bort av seg selv og bølgene la seg derfor i Moss.

På årsmøtet i Moss Jern og Metall dette året, tok styret sjansen på å presse frem votering om spørsmålet om kollektivt medlemskap i Arbeiderpartiet. Styret var vel forberedt og sikret flertall. Men enheten i fagbevegelsen føltes egentlig ikke særlig sikrere av den grunn.

På Stortinget hadde ikke Arbeiderpartiet rent flertall lenger, der satt SFs to representanter i reell vippe-posisjon.

I Moss hadde både kommunistene og de nye venstresosialistene mange sympatisører. Men Arbeiderpartiet satt fortsatt med et overveldende, stabilt flertall. Men nå hadde Moss fått en ordfører som passet utmerket til denne, litt mer ustabile situasjonen i 1960-årene: Emil Andersen.

Han Emil, han Emil

I januar 1960 ble Emil Andersen ordfører. Av mange ble nok det opplevd som et slags tidsskille i Moss enda han og forrige ordfører representerte samme parti. Den tidligere ordføreren, Henry Jacobsen, levde fortsatt i fire år. Men nå brukte han nesten all sin tid på Stortinget. I Moss var Emil Andersen suveren både i det daglige liv på rådhuset og ved alle store anledninger i byen. Han hadde rådmann Alf Herland ved sin side. De to ble snart like samkjørt som Henry Jacobsen og Arne Magnussen hadde vært.

Emil Andersen var ikke bare kjapp, han var også full av et evig smittende humor og tok de fleste vanskelige situasjoner på strak arm. Bare om noen var morsomme på hans bekostning, hendte det at smilet hans ble borte – en kort stund.

Ikke minst hadde folk innen den borgerlige leir opplevd Henry Jacobsen først og fremst som arbeiderbevegelsens mann.

Hans ordførertid falt sammen med Einar Gerhardsens tid som statsminister i Norge.

1960-årenes Norge var mer ustabile. Landet fikk borgerlig regjering i 1963. Regjeringen Gerhardsen ble da tvunget til å gå etter hard strid om Kings Bay-gruvene på Svalbard. Arbeiderpartiet hadde sittet med politisk makt siden fem år før annen verdenskrig. Det ble ingen politisk krise i Moss. Rystelsene fra Oslo var likevel som et tidsskifte. Og selv om arbeiderflertallet fortsatt var solid i Moss, var det også der som om folk begynte å føle annerledes.

Emil Andersen hadde da også evnen til å sørge for at både arbeiderbevegelsen og de borgerlige i Moss følte at de hadde «sin» mann som ordfører. Moss ble ikke lenger styrt med makt. Tanken var snarere at byen utgjorde et slags politisk fellesskap – under Arbeiderpartiets ledelse. Emil Andersens sjarm og utstråling spilte åpenbart her en nøkkelrolle.

For det fulgte så mye liv og røre med Emil Andersen. Han var dessuten mester i å knytte personlige kontakter, som han senere kunne dra nytte av. Noe av dette hadde han lært da han rykket opp til full stortingsrepresentant etter et dødsfall før krigen. På sin femtiårsdag i 1952 fikk han telegram fra selveste Trygve Lie, som da ledet De Forente Nasjoner, FN: «Da hjertet er stort og magen er svær, har vi bruk for deg her. Hilsen Trygve generalsekretær.»

Under krigen hadde Emil Andersen giftet seg med Aagot Dahl. Han hadde fra før av et lite hus i Ole O. Lians gate, der han bodde sammen med en eldre søster og en nevø. Søsteren var ugift og stelte huset, nevøen hadde nærmest vokst opp med onkelen som farsfigur. Emil Andersen tok ansvar for hele sin familie – og bygde nå hus for annen gang – på samme tomt i Ole O. Lians gate.

Emil Andersen var sosialt innstilt, ansvarsbevisst og kjapp både i oppfatningen og replikken. Arne Kinander var formannskapssekretær i hele Emil Andersens ordførertid: «Jeg kunne komme med en bunke saksbehandlinger. Og han bladde så tilsynelatende tilfeldig igjennom og slo umiddelbart ned på det punkt som ville vise seg å bli kontroversielt eller vanskelig.» Folk fra alle partier mente da også at ordføreren hadde en uvanlig fin nese for politikk.

Den mann som nå var politisk leder i Moss, var heller ikke kjent for å vise synderlig respekt for de gamle familier eller fine fruer i byen. Ragnhild Z. Hanssen var både direktørfrue og formann i Moss Husmorforening. Emil Andersen traff henne ofte, men kalte henne konsekvent «fru Hanssen». Han brukte verken Z'er eller fint språk – med vilje. Emil Andersen hadde til gjengjeld en avvæpnende sjarm som gjorde at man med lett hjerte tilga ham både det og mer til.

Under åpningen av Mosseporten-tunnelen i desember 1963 tok Bjørn Skovdahl et bilde av de første som spaserte gjennom tunnelen. Johan Rynnås konsentrerte seg om de første bilene. Men sannelig ser det ut til at en og samme, entusiastiske guttunge er kommet med på begge fotografenes bilder. Hvem kan kjenne igjen den gutten som var slik en linsehus i 1963?

Mosseporten 1963

Arne Svenning husker godt en sommersøndag i 1961 da han tok seg en lang spasertur med sin sjef, Einar Mathisen. Svenning hadde noe å foreslå, sa han. Enn om man lagde en tunnel inn fra den nye E6-riksveien som da var under anlegg øst for byen? E6 var opprinnelig planlagt langt nærmere Moss. Da det ble bestemt at den skulle gå på utsiden av Gjerrebogen, måtte tanken om en tunnel melde seg automatisk, syntes Svenning. Samtidig var han svært opptatt av hvordan man kunne redusere den stadig økende biltrafikken over Krapfoss. All gjennomgangstrafikk fra Våler gikk nå over Krapfossbroen. Og biltrafikken til og fra Moss økte hvert eneste år.

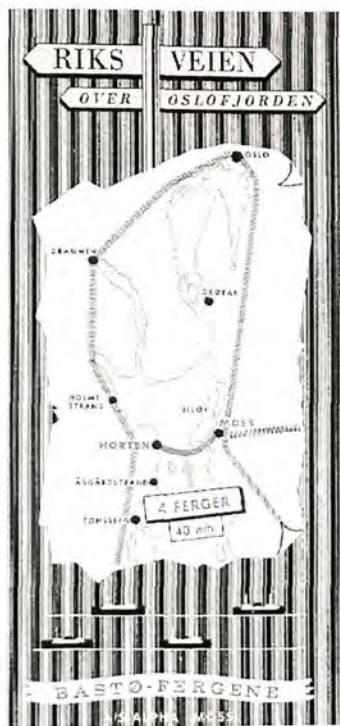
Moss by kunne forskuttere anleggsutgiftene til en slik tunnel for veivesenet, argumenterte Svenning. Dyrt ville det heller ikke bli, ikke mer enn 2,5 millioner kroner.

Olav Fjeld, som eide Refsnes Gods, var formann i lokalavdelingen av Kongelig Norsk Automobilklubb. Da han fikk høre om forslaget, ble han tent med en gang og fikk Svenning til å legge ut om sine planer for et større publikum.

Mange var allerede positive til tanken. Uten at Mathisen ble overbevist, ville det ikke gå. Byingeniør Mathisen skulle snart trekke seg tilbake. Men fortsatt gikk han energisk opp i alle planer og utredninger. I noen dager var det helt taust på kontoret. Åpenbart veide han argumentene for og imot tunnel grundig. Og plutselig en dag lød det: «Nå går vi ned og snakker med ordføreren». Da visste Svenning hva som var i gjære. «Han Emil» nølte ikke med å

Plakaten fra 1962 reklamerer med store bokstaver for Moss og Bastøfergen. Fra Moss går «riksveien» over Oslofjorden, heter det. Den andre tegningen er forsiden på en nyere brosjyre som presenterte næringslivet i byen, Moss. Et mangfoldig industrisamfunn, het heftet fra 1970. Der valgte man å profilere byen og dens bedrifter langt mer nøkternt og billig. Var Moss blitt mindre selvsikkert – eller var det bare «tiden» som hadde endret seg?

si ja, kanskje hadde han hørt rykter om hva som var i gjære på forhånd.

Dermed var arbeidet med tunnelen i gang. «Det var ikke så mye spill frem og tilbake den gangen,» sier Svenning. Når de sentrale menn med makt var enige, pleide ting å gå greit. Så sent som midt i 1960-årene, ble svært mange viktige avgjørelser tatt nettopp i samtaler mellom byens tjenestemenn og de fremste folkevalgte. Statlige myndigheter blandet seg sjelden inn. Høringsrunder var uvanlig.

Det ble Moss kommune som opparbeidet selve tunnelen. Men åpningen, den 15. desember 1963, fikk riksdekning via NRKs fjernsynssending. Det var møtt frem så mange prominente personer til åpningen at formannskapsmedlemmene ikke kunne få bli med i første pulje av folk som promenerte gjennom fjellet. De sto litt fornærmet og så på mens NRK gjorde gjorde opptak av samferdselsminister Håkon Kyllingmark, direktøren for Statens Veivesen, ordfører Emil Andersen og byingeniør Einar Mathisen. Byingeniøren ble sytti år det året. Tunnelåpningen markerte derfor på sett og vis hans avgang som teknisk sjef i Moss.

De fremmøtte politikere og ingeniører spaserte først i samlet tropp gjennom fjellet fra den ene siden til den andre. Lyset var satt på, så sikten var god. Siden kom folk fra andre kanter av landet for å se på tunnelen og det man allerede da anså for et meget avansert lysanlegg. Arne Svenning hadde alt dengang ønsket at tunnelen ble lysere, forteller han i ettertid. For enda alt var nytt og spennende, ble det spart litt på skillingen under selve anlegget.

Arne Svennings beste minne fra tunnelåpningen ble det kaffeslabberas han var invitert til på Krapfoss samme ettermiddag. Innbyggerne der var nemlig hoppende glade. For nå var de kvitt så mye gjennomfartstrafikk at Krapfoss var blitt «deres» bydel igjen.

Gamlekonsulens arvtakere

Hans Blom Peterson, «gamlekonsulen» som man da i mange år hadde kalt ham i Moss, var gått bort i 1954. «Han kunne virke barsk i blant, hadde temperament og trakk blankt i blant . . . men hans klinge var alltid ren og han fektet etter regler som var en riddersmann verdig,» sto det i en av nekrologene.

H.B. Peterson hadde bare ett barn, datteren Nini. Og hun var vokst opp i nær kontakt med sin sterke far, som i svært manges øyne var byens ledende mann og i alle fall den desiderte førstemann innen byens næringsliv.

Nini Peterson var gift med rittmester Hans Mollatt. Den eldste av deres tre sønner, Ralph Mollatt, hadde fått mye av sin økonomiske utdannelse i USA og Frankrike. Da morfaren døde, var han fortsatt meget ung. I disse årene var Egil Arstal disponert og kom til å lede bedriften som direktør i åtte år.

Men alt i 1963 overtok Ralph Mollatt ledelsen for den store bedriften. Fortsatt var han ung. Men også hans morfar hadde i sin tid gått ung til samme oppgave. Og Ralph Mollatt viste seg oppgaven voksen, var arbeidssom og iherdig og evnet å knytte til seg gode medarbeidere og høre på deres råd. Flere viktige forandringer ved bedriften daterer seg fra hans tid. I 1964-1965 bygde man en ny papirfabrikk og tok samme år opp et større lån for å kunne gå videre med fortsatte nyinvesteringer. De neste store nybygg fulgte i 1969-1971 med en ny cellulosefabrikk som både hadde større kapasitet og ga fra seg adskillig mindre lukt.

I 1961 hadde firmaet innledet samarbeid med Sarpsborg Papp- og Papirindustri. Kort tid etterpå overtok firmaet A/S Norsk Papir- emballage og A/S Polycoat. I løpet av 1960-årene fortsatte M. Peterson & Søn å kjøpe opp mindre selskaper, slik at de til slutt endte som en «moderbedrift» med mange datterselskaper som var fra Sarpsborg til Trondheim. Men ingen var like store som cellulosebedriften i Moss, som fortsatte å stå for halvparten av omsetningen i det konsernet som nå bygde seg opp.

Wilhelm Rosenvinge – en gåtefull herre

Brødrene Wilhelm og Christian Rosenvinge ledet før krigen hver sin avdeling av farens bedrift, Christiania Jern & Staalvarefabrik. Begge de to brødrene var ivrige opptatt av fremtiden og interessert i «tidsstudier». Derfor søkte de på ulike måter å effektivisere leddene i produksjonen ved å splitte dem opp og øke tempoet. Resultatet av dette ble hard jobbing, men god akkord for de ansatte – samt endel arbeidsulykker, om det enn fant sted i langt mindre målestokk enn på Forenede Blikkemballasjefabrikker.

Wilhelm Rosenvinge etablerte første gang et selvstendig sidefirma alt i 1937. Christian Rosenvinge hadde lenge spesialansvar for sko- og støvleproduksjonen, som med tiden ble skilt ut som egen bedrift under navnet A/S Sportsstøvler.

Først i 1947 ble fellesskapet mellom de to brødrene oppløst og firmaet delt. Wilhelm Rosenvinge flyttet da sin bedrift til Høyden. Det var i årene som nå fulgte, at han nådde størst suksess. Fortsatt drev bedriften med produksjon av låser og skøyter parallelt. Men mens skøytene utelukkende gikk til Norge og Nederland, begynte låsproduksjonen å nå et stadig videre marked.

Wilhelm Rosenvinge var teknisk utdannet og åpenbart meget talentfull. Han var en storvokst mann, og bedriften gikk bra. I det ytre spilte han da også sjef i gammel sul, brukte svart dress, røkte sigar, hadde sin egen sjefsstol og yndet å levere fra seg små anonyme gaver til verdige trengende.

Mens hans hus var pent og meget velutstyrt, var hans bil meget enkel, og det var mange som undret seg over hvordan den store

Leiv Helly-Hansen, malt av Hans Finne-Grønn som malte kong Haakon flere ganger. Kunstneren lyktes i å lage et treffende godt portrett av Leiv Helly-Hansen.

mannen fikk plass i den lille folkevognen han vanligvis kjørte rundt i. Men trass sjefsrollen var han en sky person som verken likte å treffe andre mennesker eller å opptre i store forsamlinger. Han forsøkte helst å unngå gjester på bedriften og kunne utebli fra fabrikkens på dagtid, mens medarbeiderne kom hjem til ham i stedet.

De ansatte påsto om ham at han aldri snakket direkte til noen av dem som arbeidet på «gølv» selv om han kjente alle av utseende. Han visste likevel nøyaktig hvem som jobbet hvor og hvordan de utførte jobben. For på kvelds- og nattetid gikk Rosenvinge rundt og sjekket forholdene på sin fabrikk, fra stol til stol, fra spake til spake. Arbeidere som oppviste særlig flid og orden kunne godt få

Fotografiet av Wilhelm Rosenvinge er også svært godt, det formidler på en og samme tid den fjernhet og den intelligens som preget mannen.

et tillegg på 50 kroner i lønningsposen. Men om en maskin sto skjevt plassert, vanket det overhøvling. Men den kom via en arbeidsformann, selvfølgelig.

I 1962 var det brann på fabrikken og derfor nødvendig å bygge opp igjen de gamle fabrikklokalene. Rosenvinge fant da grunn til å bygge ut i samme omgang. I den forbindelse møtte han opp på kontoret hos advokat Helmer Aslaksen for å forhandle om kjøp av noen tomter som grenset inn mot fabrikken ved Varnaveien og Ryggeveien. Advokaten var forberedt på lange diskusjoner. Men Rosenvinge satte seg ned, leste gjennom kontraktutkastet og skrev under. «Skal du ha penger nå,» spurte han Aslaksen, som ikke hadde ventet noen underskrift før etter at andre advokater hadde vært inne i bildet. «Neinei, ikke før skjøtet foreligger,» sa advokaten bare. Men Rosenvinge insisterte på å betale 200 000 kroner

DER HVOR MOSSE- ELVEN BLINKER

av Birger Eriksen
melodi: Mandalay

*Der hvor Mosse-elven blinker
og den styrter seg mot sjø,
hvor de røde møller trofast
maler mel til dagens brød,
hvor det synger fra maskiner
i fra verksted og fabrikk,
lunt i ly av trygge åser
ligger byen som vi fikk.
Det er Moss, vår kjære by,
den er gammel, den er ny,
har historie, tradisjoner
og et vel befestet ry.
Det er Moss, vår kjære by (osv.)*

*Har du sett din by om kvelden
når de tusen lys er tent
og den ligger der og stråler
som et drømmeland omtrent?
Se, den skråner mot Kanalen
som et kjempestort amfi
og det blinker i lanterner
fra et skip som drar forbi!
Kanskje er det måneskinn
over byen som er din,
og en motorsnekke tøffer
over Værebukta inn.
Det er Moss, vår kjære by (osv.)*

*Har du gått i Mossemarka
når den glitret hvit av sne?
Har du sett et lite ekorn
hoppe glad fra tre til tre?
Har du boltret deg på skøyter
over Vansjø's blanke is?
Ja, for det er også Moss,
byen som ble skjenket oss,
du, som er så rik og vakker
der du ligger ved din foss.
Det er Moss, vår kjære by (osv.)*

alt neste dag. «Det var mye penger fra en fabrikk med en aksjekapital på 9 000 kroner,» sa advokaten spøkefullt. Direktøren blunket bare.

Wilhelm Rosenvinge døde i 1969. Booppgjøret vitnet på sitt eget vis om en bedrift som hadde vært en stor økonomisk suksess, hvor gåtefull en leder bedriften enn hadde hatt.

Nyanlegg, nedleggelser – og en flodbølge av fusjoner

Det var ikke bare boligstrøkene i Moss som ved inngangen til 1960-årene var spredt over hele kommunen. I løpet av etterkrigstiden ble også industrien vel fordelt. Svært mye industri lå som før langs Mosseelven og mot havnen og sundet. Kambo var et annet, etablert industrifelt, særlig foretok Felleskjøpet adskillige nybygninger i løpet av 1960-årene, med både nytt tankanlegg, nye losseanlegg og til slutt nye siloer.

I tillegg hadde Moss fått to nye industriområder. Den industriby i grenseområdet mellom Moss og Rygge som Emil Andersen hadde fablet om siden krigens slutt, var ved inngangen til 1960-årene langt på vei etablert. Der lå Gartnerhallen, Bygartneriet, plastfabrikken Logos og skofabrikken Rolto, A/S Jeløy Stansefabrikk og Th.Kristiansens Mekaniske Verksted A/S. I 1968 kjøpte Moss kommune resten av Rabekk for å legge den ut til serviceområde for den etablerte industrien og fortsatt utbygging.

Det andre industriområdet lå i nord, mot Troll dalen. Fra 1962 hadde B. Brynildsen & Sønner A/S begynt å etablere seg der og overførte mye av sin produksjon dit. Fortsatt sto tak- og vegg-elementer, bjelker, sviller, rør og ferdig betong mest sentralt i produksjonen.

Men det var ikke de små nyetableringer og den forsiktige omlegging som var mest karakteristisk for næringslivet i Moss i 1960-årene, snarere en bølge av fusjoner. I 1961 fusjonerte Moss bys største bedrift, Moss Værft & Dokk med Kværner Brug A/S og i årene som fulgte, begynte man å spesialisere seg på bygging av gasskip. Her hjalp det godt at fagkunnskapen innen søsterbedrifter i «Kværnergruppen», som man nå begynte å si, var stor. Men fortsatt bygde man også tankskip, en stor ordre på fullkjølte tankskip i 1966.

Kværner-gruppens ekspansjon i Moss fortsatte i 1961 med overtakelse av en langt mindre, men tradisjonsrik mossebedrift, Hartvig Andresens Elektriske Byrå, som alt hadde de fleste av sine leveranser til Moss Værft & Dokk.

Om skipsverftet klarte seg bra, ikke minst på grunn av fusjonen, var ikke utviklingen like lys på Moss mekaniske Verksted. Så sent

Har du gått i Mossemarka,
når den glitrer hvit av sne?
Har du sett et lite ekorn
hoppe glad fra tre til tre?
Har du boltret deg på skøyter
over Vansjøs blanke is,
eller pilket torsk i Sundet
i en laber Sønnabris?
Ja, for det er også Moss
byen som ble skjenket oss,
du som er så rik og vakker
der du ligger ved din foss.
Det er Moss, vår kjære by (osv.)

Jeløy, Oslofjordens perle,
du er byens sommerland,
der du ligger med de frodige
grønne marker ned mot strand.
Gjemt i jorden ligger minner
fra en lengst forgangen tid,
som forteller oss som lever nå
om fedres kamp og strid.
Ligger mellom sund og fjord,
milen lang fra syd til nord
med de mange små idyller
der hvor Jeløyfolket bor.
Det er også Moss, vår by
den er gammel, den er ny,
har historie, tradisjoner
og et vel befestet ry.

Tor Refsums lille forsommer-
stemning i olje fra 1943 er nærmest
klassisk i sitt uttrykk og er kalt Mai-
kveld ved Moss.

som i 1966 satte man i gang med produksjon av skipscontainere. Men det gikk bare i tre år. I 1969 ble denne tradisjonsrike bedriften nedlagt.

Fusjonsbølgen på fabrikkene i Moss kan likevel sies å ha startet alt før Moss Værft & Dokk og Kværner Brug gikk sammen. Alt i 1959 inntraff det direktør H. Becker-Eriksen kalte «den annen saneringsbølge i norsk blikkemballasjeindustri». Da fusjonerte de Forenede Blikkemballagefabrikker med Bergen Bliktrykkeri og tok navnet Norske Blikkemballasjefabrikker. Foblik ble dermed til Noblikk, og kort etterpå gikk den nye bedriften i gang med å oppføre nye produksjonslokaler oppe på Høyden. Bygningen sto ferdig i 1968. På det tidspunkt var også Sannem-bedriften fusjonert inn i systemet.

I 1960-årene kan man nesten snakke om en flodbølge av fusjoner i Moss. I 1961 gikk Idun fabrikk, spesialisert på sennep, eddik og majones med Norex i Oslo, som også hadde sitt utspring i gjærindustrien. I Oslo produserte man mest halvfabrikata for bakeindustrien. Til gjengjeld for suksessen hos Idun, opplevde Thornes preserving nedgangstider og etter omfattende skader i 1970 ble denne bedriften nedlagt.

Steinull var i Norge ikke bare blitt produsert i Moss, også i Larvik i regi av det internasjonale selskapet Rockwool. I 1965 ble det slutt på konkurransen. Da ble Elkem-Rockwool dannet ved at Elkem og Rockwool gikk sammen om å drive de respektive fabrikker i Moss og Larvik med felles ledelse. I året 1969 opplevde Steinullfabrikken i Moss at en storm flerret hele taket av fabrikk. Men nytt tak var lett å legge – og snart var arbeidet i gang igjen. Fra 1971 fusjonerte man også inn en tredje fabrikk, Leangen fabrikk i Trondheim, som også hadde drevet steinullproduksjon under teknisk assistanse fra Rockwool.

En klar dag i 1965 ble dette flotte luftfotografiet tatt: Her er svært mye kommet med, M. Peterson & Søn, Krapfoss og Vansjø i forgrunnen, Mossesundet og midtre Jeløy i bakgrunnen.

Ytterligere et par fusjoner fulgte: I 1967 solgte de to kollektive og kooperative organisasjonene som eide Persil-fabrikken sine aksjer til A/S Denofa og Lilleborg Fabrikker, de få aksjer som fortsatt var på statlige hender, ble avhendet i samme omgang. Året etter overtok Nordisk aluminium IL-O-VAN fabrikker.

Moss Aktiemøller hadde på 1960-tallet investert kraftig i kai-anlegg, siloer og kraftforanlegg. På matsektoren var derimot produksjonen fordelt på mange og lite rasjonelle produksjonsbygg, det var frakttap på matmel og bedriften fikk etter hvert store likviditetsproblemer. Behovet for kapitaltilførsel og samarbeide var tydelig og det var egentlig bare en kandidat til kjøpet: Bjølsen Valsemølle A/S i Oslo. Fusjonen ble gjennomført med virkning fra årsskiftet 1970/1971.

Etter Wilhelm Rosenvinges død ble hans bedrift solgt. I 1970 ble Rosenvinge slått sammen med Trio fabrikker på Oslo og Magnor under én felles eier, Christiania Spigerverk – og endret navn til TrioVing.

Sluttpunktet for den første store fusjonsbølgen som slo innover Moss, ble nådd i 1972. For da ble Elkem og Christiania Spigerverk slått sammen til ett konsern. I Moss innebar det at tre av de

middelstore bedriftene, Trio-Ving, Noblikk-Sannem og Elkem-Rockwool var med i en og samme storindustrielle paraply. Samtidig var flere av byens mest tradisjonsrike bedrifter – med Moss Værft & Dokk og Moss Aktiemøller i spissen, fusjonert inn i større enheter. Adskillig økonomisk makt var på få år forskjøvet til Oslo.

Mossebedrifter med mange datterselskaper

De som var opptatt av at makten skulle forbli i Moss, måtte arbeide aktivt for å hindre noe tilsvarende i å skje.

Noen av de etablerte bedrifter i Moss møtte tidens utfordringer på helt annet vis. I stedet for å la seg fusjonere inn i større enheter, forsøkte de selv å ekspandere. Foruten M. Peterson & Søn gjaldt det Glassverket og Helly-Hansen.

I 1961 hadde Glassverket lansert en ny type ølflasker, «Handy» engangsflaske. Ellers gikk produksjonen i 1960-årene lenge i det vante spor. Det var i disse årene verken A/S Moss Glasværk eller dens første datterbedrift A/S Teknoglass, men derimot det annet datterselskap, Polycoat, som hadde størst suksess. De ble prisbelønnet i 1964.

I 1969 og 1970 ble det besluttet at også det opprinnelige Glassverket skulle oppgraderes. I 1971 regnet man ut at det i alt var foretatt moderniseringer for 35 millioner kroner. Råstoffsiloeer, ny smeltehytte og flaskeproduksjonslinjene var blitt modernisert. Samtidig kjøpte man inn et større tomteareale på Kambo med henblikk på videre utvidelser.

I 1973 overtok Moss Glasværk A/S Premoplast og A/S Industriplast. Med sine tidligere to datterbedrifter ble glassverket nå en av Skandinavias største produsenter av blåst emballasje. Selve glassverket produserte da 700 000 flasker i døgnet – og på Kambo var man i gang med nybygging. Om bygningene her skulle brukes til lager eller produksjon, var ikke helt klart på det tidspunkt.

1960-årene var også ekspansive år for en annen av byens solide bedrifter, Helly-Hansen. Fra 1961 satte man i gang storproduksjon av gassmasker, tre år senere gikk bedriften i gang med å lage plasthaller. Det året fikk de sammen med en annen bedrift en pris for en serie kasser med plastbelegg.

Det ble ikke den eneste prisen i disse suksessårene. I 1967 fikk firmaet tildelt designprisen for «nyfil-plaggene» i lett nylon med tynt PVC-belegg.

Leiv Helly-Hansen døde så nokså uventet midt oppi all denne suksessen. Hans sønn Peter var 21 år og opptatt med skolegang i England, hustruen hadde mange barn å sørge for. Overingeniør M.B. Landstad, som hele tiden hadde spilt en sentral rolle på bedriften, ble utnevnt til teknisk direktør og Emil W. Martens ble

Maleriet av Leif Kristoffersen fra 1960 viser et svært så kjent by-motiv: Fiskebasaren, med Kanalen i forgrunnen formidler en mossestemning de fleste vil kjenne seg igjen i.

etter en interimperiode utnevnt til administrerende direktør. Han hadde mange år i selskapet bak seg, var både en venn av Helly-Hansen-familien og en dyktig leder.

Økonomisk gikk det meget bra for alle deler av bedriften, selv om kork- og møbelfærproduksjonen ble trappet ned. Men man hadde problemer med arbeidskraften i Moss og førte derfor enklere delementer i produksjonen ut av byen.

Noen datterselskaper fikk plass i den umiddelbare nærhet. Helly-Hansen-Renolit ble bygget rett utenfor bygrensen under M.B. Landstads ledelse, og ble spesialisert på PVC-folier. Men nesten like viktig for distriktet som nyetableringen i Rygge ble det da man overførte produksjonen av skumplast og luftputer til Kambo i 1970. Der kjøpte man den gamle bilfabrikken av Strømmen Staal, som hadde eid lokalene ett år og hadde forsøkt å produsere plastbåter, men ombestemt seg.

I tillegg spredte Helly-Hansen sin produksjon til Halden, Horten, ja til Vesterålen også. Enda senere skulle det bli ekspansjon til både København og Portugal, med tiden også til Irland og USA. I en periode hvor andre storbedrifter fusjonerte eller overtok bedriftene

i Moss, var Helly-Hansen likevel et godt eksempel på at det også var mulig å vokse samtidig som man beholdt Moss som sentrum for virksomheten.

Fortsatt byvekst

I 1960 hadde folketallet i Moss passert 20 000 – samtidig som bolig-tallet nærmet seg syv tusen. Det betydde at antallet boliger hadde vokst relativt mer enn folketallet i annen del av 1950-tallet.

Nesten halvparten av mossingene bodde i leiligheter som var bygd etter krigen. I perioden 1954-1958 hadde byens ordfører Henry Jacobsen vært formann i styret for Den Norske Stats Husbank. Hans medvirkning bidro til at Husbanken fikk særlig sterk betydning for Moss.

Bostandarden i Moss var følgelig blitt drastisk forbedret på et par tiår. Gjennomsnittlig bodde det nå under tre mennesker i en leilighet, hver person i Moss hadde mer enn et rom for seg selv. Men fortsatt pågikk det boligbygging i stort tempo. 1964 skulle bli et rekordår med 85 nye bygninger og i alt 240 nye leiligheter.

I 1962 sto en serie med rekkehus ferdige på Refsnes, de var bygd av Olav Selvaag og Moss Boligbyggelag sammen med Olav Fjeld, som fortsatt var grunneier. I 1963 kjøpte Moss kommune 12 mål tomteareal av Refsnes Gods. I de boligblokkene som man så førte opp, ble det adskillig uro etter innflytningen. Politiet klagde senere over at husbråk og kriminalitet fulgte etableringen av de nye bydelene. Det registrerte de første gang i blokkene på Refsnes.

BEFOLKNINGSVEKST I ETTERKRIGSTIDEN

År	Folketall
1946	17415
1950	18489
1960	20602
1970	25175
1980	25273

Den største veksten i folketall kom altså mellom 1960 og 1970.

BOSETNING OG FOLKETALL 1970

Spredt bosetning i Mosseskogen	264
Tettbebyggelse Kambo/Gjerrebogen	1334
I alt nord for bykjernen	1598
Spredt bebyggelse Jeløy	349
Tettbebyggelse Jeløy	10440
I alt Jeløy	10789
Bykjernen: Sentrum, Verket, Helgerød, Grimsrød og Mellos-Øre	12788
Moss i alt	25175

Ørejordet ble totalt forandret i løpet av 1950- og 1960-årene. En omfattende boligbygging gjorde et tidligere bakkete åkerlandskap om til en ny bydel. Her har de første boligene allerede blitt reist i Soltehunden i bakgrunnen til høyre.

1960-årene har begynt: I Moss anno 1962 ser vi nedover Prinsens gate mot Moss Aktiemøller, som er under påbygning. Det er adskillige biler å se, men de virker fortsatt nokså skrøpelige og langsomme. Byggingen av Domustorget er tema for neste bilde, som er fra 1963. Adskillige forretninger og boligbygg er med på bildet. Televerket holdt til i bygningen til høyre. Det tredje bildet er fra 1965 og viser anleggene til B. Brynildsen.

**BOLIGDATA FOR
MOSS 1970**

	HUS BOLIGER ROM		
Våningshus/ gård	70	103	499
Frittliggende eneb.	1991	1991	10180
Rekke/ kjede/atr.	1094	1094	5386
Tomannsb.	926	1852	7042
Småhus/ firemannsb.	603	2065	5872
Blokker	47	1651	6042
Blandet beb.	159	292	876
I alt	4890	9048	35897

På Ørejordet sør i byen pågikk samtidig den største utbygging man hadde sett til da, men her ble det bygd rekkehus i Selvaags regi, med seks boliger i hver rekke, på Balaklava ble det bygd blokker fra 1960 av.

Grunnen på Framnes kjøpte Moss kommune i 1965. Den tidligere eier, Frelsesarmeen, beholdt Hvilehjem og Folkehøyskole og bygde ut adskillig sammen med entreprenør Møller-Stray. På den grunn kommunen overtok, ble det oppført rekkehus i et samarbeid mellom Selvaag og Moss Boligbyggelag. Også her kom noen murblokker til å markere avslutningen på utbyggingen. Det var slik man inntil da hadde gjort det i Moss, bygd rekkehus, småhus og enkelte blokker i et blandet boliglandskap.

Samtidig foregikk det adskillig boligbygging utenom husbankens rammer. Det innebar selvfølgelig muligheter for å bygge friere og større samt å bruke arkitekt. «Refsnes-åsen» i skogen midt oppe på Jeløy ble et sammenhengende boligstrøk preget av utbygging etter slike prinsipper.

Slutten på 1960-årenes hektiske boligbygging ble kanskje den aller mest synlige. I 1968 ble de første blokkene på Gjerrebogen oppført. Denne bebyggelsen ble både større og mer samlet enn blokkbebyggelsen tidligere og markerte på mange måter en form for boligbygging som var ukjent i en middelstor by som Moss. For nå var det som om Moss formelig hadde fått en hel «drabantby».

For politiet sto det nå som om alt bråk i de nye boligområdene med ett hadde forflyttet seg dit. På folkemunne gikk området under kallenavnet «Lofotveggen». Og det var riktig nok at et stort antall tilflyttede nordlendinger og finnmarkinger hadde bosatt seg der. Forflyttingen hadde sikkert vært tung for mange. Med ett skulle man skape seg et nytt liv i en sedat middelstor by sørpå, uten nettverk av familie og venner. Overgangen fra vinterfiske og fiskeindustri kunne kanskje også by på overgangsproblemer. Men selv «Lofotveggen» ble etter noen år forvandlet til et fredelig og nokså rolig boområde.

Året 1968 ble et symbolsk skilleår i historien om utbyggingen av Moss også på en annen måte. I dette året kjøpte Selvaag Bygg A/S grunnen til Skipping gård sammen med Nesveien 84 a. Men de skulle ikke siden få byggetillatelse av Moss kommune.

Saneringen av det gamle Moss henger i tid nært sammen med utbyggingsperioden, men hadde sitt høydepunkt i 1960-årene. I 1961 ble en gammel trebygning, «Ulsteengården» i Dronningens gate revet og ga plass for Moss Bygg i 1963. I disse årene kom det opp flere nye forretningsbygg i Dronningens gate. Lenger utover i i 1960-årene ble det revet adskillig på Bjerget og på Jeløysiden av Kanalen. Det gamle gassverket ble revet i 1963. I 1964 ble enda flere gamle hus i Dronningens gate revet. Etter to branner i kvartalet flyttet nå mange forretninger til lokaler under det nye forretnings-senteret i Th. Petersens gate. I 1967 ble Håndverkeren i Vogts gate

Luftfotografiet fra 1964 Refsnes-området. På Refsnes har blokkene skapt et karakteristisk, «moderne» landskapsprofil.

19 revet, bygget var delvis nedbrent året i forveien. Den gamle Handelsstandsbygningen i Storgata 21 forsvant oppunder jul 1967. Men ennå var ikke den «verste» rivningsfasen av Moss bys historie kommet.

Husmødre på herregård

Da Moss kommunale husmorskole i 1963 flyttet inn på Torderød på Jeløy, ble det godt avisstoff. Stasbygningen og den tilhørende parken hadde da i litt over ti år vært i kommunal eie. Dessuten hadde huset i ett år tjent som bolig for evneveike.

Men i samme øyeblikk som Hanna Jacobsen og hennes husmorelever inntok hovedparten av bygningen, begynte avisene igjen å skrive om Torderød. Det var slett ikke fordi noe var galt. Tvert om. I sine nye lokaler lyktes skolen i å etablere en så god atmosfære og så rikt miljø at skolen tiltrakk seg enda flere elever. På dagtid

var hele skolen i full aktivitet med undervisning i ulike fag. Hver torsdagskveld og av og til ellers også kappedes organisasjoner og foreninger fra byen om å få besøke Torderød.

Henry Jacobsen – som ikke var i slekt med bestyrerinnen – ble en ivrig støttespiller for skolen. Da han etter annen verdenskrig ble ordfører, fikk skolen enda mer velvilje. Riktignok måtte de ofte bytte lokale. I årenes løp hadde skolen tilhold både i Værlegata, Dronningens gate, på Bellevue og siden på Kjølekonserven.

I etterkrigsårene hadde det strømmet jenter i mengdevis til Moss Husmorskole. I 1946 begynte skolen å arrangere kveldskurs for dem som ikke hadde tid og anledning til å gå full tid på skolen. Samtidig ble lærerstaben utvidet.

1950-årene innebar utvidelse av kurstilbudene både i bredde og når det gjaldt muligheten til å fordype seg. For Moss Husmorskole tilbød både «Smørbrødkurs for menn» og kurs i avansert matlagning for erfarne husmødre.

Moss husmorskole ble på den måten et karakteristisk trekk ved husmorepoken i norsk historie, 1950-årene og det tidlige 1960-tall. Det var i disse årene romanen og filmen *Støv på hjernen* begynte å

På Krapfoss stammer svært mange hus fra 1950-årene. Men vekslingen mellom eldre og nyere hus skaper et «eldre» utseende bylandskap.

Hanna Jacobsen og Bergdis Renolen var begge sterke og selvstendige kvinner som søkte egne veier. Tidlig i 1930-årene grunnla de Moss Husmorskole sammen som en rent privat institusjon. Men heldigvis fikk de statsstøtte. Under okkupasjonen tjenstgjorde Bergdis Renolen en tid som politikvinne – med ansvar for å føre tilsyn med de jenter som selv ble smittet og overførte kjønnslig smitte til tyskerne. Hanna Jacobsen var totalt uenig i sin brors NS-synspunkter og bisto Moss bys befolkning med råd og dåd når det gjaldt krisemat. Etter krigen gjenopptok de arbeidet med husmorskolen, med stadig økende kommunal støtte. Jeløy-malerinnen Signe Walle, som vanligvis ikke var så interessert i portrettmaleri, gledet seg over å male disse to kvinnene. Begge maleriene hang inntil nylig på Torderød, for det var der husmorskolen holdt til i sin glanstid.

gjøre narr av husmødrene. Likevel var det et faktum at nordmenn flest la enorm vekt på de omsorgsoppgaver en hjemmeverende husmor hadde og det ansvar som hvilte på henne når det gjaldt kosthold og hygiene. Hanna Jacobsen fremhevet hver gang hun ble intervjuet, at en husmors oppgaver var så kompliserte og mangfoldige at de krevde en utdannelse som helst burde vært mye lenger enn den hun tilbød.

Husmorskolens fagplaner illustrerer hva hun mente. Det var langt fra bare spebarnstell og matlaging det ble gitt undervisning i. Borddekning, serviettbretting og blomsterdekorasjon ble tillagt liten vekt, det var ingen stasfrueskole Hanna Jacobsen drev. I stedet fikk jentene opplæring i samfunnskunnskap, helse, ernæring – og sang. Selv var Hanna Jacobsen et evig og naturlig midtpunkt; hun gikk med liv og sjel opp i alle aktiviteter på skolen og var i tillegg boblende full av liv. Det gikk for alvor opp for Moss Dagblads lesere sommeren 1964. Da fulgte Vie Jenssen med husmorskolens bestyrer og alle hennes elever på deres årlige Europatur. Hun var på samme tid arbeiderpartipolitiker, deltidslærer i samfunnsfag på husmorskolen og journalist i Moss Dagblad. Så hun kjente livet ved husmorskolen fra innsiden. Dette året gikk ferden via Danmark og videre sørover til Tyskland og Tyrol. Ifølge avisreportasjene var Hanna Jacobsen like livsglad og vilter som noen ungjente, trass sine nesten seksti år.

Etter flyttingen til Torderød ble Moss husmorskole enda mer populær. Bare et fåtall av de unge kvinnene i Moss som søkte om opptak, kom inn på skolen. Først i 1971, da Hanna Jacobsen trakk seg tilbake fra bestyrerstillingen, mistet husmorskolen noe av den sentrale stilling den hadde hatt i byen.

Fra Moss til Mexico

I 1960-årene skulle to turnere gjøre det klart for hele Norge at folk fra Moss var både smidige, spenstige og myke: Arne Skorge fikk sølv i junior NM i 1963 – og gull i herrenes NM året etter. I mellomtiden hadde Torunn Isberg begynt å gjøre seg gjeldende, først på krets nivå, siden nasjonalt og internasjonalt.

De to turneres betydning for Norge kom klart til uttrykk i 1966, da det ble arrangert turnlandskamp mot Sverige – i Moss. Det var med meget knapp margin Sverige vant. Både Arne Skorge og Torunn Isberg konkurrerte på hjemmebane, nøt det og samlet adskillige poeng for sitt land.

Torunn Isberg syntes det var gøy å konkurrere, og gjorde raske fremskritt. Men hun fikk ingen trener før hun kom med på landslaget. Torunn ville bli i Moss og hennes foreldre betalte derfor en eldre turner for å komme til Moss og trene henne der noen ganger årlig.

Skranke var lenge Torunn Isbergs svakeste øvelse. Hun var rett og slett redd for å falle ned. Hjelpen kom i form av en gave fra Helly-Hansen, det var en av de – tre ganger tre meter vide og en halv meter tykke – mattene bedriften da nettopp hadde startet med å produsere. Den reddet den videre turnkarrieren for Torunn Isberg.

I 1967 hadde Torunn Isberg sin beste sesong og vant både NM og Nordisk Mesterskap. Hennes navn var da på alle mossingers

Torunn Isberg i aksjon under NM i 1966. Skranke var den eneste øvelse hun hadde skrekk for. Hos Helly-Hansen A/S sponset de henne derfor med en ekstra tykk matte som de selv produserte. Det gjorde det lettere å falle. For selv de beste kan slå seg. Og norgesmester, ja det ble hele byens Torunn sannelig!

SPRINT-SANGEN

*Mel: Den grønmalte benk
i haven*

*Heia Sprint, nå går det
pokers fint.
Det har vi fortjent
og sorgene de er vel glemt.
Neste år, da skal de se det går,
da skal vi vise at vi opp
til toppen når.
Da kan dem komme
alle sammen,
vi skal vise vi kan slåss,
enten klubben heter «Arsenal»
eller Moss!*

*Det bor en klubb utpå øya,
der er det karer
som kan sine ting.
Når dem bare blir varm i trøya,
da kan dem lage
mange store ting.
Ja, vi skal alltid holde sammen,
selv om litt motgang møtes
på vår vei.
Da skal vi synge både du og jeg,
at Sprint er klubben som
har vaska seg!*

lepper og den søte mossejenta ble avisenes gullunge. Året etter deltok hun i OL i Mexico.

Hun var et allsidig idrettstalent og ble på samme tid kretsmeister i flere friidrettsdisipliner. Håndball nektet turnledelsen henne å være med på. Men det var ikke lett å hindre henne i noe som helst. Så jenta spilte håndball under falskt navn – helt til det kom bilde av laget hennes i avisen.

En idrettshelt får selvsagt en fan-klubb. Men det hender de opererer i det stille. Et ektepar fra Moss reiste rundt og filmet henne over alt hvor hun var med. Først mange år senere sendte de henne filmen, som sluttet med innmarsjen under OL i Mexico – den hadde de filmet via TV.

Dårlige år for fotballen

Enda Moss hadde tre aktive fotballklubber og temmelig mange medlemmer, ble ikke etterkrigsårene noen gloriøs tid for noen av de tre klubbene. Norgesmesterskapet – «cup'en» – er slik lagt opp at hvert lag spiller én kamp mot et annet. Tapes den, er laget ute av konkurransen.

Mens både Moss og Sprint hadde mange medaljeplasseringer i mellomkrigsårene og en rekke spillere fra tre av byens fotballag hadde spilt på de to landslagene, var det dessverre ikke slik etter krigen. En nyinnflyttet kar fra Skien, Nils «Påsan» Eriksen var tidligere landslagskaptein. Han kom nå til ny jobb på Idun fabrikk og spilte på sine voksne dager for Moss Fotballklubb. Han var nok derfor delansvarlig for at laget fikk spille kvartfinale i cup'en både i 1945 og 1946.

Men en svale gjør ingen sommer, én dyktig spiller kan ikke bringe et lag frem til seire. Moss hadde tre gode fotballag. Men

Støttespillere: Disse fire karene fra Moss Fotballklubb var blant lagets mest solide spillere sist i 1960-årene. Fra venste Kjell Magnussen, Hans Jacob Henæs, Kjell Ødegaard og Bjørn Strøm.

Snøvinter: I 1966 måtte Bastøfergen kjempe seg frem i en råk i isen.

ingen var lenger gode nok. Lenge var det de «store» stjernene fra mellomkrigsårene som var trenere for de tre klubbene, senere prøvde den ene klubben etter den annen seg med å hente hjem folk fra England. Men ikke noe så ut til å hjelpe. Den normale fotballerfaring i disse årene ble at både Rapid, Sprint og Moss ble slått ut i første eller annenrunde, selv om Moss kunne drive det så langt som til å tape for Skeid i 4. runde i 1956 og for Fredrikstad i 5. runde i 1961. Men ingen spillere fra noen av de tre klubbene var på landslagsnivå. Utenbys var det derfor få som i disse årene interesserte seg for Moss som fotballby.

Fotballklubbene spilte også en rekke seriekamper i løpet av en sesong. Resultatene fra disse kampene ga også et bedrøvelig inntrykk, men inneholdt enkelte lyspunkter. Fotball-Norge var i disse årene delt inn i en hovedserie og landsdelsserier som igjen var inndelt i divisjoner. Moss spilte riktignok i hovedserien i 1953, men mistet sin posisjon alt året etter. Og også innen sin landsdelsserie spilte Sprint og Rapid stort sett i det som dengang ble kalt «2. divisjon», Moss periodevis i «1. divisjon».

Organiseringen av fotballen sto under konstant debatt i Norges Fotballforbund. Fra 1957 ble seriesystemet omlagt. Resultatet ble en landsomfattende rangering av divisjonene. Sprint og Moss ble her først plassert i 3. divisjon, men Sprint falt snart ned i 4. divisjon der Rapid stort sett holdt seg. I 1964 rykket Sprint sågar helt ned i 5. divisjon. Moss på sin side opplevde å synke ned i 4. divisjon, et nederlag som ble følt så tungt at man dermed satte alle krefter til for å komme ut av uføret. Fra 1971 var Moss Fotballklubb i 2. divisjon. I mellomtiden arbeidet man med de unge spillerne i tro på at de kunne bringe en lysere fremtid for fotballen i Moss.

Jazz på Rølla

I annen halvdel av 1950-årene var «Oasen» det store stedet for ungdommen i Moss. Dette lille lokalet med bølgedisk i funkis-stil, respatex-bord og jukebox lå ved siden av Parkteateret

Og her var «alle» innom hver kveld enten de hadde råd til kinobillett eller ikke. Utenfor var det plass til å parkere motorsykkelen. Her gjaldt det å se og bli sett. Den som ruste motorsykkelen skikkelig, hadde trange Wrangler-bukse, brylcreme i håret og tygget Wrigleys amerikanske tyggegummi, hadde funnet stilen – han var en ekte kubikksjarmør.

Inne på Oasen hersket sunne vaner. Milk shake var det gildeste, disse ungdommene var langt fra så farlige som de kunne se ut. Fra Oasen bar det ofte videre på Parkteateret. Noen gikk på kino to ganger i uka, mens andre bare hadde råd til en kinokveld.

Musikkmiljøet i Moss var ellers preget av jazz-interesse, og jazz-miljøet holdt seg på «Møde rølle», «Rølla» eller hva man nå valgte å kalle stedet, hadde best oppslutning blant gymnasiaster og «unge voksne» i Moss.

Andre grupper av ungdom vanket på «Vincos», en ungdomskafé nede ved jernbaneanlegget. Der hadde man i annen halvdel av 1950-årene en juke-box med plater av Elvis Presley, Cliff Richards og Jerry Lee Lewis. På Kooperativen i annen etasje i Dronningens gate, serverte man cola og kaffe og wienerbrød – og spilte jukebox, der også. På 1960-tallet nådde den nye engelske og amerikanske musikken først til Moss via Ellefsens musikkhandel i Dronningens gate. I kjelleren hadde de plater, i vinduet hang det røde gitarer.

«Moss by Night in the Fifties»: Stilig antrukket ungdom samler seg i kø foran polsebuta ved Parkteateret.

Så flotte neonlys som utenfor den kinoen måtte man nok minst til New York for å finne maken til!

Musikkgale gutter i Moss kunne stå utenfor der og stirre og drømme i timesvis.

Med tiden fikk de første mossinger anledning til å spille selv også. For i 1962 startet ungdomsklubben Blinken, som hadde tilhold i bomberommet under jernbanebroen. Moss Storband og Erik Bye sto for åpningen. Stedet hadde noen hundre kvadratmeter med gulvplass og ble først utlånt til idrettslag. Med tiden fikk norske band spille der, som *Mosquitos* fra Sarpsborg og *Lunicks* fra Mossedistriktet.

Folk fra politiet forbandt ikke bråk og uro med ungdomskulturen på 1960-årene. Det var mest voksne folk som hadde råd til å gå på

restaurant. Ungdommen dro tidlig ut og måtte tidlig hjem. På Blinken sto politiet riktignok vakt, men de ble betalt som om de hadde ekstrajobb. «Bortsett fra at vi nesten ble hørselsskadd, var det rolige forhold der inne,» forteller Johan Karlsen, som var vanlig konstabel i de årene. Men utenfor kunne det samle seg folk som var for fulle til å komme inn. Slik sett hadde politiet den samme jobben som dagens utkastere har.

Grønne mosseløker

Terje Ogden kjøpte seg gitar etter konfirmasjonen. Det samme gjorde tremenningen hans, Kjell Utklev, og de var fast bestemt på at de ville spille i «band». En kamerat av dem het Ole Dolva og spilte piano. Dermed ble det til at den like musikk-gale storebror Georg ble satt til å spille trommer. Per Ivar Fure hadde blankt mørkt hår og lignet litt på John Lennon. Med et slikt utseende var han meget velegnet på en scene i 1960-årene. Dermed var de fem noenlunde like gamle, jevnhøye gutter. Så var det bare å starte.

I 1963 lurte *The Beatles* seg inn på listene i USA. I 1963 var det ikke langt hår å se i Moss. *The Moskitos* brukte parykker når de opptrådte. Ved årsskiftet 1963-1964 ble det øvet intenst i Moss. Navnet *Green Onions* fant de fem guttene på et platecover, det var umulig med noe annet enn engelske navn den gangen. Og samtidig som de øvde, lot de håret gro.

Sommeren 1964 hadde bandet sin første opptreden på Gryta i Fredrikstad og trakk fulle hus. Sangtekstene skrev de av fra *Rolling*

Mossebandet Green Onions «live». På fotografiet ser man til venstre solisten Per Ivar Fure, i bakgrunnen Georg Ogden med trommene, foran med gitar Kjell Utklev, Terje Ogden og Ole Dolva.

Stones etter øret. Om det ble korrekt engelsk, er ikke helt klart. Avisene gjorde mest poeng av gruppens lange hår.

Ole Dolva kjørte lastebil hos Hans Løken og var ofte i Oslo. Derfor kunne han redegjøre for motens luner og visste nøyaktig hvordan «hans» band burde se ut, de fikk pepita-rutete vester og skjorter med blonder – eller lærslips.

Når guttene opptrådte på Blinken, sto køen langt ut på gaten helt bort mot jernbanen. De lokale stjernene måtte derfor gå bakveien inn. Kjell Utklev var den teknisk mest begavede og hadde på forhånd sjekket at høyttalerne og de fastmonterte lyskasterne fungerte som de skulle.

Fedre og tanter og onkler i Moss syntes det var forferdelig med det lange håret. Guttene dekket seg bak at de spilte i «band». Men Georg Ogden hadde jobb på Moss Lysverker, og der ble det endel mobbing og spørsmål om han ikke hørte hjemme på jentedo. For de av dem som gikk på skole, var det lettere.

Da Sportsklubben Rapid feiret 35-års jubileum, sommeren 1965, ble *Green Onions* engasjert til å spille før kampen. Det ble publikumsrekord på Melløs stadion før kampen. «Det ungdommelige publikum forsvant etter bandet», sto det i en av byens aviser. Rapids formann, Cato Pedersen, gned seg likevel i hendene. For det ble klubben som fikk pengene.

Medlemmene av *Green Onions* skulle senere være med på å spille musicalen *Jesus Christ Superstar* i Moss. Noen av dem skulle siden danne et nytt band, kalt Norwegian Wood, som spilte og opptådte i 1970-talls stil. Men det var midt på 1960-tallet, at de underlig dyktige grønne løkene fra Moss virkelig tok tidens stemninger på pulsen og plasserte Moss på rockens Norgeskart.

Deres suksess hadde mange nivåer. Ved sankthanstider i 1965 fikk de lov å opptre spesielt for sine idoler, The Rolling Stones da de besøkte Oslo. Plateselskapet i Fredrikstad lanserte gruppen på to singelplater. Dessuten fikk de høsten 1965 være med på å spille inn en film, *Broder Gabrielsen*, og den fikk Norgespremiere i Moss delvis på grunn av de lokale kreftene. Før premieren opptådte bandet på scenen, etter forestillingen tok Arne Kinander og kino-styret ungguttene med på middag på Parketten. De langhårete, lett hundsede guttene var åpenbart nå anerkjent av det offisielle Moss.

250 års-jubileet

I 1970 skulle Moss by igjen feire seg selv. 250 år var det nå gått siden Moss fikk bystatus. Planleggingen hadde tatt flere år og var kommet i gang kort etter et annet, mindre jubileum – i 1964. Den 14. august arrangerte byen 150-årsdag for Mossekonventionen i 1814. Denne feiringen var helt i Arne Magnussens ånd og ble den siste store byfesten han hadde sin hånd om.

1964-jubileet ble feiret med både lunsj i Parketten for spesielt innbudte og folkefest på Neset. Dessverre måtte man under jubileet la den historiske Konventionsgård inne på bedriftsområdet til M. Peterson & Søn, spille en underordnet rolle enda det var der kong Christian Frederik i sin tid hadde oppholdt seg og der Mosse-traktaten var blitt laget. Det skyldtes at bygningen var blitt sterkt vannskadet etter et uhell i Fossen bare tre uker tidligere. Men en mindre mottakelse klarte man likevel å få i stand inne på selve Konventionsgården.

Mossehallen, som ble fullført vinteren og våren 1970, var bare såvidt malingsstør da Moss bys 250-årsjubileum opprant. En festseremoni med alle de tre kongelige til stede, markerte hallens innvielse og byjubileets egentlige åpning.

De tre kongelige satt alene i fremste rekke under seremonien. Bak adjutanten og hoffdamen bøyer Arne Kinander seg frem og forbereder overraktelsen av byens gaver til de kongelige. Til høyre for ham sees Arne Svenning og Tupsi Galtung. Ralph Mollatt står rett til høyre for daværende kronprins Harald. Utenriksminister Sverre Strøm og hans hustru Gwyneth står lengst til høyre i forreste rekke. Bak Kongen ser vi fruene Nini Peterson, Aagot Andersen, Lilian Mollatt og Karen Kinander – alle med hatt. En mengde andre kjente mossinger kan man spore lenger bak i rekkene.

Alt under feiringen i 1964 var man begynt å snakke om den enda større festen som skulle gå av stabelen seks år senere – i 1970. Svært mange kom med i planleggingen av 250-årsjubileet på det ene eller det annet nivå. To forgrunnsfigurer pekte seg ut; ordfører Emil Andersen og direktør Ralph Mollatt, som nå ble valgt til formann i jubileumskomiteen.

Det ble tidlig klart at stemningen i byen gikk i retning av å satse på et «kort og effektivt» arrangement. Derfor ble man enig om at jubileet skulle finne sted over fire dager, mellom 20. og 23. august 1970. Finn Torgren ble ansatt som generalsekretær for arrangementet. Moss Sparebank stilte sin forstanderskapssal til disposisjon for møter og sekretariat.

Selv om jubileet først skulle åpnes formelt den 20. august, var det enkelte aktiviteter som kom i gang tidligere. «Jubileumsveien» – den nye veien fra Mosseporten, ble åpnet allerede 13. august.

Den egentlige feiringen startet torsdag 20. august. Den viktigste enkeltbegivenhet var åpningen av Mossehallen, idretts- og svømmehallen som var byens gave til seg selv i anledning jubileet. Hans Majestet kong Olav, kronprins Harald, kronprinsesse Sonja og

biskop Per Lønning skulle være til stede under jubileets første dag. Siden skulle hele byen feire i tre dager til ende, men sørge for at man hadde festet fra seg i løpet av søndagen.

Høydepunktet for feiringen var og ble den første dagen. Det var da de kongelige gjestet byen, og det var da Mossehallen skulle åpnes. Torsdag 20. august ankom de kongelige med Kongeskipet *Norge*.

Kong Olav var i dårlig fysisk form denne sommeren. Men det var Emil Andersen også. Likevel hygget han og kongen seg stor-slagent i hverandres selskap. Stemningen var lett og uformell. Folk i Moss var i alle fall overbevist om at kong Olav aldri hadde ledd så godt under noe offisielt besøk i noen annen by.

Et kjent bilde fra jubileet viser Emil Andersen sammen med kronprinsparet. Emil Andersen spaserer oppover den røde løperen. Kronprinsparet går derimot ute på hellestenene. Var det tryggere å gå der? Eller var det ganske enkelt deres måte å vise respekt for en gammel ordfører på?

Kong Olav trakk seg tilbake til kongeskipet etter åpningen av Mossehallen. Kronprinsparet, biskop Per Lønning og flere andre tilreisende prominenser ble derimot i Moss til langt utover natten. Det fortelles at biskopen pekte på Hafslunds pompøse transformatorstasjon da det prominente følge passerte innkjøringen til Nes-set og spurte om det var den katolske kirken i Moss. Verken bystyrerepresentanter eller andre følte seg kallet til å oppklare misforståelsen.

Om kvelden var det stor middag i Moss Hotell. Elsa Hermansen serverte, slik hun hadde gjort så mange ganger før. Hun var av de mest rutinerte og fikk derfor servere kronprins Harald. Men hun fulgte godt med i hva Emil Andersen foretok seg også. Det var ikke så rart, hun var tross alt hans kusine og dette var et stort øyeblikk for ham. Ordføreren tronte på hedersplassen midt mellom kronprins og kronprinsesse. Serveringsdamen var mer nervøs enn hedersgjestene: «Jeg skalv ikke, men var veldig nervøs, for alle satt og så på både meg og han Emil.»

Etter middag ble det servert kaffe for en engere krets inne i rokokkosalongen. Emil Andersen overrakte nå en gave fra Moss til kronprinsparet, en krystallkaraffel med byvåpenet inngravert. «Denne herre», sa han, «får dere ikke stille i noe skap, den skal stå framme!» Han var etter hva folk senere fortalte, så vittig at kronprinsessen lente seg bakover og lo mange ganger. Parets avreise ble utsatt to ganger, det var et annet tegn på at de hygget seg. Flere ganger måtte de ut på trappen for å vise seg frem og hilse alle mossingene som var samlet utenfor. De ville slett ikke gå hjem så lenge kronprinsparet holdt ut.

Kronprinsparet besøker Alby

Tidligere samme dag hadde kronprins Harald og kronprinsesse Sonja vært ute på Alby. De kongelige hadde selv gitt uttrykk for at de gjerne ville besøke det galleriet som var etablert der ute, for de hadde hørt mye både om det og gården Alby, men ikke vært der ute tidligere.

På Alby var det skjedd meget på få år. Skipsreder Biørn Biørnstad døde i 1963. Hans siste vilje hadde vært at Alby skulle overtas av en mann med formue, for at parken og skogen skulle kunne holdes i stand. Men etter adskillige viderverdigheter ble det til at Moss kommune kjøpte hele eiendommen. Emil Andersen var pådriver bak overtakelsen. Han hadde vært i tvil, innrømmet han senere. For den samlede kjøpesummen var på over tre millioner kroner, en kjempepost på kommunebudsjettet. Men Moss kommune hadde behov for et pustehull nær det tettbefolkede bysamfunnet som vokste i stort tempo. En vennligere og mer innbydende grønn lunge enn Alby kunne man vanskelig finne.

Kommunen tok godt vare på skogen. Studenter fra Norges landsbrukshøgskole på Ås kom i disse årene regelmessig til Alby-skogen for å granske trær og planter som bare fantes der. Frukt-hagen, som Biørnstad var så glad i, ble derimot nedlagt da kommunen overtok og siden omgjort til parkeringsplass. Ellers ble størsteparten av eiendommen holdt i hevd. Parketaten fikk overta

De røde løperne som ble brukt under de kongeliges besøk ved 250-årsjubileet, vakte mye munterhet. For enten det var kong Olav eller kronprinsparet som promenererte sammen med ordfører Emil Andersen, gikk han midt på løperen, mens de kongelige trakk til side. De trivdes i ordførerens selskap, han var dårlig til bens og selv var de vant med røde løpere. Men situasjonen med «Emil på den røde løper» ble observert av så mange kameralinser at motivet må sies å ha blitt historisk i en helt spesiell forstand. Her gjengis bare Jan Larsens aller mest kjente variant av dette motivet.

Til byens 250-årsjubileum ble det laget en crest eller plakett i tidstypisk design. Den ble delt ut til alle som hadde vært sentrale under utviklingen av jubileet.

gartneriene. Det var velkomment, for det var planlagt å bygge et nytt, dyrt veksthusanlegg på Rosnes. Nå slapp man det.

Tidlig i 1968 ble forholdene lagt til rette for drift av kunstgalleri på Alby. En serie tilfeldigheter hadde her spilt sammen. Biørnstad hadde testamentert 400 000 kroner til Moss på betingelse av at pengene ble brukt til å bygge et kunstgalleri.

I 1969 sto Moss Kunstgalleri ferdig. Et noe mindre tilskudd fra Moss Sparebank og et annet tilskudd fra Norsk Kulturråd gjorde at man fikk dekket alle utgifter til byggingen. Moss Kommune stilte tomt til disposisjon og besørget alle senere utgifter. Galleriet ble ellers drevet av Moss Kunstforening.

Alt tre år tidligere var det imidlertid også åpnet et privat galleri av brødrene Niels og Lars Brandstrup. Galleriet holdt til i et gammelt industrilokale ovenfor Mossefossen og gikk derfor under navn av «Fossen 15» – eller F 15.

Så kom ulykkene, den ene etter den annen. Først ble møllebygningen stygt skadet i en brann. Siden blåste taket av i en storm. Brødrene Brandstrup manglet dermed lokaler til sin galleridrift.

Da de siden sa seg villige til å flytte sitt galleri til Alby, var man nær en løsning alle var fornøyde med. Natur- og parklandskapet rundt gjorde forholdene attraktive for et galleri. I 1970, under byjubileet, hadde galleriet hatt utstillinger på Alby i to år allerede.

Da kronprinsparet kom ut til Alby, var det direktør Lars Brandstrup som viste dem rundt. De kongelige håndhilste også på alle de fremmøtte. Det var en utsøkt forsamling – alle menn og kvinner fra Moss som hadde fått Kongens fortjenstmedalje for en eller annen innsats.

Etter at kronprinsparet forlot byen sent torsdag kveld fortsatte jubileet med byfest for alle, med markedsløyer og annen underholding. Været var strålende under hele jubileet. I Dronningens gate var det musikkorkestre, langbord med gratis kaffe og wienerbrød og tusenvis av veps på kjøpet. I Nesparken var det show og moro både tidlig og sent. Hver jubileumsdag ble åpnet med salut om morgenen og avsluttet med fyrverkeri om kvelden.

For byens gamle ble det arrangert bussurer. Mange eldre hadde aldri i sitt liv vært oppe på toppen av Refsnesåsen. Nå fikk de gratis busstur dit.

Kanskje var det ekstra urolige tider i Moss denne sommeren? Man kunne i alle fall få det inntrykket. Det fant nemlig sted en hel serie med «overfall» på disse bussaturene. Det var røvere ute, riktig nok en helt særskilt type røvere som antastet byens gamle. Og de stjal verken penger, klokker eller vesker, men delte ut sjokolade! Attpåtil var det nydelig vær hele denne augustuken. På kinoene ble det vist gamle mossefilmer til stor glede for både gamle og unge bypatrioter.

For Emil Andersen ble byjubileet et punktum for hans lange karriere som Moss bys store «sønn». Helsa strakk ikke til lenger for

det anstrengende ordførervervet. Han hadde hatt et lite drypp før jubileet og tok ikke sjansen på ytterligere anstrengelser etterpå. 250-årsmarkeringen ble en verdig avskjedsforestilling for ham.

Den tidligere rådmann Arne Magnussen deltok ikke under festlighetene. Hans helse var nå meget svak. Likevel fikk jubileet preg av å være et punktum for hans karriere også. Nesparken var omsider ferdig. Og Moss by hadde demonstrert sin alder og verdighet i nærvær av hele medie-Norge.

Alt dette må ha varmet den gamle mannens hjerte. Bare to måneder etter 250-årsdagen var han borte, han som hadde elsket sin hjemby varmere enn noen – kanskje fordi han ikke hadde noen av sitt eget kjød å øde sin kjærlighet på.

Kapittel V

Den nære fortid

De tiårene av Moss bys historie som ligger nærmest oss i tid, er det slett ikke bare hyggelig å fortelle om. I 1970-årene vokste byen fortsatt, fortrinnsvis i nordlig retning. Men verken folkeøkningen eller den økonomiske vekst ble slik folk hadde ventet. I løpet av 1980-årene skulle svært mange av byens bedrifter gjennomgå forandringer på eiersiden. Noen stagnerte og en rekke av de viktigste bedriftene ble nedlagt eller flyttet. Kommunens økonomi ble også vanskelig. De sosiale tilbud som var utviklet i 1970-årene, ble gjenstand for beskjæring.

Men historien om Moss i de siste tiår er ikke bare sørgelig. Som idrettsby har Moss hatt adskillig medgang. Patriotismen blomstrer og byfornyelse har overtatt etter 1960-årenes rivningsglede, selv om det har grodd opp postmoderne nybygg også i Moss. Musikk- og kunstglede preger byen. Miljøbevisstheten har også økt. Derfor går Moss inn i 1990-årene med renere vann, bedre beskyttet natur og mer fisk og småvilt innenfor byens grenser enn tidligere i århundret.

Murkolosser!

De mektigste menn på rådhuset i Moss, folk som Emil Andersen og Alf Herland, nærer sist i 1960-årene mange av de samme synspunktene som i 1950-årene. De syntes ikke Moss kunne bli ny og moderne «nok».

Arne Svenning, som hadde overtatt for Einar Mathisen som byingeniør i 1963, var også opptatt av å modernisere. Men han var yngre enn de andre to, og hans visjoner om det nye Moss var nok ikke så storslåtte som Einar Mathisens – og Emil Andersens. Likevel var også Svenning tilbøyelig til å forbinde de gamle trebygningene som det var så mange av i bykjernen, med slum og elendige levekår.

Men det var andre i Moss som var opptatt av å bevare den gamle trehusarkitekturen. Noen av dem representerte gamle familier fra

Det nye og det gamle politikammeret på samme tid: Murkolossen i Kirkegaten er under bygging, den gamle teglsteinsbygningen som ble revet i 1968, står fortsatt, så året må være 1967.

byen, og kunne lett avskrives som bakstrevere som ikke var på parti med fremtiden. Men også på venstre fløy ble stadig flere opptatt av å bevare det gamle. Det fikk stor betydning at Moss Dagblad og avisens redaktør Frank Berg engasjerte seg for å hindre riving av enkelte gamle bygninger.

Emil Andersen og mange av hans generasjon følte som før at det gamle Moss måtte vekke før en ny og bedre by kunne etableres. I 1968 ble det revet to bygninger som hver på sin måte symboliserte den gamle byen. Moss Kurbad røk ned i mars 1968. Den teglsteinsbygningen ved Kirketorget som først hadde tjent som rådhus, senere politikammer, falt for rivemaskinene i juli 1968. Det var ødeleggelsen av dette ene bygget som for mange ble opplevd som mest symbolsk.

Samtidig som det gamle politikammeret ble revet, ble det oppført en koloss av et murbygg rett bak. Der skulle politikammeret få nye lokaler – sammen med mange andre organisasjoner og etater. Nybygget var, sammenlignet med all tidligere arkitektur i Moss, for en skyskraper å regne. Bygget fikk ikke noe eget navn, det gikk ganske enkelt under navn av Kirkegaten 14. AØF, Arbeidernes økonomiske felleslag sto som entreprenør, arkitekt Trygve Jenssen hadde tegnet det. Bygget skulle tjene både til kontor og mote-lokale for Moss faglige Samorganisasjon og dessuten fungere som samfunnshus. Det tidligere Folkets hus – «Kong Carl» – var nå solgt. Moss Dagblad fikk også lokaler i bygget. Politikammeret leide plass, i likhet med byretten. I toppetasjen fikk Norge sitt høyest beliggende fengsel. På plassen foran bygget ble det reist en bauta av Einar Gerhardsen. I Moss følte mange det som om byen hadde fått sin versjon av Youngstorget i Oslo.

Kirkegaten 14-bygget står den dag i dag som et monument over 1960-årene. Byggestilen er rent modernistisk og uten forskjønnende

Fotografiet fra 1970 viser byens andre høybygg. Boligblokken i Fridtjof Nansens gate ses her med gammel bebyggelse fra Skoggaten i forgrunnen.

elementer, men romslig, praktisk, formålsjennlig – og synlig fra alle steder i byen. To år senere ble det reist enda en høyblokk, et boligbygg med småleiligheter i Fridtjof Nansens gate. De to byggene vil alltid vise ettertiden at politikere og arkitekter i Moss på denne tiden trodde at byen kunne utvikle seg til en høyhus-by.

Når det gjaldt riving av gammel bebyggelse, ble 1968 og 1969 de «verste» årene i byens historie. I 1967 ble Håndverkerbygningen i Vogtsgate 19 revet, den var riktignok delvis nedbrent året før. Den gamle Handelsstandsbygningen i Storgaten 21 forsvant oppunder jul 1967. Høyden skole ble avviklet i 1968 for å rives i januar 1969. Flere av møllebygningene, Galla Mølle ved Lillebro og de store møllebygninger i mur på oversiden av fossen ble slått i stykker dette året – mens en annen av de gamle møllene brant. Det kunne snart se ut som om man var «kvitt» hele det gamle Moss. Spørsmålet var om det var slik man ville ha det?

I disse årene ervervet Moss kommune og Moss Tomteselskap en stor del av den bygningsmassen som til da var blitt regnet som saneringsverdig. Dette var en investering med fremtiden for øye. Og mens man ventet på avgjørelser om hva som skulle oppføres, ble husene midlertidig leid ut eller beholdt til senere behov.

Men all arkitektur sist på 1960-tallet var ikke av samme slag. Moss Kunstgalleri sto ferdig i 1969, et godt stykke på vei finansiert med penger fra Biørn Biørnstads legat. Bygningen var i teglstein og holdt i en nesten klassisk stil. Til forskjell fra høyblokken og murkolossen i Kirkegaten føydte Kunstgalleriet seg harmonisk inn i bygningsmiljøet rundt. Var det en tilfeldighet – eller markerte det et tidsskille? Nabobygningen, biblioteket, skulle senere omsider overta hele den bygningen som biblioteket i sin tid var tildelt. Noen kommunale kontorer kunne da flytte over til det nye rådhuset som man nå holdt på å planlegge.

Luftfotografiet er av ny dato, men gir godt inntrykk av utbyggingen på søndre Jeløy i 1970-årene.

Basarbygningen ble pusset opp i 1972. I 1974 sto det nye anlegget på Øvre Torv ferdig. Den gamle fontenen ble da satt opp igjen, trær var plantet på nytt. Åpenbart var flere menn og kvinner med makt og innflytelse i ferd med å forstå at mye av det gamle hadde sine egne kvaliteter.

BEFOLKNINGSØKNING I MOSS OG RYGGE ETTER KRIGEN

ÅR	MOSS	RYGGE
1946	16747	4093
1950	18489	4607
1960	20602	7376
1965	21953	8652
1968	23722	9338
1970	25175	9509
1973	25484	9600
1978	25410	10373
1980	25273	11311
1983	24975	11559
1987	24660	11618
1990	24614	12075
1994	25071	12177

Tallene for 1946, 50, 60, 70, 80, 90 er fra Statistisk Sentralbyrås folketellinger, beregnet pr. 31. desember i kalenderåret. De andre tallene er fra kommunale kilder.

Vi ser klart hvordan folketallet i Moss stabiliserer seg rundt 1970. Til sammenligning fortsetter folketallet i Rygge å øke. Men mye av økningen skyldes forhold i Moss.

Generalplanen og dens menn

«Jeg har vært med på å vedta en generalplan for Moss. Men ingen vet visst hvor den har blitt av idag,» uttalte den da pensjonerte Arne Svenning med et skjevt smil i 1993. Generalplanen tok ti år av hans liv og var tidkrevende arbeid.

Planlegging ble i 1960-årene tillagt enda større vekt enn i tiåret forut. Kommunene hadde tidligere kunnet planlegge nokså fritt ut fra sin egen økonomi. Nå ble høringsinstansene flere, og de lovene som regulerte planleggingen mer komplekse.

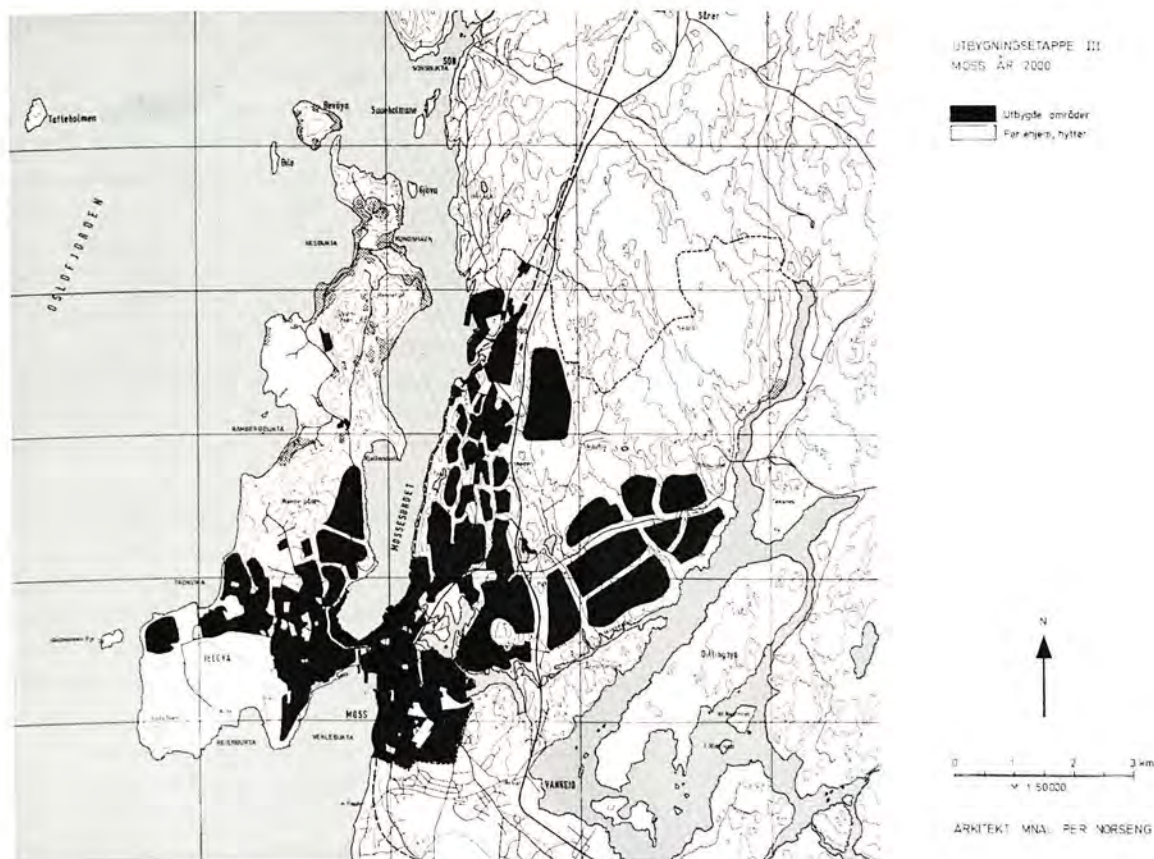
Generalplanen for Moss skulle regulere forholdet mellom industribygg, boliger og friområder og tilrettelegge både veier, kommunikasjonsmidler, elektrisitet, vann og klokakk for fremtidens bysamfunn.

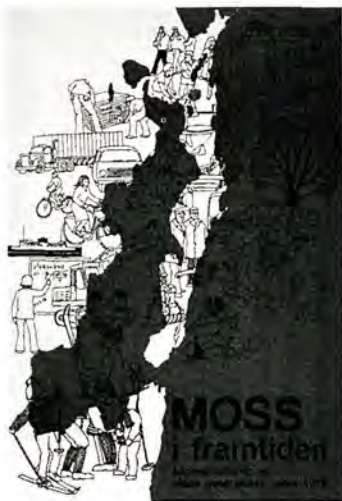
Generalplanen førte kanskje ikke så langt som Svenning og andre trodde mens de planla mest intenst. Men noen delelementer i planen forandret i hvert fall byens utstrekning, rent fysisk. Det var bygningsloven av 1965 som forpliktet kommunen til å utarbeide en generalplan. I Moss tok man disse påleggene svært på alvor og engasjerte en egen generalplankonsulent, arkitekt Per Norseng, i 1966. I de første årene man arbeidet med planen, endret Moss karakter fra måned til måned. Gamle hus ble revet, nye vokste frem. Det var ikke rart at inntrykket av en dynamisk by i forandring preget den generalplanen som var i emning. Og det ble ikke få møter Arne Svenning, Emil Andersen, Per Norseng og de andre generalplan-deltakerne var med på.

I ettertid er det lett å forestille seg hvilket behov man følte for fremtidsrettet tenkning i 1960-årene. For befolkningen i Moss økte, mens industrien ekspanderte. Stadig nye arbeidstakere kom flyttende til byen. Fylkesarbeidssjef Erling Upsahl var på flere turer nordover og vestover i Norge med representanter for næringslivet i Moss i sitt følge. Hensikten var å fortelle folk der at det fantes gode arbeidsplasser i Moss. Siden dro han i samme ærend til utlandet. I mellomtiden var det begynt å komme utenlandske arbeidstakere fra Sørøsteuropa – uoppfordret. Senere kom folk fra Asia. Tilveksten av arbeidstakere var ønsket, men likevel noe man ville ha oversikt over og kontroll med. I noen grad ønsket man å redusere tempoet i veksten. Dersom Moss «bare» fikk en befolkningsvekst på to prosent i året, ville byen midt i 1980-årene få et folketall på mellom 32 og 33 000 innbyggere.

Slik forestilte man seg altså utviklingen sist i 1960-årene. I virkeligheten kom både befolkningsveksten og den økonomiske veksten til å flate ut. Etter 1970 skulle ikke folkemengden i Moss øke i det hele tatt, og den økonomiske veksten gikk mye langsommere enn alle antok. Hvordan skulle planleggerne kunne vite det?

Tegningen fra 1974-utgaven av byens generalplan bærer navnet Moss år 2000. Utbyggingen ble mindre enn planlagt og gikk saktere, men ble orientert østover og nordover, i tråd med planen. Men at det ble færre fabrikker og boliger, er nok både bønder og naturskere glade for.

Generalplanen for Moss ble gjort offentlig tilgjengelig i en liten kommunal trykksak fra 1976. Forsiden på trykksaken ble laget i 1970-årenes karakteristiske, småkoselige design.

Realismen meldte seg etter noen år. Planleggingsiveren avtok da litt. I slutten av 1960-årene var Arne Svenning, Emil Andersen og Per Norseng en gang på planleggingskonferanse over flere dager. Foredrag fulgte foredrag. De forsamlede var svært slitne da Emil Andersen fikk ordet som siste innleder. Han skulle redegjøre for generalplanen for Moss, og den hadde visst alt fått svært godt ord for seg i sentralbyråkratiet. Men Emil Andersen sa bare: «Her er sagt svært mye både om planer og generalplaner. Når det gjelder Moss, er saken den at vi ikke har noen generalplan – ennå.» Smilene bredte seg blant alle tilstedeværende. For selv de mest ivrige planleggere kunne gå lei.

Tidlig i 1970-årene skrev mosseavisene fortsatt om prekær bolig-nød i Moss. Det fantes boliger i bykjernen, men der var det nå bare gamle og innvandrere som ville bo. Fremmedarbeiderne fylte opp tomrom på arbeidsmarkedet og tomrom i de eldre boområdene på samme tid.

Unge ektepar ville helst flytte ut av bykjernen. Derfor var det nødvendig med forsert boligbygging i kommunen, uttalte formannen i bygningsrådet. I mellomtiden bygde folk egne hus der det var ledige tomter, i 1973 ble det utparsellert ytterligere 48 tomter på Grimsrød. Moss Boligbyggelag hadde ved årsskiftet 1973/1974 vel 6 200 medlemmer, 2 400 leiligheter i førti ulike borettslag, og hele 408 nye boliger under oppføring.

Befolkningsveksten i Moss hadde da stanset opp. Men befolkningen steg i nabokommunene. I 1970-årene var det mange med arbeid i Moss som skaffet seg husvære utenfor kommunen. Særlig mange flyttet sørover, noen til Østre Øre akkurat innenfor bygrensen, andre til Rørskogen i Rygge. På Øreåsen i Rygge, der Selvaag hadde entreprisen, skjedde innflyttingen i 1973. De fleste som slo seg ned der, hadde arbeid i Moss. I 1975 sto det hundre eneboliger ferdige på Texnes i Våler. De fleste som flyttet dit, hadde også arbeid i Moss.

Generalplanen forelå i 1974. Kanskje var det symbolsk at det var det året Moss fikk sitt første gatekryss med trafikklys, en dyr og køskapende form for trafikkregulering som man hadde prøvd å unngå inntil da.

I ettertid er det lett å se at generalplanen først og fremst fikk betydning for den videre lokalisering av boligbyggingen. Planen innebar på mange vis at byen ble reorientert rent geografisk. Vekst inn i Rygge foreslo man å begrense mest mulig. Naturen på Jeløy skulle man forsøke å verne. Dermed lå det i kortene at byen måtte vokse nordover på østsiden av Mossesundet, både når det gjaldt boliger og industri. Og slik skulle det komme til å gå – for Moss strakk seg nå nordover, om enn langt mindre enn forutsatt.

Den offisielle politikken var altså å legge forholdene til rette for boligbygging innen kommunens grenser, først og fremst nordover. I Mosseskogen hadde Moss kommune overtatt tomtearealer fra

BEFOLKNING OG BARNE-
ANDELER I 1970 OG 1980

Bydel		Innbyggere	Relativ andel barn
Refsnes	1970	3 389	37,3%
	1980	3 269	23,8%
Ramberg	1970	4 749	24,4%
	1980	4 698	18,7%
Reier	1970	3 175	25,9%
	1980	2 733	18,8%
Melløs	1970	4 731	23,2%
	1980	4 122	19,5%
Sentrum	1970	3 756	15,2%
	1980	2 765	14,7%
Krapfoss	1970	2 697	29,6%
	1980	3 120	28,2%
Avangen	1970	152	26,4%
	1980	2 684	35,7%
Mosse- skogen	1970	1 154	28,8%
	1980	1 377	23,8%
Kambo	1970	476	28,0%
	1980	438	25,3%
TOTALT	1970	25 175	25,5%
	1980	25 273	22,3%

Tabellen er hentet fra Barneplan for Moss fra 1983 og viser tydelig hvordan befolkningsveksten på Jeløy stanses opp i løpet av 1970-årene, mens det skjer ny innflytting i de nordøstlige delene av Moss. Mens Refsnes og Melløs hadde størst befolkning – og Refsnes flest barn i 1970, har befolkningen nord i byen økt og Avangen-Grindvold-området fått den overlegent høyeste barneandelen i 1980. Dette tyder på at svært mange unge par nå hadde flyttet inn i nord. Færrest barn bodde i hele perioden i sentrumsområdet, et tydelig tegn på at gamle var blitt boende igjen, mens ungdommen flyttet ut til nye bydeler.

Nini Peterson i 1971 i forbindelse med statlige ekspropriasjoner under veibygging. Siden begynte man å kjøpe jord av Ingar Wankel på Kambo gård. E-, F-, G- og H-feltene het det gjerne i kommunale planer og dokumenter tidlig i 1970-årene. Det ene området etter det annet endret med tiden navn. E-feltet ble til Trollaldalen, F-feltet til Skredderåsen, G-feltet først til Grindvold Nord, siden til Åvangen mens H-feltet ble til Grindvold.

I løpet av annen halvdel av 1970-årene ble det fullført stadig flere lave bolighus i dette området, mange selvbygde hus, men også mange oppført av Moss Boligbyggelag. Så startet innflyttingen. Som den kom i gang, fikk man demmet litt opp for folkevandringen ut av byen.

Rødsund bro åpnet i 1972, den gamle broen ble revet i 1974. En ny vei mellom Nore og Rødsund ble åpnet i oktober 1973. Noen få dekar dyrket mark ble ekspropriert, men ellers mest skog. Den nye veien sikret god forbindelse til Våler og Hobøl. Men veien var like mye planlagt som utgangspunkt for boligbygging i denne retningen. På tidlige versjoner av generalplanen er det tegnet inn boligfelt også her. Men det kom aldri til noen egentlig byvekst øst om Mosseporten.

Foreløpig strakk Moss seg nordover mot Kambo. Men heller ikke den vekst som var planlagt i den retningen, var populær hos alle. Også nord for byen fantes vakker og verneverdig natur. Vibeke Wankel, datter på Kambo gård, var av dem som ville verne det tynt befolkede Kamboområdet. «Hun kom til meg på kontoret og ba så pent hun kunne om å få beholde Kambo grønt,» minnes Arne Svenning. Muligheten for direkte kommunal ekspropriasjon av grunn ved Kambo ble vurdert. Men en så radikal løsning ønsket man ikke. Den grunn kommunen skulle erverve, foretrakk man å forhandle om – og betale for.

Moss kjøpte derfor den jord fra Ingar Wankel som han ville avstå og slo den sammen med eldre kommunal grunn. Dermed var grunnlaget lagt for den utbygging på Kambo og Nøkkeland som fant sted helt sist i 1980-årene. I Moss bys siste ekspansjonsfase ble det også oppført nye hus lenger syd i kommunen, i «Sydskogen», sør for Bjørnåsen på Krapfoss.

En ny tendens sist i 1980-årene var «sosial» boligbygging. Man forsto at ikke alle ungdommer selv hadde mulighet til å finansiere egen bolig. På Nøkkeland og i Ørevegen fikk man nå kommunale utleieboliger, de var oppført av Block Watne, men finansiert av kommunen og beregnet til å leies ut til folk i yngre aldersklasser.

Alt da generalplanen forelå i sin første versjon i 1974, var det mye som var annerledes enn åtte år tidligere. Befolkningsveksten hadde vært langsommere og den økonomiske vekst tregere enn forutsatt. Heller ikke var Norge gått inn i EF. Sosialpolitikk, ikke økonomisk vekst, var det som folk nå tenkte mest på. Likevel sendte man ut en popularisert versjon av generalplanen, *Moss i Framtiden*, på høringsrunder til husstander, politiske fora og bedrifter i byen.

Da man omsider, i 1980, også formelt gikk til vedtak av en generalplan for å handle i tråd med det lovpålegg man tross alt hadde fått, ble det en betydelig kastrert versjon av planen fra 1974. Denne, endelige «planen» vakte såpass liten interesse at den ikke engang ble trykt som eget dokument. «De har nok glemt den planen nede på kommunen nå», filosoferer formannen for generalplanutvalget i dag, flere tiår senere.

Tja! Kanskje har de familier som flyttet inn på Åvangen og i Trollaldalen, også «glemt» generalplanen. Likevel er det langt på vei på grunn av den at en så stor andel av befolkningen i Moss i dag bor der de gjør.

Europadebatten, annen runde

I januar 1972 søkte statsminister Trygve Bratteli, med Stortingets velsignelse, om norsk medlemskap i EEC. Norge hadde vært interessert i medlemskap ti år tidligere, men Frankrike hadde hindret utvidelse av unionen. Nå hadde Norge sjansen på nytt.

Men ikke før var søknaden innlevert, før ferske gallupptall viste at EEC-motstanderne utgjorde et flertall i befolkningen. I mars foreslo regjeringen folkeavstemning om saken og regnet med at solid informasjon fra alle ansvarlige i samfunnet ville overbevise tvilerne. Slik gikk det ikke. Oslo, som på forhånd hadde en solid tilhengerskare, ble motstandernes hovedbastion.

Moss var ett av de få steder der utviklingen gikk slik Bratteli og hans rådgivere hadde forestilt seg. For Moss Arbeiderparti favnet bredt og besto så langt fra bare av industriarbeidere. Både lærere og håndverkere, kommunefunksjonærer og enkelte bedriftsledere støttet Arbeiderpartiet. Partiet Høyre var nest størst i Moss. De sto i opposisjon til Arbeiderpartiet i mange saker, i denne saken var de to partiene enige. Man kunne derfor tro det ikke ville bli motstand i Moss i det hele tatt. Men de som husket situasjonen ti år tidligere, visste at tvilerne hadde vært flere enn som så.

Svært få personer med ledende stillinger i Moss trådte imidlertid frem som åpne EEC-motstandere. Åge Fjeld og noen andre kommunister av den gamle skolen hadde fortsatt innflytelse på noen arbeidsplasser. I og rundt Moss bodde det på denne tiden mange radikale forfattere. Dag Solstad og Ashjørn Elden var riktignok innflyttere, men Knut Johansen var innfødt mossing og spenningsforfatteren Jon Michelet halvveis ryggeboer. Alle var de mye i Moss, men ingen av dem hadde politisk innflytelse i byen. Deres meningsfeller i SUF(ml) var derimot aktive på flere arbeidsplasser.

Meningsfellesskapet med SUF gjorde EEC-motstanderne til et lett bytte for demagoger: «Folkebevegelsen, SUF-gjengen og Studenter-

Vie Some (Jenssen) var blant de få arbeiderpartifolkene i Moss som åpent trådte frem som EF-motstandere. Her er hun på et bilde fra de senere år. Senere ble hun byens første kultursekretær.

I årene før og etter EF-striden i 1972 var politiseringen sterk både i den radikale leir og i konservativt innstilte miljøer.

Alle beveget seg ut på gatene og demonstrerte for og mot både EF, religionsundervisning eller det nasjonale forsvar.

«samfunnet» ble det hevdet i polemiske lederartikler i Moss Dagblad. Fullt så karikert burde han nok ikke ha tegnet bildet.

Motstanderne var for det første organisert i separate organisasjoner. «SUF-gjengen» og deres sympatisører arbeidet i AKMED, «arbeidskomiteene mot EEC og dyrtid». De fleste andre motstandere, enten de stemte med Senterpartiet, Venstre, SF eller NKP, var med i den langt bredere Folkebevegelsen mot EEC. Også i Moss markerte Senterpartiet seg, for partiet hadde en liten base på Jeløy. Nils Asting fra Renneflot var deres mest synlige talsmann i Moss – og han sto så langt fra SUF som vel mulig.

Arbeiderpartiet var dessuten delvis splittet på saken. En kjent EEC-motstander som Sissel Rønbeck kom til Moss for å overbevise tvilere i eller nær Arbeiderpartiet – og fikk et visst gjennomslag. Vie Jenssen, journalist og formannskapsmedlem for Moss Arbeiderparti, reiste rundt i Østfold og holdt appeller, til stor irritasjon for partiledelsen i Moss. Sammen med kinosjef og formannskapssekretær Arne Kinander var hun blant de få, kjente mossinger som var EEC-motstandere. Men det ble nok sjefen for Moss arbeidskontor, Karl A. Gulbrandsen, som skapte mest nervøsitet i tilhengerens leir. For han rykket ut og sa at han så for seg et EEC med økt press på arbeidsmarkedet i Moss. Det argumentet fikk gjennomslag blant mange tvilere på arbeidsplassene.

En aldri så liten skandale inntraff midt på sommeren 1972. Da var kronprinsesse Sonja kommet til Galleri F 15 i anledning en utstilling av den norske keramiker Yngvil Fagerheim. Kronprinsessen fikk en keramikkvase til takk for fremmøtet. På den var det malt «Nei til EEC!» Litt fortørnet etterlyste kronprinsessen en matchende vase – med «Ja!». Men det hadde ikke kunstnerinnen tenkt på.

I Moss sto omtrent alle autoriteter og samfunnstopper samlet i sitt forsvar for unionen. Begge byens aviser viet både i sin nyhetsdekning og sine lederartikler all oppmerksomhet til Ja-siden og fremstilte motstanderne som rene undergrunnsfigurer. Byens to stortingsmenn agiterte begge i avisene, både Sverre Stray fra Høyre og den ennå meget ferske Gunnar Skaug fra Arbeiderpartiet.

KOMMUNEVALG I MOSS 1963-1975: OPPLØSNING AV BLOKKENE

	1963	1968	1971	1975
AP	37	33	31	30
NKP	1	0	1*	
SF	1	4	4*	
SV				3
RV				
V	2	2	2	0
Kr.f	1	3	4	4
SP			1	1
DNF				1
H	19	19	17	22
Upol			1	
	61	61	61	61

* NKP og SF gikk sammen kort etter valget og det nye SV fikk dermed fem representanter i bystyret

Birger Eriksen gikk av som ordfører etter kommunevalget i 1975, og i januar året etter overtok Bjørn Barang. Her ser vi Eriksen og hans hustru Magda en tid etterpå. Da fikk han et portrett av seg selv i gave fra Moss kommune.

Finansrådmann Haugli sa klart at han var bekymret for hele byens økonomi, om ikke Norge gikk inn i EF. Arne Svenning argumenterte med spesiell adresse til de «grønne» og miljøbevisste. Mulighetene for en bedre miljøpolitikk ville bli langt bedre i enn utenfor EF, hevdet han.

Etter kommunevalget i 1971 hadde tidligere viseordfører Birger Eriksen tatt opp arven fra Emil Andersen som ordfører og byens ledende politiker. Han var godt likt i byen, men var den første Arbeiderparti-ordfører i manns minne som ikke hadde et rent partiflertall bak seg. Han var derfor avhengig av støtte fra SF og NKP for å omskape planer og utredninger til politisk bindende vedtak. Nesten alle i disse to partiene var harde motstandere av EEC. Det var derfor ikke særlig populært at ordføreren rykket ut nesten hver uke for å oppfordre folk til å stemme «Ja!»

På tvilende sjeler innen den eldre garde gjorde det nok større inntrykk da et av motstandernes slagord om «salg av Norge» ble møtt av et opprop av «1000 krigsveteraner for EF». Blant mosse-navnene var Knut Lindman og Fredrik H. Johansen.

Den mest interessante og mest avgjørende EF-strid i Moss foregikk ved byens store arbeidsplasser. Og der var det ikke først og fremst sjølvråderett, norsk fiske eller landbruk som ble debattert, men hovednæringene i Moss og arbeidsplassenes fremtid. Knut Buberg og Anton Enger var etter tur formenn i Moss Faglige

Samorganisasjon. En tredje mann fra fagbevegelsen som gjorde seg sterkt gjeldende, var Fredrik A. Johansen, «Jern-Fredrik» som han gjerne ble kalt fordi han sto sentralt i Moss Jern- og Metallarbeiderforening. Alle disse tre var glødende EF-tilhengere.

Jernarbeiderne i Moss hadde med sine 2 600 medlemmer i 1970-årene en aktivitet som langt oversteg andre fagforeninger i byen. Men selv om sterke faglige ledere markerte seg som klare EEC-tilhengere, var det usikkerhet på arbeidsplassene. Opposisjonen innad i Arbeiderpartiet legitimerte tvilen. Samtidig klarte folk fra SUF og AKMED å få til noe NKP og SF aldri hadde klart – å mobilisere til store møter i fagforeningene der allmennpolitiske spørsmål ble drøftet – ikke minst EEC.

På «Mosseværvren» var det nesten bare tilhengere. Det skyldtes ikke bare de faglige lederne, men at hele skipsfartsnæringen ønsket medlemskap. Og stemningen fra norske redere forplantet seg via verftet til de ansatte. Langt større usikkerhet var det blant tekstilarbeiderne i Moss. For de hadde arbeid i en bransje som allerede var konkurransetruet. Ville tekobransjen bli ytterligere rasert av EF? Ledelsen ved Cellulosefabrikken ga uttrykk for overbevisning om at M. Peterson & søn ville få problemer om Norge ble stående utenfor EF.

Opposisjonsgruppen i Arbeiderpartiet, AIK, produserte flere lokale utredninger som analyserte en mulig utvikling ved Helly-Hansen, Cellulosefabrikken og Glassverket og konkluderte negativt om EF-medlemskap. Folkebevegelsen mot EEC fikk god distribusjon på sin brosjyre om «Skogindustrien og EEC». Da ryktene om en «prøveavstemning» på Cellulosefabrikken med nei-flertall nådde avisene, ble det laber stemning blant næringslivets ledere i Moss. Formannen i Moss Industriforening, Emil W. Martens tok derfor initiativ til en serie med annonser i avisene der samtlige av byens industriledere uttalte seg til fordel for EF. Kanskje førte det tvilere tilbake i folden, kanskje ikke.

I august og tidlig i september overskygget OL i München all politisk strid. Norske idrettsutøveres ferdigheter i roing, sykling og vektløfting fortonte seg med ett langt mer vesentlig enn den evinnelige debatten om Norge og Europa. Litt lenger ut i september tok debatten seg voldsomt opp. Men vips! Så var avstemningsdagen der.

Det var søndag 24. og mandag 25. september 1972 det skulle skje. Gamle og syke – og de innsatte i fengselet – hadde fått forhåndsstemme. Resten av byen stemte nå.

Det ble et overveldende Ja-flertall i Moss – over 65 %. Krapfoss var eneste bydel der Nei-siden hadde kapret tilnærmet halve stemmetallet. I landssammenheng skilte Moss seg klart ut med sitt store Ja-flertall. Men et Ja i Moss kunne ikke oppveie landets Nei. Nesten 54 % av Norges befolkning var imot, trass i et halvt års intens propaganda fra samfunnets autoriteter.

Glødende sosialister på hver sin side i EF-debatten: Jern- og metallarbeidertillitsmannen Fredrik A. Johansen, «Jern-Fredrik» var tilhenger, kommunist og rørlegger Åge Fjeld var motstander.

JA-FLERTALLET I MOSS

	JA	NEI	FREM- MØTE
Moss	65,4	34,6	76,5
Rygge	56,3	43,7	76,6
Østfold	48,3	51,7	77,8
Norge	46,1	53,9	75,5

Noen av tvilerne var blitt overbevist i løpet av det halve år diskusjonen hadde rast. Likevel var det umulig å demme opp for en politisk tillitskrise i hele det politiske Norge. Bare i Moss var alt som før, nesten. Men noen små politiske konsekvenser fikk EEC-striden også der. Med rørleggermester Åge Fjeld i spissen gikk NKP-folkene inn for samarbeid med SF. Fra mai 1974 dannet de to partiene felles front i bystyret under navnet SV. Senterpartiet fikk også nye tilhengere i Moss på grunn av EF-striden. Ved neste kommunevalg fikk byen dessuten ny ordfører.

Rådhus og rådmenn

Fotografiet fra begynnelsen av 1980-årene gir et godt inntrykk av både det nye rådhuset fra 1974, og samfunnshuset som ble oppført i tilknytning til det. I forgrunnen ruver den syv år eldre murblokken som ga plass både til fagforeningskontorer, kommunale aktiviteter og politi- og rettsvesen.

Moss by hadde siden 1921 benyttet det gamle «Breidablikk» som rådhus – opprinnelig Johan H.P. Thornes privatbolig. Som årene gikk, føltes bygningen stadig mer uhensiktsmessig. Spørsmålet om nytt rådhus var derfor ofte oppe til uformelle drøftinger blant politikerne og byens ledende tjenestemenn. Alt i 1930-årene ble det utarbeidet tegninger, i 1950-årene ble planene forsøkt gjort mer konkrete. Men det ble aldri fattet noe vedtak om å bygge nytt rådhus.

I mellomtiden vokste byen. Og det kommunale apparat ekspanderte mer enn byen for øvrig. Det gjorde presset på rådhuset særlig akutt. Tidlig i 1960-årene bygde man et nytt kommunalt kontorbygg ut mot Kransen, tenkt som første byggetrinn på vei mot nytt rådhus.

Ikke noe av dette var tilstrekkelig. I 1968 besluttet kommunen

Viktige menn: Hans Haugli og Arne Svenning var de to mest sentrale tjenestemenn i Moss i 1970-årene. Begge var innflyttere til byen, begge entusiastiske og faglig dyktige sjef. Den ene var finansrådmann, den annen teknisk rådmann.

derfor å utlyse en arkitektkonkurranse for rådhus og samfunnshus og gjorde det i samarbeid med Den norske Creditbank, som også trengte nye lokaler. Samfunnshus hadde man riktignok forsøkt å etablere i Kirkegaten 14. Men den bygningen ble så dominert av fagbevegelsen at de konservative i bystyret ergret seg sterkt.

I november 1969 vedtok formannskapet i Moss å bygge samfunnshus, rådhus og bank i overenstemmelse med et forslag fra mossearkitektene Erik Nærby og Jan Jansen. Vedtaket ble gjort under den forutsetning at Den norske Creditbank skulle gi lån. Høyre fikk gjennomslag for det synspunkt at Samfunnshuset skulle kunne lånes ut til ulike leietakere -uten særskilte fordeler for fagbevegelsen eller kommunen.

Det gikk imidlertid litt trått med planene. Hans Haugli hadde i mellomtiden etterfulgt Alf Herland i stillingen som økonomisk og administrativ sjef i kommunen. Byingeniørens stilling ble samtidig utvidet. For å tydeliggjøre at man hadde to toppsjefer i kommunen, fikk den nyutnevnte «rådmann» tittel av finansrådmann mens byingeniør Arne Svenning heretter skulle kalles teknisk rådmann. Det innebar at Svenning ble nesten like mektig som stadsingeniør Stabell hadde vært hundre år tidligere.

Finansrådmann Haugli var på sin side engstelig for de store kostnadene. Kommunen ble nemlig stående som byggherre både for Rådhus og Samfunnshus og måtte følgelig stå ansvarlig for adskillig gjeld, selv om samarbeidet med Den norske Creditbank sikret gode og rentefrie lån, effektiv saksbehandling og ellers bidro til å løse saken mykt fremover. Grunnstenen kunne likevel til slutt mures på plass i 1972 – av ordfører Birger Eriksen.

Det nye rådhuset sto fullt ferdig sommeren 1974. Arkitektonisk sett ble det et typisk 1970-tallsbygg i tegl, sten og glass. Bygget ruvet i bredden, men hadde fått en moderat høyde på tre etasjer, og mange arkitektoniske detaljer som var innrettet mot å imponere. Her var overbygd inngangsportal, store glassvinduer, og bygget var omgitt av brolagte plasser og pene parkanlegg. Estetisk sett adskilte bygget seg klart fra det bare seks år eldre høybygget i Kirkegaten 14.

I august satte hundre mann og syv lastebiler i gang med flyttingen fra det gamle til det nye rådhuset. Samfunnshuset ble tatt i bruk samtidig. Formelt var Samfunnshuset et eget selskap som var pålagt å levere kvartalsvise regnskaper til Moss kommune. Det viste seg snart at det ble kommunen som ble ansvarlig når regnskapet gikk med underskudd. Og det gjorde det, enda samfunnshuset ble fritatt for eiendomsskatt fra 1974. I praksis ble samfunnshuset dermed en kommunal utgiftspost, slik rådmannen hadde fryktet.

Men tross alt hadde Moss by nå fått en storstue, et naturlig sentrum med god plass til både møter og konserter. I samfunnshuset var det plass både til bystyrets møter, til konserter og barneteater og til store bokmøter hver høst.

Blant de mange fordelene med det nye rådhuset var den gode plassen. Overføringen av kontorer fra andre kommunalt eide bygg frigjorde attraktive kvadratmetre både på biblioteket og i andre offentlige bygg. En tid var det rom for alle i Moss kommune. Det ble en kortvarig idyll. For både kommuneadministrasjonen og det samlede antall kommunalt ansatte vokste fra år til år.

Hvordan Jeløy ble egen menighet

Jeløy kirke sto ferdig i 1975. På det tidspunkt hadde Jeløy vært egen menighet i 12 år. De aktive i menigheten fortjener en stor del av æren for at kirkebygget ble en realitet.

Det var av og til blitt påpekt at det var underlig at en stor by som Moss bare hadde en kirke og to prester. Til sammenligning hadde Fredrikstad to kirker og hele fem prester.

Da Moss fikk sin andre kirkegård på Høyenholm nord for Orkerød i 1956, ble det liv i debatten. I 1959 ble det opprettet en byggekomite som skulle vurdere hvor dyrt det ville bli å oppføre et kapell i tilknytning til kirkegården. Man fant snart ut at det kunne man ta seg råd til. Dermed lå forholdene til rette for å dele Moss i to menigheter. Tidlig i 1963 sto Høyenholm-kapellet ferdig; og det ble straks tatt i bruk.

Pastor Ludvig Larsen hadde vært en av pådriverne bak delingen av menigheten. I begivenhetenes løp rykket han først opp til kallskapellan for Jeløy, men ble snart etter offisielt utnevnt til sogneprest i Jeløy Menighet. Hjelpepresten i Moss fungerte i begge menigheter, han assisterte nå både den nye sognepresten i Jeløy og bisto sogneprest Ivar Smeby i Moss.

Med kapell, sogneprest og menighetsråd på Jeløy var det ikke rart at planene om full kirke meldte seg. Våren 1972 var det i gang hele tyve kirkeringer på Jeløy som samlet inn penger til kirkebygg. Den 28. juni 1972 bifalt Moss bystyre planen om å bygge skikkelig kirke på Jeløy.

Jeløy kirke ble innviet den 28. april 1975. Kirken var blitt utstyrt med et vakkert allegorisk glassmaleri av Victor Sparre, innkjøpt med penger fra Bjørn Bjørnstads legat. Så ble kirken signet av biskop Per Lønning. Det var selvsagt stappende fullt av folk, for en mangeårig drøm blant kristenfolket på Jeløy var nå, omsider, oppfylt.

Båtforbindelser

Moss bys sentrale plassering ved Oslofjorden er en kommunikasjonsmessig fordel. Men den sentrale lokalisering har periodevis også ført til problemer.

En rekke ganger har det blitt vurdert å flytte Bastøfergens anløp fra Værla til Tronvik på vestsiden av Jeløy. Veimyndighetene var viktigste pådriver dengang saken ble reist tidlig i 1970-årene. Statens veivesen ønsket å avlaste veisystemet rundt Oslo og ville kanalisere mer trafikk direkte over Oslofjorden. Om man forkortet reisetiden til Horten, ville denne ruten bli valgt av flere, forestilte man seg. Det svenske konsulentfirmaet «Vattenbyggnadsbyrå» foretok atter en gang en utredning i Moss. Stortingets samferdselskomite kom også på befaring. Mange likte ideen om å flytte fergeleiet til Tronvik. Det var bare i Moss man var negativt innstilt. Og burde kanskje ikke folk i Moss ha det viktigste ord i laget i en sak som dette?

I august 1972 ble det ropt et rungende nei fra Moss kommune. Ferge fra Tronvik ville ikke byen ha! Teknisk rådmann Arne Svenning var en arg motstander av prosjektet. Han var redd for ringvirkningene av en økt belastning av veinettet på Jeløy. Gjennomgangstrafikk ville bare få negativ betydning for folk i Moss, mente han. Veidirektoratet og Samferdselsdepartementet bøyde seg da også til slutt for de lokale standpunkter i denne vanskelige saken.

Året før dette, i 1971, kom nyheten om at Danmarksbåtene skulle legge sine turer om Moss. Gamle *Holger Danske* begynte å anløpe byen i 1972 på vei til Århus, men fortsatte med det bare i halvannet

Den nye Stena Nordica-fergen kom til Moss i 1984 og skapte økt kontakt med Danmark. Fergen er her fotografert i 1986.

års tid. Kanskje var det like bra. Enkelte i Moss syntes nemlig fergen virket så gebrekkelig at de ga den oppnavnet *Afrikadronningen* – etter filmen med Katherine Hepburn og Humphrey Bogarth.

I en kort periode så det ut til at danmarksfergen skulle få konkurranse fra en tysk ferge mellom Moss og Kiel. Det ble det ikke noe av. Etter 1974 hadde Moss igjen bare fergeforbindelse til Horten. Først da Stena Line i januar 1984 etablerte seg, ble det på ny direkte kontakt mellom Moss og Fredrikshavn, på det europeiske kontinents danske nordspiss.

Marinens teststasjon for torpedoer på Trønvik er nå solgt. Men i mange år drev Marinen prøveskyting derfra mot mål ute i fjorden. Det lød et lydsignal, og så ble det heist et flagg. Så måtte de badende ved Trønvik holde seg på land til faren var over. Mennesker kom aldri til skade. Men ikke alle torpedoer traff sine mål. Et par ganger endte de faktisk på land.

En familiebedrift blir børsnotert

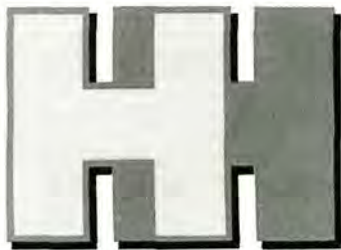
Emil Werring Martens var en av de betydelige industriledere i Moss i 1970-årene. Han var blitt utnevnt til administrerende direktør på Helly-Hansen A/S i 1969, etter en toårig interimperiode, og både styret og Martens var innstilt på at ekspansjonen fra Leiv Helly-Hansens tid skulle fortsette i 1970-årene. Men en videre ekspansjon satte betydelige krav til egenkapital, og for familiefirmaer kan økt kapitalbehov skape problemer. Alt i 1969 begynte derfor styret å arbeide med tanken om en aksjeutvidelse i det åpne marked – det industriens folk kaller «å gå public». I Moss var Helly-Hansen A/S det første familiefirma som åpnet seg mot «ukjente» aksjonærer på den måten; også i nasjonal sammenheng var man tidlig ute. At Martens var den første mann i spissen for Helly-Hansen-bedriften som ikke selv hadde direkte eierinteresser, understreker at det nå hadde skjedd en vesentlig endring med bedriften.

Resultatet av aksjeutvidelsen ble vellykket. Tegningslisten måtte trekkes tilbake etter tre dager. Da hadde firmaet allerede fått fire tusen nye aksjonærer. Det fortonte seg som et nødvendig og naturlig skritt at firmaet gikk «public», og det var neppe noen av de involverte som da hadde tanker om den turbulens dette skulle føre til bare ti-tolv år senere.

Det var ikke bare på eiersiden firmaet gjennomgikk forandringer i disse årene. Den nye norske aksjeloven av 1973 sikret de ansatte bedre representasjon enn tidligere i historien. Nå fikk man bedriftsforsamlinger ved norske bedrifter. På Helly-Hansen ble

Fabrikkinteriør fra Helly-Hansen.

Helly-Hansens logo stammer fra slutten av 1960-årene og er i dag et varemerke fra Moss man kan støte på over hele verden. Den andre, mer gammeldagse logoen fra Aug. P. Horn spiller på dyresymbolikken i firmanavnet. Den er også kjent, men bare i Norge.

ordningen at åtte av tolv medlemmer skulle representere aksjonærene, mens arbeidstakerne fikk fire representanter.

I årene rundt 1970 opplevde Helly-Hansen en enorm oppgang i salget, som langt oversteg inflasjonen. Særlig var økningen stor på eksportmarkedene, og firmaet hadde nå etablert egne salgskontorer i en rekke europeiske storbyer. I USA hadde firmaet lenge arbeidet via en representant, nå bygde man en egen fabrikk, i Japan fikk en stor fabrikk lisens til å benytte firmaets varemerke. Firmanavnet og varemerket var nå blitt blant verdens mest kjente i sin bransje. I 1976 ble firmaet belønnet med den prestisjefylte eksportprisen fra Norges Eksportråd.

Moss i 1970-årene led ikke under mangel på arbeidsplasser. Det skapte problemer for Helly-Hansen A/S, som rett og slett ikke klarte å skaffe tilstrekkelig med kvinnelige arbeidstakere. Resultatet ble etableringer en rekke andre steder i Norge: på Rjukan, i Horten, Halden og i Vesterålen. Man innledet også samarbeid med et firma i Fredrikstad, som hadde fiberpels som spesialfelt og overtok først halvparten, i 1980 alle aksjene der.

Samtidig ble det klart at norsk arbeidsintensiv industri, ikke minst tekoindustrien, ville få økende problemer fordi lønnsnivået var høyt og de sosiale kostnadene store i Norge. Det var hovedårsaken til at Emil W. Martens begynte å ivre for at bedriften burde overføre noe av produksjonen til et lavkostnadsland. Portugal ble valgt fordi landet fra før hadde en godt utviklet tekstilindustri – og et kostnadsnivå som lå godt under halvparten av det norske. Først ansatte man bare 20-30 syersker. Men de skulle raskt bli flere. Klubbformann Ivar Holm, som nå også satt som styremedlem, motsatte seg sterkt enhver etablering i utlandet. Uenighetene mellom ham og klubben på den ene siden og resten av styret og ledelsen på den annen, ble kjent for alle i Moss via heftige debatter i byens aviser.

Hva man enn mente om «utbyggingen» i Moss, ble produksjonen i Portugal en stor suksess, og stadig flere syersker ble med årene tilsatt der. I den perioden det var revolusjonære tilstander, etablerte Helly-Hansen A/S seg også i Irland. Men straks forholdene i Portugal roet seg ned, ble alle krefter konsentrert der. I ettertid har det vist seg at produksjonen i Portugal ble avgjørende for å sikre de delene av selskapet som ble beholdt i Norge, ja for hele bedriftens overlevelsessevne.

Men selv om Helly-Hansen A/S hadde utvidet sin virksomhet i bredden, lagde de i all hovedsak de samme produkter som før: plastbelagte folier og tekstiler og regn- og sportstøy. Fiberpels var riktignok et produkt der plast-elementet var minst fremtredende, men samtidig ble det et supplement, «kald» produksjon. I tillegg ble det laget spesialutstyr og halvfabrikata for industrien og byggebransjen. Selv om enkelte i fagforeningen murret sterkt mot utenlandsetableringen, måtte utviklingen ved Helly-Hansen A/S

på 1970-tallet fortone seg som et nytt kapittel i historien om en suksessbedrift.

Tankskip og oljeboring

Dette flotte luftfotografiet gir et ypperlig inntrykk av aktiviteten ved Moss Rosenberg Verft ved begynnelsen av 1980-årene. Fremdeles var dette den største arbeidsplassen i Moss. Lucian av Bergen var blant de spesialskip verftet bygde. Vi kjenner godt igjen de kuleformede tankene som gjorde Kværner-gruppens skip kjent verden over.

Moss Verft var i 1970-årene fortsatt byens største arbeidsplass, en skikkelig mannfolkbedrift der karene måtte arbeide ute i allslags vær – også vinterstid. Mange foretrakk faktisk også utearbeid – og likte jobben. De som jobbet der, visste å kle seg etter forholdene. For selv i Moss kunne det bli både surt og kaldt om vinteren.

I disse årene gikk verftet under navn av Moss Rosenberg Verft, etter at verftene i Moss og Stavanger var slått sammen til én bedrift i 1970. Kort etter fusjonen ble de to verftene både Norges- og verdenskjente for sine skip med kuleformede lastetanker som var spesialbygd for transport av naturgass.

Moss Rosenberg Verft var i sin tur en del av Kværner Industrier. Kværnergruppen var etablert i 1967 og omfattet på denne tiden bedrifter som Mesna Bruk, Sørumsand Verksted, Kværner Engineering – og et mindre rederi.

Moss Verft var kjøpt opp av Kværner enda tidligere, i 1961. En kvikk, USA-utdannet bergenser ved navn Mikal Grønner, kom da til Moss som overingeniør. Ikke lenge etter ble han direktør for bedriften. I og med fusjonen med Rosenberg Verft i Stavanger, ble Grønner leder for hele selskapet.

I 1973 bygde Moss Rosenberg Verft et gasstankskip som da var verdenshistoriens største i sin type. Til sammen leverte de to verftene femti av de karakteristiske gasstankerne i løpet av ti år, og til rederier over hele verden. De to verftene ble ledet under ett og samarbeidet nært, noe som førte til betydelig indre utveksling av generell ekspertise eller «know-how» som det gjerne het. Moss Rosenberg var på samme tid deleier i femten gasstankskip, de fleste eid og operert av konsernets eget rederi i Stavanger. I 1974 fikk Mikal Grønner Norges Teknisk Naturvitenskapelige Forskningsråds ærespris for sin innsats i forbindelse med utviklingen av disse skipene.

Det var rundt ett tusen ansatte ved verftet ved inngangen til 1980-tallet. Fremdeles var «Værven» byens største og viktigste arbeidsplass.

I 1981 kom også Fredrikstad mek. Verksted inn i Kværnerkonsernet. Verftene bygget i denne perioden både ståldekk med utstyr og utrustet Statfjord B-plattformen. Produksjonen av både tankskip og plattform-utstyr skjedde i Moss og Stavanger. Men konsernets hovedkontor – lå i Oslo.

Glassverket fornyer seg

«Nå moderniserer vi for 35 millioner», het det fra Moss Glasværk i september 1971. I løpet av tre år ble Moss Glasværk fornyet, fikk råstoffsiloe, nytt verksted og ny smeltehytte. Flaskeproduksjonslinjene ble modernisert, tankanlegg og ledninger bygd med tilførsel for fyringsolje og gass.

Glassverket overtok i 1973 dessuten to nyetablerte bedrifter i Mosseregionen, Premoplast og Industriplast. I og med det ble bedriften en av Skandinavias største når det gjaldt blås emballasje.

Våren 1973 ble et stort nytt lokale for lagring – og mulig senere produksjon tatt i bruk på Kambo. 1976 ble et år preget av modernisering, det følgende år av byggingen av ny glassovn. Ved årsskiftet 1979-1980 var anleggene på Kambo omsider i full drift.

Glassverket, som hadde startet opp med svenske arbeidere og folk fra byer langt fra Moss, tok i 1950 og 1960-årene inn kvinneli-

«SJØSETTING»

av Frank Berg (1980-årene)

skip på
bedding,
flagg og
hornmusikk,
festivitas

rederens
datter, gudmor
champagneknas

hummer
på menyen,
hvitvin,
pepperstek,
beaujolais

kaffe avec,
driker
i baren,
nattmat;
tartar

takk og
taler,
gave til
gudmor, diamant

neste dag,
fest for
gutta
de som
bygget båten,

lapsekaus
i kantina,
sjøsetting!

Hans Jørgen Dybdal i arbeid ved en av maskinene ved Glassverket. Året er 1980.

ge medarbeidere og arbeidere fra fjernere deler av Norge. Glassverket var også en foregangsbedrift når det gjaldt utenlandske arbeidstakere. I desember 1970 kom de første ti tyrkere til Moss og fikk boliger i Helgerødgate, nær Glassverket. Samtidig kom tredivenye medarbeidere nordfra. Men tyrkerne var det nyeste innslaget i bybildet, så man snakket adskillig om dem. De opptrådte imidlertid så forsiktig at folk umulig kunne føle seg provosert.

I løpet av 1970-årene hadde glassbedriften etablert seg som Norges største produksjonssenter av plast, og laget dessuten 70 000 glassflasker i døgnet. Fortsatt lagde man glassemballasje til øl, mineralvann, vin, brennevin – og syltetøy, og som før var produksjonen i utgangspunktet basert på sand, soda og kalk.

Sist på 1970-tallet var det 763 ansatte på Glassverket. Av dem var 332 ansatt i glassdivisjonen, 276 i plastdivisjonen. Bare tolv mann arbeidet i det avanserte, men nokså lille datterselskapet A/S Teknoglass.

Miljøbedriften som luktet

M. Peterson & Søn A/S hadde med Ralph Mollatt i sjefsstolen skaffet seg en hel rekke datterselskaper. Begrepet Petersongruppen kom på den måten langsomt i hevd. Også denne gamle familiebedriften var slik sett på vei til å vokse til et konsern i tråd med

Direktør Tor Tank-Nielsen er avbildet foran M. Peterson & Søn. Han var toppsjef i årene etter at Ralph Mollatt trakk seg ut på grunn av sykdom.

tidens nye idealer allerede i 1960-årene. For Sarpsborg Papp ble kjøpt i 1962, A/S Papiremballasje i Grenland 1963 og A/S Polycoat i Rygge i 1964.

Store investeringer på miljøsidan i de økonomisk gode 1970-årene førte til at Petersongruppen i 1977 fikk Norges Industriforbunds nystiftede norske Miljøvernpris. Det var sterkt gjort i en bransje som treforedling, der man både hadde høyt energiforbruk

og store mengder avfallsprodukter. I Moss slet man fremdeles med en lukt som bare innbitte mossepatrioter trivdes med og syntes «luktær pengær». Men i Peterson-firmaet var parolen at forurensing representerte ressurser på avveie, og firmaet prøvde å leve opp til sine gode intensjoner.

Midt i ekspansjonen viste Petersongruppen dessuten en klar evne og vilje til å fortsette med det de mente at de «kunne» – nemlig papir og emballasje. Bedriften solgte sine produkter dels til papirsekkfabrikker, dels til andre emballasjebedrifter, de kjemiske produktene gikk til maling- og lakkfabrikker. Det var midt i 1970-årene nærmere 800 ansatte i selve moderselskapet, av disse var rundt 150 kvinner, de rene fagarbeidere var nå i klart mindretall på bedriften.

Ved slutten av 1970-årene var femti prosent av bedriftens produksjon innrettet mot eksport. Noe gikk til de gamle markedene i England, mye gikk til Vest-Tyskland og andre kontinentale EF-land. Men i løpet av disse årene ble Ralph Mollatt syk. Hans krefter avtok fra år til år. I 1979 trakk han seg ut av ledelsen. Tor Tank-Nielsen overtok som administrerende direktør, han var fetter av Nini Peterson – og styrte firmaet med like stø hånd som ledere før ham.

Representanter for ulike grener av familien Peterson satt på denne tiden fremdeles med nitti prosent av aksjene. Samlet var aksjene heller ikke fordelt på mer enn hundre aksjonærer. Børsnotering var ikke på tale, mente man i familien. Men om aksjene satt på få og beslektede hender, betydde ikke det at aksjonærene hevet store fortjenester. Tvert om følte nok familien og deres inngiftede slektninger seg mer som kulturbærere og ansvarlige industridrivende enn som investorer og profittejegere.

Av og til kan det være vanskelig å skjelve mellom skydekket og fabrikk-røyken fra M. Peterson & Søn.

Det overskudd som firmaet skapte, ble derfor hvert eneste år for det meste pløyd tilbake i bedriften. Greaker Industrier var en ny bedrift som ble overtatt av Peterson-gruppen i 1979. Ranheim Papirfabrikk i Trondheim ble overtatt i 1983 fra Norske Skog, Pach-tech Engineering i Skjeberg ble overtatt i 1984.

Og selv om det meste Peterson-gruppen gikk i gang med, så ut til å lønne seg, var det få trekk ved de enkelte familiemedlemmers livsstil som vitnet om de store verdier som ble forvaltet. «Det finnes ansatte som faktisk mener familien har vært overdrevent beskjedne på egne vegne», het det senere sagt fra en annen representant for familien.

Kursplaner og kreativitet

Skolene i Moss var i 1970-årene i sterk forandring. Hele skolesystemet ble omlagt. Den niårige grunnskolen ble innført i 1968, i løpet av 1970-årene fulgte forandring av det gamle gymnasiet til videregående skole. Begge reformene var innrettet mot å gi hele befolkningen bedre skolegang enn tidligere.

Det skolemønster man før hadde hatt, innebar at det var valgfritt å søke seg ut i arbeidslivet eller velge ett til to års framhaldsskole eller to til tre års realskole etter syv års folkeskole. Den niårige skolen innebar en utvidelse av skoleplikten fra syv til ni år – og et skille mellom barneskoler og ungdomsskoler, slik at man først gikk seks år på en skole, siden tre år på ungdomsskolen.

Etter skolereformen ble Hoppert og Bytårnet skoler gjort om til rene ungdomsskoler, mens de andre gamle folkeskolene ble barneskoler. Barneskolene skulle bare ha elevene i seks år og ble dermed avlastet for en god del elever.

I Moss valgte man etter endel debatt å opprette to nye, mindre, men moderne skoler i de nye boområdene på Jeløy, på Refsnes i

Bytårnet skole med inngangen til selve Bytårnet i forgrunnen. Det ble bygd mange nye skoler i Moss i 1960- og 1970-årene. Grindvold skole, som vi ser på det andre bildet, ble i likhet med Ramberg skole bygget med ny, eksperimentell planløsning. Grindvold og Ramberg ble nok de mest moderne skolebygninger i Moss. Grindvold skole og bebyggelsen øst for skolen er avbildet få år etter at skolen var blitt ferdig oppført – i 1976.

1967 og Reier i 1968. Bare Kambo og Krapfoss skoler kunne fortsatt bringe tankene tilbake til de gammeldagse bygdeskolene.

Pedagogisk var utfordringen for den nye skoletypen å utvikle et tilbud for alle barn gjennom ni år. En metode som ble benyttet i noen år, var innføringer av kursplaner på ungdomsskoletrinnet. I de skriftlige fagene engelsk, norsk og matematikk skulle elevene velge mellom tre vanskelighetsnivåer. I tysk eller et annet, sekundært fremmedspråk, hadde elevene valg mellom to kursplaner. Gjennom et så fleksibelt tilbud ville skolemyndighetene legge forholdene til rette for å få alle elever gjennom ni års skolegang. Men kursplanvalget ble ingen stor suksess. Fordi valgene fikk betydning for senere utdanning og det viste seg at det ble vanskelig å få lærlingeplass for dem som hadde valgt «lav» kursplan, gikk man etter noen år over til sammenholdte klasser.

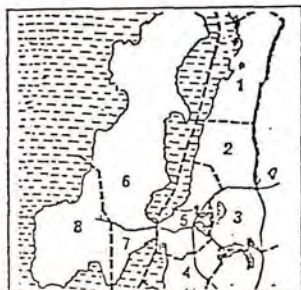
Det var også en rekke faglige nyskapninger i den niårige skolen. Det gamle skolekjøkkenfaget ble nå integrert i et nytt heimkunnskapsfag, håndarbeid ble en del av det nye formingsfaget sammen med sløyd og tegning. «Skaperglede» og «utfoldelse» ble vurdert høyt i den nye skolen. Atmosfæren på skolene endret seg også – ikke minst hva gjaldt interiør. Både klasserom og korridorer kunne nå dekorerer med elevenes egne bilder og tegninger, slik at de virkelig forsto at de befant seg på sin egen skole.

Det spørsmål enkelte reiste, var om man var i ferd med å nedtone kunnskap innen naturfag, historie og språk. Foreldre med eldre barn som hadde gått på realskolen, kunne reagere dersom de følte at deres yngre barn lærte mindre. Noen av lærerne i den høyere skolen klaget over at de fikk elever som ikke kunne det elevene hadde kunnet før.

NYE SKOLER I MOSS

Refsnes barnskole	1967
Reier barneskole	1968
Ramberg barneskole	1976
Grindvold ungdomsskole	1977
Åvangen barneskole	1980

FOLKETALLET I SKOLEKRETSENE

Skolekrets	1970	1980	1990
1. Kambo	496	870	2110
2. Åvangen	454	2730	2415
3. Krapfoss	2845	3249	3224
4. Mellos	4731	4122	3617
5. Skarmyra	4559	3602	3490
6. Ramberg	5023	4698	4379
7. Reier	3175	2733	2514
8. Refsnes	3892	3269	2865

Denne debatten var komplisert både for foreldre og skolefolk. Hva man konkluderte med, avhang av hvilket utgangspunkt man hadde. Om man sammenlignet en elev som hadde gått på den gammeldagse realskolen, med en som hadde fullført den nye ungdomsskolen, hadde realskoleleven kanskje sittet inne med mer kunnskap. På den annen side var det en urettferdig sammenligning, fordi realskolen hadde vært en skole for de få og ungdomsskolen skulle være en skole for alle. Det totale kunnskapsnivå i Moss ble selvsagt radikalt forbedret, selv om en og annen lærte litt mindre enn de kanskje hadde gjort om de hadde gått på realskolen.

Innen lærerstanden førte den nye skolereformen til en ny feminiseringsbølge. For igjen strømmet det nå kvinner til skolene i Moss. I motsetning til rundt århundreskiftet var ikke så mange av dem «frøkner». 1970-årenes lærerinner var gjerne både hustruer og mødre ved siden av sitt virke i skolen. Det ble på denne tiden utdannet mange mannlige lærere også. Men de søkte seg svært ofte over i andre jobber og administrative stillinger i skolen. Særlig på de små skolene og i småklassene ble kvinnene nå nesten enerådende.

I 1970-årene skjedde en annen og nesten like viktig forandring med de videregående skolene. Moss gymnas fikk samfunnsfaglig linje i 1972. Men når det gjaldt å avskaffe det gamle gymnasiet, var Moss sent ute i norsk sammenheng.

Den nye videregående skolen ble innført i Moss i 1976 og gjaldt i prinsippet 10.-12. skoleår. Oftest var skolen treårig, men mange elever gikk bare ett eller to år. Skolen fikk både praktiske og teoretiske linjer. På de teoretiske linjene var det lik undervisning i første klasse og linjevalg fra annen klasse av. Sammenlignet med det gamle gymnasiet ga dette skoleslaget endrede pensumkrav i naturfag, språk og samfunnsfag, for også i denne skolen var det bevisste siktemål å få en større del av årskullene gjennom tolv års skole. Moss gymnas ble nå omdøpt til Kirkeparken videregående skole. På Malakoff og Torderød sto praktiske linjer og husstell mer sentralt; men også de kalte seg videregående skoler.

Skoleutbyggingen i Moss virket på mange kritikere dårlig koordinert med befolkningsveksten. I 1972 var Refsnes skole sprengt, mens kapasiteten på Skarmyra skole var mye større enn behovet. «Den unaturlige skolestrukturen i Moss» skulle det derfor en tid hete – i avisene. I Moss Arbeiderparti ønsket man fortsatt å prioritere skoleutbyggingen. Mest strid ble det om den prosjekterte barneskolen på «Faders Minde».

Samtidig som Hoppert skole ble utvidet og omgjort til ren ungdomsskole, vedtok Moss Arbeiderparti å bygge ny barneskole, trass i sterk motstand fra Høyre. Den nye skolen sto ferdig i 1976 og fikk navnet Ramberg barneskole. Opprinnelig var skolen planlagt meget stor og med både barne- og ungdomsskole. Så endret rådmann Haugli og flere tilsatte i kommunen standpunkt under innflytelse av de heftige diskusjonene. I stedet bestemte man seg

til å trappe opp skoleutbyggingen i nordøstlige deler av Moss. Resultatet ble Grindvold skole, som ble bygd i nøyaktig samme stil som Ramberg. Noen ville også bygge ut barneskolen på Refsnes ytterligere for å unngå å måtte transportere barna for langt. Men det skjedde ikke.

Resultatet ble likevel at skoletilbudet på Jeløysiden av byen i noen år var uvanlig godt. Problemet meldte seg senere. Fra midten av 1980-tallet kom man til å oppleve samme type overkapasitet på Jeløy som man hadde hatt inne i sentrum av Moss tidligere.

I mellomtiden hadde det funnet sted skoleutbygging lenger nord også. Grindvold skole ble den første kombinerte skole i byen med tilbud både på barne- og ungdomstrinnet. Først da Åvangen skole ble oppført enda lenger nord, ble Grindvold ren ungdomsskole – den tredje i Moss.

Skoleelever med ulik hår- og hudfarge i glas lek på Skarmyra skole i 1987. De skolebarna i Moss som hadde annet morsmål enn norsk, gikk på Skarmyra i småklassene. Der ble det gitt differensiert språkopplæring.

1970- og 1980-årene stilte skolene i Moss overfor en annen og ny faglig og pedagogisk utfordring. Den hadde med språkopplæring å gjøre. Adskillige familier med fremmed opprinnelse var nå i ferd med å gjøre mossinger av seg. Etter at tyrkerne hadde kommet til byen tidlig i 1970-årene, fulgte pakistanere. Moss tok dessuten inn et ganske stort antall vietnamesiske flyktninger. Enda flere nasjonaliteter fulgte senere.

Mennene i innvandrerfamiliene lærte seg ofte raskt norsk. På arbeidsplassene var det en dyd av nødvendighet. Derimot var det slett ikke like lett for innvandrerkvinnene å lære seg norsk, særlig hvis de var hjemmearbeidende. I 1975 satte Moss kommune i gang norskopplæring spesielt innrettet mot pakistanske kvinner. Det hjalp mange, men førte ikke nødvendigvis til at familiene begynte å snakke norsk i sine hjem.

Hvilket språk man snakket hjemme, ble først et problem for barna når de kom på skolen. Resultatet ble med tiden undervisning på norsk og «morsmål» parallelt. Det politiske siktemål innen kommuneledelsen var å integrere de fremmedspråklige elevene best mulig – på Skarmyra barneskole og Bytårnet ungdomsskole. Både lærere og politikere forsto etter hvert at norskferdighetene ble best hos dem som fikk lov å lære sitt opprinnelige språk side om side med norskopplæringen.

Barnehagenes epoke

«Hva skal vi med barnehager i Moss? Kan ikke husmødrene passe ungene sine sjæl,» pleide den tidligere ordfører Emil Andersen å si når spørsmålet om barnehager ble drøftet i uformelle sammen-

Det første store skritt mot et økt tempo i barnehagetilbudet ble tatt da Melløs barnehage fikk en ny avdeling i 1972. Per Edfeldt var formann i Barnevernsnemnda og i byggekomiteen for barnehagene, og overrekker her nøklene til ordfører Birger Eriksen.

Barn i Moss: Liten gutt og stor elg lyder titelen på det ene bildet. Elgen står i Kirkeparken og er en gave fra M. Peterson & Søn.

henger på rådhuset i 1960-årene. Hans holdning var på mange måter karakteristisk for den generasjonen som hadde bygd opp det nye Moss etter krigen. For Emil Andersen og politikerne på hans alder hadde det vært en sentral verdi å skape stor og god plass for både foreldre og barn i egne hjem. Når flertallet av arbeiderfamiliene fikk råd til å ha hjemmeværende koner som kunne sørge for hygiene, sunn mat og god barneoppdragelse, var dette en sentral velferdsverdi. Det var slikt Emil Andersen og menn av hans generasjon hadde kjempet for hele livet.

Så dukket det opp krav om at kvinner hadde «rett» til å komme ut i arbeidslivet og at kommunen skulle ta ansvaret for barna. Hva skulle man si til slikt? For Emil Andersen og hans generasjon kunne dette lett smake av gamletidens sosialforsorg. Og det var han motstander av.

Saken var at tidene hadde endret seg. Stadig flere tenkte i andre baner enn Emil Andersen. Ragnhild Z. Hanssen var en foregangskvinne også når det gjaldt barnehager. Moss Husmorforening etablerte barnehage i en speiderbrakke i Fridtjof Nansens gate alt i 1948. I 1950-årene opprettet M. Peterson bedriftsbarnehage på Halløkka for å hjelpe sine kvinnelige arbeidstakere. Samtidig ble de første «barneparkene» etablert. I en park var barna bare fire-fem timer om dagen og stort sett utendørs. Tilbudet rettet seg dermed også inn mot å avlaste hjemmeværende husmødre. Anna Berger åpnet byens første barnepark i sitt eget hjem i Løkkegaten, kort etter ble en annen åpnet på festplassen ved Skarmyrfjellet; Jeløy Sanitetsforening etablerte siden en tredje barnepark i Folke Bernadottes gate. Med årene overtok Paula Wold og Kjellaug Nakkim mye av det administrative ansvar i Moss Husmorforening etter Ragnhild Z. Hanssen. Slik kom også de til å gjøre en stor innsats for andre kvinner i Moss – og deres barn.

I 1950- og 1960-årene skjedde alt dette i privat regi. Først da Birger Eriksen overtok som ordfører og Hans Haugli som finansrådmann, begynte de ledende menn i Moss å se ansvar og omtanke for barn som et kommuneanliggende. Da barnehagen på Melløs åpnet sin nye avdeling i 1972, markerte det startskuddet for den nye, kommunale barnehagebyggingen. Snart etter åpnet en kommunal barnehage på Framnes, den tredje i Rambergveien i 1973. I en bygning der Frikirken ellers drev søndagsskole. Rådmann Haugli hadde frem til da vært positivt innstilt til flere barnehager, men syntes nå at budsjettene til barnehager begynte å bli for store og slo til lyd for billigere måter å ta vare på barna. I januar 1973 ble det likevel vedtatt å fortsette utbyggingen. Bystyret stemte dessuten for å opprette en egen barnehagenemnd.

Denne endrede politiske holdning hadde flere årsaker. I noen grad var barnehager helt nødvendige. For både samlivsformer og familiestrukturer hadde endret seg i Moss. Mange par bodde sammen uten å være gift, og det var enda flere ugifte mødre enn tid-

Stolte representanter for en av byens barnehager. Bildet er tatt i 1990-årene, etter at barnehageutbyggingens storhetstid var over.

ligere. Om man ikke skaffet dem barnehageplasser, måtte de tilbys sosialhjelp, som ville falle dyrere for kommunen.

Fra midten av 1970-årene ble det kommunale tilbud mer fleksibelt samtidig som det ble bedre. Nå åpnet man for barnehager med både kort og lang åpningstid. Ifølge de kommunale dokumentene var også private barneparkers fortsatt å anse som «et godt tilbud til barn mellom 2 og 5 år».

Mens man i den første barnehageutbyggingsperioden hadde lagt størst vekt på kvinnenes adgang til å slippe vekk fra hjemmet og frigjøres fra stell og pass av barn, ble annen halvdel av 1970-årene også preget av en ny argumentasjon. Barna hadde, slik mange nå så det, selv «rett» til å komme hjemmefra og møte andre barn. At barn generelt kom mer i fokus i det norske samfunnet, fremgikk av at man i disse årene i tillegg til grunnskolelov, barnevernslov og lov

om sosial omsorg fikk barnehagelov, lov om barn og foreldre og lov om barneombud.

Det mest omfattende – eller «radikale» – forslaget i Moss, stammer fra 1978. Da besluttet bystyret at alle seksåringer skulle gis tilbud om plass i korttids eller fulldags barnehage. I de to årene som fulgte, ble det bygd kommunale barnehager på Refsnes og Gjerrebogen og ved Jeløy kirke, siden fulgte barnehager på Skredderåsen, Skarmyra og Ørejordet.

En *Barneplan for Moss* fulgte i 1983. Den var skrevet av undervisningsinspektør Per Edfeldt og kommunens avdelingsarkitekt Nils Ellefsen og tilrådte kommunen å trappe opp innsatsen for barn og ungdom nord i byen. Med tiden overtok kommunen Grindvold og Mosseporten barnehager fra Østfold fylkeskommune og tok til gjengjeld over den gjeld som påhvile dem.

I Mosseskogen var det fortsatt barnepark. I 1987 hadde folk i Moss 460 barnehageplasser til disposisjon. Bare litt under hundre av disse plassene var private: De viktigste blant dem var Arken barnehage i Krossern og Steinerskolens barnehage.

Ingen forsøkte noen gang å teste om de radikale intensjonene i vedtaket fra 1978 virkelig var blitt fulgt opp. Foreldre i Moss hadde da heller ikke «plikt» til å sende sine barn i barnehage – slik som når det gjaldt å sende barna sine på skole. Forskjellen på Emil Andersens synspunkter sist i 1960-årene og Moss bystyes vedtak ti år senere bærer likevel bud om svært viktige endringer i byen både når det gjelder idealer og følelser – og både blant kvinner og menn.

En nyskapning i norsk sykehusvesen?

Helsevesenet i Moss ved inngangen til 1970-tallet var bedre enn noen gang før i historien. Det totale antall leger i byen økte stadig. Ved årsskiftet 1971-1972 hadde Moss hele tredivet leger, elleve av dem ansatt ved Moss sykehus. Samlet var det mange ganger flere leger i forhold til befolkningsstørrelsen enn før krigen.

Både i Moss og ellers i Norge holdt folk på å endre sitt syn på helse spørsmål og det offentlige ansvar. Kravene til helsestell og sykehusplasser økte. Verken blant de helseansatte eller blant folk i Moss var man fornøyd. Mange var av den oppfatning at sykehuskapasiteten var for lav i Moss.

Den norske sykehusloven av 1969 forsøkte på en gang å rasjonalisere og demokratisere landets helsetilbud. Loven la hovedansvaret både for sykehusdrift og andre sosiale institusjoner til fylkeskommunen. Helsedirektoratet skulle godkjenne helseinstitusjonene og legge planer. Fylket sto økonomisk ansvarlig.

For Moss kommune betydde dette flere ting. For det første ble eiendomsretten til de eksisterende helseinstitusjoner i byen over-

Inngangspartiet til Moss sykehus, som ble innviet i 1978.

dratt fylket. Det kom til å gjelde sykehuset, fødehjemmet og eldre-senteret på Melløs. Til gjengjeld måtte Moss kommune delta i finansiering av helsetilbud i andre deler av fylket enten de lå nær Moss eller ikke.

På fylkesnivå var man av den oppfatning at Moss sykehjem på Melløs hadde for lav kapasitet – og satte følgelig i gang planlegging av et nytt og større hjem. I 1973 vedtok Moss bystyre å bevilge 1,8 millioner kroner som et distriktsbidrag til det sykehjemmet som fylket lenge hadde planlagt. Dermed ble det fortgang i saken. Plasseringen på fjellet over Mossetunnelen hersket det ikke lenger tvil om.

På fylkesnivå forelå det ikke samme vilje til å satse på Moss når det gjaldt sykehus. Også i Moss hersket det usikkerhet blant poli-tikerne. For byen hadde jo allerede et sykehus. Problemet med det var kapasiteten. Sykehuset i Vogts gate hadde i 1970 bare tre-dve sengeplasser. Sommeren 1973 fikk det et mindre tilbygg med poli-klinikk og legekantor. Fra sykehusets side ble det sterkt understre-ket at dette bygget var en midlertidig innretning. Men faren ved alle midlertidige løsninger er at de kan bli permanente for en vet ordet av det.

Akkurat på denne tiden gjorde det nydannede Rød Valgallian-se, som bestod av AKP(m-l) og deres sympatisører, kampen for et bedre sykehus i Moss til sin kanskje viktigste sak under valgkampen utover sommeren og høsten.

Deres sterke prioritering av saken brakte andre spillere på banen. I Moss Jern og Metall ville man ikke la RV stå alene om å markere seg i en sak som hadde så bred støtte i folkeopinionen. «Jern-Fredrik», Fredrik A. Johansen var nyvalgt formann og be-stemte seg for «å smi mens jernet var varmt», som han selv siden

uttrykte det. «For det var nærmest et folkekrav at byen måtte få nytt sykehus.» Han ble en sentral aktør i kampen for nytt sykehus. Fra august 1973 kastet han seg inn i striden. Innen Høyre mobiliserte Tupsi Galtung. Nå som nytt sykehus ble en prinsippsak for så forskjellige krefter som RV, Høyre og Moss Jern og Metall, lå forholdene til rette for støtte andre steder – i fylket og i Oslo.

Høsten 1973 ble et gjennombrudd for sykehussaken. I september oppfordret bedriftsklubben ved Elkem Rockwool til aksjoner for nytt sykehus. Utover høsten startet underskriftskampanjer og møter med sentrale politikere. Begge byens stortingsrepresentanter støttet nå tanken om et nytt sykehus.

Våren 1974 lyktes Moss Jern- og Metallarbeiderforening i å få sosialminister Sonja Ludvigsen og finansminister Per Kleppe på befarung til Moss sykehus for at de ved selvsyn skulle konstatere hvor uholdbare forholdene var. Det hjalp. Nå ble saken satt høyt på prioriteringslisten på alle nivåer innad i Arbeiderpartiet. I mai 1974 vedtok Østfold Arbeiderparti at Moss sykehus skulle være viktigste sosiale «sak» i fylket. Dermed ble saken høyt prioritert også innen fylkeskommunen.

Tidlig på sommeren 1974 var planene godkjent på fylkesnivå. På nyåret 1975 hadde også Helsedirektoratet godkjent romprogrammet for Moss sykehus. Helsedirektøren understreket i sin uttalelse at sykehuset måtte bli «sentrum for en integrert helsetjeneste for distriktet.» Samtidig vedtok Moss bystyre en avtale med Østfold fylke som gikk ut på at man skulle bekoste sykehuset i fellesskap. Fylket skulle betale tre fjerdedeler av anleggssummen på 74 millioner, kommunen skulle betjene lånene til resten av summen. Byggekomiteen var blitt nedsatt senhøstes 1974 og fikk sivilingeniør Nils Bjørnebekk til formann. Det var nok et godt valg, for han forente lokalkunnskap med sykehuskompetanse, han hadde arbeidet hos byingeniøren i Moss tidligere. Oddvar Elvsveen, som ledet Sarpsborg Sykehus, ble sekretær for byggekomiteen og fikk dermed også god kontroll med detaljene. Og Olav Selvaag, som hadde bygd ut så store deler av Moss allerede, ble atter engasjert som entreprenør.

Mosseporten Sykehjem var åpnet i april 1975. Etter at byggearbeidene der var kommet i gang, var det ingen tvil om at det nye sykehuset også skulle plasseres ved Mosseporten i direkte tilknytning til sykehjemmet.

Det var på høy tid at byggearbeidene kom i gang. For i mellomtiden ble kapasiteten på det gamle sykehuset stadig dårligere, sett i forhold til tidens krav. I november 1975 ble pasienter med arm- og benbrudd overført fra sykehuset til Moss fødehjem for å behandles der.

I mars 1978 ble det nye sykehuset innviet. Så satte man i gang med den kompliserte overflyttingen av pasienter og utstyr. Sykehuset ble allsidig og moderne i enhver forstand, med overvåkningsavdeling, medisinsk og kirurgisk avdeling, fødestue og et stort

antall sengeplasser, kapell og bibliotek og plass til sosialmedisinsk virksomhet og primærhelsetjeneste. Lovordene var mange og det ble stilt spørsmål om man sto overfor «en nyskapning i norsk sykehusvesen». Mange mente Moss sykehus representerte et allsidighetsideal som gjorde det tjenlig som modell for sykehusutbygging i hele landet.

I løpet av anleggsperioden var sykehuset blitt enda større enn opprinnelig planlagt og påplussert en såkalt «Akershusetasje» – der Moss kommune var holdt utenfor finansieringen. I alt var det 176 senger på sengepostene. Med dagsenger, intensivsenger og fødeplasser ble det to hundre sengeplasser i alt. Men dette tallet hadde figurert alt i den første planen for nytt sykehus i Moss i 1947, dengang sykehuset fremdeles var ansett som et kommunalt anliggende. Moss sykehus var nytt, moderne og lovprist av alle. Men slik det sto ferdig i 1978 var det ment å være tilgjengelig for mange flere enn befolkningen i Moss by.

Fotballsølvvalder

I 1970-årene opplevde både Moss Fotballklubb og Sportsklubben Rapid fremgang. Melløs Stadion var en god bane – og tilfredsstilte etter hvert internasjonale krav. Begge klubbene fikk klubbhus her. Flomlys gjorde treningsmulighetene enda bedre. Talenter var det mange av.

Sprint-Jeløy fikk også eget klubbhus – ved Bellevue i 1971. Likevel var nok de nå den svakeste av de tre fotballklubbene i byen. Et stykke på vei skyldtes dette en bevisst politikk. For fremdeles tenkte man mer sosialt og mindre på å fremme elite-fotball i Sprint-miljøet. Ledelsen i klubben satset mer på å være et tilbud til mange og på å stable så mange lag som mulig på bena uansett kvalitet enn på å dyrke frem enkelte, enestående talenter.

Tidlig i 1970-årene syslet fortsatt enkelte med planer om et nærmere samarbeid mellom de tre klubbene, både av hensyn til økonomien og talentene. Men det ble med planene.

Enkelttalenter fantes det i alle klubbene – også i Sprint-Jeløy, for Frank Pedersen var kjent langt utenfor Moss. Sprint satset likevel mest på innsats fra foreldre og frivillige. Moss Fotballklubb hadde en annen politikk og prøvde å skaffe seg sponsorer fra næringslivet. Slik kan man si at arven fra mellomkrigstiden levde videre i fotballmiljøet i form av ulike måter å tenke fotballøkonomi på.

Det ble annendivisjonsklubben MFK de fleste snakket mest om. Omsider, i 1976, rykket de opp i 1. divisjon. På den avgjørende kampen møtte hele 11 000 tilskuere frem for å heie på hjemmelaget. Byrekord! Det hjalp gutta til å nå sitt mål. Satsingen på ungdommen hadde ført fremgang med seg. Det følgende året måtte

Einar Jan Aas ble sist i 1970-årene Moss fotballklubbs store internasjonale fotballstjerne. Med det forbilde han satte via sin proffstatus i Bayern-München og Nottingham Forest bidro han til å høyne ambisjonsnivået hos ungguttene i fotballmiljøet i Moss. Etter sin proffkarriere forsøkte han med litt dårligere hell å lede og inspirere klubben helt direkte. Fotografiet er sikkert laget i en slik sammenheng.

riktignok laget slite hardere. I 1978 gikk det til gjengjeld bedre igjen.

Og med så mange fotballentusiaster som i Moss, ble det desto større glede da de gode resultatene meldte seg. I 1979 vanket det sølv til Moss i cupfinalen. Det var en stor triumf, men kom som en gedigen overraskelse både på laget selv og på publikum.

Hva som var bakgrunnen for suksessen i 1979, har det derfor vært fundert endel over i ettertid. Kanskje bidro den store lokale fotballinteressen til dette, for entusiasmen for fotball var kanskje større enn både før og siden i byens historie – i hvert fall om man måler det antall billetter som ble solgt til kampene på Melløs. Kampen i 1976 sto i en klasse for seg. Men svært ofte møtte det seks tusen mennesker på hjemmelagets kamper på Melløs. Den gamle ståtribunen ble i 1977 erstattet med en ny tribune med plass til rundt fire tusen personer. Det hjalp på komfort og plass. Men bortsett fra denne tribunen ble det ikke satset mye, rent økonomisk, på idrett og idrettsanlegg i byen i 1970-årene. Heller ikke synes særegne treningsopplegg å kunne gi noen forklaring på de gode resultatene.

Kanskje er det derfor mest naturlig å tillegge enkelttalentene stor vekt. MFKs stjernespiller og lagkaptein, Einar Jan Aas ble kåret til Norges beste fotballspiller i 1979. Året etter fikk han gullklokke for 25 A-lagskamper. Men da var han etablert som fotballproff hos Bayern-München – og hadde forlatt Moss for en tid.

Vann, kloakk og renhold

Plastrør hadde ved inngangen til 1970-årene for alvor overtatt for sementrør. Ikke minst for kloakksystemet hadde det ført til vesentlige forbedringer. For plastrørene var lange og tette, dermed kunne man samle kloakkene og unngå lekkasjer. Men plastrørene hadde også en ulempe. For akkurat der samlekløkken kom ut, ble forurensingen særlig stor.

I Moss var likevel den vanlige oppfatning at man lå langt bedre an enn de fleste andre byer når det gjaldt kloakk. Kommunene inne i landet slapp på denne tiden kløkken ut i elver og innsjøer. Det fikk de kritikk for og ble regnet som forurensende kommuner. I Moss så man det helt til langt ut i 1970-årene ganske enkelt slik at man slett ikke forurenset. For all kløkk ble jo, enkelt og hygienisk, sluppet rett ut i fjorden.

Straks byen fikk plastrør, bekymret man seg ikke mer om kløkk i Moss. Vannet i byen var derimot et problem som det aldri så ut til å bli noen løsning på. I 1965 var det blitt nedsatt enda en ny vannverkskomite i Moss. Den knyttet seg til svenske Vattenbyggnads-

byråen, som senere kalte seg A/S Samfunnsteknikk. Komiteen dro på mange befaringer, men ikke lenger enn til Horten for å se på vannverk og til Sverige for å se på rør.

Til slutt besluttet man å gå sammen med Rygge og Vestby kommuner, bygge nytt vannverk og hente vannet lenger inne i Vansjø via sementrør. Inntaket måtte ligge over bunnen for å unngå slam, men heller ikke for nær overflaten. Da entreprenøren var ferdig med å legge rørene, insisterte byingeniør Svenning på å teste syste-

Nils Bjørnebekk, teknisk sjef i Moss fra 1980 ses her på inspeksjon under de store anleggene med kloakksanering i Moss sist i 1980-årene.

Sementrørproduksjon hos B. Brynildsen & Sønner A/S tidlig i 1980-årene.

met ved å presse luft inn motsatt vei. Bobler sto opp bortover. Det var et sikkert tegn på at rørledningen ikke var tett. Derfor fikk entreprenøren mer å gjøre innen vannverket ble ferdig. Vestby hadde under utredningen vurdert å bli med, men trakk seg til slutt fra samarbeidet.

Men det ble ikke «rent» Vansjø-vann folk i Moss og Rygge fikk i springene sine. For på det nye vannverket skulle man ha mikrosil, og ferdig vann ble tilsatt klor. Det nye vannverket sto ferdig i 1969, på Huggenes ved Kjellerød i Rygge og gikk under navnet Moss og Rygge fellesvannverk.

Men heller ikke det «nye» vannverket var godt nok, viste det seg. Det var uheldig å ha vanninntaket i Vestfjorden innenfor Kjellerød. Saken var at Hobølelva trakk med seg leire. Det beste vannet måtte man derfor søke langt unna det sted den rant ut i Vansjø.

Friere med hensyn til plassering av inntaket sto man først da man fikk plastrør. Storefjorden har best vann. Et svensk firma undersøkte siden dybdeforholdene i hele Vansjø. Det var også en fordel om inntaket var i skyggen, fant man ut. Til slutt besluttet man å legge inntaket til Grimstadkilen i Storefjorden. I løpet av 1982 ble det lagt plastrør derfra i kanten av flyplassområdet i Rygge og over til vannverket på Kjellerød. Så gikk man i gang med å bygge fullrenseanlegg. Vannverket ble liggende som før. Men vannet var bedre og renseprosessen betydelig forbedret.

Også når det gjaldt kloakk, skjedde det fornyelser. Innlandsbyene, som hadde blitt regnet som «forurensende» på 1960-tallet, startet før kystbyene med renseanlegg. Etter en tid ble det vanlig å mene at det var galt å la kloakken komme ut i sjøen. Nye lover påbød strengere rensing. Først da oppdaget folk i de tekniske etater i Moss til sin store forbauselse at det var de som ble sett ned på som «tilbakeliggende».

De siste byplanene for Moss går inn for å verne områder som det bare få år tidligere hadde vært på tale å legge ut til boligtomter. En mann som har engasjert seg sterkt i spørsmålet om å verne Jeløy-naturen, er Edmund Ree. Han har vært aktiv i Kristelig Folkeparti, og er i tillegg både interessert i arkeologi og ivrig naturverner. At han er kunstmaler av yrke, har åpenbart skjerpet hans naturglede. Her er han fotografert på Tronvik, nær det gamle fergeleiet. Vi anerkjenner Gullholmen i bakgrunnen, et fredet fuglereservat som geografisk sett er en del av Moss by.

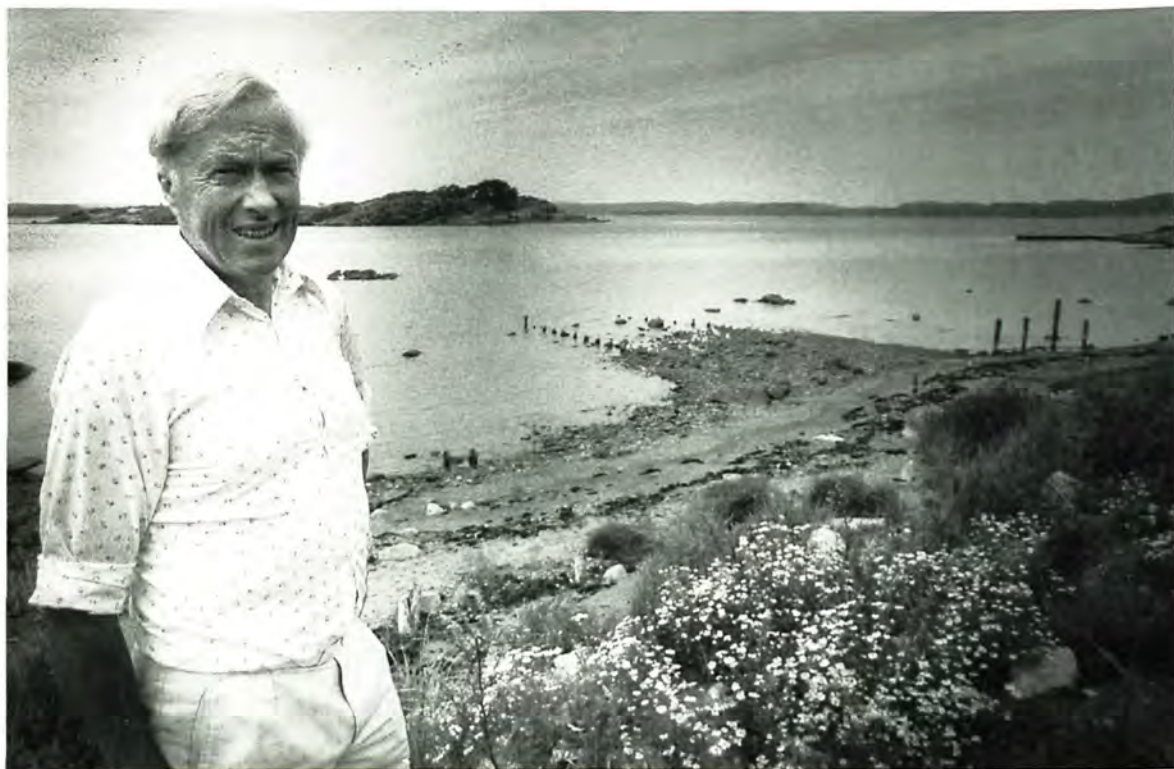
Dermed måtte man også i Moss gå i gang med å planlegge nye rensesanlegg. På Kambo fikk man eget kloakkrensanlegg i samarbeid med deler av Våler og Vestby. Moss og Rygge gikk sammen om å bygge felles kloakkrensanlegg på Fuglevik, og et eget selskap Movar, Mossedistriktets vann-, avløps og renovasjonsselskap ble opprettet fra 1989 – anlegget sto ferdig i 1992. Et renovasjonsanlegg på Solgård skog var alt i 1978 tatt i bruk som felles behandlings- og deponeringsplass for renovasjonsavfall fra Moss og bygdene omkring.

I løpet av 1993 og 1994 ble også mesteparten av kloakken fra Jeløy lagt inn til Fuglevik. Bare en ganske liten del av kloakken fra Jeløy går i dag direkte ut i havet. Både i Værla og Mossesundet er vannet derfor nå renere enn noe menneske i Moss vil kunne huske det.

Asparges, stjerneløk og landskapsvern

I 1980-årene var det mer enn åtte tusen dekar dyrket mark i Moss kommune fordelt på seksti gårdsbruk av varierende størrelse, noen i Gashus-området og Mosseskogen, flest på Jeløy. Jordbruket rundt Moss hadde vært i svak tilbakegang fra århundreskiftet frem til annen verdenskrig, men hadde fremgang i etterkrigstiden.

I 1980 var det flere gårdsbruk rundt Moss enn hundre år tidligere – og omtrent like mange arbeidstakere i jordbruket. Produktiviteten

lå vesentlig høyere og avlingene var større og mer allsidige. Utviklingen skyldtes både ny teknologi og større kompetanse. Bøndene på Jeløy satte i 1966 i gang en forsøksring. Dermed kunne de, med en viss støtte fra stat og kommune, leie inn landbruksfaglige eksperter for å få hjelp til prøvedyrkning av nye og mindre kjente landbruks- og hagevekster og prøve ut nye dyrkningsmetoder for å finne ut om de passet på Jeløy. Dette førte både til større avlinger og bedre kvalitet. Arne Løversbakkes suksess med dyrking av mais på friland, squash, asparges og stjerneløk viser hvor allsidig jordbruket på det fruktbare Jeløy nå var blitt.

I de sørlige jordbruksområdene på Jeløy drev også mange andre gårdbrukere allsidig. På Kase og Røed ble det drevet med fjærkre og grønnsaker i kombinasjon; det ble dyrket både jordbær, brokoli og ulike kåltyper. Familien Mamen eide både Røed og Grønli, men dyrket mest korn og poteter på Grønli-jordene. På den ene av Nes-gårdene satset man på camping – og hester i pensjon som binæring til jordbruk. Ingen bønder på Jeløy drev utelukkende med korn, alle drev enten med grønnsaker, poteter eller husdyr ved siden av. Men på Gashus, Nøre og andre gårder nord for Moss var landbruket stort sett rettet inn mot kornproduksjon og skogsdrift i vekselbruk.

Etter jordloven var det påkrevet at alle kommuner der det ble drevet jordbruk, opprettet jordstyrer som skulle påse at dyrket mark ble holdt i hevd og ikke ble brukt til virksomhet som ikke var knyttet til jordbruket. I 1980 ble jordstyret endret til en landbruksnemnd og kontoret overført til en herredsagronom med ansvar både for Rygge og Moss.

Søndre Jeløy landskapsvernområde ble opprettet i 1983 og fikk som formål «å bevare et egenartet natur- og kulturlandskap». For folk på Jeløy og i Moss betydde det i praksis at de innenfor en radius av bare noen få kilometer kunne oppleve en rekke ulike fuglearter, en sjelden insektfauna og se en frodig og egenartet skog.

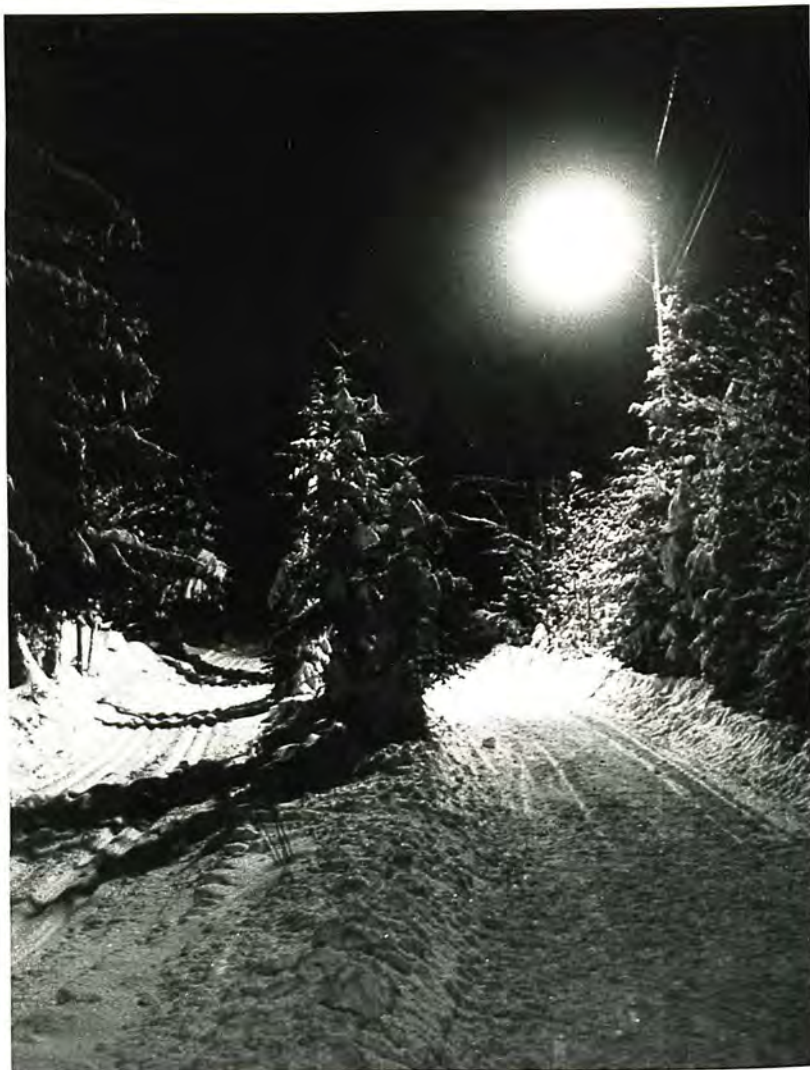
Miljøvernavdelingen hos fylkesmannen i Østfold tok nå initiativ til et Natur- og miljøsender på Jeløy og man etablerte et «naturhus» i det gamle stabburet på Alby.

Fiskekortstriden

Ved inngangen til 1970-årene hadde de fleste arbeidstakere i Moss korte arbeidsdager og lørdagsfri. Desto mer tid kunne de vie til friluftsliv, jakt og fiske i og rundt byen. Om somrene kunne man bade, seile, fiske, ja til og med drive jakt – innen byens grenser! Vinterstid var skitur i Mossemarka en glede for svært mange.

Moss Skiklubb klarte med årelang innsats å skape både mange skiløyper og gode turkart. Penger til lysløyper var også samlet inn. Dermed kunne folk glede seg over Mossemarka til sent på kveld.

Sommer som vinter er Moss omgitt av vakker natur. Moss Skiklubb har gjennom hele etterkrigstiden gjort en enorm innsats gjennom preparering og merking av løyper i Mossemarka. Lysanleggene i løypene har også fått bidrag fra næringslivet i Moss, men ski-entusiastene har hatt initiativ og ansvar. I dag har folkelig alle i Moss lett tilgang til fantastiske vinteropplevelser av det slag dette bildet formidler.

Moss og Omegns Jeger- og Fiskerforening var en annen stor klubb. Helt siden 1. verdenskrig hadde folk der arbeidet for kunnskap om rasjonell jakt, økning av viltbestanden og fremme av «en fornuftig husholdning med de fredede viltsorter.» Kort før annen verdenskrig hadde de også satt sportsfiske på sitt program.

I likhet med skiklubben hadde Jeger- og Fiskerforeningen i årevis satset egen tid, energi og penger for å forbedre mulighetene til å nyte naturen rundt byen. I 1960-årene fraktet fiskeentusiastene tonnevis med kalkstein til Patterødtjernet i håp om å gjøre noe med surhetsgraden. Laksetrapper i Mossefossen ble hyppig diskutert og adskillig oppdrettsfisk ble satt ut. Da Biørn Biørnstad mot slutten av 1950-årene opplevde at laksefisket tok seg opp på de gode gamle stedene utenfor Alby, ga han Jeger- og Fisker-

foreningen æren for det og påskjønnnet dem med pengegaver. I 1972 belønnet Moss kommune foreningen med å gi dem en leieavtale på selve lakseretten til Alby for endel år. Siden fikk private leie retten.

Det er typisk for pasjonerte jegere og fiskere at de med glede reiser langt av sted for å finne den fangst de attrår. Men selv innenfor Moss kommunes grenser var mulighetene mange. Jeger- og Fiskerforeningen visste å stimulere sine medlemmer til de aktiviteter de syntes om. Inne ved Vanem drev noen med lerdueskyting, på øyer som Bevøya og Gullholmen og på selve eventyrøya, Eldøya i Rygge kunne man gå på harejakt takket være mange år med oppdrett. Og selv om enkelte jegere anså slikt som «husmannsjakt», var det ikke mange i Moss som tenkte slik. Harejakten stimulerte dessuten en annen hobby som ofte henger sammen med jaktinteresse – hundehold.

Høyrepolitikeren Sveinn Stray ved Vansjø: Den Arendal-fødte advokaten som ble kjent landet over i egenskap av utenriksminister og stortingsmann. Det var som Høyres representant fra Moss han nådde Stortinget. I mange år var han dessuten med i kommunepolitikken i Moss.

Lysløyper i Mossemarka: Den første lysløype i Mossemarka ble åpnet i 1968, på grunn som Moss Skiklubb leide av gårdbruker Egil Tørfest og fru Nini Peterson. Løypa gikk fra Vanemskillet til Skihytta. Få år senere ble det bygd et nytt stykke med lysløype fra parkeringsplassen ved Mosseporten via Noredegården og helt inn til Skihytta. Sist i 1970-årene ble det så etablert en tredje lysløype, som bandt de tidligere løypene sammen.

Men hvor fritt kunne man egentlig øse av naturens skatter? Hadde alle like stor «rett» til å nyte jakt- og fiskemulighetene rundt Moss? Dette spørsmålet ble stilt skarpt da grunneierne langs Vansjø og Hobølelven i 1973 innførte fiskekort. Det provoserte frem en konflikt der fagbevegelsen i Moss engasjerte seg mot dem. Arbeiderne i Moss hadde jo drevet fiske i Vansjø i uminnelige tider. Derfor følte de kravet om fiskekort som en personlig provokasjon. Verkstedklubben ved Moss Verft eide en egen øy i Vansjø.

Klubbformann Jan Eilert Bjørnstad ved Moss Rosenborg Verft og jernarbeidernes formann, «Jern-Fredrik» A. Johansen, engasjerte seg begge sterkt i denne saken. Parolen ble nå at fagorganiserte i Moss skulle boikotte kravet om fiskekort. Det fikk grunneierne til å anlegge rettssak. Den gikk gjennom tre rettsinstanser, fra Moss byrett via Lagmannsretten til Høyesterett. I begge de lavere rettsinstanser ble «allmennheten» tilkjent «god rett» til fiske, om enn på litt divergerende premisser. De ble tilkjent klarere rett i Vansjø enn i Hobølelva, riktignok. Juristenes resonnementer var innviklede og fulle av geografiske og eiendomsmessige reservasjoner. Dessverre for mossearbeiderne anket grunneierne til Høyesterett. I sin endelige dom fra 1983 ble grunneiernes enerett stadfestet via en nokså konservativ, men enklere lovtolkning.

Slik sett var slaget tapt. Arbeiderne i Moss hadde stilt en viktig sak på dagsorden. Men selv med god mediadekning i aviser landet over og adskillig sympati på Stortinget, var det lite å gjøre med en dom avsagt av landets høyeste rettsinstans.

I Oslofjorden kunne enhver mossing nå som før, fiske fritt. Alle som vil, kan dra ut med båt til øyene i Oslofjorden eller kaste med sluk fra knatter og bergrabber på Jeløy. Med fiskekort er fortsatt Vansjø tilgjengelig. Der kan man også drive andejakt. Og selv om grunneierne krever avgifter, kan de så langt fra gjerde byen inn eller hindre mossingene i å nyte de fleste av de herligheter omegnen er så rik på.

Middagsaksjer

Aksjene i Alpha-selskapet gikk i Moss gjerne under navn av «middags-aksjer». For fra gammelt av hadde en del familier i Moss sittet med et par aksjer hver. Aksjene sikret eierne en og annen tur med Bastøfergen, noe også høyere kommunalt og fylkesmessig ansatte, havnevesenets folk og enkelte direktører og journalister fikk. Samtlige aksjonærer fikk dessuten en middag i året – på generalforsamlingen. En sjelden gang fikk de også økonomisk uttelling. Men den var ikke stor. Bare Carl A. Heilmann og Tupsi Galtung, enken etter h.r. advokat Jens Fr. Galtung, som hadde sittet sentralt i styret for selskapet, eide større aksjeposter. Fergeselskapet ble ikke ansett som en kilde til inntekter, det var ganske enkelt byens «eget» selskap.

I 1982 hadde Alpha-aksjene et pålydende på ett tusen kroner. I løpet av ett år ble de skrevet opp til det dobbelte. Det innvarslet nye tider i Moss. Nils Brokstad var på denne tiden både direktør for Bastøfergen og medaksjonær i selskapet. Han var fra Ålesund, men selv om han var innflytter i Moss, var han blitt vel mottatt i byen.

Refsnes-området fotografert fra fly med «Refsnes Gods» sentralt i bildet. Etter 15 års restaurantdrift ved Armand Christensen og hans sønn Bjørn Christiansen, kom tiden for ekspansjon. De valgte derfor å gå i kompaniskap med industribedrifter i Moss og skaffet på den måten midler til utbygging av nye fløyer på hotellet. Navnet Refsnes Gods var i mellomtiden blitt så innarbeidet i Moss at ingen lenger tenkte på at det egentlig var en gammel sommervilla fra 1700-tallet som nå levde videre under et litt oppstaset navn.

Fabrikkbygningen på Elkem-Rockwool ble bygget i 1950-årene, men er her fotografert i 1980-årene.

«Jeg satt ved fergeleiet og leste om høyt utbytte og akklamasjon for godt resultat. Jeg klappet ikke da jeg betalte billetten,» skrev en innsender i en av mosseavisene. Saken var at Bastøfergene ved inngangen til 1980-årene gikk med store overskudd, ingen annen ferge i Norge gikk like godt. I Nord-Norge og på Vestlandet var store deler av norsk fergetrafikk subsidiert. Det hadde Bastøfergene aldri vært. Mens andre fergeselskaper gjerne hadde fått lån gjennom den statlige Postsparebanken, hadde de økonomisk lønnsomme Bastøfergene alltid skaffet seg lån på det private marked. Likevel var de gjenstand for statlige reguleringer.

Billettprisene på Bastøfergen var nemlig regulert av riksregulativet. Hvert tiende år måtte Alphaselskapet formelt søke fornyet konsesjon fra staten på ruten Moss-Horten. Fergeprisen hadde samtidig økt mye sist på 1970-tallet for at selskapet skulle kunne finansiere bygging av nye, større båter.

Men tross prisøkningen hadde Bastøfergene fått beholde sitt praktiske monopol på ruten Moss-Horten. Den vanlige oppfatning både på statlig hold og rundt de bedre middagsbord i Moss var at det var betydelige fordeler knyttet til at ett selskap drev denne ene ruten som var så viktig for distriktet. Men det var ikke dermed sikkert at selskapet ville få beholde dette privilegium for alltid.

Børshaier og jappementaltet

Utviklingen i Helly-Hansen A/S forteller noe viktig om situasjonen utover i 1980-årene. Norsk økonomi var ustabil, men spen-

NÆRINGSLIVET I MOSS anno 1980

De viktigste bedrifter og deres betydning målt i antall arbeidsplasser

Papir/cellulose: 10%

M. Peterson & Søn A/S

Emballasje/isolasjon: 20%

A/S Moss Glasværk

Noblikk-Sannem A/S

A/S Helly-Hansen-Renolit

Elkem-Rockwool Moss

Hamax Industri A/S

Polycoat A/S

Elektronikk: 5%

HAEB a.s.

Seas Fabrikker A/S

Telemekanikk Norge A/S

Metall/bygning/skipsbyg.: 34%

Moss Rosenberg Verft A/S

B. Brynildsen & Sønner A/S

Elkem A/S Trioving

ÅSV-gruppen Høyang

Polaris a.s.

Th. Kristiansen Stål-

og Metall a.s.

Bekledning/tekstil/skotøy: 24%

Helly-Hansen A/S

Aug P. Horn A/S

Mølle- og næringsmiddel: 2%

Moss Aktiemøller

Idun-Gjærfabrikken A/S

Moss Bryggeri

Felleskjøpet, Kambo

Annet: 5%

Alfsen og Gunderson A/S

Aktieselskapet Alpha

Persil-fabrikken A/S

Krapfoss Industrier A/S

nende – og full av utfordringer for den generasjon av unge menn som nå hadde begynt å gjøre seg gjeldende på Oslo børs.

I Helly-Hansen A/S var aksjene spredt på en hel rekke enkeltaksjonærer, selv om Helly-Hansen-familien var den største enkeltstående aksjonærgruppe. Imidlertid var aksjene relativt rimelige på Oslo Børs og omsetningsverdien var i dårlig samsvar med de verdier som i årenes løp var samlet opp i firmaet – eller med den avkastning som kunne forventes.

Derfor var det grunn til å frykte at en gruppe nye aksjonærer kunne skaffe seg aksjemajoritet. I så fall ville de kunne foreta et «klipp» – et økonomisk kupp – som kunne tappe selskapet for endel av dets verdier. Slike «klipp» var blant de ting de energiske jappene i børsmiljøet fablet mye om. Etter deres filosofi var penger noe man tjente gjennom vellykket børspekulasjon og «lure» transaksjoner – ikke ved å produsere varer folk hadde behov for.

Niels A.B. Bugge var en av tidens menn på Oslo Børs. Han kastet nå sine øyne på Helly-Hansen A/S. Deretter begynte han og en krets av hans venner å kjøpe opp aksjer i all stillhet. På generalforsamlingen i 1981 ga Bugge uttrykk for at han mente det måtte føres en mer aksjonærvennlig politikk, utfordret det gamle styret og foreslo full utskiftning. Han fikk flertall for sitt syn, trass i sterk motstand fra det gamle styret – og ikke minst fra formannen i fagforeningen, Ivar Holm. Symbolsk nok ble Karen Helly-Hansen nå presset ut av styret.

Bugge og hans menn ønsket nå først og fremst å videreutvikle det firma de hadde sikret seg kontrollen med. For først når aksjene hadde steget, var det interessant å selge dem. Mange av de avgjørelser som ble tatt i disse årene, virket sterkt provoserende på folk i bedriften. Det moderne og velutstyrte kontor- og lagerbygget i Stockholm ble solgt til en meget gunstig pris; de ansatte i Sverige ble forbitret over å måtte betjene det viktige svenske markedet fra leide lokaler. Den plastfoliefabrikken som Helly-Hansen A/S i slutten av 1960-årene hadde anlagt i samarbeid med det tyske plastfirma Renolit-Werke i Worms, ble også solgt, ut fra tanken om at denne fabrikken ikke var viktig for utviklingen av firmaets hovedprodukter – men også for å realisere de investeringer som der var foretatt.

Men ikke før hadde Bugge-gruppen fått innsatt sine egne folk i styret, så begynte de å miste noe av interessen for Helly-Hansen A/S, kanskje fordi de følte at kampen om markedene for de hovedprodukter Helly-Hansen A/S produserte, tiltok, men kanskje like mye fordi det i deres tankegang aldri var naturlig å sitte med de samme aksjene gjennom en lang periode. Spørsmålet var hvor mye aksjene hadde steget. Hadde de steget mye, hadde Bugge-gruppen hatt suksess – sett med sine øyne.

Det var ikke lett å styre bedriften i denne urolige tid! Emil W. Martens gikk av for aldersgrensen i 1982, men ble sittende enda

et år i styret. En kort periode ble firmaet ledet av en tidligere merkantil direktør. Så var tiden kommet for nye løsninger og eksperimenter.

For i mellomtiden hadde en annen, stor og seriøs spiller i norsk økonomi i 1980-årene, Leif Frode Onarheim, kastet sine øyne på Helly-Hansen A/S. På ganske kort tid skaffet Nora Industrier seg 45 prosent av aksjene i Helly-Hansen-selskapet. Så overtok de Niels A.B. Bugges og hans venners aksjer. Ved årsskiftet 1984-1985 satt Nora Industrier med 93 prosent av aksjene. Dermed kunne Onarheim gjøre akkurat som han ville.

Konsernenes tid

1980-årenes Moss ble konsernenes tid. For to konserner var nå i ferd med å erobre byen.

Her produseres det for fullt både på Høyang Polaris og TrioVing. Vi ser på det ene bildet Geir Storeng, som ledet TrioVing da de lanserte sitt verdensberømte Vingcardsystem.

Aksjeloven fra 1976 hadde trukket opp juridiske rammer for konsernene. Et «konsern» var blitt definert som en forbindelse mellom et mor- og et datterselskap; det var en betingelse at morselskapet måtte være norsk – og et aksjeselskap. Man hadde å gjøre med et konsern når morselskapets representanter satt med

stemmeflertall i datterselskapet. Etter den definisjonen var både M. Peterson & Søn og Helly-Hansen A/S å regne for konserner da den nye aksjeloven trådte i kraft. Men det ble to andre konserner med sete utenfor Moss som i en periode kom til å påkalle størst oppmerksomhet i byen.

Leif Frode Onarheim var konsernsjef i Nora Industrier, Kaspar Kielland var toppsjef i Elkem. Begge disse to menn hadde ambisjoner i mange retninger. Deres avgjørelser ble imidlertid langt fra alltid tatt med utgangspunkt i bransjekunnskap, de ble like mye tatt ut fra finans- og industristrategiske hensyn.

Elkem-Spigerverket var blitt et konsern i kraft av en fusjon i mai 1972 som gjorde det til ett av Norges største industrikonserner, der Fiskaa Verk i Kristiansand, Bjølvfossen og Thamshavn var blant de mange bedrifter som var innlemmet. Elkems eierinteresser i bedrifter i USA og Canada kom i tillegg, foruten at Elkem sikret seg femti prosents eierandel av en større elektrode-massefabrikk i Brasil – samt halve eierandelen i Kværner. I Moss satt Elkem-konsernet i 1980-årene med regulær eiermajoritet i både Noblikk-Sannem, TrioVing og Elkem-Rockwool. Samtidig hadde konsernet betydelig innflytelse i Moss-Rosenberg Verft via Kværner.

Nora Fabrikker i Oslo ble et konsern i 1978 gjennom fusjonen med bryggeriene Frydenlund, Schou og Ringnes. I 1981 overtok det fusjonerte bryggeriselskapet også Farris i Larvik og Jarlsberg i Tønsberg samt et par mindre mineralvannbedrifter i Arendal og Skien. Så begynte de å engasjere seg i andre industrier langt utenfor brus- og ølbransjen. Da meldte «konsernmentaliteten» seg for alvor.

Det var Tor Sørnes, ingeniør og produktutviklingssjef, som var oppfinner av det som skulle bli Moss bys mest kjente patent – Vingcard. Noe av kreativiteten hadde han kanskje fått i arv fra sin far. For da Tor Sørnes vokste opp i Moss, eksperimenterte faren med å lage astronomiske ur. Man får fantasi av slikt.

Hos Helly-Hansen produserte man i 1980-årene slike avanserte dykkerdrakter til Nordsjø-bruk.

Da Nora Industrier overtok Helly-Hansen i 1985, var det ikke minst fordi de sto så sterkt på eksportsiden. Leif Frode Onarheim mente følgelig at Helly-Hansen A/S hadde mye å tilføre Nora-konsernet. I 1986 overtok Nora også Bjølsen Valsemølle og Idun-Norex fabrikker i Moss. Moss Aktiemøller-Bjølsen Valsemølle hadde fusjonert fra 1971 og etablert seg med et salgsselskap som ved inngangen til 1980-tallet dekket alle de bedrifter som da var under samme paraply. Så dukket Nora Industrier opp og overtok kontrollen over det hele.

Nora Industriers eierskap ble godt mottatt blant de ansatte både hos Helly-Hansen, Idun-Norex og Moss Aktiemøller. Ikke minst var man imponert over den nye styreformannen, Onarheim, som gikk for å være en av de helt store menn i norsk næringsliv i 1980-årene. Svært mange i Moss nærret også stor respekt for Elkems toppsjef, Kaspar Kielland.

Midt i 1980-årene syntes ikke så mange i Moss å bekymre seg for at tre-fire mossebedrifter var med i det store Elkem-konsernet eller at tre andre var integrert i Nora Industrier. Likevel var spørsmålet hvilken betydning disse eierforholdene fikk for beslutninger i Moss. Hvem hadde nå reell innflytelse? Hvem bekymret seg om liv og helse, miljø og arbeidsplasser? Spørsmålene var mange, og det var mye å undres over. For stadig flere problemer fant sin løsning i Oslo. Færre og færre avgjørelser ble tatt i Moss.

Årets aksje

I 1986 var Moss Glasværk A/S blitt utpekt til «årets aksje» på Oslo børs. Muligens var dette en fortjent æresbevisning. Men det er også mulig honnøren ble tildelt litt tilfeldig.

1984 var det første gang blitt fremmet planer om at Moss Glassverk skulle begynne å produsere øl- og mineralvannsbokser. Det var en London-basert finansmann som sto bak den planen. Han var en av de første finansfolk som begynte å spekulere i aksjene i Moss Glasværk. Sine egne aksjer hadde han kjøpt i 1983. I 1985 solgte han dem til Nora Industrier. Senere solgte Nora dem videre til en finansmann i Oslo. Dermed var Moss Glasværk for alvor kommet med i den finanskarusell som Norge beveget seg inn i i 1980-årene.

Det ble en ganske spesiell stigning på Moss Glasværks aksjer i 1986. Og det skyldtes først og fremst manøvreringer fra børsspekulanten Bjørn Q. Aaserød. Han og hans venner opptrådte delvis i eget navn, delvis i egenskap av finansselskap og gikk aggressivt ut i aksjemarkedet og snakket om attraktive og langsiktige investeringer. Moss Glasværk hadde riktig nok hatt et overskudd på tredve millioner i 1986. Men av dem skulle det betales skatt. Samlet

Meglergården i Kongens gate ble det klareste eksempel på postmoderne arkitektur i Moss. Arkitekten fikk leke seg fritt, fargene på bygget ble mange, vindusflatene forskjellige. Kanskje var det ikke tilfeldig at det ble institusjoner innen finans og forsikring som her flyttet inn. A/S Albatross, som lenge holdt til i gården med datterselskapene Norsk Nærings Megling og Norsk Eienomsforvaltning, ble slått konkurs i 1991. Vi ser bave Meglergården fra baksiden på dette bildet. Kontrasten til Statens hus fra 1990-årene som her er under bygging, er slående.

hadde derfor ikke selskapet den eksepsjonelt høye avkastning det ble gitt inntrykk av.

Det var på denne tiden mange i Oslos børsmiljø som mente at Moss Glasværk i mange år hadde levd en slumrende tilværelse og nå trengte en vitamininnsprøytning. Bedriften var ikke minst interessant fordi den satt på tomtearealer både inne i Moss og på Kambo. Også disse tomtenes potensielle verdi ble fremhevet av Aaserød og hans folk i deres markedsføringsspill.

Børstransaksjonene var mange på denne tiden. Etter en tids børs- og finansleker ble resultatet for Glassverkets vedkommende et nytt selskap kalt MG Industrier. Det nye selskapet fusjonerte inn et annet finansselskap – som selv var et moderselskap med flere døtre og som i sin tid hadde vært en utbrytergruppe fra et annet finansselskap. Noe senere ble et holdingselskap ansett som hovedeier av MG Industrier. Den mann som sto mest sentralt i dette selskapet, var en annen av 1980-tallets unge og store menn på Oslo Børs, Moritz Skaugen jr.

Tidene var ustabile, men mange av dem som representerte eierinteressene, hadde gode dager. Og visjonene ble nok størst og best om man betraktet bedrifter i Moss og andre mindre byer gjennom champagneglassene ved restaurantbordene i Oslo.

Byfornyelse eller nostalgi?

1980-årene ble preget av helt andre og nye tanker om hus og bolig, bykultur og livskvalitet enn de som hadde preget etterkrigsårene og 1960-årene. Omslaget meldte seg for fullt i 1970-årene.

Da Christian Stenersen døde i 1984, mistet byen en stor patriot. I sitt lange liv hadde «Stener», som han kalte seg i Moss, gjort en viktig innsats for norsk teater med sine mange gode scenebilder. Gjennom hele sitt liv hadde han også tegnet og malt mossemotiver. Som tegner fikk han i Moss en renesanse etter sin død. Hans gamle bytegninger ble gravd frem og brukt på nytt og på nytt. Det vitner først og fremst om den bølge av trehusnostalgi som nå kom på moten. På den store tegningen ser vi «Kjerka» og «Sakristiet» i Sjøgata.

Denne andre, karakteristiske Stenersen-tegningen viser et parti fra Storebro og Fossen. Den positive side ved den interesse for gamle hus som nå bredte seg i Moss, var at det ble tatt langt bedre vare på de gamle husene som sto igjen. En rekke hus ble fredet, i andre tilfeller kombinerte man gammel og ny byggeskikk på en pietetsfull måte. Det er bindingsverkshuset fra 1700-tallet i Henrik Gerners gate et godt eksempel på. «Fehus» for Jens Ludvig Gerner ble huset så «sent» som i 1850-årene. Men det var under navnet «Det gernerse fehus» folk i Moss senere skulle kjenne bygningen.

Rivingen av gamle bygninger på 1960-tallet fremsto da som enda mer kontroversiell enn i sin samtid. Nå ble det mote å like gamle hus like godt som nybygg, mange unge fant det utfordrende å flytte inn i et gammelt hus og pusse det opp fremfor å bygge nytt. Snart kom dette omslaget også til uttrykk i kommunen. Fortsatt rev man ned noen kommunalt eide hus. Men et alternativt slagord var nå lansert – «byfornyelse».

Det første kommunale dokument som vitner om bredere aksept for slik tankegang er «Bevaringsplan for sentrale deler av Moss» fra 1979, signert reguleringsjef Ragnar Hagen, som hadde utarbeidet den sammen med Nils Ellefsen. Planen inneholdt en sammenhengende oversikt over den bygningsmasse som var så verdifull at den burde tas vare på. Det ble ikke bare tatt rene historiske og antikvariske hensyn, men også lagt vekt på miljø- og trivselsfaktorer. Dette var tendenser som tydelig gikk i en annen retning enn drømmen om et hypermoderne Moss.

I tråd med bevaringsplanen arrangerte Moss kommune en arkitektkonkurranse for området Bjerget og Møllene og reguleringsplanen ble basert på vinnerutkastet «Bit for bit» som innrettet seg mot ny småhusbebyggelse i tråd med den gamle arkitekturen. På østsiden av «Bærja» ble planen fulgt opp, men på vestsiden, mot Kongens gate fikk den knapt resultater. Fortsatt er mange områder uregulert. Og usikkerheten er stor innen kommunen, fordi økonomiske og trafikkmessige hensyn stadig må avveies mot de miljømessige og antikvariske.

I 1990-årene har bevaringstenkningen kommet enda lenger i Moss. I 1991 opprettet Moss kommune, Jubileumsfondet av 1920 til Moss bys Forskjønnelse, Moss Ætnehistorielag, Østfold fylkes kulturavdeling og Moss Avis sammen en bypris for «god byggeskikk». Med unntak av året 1993, da gatekryssområdet ved Kransen ble belønnet for det gode anlegg og den høye standard, har prisen vært utdelt for forsøk på å bevare og fornye historiske innslag i bybildet, fortrinnsvis gjennom rehabilitering og nennsom påbygning av gamle hus i Moss.

Ungt og internasjonalt på F 15

«Kult» het det fra de aller fleste av de mosseungdommene som høstettermiddagene i 1985 dro ut på sykkel eller moped til Galleri F 15 på Alby. «Ung 85» het den utstillingen som da ble arrangert av galleriet – i samarbeid med fylkeskulturkontoret i Østfold. Det kom mange besøkende – og presseoppslagene var mange. Så var det heller ikke noen normal utstilling der man gikk rundt med program i hånden og tittet på lerreter. Tvert om fikk man åpne dører, trykke på taster og knapper og prøve ut en rekke fremtids-

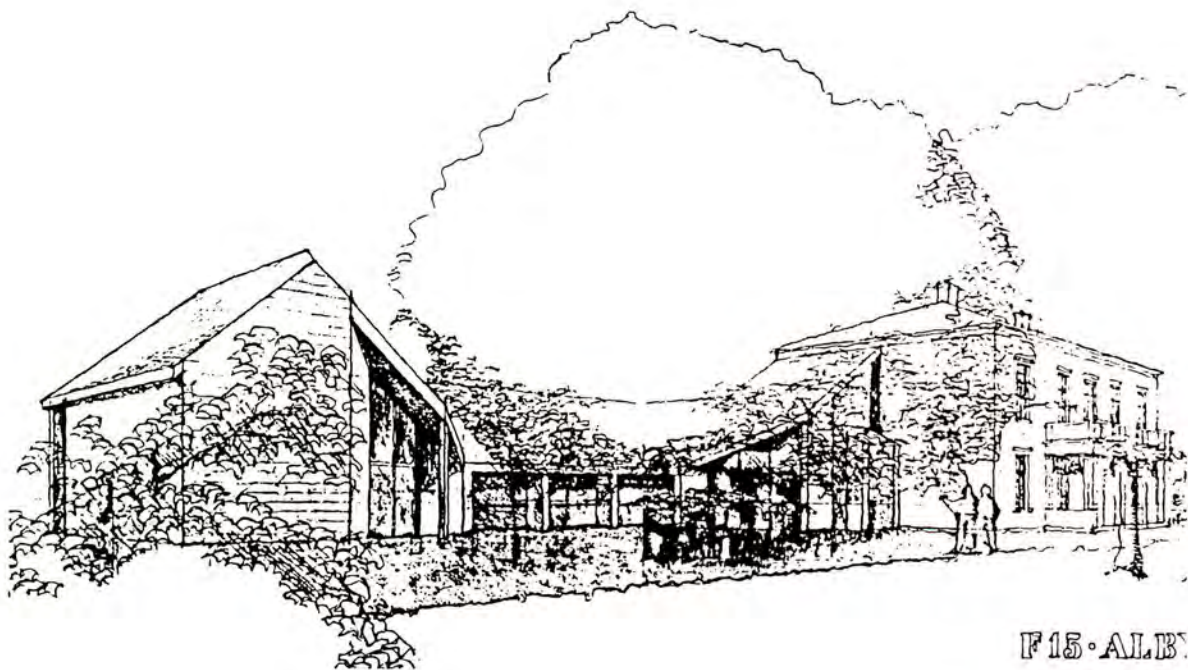

Lars Brandstrup i 1982: Ingen i Moss har blitt hedret så ofte som han. Brandstrup er ridder av 1. klasse både av Danebrog, Kongliga Nordstjärna og St. Olavs orden, og har fått ærespriser av Nordisk Kulturråd, Østfold fylke og Moss kommune. Strektegningen viser arkitekt Jan Jansens forslag til tilbygg på Alby.

rettede teknologiske finesser. Slikt liker ungdommen. Nå fikk de muligheten for å lage datagrafikk på skjerm og prøve ut Televerkets fremtids-TV-telefon.

1985 var et godt år. Hele 250 000 mennesker besøkte ulike utstillinger på Alby. Av dem alle var det «ung 85» som definitivt trakk flest folk, rundt tredjedelen av alle besøkende.

Brødrene Brandstrup hadde i 1970-årene gjort adskillig for å gjøre galleriet synlig på det kulturelle Norgeskart. Det fikk de til ved å stille ut så forskjellige ting som Anders Kjærs berømt-beryktede pornografiske malerier og en «installasjon» av Helge Røed – 16 orange plastbøtter med vannspeil 28 cm over bakken. Disse vannbøttene fremkalte adskillige reaksjoner. Men innimellom de avantgardistiske og moderne arrangementene ble det avholdt salgsrettede utstillinger med både tekstilkunst og norsk grafikk. Slik kom budsjettet i balanse. I 1976 feiret Moss Avis sitt 100-årsjubileum med egen utstilling på Alby – det vitnet om bredde. Hver sommer arrangerte galleriet en utstilling kalt «tendenser» som viste det beste innen nyere norsk kunsthåndverk. F 15 ble på den måten en pioner når det gjaldt å bringe kunsthåndverk inn i norske gallerier. Den største utstillingen i galleriets historie ble glasskunstutstillingen i 1978. En rekke verk av den danske glasskunstner Finn Lynggaard ble stilt ut og en glasshytte ble satt opp, slik at folk kunne se glassblåsing og annen glasskunst under skapelsesprosessen. For folk fra glassverksbyen Moss fikk en slik utstilling sterk appell. I løpet av de

F 15 • ALBY

MOSSIANAPRISEN

Mossianaprisen deles ut av Moss Avis, Selskabet til Moss Bys Vel og Sparebanken NORs avdeling i Moss. I juryen sitter representanter både for prisgiverne og allmennheten. Disse har fått prisen:

- 1984: M.B. Landstad
for byhistorisk arbeid
- 1985: Ellen Brandstrup
for innsats på Alby og F 15
- 1986: Pasientvennene i
Moss Røde Kors
- 1987: Jeløy Skotøy- og rep-
verksted for håndverk
og service
- 1988: TrioVing A/S
for Vingcard
- 1989: Eldbjørg Bache-
Mathiesen for sin ballett-
skole
- 1990: Skolemusikken i Moss
- 1991: Rino Thorne for
utbredelse av kunnskap
om Moss
- 1992: Varmestua og
Velferdssentralen
- 1993: M. Peterson &
Søn A/S for allsidig
innsats for byen
- 1994: Eva Thorvaldsen for
sin musikkundervisning

ukene utstillingen varte, ble det adskillig trafikkork i veien på Jeløy. For hele 90 000 mennesker var der ute.

Men det var mye mer som trakk folk ut til Alby enn kunsten. Stedets beliggenhet ut mot Oslofjorden var enestående, skogen var vakker og full av sjeldne trær. Det var dessuten som om de kringler og kaker Ellen Brandstrup og hennes medhjelpere bakte, var bedre enn kringlene alle andre steder i verden.

F 15 ble etter en tid omdannet til «interessentskap». Det innebar at Østfold fylkeskommune, Moss kommune, brødrene Brandstrup og foreningen Galleri F 15s Venner eide og drev institusjonen i fellesskap.

I 1984 ble galleriet ombygd og byggekostnadene på fire millioner kroner fordelt mellom Norsk kulturråd og Moss kommune, samtidig som det kom en mindre pengestøtte fra galleri F 15s venner. Men disse utgiftene innebar lån – og renter. Dermed ble budsjettet vanskeligere å balansere. I året 1984 fikk galleriet første gang besøk av den italienske Meta Memphis-gruppen, som besto av moderne italienske designere og malere.

Niels Brandstrup var nå død. Men Lars Brandstrup var fortsatt meget vital og fikk i årenes løp en rekke utmerkelser. I 1984 ble han utnevnt til ridder av St. Olavs orden for sin innsats for moderne kunstformidling. I 1986 gikk han av som direktør for F 15. Men alt samme år åpnet han et nytt galleri, denne gangen under sitt eget familienavn og i samarbeid med sin sønn, Kim Brandstrup. Dette galleriet ble også en stor suksess, men Lars Brandstrup valgte nå å satse mindre på avantgard-kunstnere og mer på veletablerte, gode navn i norsk bildende kunst – enten de nå het Inger Sitter, Willi Storn, Victor Sparre eller Nina Sundbye.

Moss hadde nå en hel rekke moderne, velutstyrte og gode gallerier. Det privat drevne galleri «Varden» ble byens fjerde galleri. Det er mye for en by med under tredve tusen innbyggere, selv om avstanden til Oslo er kort. Kommunens eget, sentralt beliggende kunstgalleri ble taper i kampen om publikum og medieoppmerksomhet. Likevel arrangerte de stadig nye utstillinger. Lokalene ble i tillegg tatt i bruk til svært ulike kulturaktiviteter, de ble brukt av kvinneorganisasjoner, av Moss Ættehistorielag, Moss Kunstforening – og den bokkomité som arbeidet med Moss bys historie.

Kor, korps og opera

I 1980-årene kunne mange store navn i musikklivet være stolte av sin bakgrunn i Moss. For det var der de hadde fått sin første opplæring. Pianisten Einar Steen-Nøkleberg opptrådte som solist med Moss Orkesterforening i gymnasdagene. Siden ble han profesjo-

Paul Åge Johannessen fremfører Alf Prøysens Ungkarssalme i sin flotte østfoldbunad. Moss bys andre store sanger, Svein Carlsen, ses i et rollebilde som Colline i La Boheme. Det store bildet viser barnesangere i Jeløy kirke. Victor Sparres flotte glassmaleri stråler i bakgrunnen.

nell klavervirtuos og kjent langt utenfor landets grenser. To opera-sangere har også sine røtter i musikkmiljøet i Moss. Svein Carlsen var i en årrekke ledende bassanger ved Den norske Opera. Paul Åge Johannessen har avansert fra solist i Moss Korforening til opera- og musicalsanger med publikum landet over. Det store flertall av sangere og musikere i Moss er selvsagt amatører, men musikklivet i Moss har likevel flere aktive utøvere enn bildende kunst, litteratur eller ordets kunst.

I etterkrigsårene hadde musikklivet i Moss vokst svært i noen år, men stagnert sist i 1950-årene. I løpet av 1960- og 1970-årene tok aktiviteten seg igjen opp. Musikken i Moss begynte nærmest å anta storbyproporsjoner. Moss Sang- og Musikkforeninger var en paraplyorganisasjon som opprinnelig var dannet på organisasjonenes eget initiativ – i etterkrigstidens samarbeidsånd. Nå ble organisasjonen en maktfaktor i kampen om offentlige kulturmidler.

Som før omfattet nettverket både store og små orkestre og kor, det være seg Moss Janitsjarorkester og Moss Korforening eller mindre sanggrupper som Fremad, Dovre, Troskapsbåndets mannskor og Moss Trekkspillorkester. På nasjonalt nivå var samarbeidet mellom musikkorganisasjonene nå organisert i et fellesråd, som koordinerte aktiviteter både på statlig nivå og innen fylkene.

Offentlig subsidiering av kulturen hadde, særlig i løpet av 1970-

årene, kommet til å sette alle norske kulturaktiviteter i en helt annen stilling enn i mellomkrigstiden og etterkrigstiden. Fordi musikken hadde så mange utøvere og nå følte seg forfordelt, ville mange i sang- og musikkretser i Moss forene sine krefter enda mer for å koordinere kampen om offentlige midler. For musikken var den minst subsidierte del av kulturlivet i Moss.

I 1960- og 1970-årene var det en tid både flere musikk lærere og regulære musikk skoler i Moss. Den russiskfødte Lydotschka Smith-Hald kom til byen som malerhustru, men etablerte med årene en musikk skole i sitt hjem. Det ble etablert en kommunal musikk skole i Moss fra 1973. I noen år ledet dessuten pianisten Ernst Rolf Moss og Omegns musikk skole. Samtidig ga de ulike skolene i Moss god musikkundervisning. Musikk talentene i Moss ble dermed skolert og trent både privat og gjennom kor og orkestre.

Odd Gamborg Jacobsen ble i årenes løp nesten like sentral for Moss Korforening som Sigurd Islandsmoen i sin tid hadde vært. Han startet ut som dirigent for Moss Korforening der han hadde vært en ledende sanger fra ungdommen av. I 1955 ble han nærmest ved et skjebnetreff tvunget til å påta seg å dirigere Moss Korforening da de skulle fremføre Mozarts *Requiem* og Islandsmoens krefter ikke lenger strakk til. Noen år senere fikk musikk miljøet omsider såpass kommunal støtte at det ble mulig å lønne ham som dirigent på fast basis.

I nesten tre tiår skulle Gamborg Jacobsen lede koret. Siden fikk de flere ulike dirigenter, før Trond Egil Oftung fra 1988 igjen sikret en god ledelse.

Moss hadde orkestre både for skoleungdom og voksne. Krapfoss Hornorkester har vært det mest vitale innslag i gatebildet ved siden av skolekorpene. Moss Ungdomskorps, som opprinnelig var utgått av Moss Guttemusikkorps, deltok aldri i fusjonen mellom de

Bandet Humlens Vänner, er en gruppe messing- og treblåsere som siden 1970 stundom har tatt seg pauser fra mer alvorlige musikk oppgaver og gått inn for å gjøre somrene i Moss muntre og glade for sine medborgere.

Blåserliv i Moss: Organist, dirigent, korleder og trompetist Magne Hanssen tok initiativ til Moss Musikkfestuke midt i 1980-årene. Uken har siden vært en årviss og ruvende begivenhet i Moss. Moss Guttemusikkorps, pioneren blant de fem skolemusikkorpsene i Moss, tok med årene inn jenter og forandret navn til Moss skolemusikkorps. Det er stort sett jenter vi ser på dette bildet fra 1982.

to øvrige voksen-korpsene. I løpet av 1970-årene ble det nesten deres bane, for dårlig rekruttering tvang dem til å nedlegge driften i omtrent ti år.

Moss Janitsjarorkester hadde på det tidspunkt i en årrekke vært kanskje det synligste innslag i Moss bys musikkliv. Orkesteret ble til i 1950 gjennom en sammenslutning av Jeløy Ungdomskorps og Moss Musikkorps. I løpet av 1950-årene fant samarbeidet stadig fastere former – men medlemstallet sank. Iherdig innsats fra orkesterets første fløytist, Arnold Caspersen, og mannen som ble dirigent fra 1956, Leif Fosdahl, førte orkesteret gjennom noen av vanskene. Men da Fosdahl trakk seg tilbake i 1968, hadde orkesteret fortsatt problemer. Oddvar Mikaelson fra Kringkastingsorkestert overtok så ledelsen og sikret kontakt med fremragende solister fra hele det norske musikkmiljøet. Dermed steg igjen interessen for janitsjarmusikk, og slik overvant man alle vansker både hva gjaldt samarbeid og rekruttering.

Som tiden gikk, forsvant orkesteret fra gatene og ble et rent konsertorkester. Til gjengjeld ble det etablert mindre grupper som helt eller delvis besto av orkesterets egne folk, og som ble mer synlige i bybildet. Mosseblåsernes Kammermusikkforening fra 1979 var én slik underavdeling. Humlens Vänner, som var startet alt i 1968, har vært det glade orkester fremfor noe i de siste ti-årenes Moss. «Humlene» spilte gladjazz og munter musikk enten de opptredte til fest eller bare var ute for å spre munterhet og stemning på gode sommerdager i Moss sentrum.

Et aktivt musikkliv trenger permanente sentra for sin aktivitet. Mosseregionens Utviklingsselskap har nå i lang tid arbeidet for å etablere en egen musikkskole i Moss – på nytt. Hva som kommer til å skje, er uklart. I mellomtiden får Moss et annet senter for musikkaktiviteter – på Gimle. Kinovirksomheten der var avviklet tidlig i 1980-årene. Lokalene ble i årene som fulgte, brukt av ulike

musikk-grupper, selv om de i perioder også sto helt tomme. I 1993 ble det besluttet å gjenåpne Gimle kino som et senter for noen av byens musikkaktiviteter. Moss Musikkmuseum, drevet av Arnold Caspersen og Musikk Instrument Reparasjons Akademiet var ildsjelene bak ideen. Åpningen i oktober 1994 ser ut til å bli nok et bevis på den vitalitet og allsidighet som preger musikkbymen Moss.

Satsing mot gull

1980-årene ble en gullalder for fotballen i Moss. Fotbollsølvet i 1979 dannet opptakten til en serie med triumfer for mossefotballen fullt på høyde med de legendariske 1930-årene. Det var som om det plutselig og uventet hopet seg opp nye talenter i Moss, og MFK var ofte representert på landslagsnivå med både Einar Jan Aas og Ole Johnny Henriksen. Med kampene gikk det bedre og bedre. Moss var igjen blitt en sentral by i norsk fotball.

Om det kan være litt vanskelig å forstå nøyaktig hvordan oppgangen sist i 1970-årene begynte, er det lettere å forklare at suksessen fortsatte. For i kjølvannet av det gode år 1979 ble det satset mer på fotballen i Moss. Anleggene på Melløs ble omlagt og forbedret. I 1981 ble det opparbeidet gressbane på Nøkkeland, i 1982 grusbane på Reier. Et nytt idrettsanlegg ble dessuten bygd på Øre. Det omfattet fire baneenheter samt en kunstisbane. Kommunen stilte både tomt til disposisjon og en liten årlig bevilgning.

Den største seier i Moss bys fotballhistorie ble cupseieren i 1983. Her ser vi Geir Henæs juble etter en scoring tidlig i mesterskapet. Motstandernes målvakt glaner bare forundret på det som har skjedd.

Dette bildet symboliserer innledningen til den seiersfest som etterfulgte cupfinalen. Hans Deunk, Stein Kollshougen – og kongepokalen – vises frem i garderoben. Så fulgte seiersfest i Grands rokokkosal. Men gutta ville bare hjem til Moss, der fakkeltoget ventet.

Og snart inntraff et nytt høydepunkt, for mange står det kanskje som det største øyeblikk i mossefotballens historie. Det var søndag 23. oktober 1983 og åstedet Ullevål Stadion i Oslo. Klokken 15.02 blåste Strømsgodset-dommeren og erklærte at cupfinalen var over. Vålerengen hadde tapt. Lagkaptein Geir Henæs, som også hadde vært med på sølvlaget fra 1979, hadde understreket Moss Fotballklubbs overlegenhet med et andremål ti minutter tidligere. 2-0! Moss var norgesmestre i fotball!

Hjemme i Moss ble stoler veltet og de mest ustyrlige løp ut på gatene. På Ullevål Stadion satt ordfører Bjørn Barang og over fem tusen andre mossinger på tribunen og skrek og jublet av hjertens lyst. Etter finalebanketten i rokokkosalen på Grand i Oslo ble det blomster og gratulasjoner og varm velkomst i Moss, fakkeltog gjennom byen og sydlandsk seiersfest i Rådhusets borggård.

Ja, 1983 var virkelig et triumfår for mossefotballen. Dette året vant Moss fotball-NM for juniorer også. Samme år fikk damelaget til Sprint sølv. Det skulle bli opptakten til en serie triumfer som kulminerte da jentene vant gull i 1985. I 1988 seiret de både i serien og cupen. Sprints fotballjenter har siden beholdt en sentral stilling i norsk damefotball og alltid vært representert på landslagsnivå med flere spillere. Om fotballinteressen i Moss hadde vært høy sist i 1970-årene, eksploderte den på 1980-tallet.

Handelsby i ekspansjon

«Knappt noen har oversikt over alt som bygges i Moss,» uttalte Nils Ellefsen i 1986. Ellefsen var på dette tidspunkt blitt overarkitekt i Moss og sto sentralt i alle avgjørelser som gjaldt nyanlegg og ombygning. Det var lite nyetablering av industri i Moss, ikke mye boligbygging heller. Det var åpenbart handelssektoren han tenkte på. For om Moss i 1980-årene ble gjenstand for avindustrialisering, ekspanderte handelen. En slik utvikling hadde verken han eller andre offentlige tjenestemenn tidligere viet mye oppmerksomhet eller laget planer for.

En handelsanalyse av Moss i 1980 konkluderte med at Moss by disponerte mellom 60 og 70 000 kvadratmeter forretningslokaler, men at det forelå behov for noe større plass. Dette skulle vise seg å være en mild formulering. I årene som fulgte, økte handelsarealet i Moss enormt.

«Mossedagene» ble startet midt i 1970-årene. Ledelsen ble etter endel år overtatt av en entusiastisk Dordi Øverland. Både organisasjoner og foreninger deltok, men først og fremst var dagene en gedigen markedsføring av Moss som handelsby, og bidro til å trekke folk til Moss og øke deres kjøpelyst – til glede både for dem og for handelsstanden.

Nye bygninger i handelsbyen Moss: Brekkegården i Dronningens gate og Piasenteret.

Det største enkeltstående nye prosjekt for varehandelen i Moss ble Mosseporten senter ved Patterødtjernet. Senteret sto ferdig i september 1986 og var lokalisert akkurat der riksvei 120 krysset E 6, og ble følgelig lett å nå frem til for både forbikjørende og distriktets egne folk. Block Watne A/S bygde ut, men Norsk Olje A/S sto for finansieringen. Og selv om et gedigent dagligvaremarked hadde den sentrale plassering i senteret, grupperte en mengde småbutikker seg rundt. Slike sentra var typiske for en tid preget av effektivitetsjag, spredt bosetning og bilisme – og grodde opp verden over i denne perioden.

På Rygge-siden av bygrensen åpnet et annet forretningssenter med helsekost og delikatessebutikk, restaurant og konfeksjon. Og den allestedsnærværende forretningsmann, ingeniør Harald O. Osvold, som alt eide rundt førti eiendommer i Moss og Rygge, planla et enda større senter lenger sør i Rygge. Dermed var forholdene lagt til rette for en handelsmessig oppdeling av den tidligere så sentraliserte handelsbyen Moss. Utviklingen var i tråd med det som foregikk både i Norge og internasjonalt. Men ikke alle var fornøyd med det. Inntil da hadde Moss bys største fortrinn som handelsby nettopp vært at man kunne parkere bilen – og gjøre alle innkjøp til fots, uttalte Nils Ellefsen til en avis. Utviklingen av satellitt-handelsbyer forandret denne strukturen.

Samtidig lettet disse kjøpesentrene handelen for folk som var bosatt utenfor selve Moss. I 1980-årene var Moss nemlig ikke bare handelssentrum for Moss og Rygge. Folk i Våler, Råde og Vestby snakket gjerne om Moss som «byen» og gjorde sin handel der.

Satellitt-strukturen hindret ikke store forandringer inne i selve Moss. En brann i Dronningens gate august 1985 åpnet for et større forretningsprosjekt der Orkla Media A/S var partnere. Selskapet

En mengde bedrifter i Moss spiller på bynavnet i de grafiske symboler de bruker for å markedsføre seg. Moss Stenhuggeri formidler håndverket sitt på en måte som smaker av sten.

De andre symbolene er knyttet til transport og spedisjon. Vogt & Holst er et gammelt firma, Moss Shipping lar bølgene bryte over bynavnet, mens Moss og Omegns Bibruter strutter av billjul og følger.

hadde samme vår kjøpt Moss Avis av Bjørn Fr. Gerner og ville legge forholdene til rette for å ekspandere. Forretningsbygget sto ferdig i 1987. Brannen i Dronningens gate ødela også Knut A. Johansens nyrestaurerte forretningsbygg. Men han bygde senteret opp på nytt. Her ble det særlig klesforretninger som fikk plass.

På industriområdet nord for bykjernen, der Idun Norex tidligere hadde hatt tilhold, bygde man Plasenteret med tilstøtende parkeringsbygg. Rundt møllene, Moss Bryggeri og Det gernerse fehus, var det planlagt å utvikle et miljø av småforretninger der gamle bygninger skulle danne rammen for moderne handel og andre aktiviteter. Men inntil nå har både miljø og aktiviteter ligget på et nivå langt under det som var planlagt.

I 1980-årenes Moss økte ikke innbyggertallet, det var begynnende arbeidsløshet og problemer på mange arbeidsplasser. Nils Ellefsen og andre sentrale folk i kommunen hadde derfor visse problemer med å forstå utviklingen. For hva kunne det komme av at handelen økte? Den betydelige sentralisering som hadde funnet sted på eiersiden i 1980-årene, var ett forhold som muliggjorde utbygging i større målestokk. Samtidig var det stadig flere som kom fra distriktene rundt Moss og inn til «byen» for å handle. Men den viktigste forklaring på det som skjedde, lå nok hos den enkelte forbruker. Endringen i hva folk i Moss ønsket å bruke penger på, var stor. I de første etterkrigsårene hadde folk brukt penger på mat, klær og husbygging. I 1960-årene gikk det meste av folks overskudd til hytter, biler, fjernsyn og kjøkkenmaskiner. Først i 1980-årene var tiden inne for å sette status, nytelse og utseende i sentrum.

Innen handelen driver man mindre langtidsplanlegging enn i den offentlige sektor. Men folk i bransjen følger godt med og utveksler en flom av informasjon om hva som selger – og vil kunne selge også i tiden fremover. I kjøpesentre og små butikker i Moss visste man derfor mye om stemninger og følelser som ingen kjente til på Moss rådhus. De som solgte klær i Knut A. Johansens bygning, visste at folk kjøpte fler og dyrere klær av bedre og bedre kvalitet. Folk i Moss ville ha forskjellige klær til sport, arbeid, fritid og selskapelighet, de kunne ikke engang bruke samme klokke til arbeid, sport – og fest. I 1980-årene anskaffet folk seg nye møbler og leker og sportsutstyr til ethvert behov. det var som om folk ikke kunne bruke «nok» på seg selv og sine.

I løpet av de seks-syv første årene av 1980-tallet økte derfor mengden av handelsplass med mer enn halvannen gang. Det ble en langt større vekst enn handelens egne folk hadde forestilt seg, og oversteget totalt kommuneledelsens forventninger. Men til slutt gikk det som skeptikerne på rådhuset hadde forutsagt. Sist i 1980-årene stanset omsider handelsekspansjonen for en tid. I 1990-årene tar handelen seg igjen opp. Men igjen peker en tendens ut av sentrum: En ny avdeling som er under etablering ved Mosseporten, frister mange kjøpmenn til å flytte på seg.

Handelens betydning for Moss vil forbli sentral enten handelens tyngdepunkt kommer til å ligge i sentrum eller ved Mosseporten. Mange av dem som mistet arbeid i industrien, har dessuten fått nytt arbeid knyttet til varehandel. Også det har bidratt til at Moss nå er mer av en handelsby enn for noen tiår siden.

Heroin i transitt

I 1980-årene nådde diskotekalderen Moss. Tiåret forut hadde vært preget av ungdom som gikk ut ved ni-halv-ti-tiden. «Live» musikk og plater hadde eksistert side om side. Nå forandret utelivet karakter. Ikke minst ble det mer natteliv. Ungdommen gikk ut for å feste senere, ofte ikke før ved midnatt. Politiet var ikke lenger til stede på gaten. Tilsyn med rett og galt, god og dårlig oppførsel ble dermed i økende grad overlatt velbygde gutter fra byens helsestudioer. Om deres vurderinger samsvarte med norsk rett, ble sjelden overprøvet. For politiet hadde annet å gjøre.

Innflyttere nordfra hadde bidratt til å omforme festkultur og adferdsmønstre alt i 1960-årene. Innvandrere fra helt fremmede kulturer skulle gli inn i bykulturen i tiårene etterpå. Interne problemer pakistanere eller vietnamesere imellom kunne ofte være vanskelige å forstå både for folk i Moss – og for politiet. Dersom det skjedde noe ulovlig, strakk ikke lenger polititeft og sunn fornuft til for å stille hypoteser om skyld og årsak. Det hører derfor til historien om Moss i 1980-årene at politikonstablene i byen nå måtte på kurs for å lære å forstå fremmede kulturer.

Stena Nordica var en annen kilde til problemer. Når fergen kom fra Danmark, var det ofte mange fulle nordmenn ombord. Før fergens avgang et godt stykke over midnatt kunne det også hende de påstigende passasjerer hadde stivet seg så godt opp at de aldri kom ombord, men måtte hjelpes over til Moss politikammer i stedet.

Fergeforbindelsen gjorde dessuten Moss til transitthavn for narkotika. Svært ofte endte en del av ladningen i Moss og bidro til at ungdomsmiljøenes ruskultur ikke bare ble preget av øl – men også av narkotika. Politiet i Moss engasjerte seg i 1980-årene sterkt i å opplyse om narkotikabruk og farene ved det. Var det fordi politiet ville stimulere til sunn livsførsel? Like viktig var politiets egeninteresse i saken. For ruskultur blant ungdommen ga politifolk større arbeidsbyrde. Selv «lette» stoffer som hasj og amfetamin leder ofte til bruk av heroin, som skaper avhengighet og siden kriminell adferd.

Politiet i Moss hadde ant faren lenge, for de anskaffet seg testutstyr for narkotika i 1972. Året etter fikk gutter fra Moss for første gang streng straff for smugling. Midt i 1970-årene var forholdene

Mossekråker: Kråken er et offisielt symbol for Moss, fordi fuglen preger byvåpenet. Men stadig flere uheraldiske kråker og mer kråketale har kommet i bruk. Ingeniørene i Moss etablerte i 1950-årene en orden med riddere, kommandører og stormestre av «Den NIFse kråke» og fyllet hverandre med skumle kråkeskrik på møtene. Arne Svenning ble ordenens første stormester.

I 1974 fikk Moss en ungdomsklubb med navnet «Kråkeværet». I 1981 fikk de overta lokalene til Blinken, som inntil da hadde holdt til i kommunens lokaler under Rådhusbroen.

I alle år har fuglen samtidig vært et viktig symbol for handelen og fotballmiljøet i Moss. Tegningene fra Mossedagene i 1978 og velkomsttegningen foran 1. divisjonskampene i 1985 er bare to blant mange i sitt slag. Med tiden mistet også kommunens folk respekten for bysymbolene. «Nå kan du ringe oss direkte», sto det på brosjyremateriell fra Moss kommune tidlig i 1990-årene. Driver også kommunens ledelse gjør med byens hedersfugl?

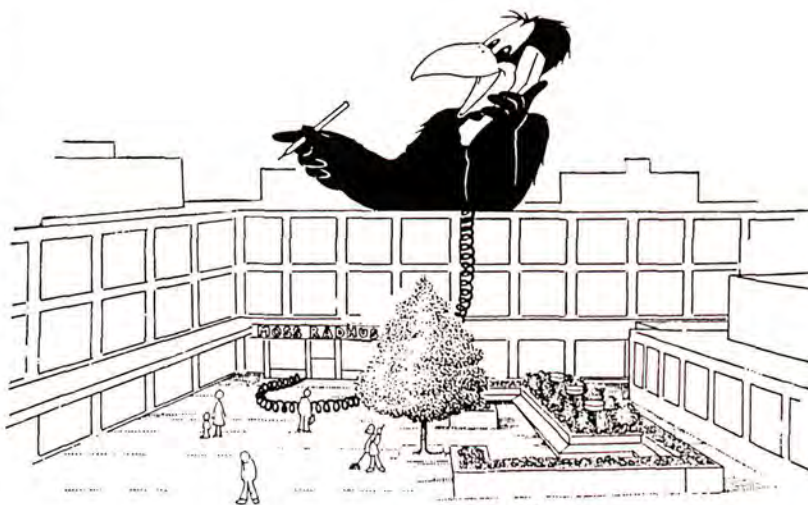

likevel nokså idylliske. Det kan i dag virke underlig at politiet i Moss da hadde register over alle de hundre «hasjmisbrukerne» i Moss; de fleste av dem røkte bare svært sporadisk. Paradoksalt nok hadde politiet langt dårligere oversikt ettersom heroinen fikk innpass og kriminaliteten tiltok.

Narkotika har endret de kriminelle mønstre i Moss. Heroinbrukere har andre pengebehov enn alkoholikere, og deres abstinens skaper større desperasjon. «I 1980-årene kom det beregnende, slue og harde inn i de kriminelle miljøene i Moss,» mener Arne Kallum, som sammen med Johan Karlsen har holdt overoppsyn med gateliv og kriminalitet i Moss gjennom flere tiår. I 1980-årene ble det stjålet mer, oftere og mer brutalt.

Kjernen av lokale forbrytere i Moss er ved inngangen til 1990-årene fortsatt synlige i gatebildet. Som i tidligere år er mange av dem «kjenninger» av politiet. Likevel er det nå vanskeligere å pågripe forbrytere enn det var i den «idylliske» 1950-tallskriminalitetens tidsalder. Trass mange politikurs i narkotika har dagens spesialtrente spanere lav oppklaringsprosent sammenlignet med tidligere. Enkelte innen politiet frykter at forbryternes kompetanse øker raskere enn politiets. For samtidens kriminelle er snedige både i egenskap av innbruddstyver og narkotikamisbrukere. Mellommenn, gode skjulesteder og kunnskap om spanerne gjør det vanskeligere for politiet å påvise den rette sammenheng mellom en forbrytelse og dens gjerningsmann.

Rettsbevisstheten er, paradoksalt nok, også høyere blant dagens kriminelle enn den var i 1950-årene. Narkotikamisbrukere i Moss kan gjerne møte frem på politikammeret for å anmelde politiets tjenestemenn hvis de mener seg krenket. Slikt vanskeliggjør

Stasbygningen Torderød på Jeløy har i årene etter at den ble kommunal, tjent ulike formål. Ved inngangen til 1990-årene ble bygget sete for byens første skoletilbud på høyskolenivå. Da ble «The Norwegian-American Institute for Education» etablert på Torderød som en avdeling av Augsburg College i Minnesota. Både norske og amerikanske studenter skulle her kunne tas imot på like fot, rundt tyve pr. år. De amerikanske studentene fikk gjerne bolig hos vertsfamilier i Moss. På bildet ser vi rektor Krista Lauritzen sammen med to amerikanske studenter. Sommeren 1994 arbeidet akademiet fortsatt for å etablere ny stiftelseskapital for å fortsette driften.

minnelige løsninger og klar kommunikasjon mellom forbrytere og politifolk.

Bilismens tidsalder gjør også kriminaliteten mer komplisert. Ingen kan lenger med sikkerhet påstå at et innbrudd i Moss må være begått av en person i Moss. Og når politiet ikke lenger kjenner «sine» forbrytere, blir deres arbeid langt mer komplisert – og personellkrevende.

Politiet i Moss har i dag dataregistre, økt samarbeid med andre politikamre, kurs i fremmede kulturer og narkotika. Likevel er oppklaringsprosenten lav. Både etter trafikkulykker og slagsmål er tendensen at folk unnsår seg for å vitne. Represalier og selvjustis forekommer. Tilliten til politiet er lav. Kanskje er de endringer som har skjedd blant de ikke-kriminelle like viktige å forstå for den som vil forklare de kriminelle mønstre i dagens Moss.

Monopolspillet som ble levende

1980-tallet var en underlig tid i Moss. Det merket man på mye. Selv det tilsynelatende evige og stabile systemet som Bastø-fergene representerte, kom med ett ut av balanse.

Plutselig begynte folk i Moss å diskutere om de burde selge de gamle og hyggelige middags-aksjene i Alpha-selskapet. Med ett slag syntes gamle og solide aksjer å forvandle seg til gullkantede verdipapirer på Oslo Børs. Man kunne bli forvirret av mindre. Fra 1970-årene hadde det blitt arrangert norgesmesterskap i spillet «Monopol» på Bastøfergene. Det var en morsom idé, for Bastøfergen hadde jo en sentral rolle i dette spillet. Advokat Finn Haugen var den mann i Moss som deltok aller ivrigst i disse, lekpregede mesterskapene.

Så, i 1980-årene, bød plutselig det virkelige liv på muligheter som Monopol-spillet bare hadde kunnet simulere. I februar 1984 var aksjene i Alpha-selskapet steget til 7000 kroner pr. aksje. I første omgang kunne det virke som om dette bare var en generell ringvirkning av de gode forholdene på det norske aksjemarkedet. Snart var det klart at det var langt større spill på gang. Monopol-spillet var med ett mer enn virkelig. Og plutselig meldte man seg på som deltakere i spillet, selv folk fra de gamle familiene i Moss.

Representanter for den unge dynamiske «oppkjøpskulturen» innen næringslivet var nemlig begynt å lukte på skipsrederiene i Moss også. Aksjer ble kjøpt og solgt over en lav sko. Det lille rederi A/S Asplund i Moss var blitt oppkjøpt av ivrige folk i norsk shipping. Og plutselig begynte andre av tidens finansbaroner å sikte seg inn mot Alpha-selskapet, som stadig flere mente måtte være et gullegg. Ryktene om hva børsjappene mumlet halvhøyt om, nådde Moss – og brakte priser i været over alt denne høsten.

En mann med gode kontakter i Moss sendte hver aksjonær personlig brev og tilbød dem 45.000 kroner pr. aksje! Da begynte aksjonærene virkelig å få føling med det Monopol-spill som foregikk. Alpha-selskapets styre tok nå kontakt med Bjørn Bettum, og han lanserte kort etterpå en annen fristende løsning – fusjon med Kosmos-selskapet. Det ville gi betydelige fordeler for aksjonærene, mente han, for de ville nå få anledning til å gi seg til å bytte aksjer uten at de ville bli beskattet. Moss Avis tok poenget og rykket ut med en lederartikkel til fordel for denne løsningen. Det fantes folk i Moss som var motstandere av ethvert salg. Den mest taleføre representant for dem var bryggerieier Carl A. Heilmann, den største enkeltaksjonær i selskapet. Men det store flertall av tidligere middagsaksjonærer kunne ikke motstå fristelsen til å være med på å spille Monopol. Og det var jo ikke de som hadde begynt karusellen!

Den 21. desember 1984 fikk fusjonsløsningen to tredjedels flertall

Monopolspilletts lille kort med Bastøfergen til pris 2000 kroner hadde fått en dypere mening i løpet av 1980-årene.

Denne vignetten formidler i stram design et klart inntrykk av Moss. Alle sentrale by-elementer er med – unntatt kråka: Vi ser både kirke, foss, Bastøferge og Konventionsgård. Tegningen prydet en brosjyre fra reguleringsjefens kontor i 1989.

på den best besøkte generalforsamling i Alpha-selskapets historie. For en gangs skyld var det ikke middagen som lokket mosseborger-skapet på Bastø-fest, men håp om gode penger. Av de 165 fremmøtte stemte bare 75 mot fusjonen. Og så skiftet selskapet navn fra Alpha til *A/S Kosmos* – div. Bastøfergene. I selve driften merket man lite til resten av Kosmos-konglomeratet.

Og overskuddet varte ved, selv om det langt på vei ble overført til andre virksomheter innen Kosmos, som flyselskapet *Norskair*, som siden tapte mye penger. Aksjonærene i Moss fikk dermed slett ikke så stor uttelling i rede penger som det en tid så ut til. «Spill er spill» tenkte nok de fleste; ingen av aksjonærene hørte med blant de svakt stilte i Moss. Tross alt hadde det vært moro å spille monopol – selv om gevinsten ble lavere enn ventet.

To glass-søstre skiller lag

De mange finansielle transaksjoner på 1980-tallet var komplekse og mangfoldige enten de dreide seg om Moss, indre Østland eller Nord-Norge. I det store perspektiv var sluttresultatene viktigst. I 1988 ble MG Industrier først delt – i MG Glass og MG Plast. Kort etter ble selskapets plastdivisjon skilt ut som et eget selskap og deretter solgt videre.

Det ble et dansk selskap som het Superfos som overtok plastfabrikken. Siden de overtok, har MG Plast investert over femti millioner kroner i videre utbygging av bedriften. En av de største satsingene har vært plastflaskene «Ret Pet». Dessuten har de solgt plastemballasje til farmasøytisk industri, næringsmiddelfabrikker, kosmetikk og teknisk industri. I 1989 var det 125 ansatte i MG Plast. Og da man oppnådde å få lisensproduksjon på plastflasker for Coca-Cola-systemet, syntes det som om selskapets lykke var gjort. Returflasker i plast så ut til å bli tidens løsen. For de var både praktiske og miljøvennlige.

Etter dette satte MG Plast i gang med å masseprodusere plastflasker i høyt tempo. Det førte umiddelbart til tap av markedsandeler for deres gamle søsterbedrift, det «gamle» Glassverket – MG Glass.

Parallelt fant det sted andre finanstransaksjoner som gjaldt det gamle Glassverket i Moss. Sluttresultatet ble at MG Glass fra 1. januar 1989 var eid av det svenske, Malmø-baserte emballasjekonsernet PLM-AB, som hadde mange tusen ansatte fordelt på syv land. PLM-AB produserte både plastflasker, bokser og glass og hadde to glassverk i Sverige, ett i Tyskland, ett i Nederland og ett i England.

Den lokale direktør for MG Glass i Moss var ikke redd for å rette harde angrep mot de plastflaskene som ble produsert av ex-søster-

Arbeidsmiljø ved MG Glass ved inngangen til 1990-årene

selskapet i samme by: «Plastflaskene tar vårt marked – men vi satser på å ta det tapte igjen på andre områder», uttalte han frimodig og påpekte samtidig at mange bedrifter i Europa hadde forstått at glass var i ferd med å få en renessanse i flasksammeheng. Øl var det få som ville ha på plastflasker. Når det gjaldt øl, var det på den annen side mange som likte bokser. Slik sett var boksene en vel så farlig konkurrent som plasten til de tradisjonelle, solide glassflaskene.

Emballasjekrigen

Ved inngangen til 1990-årene var en «emballasjekrig» i gang over store deler av Europa. Krigen dreide seg både om bokser versus flasker og om glass og plast. Kanskje føltes krigen særlig hard i Moss. For to tidligere samarbeidspartnere sloss faktisk der om markeder så det smalt – i hvert fall i avisoverskriftene.

For bryggerinæringen hadde emballasjekrigen helt særegne implikasjoner. Nye former for emballasje førte til både fordeler og ulemper for bryggeriene. På den ene side kunne man redusere arbeidstidene når man slapp å vaske flasker. På den annen side førte dette til tap av arbeidsplasser. Små bryggerier ville som oftest godta plastflasker. Men de var harde i sin motstand mot bokser, fordi de ikke hadde penger til å investere i egne maskiner for tapping på boks.

Helt siden svenskene kom inn på eiersiden i MG Glass, hadde Glassverket samarbeidet nært med norske myndigheter i spørsmålet om gjenvinning og resirkulering av glass. Samarbeidet førte

til at det både i Moss og Oslo ble plassert store «igloer» eller containere for glassavfall.

Fra igloene gikk glasset videre til ny glassproduksjon i Moss sammen med sand, soda og kalk. I disse årene utgjorde returglass tredve prosent av innholdet i nyprodusert mosseglass. Men det var teoretisk mulig å basere hele produksjonen på glassgjenvinning alene, uttalte salgssjefen i januar 1989. Det lød riktig miljøvennlig.

I samtaler mellom Moss Glasværks folk og Miljøverndepartementet oppnådde man akkurat på denne tiden enighet om at avgiftene på engangsflasker på glass og brus burde bli fjernet innen årsskiftet 1992-1993. Miljøvernminister Thorbjørn Berntsen var en sentral mann i disse diskusjonene, og han lot seg åpenbart overbevise av MG Glass om at de var «best» – på miljø. Argumentasjonen var at det å smelte om glassflasker etter bare én gangs bruk faktisk var mindre miljøbelastende enn gjenbruk, både av plastflasker og «gamle» solide glassflasker.

Planen var at MG Glass innen 1993 skulle få anledning til å bygge opp et marked for engangsflasker i lettglass. Glassverket hadde samtidig startet utbyggingen av Norsk Glassgjenvinning i Onsøy i samarbeid med Vinmonopolet og Bryggeriforeningen. Den nye miljøbedriften skulle starte opp i april 1993 og her skulle man både knuse og smelte, som under produksjon av vanlig glass. Men alt skulle skje ved lavere temperatur. For det var også mer miljøvennlig.

Når det gjaldt mineralvannsflasker, sto interessene fortsatt steilt mot hverandre. Mange bryggerier ønsket at retur på flasker skulle bli enda mer vanlig. Det ville kreve enda høyere emballasjeavgift. Slik ville folk bli mer opptatt av flaskepant. Gjenbruk, ikke gjenvinning, ville dermed bli foretrukket.

I desember 1992 førte den økonomiske og miljøpolitiske konkurransen mellom de to tidligere søsterbedriftene til at PLM Moss Glassverk stoppet all produksjon og permitterte 220 av 310 ansatte. Men «glassflasken har klart en fremtid – den eneste emballasje som kan gjenvinnes 100 prosent», fremholdt den tekniske direktøren. Trass denne sterke tro gikk man til oppsigelse av førti personer.

Ved årsskiftet 1992-1993 var fortsatt 270 menn og kvinner ansatt ved bedriften, trass produksjonsstansen. Glassverket i Moss var nå Norges eneste produsent av glassflasker. «Ingen flasker kommer til å bli produsert i Moss før sent i januar 1993,» het det fra Glassverkets ledelse, muligens var dette sagt i håp om å skremme politikerne.

«Uten fjerning av engangsavgiften vil vi dø» ble det uttalt på vegne av hele det svenske konsernet PLM. Tidlig på sommeren 1993 så det ut til at miljøvernminister Thorbjørn Berntsen ville redde PLM Moss Glassverk gjennom sitt forslag om å fjerne alle avgifter på engangsemballasje.

Men det ble Stortinget som til slutt avgjorde saken. Det skjedde i juni 1993. Arbeiderpartiets stortingsgruppe hørte ikke på sin

miljøminister. Sammen med SV og Senterpartiet gikk de inn for å gi returemballasjen et fortrinn. Mange mente at det forslaget Stortinget til slutt vedtok, var et slags kompromiss. For selv om det nå var vedtatt en grunnavgift på all engangsemballasje, var den ikke så høy som man kunne ha fryktet.

Likevel kan det virke som om Stortingets vedtak har ført til at Moss Glassverk har skrinlagt sin ide om å satse på billige, lette engangsflasker som ikke skulle vaskes, bare gjenvinnes. 275 arbeidsplasser står derfor fortsatt i fare. Slik lyder i det minste den offisielle argumentasjon fra MG Glass. De hundre arbeidsplassene ved MG plast virket dengang stabile for lang tid fremover, men er muligens delvis truet alt i 1994. Slik er dagens situasjon for emballasjeindustrien. Miljøpolitiske vedtak avgjør like mye som markedsføring og teknologisk ekspertise hvilke bedrifter som skal bli vinnere og tapere på markedet.

Pepsicola og gammeldags øl

Moss Bryggeri var en tradisjonsrik bedrift. Carl A. Heilmann hadde selv overtatt fabrikken etter sin far i 1950. Bryggeriet holdt til i Henrik Gerners gate, slik som tidligere. Omsetningen økte litt hvert år i hele etterkrigstiden; øl, mineralvann og maltekstrakt var de viktigste produktene. I 1971 hadde man seksti ansatte, eget vannverk med fullrenseanlegg samt kildevann fra to dyppvannsbrønner. Kontinuiteten var stor, forandringene på bemanningsiden var små.

Men enda den tradisjonsrike og vel innarbeidede bryggeribedriften klarte å løse seg nokså uberørt gjennom jappetidens viltre

Kildesortering i Moss: På bildet fra venstre: Knut Fløgstad, Terje Evensen, Jan Erik Kristiansen og Thore Aas.

eksperimenttrang, kom glass/plastkrigen og kampen mellom Pepsi og Coca Cola til å gi Moss Bryggeri et skudd for baugen.

Hvem hadde skylden for det som så skjedde? Var det kanskje popartisten Michael Jacksons feil? Han var nemlig fanebærer for Pepsi Cola. Ledelsen ved Moss Bryggeri var storfnøye da de i januar 1991 sikret seg tappe- og distribusjonsavtale med Pepsi Cola. Så satset bryggeriet 7,5 millioner på utstyr for tapping på glassflasker.

Dette var en feilvurdering. Pepsi har aldri helt klart å innarbeide seg i Norge. I den verdensomspennende rivalisering mellom Pepsi og Coca skilte Norge seg ut. Knappt i noe annet land i verden har Pepsi Cola vært gjort til statist. Men det skjedde altså i Norge – og rammet Moss hardest.

Pepsi Cola-konsernet befant seg samtidig i konkurranse med seg selv. De visste rett og slett ikke om kundene helst ville ha plast- eller glassflasker – og satset på begge deler, til Moss Bryggeris store frustrasjon.

Mot slutten av året 1991 kom det derfor til krise for Moss Bryggeri. Kredittkassen ville ikke hjelpe dem lenger. Det førte til at Ringnes Bryggeri nektet å la Moss videredistribuerer sitt øl. En vond sirkel var i gang. Heldigvis hadde Carl A. Heilmann skilt ut bryggerilokaler og tomtegrunn som et eget eiendomsselskap. Og de var ikke i krise.

I desember 1991 begjærte Moss Bryggeri oppbud. De pågående gjeldsforhandlingen hadde strandet. Konkursen var en realitet, men rammet bare produksjonsselskapet. Driften kunne fortsette umiddelbart, men under nytt navn og med visse forandringer på eiersiden. I Moss Aksjebryggeri A/S, som bryggeriet nå kaller seg, har familien Heilmann en eierandel på 40 %. Lerum Fabrikker, som opprinnelig bare produserte syltetøy i Sogndal, er ekspansive i næringsmiddelsektoren. Nå er de deleiere av bryggeriet i Moss.

I Moss fikk man nokså uberørt fortsette å produsere sitt gode gamle mosseøl. Dessuten satte man i gang med å lage gammelnorsk øl etter urgamle oppskrifter, spesielt beregnet på gourmetmiddager med norsk mat. Den største satsningen og den klareste suksessen ble en ny øltype som man valgte å markedsføre under det flotte historiske navnet «Kong Carl». Ølet ble godt – og reklamekampanjen postmoderne. Kong Carl II, som en bygning nær bryggeriet er oppkalt etter, var aldri i Moss og døde tredivet år før Moss Bryggeri startet. Karl IV, som stavet navnet litt annerledes, besøkte derimot Moss i 1857. På reklameplakaten for ølet er det ingen av dem vi ser, men snarere en tysk middelalderkeiser av Fredrik Barbarossformat. Reklamen for ølet er derfor en gedigen postmoderne historieforfalskning. Men ølet både selger og smaker utmerket, og det er vel viktigst. Fortsatt tapper dessuten Moss Bryggeri Pepsi Cola – på flasker. Og noen Pepsi-tørste kunder finnes det heldigvis også i Norge.

I nasjonal sammenheng er bryggeriet i Moss lite. Men både eierne og de tredve ansatte er stolte av den tradisjon de forvalter. Sommeren 1994 åpnet bryggeriet sitt eget bryggerimuseum med flasker, etiketter fra både dette og forrige århundre. I Moss er det mye bryggerihistorie å ta vare på. Trass endringer på eiersiden liker mossinger derfor å si at byens bryggeri er – nest–eldst i Norge.

Fotballsuksess med kneiker

I 1985 vendte Einar Jan Aas tilbake til Moss som klubbens kaptein for sesongen, det var et verv han ikke hadde hatt siden han dro til Bayern og Nottingham. Det ble en meget ujevn sesong for Moss, med overraskende seire, men også flere tap. Den 23. oktober 1985 klarte en av spillerne å brenne det avgjørende straffesparket i en match mot Tromsø – og det på Melløs stadion. Det ble et historisk nederlag. For første gang i norsk historie var østfoldfotballen ute av norsk tetsjikt. Østfold var i alle år blitt betraktet som fotballfylket fremfor noe i Norge. Hvordan skulle Moss kunne leve med en slik smerte?

Det var godt for MFK at de hadde Nils Arne Eggen som trener. Han ledet på fremragende vis laget gjennom nederlaget. Én sesong i annen divisjon føltes ille. Det var og ble nok.

I 1987 spilte Moss igjen 1.divisjonsfotball, og det meget godt.

Agnete Carlsen, Heidi Støre og Birthe Hegstad er tre av Sprints fremste fotballjenter i nyere tid, alle har de vært på landslaget i en årrekke. Da Norge ble VM-mestre i Kina i 1988 var hele fem av Sprints jenter med. Erland Johnsen, som koser seg med ballen på trening, er den fotballpersonlighet fra Moss fra de senere år som har nådd lengst, nasjonalt som internasjonalt.

«Mer moro med Moss» sto det å lese i avisene da Rosenborg ble slått 4-1 i juni. «Gromguttene» Einar Jan Aas var tilbake på landslaget dette året og var fortsatt en sentral mann i Moss sammen med Geir Henæs og andre av «gamlingene» fra tidlig på 1980-tallet. Men samtidig skjedde det fornyelse innen laget. Og nye spillere kom til: Rødhårete Erland Johnsen var i mellomtiden blitt en av klubbens nye stjerner. Han var nærmest oppvokst på fotballbanen på Melløs. Om han ikke hadde fått fotballen inn med morsmelken, var det sannelig nær på.

1987 ble et nytt jubelår for Moss. Fortsatt ble laget ledet av Nils Arne Eggen. Han var en kontroversiell mann i norsk fotball, og var på en gang trener for Moss og OL-landslaget. Avisene ga ham til dels dårlig omtale fordi han var temperamentsfull og ofte kom med utbrudd. Da han åpent uttalte til media at han «fikk fnatt» av dommerens oppførsel etter en kamp på Melløs i september 1987, fikk han media imot seg. Nå var det de som fikk «fnatt» av ham.

Ikke desto mindre ble Moss Fotballklubb seriemestere dette året, fremdeles med Geir Henæs og Einar Jan Aas på laget. Det året MFK ble seriemestere, satt det likevel ikke mer enn gjennomsnittlig 3.500 mennesker på tribunen under kampene. For nå hadde TV erobret fotballpublikumet.

Året 1988 ble slett ikke noen tilsvarende suksess. Kanskje ble presset for stort. Klubben måtte nemlig forsøke å forsvare fjorårets triumfer og deltok følgelig i Europacupen. Slik møtte MFK Real Madrid i to kamper. Den første gikk «borte» i Spania, den neste «hjemme» på Melløs. Selv om begge kampene endte med tap, bød de på interessante erfaringer av ulike slag. Fra Spania kom det en større delegasjon fotballedere for å se kampen. Men de spanske gjestene hadde nokså overdrevne forestillinger om hvilke bekvemmeligheter fotballstadion i Moss hadde å by på. De bestilte på forhånd et større antall VIP-plasser og forventet skinnstoler og åpen bar.

MFK og deres spillere var nå vel kjent. Det hadde både fordeler og ulemper. Høsten 1988 meldte Erland Johnsen overgang til Bayern-München – som Einar Jan Aas hadde gjort det ni år tidligere.

Fusjon i fagbevegelsen?

I 1980-årene var det ikke bare næringslivet som fusjonerte. Lignende tendenser gjorde seg gjeldende i fagforeningene. Også der gikk utviklingen mot større, mer sentraliserte enheter.

I Moss hadde Samorganisasjonen i alle år bidratt til å koordinere ulike faglige aktiviteter, de hadde drevet støttearbeid under streiker og arrangert 1. mai-demonstrasjoner. Men i lønnskamp og faglige konflikter spilte ikke samorganisasjonen noen selvstendig rolle.

Trass i at industrien står svakere enn før i Moss, er Moss Jern- og Metallarbeiderforening og Moss Papir- og Cellulosarbeiderforening fortsatt de mektigste fagforeningene i byen. På bildet ser vi Bjørn Bangstein helt til høyre, deretter Fred Iversen med Jern- og metallarbeidernes fane.

1970-årenes fagforeninger hadde vært preget av EF-kamp og diskusjoner om den ulovlige streiken på Elkem-Rockwool og Moss sykehus. AKP-folkenes aktivitet provoserte andre til å møte frem. I Jern og Metall hadde AKPs mange konfrontasjoner med «Jern-Fredrik» brakt liv og røre inn i en ellers grå fagforeningshverdag.

1980-årene ble fusjonenes og byråkratienes tid, også for fagforeningene. Aksjeloven av 1973 sikret bedriftsforsamlinger som en tid stimulerte til økt faglig aktivitet. Loven om arbeidervern og arbeidsmiljø fra 1977 bidro også til nytenkning og aktivitet i noen år. Men i 1980-årene ble både fagforeningsmøter og bedriftsforsamlinger opplevd som uinteressante og byråkratiske av mange arbeidstakere, selv om de var organisert og innså hvor viktige fagorganisasjonene var, særlig under lønnsoppgjørene. Mange følte dette på kroppen i 1986, da sju bedrifter i Moss ble rammet av lock-out under tariffoppgjøret – og arbeiderne vant en klar seier.

Spørsmålet var likevel hvor viktige industriarbeidernes organisasjoner var i forhold til andre fagforeninger. Den økonomiske utvikling i Moss hadde redusert industriarbeideres følelse av at de var den eneste betydelige meningsberettigede gruppe arbeidstakere i byen. På riksplan hadde Forbundet Handel og Kontor vokst enormt, og var i fremgang også i Moss. Norsk Kommuneforbund var største forbund i LO. Utenfor LO hadde Yrkesorganisasjonenes Sentralforbund og Akademikernes fellesorganisasjon stor fremgang, ikke minst de store forbundene som organiserte lærere og sykepleiere. I Moss var riktignok Jern og Metall i begynnelsen av 1990-årene fortsatt størst. De hadde 1.500 medlemmer, og selv om verftsindustrien hadde mistet mesteparten av sin tidligere

betydning, hadde byen mange «tunge» arbeidsplasser fortsatt, med Kvarner Eureka, Skanem, Høyang Polaris og TrioVing som de viktigste.

Fem av LOs største industriforbund gikk i mai 1988 sammen i et storforbund. Norsk Kjemisk Industriarbeiderforbund var eneste større gruppe industriarbeidere som ville fortsette alene. Alle representanter fra Moss talte imot fusjon, særlig karene fra Moss Jern og Metall. Både Fredrik A. Johansen og Bjørn Bangstein buldret «neeii» fra talerstolen trass i Lars Skytøens forsøk på å dempe dem ned.

Papir- og cellulosearbeiderne og jern- og metallarbeiderne hadde hatt grundige diskusjoner om fusjonen. I Moss opprettholdt både Jern og Metall, Papir, Bygning og Bekledning separate organisasjoner. Likevel ble det nye Fellesforbundet en realitet. Men fortsatt er det mindre enn Kommuneforbundet.

I 1991 kjøpte Moss Jern- og Metallarbeiderforening et eget hus i Øisteins gate på Jeløy. Huset var tenkt som et «fagforeningshus»

Bildet av tillitsmenn fra Moss Papir- og Cellulosearbeiderforening viser i bakre rekke bl.a. Paul Johnsen, Svein Hille og Trygve Hansen. Knut Buserg står i midten foran, midt på bildet, med Willy Josefsen lengst til høyre.

for å skape en tettere ramme rundt alle fagforeningene i Moss og rasjonalisere kontortjenestene. Det ble da også et tettere samarbeid mellom de fagorganiserte i Moss. Men det skjedde frivillig, ikke på diktat fra Oslo. I dag eies det nye huset av en nydannet organisasjon: Moss Fagforening, som er en sammenslutning av de fire industriforbundene. Til slutt gikk det altså som man hadde ønsket i LO sentralt. Men det gikk fem år før arbeiderne i Moss fulgte parolen. Og de gjorde det ikke før de selv fant at tiden var moden.

Høyrebølgen i Moss

1980-årene hadde i Moss som mange andre steder i verden, ført med seg en mer materialistisk orientering og egoisme.

Stadig færre var villige til å betale for velferd og sitt gode liv med politisk innsats. Politikk var rett og slett i ferd med å gå av moten i velstandssamfunnet Moss. Og som det ble mindre politiske diskusjoner rundt middagsbordet og foran TV-skjermene, dabbet også interessen av for å være med i Moss bystyre.

En «velferdstretthet» preget av negative holdninger til velferd og sosiale tilbud, samt likestilling, slo om seg. Sannsynligvis må dette ha vært følt sterkest i Arbeiderpartiet, som tradisjonelt hadde vært det dominerende parti i Moss. For samtidig som interessen for politikk avtok, rykket de borgerlige partiene frem – med Fremskrittspartiet i spissen.

Ved det første store «høyrebølge-valget», kommunevalget i 1983, fikk Fremskrittspartiet hele fem representanter og ble tredje største parti. Men både deres representanter og flere andre valgte medlemmer av bystyret, viste liten interesse når det gjaldt å følge opp den tillit som var vist dem ved valget. Ingen likte å snakke for høyt om det, men samtlige partier hadde problemer med å rekrut-

KOMMUNEVALG I MOSS 1975-1991

Valg	1975	1979	1983	1987	1991
AP	30	29	29	21	18
SV	3	2	2	2	6
RV		1	1	0	1
V	0	1	1	2	2
Kr.f	4	3	2	1	2
SP	1				
DNF	1				
H	22	24	21	15	15
Frp		1	5	6	3
	61	61	61	47	47

Høyrebølgens representanter: Fremskrittspartiets ledere feiret i 1983 sitt store gjennombrudd ved kommunevalget. Brede Bøe, som senere skulle bli godt kjent både som høyremann, skuespiller og moromann, var dengang med i Fremskrittspartiet. Han står til venstre på bildet. Yngvar Michelsen har nettopp åpnet champagneflasken mens Eivind Grundt bare smiler. Flere av personene på bildet ble senere ekskludert fra partiet.

tere nye folk til kommunepolitikken. Å få være med i bystyret hadde i tidligere tider gitt stor prestisje. Nå var det som om noe av æren var forsvunnet. Fremmøtsprosenten i bystyret var en periode faretruende lav. Hvordan skulle det så gå med demokratiet?

Foran kommunevalget i 1987 ble det vedtatt at tallet på representanter i bystyret skulle reduseres fra 61 til 47. Det var ikke bare den synkende politiske interessen som var bakgrunnen for dette. Man håpet samtidig å få til større effektivitet i bystyrets arbeid.

Valget i 1987 ble skjellsettende på flere måter. For det første gikk Fremskrittspartiet ytterligere frem. Fortsatt var de det tredje største partiet i Moss. Det var enda viktigere nå som antallet bystyrerepresentanter var blitt redusert.

Kommunevalget i 1987 fikk et annet overraskende resultat – og det fikk et nervepirrende etterspill. Siden 1922 hadde sosialistene hatt flertall i Moss bystyre. Den trygge og greie maktposisjon med konstant rent flertall, hadde Arbeiderpartiet riktignok tapt flere år tidligere. Både Birger Eriksen og Bjørn Barang hadde derfor vent seg til å styre med støtte fra SV. Med ett var også den situasjonen endret. For første gang på over seksti år var det borgerlig flertall i Moss!

Bjørn Barang fikk likevel fortsette som ordfører. Men det var utelukkende fordi den knapt 19-årige Kristelig Folkeparti-representanten Halstein Sjølie kastet sitt votum inn på samme side som Arbeiderpartiet og Sosialistisk Venstreparti. Kristelig Folkeparti og Fremskrittspartiet kom derfor til å spille en viktig rolle i kommunepolitikken i disse årene. Som tredje største parti hadde Fremskrittspartiet gode muligheter til å markere seg. Kanskje dreide derfor Sjølies støtte til Barang seg om mer enn en ren personlig preferanse, kanskje så han Fremskrittspartiet som en «verre» alliert.

Men en ordfører som ikke har permanent støtte i ryggen, kan lett bli handlingslammet. Arbeiderpartiet var og ble i mindretall. Derfor ble hver eneste ny sak som kom opp, problematisk, enten den var av betydning eller ei. Unge Sjølie visste selv hvilken maktposisjon han og hans parti var kommet i. Og når han støttet Barang, kunne det føre til kritikk fra hans partifeller. Bjørn

HVEM ER HVEM I MOSS I VÅR TID

Storingsrepresentanter

Sveinn Stray (H) 1958-1985

Gunnar Skaug (A) 1969-1972, 1981-

Wenche Lyngholm (SV) 1989-1992

Kjellaug Nakkim (H) 1985-

Ordførere

Birger Eriksen (A) 1972-1975

Bjørn Barang (A) 1976-1991

Paul-Erik Krogs vold (A) 1992-

Økonomisk-administrative ledere

finansrådmann Hans Haugli 1969-1981

rådmann Amund Rydland 1981-

Embedsjurister

sørenskriver/justitiarius Einar Wessel-Holst 1967-1981

byrettsjustitiarius Sigurd Müller 1981-1993

byrettsjustitiarius Svein Skjølberg 1994-

Fylkesmenn

Jacob Modalsli 1966-1981

Lars Korvald 1981-1986

Erling Norvik 1986-

Teknisk ledelse

teknisk rådmann Arne Svenning til 1979

teknisk sjef Nils Bjørnebekk 1980-

Politimestere

Ragnar Blekeli 1955-1976

Kristian Skaar 1976-1986

Terje Hals 1987-

Sykehusdirektører

Oddvar Elvsveen 1972-1992

Kjell Hundveen 1992-

Sogneprester Moss

Leif Martinsen 1971-1978

Karsten André sen 1978-1986

Bjørn M. Siem 1987-1994

Frode Eriksen 1994-

Sogneprester Jeløy

Osvald Granborg 1972-1979

Elias Berge 1979-1988

Dagfinn Kvale 1988-1994

Ole Henrik Sørensen (tidl. res. kap Moss) 1994-

Skolesjefer

Oddgeir Hagen-Viskum til 1973

Helge Buen 1973-1985

Johan M. Fause 1985- (skole- og kultursjef 1992-)

Undervisningssjef Else Britt Rosli 1992-

Formenn Moss Håndverkerforening

snekkermester Henry Brinchmann 1970-1972

rørleggermester Willy Halvorsen 1973-1976

rørleggermester Arve Øverland 1978-1980

damefrisør mester Ruth Stenersrød 1981-1984

tømrermester Erik Kristiansen 1985-1992

tømrermester Willy Karlsen 1993-

Formenn Moss Handelsstands Forening

Jens Christian Knudsen 1971-1980

Ole Aas-Hanssen 1980-1982

Roy Floberg 1982-1987

Ragnar Hauglie-Hanssen 1987-1990

Svein Rolfson 1990-1994

Frøydis Lunde 1994-

Formenn Moss Industriforening

Emil W. Martens 1970-1972

Roar Sannem 1972-1975

Tor Tank-Nielsen 1975-1977

Erik Aabye 1977-1979

Knut Østby 1979-1981

Odd Ustvedt 1981-1983

Bjørnar Berger 1983-1986

Tor Magne Terland 1986-1988

Erik Mollatt 1988-1990

Annar Rosli 1990-1994

Bjørn Børud 1994-

Formenn Moss Faglige Samorg

Ingar Markussen 1971-1974

Knut Buberger 1974-1978

Anton Enger 1978-1987

Terje Blomberg 1987-1991

Paul Johansen 1992-1994

Mona Toverud 1994-

Formenn Moss Kvinneråd

Kari Rønningen 1969-1978

Kirsten Settli 1978-1979

Vera Lunde 1990-

Redaktører Moss Dagblad

Frank Berg til 1975

Oddvar Aasen 1976-1980

Olav Begby 1980-1982

Sturle Lyberg 1982-1986

Steinar Slagstad 1987-1989

Stein A. Ottesen 1988-1990

Jørn Johansen 1990-1992

Geir Lilleberg 1992-1993

Paul Norberg 1994-

Redaktører Moss Avis

Philip Rønneberg 1965-1976

Fredrik Th. Bolin 1977-1992

Svein E. Hildonen 1992-

Rikspolitikere: Arbeiderpartiet var det største partiet i Moss selv etter at de mistet sitt rene flertall. På jernbanestasjonen ser vi stortingsrepresentant Gunnar Skaug sammen med sine partifeller Irene Hansen og Paul-Erik Krogs vold. I tillegg til at han satt på Stortinget i en årrekke var Skaug formann i Østfold Arbeiderparti. Byens annen stortingsrepresentant, Kjellaug Nakkim forlot Moss til fordel for rikspolitikken i 1985. Foran Stortingsvalget i 1993 var hun i hjembyen for å mobilisere for Høyre. Her bæres hun frem av Martin Engeset og Hans Jakobsen. Høyres nasjonale forgrunnsfigur smiler med fra sidelinjen.

Barang må nok derfor ha følt det som om han regjerte fra uke til uke, fra sak til sak. På den annen side spilte Fremskrittspartiet åpenbart sine kort dårlig. I årene som fulgte, sa og gjorde de adskillig som gjorde det lettere for Sjølie å støtte ordføreren.

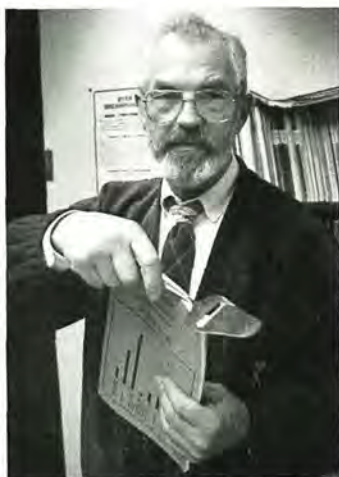
Kommunepolitikernes situasjon var nå blitt dobbelt vanskelig. På den ene side ble politikken omfattet med mindre interesse av folk flest. På den annen side ble ordførerens og kommuneadministrasjonens muligheter for politisk styring svekket.

Bjørn Barangs siste ordførerperiode ble derfor en tung tid. For samtidig med at de økonomiske nedgangstider innfant seg, var en kombinasjon av lav interesse og trang til egenmarkeringer kommet inn i politikken. Dermed kom flere og flere saker til å dreie seg om kompromisser og balansekunst.

Kommunen slår sprekker

Moss kommune kunne snart sitte med et underskudd på rundt fem millioner kroner, hadde rådmann Amund Rydland uttalt allerede i 1984. Derfor gikk han inn for å bremse kommunale investeringer. Og enda Norges og byens økonomi syntes preget av optimisme og nyinvesteringer, holdt Moss kommune tilbake i forhold til større satsninger.

For folk i Moss hørtes slike spådommer uforståelig dystre ut. Likevel var Rydlands spådom snarere udramatisk, tatt i betraktning hvordan det siden gikk. Faresignalene kunne høres midt i 1980-årene. Men hvem var villige til å lytte til dem? Innad i kommunen satt Rydland og andre og visste at utviklingen slett ikke gikk bare fremover, verken når det gjaldt bedrifter i byen eller kommunen selv.

Amund Rydland står med oste-høvel på dette bildet fra 1991. Det er et symbolsk uttrykk for de nedskjæringer kommunen måtte gi seg i kast med. Protestbildet fra samme år viser hvor hardt det føltes for de kommuneansatte som ante at høvelen kunne ramme dem.

ARBEIDSLEDIGHET (månedlige gjennomsnittstall)

1975	146
1977	98
1979	202
1981	154
1983	603
1985	434
1987	243

Frem til 1990 hadde Moss betydelig lavere arbeidsledighet enn de sørlige Østfoldbyene. I 1989 steg ledigheten i alle byene i Østfold parallelt og først i 1990 begynte ledigheten for alvor å stige mot de samme tall i Moss som lenger sør, noe som delvis skyldtes situasjonen i Moss, men også at det ble vanskeligere å kompensere med nytt arbeid i Osloregionen.

Men det var ikke alt kommunens folk kunne planlegge og styre. Da det i 1987 ble innført regler for kommunale tilskudd til folketrygden, påpekte teknisk sjef Nils Bjørnebekk at det ville medføre en betydelig forverring av Moss bys økonomi. Sammen med økte sosialutgifter ville dette veie tungt på kommunebudsjettene i en by som, økonomisk var i ferd med å bevege seg inn i en krise. I 1987 beløp de kommunale utgifter til folketrygden seg til hele 22 millioner. Tidlig i 1980-årene hadde kommunens utgifter til livsopphold og bostøtte vært på syv millioner – i 1987 lå de samlet på nærmere trede millioner.

I 1987 var det 1400 ansatte i Moss kommune. Særlig hadde antallet kommunale stillinger vokst på 1970-tallet. Nå var tiden kommet for å skru motsatt vei. Slikt er alltid en tung prosess. Bemanningsreduksjonen ble gjennomført fra 1987 og fant sted på ulike nivåer, både sentralt i den kommunale administrasjon og i den tekniske etat.

I 1989 ble tallet på kommuneansatte redusert med 25 stillinger. Men hele 13 av disse ble frigjort ved naturlig avgang. I 1990 ble det verre. I juni 1990 vedtok Moss bystyre en budsjettpakke som innebar at hele halvannet hundre kommuneansatte kunne miste sine stillinger. Forslaget var fremmet av de borgerlige partier, men fikk støtte fra Arbeiderpartiet. Først og fremst måtte reduksjonene nå gjøre seg gjeldende innen helse- og sosialsektoren, der veksten tidligere hadde vært sterkest. Særlig i 1991 kom det også bemanningsreduksjoner innen skolevesenet, men der var reduksjonene mer komplisert å gjennomføre fordi lovverket detaljregulerte skolesektoren både når det gjaldt antall barn i hver klasse og bredden i skoletilbudet.

Statens politikk var en ting, dårlig økonomi i Moss var en annen. For det førte til reduserte skatteinntekter. At tallet på kommuneansatte på få år var redusert med to hundre ble i 1991 forklart med sviktende skattetilganger da rådmann Amund Rydland ga en offisiell uttalelse om saken.

Planen var likvel at reduksjonene i tallet på kommuneansatte skulle bli minst mulig dramatisk. Lederen for Moss kommunale forening, Odd Rosnæs, uttalte i februar 1991 at de kommuneansatte var innforstått med det som måtte skje. Hans hovedpoeng var at innskrenkningene skjedde slik at ingen eller færrest mulig mistet jobben. Demed ble det de deltids- og midlertidig ansatte det gikk hardest utover.

I løpet av 1991 tilspisset situasjonen seg innad i kommunepolitikken – der man lenge hadde bedrevet balansekunst. Med ett ble stemningen amper. Politikerne følte ikke lenger at de satt i samme båt og skulle ro sammen. I stedet utviklet det seg en dragkamp mellom partiene. Hundre nye stillingshjemler ble nå inndratt med de borgerlige representantene i spissen for et meget knapt flertall. Etter dette lød uttalelsene fra de kommuneansatte

helt annerledes: «Vi vil betrakte eventuelle oppsigelser som usmakelige,» uttalte Rolf Karlsen nå på vegne av Moss kommunale forening.

Det var flere enn han som nå begynte å ta bladet fra munnen. Ordfører Bjørn Barang rykket ut mot vedtaket og kalte det «å radbrekke en kommune». Han fremhevet hvor skadelig det ble at helse og sosialsektoren med sine tilbud til eldre og syke, barn og unge ble rammet. «Når en kommuneøkonomi blir kjørt så hardt, får man lyst til å bli sivilt ulydig og satse på fortsatte underskuddsbudsjetter.»

I 1991 var byens politikere på tiggerferd til kommunaldepartementet. Men kommunalministeren var ikke til stede; statssekretæren virket uforberedt og uinteressert. Østfold var et særlig truet fylke. Industrien i Østfold befant seg i større krise enn

i landet ellers. Desto tristere var det at viljen til overføringer til fylket – og til Moss spesielt, var så lav innen sentraladministrasjonen.

Fra slutten av 1991 var det en viss fremgang å spore for kommunens økonomi. Skatteinntektene bedret seg – og de rammetilskudd kommunen mottok, økte også. Det ga seg også utslag i tallet på kommuneansatte, for nå fikk Moss kommune ansvar for å forvalte en ny helsereform som var gjennomført. Det ga økte overføringer fra staten – men økte lønnsutgifter også.

Nå så situasjonen med ett lysere ut. Men ingen visste helt sikkert om krisen bare var midlertidig løst – eller om den svake oppgangen ville vare ved.

Kringler eller kunst på Alby?

I 1986 overtok Tore Flesjø som direktør for Galleri F 15. Driften gikk lenge fortsatt som i Brandstrups tid, galleriet solgte kunst, billedrammer, bøker og kort og prøvde å få kafedriften til å gå med overskudd. Unge norske malere fikk stille ut på Galleri F 15, alene eller i grupper, Olav Christopher Jenssen formidlet inntrykk fra kunstmiljøet i Berlin, Therese Nordtvedt kunne vise arbeider som vitnet om inspirasjon fra New York. Ungt, friskt og internasjonalt var det på Jeløy.

Alby i to versjoner: Populært treffsted om sommeren og kontroversielt galleri. Særlig har «installasjonskunsten» ofte vakt debatt.

Men enda om institusjonen dekket flesteparten av sine utgifter, ble det et underskudd. I 1987 dukket det opp støtte utenfra. Harald O. Osvold ga det året like mye støtte som Moss kommune, og ønsket bare å sette opp noen reklameplakater på galleriets bil.

Fra 1988 ble stemningen på F 15 mer dystert da formannskapet i Moss bevilget 200 000 kroner mindre enn det var søkt om. Rådmann Amund Rydland ga klart uttrykk for at han ønsket at galleriet nå måtte begynne å kreve inngangspenger, men Tore Flesjø svarte at han syntes kommunen var i ferd med å svikte et flaggskip.

Meta Memphis-gruppen kom igjen til Jeløy i 1989, denne gangen med en møbeldesignutstilling. Det kostet adskillig å frakte slike tunge gjenstander fra Milano til Jeløy. Innsatsen gjorde inntrykk i Oslo, norsk mediaverden og i design-kretser. Var den like interessant for folk i Moss? På mange måter ble denne utstillingen et vendepunkt. Spørsmålet som ble følt mer og mer påtrengende i Moss, var om F 15 var et kulturtilbud for regionen. Eller var hovedsiktemålet med alt som foregikk på Alby å plassere ledelsen sentralt i det nasjonale mediabildet?

I 1991 ble det arrangert flere utstillinger som alle kunne glede seg over. På grafikkutstillingen *Mitt seneste blad* fikk nitti sentrale norske kunstnere vise sine siste arbeider. Åpningen foregikk med sild, øl og akevitt i det grønne og høy stemning både blant galleriets og kommunens folk. Likevel var underskuddene store, på rundt syv hundre tusen kroner både i 1990 og året etter. Underskuddene utgjorde bare ti prosent av årsbudsjettet. Men i Moss kommune hadde man færre penger å rutte med. Derfor fortsatte motsetningen

mellom galleriets ledelse og folk i kommunen. «Sandhauger på gulvene selger ikke», kunne mosseavisene skrive som kommentar til den installasjonskunst museet ofte viste. Mindre moderne, mer salgbar kunst og kunsthåndverk ville bedre museets økonomi, var en utbredt mening i Moss.

I 1991 ble organisasjonsstrukturen på Galleri F 15 endret. Fra å være et interessentskap ble galleriet aksjeselskap. Moss kommune ble hovedaksjonær og sikret seg dermed større direkte makt. Tore Flesjø gikk nå av. Samme år skaffet kulturminister Åse Kleveland

Alby: Gammel storgård i ensom vinterprakt.

Inger Wennersten har gjennom de siste 30 år satt spor etter seg i kulturlivet i Moss på områdene lyrikk og drama. Ved utallige anledninger – også i radio – har hun lest dikt og prologer, hun har undervist i litteratur og var en støtte-spiller for Bokmessene, som kom i gang på 1960-tallet og fortsatt er en stor, årlig kulturbegivenhet i Moss.

galleriet en statsstøtte på 140 000 kroner. Hun lovet mer penger i fremtiden. Signalet var viktig. Men hvor langt ville det hjelpe galleriet?

I 1991 markerte F 15 sitt 25-årsjubileum med utstillingen *Det aller verste gjennom 25 år*. Det var nesten som man ønsket å provosere til debatt om den linje som hadde vært fulgt. Så ble Gertrud Sandqvist hentet inn som leder for galleriet. Flesjø søkte seg andre jaktmarker – blant annet som leder av musikkfestivaler.

Om det hadde blåst rundt Flesjø, ble det storm rundt Sandqvist. Det nye styret begynte snart å mene at direktøren bevisst siktet mot rekordunderskudd. Visningen av arbeider fra den omdiskuterte, amerikanske Aids-døde kropps- og blomsterfotografen Robert Mapplethorpe mildnet ikke gemyttene. Sandqvist ble oppsagt sommeren 1993. Kunstnere, samlere og kritikere fra hele Norden støttet henne. Stormen raste helt til sommeren 1994, da Sandqvist gikk. Hennes nest siste utstilling viste internasjonale samtidskunstnere fra Los Angeles til Helsinki som bare få norske kritikere hadde hørt om. En avskjedsutstilling til Sandqvists ære ved unge norske avantgardekunstnere viste underlige utendørs montasjer. Men sommerværet var nå så vakkert at ingen kunne la være å glede seg, hva de enn mente.

I mellomtiden var det ansatt ny direktør. Det kom ikke til å medføre at Alby nå ville «bli krambu og elg i solnedgang,» forsikret han avisene. Dermed satte han galleriets dilemma på spissen. Lett tilgjengelig kunst med lokale motiver ville nemlig også være en uklok satsning, økonomisk sett. For i Åse Kleveland's kulturmelding er galleri F 15 utpekt til «knutepunktsinstitusjon». Og galleriet vil bare kunne påregne statsstøtte dersom utstillingene holder høyt nivå. Moss bys ledere vil nok miste sin trang til og sitt behov for å styre galleriet dersom dette driver i tråd med statens intensjoner og får støtte derfra. Men fortsatt vil spørsmålet bli å mestre balansen mellom å vise samtidskunst og tilfredsstille «lokal» kunstinteresse.

Fødeplasser og cellegift

Moss sykehus var vakkert plassert i landskapet, det var god bilvei frem og sykehuset var utstyrt med moderne medisinsk teknologi og hadde langt flere fast ansatte leger enn før. Likevel var det ikke sikkert at kapasiteten ble utnyttet slik man helst ville i Moss. For sykehuset var stort og kostnadskrevenende, og innen fylket sto, som før, ulike interesser mot hverandre. Fylkeskommunen forsøkte å gjøre besparelser på budsjettet og lanserte tidlig i 1980-årene både ideen om å legge ned fødeavdelingen og en barnehage ved sykehuset og å overføre helsesøstertjenesten til de lokale kommunene.

En sykehusaksjon i Moss bidro til å holde saken varm lokalt. Blant annet ønsket de aktive å øve større press på de statlige

myndigheter. Men sakens kjerne var at det ikke var den politiske vilje i Oslo som var avgjørende, men de politiske beslutninger om sykehus og helsevesen som ble tatt på fylkesnivå.

Fødeavdelingen i Moss fikk man derfor ikke beholde. I 1986 bestemte Østfold fylkesting at fødeavdelingene i fylket skulle sentraliseres. Både i Moss, Halden og Askim, med tiden også i Sarpsborg, skulle fødeavdelingene legges ned. De to sykehjemmene som lå i Moss, ble samtidig gjort kommunale.

Det hjalp ikke med motstand på sykehuset og blant kvinner i Moss, der man tross alt hadde hatt tilgang til fødehem i selve byen siden begynnelsen av 1930-årene: «Hvorfor skal vi som mødre måtte reise til Fredrikstad for å føde unger,» lød det i avisene. Kvinner fra Moss måtte nå dit, kvinner fra Vestby og Son, som før hadde kommet til Moss, måtte helt til Lørenskog.

Klagene hjalp ikke. I politiske kretser var herrene enig – fra Fremskrittspartiet via Senterpartiet til Arbeiderpartiet. Offisielt var bare SV og RV imot.

I tillegg til fødeavdelingen ble det nedlagt en halv medisinsk og en halv kirurgisk post. Dermed ble beskjæringene større i Moss enn andre steder. Moss hadde i mange sammenheng en fordel av sin sentrale plassering. I sykehussaken ble plasseringen nord i fylket til et klart handikap.

Moss sykehus fikk ellers positiv dekning i landets aviser på grunn av noe som kunne ha fremstått som en sykehusskandale

Kvinner i Moss knytter neven og slår tilbake på bildet fra et «alternativt» 1. mai-tog i 1992. «Gjennomfør den mobile bedriftshelsetjenesten» lyder den andre 1. mai-parolen.

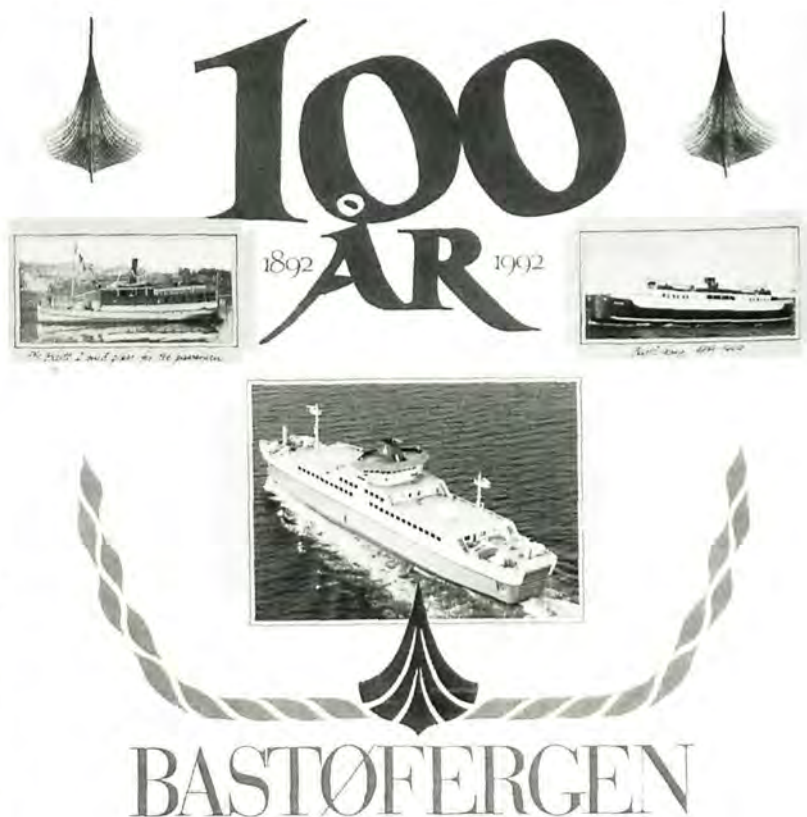
høsten 1993. En kreftpasient i tredveårene døde på sykehuset, og muligheten for feilbehandling gjennom overdosering av cellegift var til stede. Saken ble politianmeldt, men kunne vært dysset ned, slik det vanligvis har vært gjort i tilsvarende saker. I stedet ble muligheten for at det forelå feilbehandling åpent innrømmet. Det resulterte i positive uttalelser om Moss sykehus både fra Den norske Lægeforening og Norsk Pasientforening. Siden ble saken en gjenganger i nasjonale media og resulterte i uttalelser fra overleger og sykehusdirektører landet over. Ulykken – og åpenheten – i Moss festet hele landets oppmerksomhet ved et helseproblem. Bare landets helseminister nektet å kommentere episoden.

Fra Bastø til Vestfold

1980-årene var ustabile tider for næringslivet, enten aktørene var nye menn eller solide, gamle aktører. Og oppgangen fortsatte slett ikke like inn i himmelen, slik så mange av de unge pågående menn hadde trodd. Blystad-brødrene var ikke de eneste som fikk problemer. Kompliserte indre finansoperasjoner innen Kosmos førte til omrokking. Til slutt ble Bjørn Bettum enig med seg selv om å forlate Kosmos. Men Bastøfergene tok han med seg ut av selskapet og inn i et privat selskap han kalte A/S Gokstad.

Både de tidligere aksjonærene i Moss og de som hadde Bastøfergene som arbeidsplass, begynte nå å føle seg som brikker i et stort spill de hadde få muligheter for å påvirke. Riktignok var ledelsen den samme, lokalt. De samme to bilfergene gikk også den samme gamle ruten. Men hvor lenge kunne dette vare? Og hvor trygge var arbeidsplassene?

I 1991 flyttet Bjørn Bettum Bastøfergenes hovedkvarter fra Moss til Horten. Bastø-navnet ble også endret. Den nye fergen som kom i 1991 fikk navnet *Vestfold*, den gamle ble rehabilitert under navnet *Østfold*. Men som fergene ble ombygd, endret de utseende også, slik at forbindelsen bakover til de «gamle» Bastø-fergene ble stadig

Bastøfergen har i alle år hadde vært opplevd som en evig og bestandig del av Moss. I 1980-årene gjennomgikk selskapet en serie med forandringer på eiersiden som endte med at fergene ble omdøpt. I dag heter fergene Vestfold og Østfold, til større forvirring for folk i Moss enn andre steder. Utviklingen innen selskapet kommer godt frem på denne plansen som ble utarbeidet til fergens 100-årsjubileum.

svakere. Og om det fremdeles ble delt ut en og annen fribillett, gikk det sosiale system rundt selskapet i oppløsning. Middager var det nå slutt på.

Alphaselskapet hadde i stor grad vært mosseborgernes eget selskap. Nå var det blitt et Vestfold-selskap. Det var en bitter pille å svelge.

Fadesen i Solgård skog

Da Nora Industrier hadde fått kontroll med Helly-Hansen A/S, lå det i kortene at endringer var i vente. For det første ville Leif Frode Onarheim naturligvis selv velge hvem han skulle ha rett under seg. Alt i 1986 sørget han for å få en ny toppsjef – og hentet en mann fra Tjæreborg. En ny teknisk direktør ble brakt inn fra Nora Mineralvann.

Det følgende år, 1987, ble konsulentenes år ved bedriften, som nå ble analysert og diskutert forlengs og baklengs, og konsulentfirmaet rettet hovedskytset mot selve den indre organisasjon på bedriften.

Samtidig ble det lansert planer om nytt fabrikkbygg på Solgård Skog; og planen var bare såvidt kommet på bordet før man satte i gang. De gamle fabrikklokalene inne i Moss ble solgt for 65 millioner kroner. Det gamle distribusjonssenteret ved Høyden fikk også raskt ny eier.

Sommeren 1988 var det byggestart. Meningen var at nybygget skulle stå ferdig i løpet av samme år og prisen på hele herligheten var satt til 190 mill – mer enn tre ganger prisen på de bygninger man kvittet seg med. Men unektelig så det ut til å bli et flott industrianlegg; tomten var på 43 mål og fabrikkens fikk tilkjørselsveier både på øst- og vestside.

Den nye direktøren uttalte bramfritt at Helly-Hansen var som «kjerringa mot strømmen» i dagens Norge. Ved Solgård Skog skulle Norges største investering i tekoindustrien noen gang nå reise seg. «Man kommer ingen vei uten å se med optimisme på fremtiden» uttalte den tidligere Tjæreborg-mannen smilende til en osloavis i oktober 1988. «Nybygget skal være nøkkelen til vår struktur i 90-årene.» Det lød jo vakkert. Både han og andre mente det var behov for betydelige investeringer nettopp i Moss. Og det var riktig at det ikke hadde vært større nyinvesteringer der på 15 år.

Vinteren 1988-1989 ble en dårlig sesong, salgsmessig. Været hadde vært mildt og tørt hele vinteren og butikkene bugnet av usolgte fiberpelsvarer. Var fiberpels-satsingen et feilgrep? Nei, uttalte direktøren. Men dersom det gikk dårlig med salget av fiberpels, var det lett å satse på noe annet. Golfporten var i fremgang i Europa, USA – og Norge. Innen sommeren 1990 kunne Helly-Hansen levere verdens beste golfplagg – til allværsbruk. I april 1989 lød den tidligere reiselivdirektøren fortsatt helt skråsikker.

I løpet av våren 1989 startet innflyttingen i de nye lokalene. Men akkurat denne våren begynte det å spre seg en viss skepsis til det nye, flotte bygget. Noe var galt. Men ingen forsto helt hva, selv om det åpenbart lå et problem i selve lageret, der EDB-styrte kraner og automattrucks skapte en flaskehals. I løpet av våren leverte fire av bedriftens mellomledere, alle med stor bransjeerfaring, inn sine oppsigelser. En av dem skrev et tre sider langt oppsigelsebrev som siden ble kjent av nokså mange. I mai måned skrev alle fagforeningene et felles protestbrev direkte til styreformann Onarheim. Det var hos ham all makt var samlet. I 1989 eide Nora Industrier 409 000 aksjer, under 1000 aksjer var på utenlandske hender, omtrent like mange tilhørte folk i Moss.

Tross den store misnøyen, ga ingen uttrykk for manglende tillit til Onarheim. Det var bare de menn han hadde plukket ut til å lede bedriften, folk klagde på. Sommeren 1989 stilnet de flestes vredestrynger da det ble kjent at den tekniske direktøren skulle forlate bedriften. For det var særlig han som hadde vært utpekt til syndebygg.

I 1989 hadde Helly-Hansens A/S et underskudd på 19 millioner. Sammenlignet med overskuddet på 27 millioner året i forveien var det en stor kontrast. Det var som om alle vonde makter hadde sammensverget seg mot det gamle firmaet. For en ting var at det kostet penger å nedbetale et nybygg. En annen ting var at firmaets salg på verdensbasis hadde sviktet på grunn av ugunstige værforhold i mange land. «Markedet sviktet,» het det fra ledelsen. Blant de ansatte lød det annerledes: «Hovedproblemet for Helly-Hansen er verken dårlige værforhold for våre produkter eller høyt kostnadsnivå i Norge – men dårlig ledelse.» Det hadde vært problemer i selve produksjonen på Solgård Skog siden innflyttingen. Uventet mange praktiske problemer oppsto under flyttingen. I tillegg ble innkjøringsproblemene med de nye maskinene mange. Ingen liker slikt.

I oktober 1989 uttalte fortsatt konsernledelsen til pressen at det nye bygget straks begynnervanskene var gjennomlevd, kom til å gi Helly-Hansen-firmaet en solid plattform for videre ekspansjon. I desember 1989 innså styret og toppledelsen at hele byggeprosjektet hadde vært en gedigen feilinvestering. Distribusjonssenteret på Høyden som var blitt solgt tidligere på året, ble i all hast leid tilbake.

Oppunder jul fratrådte også den administrerende direktøren. Han har aldri senere villet gi noen offisiell kommentar til det som hadde hendt. Flere ganger siden har avisene konfrontert ham med spørsmålet om nybygget og hva som ellers skjedde mot slutten av hans direktørtid. Hans svar har alltid senere vært at denne saken var svært komplisert – og at han forresten husket lite av det hele!

«En ulykkelig dag for Helly-Hansen»

Etter dette hentet Leif Frode Onarheim atter en gang en ny mann til byen. Denne gangen var det Gyrd Skråning fra Narvesen-selskapet som ble kalt til Moss for å rydde opp i en bedrift som unektelig nå var i krise.

I juni 1990 tiltvang Onarheim seg igjen hele Helly-Hansen-konsernets oppmerksomhet. For nå lanserte han sjokknyheter i alle landets aviser: En rekke av Noras datterselskaper skulle selges. Ikke minst vakte dette store overskrifter i Moss. Onarheim var selv mest opptatt av hvor mye penger man kunne få for Helly-Hansen-boet. 350 millioner måtte være en realistisk pris for selskapet, mente han. Konsulenter og toppledelse var ellers helt enige om å flytte størstedelen av produksjonen til Portugal.

«Den internasjonale konkurransen i teko-bransjen fremtvinger rasjonaliseringer og omstruktureringer. Nedgangen i denne industriens sysselsetting ser derfor ut til å fortsette.» Slik lød det noe

mer dunkelt i Helly-Hansens årsberetning for 1990. Men fortsatt arbeidet 280 kvinner og menn ved fabrikken ved Solgård Skog. Men det forelå planer om å redusere tallet på ansatte med ytterligere 180.

Det var pengenes logikk som måtte rå. Produksjonen i Moss var ganske enkelt ikke lenger lønnsom enten nå skylden lå hos den ene eller den annen. Nora Industrier hadde sin lønnsomhet å tenke på. «En ulykkelig dag for Helly-Hansen» uttalte Thorbjørn Wold, nestleder i fagforeningen i Moss til avisene i august 1990. Innen utgangen av året så det da ut til at all resterende konfeksjonsproduksjon både i Moss og på Rjukan skulle nedlegges. 136 ansatte skulle sies opp innen utgangen av året, resten i 1991.

Størsteparten av Helly-Hansens konfeksjonsvirksomhet i Moss ble dermed nedlagt i løpet av årene 1989 og 1990. Litt produksjon ble tilbake; det ble bestemt etter lange og harde diskusjoner mellom ledelsen og de ansatte. Men størsteparten av bedriftens anlegg i Moss måtte etter dette stilles til fri disposisjon for Nora Industrier. For nå ble det jo ikke lenger produsert regntøy og fiberpelsplagg i Moss.

Det var ikke bare i Moss og ved Helly-Hansen det var slutt på konfeksjonsindustrien. Selv etter alle oppsigelsene var Helly-Hansen den største konfeksjonsbedriften i Norge. Men tekoindustri er arbeidskrevende. Symaskinene har ikke endret seg radikalt på

*Omlokalisering ved Helly-Hansen:
Det gigantiske nybygget på Solgård
skog sto ferdig i 1989.*

hundre år. Derfor ble store deler av denne industrien utradert både i USA, Vest-Europa – og Norge.

Litt produksjon ble likevel tilbake i Moss etter utflaggingen. Fremstillingen av flytevester og regntøy ble nå i sin helhet overført til Portugal, fiberpels ble fortsatt produsert på Rjukan. Men hovedkontoret for hele selskapet ble værende i Moss. Den nye coating-fabrikken i Moss var heller ikke så lett å flytte. Ansatte i Moss sydde siden overlevelsedrakter og bearbeidet og plastbela metervarer

Her ser vi da den gamle pipa falt hos Helly-Hansen.

som ble brukt i den videre ferdiggjøring av Helly-Hansen-plagg i Portugal og Østen.

«Nå er vi 80 syersker tilbake,» opplyste klubbleder Sigrun Nerberg Jacobsen i et avisintervju. Men da bedriftens direktør for avdelingen i Portugal uttalte at syerskene var bedre i Portugal enn i Moss, ble det tatt nok så ille opp. For nå var begeret mer enn fullt. Mange av de kvinner som hadde mistet jobbene, sto fortsatt uten arbeid, for det var ikke lenger flust om industrijobber i Moss.

«En gigantisk feilinvestering er blitt et uutholdelig pengesluk for Nora-eide Helly-Hansen i Moss». Slik lød det i en hovedstadsavis sommeren 1990. I Oslo var nyheten fra Helly-Hansen en av tidens mange, litt dårlige industri-nyheter. I Moss føltes situasjonen naturligvis langt mer trykkende. For der kjente man sakens bakgrunn. Det dreide seg både om sorg og savn. Og det gjaldt både penger og arbeid.

D-dag for «Værvæn»

Til tross for oljevirkksomheten i Nordsjøen mistet Moss Rosenberg Verft i løpet av 1980-årene sin stilling som byens ledende arbeidsplass. Den viktige nedgangen begynte alt i 1985. Allerede da så man at en ytterligere reduksjon ville måtte innfinne seg sist i 1980-årene. For utbyggingen i Nordsjøen ble mindre år for år. På verftene følte man dette bedre enn på noen annen arbeidsplass i land.

I 1986 bygde Moss Verft sist siste skip, en jernbaneferge til Statens Järnvägar i Sverige. Det ble et byggeprosjekt med tap. Hvor stort tapet var, ble delvis holdt skjult for aksjonærene. I Oslo ble dette slått opp som en nyhet og enkelte aviser mente konsernledelsen holdt aksjonærene i uvitenhet om det som foregikk innen de enkelte datterselskaper.

I 1986 ble verftene i Moss og Fredrikstad slått sammen, men alt i august 1987 ble det besluttet at det ikke lenger skulle bygges skip ved Moss Verft. All virksomhet ble nå rettet mot offshore-industrien. Men heller ikke den var like lovende i taktene som man hadde trodd. Alt i 1988 ble all aktivitet i Fredrikstad stoppet. Kort etter fikk dermed Moss Verft sitt «opprinnelige» navn tilbake. Men samtidig hadde voldsomme rasjonaliseringer satt inn.

Den 30. januar 1989 ble de ansatte første gang forelagt et omstrukturingsprogram som forutsatte at ytterligere hundre av de gjenværende 240 ansatte skulle sies opp. Tidlig i mars kom nyheten om at oppsigelsene var nært forestående – og det mens alle tillitsmenn beleilig var samlet i Egersund.

Krisen for verftsindustrien var så langt fra særegen for Moss. På Akers avdeling på Stord slet man like hardt, hver femte arbeider innen skips- og offshorebransjen sto i fare for å bli permittert i 1989. En osloavis spissformulerte situasjonen med spørsmålet om

D-dag for Moss. Hardest rammet ble store verft og små fiskebåtbyggerier. Mannen som på denne tiden var administrerende direktør i hele MRV, følte nok at han måtte tenke stort og glede seg over at nykommeren i konsernet, Kværner Egersund, var fullt beskjeftiget og stadig fikk nye ordrer.

I 1989 fant det på nytt sted en navneforandring. Nå bestemte bedriften å kalle seg Kværner Eureka. En tid var tallet på ansatte nede i hundre, siden gikk det litt oppover igjen, nå under ledelse av unge Erik Grønner, som hadde levd med verftet som oppvekstmiljø – og tema under hver eneste familiemiddag. En stab som igjen var oppe i over to hundre, konstruerte nå store stålkonstruksjoner. De ble produsert i deler og siden montert sammen på stedet. En stor bro ved Salhus i Bergensregionen skulle bli bedriftens mest kjente produkt. En sideavdeling ved bedriften, som til slutt, i 1994, ble skilt ut under eget navn som Kværner Ships Equipment, produserte gassanlegg, reservedeler og service for skipsfarten – men selvsagt i mindre målestokk.

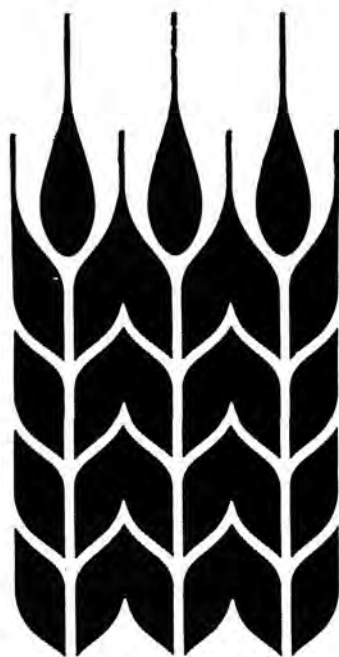
Fortsatt er det liv på «Mosseværvn», eller Kværner Moss Stål, som de nå kaller seg. Men bare halvannet hundre personer har sitt virke der. Og hammerslag høres ikke lenger over Mossesundet.

Müsli fra Moss

Brannen på Gjerrebogen 24. september 1990: Situasjonen var vel så dramatisk som Rune Lysø's bilde viser. Men ingen kom alvorlig til skade.

Nora-perioden i Moss bys historie hadde medført nedrapping av størsteparten av Helly-Hansens arbeidsplasser i Moss, selv om en viss produksjon ble opprettholdt. Nora hadde også kontroll med Moss Aktiemøller, og Idun A/S, som nå var flyttet til Rygge.

Disse ulike symbolene har begge vært i bruk for å markedsføre Moss Aktiemøller de siste ti år.

Fortsatt var det både møller og tekoindustri i det som var tilbake av industribyen Moss.

Også for Moss Aktiemøller hadde slutten av 1980-tallet vært tunge år. Kraftforproduksjonen ble nedlagt og matmelsproduksjonen redusert. Med bemanningen gikk det tilsvarende. På oppfordring av Landbruksdepartementet hadde Statens Kornforretning i 1988 satt kornloven fra 1928 under lupen og blant annet sett på eierforholdene innen mølleindustrien. Utvalget påpekte at sentraliseringen var sterk innen næringen. Blant de dominerende eierselskap var staten ett, Nora det andre. Med dette som utgangspunkt kritiserte utvalget «østlandsdominansen innen mølleindustrien» og gikk inn for at møllevirksomheten måtte fordeles bedre rundt om i Norge. Dette provoserte frem en avgjørelse innen Nora Industrier. På dette tidspunkt hadde man vurdert å flytte all produksjon fra Bjølsen til Moss. I 1987 flyttet man i stedet all matmelproduksjon fra Moss til Oslo. Moss sto plutselig tilbake med bare kraftfor – og litt produksjon av frokostblanding.

Adskillig produksjon ble nå overført fra Moss til Sjørøya ved Oslo – og førte av hundre arbeidsplasser nedlagt. Både de ansatte i Norges Nærings- og Nytelsesmiddelarbeiderforbund og Samorganisasjonen i Moss reagerte og mente avgjørelsen sto i strid med den desentraliseringspolitikk utvalget hadde gjort seg til talsmann for. Men intet nyttet.

Nora Industrier prøvde like fullt å ekspandere på flere kanter. På dette tidspunkt eide de ti prosent av aksjene i Orkla Borregaard. Fra 1990 kom «Nora Foods» i bruk som et fellesnavn på Idun A/S i Rygge og Moss Aktiemøller. I 1991 gikk de sammen med A/S Forma, som inneholdt det gamle Mills Majones. Tilsammen ville disse to selskapene få sytti prosent av det norske markedet for alt fra sennep og müsli til majones og margarin, en fusjon som imidlertid særlig vakte reaksjoner i bakernæringen.

Til tross for fusjoner, uro og bemanningsreduksjoner i Nora-perioden, opprettholdt altså alle de oppkjøpte bedriftene en viss produksjon i byen. Moss Aktiemøller produserte tidlig i 1990-årene særlig Gullfrokost og Müsli, foruten enkelte havreprodukter, ris og litt matmel. Helly-Hansen A/S hadde større selvstendighet innenfor Nora-konsernet. Gyrd Skråning var fremdeles leder for bedriften, og hadde fortsatt tro på virksomheten i Moss. Det samme hadde kvinnene på fabrikkene.

Så viste det seg at samarbeidet mellom Nora og Orkla Borregaard skulle lede til full fusjon. Både Moss Aktiemøller og Helly-Hansen A/S ble dermed til slutt en del av Orkla Borregaard. En tid etter sluttet Leif Frode Onarheim.

Orkla Borregaard-konsernet er sterkt og fremgangsrikt – og har noen av sine røtter i Østfold. Med denne siste transaksjonen fulgte det derfor igjen en viss optimisme og tro på fremtiden i Moss, både på møllene og i tekoindustrien, både blant menn og kvinner.

«Pokker heller, vi er stolte!»

Historien om næringslivet i Moss i de siste tiår er heldigvis ikke utelukkende en historie om bemanningsreduksjoner, utflagging og profitthug. Det er også en annen historie å fortelle, og den dreier seg om miljøbevissthet, moderate ambisjoner, klare analyser og følelsesmessig tilknytning til den by bedriften har hatt som sin base.

Den yngste sønn i familien, James Momme Erik – eller Erik rett og slett, hadde evner i fleng, men var for ung til å overta da hans bror trakk seg ut av firmaet og overlot roret til Tor Tank-Nielsen. Etter fullførte studier i økonomi ble unge Mollatt værende noen år i USA og arbeidet som salgsmann for et treforedlingsselskap der. Så kom han hjem til Norge og ble med i ledelsen for Sarpsborg Papp, som var en del av Petersongruppen.

Først i 1983 var tiden inne til at han kunne gå inn i en topplederstilling. Etter at Erik Mollatt overtok, har firmaet fortsatt å ekspandere innen de rammer som familietradisjonen like mye som noen enkeltperson hadde trukket opp. Emballasje A/S i Stavanger ble kjøpt i 1987. Det siste store kjøp man innlot seg på, ble svenske Billeruds Bruk AB i Säffle i Värmland i 1990. Kjøpet av denne store bedriften, som hadde hele 375 ansatte, var strategisk betinget og førte til at Petersongruppen samlet fikk en andel på 17-18 % av markedet på verdensbasis av matpapir og annet papir som var ugjennomtrengelig for fett.

Sarpsborg Papp kontrollerte selv Beck Kartonnage på Bornholm. Og Ranheim papirfabrikker hadde fjerdedelen av eierinteressene i et fransk firma. Familiefirmaet fra Moss vokste og vokste. Men fortsatt var det Moss som var base for gruppen. Slik både burde og måtte det være.

Erik Mollatt, moderne og tradisjonstro bedriftsleder: Erik Mollatt driver med suksess et familiekonsern innen en av Norges eldste næringer, trelast/treforedling. Med verv i Næringslivets hovedorganisasjon og Treindustriens Landsforening og som fransk konsul i Moss, har han både innflytelse og kontaktnett. Like fullt er han en stolt mossepatriot.

Cellulose- og papirfabrikken i Moss var i 1989 skilt ut fra moderselskapet under navnet Peterson Moss A/S. Siden snakket man bare om Petersongruppen om man refererte til hele konsernet. For å skape felles identitet tok man i bruk betegnelser som Peterson Greaker, Peterson Moss og Peterson Polycoat.

Petersongruppen hadde tidlig besluttet å satse på returfiber som råstoff i tillegg til jomfruelig fiber. Returfiber var både billig i innkjøp og ga gode signaler om miljøbevissthet. Man begynte først med dette ved Ranheim Papirfabrikk, som er hundre prosent returfiberbasert. Mer enn fjerdedelen av råmaterialene i Moss var også returfiber, og Petersongruppen konsentrerte seg om papir fra Norge og Sverige.

Fortsatt var skogen viktig. Familien Peterson sitter i 1990-årene fremdeles med egne skoger, selv om norske skogeiere er så samordnet at Petersongruppen siden 1984 har kjøpt tømmer sammen med Borregaard og Saugbrugsforeningen. Innkjøpsselskapet Østfoldtømmer organiserer det. Dermed kan man godt ende opp med å kjøpe sine egne trær. Da tømmerfløtingens tid var over i norske vassdrag, ble det umulig å frakte «sitt» tømmer til «sin» bedrift.

Mossebedriftens opprinnelige fortrinn i treindustri-sammenheng var lokaliseringen ved utløpet av Vansjø. Den spilte nå først og fremst en rolle for vanntilgangen. Men fortsatt lå Moss sentralt til i forhold til veinettet i Østfold. Og flis kom til bedriften både med båt og tog.

Erik Mollatt regnet i 1990 med at Petersongruppen alene ville kunne øke lastebiltrafikken på E6 i Østfold med nærmere seksti prosent dersom jernbanen ble omlagt på en måte som var ugunstig for fabrikken, slik at de ble tvunget til å bruke lastebiler. Personlig anså han en slik økning for lite miljøvennlig.

Petersonkonsernet hadde ved inngangen til 1990-årene en eksportandel på nærmere seksti prosent til Tyskland, Danmark, England og Sverige. Målsettingen om å være Norges ledende emballasjekonsern preget bedriften.

Beretningen om Petersonkonsernet er likevel ikke bare en ren solskinnshistorie. Året 1991 ble et dårlig år på grunn av lave priser på papir og økte energipriser, det følgende år brakte enda mindre overskudd. Permisjoner fant sted i Greaker, mens sekkefabrikken i Bamble ble nedlagt. Men nesten samtlige treforedlingsbedrifter i Norge gikk til permitteringer dette året. Hele den norske skogindustrien var inne i en mindre krise, mens den politiske utvikling i Øst-Europa åpnet tilgang til store, nesten uberørte skogarealer. Løtrevirke er kommet inn i cellulosefremsstillingen også i Norge. Men alle trær trenger tid for å gro på våre breddegrader, til forskjell fra andre deler av verden.

Samlet var det likevel ingen tvil om at i første halvdel av 1990-årene var Petersongruppen både Norges ledende emballasjekon-

sern og en av landets viktigste produsenter av papir og cellulose. Innen emballasje er de sågar blant de beste i Europa.

Flertallet blant de langt over to tusen ansatte var ikke lenger direkte beskjeftiget i Moss. Men bedriften hadde, som før, sin base i byen. Heller ikke lukten var helt som i gamle dager, fordi den var bedre filtrert. Men, som for hundre år siden, merkes den langt bedre av tilreisende enn av innfødte mossinger. «Jeg har vokst opp med denne lukten og har vendt meg til den» uttalte Erik Mollatt til en osloavis i september 1990.

I løpet av 1990-årene var riktignok selv Erik Mollatt innstilt på å redusere bemanningen i Moss. I en familiebedrift har man ikke slike direkte hensyn å ta som i et børsnotert selskap, der enhver følelse av misnøye med ledelsen vil resultere i aksjeprisfall. Likevel skylder man både eiere – og lokalmiljø å overleve.

«Vi må bli bedre, ja best, på våre kjerneområder», har Erik Mollatt ofte sagt. Men heller ikke hans bedrift kan være best på alt.

Erik Mollatt er ikke bare direktør for den eneste store og gamle mossebedriften som har unngått utflagging. Bedriften har vokst langt utover byens grenser, men har samtidig gjenvunnet en gammel rolle som byens største og viktigste arbeidsplass. Slik hadde det vært etter brødrene Gerners fall tidlig i 1890-årene, på Erik Mollatts oldefars tid. Hundre år etter var det som om historien gjentok seg.

Erik Mollatt har hatt styreverv i Næringslivets Hovedorganisasjon og vært styreformann i treforedlings- og emballasjeindustriens landsforeninger. Dessuten er han fransk konsul og er selvsagt stolt over disse forbindelsene. Men størst grunn har han til å være glad for at hans, familiens og «byens» bedrift har vært i stand til å overleve og konkurrere – i konsernenes tidsalder. Som Erik Mollatt selv har uttrykt det: «Pokker heller, vi er stolte. Hvorfor skulle vi ikke være det?»

Langdistanseløperen Are Nakkin var den ledende friidrettstjerne fra Moss ved inngangen til 1990-årene og vant mange løp i Norge og utenlands.

«Payback» fra idretten

«Vi har et interessant produkt som kan gi frontspansorene en positiv payback» uttalte Morten Østberg i 1988. Og det var ikke sin egen bedrift Norsk Datarek eller sitt eiendomsselskap Bygg Invest han uttalte seg om, men Moss Fotballklubb. For businessmannen Østberg hadde vært med der siden han var åtte år og såvidt vært på A-laget før han prioriterte jobb og studier.

Tilbake i Moss ble han formann i fotballklubben. På grunn av hans kjennskap til norsk forretnings- og finansverden, stilte man store forhåpninger til ham i Moss, der han var kjent for å få til det han ville. Når han nå påsto at han skulle klare å drive Moss Fotballklubb som en produktiv bedrift, klang det lystelig. For MFK hadde levd med underskudd siden 1984. Nå ble målet å satse på

Sprinteren Geir Moen befant seg på dette bildet fra 1991 ennå ved begynnelsen av sin karriere. Men med sølv på 100 meter og gull på 200 meter på Olympiastadion under EM i Helsingfors i 1994 er han allerede blitt mer enn landskjent.

«halvprofesjonisme» og kjøpe spillerne fri fra jobben halve dagen.

Slutten av 1980-årene ble preget av utskiftning og forandringer i MFK på flere nivåer samtidig. 1989 ble første sesong uten noen av de gamle storspillerne. Resultatet ble en 8. plass. I 1990 kom Einar Jan Aas for tredje gang tilbake til sitt hjemmelag, nå som trener. «Vi tror han vil skape et mentalt løft for klubben,» uttalte Østberg. Men sesongresultatet ble dårlig, og Moss rykket ned fra eliteserien.

Østbergs entusiasme hjalp lite i en situasjon der næringslivet i Moss delvis var i krise. Viktige bedrifter var flagget ut av byen, det svekket dramatisk viljen til å sponse fotballen.

1990-årene har derfor vært en tøffere periode for mossefotballen. Med unntak av Erland Johnsen har klubben ikke hatt spillere på landslaget. Likevel står fotballen meget sterkt i Moss. Både fotballtradisjonen og fotballhukommelsen er sterk. Ingen andre hovedidretter dominerer. Derfor fortsetter de fleste idrettstalenter å satse på fotball.

Men det er slett ikke bare fotball i Moss. Langdistanseløperen Are Nakkim bidro rett som det var til å rette idretts-Norges oppmerksomhet mot Moss og mot Melløs Stadion. I 1989 satte han norgesrekord på 5000 meter. Siden fikk han en sponsoravtale med Elkem, som for øvrig var hans arbeidsgiver. Men selv han kunne skuffe hjemmepublikumet, som under friidretts-NM på Melløs i 1990, da han hadde lovet dem kongepokal-fart. Nå vant han nokså greit, men selve løpet lignet «et egglop under en firmafest på Moss Bryggeri» uttalte Norges friidrettsformann spydig til en osloavis etterpå. De ordene fikk han bite i seg. Ikke mange ukene etter ble selsamme Nakkim nr. 2 i EM.

I 1994 ble enda en løper fra Moss ytterligere kjent. Han hadde vokst opp på Jeløy og har sikkert i årenes løp løpt om kapp med Are Nakkim mang en gang. Han var mindre utholdende – men mye raskere, for nå hadde Moss fostret en sprinter. Geir Moen hadde vært kjent blant idrettsfolket lenge. I Moss hadde mange fulgt ham med spenning fra begynnelsen av 1990-årene mens han plasserte seg stadig bedre på korte distanser i store mesterskap. Så fulgte det internasjonale gjennombrudd, med både sølv og gull i EM i 1994 på henholdsvis 100 m og 200 m. På Olympiastadion i Helsingfors løp den blonde og velbygde Moen seg frem til seier. Og med sin kvikke tale og hvite tenner smilte han seg inn i hjemmene og ble beundret av gamle og unge, kvinner og menn. Ja, så sannelig har Moss mer enn fotball å by på.

Rådmannen eksperimenterer

De mange nedskjæringene i Moss kommune tok på alle, enten de var arbeidsgivere eller arbeidstakere. Den forvilte situasjonen presset på sin side igjen frem en debatt om selve det administrative

system. Kritikken mot måten forvaltningen var organisert på, var ofte reist. Muligens var det riktig at den førte til oppsplitting av ansvar og manglende helhetstenkning.

Rådmann Amund Rydland tok denne kritikken særlig alvorlig og vurderte muligheten for administrative reformer seriøst. Så viste det seg at Moss, sammen med åtte andre norske kommuner, kunne få være med på å teste ut en ny måte å styre kommunen på. Prosjektet var satt i verk av Kommunenes sentralforbund. Det innebar at man skulle nedlegge kommunens hovedutvalg og underutvalg slik at bare forvaltningsstyrer skulle bli tilbake.

Endel av de kommunale utvalg som var blitt opprettet i demokratiets navn på 1970-tallet, hadde i praksis vist seg å forsinke enhver politisk prosess – med handlingslammelse som utilsiktet følge. Nå skulle kommunen deles inn «resultatenheter», hver med sitt budsjettansvar. Det var nødvendig å frita Moss fra en rekke særlover og deler av kommuneloven da tiltaket skulle settes i verk.

I Moss Arbeiderparti fikk man betenkeligheter da man så hvor vidtrekkende reformen kunne bli. I stedet ønsket partiet å modifisere hovedutvalgsmodellen. Men Arbeiderpartiet i Moss hadde ikke lenger rent flertall. Fordi de borgerlige partiene støttet eksperimentet med «konsernmodell», fikk de trumfet den igjennom med en stemmes overvekt. Avtroppende ordfører Bjørn Barang uttalte at han syntes kommunereformen burde ha stanset «en stasjon før.» Ved kommunevalget samme høst erklærte Arbeiderpartiet at de gikk til valg mot konsernmodellen. Bjørn Barang hadde mot slutten av sin periode som ordfører dessuten truet med «sivil ulydighet». Men han slapp alt dette.

Kommunevalget i 1991 skapte en noe bedre maktbalanse. Paul-Erik Krogs vold ble ny ordfører, med støtte – og varaordfører – fra SV. Bjørn Barangs siste ønske hadde vært at «toget» skulle stoppe

Diskusjon av konsernmodellen? I denne opphetede debatten i Moss bystyre høsten 1991 er det sannsynligvis nettopp reformer innen Moss kommune som blir diskutert. Kristelig Folkepartis Halstein Sjølie til høyre på bildet argumenterer kjapt, SVs Anne Lise Gjøstøl og Arbeiderpartiets Paul-Erik Krogs vold virker begge nokså oppgitt.

Paul-Erik Krogsvoold smiler bredere på dette bildet fra januar 1992. Da overtok han ordførerkjedet fra Bjørn Barang.

når det gjaldt kommunereformen. Akkurat det slo til. Kommune-reformen hadde vært viktig under valget. I januar 1992 vedtok det nyalgte bystyret i stedet den modifiserte administrative reformen, som Arbeiderpartiet hele tiden hadde gått inn for.

Det ble nok av forandringer likevel. Resultatenhetene ble innført, og sektorsjefene ble trukket direkte inn i kommunens sentralstab. Høsten 1994 skal denne midlertidige reformen ut på ny høring. Sannsynligvis vil formannskapet få en ytterligere redusert betydning i fremtidens Moss. I stedet kan man få et mindre, mer effektivt by-styre. Hovedutvalgene kan fortsette å legge sine saker direkte frem for et mindre bystyre. For i fremtiden vil man være kvitt noen for-sinkende elementer i det kommunale byråkrati. Rådmann Rydland ble riktignok ikke kommunaldirektør, slik det en tid så ut til. Men en mer effektiv kommuneadministrasjon fikk han tross alt – til slutt.

Mossehistoriens gjentakelser

Moss by står i viktige henseender foran endringer i løpet av 1990-årene. Muligheten for forandring gjør det naturlig å tenke bakover i historien og fremover i tiden på samme tid.

Internt i byen gikk diskusjonene en tid høyt om å åpne kanal-broen igjen. Området ved Kanalen så bedre ut enn på lenge. Nye brygger var anlagt, det var gode forretninger og yrende båtliv om sommeren. Til byjubileet i 1995 skulle Kanalen stå ferdig opp-

pusset. Flere gamle skuter ville bli restaurert for anledningen. Og muligens vil en vannfontene ute i Værla sette prikken over i'en.

Havnen har også gjennomgått betydelige forbedringer. Ny kran til 9 millioner var anskaffet, nytt havnelager til 12 millioner er under arbeid. Dermed øker aktiviteten på havnen, i 1994 ser antallet containere som losses i land, ut til å bli dobbelt så høyt som i 1993. Det er selvsagt ikke bare lokale behov havnen tjener. Moss har og har alltid hatt en heldig og sentral geografisk beliggenhet. Det gjør det mulig for Moss å by Oslo seriøs konkurranse om å tilby

Hva vil fremtiden bringe? 1. mai 1993 ble det demonstrert for jernbanetunnel under byen. NSB har i mellomtiden lovet å gjøre sitt for å realisere planen.

god losse- og lagerplass. Dermed er man i ferd med å gjenvinne den nøkkelrolle som importhavn – som sikret byens økonomi i forrige århundre.

Også når det gjelder byens jernbaneforbindelse, er det som om historien er i ferd med å bite seg i halen. «I dag er det bare glede her i byen,» uttalte ordfører Paul-Erik Krogs vold til avisene i juni 1994 da han hadde mottatt det glade budskap om at fem års bredt engasjement og lobbyvirksomhet sannsynligvis hadde ført frem! NSBs nye dobbeltspor skulle legges i tunnel under Moss fra Sandbukta i nord til den nye stasjonen ved krysset Værlegata og Øvre Tverrgate. En slik løsning ville både byens bedrifter, mossingene selv – og naturen rundt Moss være tjent med.

NSB hadde opprinnelig tenkt seg å bygge nytt dobbeltspor langs den gamle jernbanetrasse. Det ville bli billigst, men kom til å skade flere av byens bedrifter og berøre en rekke arbeidsplasser på kort sikt – og enda flere på lengre sikt.

Den dobbeltsporede jernbanen mellom Ski og Sandbukta som NSB lenge har holdt på med, er planlagt ferdig i 1996. Tunnelen under Moss planlegges utbygd i årene mellom 1998 og 2001. Om den blir bygd etter planen, vil byen igjen bli åpnet mot Mossesundet og få tilbake den direkte sjøkontakten som alle i det gamle Moss satte slik pris på.

Riktignok var det for å gjøre de næringsdrivende i Moss til lags at banen ble lagt nær Mossesundet dengang Smaalensbanen ble åpnet i 1879. Men resultatet ble at byen mistet mye av sjøkontakten. Klagene begynte kort etter at banen var åpnet. Vel ett hundre og tyve år senere ser det ut til at denne tapte kontakt skal vinnes tilbake.

Heller ikke bygrensene er helt sikre i 1990-årene. Tanken om å slå Moss sammen med Rygge i sør er lansert. I 1930-årene ville Moss ivrig og intenst vokse til å bli et Stor-Moss. Slik ble byen den andre i Norge som innlemmet en landkommune. I 1990-årene regnes Moss offisielt som eneste by i Østfold som ennå ikke er «storkommune».

Enkelte i byen er tilhengere av kommunesammenslåing, de fleste er nøytralt skeptiske. I Rygge er naturlig nok motstanderne i flertall. Ordførerne i de to nabokommunene «har hittil vært enige om å legge den tanken død». Men Stortinget har sitt de skal ha sagt. Vil utviklingen derfor presse seg frem likevel?

I 275 år har Moss vært byen mellom Fossen og Værla. De husklyngene som engang utgjorde byen, har nå vokst til å inkludere satellitbyer og nye industriområder. Som alle byer har Moss spist av jordbruksområdene rundt – og vil sannsynligvis gjøre det i fremtiden også. Jernbanen, som i sin tid revolusjonerte Moss, vil forandre byen på nytt hvis den blir lagt under jorden. Og Kanalen og broforbindelsene til Jeløy har og vil alltid være blant de emner som ligger enhver mossing på hjertet.

Vinterbildet viser hvor vellykket krysset ved Kransen har blitt både fra en byestetisk og en trafikkmessig synsvinkel. Det lover godt for fremtiden.

Fortellingen om byen Moss er dermed full av kryssende linjer og gjentakelser. Handelen har økt og avtatt og øker igjen, industrien kommer og går. Foss, handel, trelast og kanal er der hele tiden. Men om det finner sted gjentakelser, blir aldri byhistorien kjedelig. Repetisjonene er som temaene i en symfoni, de klinger alltid forskjellig. For byorkesteret av politiske og økonomiske aktører i Moss spiller alltid temaene på nye måter fra generasjon til generasjon, fra ett århundre til det neste.

Og mosselukten? Den har ikke preget byen mer enn i 115 år, men oppleves nok som temmelig evig, den også. Lukten er svakere nå enn før, men har en karakter som den alltid har hatt: «Den lukter penger!»

Etterord

Moss bystyre vedtok 29. januar 1980 at det skulle utarbeides en byhistorie i tre bind. Første og andre bind ble ferdig i 1984 og 1989. Det siste bindet skulle være ferdig til byens 275-årsjubileum i 1995. Denne planen er nå fullført.

Det er med glede, men også med vemod at Bokkomiteen nå ser seg ferdig med sitt langvarige arbeid. Komiteen har bestått av følgende historieinteresserte mossinger: M.B. Landstad (bind 1-3) ledet arbeidet med bind 1. Vie Some var sekretær under arbeidet med bind 1, komitémedlem på bind 3. Per Edfeldt (bind 1-3) har fungert som formann under arbeidet med bind 2 og 3 med Arne Kinander (bind 2 og 3) som sekretær. Øvrige medlemmer av komiteen har vært Frank Berg (bind 1-3), Fredrik Th. Bolin (bind 1-3) og Rino Thorne (bind 3).

Cand. philol. Nils Johan Ringdal har skrevet både bind 2 og 3 av Moss bys historie, og Bokkomiteen vil takke ham for et nært og givende samarbeid gjennom mange år. I hyppige møter har komite og forfatter utvekslet meninger og synspunkter om det historiske innhold, om bilder og bildetekster, om kart og illustrasjoner.

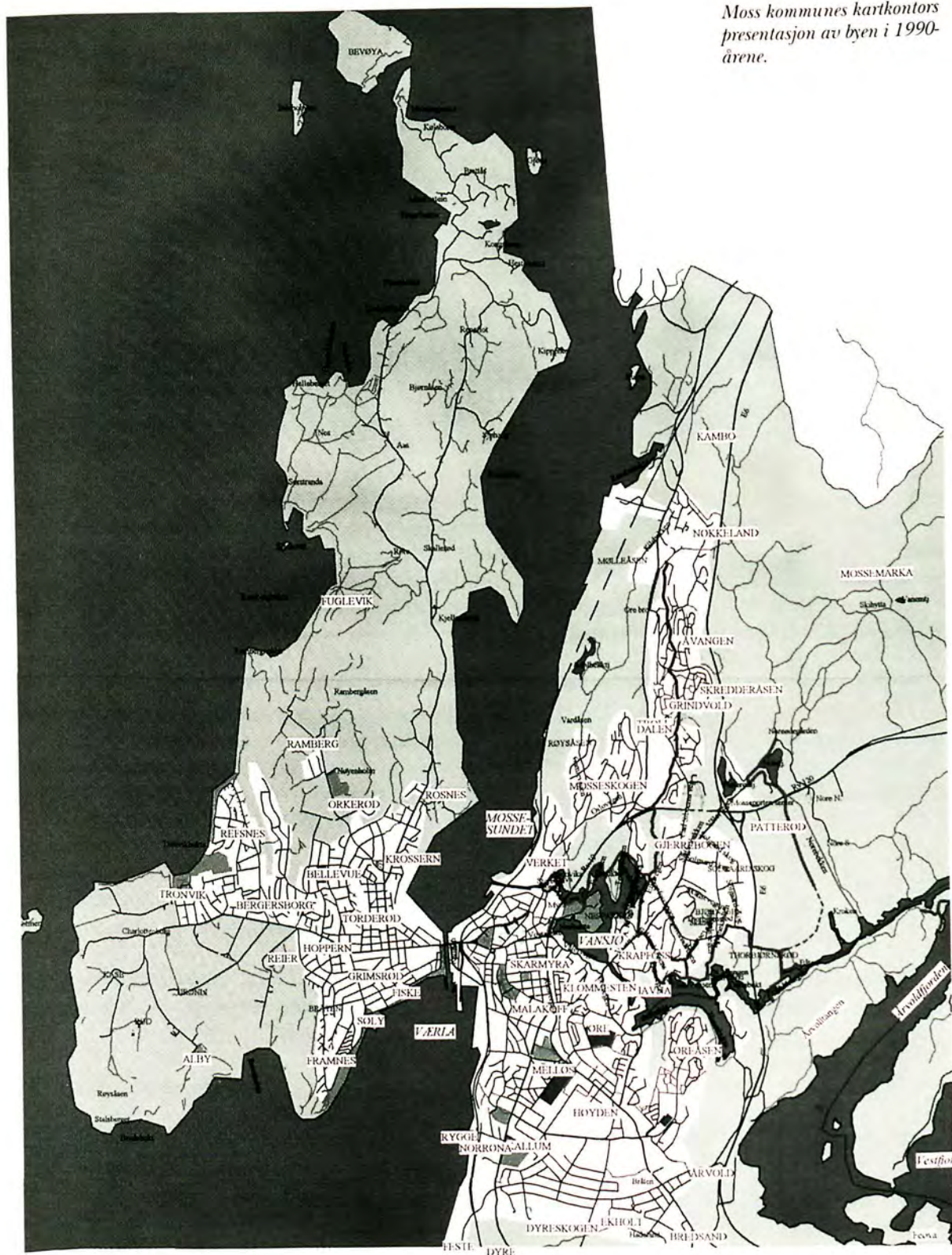
Bokkomiteen vil også takke Sparebanken NOR, avd. Moss og Moss Samlags legat for Moss Bys Vel for økonomisk støtte til denne bokens bilder. Videre har Bokkomiteen hatt et utmerket samarbeid med fylkesfotograf Kjell Bertheau Johannessen og pressefotograf Jon-Ivar Fjeld.

Bokkomiteen håper at de tre bind med mossehistorie som nå foreligger, blir til nytte og glede for alle som er glade i Moss og har interesse for byens fjerne og nære fortid.

Moss i september 1994

*Moss kommune
Bokkomiteen*

Moss kommunes kartkontors
presentasjon av byen i 1990-
årene.

Litteratur og kilder

Fremstillingen av Moss bys historie i de siste 114 år er basert på Moss bystyredokumenter, byens aviser, memoarer, muntlige kilder og den meget omfattende lokalhistoriske litteratur som foreligger for Moss. Forfatteren har også arbeidet endel med matrikkelmateriale fra Jeløy. Men dette ble et tidkrevende blindspor og det har ikke vært naturlig å trekke resultatene inn i denne fremstillingen i særlig grad. EDB-versjonen av 1900-folketellingen og bolig tellingen for 1940 er de eneste primærkilder utenom bystyreforhandlingene som har vært utnyttet systematisk, slik boken her foreligger.

Moss kommunes arkiv inneholder omfattende samlinger med stor relevans for byens nyere historie. En systematisk gjennomgang av og utnyttelse av materialet der ville lett lede inn på flere tidkrevende blindspor og kunne også ha resultert i en større og mindre tilgjengelig bok. Andre originaldokumenter enn bystyreforhandlingene er derfor brukt bare i forbindelse med konkrete enkeltproblemer. M.B. Landstad, som kjenner Moss kommunes arkiv bedre enn noen, har i slike tilfeller fremskaffet de relevante dokumentene.

I litteraturoversikten er bare tatt med bøker og brosjyrer som har vært brukt mye. En fullstendig lokalhistorisk bibliografi for Moss ville forvirre leseren mer enn den ville hjelpe. I stedet er det referert fra den rike lokalhistoriske litteratur med direkte referanse til de enkelte avsnitt. Helt generelle historiske fremstillinger er tatt med bare dersom de inneholder klare referanser til utviklingen i Moss eller har vært av sentral betydning for fremstillingen.

Primærkilder

Moss bystyreprotokoller, årlig 1905-1993; Norges offisielle Statistikk, NOS/SSB: Folketellinger (trykte hovedtall): 1875, 1891, 1900, 1910, 1920, 1930, 1946, 1950, 1960; Folke- og bolig telling 1970, 1980, 1990; Statistisk årbok 1900, 1920; Boligtelling 1940, 1960; Norges Matrikkel, Moss, Jeløy og Rygge 1886, 1903 og senere; Folketellinga år 1900 for 0104 Moss, for 194 Jeløy, EDB-versjon, kodet, bearbeidet og alfabetisert ved registreringssentral for historiske data, Universitetet i Tromsø, 1989; tre landssviksaker i originaldokumenter er studert i Riksarkivet, øvrige landssviksaker via aviser i Moss

Aviser og Mossemagasiner med forkortelser

Moss Avis (MA); Moss Tilskuer (MT); Moss Socialdemokrat (MS); Moss Arbeiderblad (MARB); Moss

Dagblad (MD); Mossemagasinet, bilag til Moss Avis (MAVMAG); Moss Pensjonistforening: Moss-Magasinet (MMAG); Aftenposten (AFT); Dagens Næringsliv (DNL); Kapital (KAP)

Bøker og skrifter om Moss by, kronologisk ordnet

F.A.Z. Sandberg: Kjøbstaden Moss i dens fortid og nutid, 1896; J.R. Schreiner: Moss, Bidrag til byens historie 1814-1914, 1914; Østfold Fylke, Moss ved 200-årsjubileet, Fra Norges Næringsveier i tekst og bilder, 1920; Moss, Jeløy, Rygge, Råde, Våler, Kjenn Ditt Lands Norgeshefter nr. 25, 1933; Moss, Oslofjordens industricentrum, 1937, (red. P. Schulstad); Betenkning angående sammenslutningen av Moss og Jeløy kommuner, Moss 1941 (av H.S. Jacobsen); A. Magnussen: Moss etter frigjøringen, 1946; J. Sætherskar: Østfold fylkesleksikon, 1951;

J. Sundsvik: «Moss i etterkrigsårene og glimt fra dens historie» i Norske Gårdsbruk, Østfold fylke I, 1964; Moss, et mangfoldig industrisamfunn, 1976; Moss, et mangfoldig industrisamfunn (revidert), 1981

Andre skrifter om Moss av generell karakter

M. Berggren: Rygge b. III, 1990; P. Edfeldt: Moss Arbeiderparti gjennom 75 år, 1980; P. Edfeldt: Kortfattet lokalhistorie for Moss, 1978; Grunnlovsforeningen for Moss by og landsogn, senere Moss Høyre, 100 årsberetning, 1984; F.J. Holst: Rygge herred 1814-1914, 1914; O.P. Nyquist: Mossiana fra ældre tider, 1926; Ø. Ree: Moss før og nu, 1937; R. Thorne: Glimt fra Moss Klub og Balselskabs historie 1792-1992, 1992; R. Thorne og A.O. Wilhelmsen: Moss formannskap 150 år, 1987; J.H. Vogt: Fra småbylivet i Moss, 1946; J.H. Vogt: Glimt fra Moss gjennom 700 år, 1954; J.H. Vogt: Moss Avis gjennom 100 år, 1976

Erindringer og avisintervjuer som er hyppig brukt

F. Berg: Byoriginaler og andre kjentfolk i Moss, 1991; P. Edfeldt: Hva de gamle glassverksarbeiderne fortalte, uttrykt; R. Hult: Østfoldminne, 1937; C. Krogh: «Moss», Verdens Gang 5/5 1899; A. Magnussen: Livet jeg levde. Erindringer. Tre artikler i MA 19/3, 26/3 og 2/4 1960; MER («Kanalpike»): MA 19/3 og 21/3 1960, (av Mimmi

Ottersen); B. Nestaas: Intervjuet i MA 1942; R. Nilson: Opptegnelser (uttrykt, Sten Sparre Nilson); R. Olsen: Intervjuer i Moss Arbeiderblad: «En umenneskelig lang arbeidstid i gamle dager» 2/5 1949 og «Rudolf Olsen deltok i L.O.s stiftelsesmøte i Oslo 1899» 14/5 1949, «57 år siden det første L.mai-tog gikk i Moss 11/3 1953; R: «Skoledager», 1953, trykt MA 7/5 1960, (I. Rist-Kristensen el. G. Ronneberg); J.N. Rennellot: Intervju i MA 9/10, 1941; F. Steenstrup: Gjengitt fra 1 manns minne, by og bygd i nær fortid, 1975; Vestfold og Østfold i nær fortid, 1985; H.H. Parker: Mamma, fortell om da du var liten, 1961

Intervjuer (INT:) foretatt av forfatteren

AKA: Arne Kallum 6/10 1993; AKI: Arne Kinander 15/7 1993; ASV: Arne Svenning 29/9 1993; BIE: Birger Eriksen 13/7 1993; BUL: Bjørn Ullmann (telefonint og brev) 20/7 1992; ELH: Elsa Hermansen 14/7 1993; FRE: Fridtjof Evensen 15/7 1993; GEO: Georg Ogden 30/9 1993; GST: Gerd Stanger 13/7 1993; HBJ: Harald Bjelke 28/9 1993; HEA: Helmer Aslaksen 9/7 1993; HJE: Henrik Jensen 29/9 1993; JKA: Johan Karlsen 5/10 1993; KJG: Kjell Garder 13/7 1993; KVI: Karl Viggen 28/9 1993; PAN: Paul Nestaas 6/10 1993; RIT: Rino Thorne 6/10 1993; TOI: Torunn Isberg 30/9 1993; VSH: Victor Storm Hansen 5/10 1993

Referanser til de enkelte kapitler

Meninger om Moss/Stadsingeniør Stabell og «hans» by: Christian Krogh op.cit. sml MMAG 1992, J. Schreiner og F.A.Z. Sandberg op.cit; Brynjulf Nestaas intervjuet MA 1942; div art MA; F. Steenstrup op.cit,

Striden om mosselukten: Kristian Martinsen intervjuet MA 22/12 1953; Frederikke Steenstrup op.cit; J. Tollefsen: Med Mosselukta gjennom 100 år, 1983; I. Kittilsen: Firmaet og familien Peterson, 1935; I. Kittilsen: Et handelshus gjennom 150 år, 1951; F.A.Z. Sandberg og J. Schreiner op.cit; sml. H. Warberg-Knoll: «Cellulosen dømt i høyesterett» MMAG 1991

Grosserer Nyquist og møllene: E. W. Eriksen: Et møllefirmas historie, 1941; T. Moen (red): Moss Aktiemøller 100 år, 1991; M.B. Landstad: «Gjerrebougen Teglværk og Pottemakeri på Krapfoss»

MMAG 1986; Anekdoter om Nyquist og Krapfoss MA 7/12 1946 (signert AJD); sml F.A.Z. Sandberg og J. Schreiner

«Liberales» og «Grunnlovsvenner»/Den vanskelige stemmeretten: Moss Høyre, 100 årsberetning, op.cit; Ø. Sæterdal: Bystyrevalgene i Moss 1890-1907, uttrykt hovedoppgave; Om Thorne og Breidablikk, M.B. Landstad: «Med viv og villa til Thorneløkka» MMAG 1991; sml F.A.Z. Sandberg og J. Schreiner

Presten Boye refser avvikerne/Kjøpmann Hilditch får det som han vil/Opplosning blant «de vakte»: L.E. Nordby: Religios og sosial uro i Moss, hovedoppgave i Kristendoms kunnskap, uttrykt, Bergen 1976; H. Wergeland: Moss indremisjon gjennom 75 år, 1959; H. Benzen og A. Frøholt: Den frie Evangeliske forsamling,

- «Logen» gjennom 100 år, 1982; H. Henriksen: Frikkirkens ungdomsforening 1887-1947, 1947; samt F.A.Z Sandberg og J. Schreiner
- Vaabenovelsler» og «passiv Gymnastik»/«Kapgang» og «Skihopp»:** H.J. Næss: Moss Idrettslag gjennom tidene, 1979; T. Hohnsen: Moss skytterlag gjennom 100 år, 1961; F. Berg: Turnliv i Moss gjennom 100 år, 1977 sml F. Olstad: Norsk idretts historie b.I, 1986
- Om kunsten å bruke spanskror/De «simple» og de «fine»:** Skarmyra skole 100 år; E. Eliassen: Moss kommunale høiere skole 1832-1932; H. Hermansen: Skolen ved kirkeparken 150 år, 1982; R. Olsen: Beretning om den høiere kommunale skole i Moss 1810-1885, 1886; J. Solbraa Bay: «Minner fra den gamle Heibergskolen i Moss» MA 2/4 1985; F. Berg: «Skolebarna ble straffet med rotting» MMAG 1991; F. Berg: «Vi hørte av og til skrik fra kontoret» MMAG 1993; Brynjulf Nestaas intervjuet MA 1942; Frederikke Steenstrup og Hjordis Høiden Parker, op.cit; G.W. Richter Johansen: «Den gang vi gikk på Høyda-skolen» MMAG 1988; sml F.A.Z. Sandberg og J. Schreiner op. cit; sml G. Hagemann: Skolefolk. Lærernes historie i Norge, 1992
- Brannvogn og brannhester/Alle de vakreste damer i Moss/En snill politikonstabel:** Christian Krohg op.cit: folketellingen år 1900; sml MMAG 1992; Om Brehmers bakeri etter MA okt 1944; M.B. Landstad: «Moss politi i gamle dager» MMAG 1987, F. Berg: «Uanstendig blottelse av legemet strengt forbudt» MMAG 1993; Div. artikler av M.B. Landstad: «I ild og vann gjennom 200 år. Moss brannvesen» MAVMAG 1978 og «Moss Brannvesen i de riktig gamle dager» MMAG 1985 og «Nei til alderstillegg for byens brandkonstabler» MMAG 1986 samt Schreiner, Sandberg og Steenstrup op.cit; INT: AKA
- Post, telegraf og telefon/Fra gass til elektrisitet:** S. Skaug: Moss lysverkers historie, 1957; P. Schulstad: Moss Telefonanlæg 1884-1934, 1934; sml F.A.Z Sandberg og J. Schreiner
- Portvin og prinsesser/Så lenge Bastø tuter, er alt vel:** P. Schulstad: Aktieselskapet Alpha gjennom 75 år, 1967; Minneart. MA 14/9 1942; G.W. Richter Johansen: «Da Petter Ilgods ble tatt av kua» MMAG 1990, Ivar Olsen Wang intervjuet MA 1946; Frederikke Steenstrup og Christian Krohg op.cit
- Dampskipenes æra:** L.J. Vogt: Skibsbygging i Moss, A/S Moss Værft & Dokks historie, 1945; sml. Den norske sjofarts historie, bind II, historien om «Jelo-linjen» og R. Peterson refereres inn- gaende; «Skip på Vansjø», (av D) MA 14/03 1945; S.S. Jørgensen: «Fra ruteskipenes æra» MMAG 1993; S-D, Jørgensen: «Verkstedet mel- lom møllene» MMAG 1993; F. Berg: «Vansjø- pædda» MMAG 1992; F. Evensen: «Den siste skonnert» MMAG 1988
- Fra munn- til maskinblåsing:** F. Saugestad: A/S Moss Glasværk 1898-1973, 1973; F. Evensen: «Her bodde dem og her jobba dem» MMAG 1991; F. Berg; Byoriginaler op.cit; P. Edfeldt: Hva de gamle glassverksarbeiderne fortalte, utrykt
- Uro i familien Peterson:** J. Tollefsen: Med Mosse- lukta gjennom 100 år, 1983; I. Kittilsen: Firmaet og familien Peterson, 1935; Kristian Martinsen intervjuet MA 22/12 1953
- Streik og opprørsstemning/Maren Grimsrød feirer 1.mai med syv mannfolk:** Moss og omegn Arbeiderblad 18/2 1930; Generell artikkel om arbeiderbevegelsen i Moss; Den første fagforening ved Moss Glasværk, artikler MD 6/12, 9/12 og 14/12 1966; H. Sjølie: «Det var da det, og itte nå» MMAG 1984; P. Norberg: Verkstedklubben ved Moss Værft 1909-1989, 1989; Rudolf Olsen op.cit; se også F.A.Z Sandberg og J. Schreiner; W. Johansen: Moss Cellulose- og papirarbeideres fagforening 55 år, 1947; K. Buber: Moss Cellulose og papirarbeiderforenings 90-årsjubileum 1892-1982, 1982; F. Berg: «Cellulosearbeiderne krevde et øre i tillegg» MMAG 1992; F. Berg: Gutta på brygga 90 år, Moss Bryggearbeiderforening 1893-1983, 1993.
- «Rægnklæder» og brandspann/Nansen og Amundsens livretter/Øl, sprit og annen styggedom:** M. Schulerud og M.B. Landstad: Helly-Hansen i 100 år, 1977; R. Enger: «Leverte hermetikk til Roald Amundsen» MMAG 1988; Anne Johnsen ble intervjuet av «Hadeland» i Brandbu, gjengitt MA 4/3 1945; R.K. Nilsen: Vårt eget brygg, Moss Bryggeri i 150 år, Rakkestad 1988, Frederikke Steenstrup op.cit; P. Schulstad: Moss Meieri og handelslag gjennom 50 år, 1950
- Jordskjelvet i 1904/Om å dele kjøkken og seng/Reflekser i en sølvkule:** Om jordskjelvet MA 23. oktober 1944, dessuten omtalt i A. Magnussens erindringer; Brynjulf Nestaas er intervjuet MA 1942; Henning Yngve Lundquist er intervjuet MA 1938; Om Port Arthur: H. Hultengren: «Med dobøtter i trappeoppgangen» MMAG 1985; Frederikke Steenstrup op.cit; Karen Olsen intervjuet MA juni 1941; Gotlieb Johannesen intervjuet MA 1942 sml også J. Schreiner og F. Berg: Byoriginaler op.cit
- Fotballen kommer til Moss/Den første olympiere:** A. Roer: Moss Fotballklubb gjennom 75 år, Fra gutteklubb og løkkefotball i 1906 til norsk elite og NM-finale i 1981, 1981; H.J. Næss: Moss Idrettslag gjennom tidene. En historisk beretning 1929-1979, 1979; Sprint-Jeløy 50 år, 1976; F. Berg: «Hvordan Malakoff idrettsplass ble til»

- MMAG 1990; T. Ullsgård: «Medaljevinner i seierherrenes olympiade» MMAG 1991; F. Berg: Turnliv i Moss gjennom 100 år; sml. F. Olstad: Norsk idretts historie b. I, 1986
- Galtung og Schreiner konspirerer/Vals, mazurka og polka/Kinetoskopet kommer:** T. Hernes: Moss folkebibliotek 1901-1951, 1951; M. Kildahl: «Det gamle biblioteket» MMAG 1991; samt J. Schreiner; Rikke Steenstrup op.cit; Josephine Renneflot intervjuet MA 9/9 1941; Kristian Hansen intervjuet MA i 1942; cellulosearbeider Kristian Martinsen intervjuet i MA 22/12 1953; bademester Johan Kvalvik intervjuet MA juni 1941; P. Schulstad: Kino i byen vår, Moss kinematografer 50 år, 1967
- Automobiler:** M.B. Landstad: «De første bilene» og «Bybussen i Moss» i MMAG 1986; F. Berg: «På to hjul til verkstedet» MMAG 1992; F. Berg: «Den gang Johan Juliussen kjørte rutebil i Våler» MMAG 1983
- Bondesønner og borgerfrøkner/Kvinnelig foreningsliv:** Etter Folketellingen av 1900; div art MA; Moss kvinneråd 50 år, 1953; L. Holst og A. Nyquist (red): Moss Sanitetsforening 50 år, 1952; sml G. Hagemann: Skolefolk. Lærernes historie i Norge, 1992
- Partiet Venstre og dets forvitring/Det nasjonale år 1905:** Moss Høyre, 100 årsberetning, op.cit.: «Måtte selge kaffekjelen» MMAG 1987; Ø. Sæterdal: Bystyrevalgene i Moss 1890-1907, upubl. samt J. Schreiner
- Jerndreierne og møllearbeidernes parti:** Edfeldt; op.cit samt J. Schreiner op.cit; A. Magnussen: «Mennesker jeg møtte: Jerndreier Carl Jenssen», MA 1960-årene; K. Buserg: Moss Cellulose og papirarbeiderforenings 90-årsjubileum 1892-1982, 1982; P. Norberg: Verkstedklubben ved Moss Verft 1909-1989, 1989; Rudolf Olsen op.cit; Moss og omegn Arbeiderblad 18/2 1930: Oversiktsartikkel om arbeiderbevegelsens historie
- To kvinner to stemmer/Hvite Bånd-skandalene/Reform eller revolusjon:** A. Magnussen: «Mennesker jeg møtte: Anna Hagmann, kvinnenens verdige representant» MA 1960-årene, udatert; Moss Kvinneråd 50 år; P. Norberg: «Kvinner mot alkohol» MMAG 1993; P. Edfeldt, op.cit
- En guttebokhet fra Grønli/Potetfalskneriet på Alby:** Etter «Kanalpikene» (MER) og «Hoppernpikene» usignert svarartikkel til «Kanalpikene» MA 1/4 1960; P. Schulstad: Alby, trekk fra gårdens historie, 1968; Torderød: A. Johannessen og R. Onsaker: Temahefte fra Moss og Omegn Tenkepark, 1991
- Malernes Jeløy/Jacob Sømme og hans elever:** Etter Norsk kunstnerleksikon og L. Østby: Østfold i billedkunsten, «Kanalpikene» og «Hoppernpikene» op.cit. Om Carl Jacobsen se C. Stenersen: «Billedhuggeren som Moss glemte» MD 5/5 1973; Folkebladet nr. 20 1900.
- Dyrene og mannen på Grimsød:** C. Gierløff i «Kunst og kultur» 1915; F. Hagen intervjuet MA 16/3 1944; F. Berg: «Da Edvard Munch byttet hatt med Arne Magnussen» MMAG 1990; F. Berg: «Selvportrett med vakker mossepikene» MMAG 1993
- Bønder og husmenn/Kverulanter i Mosseskogen:** Bl.a. Folketellingen år 1900; Paulshus-saken er omtalt en rekke steder, her stort sett etter en artikkelserie MA, februar 1943; Kambo i fortid, nåtid, framtid, Kambo 1989; P. Schulstad: Moss Meieri og Handelslag gjennom 50 år, 1950
- Hva Arne Magnussen gjorde i fritiden/Skarmyren en planlagt bydel/Stormen i 1914:** F.Th. Bolin: «Vanskelig vei fra Moss Socialdemokrat til Moss Dagblad» MA 6/2 1982; F. Berg: «Hundre år siden byens store sønn ble født» MMAG 1984 sml. J. Schreiner op.cit og Moss bystyreprotokoller
- Jobbetid og krigskonjunktur/Champagne og dyrtid:** L.J. Vogt: Skibsbygging i Moss, A/S Moss Moss verft & Dokks historie, 1945; P. Norberg: Verkstedklubben ved Moss Verft 1909-1989, 1989; K. Nilsen: Vårt eget brygg, Moss Bryggeri i 150 år, Rakkestad 1988; J. Tollefsen: Med Mosselukta gjennom 100 år, 1983; I. Kittilsen: Firmaet og familien Peterson, 1935; E.W. Eriksen: Et møllefirmas historie, 1941; «Landets første automobilfabrik ferdigbygget» MA 13/1 1918
- Helbredelse ved eter og kloroform:** INT: HBJ; G.W. Richter Johansen: «Han var byens overlege i 35 år» MMAG 1990; F. Berg: «Den gang Johan Juliussen kjørte rutebil i Våler» MMAG 1983; Alf Færden intervjuet av V. Jenssen MD 28/9 1968; F. Berg: Byoriginaler op.cit
- Byjubileet i 1920/Breidablikk får nye beboere:** Etter Moss bystyreforh., og Moss Avis sommeren 1920; R. Thorne og A.O. Wilhelmsen op.cit; «Musikkpaviljongen og bytårnet i bursdagsgave» MMAG 1987; Om Breidablikk se M.B. Landstad: «Med viv og villa til Thormeløkka» MMAG 1991; Skulpturer i Moss; Østfold Fylke. Moss ved 200-årsjubileet; Fra Norges Næringsveie i tekst og bilder, 1920
- Kinematografi og kultur/Ogsaa vor by skal faa et saadant Korps-/To musikalske herremenn:** Etter P. Schulstad: Kino i byen vår, Moss kinematografer 50 år, 1967; Moss bystyreprotokoller; I. Halvorsen: Musikkminner. Glimt fra blåse-musikkens historie i Moss, 1985; Moss korforening 1920-1990; E.O. Solstad: «Moss Orkesterforening, en kulturinstitusjon», E. Abrahamssen: «Karl Billington, sangeren, komponisten og

dirigenten»; A. Ludvigsen: «En sterk innsats av Moss Korforening» og andre artikler MAVMAG nr. 8 1978. Tema: Sang og Musikk; T. Høverstad: «Sigurd Islandsmoen 70 år» Valdres 23/8 1951; T. Høverstad: «Valdresgutten som ble fører-skikkelse i norsk musikk» Dagens Nytt 26/8. 1941; G.W. Johnsen: «Mannen bak Mossesangen» MMAG 1987; A. Ludvigsen: «Eventyroperaen Hans og Grete» MMAG 1988; A. Caspersen: «En musikalsk omsteifer» MMAG 1993

Etter den søte kløe/Konsulen selv og hans

arbeidere: L.J. Vogt: Skibsbygging i Moss, A/S Moss Værft & Dokks historie. 1945; J. Tollefsen: Med Mosselukta gjennom 100 år, 1983; P. Norberg: Verkstedklubben ved Moss Værft 1909-1989, 1989; I. Kitilsen: Firmaet og familien Peterson, 1935; W. Johansen: Moss Cellulose- og papirarbeideres fagforening 55 år, 1947; G.W. Richter Johansen: «Fra Cellulosen i gamle dager» MMAG 1990

Da Lynch-maskinen kom til Moss/-Låsen», «Støvelen» og «Blikken»:

F. Saugestad: A/S Moss Glasværk 1898-1973; B. Thoresen: «To glass-pustere igjen i Moss» MMAG 1985; J.H. Jensen: «Dengang TrioVing ble kalt låsen» MMAG 1991; Oslofjordens industricentrum, 1937 op.cit.

Kornmonopolets velsignelser/«Et sundt og deilig smørbrødpålegg»:

E.W. Eriksen: Et møllefirmas historie. 1941; R.K. Nilsen: Vårt eget brygg, Moss Bryggeri i 150 år, Rakkestad 1988

Helly Hansens fabrikkhemmelighet/Bomull,

donger og skurefiller: INT: GST: M. Schulerud og M.B. Landstad: Helly-Hansen i 100 år, 1977, sml S. Grieg: Norsk tekstil, Oslo 1946; Oslofjordens industricentrum, 1937 op.cit; J.H. Jensen: «Vansjøvannet og Trubi-skjorten» MMAG 1986; J. Johansen: «Kamp om jobbene i A/S Dongry» MMAG 1986

Anna Hagman bryter med Arbeiderpartiet/Soldater

på Thorneløkken/«Buffalo» fra Værftet: INT: ELH/FRE: P. Edfeldt, op.cit; H. Warberg-Knoll: «Emil – mossekråka personlig» MMAG 1988; F.T. Bolin: «Vanskelig vei fra Moss Socialdemokrat til Moss Dagblad» MA 6/2 1982

Språkanner på Værta:

INT: FRE: E. Frosterød: «Spritfangst i Soliebakken» MMAG 1990; F. Evensen: «Da språkannene fløt i Værta» MMAG 1988; Boken om Familien Herlofson og P.O. Johansen: Markedet som ikke ville dø. Forbudstiden og de illegale alkoholmarkedene i Norge og USA; Oslo 1993; F. Berg: Byoriginaler op.cit

En hissig stadsingenior/Vårli-utvidelsen/Bibliotek

og lydfilm: Etter MA og Moss bystyres dokumenter; R. Thorne og A.O. Wilhelmsen op.cit; T. Hernes: Moss folkebibliotek 1901-1951, 1951;

Om Jeløy folkeboksamling etter MA 1945; også etter P. Schulstad: Kino i byen vår, Moss kinematografer 50 år, 1967 og Moss bystyres beretninger

Fotball og klassekamp/Rosporten og det gode liv/Moss Idrettsforening splittes/Arbeiderhopprenn i godseierbakken/Guttespeider eller tillitsmann: INT: FRE/HJE/VSH/BIE/GST; A. Roer: Moss Fotballklubb gjennom 75 år, 1981; H.J. Næss: Moss Idrettslag gjennom tidene, 1979; Sprint-Jeløy 50 år, 1976; T. Holmsen: Moss Skytterlag gjennom 100 år, 1961; P. Schulstad (red.): Moss Roklub i 25 år, 1952; notat fra Gunnar Pettersen i Moss Roklub 26/6 1994; F. Berg: Turnliv i Moss gjennom 100 år, 1977; I. Argel og R. Argel: Moss Skiklubb 1928-1953, 1953; A. Caspersen: «Ørne-patruljen ble stiftet i vedskjulet» i MMAG 1993; sml. P. Larsen: Med AIF-stjerna på brystet, Oslo 1979 og F. Olstad: Norsk idretts historie b. I, 1986

Bankraset i Moss/Forsoning blant sosialistene/Lock-out av uant format/Den verste sommer i Moss bys historie: INT: KJG/RIT/HEA/BIE/FRE/HJE; Moss Avis; P. Edfeldt, op.cit; O. Gjølberg: En studie av depresjonen 1930-35 basert på data fra industribyen Moss, stensil NHH 1972; P. Norberg: «Blåveis i vakta» MMAG 1993

Landeveisrace og fartsgrenser/Bilenes Kambo:

INT: ELH/PAN; P. Johansen: «Tredje generasjon Henning på Auto-Karosserifabrikken» MMAG 1986; intervjuer med E.M i MA; G.W. Richter Johansen: «Den ridende huslege» MMAG 1987; M.B. Landstad: «Bybussen i Moss» MMAG 1986; F. Berg: «Den gang Johan Juliussen kjørte rutebil i Våler» MMAG 1983; G.W. Richter Johansen: «Da Plymouth ble laget på Kambo» MMAG 1990; P. Norberg: «Motordjevene kommer» MMAG 1993; Kambo i fortid, nåtid, framtid, Kambo 1989

Alpha, Beta og Basto: Minneartikkel i Moss Avis 14/9 1942; S. Sjørgensen: «Fra ruteskipenes æra» MMAG 1993; P. Schulstad: Aktieselskapet Alpha gjennom 75 år, 1967; H. Ryggvik og E. Soilen: Bastofergen. Fra damplekter til brikke i pengespillet, Sandefjord 1992

Einar Mathisen og alle hans planer/Selma Gjer-

mundsen bygger et fødehjem/Småfisk i springen: INT: ASV/RIT/MBJ/HBJ; «Byingeniøren går fra borde» MA 1/2 1963; M. Kildahl: «Byens første fødehjem» MMAG 1993; Alf Færden intervjuet av Vic Jenssen MD 28/9 1968; Moss bystyreprotokoller; Moss Avis; T. Reneflot: «Viktig jobb på Vansjøisen» MMAG 1992

Boikott Onsakers rutebiler/Statspolitiet ransaker

en fagforeningsleder: INT: BIE: O. Gjølberg: En studie av depresjonen 1930-35 basert på data fra industribyen Moss, stensil NHH 1972. Om

Kambo: Kambo i fortid, nåtid, framtid, Kambo 1989; P. Norberg: Verkstedklubben ved Moss Verft 1909-1989, 1989

Bjørn Kristensen legger inn årene/Borgerlig Samling/Kjartan fra Kambo som ville lage Ragnarok: INT: HEA/BIE: Moss Høyre, 100 årsberetning, op.cit; Om Jul Sundsvik i Pressefolk i Østfold og i et upublisert foredrag av D. Skogheim; Om Hans S. Jacobsen og Ragnarok i Ø. Sørensen: Hitler eller Quisling, Oslo 1989

Mot en enhetsskole?/Hanna Jacobsen og hennes hjertesak: E. Pedersen: Fra Moss Middelskole til Moss Gymnas, en tredveårsberetning, 1967; Skarmyra skole 100 år; J.H. Vogt op.cit. med håndskrevne notater av forf; samt Moss bystyreprotokoller; H. Hermansen: Skolen ved Kirkeparken 150 år, 1982; E. Ramm (Alfarnæs): Husmor-skolen på Moss 50 år, 1983

«Billige sko fra Tsjekko»: INT: FRE/GST/ELH; Moss, Jeløy, Rygge, Råde, Våler, Kjenn Ditt Lands Norgeshefter nr. 25, Oslo 1933; Østfold Fylke, Moss ved 200-årsjubileet. Fra Norges Næringsveie i tekst og bilder, 1920

Borgermesteren personlig: INT: ELH/HEA/RIT/AKI; F. Berg: «Hundre år siden byens store sønn ble født» MMAG 1984

Pølsemaker Svendsen får ny dress: INT: KJG/RIT/ELH; Om Brehmers bakeri etter MA okt 1944; Moss, Jeløy, Rygge, Råde, Våler, Kjenn Ditt Lands Norgeshefter nr. 25, Oslo 1933; Østfold Fylke, Moss ved 200-årsjubileet; Fra Norges Næringsveie i tekst og bilder, 1920; Sterud-boken 1895-1937, 1937

Parkteateret og Gimle/Skyskrapere, funkis og forhåpninger/Stanken i Melloebakken: INT: AKI/RIT/ASV: R. Thorne og A.O. Wilhelmsen op.cit; P. Schulstad: Kino i byen vår, Moss kinematografer 50 år, 1967; J.H. Vogt med tilleggsnotater; Boligundersøkelsen 1939 ble inngående referert i MA 28/7 1941: For Moss, ulikt store deler av landet, var den absolutt fullstendig

Fugl Fønix som symbol på fremtidens Moss/Miss Quincy, Sterke Samson og jubileumskantaten/Landmåleren får et problem: INT: AKI/RIT/PAN/ASV; Moss, Oslofjordens industricentrum (red. P. Schulstad), 1937; F. Berg: «300 000 mennesker på Mosseutstillingen» MMAG 1987, Spesialnummer av Moss Dagblad, «I 82 dager», med en rekke intervjuer og kommentarer, bl.a. med A. Magnussen: «Skal Moss bli Østfolds største by?»

En romanse på Bellevue/Forsoning på Mello stadion: INT: VSH/ELH; C. Pedersen: «Da Aif-gutta fra Moss dominerte landslaget» MMAG 1985; «Flyktet fra Barcelona-OL i 1936» intervju med Karl Wasenius MD 8/8 1992; B. Wiseth og P. Norberg: «Fotballdramatikk i 1936» MMAG

1993; A. Roer: Moss Fotballklubb gjennom 75 år, 1981; H.J. Næss: Moss Idrettslag gjennom tidene, 1979; Sprint-Jeløy 50 år, 1976; F. Berg: «Georg Telke møtte russiske lag seks ganger» MMAG 1990; T. Holmsen: Moss Skytterlag gjennom 100 år, 1961; P. Schulstad (red.): Moss Roklub i 25 år, 1952; F. Berg: Turnliv i Moss gjennom 100 år, 1977; Moss Skiklubb 1928-1953, 1953

Kald vinter/Tyskere? Hvaforntøys!/Den korte krigen i Østfold: INT: AKI/AKA: Vinteren 1940 etter MA, Einar Mathisen intervjuet i Moss Avis 9/4 1960; A.B. Nielsen: Oslofjord; T.H. Froyset: Hjemmestyrkene i Mossedistriktet, 1975; A. Grimstad: Rygge og Råde i krigsåra, Råde 1990; Krigen i Østfold, WIWAR nr.1, 1990 (Østfold historielag); F. Pedersen og P. Grytdal: Krigen i Moss, Moss grunnskole 1979 samt div. art. MA; Kurt Gross etter L-sk 866 Moss, AKA/HEA og sønnen Kai Gross

Fra Moss til Berlin og tilbake/Hans S. Jacobsen ved makten/Tyskerne og deres «lieblinger»: INT: GST; Div. art MA: L-sak 488 Moss (Hans S. Jacobsen); Moss bystyreprotokoller og H.S. Jacobsen op.cit

Sensur og grensesoner/Fire avismenn i krigens Moss: T. Hernes: Moss folkebibliotek 1901-1951, 1951; Om Johs. Hole og Gjersteth etter MMAG og Jubileumsutgaver av MD; F.T. Bolin: «Vanskelig vei fra Moss Socialdemokrat til Moss Dagblad» MA 6/2 1982; Om Hans S. Jacobsen og Per Schulstad etter Norsk Bokfortegnelse 1940-1945

Kinoproblemer/Våkn opp, Wik: INT: GST; F. Berg: «David debuterte som Gjoken» MMAG 1993; P. Schulstad: Kino i byen vår, Moss kinematografer 50 år, 1967

Det rasjonerte samfunn/Problemer i Hoppernbakken/Krigens konjunkturer/Prispolitiets største sak: INT: GST/ELH/HBJ; P. Schulstad: «Krigsår og etterkrigsveir», Moss Meieri og Handelslag gjennom 50 år, 1950; A. Magnussen: Moss etter frigjøringen, Moss 1946; M. Schulerud og M.B. Landstad: Helly-Hansen i 100 år, 1977

Innlemmelser og avstæelser fra «Stor-Moss»: Hans S. Jacobsen op.cit; div art MA; Moss bystyreprotokoller

Lærerne tar ansvar: P. Edfeldt: Kortfattet lokalhistorie for Moss, 1978; En skolepike: Bjørg Ofstung i Skarmyra skole 100 år; J.H. Vogt op.cit. med notater; Torderød: A. Johannessen og R. Onsaaker: Temahefte fra Moss og Omegn Tenkepark, 1991

Fra Vårli til Auschwitz: INT: BUL; Minneord om Isak Ullmann MA 29/6 1945; Om Ida Ullmann MA 27/12 1962; O. Mendelssohn: Jødernes historie i Norge bind 2; 1986, J. Benkow: Fra synagogen til Løvebakken, 1985

Parsellenes Jeløy/Trespriddramaet/Petter Springer og rottene: INT: GST/ELH, artikler MA; A. Magnussen: Moss etter frigjøringen, 1946; M. Schulerud og M.B. Landstad: Helly-Hansen i 100 år, 1977

På Slitstua/«Norges Demring»/Hjørdis Edvardsen tar saken/Mars-aksjonene: Diverse artikler MA sommeren 1945; N. Vogt (red.): Beretning fra Q-laget «Lund»s liv og opplevelser, utrykt dagboksmanus; «Tre minutter foran tilintetgjørelsen. Da 1000-1500 tyskere sluttet ringen om et Q-lag på 11 mann», Hjemmefrontbladet 1945; MAVMAG nr. 2 1985, spesialnummer om 2. verdenskrig, særlig motstandsvirksomheten; T.H. Frøyset: Hjemmestyrkene i Mossedistriktet, 1975; A. Grimstad: Rygge og Råde i krigsåra, Råde 1990; Krigen i Østfold, WIWAR nr.1, 1990 (Østfold historielag); H. Hultengren: Illegale aviser i Østfold, 1989; J.H. Holm: Allierte flyoperasjoner over Milorg D 11. RAF og USAF drops og bombeoperasjoner 1944-1945 (udatert); sml. Norge i krig; Hjemmefront og B. Nøkleby: Pass godt på Tirpitz, 1988

Da Hjemmefronten inntok byen/«Riksrøy» i hønemarsj/Kurt Gross kommer hjem: F. Berg: «Det første bystyre etter frigjøringen» MMAG 1985; F. Berg: «Folk gråt av glede» MMAG 1985; N. Vogt (red.): Beretning fra Q-laget «Lund»s liv og opplevelser, op.cit; V. Jenssen: «Uten livsglede greidde en ikke å holde livet gående» Intervju med Signe Enger, MD 9/4 1965; Arrestasjonen av Kurt Gross: AKA

«Send dem til Tyskland, hele ruklet»/Fremmede språk og manerer/«Isfront» og «silkefront»/Historieforfalskning: INT: HEA; rettssaker referert etter MA og MD unntatt L-sak 488 Moss (Hans S. Jacobsen); «Besøk blant håpløse. Visitt i fengslet på Malakoff», Hjemmefrontbladet 1945; T. Lundevall: Omkring landssviksakene, 1945; Boken H.S. Jacobsen utga var Ralph Hewins: Profet uten ære, 1967

Henry Jacobsen, hans tid og hans menn/Fremtidsvisjoner/Hagebyer med husbanklån/Selvaags første satellitt: INT: AKI/RIT/HJE; R. Thorne og A.O. Wilhelmsen op.cit; Emil Andersens tale referert MA; R. Borge-Aaserud: Bo eller ikke bo? Sml E. Ananiassen: Boligsamvirkets historie i Norge, 1991

Mossedagene i 1947: INT: AKI/RIT; F. Berg: «Mossedagene 1947» MMAG 1987; B. Runhovde: «Pinefulle opplevelser i Wulfsbergs bukser» MAVMAG nr. 4 1978

Kommunistenes storhet og fall: INT: RIT/HJE; Moss Høyre, 100 årsberetning, op.cit; P. Edfeldt, op.cit; F. Berg: Gutta på brygga 90 år, Moss Bryggearbeiderforening 1893-1983, 1983

Vaskemaskiner og skinnende vinduer/Høyrekvinner fra Moss og Jeløy: INT: AKI/HEA/RIT/BIE, div. art. i MA, tilleggsopplysninger fra Vie Some; Oslo bys historie, bind V, 1993; sml A.J. Avdem og K. Melby: oppe først og sist i seng. Husarbeid i Norge; 1985

Kultursamarbeid/Brytere og skjønnhetsprinsesser: A. Roer: Moss Fotballklubb gjennom 75 år, 1981; H.J. Næss: Moss Idrettslag gjennom tidene, 1979; Sprint-Jeløy 50 år, 1976; F. Berg: Turnliv i Moss gjennom 100 år, 1977; Moss Skiklubb 1928-1953, 1953; Sprintguttene, jubileumsnummer 9/10 1946; F. Berg: «Bronselagskapteinen fra Olympiastadion» MMAG 1991; P. Norberg: «En beskjedne turndrønning» MMAG 1993

Helseproblemer: RIT/ASV/HBJ; A. Magnussen: Moss etter frigjøringen. Moss 1946; Alf Færden intervjuet av V. Jenssen MD 28/9 1968; S. Kalsnes: «Tanker omkring Moss sykehus i perioden 1949 til 1973» MAVMAG nr. 2 1978

Strømbrudd og fallskjermstilke/Bomullskvoter og valutarestriksjoner/Steinull i frukthagan/Plaster tidens løsen/Hvalbåter fra «Værven»:

INT: TOI/ A. Magnussen: Moss etter frigjøringen. Moss 1946; M. Schulerud og M.B. Landstad: Helly-Hansen i 100 år, 1977; F. Saugestad: A/S Moss Glasværk 1898-1973; F. Evensen: «Sydde brudekjoler av fallskjermstilke» MMAG 1985; S. Forsberg: Elkem-Rockwool Moss 40 år 1948-1988, 1988; Moss, et mangfoldig industrisamfunn, 1981; R. Enger: «Da Værven bygde hvalbåter» MMAG 1987/ J.H. Jensen: «Klinkhammerne smalt natt og dag» MMAG 1991

Om asfalt og trafikk syndere/Poker i parken/Da rådmannen selv grep til spaden/Striden om Mossekråka: INT: RIT/ASV/KVI/TOI; F. Berg: «Heftig debatt i bystyret endte med kråke-seier» MMAG 1985; M. Berggren: «Mossekråka – byvåpenet for Moss» MMAG 1988, samt div. kommunale dokumenter

Arne Magnussen takker for seg/En fruktglad og generøs rede: INT: HEA/RIT/AKI/BIE; F. Berg: «Hundre år siden byens store sønn ble født» MMAG 1984; F.T. Bolin: «Hvem var Biørn Biørnstad på Alby» MA 20/8 1994

«The Norwegian Lady»/To brosaer: INT: GEO/BIE/AKI/RIT; Bystyreforhandlinger; Div. art i MA; Skulpturer i Moss

Kommunekonsulentene «Spiker» og «Bolt»/Folkeskole, realskole og gymnas/Godgutt med talenter: INT: TOI/GEO; E. Pedersen: Fra Moss Middelskole til Moss Gymnas, en tredveårsberetning, 1967; P. Edfeldt: Kortfattet lokalhistorie for Moss, 1978; Skarmyra skole 100 år; J.H. Vogt: Glimt fra Moss, med håndskrevne tilføyelser; K.

- Eide: Hoppert skole 25 år, 1983; H. Hermansen: Skolen ved Kirkeparken 150 år, 1982; Om godguten etter KJG/AKA/PAN/RIT
- Musikk- og teaterliv/Tante Rosa og hennes «fans»/Modernisering av kinodriften:** INT: AKI; P. Schulstad: Kino i byen vår, Moss kinematografer 50 år, 1967; H. Stanger m.fl. Moss studiescenes barneteater. Minnebok, 1944; F. Hollfjord: Det var en gang. Tante Rosa førte oss inn i eventyrland, upublisert; MAVMAG nr. 8 1978, Tema: Sang og Musikk; I. Halvorsen: Musikkminner. Glimt fra blåsemusikkens historie i Moss, 1985; Moss Korforening 1920-1990
- Sosiologene inntar Moss/Fellesskap på arbeidsplassene/Moss og Europa, første runde/Han Emil, han Emil/Mosseporten 1963:** INT: RIT/ELH/BIE/AKI; S. Lysgaard: Arbeiderkollektivet, Oslo 1960; P. Norberg, op.cit.; R. Thorne og A.O. Wilhelmsen op.cit; Moss bystyreforhandlinger; Verkstedklubben ved Moss Verft 1909-1989, 1989; Div. art MD og MA; H. Warberg-Knoll: «Emil mossekråka personlig» MMAG 1988
- Wilhelm Rosenvinge en gåtefull herre/Nyanlegg, nedleggelser og en flodbølge av fusjoner/Mossebedrifter med mange døtre:** INT: RIT/HEA; Moss, et mangfoldig industrisamfunn, 1981; T. Sørnes: TrioVings historie; T. Moen: Moss Aktiemøller 100 år, 1991; S. Forsberg: Elkem-Rockwool Moss 40 år 1948-1988, 1988; M. Schulerud og M.B. Landstad: Helly-Hansen i 100 år, 1977; F. Berg: «Han snakka aldri til folk på gølv» MMAG 1992
- Fortsatt byvekst:** INT: RIT/ASV/KVI/SKA/JKA; J.H.Vogt op.cit. F.Th. Bolins eks. med håndskrevne tilføyelser av forf; «Moss og fremtidsutviklingen. De tre fagsjefer uttaler seg» i MA 16/3 1963, om A. Svenning: «Veidemann og veinbygger verner om byens trivsel» MA 5/8 1972
- Husmødre på herregård:** V. Jenssen: «Husmorskole på herregård» i Kvinner og Klær nr.28 1965, samt en serie med reisebrev i MD juni 1964; V. Jenssen: «Husmorskolens Hanna pensjoneres» i MD 14/12 1971; E. Ramm (Alfarnæs): Husmorskolen på Moss 50 år, 1983
- Fra Moss til Mexico/Dårlege år for fotballen:** INT: TOI/GEO/VSH/PAN; Div. art. MD og MA; A. Roer: Moss Fotballklubb gjennom 75 år, 1981; Sprint-Jeløy 50 år, 1976
- Jazz på Rølla/Gronne mosseløker:** INT: GEO/JKA/TOI; «Pop eller pro-pop» MD 13/11 1964; «Da 900 tilskuere kom mer for å høre Green Onions enn for å se fotball» MD 7/7 1965; «Helbredelsespredikant på film» MA 19/8 1965; «Mossegutter opptrådte for The Rolling Stones» MD 14/6 1965
- 250 årsjubileet/Kronprinsparet besøker Alby:** INT: AKI/RIT/ELH/BIE; F. Berg: «Emil og den kongelige løper» MMAG 1984; F. T. Bolin: «Hvem var Bjørn Bjørnstad på Alby» MA 20/8 1994; MAVMAG nr. 4 1983 var et spesialnummer om Alby og Moss
- Murkolosser/Generalplanen og dens menn/Europadebatten, annen runde/Rådhus og rådmenn/Hvordan Jeløy ble egen menighet/Båtforbindelser:** INT: AKIN/RIT; R. Thorne og A.O. Wilhelmsen op.cit; P. Norberg: Verkstedklubben ved Moss Verft 1909-1989, 1989; P.Norseng: Forslag til generalplan for Moss, 1974; Moss regionplan, Boligutredning 1972; Moss regionplan, Samfunnsteknikk VBB, 1973; Moss i framtiden, sammenfatning av Moss generalplan 1976; EEC-debatten mest etter MD
- En familiebedrift blir børsnotert/Tankskip og oljeboring/Glassverket fornyer seg/Miljøbedriften som luktet:** Moss, et mangfoldig industrisamfunn 1981; samtale med E.W. Martens; J. Tollefsen: Med Mosselukta gjennom 100 år, 1983; L. Opstad: Trelast gjennom femti år. Østfold og Follo trelastnæringsforening, 1967; K. Paus: Emballasje går utenpå det meste, Arbeidsnotat NHH 1992; H. Sjølie (red.) M. Peterson 190 år. Temahefte av Kraftnytt 1991; E. Lange og T. Hanish: Foretaket virke. Historien om Borregaard, Oslo 1989
- Kursplaner og kreativitet/Barnehagenes epoke:** Moss skoleutredning, Samfunnsteknikk VBB; 1974, P. Edfeldt og N. Ellefsen: Barneplan for Moss, 1983; K. Eide: Hoppert skole 25 år, 1983; H. Hermansen: Skolen ved Kirkeparken 150 år, 1982; Skoler på Kambo: Kambo i fortid, nåtid, framtid, Kambo 1989; sml G. Hagemann: Skolefolk. Lærernes historie i Norge, 1992
- En nyskapning i norsk sykehusvesen?/Fotballsolvalder:** INT: GEO/PAN; R. Thorne og A.O. Wilhelmsen op.cit; Tema: Moss sykehus MAVMAG nr. 2 1978, bl.a O. Elvsveen: «Fra Vogtsgt. til Mosseporten»; div art i MA
- Vann, kloakk og renhold/Asparges, stjerneløk og landskapsvern/Fiskekortstriden:** INT: ASV/AV; Moss avløpsplan, Samfunnsteknikk VBB, 1974; R. Thorne og A.O. Wilhelmsen op.cit; I. Argel og F. Saugestad: 75 år for jakt og fiske, Moss og Omegns Jeger- og Fiskerforening 1916-1971, 1971; Forslag til bevaringsplan for sentrale deler av Moss, Reguleringsjefens kontor, 1979; Moss kommune: Idekonkurranse Bjerget Moss, 1980; Jeløya. Analyse av verneverdier i naturmiljø og kulturlandskap, 1975; MAVMAG nr. 1 1978 var viet Skisport og friluftsliv; «Natur for hele familien» AFT 21/8 1986; div art i MA/MD

Middagsaksjer/Børshaier og jappementaltitet/Konsernenes tid/Årets aksje: H. Ryggvik og E. Søilen: Bastøfergen. Fra damplekter til brikke i pengespillet, Sandefjord 1992; T. Moen (red.): Moss Aktiemøller 100 år, 1991; P. Norberg: Verkstedklubben ved Moss Verft 1909-1989, 1989; N.T. Kristiansen og F.T. Bolin: Th. Kristiansen A/S 50 år, 1994; samtale med E.W. Martens

Byfornelse eller nostalgi?/Ungt og internasjonalt på F 15: MAVMAG nr. 4 1983, et spesialnummer om «Alby og byen»; «F15 mest for ungdom» AFT 18/9 1985; «F15 mer enn kunst» AFT 7/6 1986, «Jubileumssesong i F15» AFT 3/1 1986; div art i MA/MD

Kor, korps og opera/Satsing mot gull: INT: GEO/PAN; MAVMAG nr. 8 1978, Tema: Sang og Musikk; I. Halvorsen: Musikkminner. Glimt fra blåsemusikkens historie i Moss, 1985; Moss Korforening 1920-1990; div art i MA/MD

Handelsby i ekspansjon/Heroin i transitt: INT: KJG/ÅKA/JKA; «Byggeboom i Moss» AFT 22/2 1986; «I Moss er det nok med en parkering» AFT 22/7 1986; div art i MA/MD

Monopolspillet som ble levende/To glass-søstre skiller lag/Emballasjekrigen: H. Ryggvik og E. Søilen: Bastøfergen. Fra damplekter til brikke i pengespillet, Sandefjord 1992; «MG industrier tvinges vekk» KAP 31/1 1987; «Svensker kjøper Moss Glasværk» DNL 29/10 1988; «Moss Glasværks nei» DNL 30/6 1989; «Glassberget i Moss» AFT 14/10 1992; «Den store flaske-duellen» DNL 4/6 1993

Pepsicola og gammeldags øl: «Pepsicolastrid: Ringnes nekter øl til Moss» AFT 29/11 1991; «Moss Bryggeri i akutt krise» AFT 22/11 1991; «Moss Bryggeri er konkurs» AFT 2/1 1992; muntlige opplysninger fra Moss Bryggeri

Fotballsuksess med kneiker/Fusjon i fagbevegelsen? INT: GEO/PAN; «Ringene er sluttet for Einar Aas» AFT 24/3 1985; «Lekelystne Moss» AFT 1/7 1985; «Mer moro med Moss» AFT 22/6 1987; «Moss øker. Er løpet kjørt?» AFT 17/8 1987; «En seier for det fornuftige» AFT 12/10 1987; N.T. Kristiansen og F.T. Bolin: Th. Kristiansen A/S 50 år, 1994; P. Norberg: Verkstedklubben ved Moss Verft 1909-1989, 1989

Høyrebølgen i Moss/Kommunen slår sprekker: «Valgbombe» og «Borgerlig jordskjelv. Kr.f. sikrer Bjørn B. ordførerklubben» i MD 16/11 1987;

«Oppsigelser truer Moss kommune» AFT 7/4 1989; «Krise i Moss» AFT 27/4 1991; «80 årsverk må vekk i Moss» AFT 1/2 1991; Moss kommunes årsrapport 1993

Kringler eller kunst på Alby?/Fødeplasser og celledrift: «Paraplyer og annen F15 jubalong» AFT 30/5 1991; «F 15s økonomiske krise» AFT 14/8 1991; «Det aller verste gjennom 25 år» AFT 6/9 1991; «Kunstnerne støtter Sandqvist» AFT 30/7 1993; «F 15 uten styring» AFT 4/8 1993; div art i MA/MD

Fra Bastø til Vestfold/Fadesen i Solgård skog/«En ulykkelig dag for Helly-Hansen»: H. Ryggvik og E. Søilen: Bastøfergen. Fra damplekter til brikke i pengespillet, Sandefjord 1992; J. Berg: «Helly-Hansen A/S Moss» Byggekunst 1989; «Krafttak i Helly-Hansen» AFT 27/10 1988; «Onarheim på frierferd» DNL 6/9 1989; «Helly-Hansen ferdig med hestekuren» KAP 12/06 1990; «Helly-Hansen tvinges ut» DNL 21/7 1990; «Helly-Hansen reorganiserer» 22/09 1990; «Eventyret tok slutt i Norge» AFT 13/10 1990; Notater fra E.W. Martens og R.A. Storberget

Müsli fra Moss/D-dag for «Værven»: T. Moen (red.): Moss Aktiemøller 100 år, 1991; «Svekket beredskap?»/«Rase mot møllekutt» AFT 9/5 og 19/5 1988; «Nora Industrier: Solid på sikt» KAP 11/3 1990; «Noras nye allierte» DNL 21/3 1991; «Tapte 100 mill på ferge» KAP 29/8 1987; «D-Dag for Moss» DNL 9/3 1989; «Hver femte arbeider kan bli permittert» DNL 29/03 1989

«Pokker heller, vi er stolte»: «Den beskjedne tre-kjempen» AFT 11/01 1990; «Erik Mollatt styrer milliardbedrift» AFT 30/09 1991; H. Sjølie (red.) M. Peterson 190 år, temahefte av Kraftnytt 1991; «Mosse-elefanten må snu» DNL 13/10 1992; div art i MA/MD; notat fra E. Mollatt

«Payback» fra idretten/Rådmannen eksperimenterer/Mossehistoriens gjentakelser: «Hjemmebanen min» (Erland Johnsen) AFT 26/7 1988; «Festen som ble en parodi», 4/8 1990; «Jeg gjorde feil» (Are Nakkim) AFT 7/11 1990; «Helten tilbake igjen» (Einar Aas) AFT 26/7 1990; «Moss har nytt storlag på gang» AFT 13/4 1994; «Byggherre på fransk» KAP 14/5 1988; «Moss som konsern» AFT 18/5 1990; «Spennende i Moss» AFT 53 1991; muntlig kommentar fra A. Rydland; div art i MA/MD

Registre

Personregister

Registeret gir fødselsår og, hvis kjent, dødsår for personer som er nevnt i hovedtekst, marger og billedtekster og viser hvor i boken de er omtalt. Her er brukt den hovedform av navnet vedkommende person har vært mest kjent under. Lokale oppnavn i byen, kjælenavn i vanlig bruk, dekknavn under 2. verdenskrig og litterære pseudonymer er tatt med når de er kjent, og oppført på identisk måte – i anførselstegn. Fornavn og mellomnavn som ikke har vært i daglig bruk, er satt i parentes, der de er kjent. Kvinners pikenavn er også tatt med når de er kjent. For personopplysninger om andre mossinger i eldre tid, se A. Vogt: *Personalia fra det gamle Moss*, 1946 og *Moss bys historie 1700-1880*, 1989.

- Aker, Enok (1914-1961) 363
Aker, Randi f.Hansen (1915-1986) 249
Amundsen, Gustav (Carl Arthur) (1886-1956) 271
Amundsen, Roald (Engelbregt) (Gravning) (1872-1928) 104, 128, 390, 618
Amundsen, Theodor (1898-1971) 272
Amundsen, Trygve (1901-1984) 471
Andersen, Axel (Bernhardt) (1861-1925) 111
Andersen, Carl E. (1858-1943) 32, 182
Andersen, C(arl) J(ohan) (f.1879) 277
Andersen, Emil d.e. (1851-1901) 234
Andersen, Emil «Buffalo Bill» (1902-1973) 60, 233-234, 277, 315, 317, 393, 400, 406-408, 411-412, 446, 453, 457, 459-460, 465, 469, 479, 481-482, 484, 488, 506-509, 511-512, 514, 516, 520, 538-539
Andersen, Gunda f.Svendsen (1861-1923) 624
Andersen, Gunnar (1911-1990) 386
Andersen, Holger «Løktetenner»/«Danske» (1907-1971) 624
Andersen, Jens (1914-1987) 350
Andersen, Kristian Marthinus «Fløyten» (1877-1963) 624
Andersen, Laur(itz) (1835-1898) 107, 297
Andersen, Meinich (1910-1994) 247, 462
Andersen, Oskar August (1848-1920) 41
Andersen, Aagot f. Dahl (1919-1993) 506
Andreassen, Anton (Andreas) (1903-1986) 169
Andreassen, Hans (Christian) (f.1847) 145
Andreassen, Olaus Anton (1860-1934) 240
Andresen, Hartvig (1891-1982) 443
Andresen, Johan S(eus) (1826-1889) 34, 41
Andresen, Karsten (f.1919) 624
Andresen, Louis (Luis Arman) (1890-1967) 284, 420
Andresen, Nicolay August (1812-1894) 624
Andresen, Oskar (1902-1980) 624
Andvord, Richard (Sevald Theodor) (1839-1913) 116
Ansteinsson, Paul (1885-1939) 242
Anstensen, Eugen (Oskar) «Bærsa» (1910-1970) 319
Anstensen, Karl V. (f.1914) 466
Arneberg, Hans (1891-1990) 222
Arneberg, U(lrik) F(redrik) C(hristian) (1829-1911) 41
Arnesen, Anna (Anne) (1827-1921) 624
Arnesen, Asbjørn (1918-1981) 322
Arnesen, Birger (1911-1988) 249
Arnesen, Sigvardt (1833-1895) 32
Arntsen, Rolf Aune (f.1912) 479
Arstal, Egil (1900-1986) 475, 484
Arvesen, Kristian (1883-1973) 313
Asbjørnsen, Juul (Theodor) (1910-1970) 244
Askerød, Hakon (1910-1989) 250
Askim, Per (Petter) (1881-1963) 389, 594
Aslaksen, Helmer (f.1899) 256, 390, 396, 399, 401-403, 487, 616
Asting, Karen (1888-1959) 407, 410-411, 420, 425
Asting, Nils d.e (f.1917) 519
Asting, Nils d.y (f.1942) 519
Axel, se Karl Steinum
Bache-Mathiesen, Eldbjørg (f.1948) 563
Bachmann, Theo(dor) (Wilhelm) (1873-1956) 76
Bakke, Erling (f.1916) 466
Bakke, Ragnvald (1910-1967) 350
Ballangrud, Ivar (1904-1969) 218, 316
Bang, Heddy f.Holmsen (1871-1963) 68, 157, 160
Bang, J(acob) (Bernhardt) (1833-1925) 297
Bang, Nils Christian (1801-1888) 36
Bang, P(eter) A(lbert) (Midellart) (f.1861) 157, 160
Bang, Sigurd (1871-1957) 52, 180, 191
Bangstein, Bjørn (1929-1994) 582-583
Barang, Bjørn K(jell) (Jonassen) (f.1930) 380, 464, 520, 568, 585-587, 589, 608-609

- Bast, Lillemor (Laila) von Hanno (f.1921) 465
 Bast, Ørnulf (Bjarne) (1907-1974) 465
 Baumann, Thorv(ald) (1903-1985) 625
 Beck, H(elle) Juell (f.1849) 41
 Beck, Kristoffer (1883-1917) 52
 Becker-Eriksen, H(enry) R(agnar) (1890-1973) 218-219, 224, 246-247, 311, 353, 479, 489
 Begby, Olav (f.1946) 586
 Benkow, Harry (Hirsch) (1912-1974) 470
 Benkow, Jo(sef) (Elias) (f.1924) 365-366, 368, 621
 Berg, Frank «Montanus» (f.1930) 7, 311, 418, 472, 479, 512, 530, 586, 613
 Berg, Rolf (1901-1986) 383
 Berge, Elias (f.1922) 86, 586
 Berger, Anna (1898-1992) 539
 Berger, Bjørnar (f.1935) 586
 Berger, Margit f.Berthelsen (1905-1987) 249
 Bern, Erik (1920-1944) 380-382
 Bernhoft, A(nders) (f.1866) 222
 Berntsen, Thorbjørn (f.1935) 577
 Berthling, Johan (Thorvald) (1884-1952) 118
 Berthling, (Hans) Conrad (1889-1934) 120
 Bettum, Bjørn (f.1935) 574, 595
 Billington, Karl (August) (1864-1922) 79, 130, 204-206, 619
 Birch, Agnes (1866-1949) 63, 133
 Birch, Hans Jørgen (Motzfeldt) (1830-1910) 27, 35, 41
 Birch, Natty (Vilhelmine Nathalie) (1838-1909) 41, 64
 Bjørnstad, Biørn (Lauritz) (1892-1963) 443, 456-457, 465, 508, 550, 622-623
 Bjørnstad, (Hans) Albert (Marencius) (1856-1925) 157-158
 Bjørnstad, Maren f.Johansen (1857-1943) 157, 390
 Bjørnstad, Mosse (Edith) (f.1921) 457
 Bjelke, Harald (Christian) (Førre) (f.1900) 195, 277, 360, 431, 616
 Bjoner, Olga (1887-1969) 390-391
 Bjørn-Kristensen, Line, se Line Kristensen
 Bjørnebeek, Nils (f.1934) 543, 546, 586, 588
 Bjørnson, Bjørnstjerne (Martinius) (1832-1910) 10, 45, 52, 134, 144, 295
 Bjørnstad, Jan Eilert (f.1938) 552
 Blegen, Harald (Hansen) (1856-1944) 130, 179-180, 204
 Blegen, Ragnhild (Mathea) (1897-1989) 425, 479
 Blekeli, Ragnar (f.1908) 479, 586
 Blom, Hedevig (Jacoba) f.Sandberg (Peterson) (1808-1893) 156, 171
 Blomberg, Terje (f.1953) 586
 Blomgren, Jensine (1880-1972) 274
 Blomgren, Karl (1881-1965) 86, 88, 114
 Boeck, (Cæsar) Hakon (1832-1898) 156
 Boeck, (Ingeborg) Sofie f.Meyer (1839-1917) 625
 Boeck, Lorenz Meyer (1866-1936) 156, 251
 Boested, W(ilhelm) A(ugust) (1822-1917)
 Bolin, Fr(edrik) (Albert) (1877-1937) 52, 179, 254
 Bolin, Fredrik Th(orstein) (f.1931) 7, 402, 586, 613
 Bolin, Ivar (f.1932) 402
 Book Jensen, Jens (Peter) (f.1910) 472
 Borchsenius, Fredrik C(harlo) S(ofus) (f.1912) 441
 Bosnes, Gunnar (f.1920) 453
 Bothner, Elida, se Elida Thorgersen
 Boug, (Carl) Fredrik (1844-1933) 117
 Boye, Adolf Johannes (1825-1892) 9, 37, 41, 43-46, 48, 51, 59, 617
 Braaten, Finn (1895-1971) 319
 Braaten, Oskar (Alexander) (1881-1939) 343
 Brandstrup, Ellen (f.1918) 563
 Brandstrup, Kim (f.1947) 563
 Brandstrup, Lars d.e (1871-1964) 281, 509, 562-563
 Brandstrup, Lars d.y (f.1913) 281, 509, 562-563
 Brandstrup, Lauritz (1857-1951) 104, 298
 Brandstrup, Niels (1911-1982) 563
 Brandstrup, Paul (1868-1924) 104, 298
 Bredal, P(eter) E(lieson) (1827-1912) 625
 Bredal, Wilhelm (Engel) (1907-1966) 411
 Brehmer, F(ritz) (Ludvig Johan) (1833-1895) 41, 107, 116, 298
 Breivik, Anne (f.1932) 466
 Brevig, Nils (f.1901) 406, 414-415, 422
 Brevig, Wilhelm (1898-1977) 625
 Brinchmann, Harald (1827-1907)
 Brinchmann, Henry Walther (f.1930) 586
 Broch, Nanna (1879-1971) 111
 Brokstad, Nils (f.1924) 553
 Bruun, Ole Eugen «Julius» (f.1921) 377
 Brynildsen, Bjørn (f.1925) 387
 Brynildsen, B(rynild) (1890-1981) 305, 338, 488, 494, 547, 555
 Brynildsen, David A(ndreas) (1895-1986) 129
 Brynildsen, Lorentz (1891-1949) 318, 378
 Brynildsen, (Carl) Ludvig (1857-1949) 179
 Brynildsen, Margaret Bratberg (1908-1986) 344
 Brække, Edvard (1909-1980) 479
 Brænde, Jarle (1904-1954) 479
 Buber, Karoline (f. ca. 1875) 100
 Buber, Knut (f.1927) 520, 583, 586
 Buen, Helge (f.1918) 586
 Bugge, Magnus Jensen (f.1845) 165
 Bugge, Niels A(ugust) B(ahr) (f.1942) 555
 Bull, Lyder D(øsch) (f.1881) 360, 411, 479
 Buset, Hans (Britanus) (f.1860) 131
 Butenschön, Ragnhild (f.1912) 465
 Bye, Erik (Erikson) (f.1926) 465, 502
 Byhring, Carsten (1918-1990) 472
 Bøe, Brede (f.1969) 585
 Bødtker, E(ivind) O(laf) (1863-1946) 160, 214, 277
 Böhm, Eilert (Stensrud) (1900-1982) 121-122, 247
 Böhm, Fridtjof (Theodor) (1855-1934) 121
 Carl II (Carl XIII) av Norge og Sverige (1748-1818) 579
 Carlsen, Agnete (f.1971) 580
 Carlsen, Arnold (1919-1982) 625
 Carlsen, Svein (f.1937) 564
 Caspersen, Arnold (f.1917) 566-567
 Caspersen, Emil (1864-1951) 99
 Castberg, Johan (1862-1926) 142
 Christensen, Bernh(ard) (1879-1925) 277
 Christensen, Norveig, se Norveig Karlson
 Christiansen, Armand E(mil) (1911-1991) 417
 Christiansen, (August) Bernh(ard) (1883-1949) 277
 Christiansen, Lilly f.Krag (1871-1938) 242, 276-277
 Christiansen, P(reben) Bjørn (f.1933) 417
 Christie, Hartvig (Caspar) (f.1889) 277, 360, 479
 Christie, Louise (Frederikke) f.Zahn Sandberg (1876-1928) 64, 68, 133
 Christie, Vilhelm (Frimann) (Koren) (1868-1943) 176
 Christoffersen, Eyolf (1913-1979) 428
 Christoffersen, Henry (f.ca.1915) 383
 Christophersen, Emil (1850-1921) 43, 108
 Christophersen, Hildar N(icolai) (1892-1974) 625
 Chrystie, Elisa (1831-1904) 19, 37, 110, 154, 213
 Coates, Frank (Sigurd) (f.1915) 443
 Colbjørnsen, Ole (1897-1973) 293
 Dagmar, prinsesse g.Castenskiöld (1890-1961) 76
 Dahl, Charlotte (Sara Charlotte) (f.1844) 63, 133

- Dahl, Jørgen Adolph (1810-1881) 626
 Dahl, Ragnar (1892-1937) 241
 Dahl, Olaf (1884-1943) 241
 Dahl, Marthine (Gude) g.Hjersing (1872-1961) 626
 Dahlmann, Alf (1916-1982) 627
 Dammen, Ivar (1895-1977) 247, 297
 Dammen, Kolbjørn (1925-1977) 385
 Danielsen, Sverre (1892-1947) 233
 Davidsen, Trygve M(arentius) (1845-1978) 154-155, 247
 de Besche, Johan Gerhard (1877-1948) 626
 Dessen, Nini Anker (f.1937) 466
 Deunk, Hans (Jørgen) (f.1962) 568
 Didriksen, Rolf «på kanalen» (1909-1988) 626
 Dietrichson, Alf Fr(edrik) (1890-1974) 439
 Dillingøen, Bertel (Martin Jensen) (f.1855) 32
 Dirchs, Christian Fr(ederich) (1813-1889) 626
 Dolva, Else (1915-1974) 343
 Dolva, Ole (1912-1968) 343
 Dolva, Ole d.y. (f.1947) 503-504
 Drachmann, Holger (1846-1908) 160
 Due, Oluf Christian (1867-1943) 307, 372, 451-453
 Dybdal, Hans J(ørgen) (f.1951) 531
 Dyhre, Terje Johan (f.1930) 626
- Edfeldt, Allan (1910-1994) 428
 Edfeldt, Axel (1884-1956) 190
 Edfeldt, (Axel) Walter (1909-1994) 250, 253, 428
 Edfeldt, Ingrid H(elene) f.Johansen (1912-1975) 249
 Edfeldt, Ingrid M(arie) f.Berg (1909-1985) 335
 Edfeldt, Per (f.1939) 7, 538, 541, 613
 Edfeldt, Rolland «Rolfe» (1916-1994) 374-375, 379, 386
 Edfeldt, Randi f.Mathisen (f.1916) 249
 Edqvist, Johanne f.Gamborg (1903-1994) 344
 Edvardsen, Hjørdis (Ruud) (1901-1984) 12, 379-382, 621
 Edvardsen, Pedro (1906-1963) 392, 479
 Edward (Albert Edward) VII av England (1841-1910) 76
 Egeberg, Einar Westye (1851-1940) 87, 247, 350, 435
 Egeberg, Erling (1898-1975) 247
 Egers, Harald (Olsen) (1896-1974) 281, 350, 393, 435
 Egge, Peter (1869-1959) 344
 Eggen, Nils Arne (f.1941) 580-581
 Eie, Olaf (f.1943) 77, 82, 113, 167, 200, 213, 265, 300, 495
 Ekman, Ove (Laurentius) (1847-1921) 57
 Elden, Asbjørn (1916-1990) 518
 Eliassen, Bjørn (f.1938) 277, 434, 617
 Eliassen, Emil (1868-1945) 277
 Ellefsen, Einar (1920-1966) 541, 561, 568-570, 623
 Ellefsen, Nils (f.1945) 541, 561, 568-570
 Ellingsen, Anders (1888-1962) 114, 132, 408
 Elvsveen, Oddvar (f.1928) 543, 586, 623
 Eng, Georg (1879-1956) 369
 Engebretsen, An(n)eth (1864-1935) 151
 Engebretsen, Ingar (1915-1981) 320, 374-375, 385
 Engebret(h)sen, Johan «tyskeren» (1906-1969) 479
 Enger, Anton (f.1943) 379, 393, 520, 586, 618, 621-622
 Engeset, Martin (f.1964) 587
 Englund, Rasmus (1834-1907) 63, 130-131
 Erichsen, William (1861-1916) 30, 34, 81, 84
 Eriksen, Birger (f.1910) 97, 252-253, 279-280, 286-287, 393, 453, 465, 520, 523, 538-539, 585-586
 Eriksen, Hans Severinus (f.1855) 77
 Eriksen, Henrik (1902-1980) 360
 Eriksen, Håkon (1920-1967) 627
 Eriksen, Knut (Theodor) (1909-1973) 479
 Eriksen, Marcus (1902-1970) 343-344, 418
 Eriksen, Nils «Påsan» (f.1911) 317, 499
 Eriksen, Rosa (f.1902) 472-473
- Eriksen, William (f.ca.1910) 345
 Erno, Gottfred (Poleszynski) (1902-1992) 479
 Eskelund, Ragna (Nagel) (f.1923) 208
 Evensen, Fridtjof (f.1914) 194, 196, 220, 235, 250-251, 475, 478, 616
 Evensen, Harald (1892-1967) 119, 318, 320
 Evensen, Inger f.Eriksen (f.1932) 473
 Evensen, Johan Edvard (1865-1947) 626
 Evensen, Terje (f.1954) 578
 Eyde, Sam(uel) (1866-1940) 128
- Fagerheim, Yngvil (f.1942) 519
 Fahlstrøm, Johan (Peter) (Broust) (1867-1938) 16
 Falkenberg, Jonas Andersen, «Jente-Jonas» (1890-1948) 197
 Falkenbo, Per (f.1911) 479
 Fause, Johan M(eier) (f.1934) 586
 Finne-Grønn, Hans (Fredrik) (Leganger) (f.1903) 486
 Fjeld, Jon-Ivar (f.1951) 613
 Fjeld, Olav (f.1930) 416-417, 483, 493
 Fjeld, Åge (Rino) (f.1922) 518, 521-522
 Flemming, Chr(istian) F. (1861-1944) 52, 191, 270
 Flemming, Julie (f.1868) 52, 191, 270
 Flesjø, Tore (f.1947) 590-593
 Floberg, Roy (f.1936) 586
 Flø, Johannes M. (f.1858-1949) 180, 258
 Fløgstad, Knut S(yver) (f.1949) 578
 Fløgstad, Ole (1905-1977) 240
 Fosdahl, Leif M. (1908-1969) 566
 Foss, Hagbart (1893-1964) 434, 488-489, 575, 612
 Fougner, Nic(olay) (f.1884) 186, 191-192, 210
 Franck, Gusti (Augusta) f.Kirsebom (1885-1968) 360, 406, 424, 426, 479
 Franck, P(er) H(aldor) (Pedersen) (1886-1972) 360, 362, 424, 426
 Frank, Hans Jørgen (f.1930) 627
 Fredriksen, Bjarne (f.1897) 438
 Fredriksen, Øystein (f.1938) 434
 Fure, Per Ivar (f.1948) 503-504
 Fürst, (Johannes) Ditlef (f.1855) 128, 180, 191
 Furubotn, Peder (Lorentz) (1890-1975) 421
 Ferden, Alf (1880-1972) 194-195, 220, 619-620, 622
- Gabrielsen, Kjell W(aalman) (1908-1994) 367, 505
 Galtung, A(ugust) Andreas Logn (1881-1964) 34, 38
 Galtung, Jens Fr(edrik) d.y (1898-1981) 347, 393, 400, 402, 409, 420, 423, 553
 Galtung, Jens (Fredrik) (Undall) d.e. (1848-1928) 36, 41, 47, 55, 122-123, 130, 152, 179-180, 193
 Galtung, Tupsi (Marie) f.Kleven (f.1910) 506, 543, 553
 Garder, Kjell (f.1920) 299, 616
 Garder, Lars (1880-1939) 114, 256, 299
 Gerhardsen, Einar (1897-1987) 406, 422-423, 482, 512
 Gerner, Anna (Hedevig) f.Sundt (1853-1913) 35, 155
 Gerner, Anna d.y (f.1877) 155
 Gerner, Bjørn Fr(edrik) (f.1936) 570
 Gerner, Carl (Ewald) (1847-1890) 29, 106
 Gerner, (Edvard) Henrik d.y (f.1873) 106, 180
 Gerner, Ellen g.Langballe (1877-1952) 68
 Gerner, Gina f.Brinchmann (1875-1965) 68, 133
 Gerner, (Johan) Fredrik d.e (1849-1892) 29, 146
 Gerner, Johan Fr(edrik) d.y (1898-1976) 246
 Gerner, Rikke (Fredrikke) f.Ewald (1824-1910) 106
 Gerner, Nimna (Friede Annette) f.Carstensen (1851-1930) 30, 155
 Gierloff, Christian (1879-1962) 163, 165-166, 619
 Gjermundsen, Selma f. Andersen (1877-1954) 11, 274-275, 620

- Gjerset, Nils (1883-1966) 230, 258, 277, 294, 296, 300, 306, 308-310, 313, 320, 329, 340-341, 356, 360, 392-393, 400, 405-406, 408, 474, 621
- Gløersen, Ferdinand E(mil) (1851-1945) 180
- Gjøstøl, Anne Lise f. Kure Christiansen (f.1940) 608
- Gornitzka, Georg (1902-1969) 382
- Granborg, Osvald (f.1909) 586
- Grimdalen, Anne (Marie) (1899-1961) 627
- Grindaker, Morten R(ingsby) (f.1925) 449
- Gross, Ingerid Resch f.Nyquist (1901-1978) 627
- Gross, Kurt (Court) (Carl Leo Friedrich) (1885-1975) 12, 325-327, 330, 392, 394, 404, 621
- Groth, Carl Johan Andreas (1835-1917) 627
- Grundt, Eyvind (f.1932) 585
- Grundt, (Jens) Wilhelm (Helner) (1903-1993) 247, 351, 360, 389, 394, 401-402
- Grundt, Hans Jørgen Helner d.y (1856-1926) 200
- Grøndahl, Walter (Kjell) (1921-1993) 479
- Grønn, Thorvald Christian (1839-ca1910) 70-71, 455, 508
- Grønner, Erik (f.1957) 602
- Grønner, Mikal H(enrik) (1924-1994) 530
- Gude, Hans (Fredrik) (1825-1903) 19, 158-159
- Gude, Mathias (Calmeyer) (1797-1883) 627
- Gulbrandsen, Karl A(nton) (f.1923) 519
- Gullaksen, Einar (f.1913) 479
- Gundersen, A.E. (1871-1956) 292
- Gundersen, Johan Bernhard (1881-1941) 41
- Gutzeit, Hans Andreas (f.1866-ca.1925) 103-104, 191
- Haakon VII av Norge (prins Carl) (1872-1957) 76, 101, 143, 198, 308
- Haave, Richard (1879-1967) 466
- Hafstad, Bendik (1870-1962) 131
- Hagen, Ragnar (f.1930) 561
- Hagen-Viskum, Oddgeir (f.1904) 448, 464, 479, 586
- Hagman, Anna (Petrea) (Henriksdatter) (1871-1943) 11, 147-149, 179, 228, 230, 619
- Hagman, Nils (Magnus) (1869-1942) 627
- Hals, Carl Brunel (f.ca.1850) 63
- Hals, Terje (f.1937) 586
- Halseth, Johannes (1865-1945) 130-131, 277
- Halvorsen, Arne (1912-1994) 387
- Halvorsen, Hulda (f.1869) 100
- Halvorsen, Johan (1864-1935) 156
- Halvorsen, Sverre (f.1919) 360, 379
- Halvorsen, Willy (1914-1984) 586
- Hambro, C(arl) J(oachim) (1885-1964) 284, 312
- Hansen, se også Helly-Hansen
- Hansen, Anton (Olaf) (f.1883) 144, 146
- Hansen, Gustav «Bustekatt» (f.ca.1885) 262
- Hansen, Halfd(an) (1886-1958) 628
- Hansen, Hans «Stumpen» (1904-1963) 244
- Hansen, Hans Edvard (f.1842) 41, 45, 107, 131
- Hansen, Hans Petter (1881-1969) 627
- Hansen, Hans Chr(istian) A(lbert) (1847-1925) 180
- Hansen, Helly jr. (1870-1941) 101, 168, 188, 196-199, 203, 223, 228, 255, 296, 306, 310
- Hansen, Helly (Helle) J(nell) (1840-1914) 101, 152, 168, 179, 188, 196-199, 203, 224, 255, 271, 277, 296, 306, 310, 355-356
- Hansen, Jensine f.Henriksen (1883-1965) 628
- Hansen, Kate Juell (f.Lange) (1867-1941) 276, 277
- Hansen, Kari Storm f.Henriksen (f.1922) 627
- Hansen, (Liv) Irene (f.1956) 587
- Hansen, Maren Margrethe f.Juell (1845-1901) 627
- Hansen, Rolv (f.1882) 277
- Hansen, Thoralf (Marinius) (f.1894) 627
- Hansen, Victor Storm (f.1921) 244, 249, 315, 317, 319, 616
- Hansen, Walter (1913-1972) 443
- Hanssen, Lauritz (1862-1946) 297
- Hanssen, Ragnar Z(euthen) (1902-1983) 440, 479
- Hanssen, Ragnhild Z(euthen) f.Lund (f.1906) 423-424, 482, 539
- Hanssen, Magne (Inge) (f.1951) 566
- Hanssen-Bauer, Valentin (1889-1984) 277, 360, 363, 447, 479
- Harald V av Norge (f.1937) 627
- Harm, Henry, «Solifer» (1901-1986) 422, 479
- Harridsleff, Lorang (1911-1988) 627
- Hauge, Aksel (1887-1957) 410
- Hauge, Reidar (1903-1967) 360, 479
- Haugen, Finn (f.1946) 344, 574
- Haugli, Hans (f.1923) 523, 539, 586
- Hauglie-Hanssen, Ragnar (f.1937) 586
- Hausmann, Christian L(arsen) (1827-1913) 41, 174
- Hegstad, Birte (f.1966) 580
- Heiberg, Gunnar (Edvard) (Rode) (1857-1929) 63-64, 142, 160, 224, 342
- Heidar, Claus (1918-1991) 628
- Heilmann, Alfred K(onrad) (Rossing) d.e (1877-1950) 105, 185, 191, 222, 479
- Heilmann, Carl (Karl) A(lfred) d.y (f.1916) 553, 574, 578-579
- Heintz, (Axel) Fridolf (1879-1943) 229, 319
- Helly-Hansen, se også Hansen
- Helly-Hansen, Dikken (Frederikke) f.Holst, (1876-1941) 224
- Helly-Hansen, Karen (Dorothea) f.Aspelin (f.1919) 491, 555
- Helly-Hansen, Leiv (1916-1967) 356, 477, 486, 491
- Helly-Hansen, Peter (f.1945) 491
- Helseth, Anders (f.1860) 130, 136
- Henning, Gustav (1895-1967) 269-270
- Henrichsen, Carsten (1875-1940) 41
- Henriksen, (Henrik) Walter (1913-1972) 475, 479
- Henriksen, J(ohan) L(aurits) (f.1856) 30
- Henriksen, Ole Johnny (f.1955) 567
- Henæs, Geir (f.1955) 567-568, 581
- Henæs, Hans Jacob (f.1945) 499
- Herland, Alf (1898-1984) 313, 333, 360, 392, 400, 419, 455, 458, 479, 481, 511, 523
- Herlofson, Sigurd (1879-1952) 235, 305, 619
- Hermannstorff, J(ohan) G(eorg) (1817-1901) 627
- Hermansen, Elsa f.Andersen (f.1912) 218, 338, 507, 616
- Hermansen, Hugo (f.ca.1875) 128
- Hermansen, Kathe f.Nilsson (f.1916) 627
- Hermansen, Ragnar (1917-1984) 345
- Hesselberg, Sigurd (1866-1929) 627
- Hesselberg-Meyer, R(obert) (f.1901) 269
- Hiis, Reidar (1902-1971) 170
- Hilditch, Ernst Fredrik R. (1837-1908) 9, 44, 46-50, 617
- Hildonen, Svein E(vald) (f.1947) 586
- Hille, Svein (Erik) (f.1949) 583
- Hjersing, Arne (1860-1926) 17, 161
- Hjersing, Harald (Christian) (1855-1915) 105
- Hjersing, Otto d.e (1827-1910) 51-52, 82, 85
- Hjersing, Otto d.y (1887-1973) 129, 277
- Hjerting, Yvonne (f.1939) 466
- Hjort, Ferdinand (f.1866) 79
- Hjorth-Eriksen, J(acob) (1897-1986) 400
- Hoel, E(rling) Ombustvedt (1900-1984) 85, 98-99, 186, 281
- Hoel, J(ohan) (1891-1966) 313, 372
- Holbø, Halvdan (f.1907) 339, 351
- Hole, Johs (1894-1969) 277, 282, 340-341, 360, 391, 621
- Hollfjord, Frode (Erland) (f.1938) 472, 622
- Holm, Harald (1852-1926) 621
- Holm, Ivar (1922-1985) 528, 555

- Holm, Karsten (f.1916) 383
 Holm, Odd (f.ca.1915) 383
 Holmboe, Hans (1862-1933) 193
 Holmboe, Jens (1821-1891) 41
 Holme, Odd (f.ca.1910) 345
 Holmsen, Eivind (1894-1990) 617, 620-621
 Holst, Chr(istian) M(onrad) (1850-1931) 148, 193, 254
 Holst, Fredrik J(ulius) (1818-1865) 148, 616
 Holst, Henrik T. (1852-1916) 72
 Holst, Kirsten (Sophie) (1860-1925) 41, 133, 147-149, 179-180, 193, 203-204
 Holst, Svend Peder (1847-1925) 81
 Holsten, Sigurd (1882-1962) 628
 Holsten, Sverre (f.1915) 356
 Holter, Karl Johan (1870-1960) 161
 Horn, Adolf Denis d.e. (1865-1947) 629
 Horn, Alfhild (1877-1963) 425
 Horn, Aug P. (1868-1950) 226-228, 236, 261, 280, 291, 316, 334, 437, 443, 528, 555
 Horn, Johan Olivarius (1810-1896) 57
 Hornsrud, Christopher (1859-1960) 257-258
 Hovden, Didrik (Pedersen) (f.1883) 628
 Hox, Ole J. (1875-1951) 628
 Hulbach, Odd (1910-1992) 345
 Hundveen, Kjell (f.1944) 586
 Hval, Arne (f.1913) 247, 383
 Høgetveit, Haakon (1895-1973) 400
 Hønstvedt, David (1903-1987) 628
 Hønstvedt, Per Erik (1935-1991) 628
 Hønstvedt, Ragnhild (f.1937) 628
 Host, (Ude) Jacob (1834-1918) 41, 272, 320, 333, 431, 449, 523, 608
 Hostad, H(ans) M(arkus) A(ugust) (1865-1925) 129, 180, 201, 264
 Högberg, Johan (f.ca.1880) 95-96
 Ibsen, Henrik (1828-1906) 156
 Ihleback, Ole Jacob (f.1948) 628
 Isaksen, Per Erik (f.1938) 434
 Isberg, Torunn (f.1949) 498, 616
 Isene, Marit (Helene) g. Bjørland (f.1923) 472
 Islandsmoen, Sigurd (1881-1964) 198, 206-209, 311, 393, 470-471, 565, 619
 Iversen, Oluf (1847-1917) 41, 138
 Iversen, Fred (Willy) (f.1944) 582
 Jacobsen, Carl Ludvig (1835-1923) 158
 Jacobsen, Hanna (1904-1985) 11, 289, 369, 416, 495, 497, 620
 Jacobsen, Hans S(olgård), «Kjartan Kamban» (1901-1980) 12, 247, 285-286, 289, 307, 312, 322-323, 330-337, 340-341, 356, 358-361, 389, 391, 403-404, 620-621
 Jacobsen, Henry (1898-1964) 12, 293, 297, 392, 400, 405-408, 411-412, 422-423, 430, 437-438, 454-455, 459-461, 467, 479, 481-482, 493, 496, 621
 Jacobsen, Jorgen Kr(istian) (1887-1961) 229, 232, 257, 277, 400
 Jacobsen, Karl (Emil) «Kælden» (1882-1955) 262
 Jacobsen, Marie Gamborg (1910-1955) 344
 Jacobsen, Odd Gamborg (f.1910) 208-209, 310, 343, 471, 565
 Jacobsen, Ragnar (f.1922) 386
 Jacobsen, R(udolf) E(manuel) (1879-1937) 197
 Jacobsen, Sigrun Nerberg (f.1935) 601
 Jakobsen, Hans (f.1946) 587
 Janitz, Egil (1912-1981) 564
 Jansen, Haken (f.ca.1920) 444
 Jansen, Jan (f.1942) 523
 Jansen, Per (f.ca.1910) 345
 Jegersborg, Nils Chr. (f.1945) 548
 Jensen, Johan Harald (f.ca.1910) 619, 622
 Jensen, Henrik «Mot en stemme» (f.1912) 251, 422-423, 616
 Jensen, Hildur (f. ca. 1918) 252
 Jensen, Rachel (1890-1983) 220
 Jensen, Sigurd Bjørn (f.1892) 628
 Jensen, Thormod (f.1923) 383
 Jenssen, Carl (1869-1923) 144-146, 180, 230, 618
 Jenssen, Olav Christopher (f.1954) 590
 Jenssen, Vie, se Vie Some
 Jenssen, Rolf (f.1912) 393
 Jenssen, Tygve (f.1912) 512
 Jente-Jonas, se Jonas Falkenberg
 Jentoftsen, Henrik Ragnvald (f.ca.1910) 398
 Jeppesen, Carl (1888-1930) 97
 Johannesen, Aksel Wathne (f.1918) 628
 Johannesen, Ernst A(ndreas) (1870-1957) 277, 329
 Johannesen, Gotlieb (f.1887) 117, 213, 618
 Johannesen, (Johan) Henry (1884-1953) 101
 Johannessen, Paul Age (f.1955) 564
 Johannessen, Robert (f.ca.1895) 205
 Johansen, Anton «Planken» (1878-1975) 262
 Johansen, Borge «Oskar» (1910-1975) 375, 386
 Johansen, Edgar (f. ca. 1910) 346, 471-472
 Johansen, Fredrik A. «Jern-Fredrik» (f. 1917) 521, 542, 583
 Johansen, Fredrik H(jalmar) «Tito» d.y. (1916-1993) 120, 298, 453, 467, 520
 Johansen, Fredrik H(jalmar) d.e. (1877-1947) 179
 Johansen, Hartvig Johan «Sjokoladen» (f.1892) 461
 Johansen, Henry (Herning) (1884-1956) 629
 Johansen, Jørn (f.1964) 586
 Johansen, Knut «Erling Vik» (f.1944) 518
 Johansen, Ole M. (1883-1972) 277, 406
 Johansen, Oskar «Fesa» (1893-1982) 619
 Johansen, Paul (f.1956) 586
 Johnsen, Anne (f.1861) 104
 Johnsen, Erland (f.1967) 580-581, 607, 624
 Johnsen, Josef Dagfinn (1896-1956) 628
 Johnsen, Odd (f.1938) 434
 Jonsson, (Carl) Ernst (1892-1946) 334, 359-360
 Josefson, Willy (f.1946) 583
 Juliussen, Hjalmar (1916-1989) 315, 420
 Juliussen, Johan (1889-1968) 350, 618-620
 Juliussen, Ragnhild (f.1918) 420
 Jønvåg, Arne (Jørgen) (1916-1989) 628
 Jørgensen, Kirsten (1862-1956) 117
 Jørgensen, Rasmus (f.1840) 41
 Jørgensen, Sophie (1862-1950) 72-73, 117
 Jørgensen, Stein Sverre (f.1922) 345
 Kaater, Helga (ca.1870-1942) 133
 Kahrs, Elisa (f.ca.1880) 287
 Kallum, Arne (f.1929) 110, 184, 240, 314, 415, 417, 462-464, 572, 616
 Kalsnes, Søren (f.1902) 431-432, 479, 622
 Karl IV (Karl XV) av Norge og Sverige (1826-1872) 579
 Karlén, Hugo «R...» (f. ca. 1910) 250, 318
 Karlsen, Johan (f.1943) 503, 572, 616
 Karlsen, Kolbjørn (f.1903) 214
 Karlsen, Konrad (1909-1970) 385-386
 Karlsen, Lorenz (1900-1964) 400
 Karlsen, Norveig g. Christiansen (1922-1993) 429-430
 Karlsen, Rolf (f.1950) 589
 Karlsen, Synøve (f.1920) 214

- Karlsen, Wilhelm (f.1878) 446
 Karlsen, Willy (Eugen) (f.1935) 586
 Kase, Fredrik (1889-1965) 62, 170, 549
 Kielland, Kaspar K. (f.1929) 160, 167-168, 557-558
 Kildahl, M(artinus) G(eorg) (1840-1922) 34, 41
 Kildahl, Halfdan (1872-1966) 214, 229, 277
 Kinander, Arne (f.1914) 7, 306, 309, 372, 392, 406, 474, 482, 505-506, 519, 613, 616
 Kinander, Karen f. Pedersen (f.1916) 506
 Kiserud, Bjørn (f.1932) 428
 Kittelsen, Theodor (1857-1914) 161, 167
 Kjellerød, Paul (1880-1945) 129, 547
 Kjemperud, N(ils) Chr(istian) (1888-1938)
 Kjær, Anders (f.1940) 562
 Kjær, Nils (1870-1924) 160
 Kleppe, Per (Andreas) (f.1923) 543
 Kleveand, Åse (Maria) (f.1949) 592
 Kleven, Helge (1908-1968) 402
 Kløve, Olav (1897-1988) 287
 Knudsen, Jens Chr(istian) (f.1931) 630
 Knudsen, Iver (f.1844) 111
 Knutsen, Sig(urd) (1881-1969) 111, 360
 Koht, Halvdan (1873-1965) 198
 Kolb, Hans (1877-1951) 561
 Kolderup, C(arl) F(redrik) (f.1901) 277
 Kollshaugen, Stein (f.1956) 580
 Koren, Fridtjof (1898-1979) 479
 Korseth, Eugen (1902-1990) 135
 Korsmo, Arne (1900-1968) 306
 Korvald, Lars (f.1916) 586
 Krag, Vilhelm (Wexels) (1871-1933) 18, 343
 Krefting, Carl (Emil) (1891-1967) 479
 Kristensen, Bjørn (1869-1935) 11, 41, 134-135, 139, 142, 144, 152-153, 179-180, 199, 203, 259, 277, 281-282, 284, 299, 620
 Kristensen, Dagny (1876-1962) 139
 Kristensen, Ingeborg Sandvik (1886-1946) 311
 Kristensen, Line (Thora Nicoline) f.Jensen (1874-1953)
 Kristensen, Thorleif (f.1916) 479
 Kristiansen, Arthur (f. ca.1898) 280
 Kristiansen, Erik (f.1938) 578, 586
 Kristiansen, Erl(ing) A(leksander) (1909-1982) 479
 Kristiansen, Jorunn g.Coe (f.1940) 429-431
 Kristiansen, Nils Tore (f.1949) 623
 Kristiansen, Th(orleif) (f.1910) 555, 623
 Kristiansen, Trygve (ca.1915-1956) 383
 Kristoffersen, Leif (f.ca.1920) 492
 Kristoffersen, Wilhelm (f.1913) 260
 Krogsvold, Anton (Hansen) (1863-1933) 179-180, 258
 Krogsvold, Hans (Jacob) (f.1880) 125
 Krogsvold, Hansine (Kristine) (Ovesdatter) (f.1879)
 Krogsvold, (Carl) Ludvig (1875-1952) 371
 Krogsvold, Paul-Erik (f.1944) 5, 586-587, 608-609, 611
 Krogsvold, Tonny (Antonie) (1903-1983)
 Krohg, Christian (1852-1925) 7, 16, 76, 160, 617
 Krohg, Oda (Othilia) f.Lasson (1860-1935) 16
 Krohg, P(eter) A(nton) H(jorth) (f.1840) 72
 Krohn, Arthur (1881-1946)
 Kruse, Olaf B. (f.1838) 24
 Krømmer, Elias, se Nilsen, Anth.B
 Krøto, Magnus (f.1905) 326
 Kulbeck, Georg (Solberg) (1893-1958)
 Kure, Anders G. (f.1867)
 Kure, Alf (1877-1948) 277
 Kure, Søren (Andersen) d.c. (1840-1926) 115, 129, 179
 Kure, Søren jr. (1877-1926) 115, 129, 179
 Kvale, Dagfinn (f.1933) 586
 Kvillingmark, Hakon (f.1915) 484
 Landmark, M(ichael) R(asch) (1911-1984) 360, 389
 Landstad, M(agnus) B(rostrup), «Samuel» (f.1905) 7, 224, 279, 324, 327, 353, 380, 389, 420, 439, 460, 491-492, 563, 613, 615, 617-622
 Langballe, Ellen, se Ellen Gerner
 Lange, Kristofer (Andreas) (1886-1977) 266-267
 Larsen, Alida (f.1865) 130
 Larsen, Bastian (Reinold) (1856-1919) 158
 Larsen, Halvor (1823-1892) 87
 Larsen, Henrik (1859-1949) 145
 Larsen, Karl Hess (f.1900) 479
 Larsen, L(udvig) O(laf) (f.1897) 360
 Larsen, Ludvig (1903-1988) 479, 524
 Larsen, Nils (f.1920) 479
 Larsen, Ole (f.ca. 1910) 400
 Larsen, Ragnar «Vikingen» (f.ca.1915) 247, 382-383
 Larsen, Vebjørn Gudem (1909-1983) 306, 310, 333
 Lauritzen, Borgvald (1898-1984) 209
 Lauritzen, Krista (Linn) f.Södersröm (f.1962) 573
 Liaaen, Nils A(nders) (1900-1975) 326, 360, 400, 403, 479
 Lie, Nils (Beer Larsen) (1880-1948) 287
 Lie, Trygve (Halvdan) (1896-1968) 482
 Lilleberg, Geir (f.1963) 586
 Lindberg, Jon (f.1919) 387
 Lindman, Knut f.1920 380, 428, 520
 Lindman, Gust(af) (1871-1949) 77
 Lindrup, Alida (f.1856) 130-131
 Litschi, Josef (1877-1960) 228-230, 258, 277
 Lofstad, Hans (Kristian) (1868-1951) 145
 Logn, A(ugust) A(ndreas) (1828-1904) 34-35, 38, 126
 Logn, Jenny (f.1835) 34
 Lovise, «Sessan» av Danmark (1851-1926) 76
 Ludvigsen, Arne (f.1921) 619
 Ludvigsen, Alf (1912-1980) 377, 406
 Ludvigsen, Sonja (1928-1974) 543
 Lumholtz, Carl (Sofus) (1851-1922) 104
 Lunde, Carl (1886-1981) 630
 Lunde, Frøydis (f.1960) 586
 Lunde, Halvdan (1838-1910) 32
 Lunde, Trond (f.1927) 479
 Lunde, Vera (f.1932) 586
 Lundell, Hulda (1858-1929) 116
 Ludvigsen, Øivind (f.1901) 377, 406, 543, 619
 Lundevall, T(arald) A(ndreas) (1876-1953) 277, 401, 621
 Lundheim, Sigurd (1913-1968) 383
 Lundquist, Henning (Yngve) (1888-1963) 113, 618
 Lyberg, Sturle (f.1950) 586
 Lykke, Ivar (1872-1949) 257
 Lynggaard, Finn (Thestrup) (f.1930) 562
 Lyngholm, Wenche (f.1951) 586
 Lyngholm, Walter (1884-1967) 277, 280, 393
 Lysø, Rune (f.1966) 602
 Lødemehl, Ole (1863-1932) 66
 Løken, Fritjof (1895-1971) 425
 Løken, Astrid (f.1893) 425
 Løken, Hans (1855-1920) 307, 504
 Løkke, Øistein (1905-1985) 56
 Lønning, Per (f.1928) 507, 524
 Løversbakke, Anna (f.1933) 413
 Løversbakke, Arne (1923-1981) 413
 Maageng, Olaf (Magnus) (f.1894) 334
 Madsen, Alfred (Martin) (1888-1962) 292
 Magnussen, Arne (1884-1970) 7, 10, 13, 72, 107, 135-136, 148-149, 153, 156, 164, 167, 177-180, 192, 210, 228, 230, 236, 241, 253, 257-258, 267, 272, 277, 293-297, 306-309, 312-314, 329, 333, 360, 406-407, 411-413, 417-421, 430, 437-438, 446, 448-455, 457, 464, 467, 479, 481, 510, 619, 622

- Magnussen, Einar (1884-1963) 400
 Magnussen, Magnus (Andreas) (1853-1904) 52, 63, 136
 Magnussen, Johan (1893-1986) 272
 Magnussen, Josef (1888-1965) 277
 Magnussen, Kjell (f.1942) 499
 Mamen, Knut Grauer d.e (f.1923) 549
 Mamen, Knut Christian d.y (f.1953) 549
 Markegaard, Ole L. (f.1843) 53-54
 Markussen, Ingar (1923-ca.1977) 393, 586
 Martens, Emil W(erring) (f.1917) 491, 521, 528, 555, 586
 Martens, D(itlef) E(dvard) Jacob (1857-ca.1930) 191, 255
 Martinsen, Egil (f.1925) 463, 464
 Martinsen, J(ohan) Peter (f.1844) 131
 Martinsen, Kristian (1876-1960) 94, 617-618
 Martinsen, Leif (f.1918) 586
 Mathisen, Einar «Arvid» (1893-1969) 11, 266-268, 275-277, 304-305, 313-314, 324-326, 360, 376, 389, 393, 400, 407, 417, 442, 458, 468, 479, 483-484, 511, 620-621
 Mathisen, Erling (1911-1982) 346
 Mathisen, Eugen (1911-1991) 322
 Mathisen, Harry (1902-1964) 244
 Mathisen, Rino (Sølving) (1912-1991) 346, 471
 Mathisen, S(igurd) (f.1892) 180
 Maud Charlotte Mary Victoria av Norge (1869-1938) 143
 Maxe, G(ustav) (1845-1908) 32, 46, 48
 Michelet, Jon (f.1944) 518
 Michelsen, Andreas (1829-ca.1890) 41
 Michelsen, Eigil (f.1919) 375
 Michelsen, Christian (Kjerschow) (1857-1925) 139, 142, 144
 Michelsen, Yngvar (1917-1993) 585
 Mikaelson, Oddvar (Sverre) (f.1937) 566
 Mikkelsen, Herman (f. ca. 1915) 128, 387
 Mjanger, Karl R. (1859-1932) 130
 Mjelde, Kristen (1891-1961) 318, 400
 Modalsli, Jakob (1911-1984) 479, 586
 Moe, Carl (f.1874) 111, 209
 Moen, Geir (f.1969) 606-607, 617, 622-624
 Mollatt, Bj(arne) (1902-1972) 277
 Mollatt, (James Momme) Erik (f.1941) 586, 604-606, 624
 Mollatt, Hans (1897-1991) 323, 393, 484
 Mollatt, Hans Theodor (f.1930) 323, 393, 484
 Mollatt, Lilian f.Stockfleth (f.1928) 506
 Mollatt, Ralph (1926-1984) 479, 484-485, 506, 531-533
 Monkerud, Julius (1860-1944) 94-96, 98
 Mordt, (Gereon) Ludvig (1825-1901) 27, 36
 Morterud, Einar (1868-1944) 183, 202
 Moum, Jens (1869-1948) 178, 180
 Müller, Sigurd (f.1924) 586
 Munch, Edvard (1863-1944) 18, 142, 145, 158, 160-168, 173-174, 619
 Myklegård, Axel (Hjalmar) (1874-1944) 41
 Myrer, (Arnt) Johannes (1888-1965)
 Myrvang, Borghild (f.ca.1910) 326
 Møller, Otto (f.1897) 268
 Nakkim, Are (f.1964) 607, 624
 Nakkim, Kjellaug f.Hagen (f.1940) 539, 586-587
 Nannestad, Trygve (1879-1978) 180, 193-195, 275, 277, 360, 479
 Nansen, Fridtjof (1861-1930) 56, 103-105, 142-144
 Narvestad, Reidar (1906-1920) 315
 Navestad, Ebba g.Bjørnland (f.1922) 242
 Navestad, M(artin) (1888-1976) 203
 Neiden, Leif Hjalmar Harald (f.1907) 479
 Nestaas, B(rynjulf) d.e (1857-1943) 63, 616
 Nestaas, (Brynjulf) Einar d.y (1894-1982) 194-195, 264, 374
 Nestaas, Paul (f.1930) 461, 616
 Neumann, Ulrich (f.ca.1850) 54
 Nielsen, Kr. «Buss-Nielsen» (1879-1958) 93, 264, 322, 621
 Nielzon, Emil (1880-ca.1925) 199
 Nilsen, Anthon B(ernhard) «Elias Krammer» (1855-1936) 156
 Nilsen, Erling (1910-1981) 243, 249, 317
 Nilsen, Fredrik (1893-1980) 277, 400, 406
 Nilsen, Jan (1920-1978) 384
 Nilsen, Sigurd (1897-1952)
 Nilsen, Trygve (f.1880) 289
 Nilsen, Carl Johan (1880-1955) 70
 Nilsson, Rudolf «Bustenskiöld» (1875-1961) 87-89, 140
 Nilsson, Kathe se Kathe Hermansen
 Nordan, Victor (1862-1933) 193
 Nordby, Johan (f.ca.1910) 350, 617
 Nordling, Henry (f.ca.1900.) 243
 Nordvedt, Therese (f.1953) 590
 Nore, Lauritz (Torgersensen) (f. ca.1830) 32, 172, 358, 360, 517, 549
 Norli, Olaf (Olsen) (1861-1959) 116
 Norseng, Per (f.1921) 514, 516, 623
 Norvik, Erling (f.1928) 586
 Nygaardsvold, Johan (1879-1952) 293, 312, 405
 Nyland, Einar (f.ca.1910) 350
 Nyquist, Hartvig (Julius) (1847-1925) 152, 179
 Nyquist, Johan (Kjertner) (1839-1930)
 Nyquist, O(luf) P(eter) (1833-1928) 111, 616
 Nyquist, Agot (1882-1966) 133
 Nyquist, Pet(t)er (1870-1940) 195, 277
 Nærby, Erik (f.1925) 523
 Næsje, Halvard S. (1859-1950) 70, 179-180
 Næs(s), Hans (Henrik) (Larssonn) (1835-ca.1910) 32
 Næss, Hans Jørgen (f.1917) 617-618, 620-622
 Næss, Tutta f. Runhovde (1917-1976) 344
 Norbeck, Christian (f.ca.1890) 276
 Norregaard, Asta (Elise Jakoline) (1853-1933) 39
 Oftung, Bjørg (f.1929) 363, 621
 Oftung, Trond Egil (f.1957) 565
 Ogden, Georg V(erner) (Olsen) (f.1946) 503, 505, 616
 Ogden, Terje (f.1948) 503
 Olafsen, Arnt (1892-1954) 313
 Olav V av Norge (Alexander) (1903-1991) 506-508
 Olsen, Aksel (1893-1933) 277
 Olsen, Gudrun «Taka» (f.1905) 343
 Olsen, Jens Chr (f.1852) 78-79, 271
 Olsen, Jørgen (f.1865) 99
 Olsen, Kristian August (f. ca.1860) 175, 191
 Olsen, Lauritz «Turnsmen» (1890-1979) 632
 Olsen, Mary (f.1889) 116
 Olsen, (Martin) Richard (1841-1921) 37, 41, 62-63, 84, 131, 199
 Olsen, Ole «Ola Bass» (1886-1964) 205
 Olsen, Otto (f.1916) 479
 Olsen, Paul «Helge» (f.ca.1910) 389
 Olsen, Rachel f.Simonsen (f.1910) 249
 Olsen, Reidun g.Haugen (1910-1986) 344
 Olsen, Rolf (1877-1954) 298, 616-617
 Olsen, Rudolf (f.ca.1870) 96-97, 616, 618
 Olsen, Sverre (f. ca. 1916) 471
 Olsen, Thorolf (f.1922) 632
 Olsen, Wilhelm (Rovmstad) (1912-1985) 250, 318-319
 Ombustvedt, Johan (f.1875) 128
 Ombustvedt, Hans (1838-1917) 129
 Onarheim, Leif Frode (f.1934) 556-558, 596-598, 603, 624
 Onsaker, Oskar (Severin) (1883-1964) 278-279, 619, 621
 Onstad, Karl H(ansen) (1870-1946) 263
 Onstad, Hilbert (1860-1918) 152
 Onstad, J(ohan) H. (1878-1938) 263

- Onstad, Per (f.ca.1915) 385
 Oppegaard, Esther f.Offenberg (1897-1983) 323
 Oppegaard, Kristian d.e. (Mogens Kristian August) (1861-1936) 87, 217
 Oppegaard, Mogens (Kristian August) (1897-1961) 323, 346, 393, 420, 440, 451
 Oppegaard, (Mogens) Kristian (August) d.y (1924-1975) 87, 217
 Oscar II av Sverige og Norge (1829-1907) 35, 76, 156
 Osmundsen, Salomon Johan (1871-1955) 70
 Osvold, Harald O(ito) (f.1943) 569, 591
 Otter, Aasta (Olsen) (f.1871) 52, 130-131
 Ottesen, Stein Arne (f.1953) 132, 586
 Otto, se Eilert Torgersen
- Parker, Hjordis Hoiden (f.1894) 58, 616-617
 Paulshus, Gina (Kaspars) (Edvinsdatter) Kolsrød (f.1867) 175
 Paulshus, Carl (Halvorsen) (1871-1955) 173, 175
 Pedersen, Cato (f. 1937) 505
 Pedersen, Frank «Franken» (f.1947) 544
 Pedersen, Gundro d.e. (1859-1915) 104
 Pedersen, G(undro) A. d.y (f.1942) 104, 297
 Pedersen, Odd (f.ca.1910) 345
 Peterson, Alvilde f.Nielsen (1881-1967) 93, 213
 Peterson, Fr(edrik) (1873-1944) 448
 Peterson, H(ans) B(lom) (1876-1954) 92-94, 101, 125, 136, 152, 179-180, 189, 191, 199, 212-215, 222, 224, 246, 255, 296, 317, 352, 484
 Peterson, Nini g.Mollatt (f.1903) 213, 484, 506, 517, 533, 552
 Peterson, Richard M(omme) (1833-1912) 34, 68, 78, 80-81, 84, 93
 Peterson, Sara (Margrethe Caroline) f.Thorne (1846-1928) 94, 155, 213
 Peterson, Sigurd (1886-1967) 198, 277, 300
 Peterson, Th(eodor) (1839-1888) 25-27, 94
 Pettersen, Georg (Ragnvald) «Bakern» (1905-1983) 319
 Pettersen, Johan «Helsing» (1902-1986) 244
 Pettersen, Petter Anton «Ilgods» (1865-1948) 75, 265, 617
 Pettersen, Rolf «Loppen» (f.1900) 244
 Pettersen, Sigurd (1902-1962)
 Platou, Fritjof (Stoud) (1903-1980)
 Plener, Helge (Torbjørn) (f.1927) 479
 Plesner, Meta (f.1856) 130
 Poleszynski, se Ernø
 Poppe, Augusta (Christiane) (f.1878) 130
 Prydz, Carl Fredrik (1845-1908) 43-45
- Rafn, Robert (1878-1964) 129, 400
 Ramleth, Samuel (1863-1910) 116, 298
 Ramleth, Thorvild (Ivar) (1899-1940) 116, 298
 Rasch, Johan Lauritz (1832-1901) 41
 Rasmussen, Olaf (1909-1991) 406, 422
 Ree, Edmund (f.1920) 466, 548
 Ree, (Nils) Ørnulf (1896-1955) 372, 428
 Ree-Pedersen, Erling (f.1922) 360, 379
 Refsum, Tor (Hermod) (1894-1981) 466
 Reier, Conrad Andreas Andresen d.e (1889-1974) 68, 119, 135-136, 155-156, 169, 235, 368, 517, 535-536, 567
 Reier, Egil Andresen (f.1920) 68, 119, 135-136, 155-156, 169, 235, 368, 517, 535-536, 567
 Reinert, H(enrik) A(ndreas) (1832-1915) 37-38, 41, 55, 138, 160, 168
 Reinert, Signe, se Somme
 Reiss, (Aasta) Elisabeth g.Færden (1902-1970) 194-195, 220, 619-620, 622
 Rennelott, Josephine (Nilsdatter) (f.1847) 125, 150, 519, 616, 618
- Renolen, Bergdis (1909-1948) 289, 328, 497
 Riiber, Einar (f.1885) 277
 Rolf, Ernst (Bjarne) (f.1950) 102, 244, 298, 307-308, 348, 352, 383, 393, 479, 565, 589
 Rolfson, Svein (Erik) (f.1949) 586
 Rosenberg, Franz (Munch) (1883-1956)
 Rosenberg, Ingeborg (Johanne) f.Kloed (1857-1928) 156
 Rosenvinge, Christian (1917-1973) 485
 Rosenvinge, (Paul) Wilhelm (1910-1969) 13, 443, 485, 487-488, 622
 Rosenvinge, Petter (Fredrik) (1876-1940) 217
 Rosli, Annar (f.1940) 586
 Rosnæs, Odd (f.1931) 588
 Rude, Rolf (1899-1971) 352
 Rummelhoff, Magda (1872-1949) 128
 Runhovde, Bjarne (1915-1992) 282, 343, 354, 363, 369, 418-419, 470, 472
 Runhovde, Johannes d.y (1930-1989) 470
 Runhovde, Johs (Johannes) d.e (1874-1928) 436
 Runhovde, Sigurd H. (1891-1952) 225, 227, 435, 479
 Rydland, Amund (f.1936) 586-588, 591, 608-609, 624
 Rygg, Nicolai (Theodorius) (Nilsen) (1872-1957) 93, 259
 Rynnäs, Johan (Henrik) (Pedersen) (1912-1991) 384, 482
 Rødnes, Einar (1895-1940) 205
 Rødsand, Dag (f.1943) 466
 Røed, Helge (f.1938) 549, 562
 Rømcke, Christian (1847-1917) 180
 Rønbeck, Sissel (Marie) (f.1950) 519
 Rønneberg, Erling (1885-1962) 180
 Rønneberg, Georg (1887-1957) 124
 Rønneberg, Oscar (1847-1917) 128
 Rønneberg, Phillip (1911-1976) 586
 Rønning, Toralf (1915-1989) 479
 Rønningen, Kari (f.1911) 586
 Røsholdt, Leif B(ergendahl) (1916-1975) 402
 Røymstad, Willy, se Wilhelm Olsen
- Sagen, Inga (Marie) (f.1864) 277
 Sagen, Martin (1862-1938) 130
 Salomonsen, Ivar Storm (f.1913) 360, 389
 Sandberg, Christen «Birger Widt» (1861-1918) 16, 18, 34, 142-143, 160, 165, 191
 Sandberg, Fr(edrik) A(ugust) Z(ahn) (1826-1901)
 Sandberg, Mathilde f.Reinert (f.1864) 160
 Sandberg, Rei (Reinert) (1889-1969) 160
 Sande, Kristian (Helgesen) (f.1872) 79, 152
 Sandqvist, Gertrud (f.1955) 593, 624
 Sannem, Roar (f.1916) 586
 Scharffenberg, Carl Hedevar (1819-1893) 53-54, 57
 Scharffenberg, Johan (1869-1965) 151
 Scheel, Axel (1869-1925) 41
 Scheel, Carsten (Bay) (1891-1977) 389
 Scheel, Hans Jacob (f.1932) 402
 Scheel, Vilhelm (f.1901) 414-415
 Schjolden, Marie «Majsa» (Helene) (1901-1965) 337
 Schjolden, Martin H(ansen) (1847-1923) 32, 338
 Schmidt, Carl Henrik Edvard (f.1829) 633
 Schou, Josephine f.Brehmer (1857-1942) 116, 298
 Schou, Petter Christian d.e (1854-1903) 116
 Schou, Petter Stefan d.y (1882-1919) 116
 Schreiner, Jens R(enno) (1858-1949) 9-10, 36-37, 41, 63, 74, 122-123, 134, 136, 139, 146, 179-180, 192, 199-200, 202, 204-206, 230, 288, 615, 617-619
 Schulstad, Per (1893-1973) 277, 282-283, 307, 340, 360, 615, 617-622
 Schwensen, Harald (Stamman) (1895-1954) 169
 Schwensen, Hjalmar Friis (1875-1925) 159
 Schøyen, Carl (1877-1951) 258, 478

- Segelcke, Severin (Vincent) (Heiberg) (1867-1940) 69
 Seip, Jesper Olaf (1856-1928) 41, 70
 Seljevik, Marta (f.ca.1890) 205
 Seljevik, Osvald (1891-1976) 139, 205-207, 242, 311, 346
 Selmer, Christian August (1816-1889) 33, 35
 Selvaag, (Jens) Olav (Walaas) (f.1912) 415-417, 439, 465, 493-494, 516, 543
 Sengeløv, Amanda (1875-1963) 133, 148-151, 204, 236
 Settli, Kirsten (f.1944) 586
 Sibbern, August (1856-1927) 35, 41
 Sibbern, Carsten (1841-1917) 35, 41
 Sibbern, Georg (Christian) (1816-1901) 35, 41
 Sibbern, Valentin (1843-1918) 41
 Siem, Bjørn M(artin) (f.1924) 586
 Simensen, Hans Kristian (1906-1980) 327, 394
 Sinding, Stephan (Abel) (1846-1922) 200
 Singdahlsen, Andreas (1855-1947) 160-161
 Sitter, Inger (f.1929) 563
 Sjølie, Halstein S(igbjørn) (f.1968) 585, 587, 608, 618, 623-624
 Skaar, Jahn (1859-1895) 138
 Skaar, C(arl) P(aul) C(aspari) (1860-1929) 41, 138, 277
 Skaar, Kristian (f.1918) 586
 Skallerød, Henrik E(mil) (1863-1949) 41, 170, 180, 258, 277
 Skar, Jahn (1859-1895) 307, 395, 437
 Skaug, Gunnar (Willy) (f.1949) 519, 586-587
 Skaug, Sverre (1899-1974) 406
 Skorge, Arne (f.1944) 498
 Skaugen, Moritz jr. (f.1955) 560
 Skraning, Gyrd (f.1938) 598, 603
 Skaarnes, Inger Johanne g. Vogt (f.1933) 402
 Slagstad, Steinar (f.1943) 586
 Smeby, Ivar (1903-1990) 479, 524
 Smith, Einar (1888-1928) 277
 Smith, Mathilde (Josephine) (1826-1887) 158
 Smith, Carsten (1812-1893) 36
 Smith-Hald, Bjørn (Didrik Reginald) (1883-1964) 466
 Smith-Hald, Lydotschka (Lydia) (1903-1983) 565
 Smith-Meyer, O(tto) (1887-1941) 238, 240-241, 277
 Solberg, Alfred (1878-1958) 113
 Solberg, Marie (ca.1880-1924) 113
 Solbu, Einar (Carl Adolf) (1877-1940) 277
 Solgaard, Emil (f. ca. 1870) 99
 Solie, Fredrik (Daniel Svanemann) d.y (1894-1940) 122, 329
 Solie, Johan A(lfred) (1849-1918) 122, 249, 329
 Solstad, Dag (f.1944) 518, 619
 Some, Vie (Inger Marie) g.Jenssen (f.1919) 7, 518, 613, 622
 Sonja av Norge (f.1937) 506, 508, 519
 Sparre, Christian, «Kristian Viller» (1859-1940) 34, 69, 136, 155
 Sparre, Constance, f.Peterson (1861-1924) 156
 Sparre, Victor (Smith) (f.1919) 524, 563
 Stabell, Carl Ludvig (1840-1914) 9, 20-25, 41, 57, 64-67, 69, 73-74, 109, 180-182, 193, 237, 266, 523, 617
 Stang, Emil d.e. (1834-1912) 39
 Stang, Hedvig f.Peterson (1879-1956) 214
 Stanger, Gerd (f.1917) 227-228, 252, 279, 300, 341, 343-344, 383, 437, 470, 616, 622
 Stauning, Thorvald (1873-1942) 306
 Stavnum, Gullik (f.1876) 41
 Steen, Olaf Anker (1889-1963) 308
 Steen-Nøkleberg, Einar (f.1944) 563
 Steenstrup, Fredrikke f.Brun (1861-1905) 7, 25, 56, 68, 76, 103, 112, 124, 616-618
 Steenstrup, Frederikke, «Dikka» (1892-1968) 25, 56, 64, 68-69, 103, 111-112, 115, 127
 Steenstrup, Johan (Magelsen Brun) (1886-1959)
 Steenstrup, Hjalmar d.e (1847-1915) 25, 41, 63, 111, 112
 Steenstrup, Hjalmar d.y «Cato» (1890-1945) 62, 111, 115
 Steenstrup, Marie (Marie Sophie) g.Isachsen (1884-1958) 68
 Steenstrup, Peter (1882-1938) 111
 Steenstrup, Polly (Pauline Bernardine) 1894-1973) 58, 65, 111, 115, 127
 Steenstrup, Sophie (Augusta) (Collett) «Titti» (1887-1960)
 Steinum, Karl, «Axel» (1917-1973) 360, 376, 379, 385, 389
 Stenersen, Christian (Albert-Marinius) (1899-1984) 64, 169, 208, 227, 451-453, 560, 619
 Stenersrød, Ruth (Ella) f. Grimsrød (f.1919) 586
 Stensrud, Annie (1905-1979) 344
 Stenstadvold, Hakon (1912-1977) 224
 Stephansen-Smith, Bjørn (1899-1962) 247
 Sterud, Lars d.y (1900-1945) 247
 Sterud, L(ars) P(aulsen) d.e (1870-1933) 41, 135, 179, 255, 291, 298-299, 347, 354, 356, 443
 Sterud, Laura (Mathilde) f.Riis (1875-1968) 292, 298
 Sterud, Rolf (1902-1954) 307-308
 Stokkan, B(ernhard) (1889-1968) 447
 Storeng, Geir (f.1944) 556
 Storn, Willi(bald) (Christopher) (f.1936) 563
 Storstein, Lars (f.1911-1965) 242
 Stray, Gwynneth f.Enoch (f.1925)
 Stray, Svenn (Thorkild) (f.1922) 479, 506, 519, 552, 586
 Strøm, Sverre (Bernhard) (1885-ca1962) 198
 Strøm, Bjørn (f.1940) 439, 499
 Strøm-Sandberg, Christian (1861-1938) 191
 Sterk, Rolf (1911-1988) 84, 298, 348
 Store, Heidi (f.1963) 580
 Sundby, Anton (1866-1957) 70
 Sundby, Jacob (1886-1949) 277
 Sundbye, Nina (f.1944) 563
 Sundsvik, Ellen (1900-1978) 479
 Sundsvik, Jul(ius) (Eliam Roring) (1891-1971) 277, 281, 283, 294-295, 311, 339-340, 360, 391, 399, 420, 453, 464, 478-479, 620
 Sundt, Inggard (1881-1940) 218
 Svartberg, Ingar (f.ca.1918) 385
 Svendsen, Carl (f.1875) 228
 Svendsen, Gustaf (f.ca.1905) 243, 360
 Svendsen, Johan (f.1884) 50
 Svendsen, Svend (1888-1949) 289-299
 Svenning, Arne (f.1914) 416, 444-446, 458, 469, 479, 483-484, 506, 511, 514, 516-517, 520, 523, 525, 572, 586, 616, 622
 Svensson, Inger (f.1916) 311-312
 Sverdrup, Johan (1816-1892) 33, 39
 Sverre, O(le) A(ndreas) (f.1865-1952) 109
 Swensen, Wilhelm (1894-1969) 634
 Syversen, Ole «Sønnvind» (1890-1981) 634
 Syvtersen, Arnt (Lauritz) (1885-1961) 118
 Sæbbo, Gabriel (1844-1886) 116
 Sæther, Aage (f.1938) 362, 434
 Sødal, Hans (1896-1952) 311
 Solving, Rino, se Mathisen
 Somme, Axel (Christian) (Zetlitz) (1899-1991)
 Somme, Jacob (Kielland) (1862-1940) 10, 38, 160, 166-170, 217, 219, 221, 619
 Somme, Signe f.Reinert (1876-1949) 68, 160
 Sørensen, Hjalmar «Hjalle» (1911-1980) 250
 Sørensen, Øyvind (1887-1962) 308, 358, 361
 Sørensen, Ole Henrik (f.1942) 586
 Sørenssen, Ainar (1911-1981) 419
 Sørenssen, Ainar August d.e. (1823-1918) 36, 41
 Sorlie, Alf (Jørgen) (1898-1951) 264
 Sornes, Tor (f.1925) 557, 622
 Tank-Nielsen, Tor (f.1918) 532-533, 586, 604
 Tefke, Bengt (f.1938) 434

- Tefke, Georg (1908-1986) 250, 319, 621
 Tefke, Harry (1906-1967) 244, 250
 Tefke, Herbert (1913-1975) 319
 Terland, Tor M(agne) (f.1938) 586
 Texnæs, Karl J(ohan) H(ansen) (1873-1940) 152, 180, 192
 Thiis, Jens (1870-1942) 162
 Thinn, Kristoffer (Karenius) (1850-1941) 192
 Thomassen, O(laus) S(vendsen) (1876-1931) 277
 Thorbjørnsen, Fredrik (f.1847) 111
 Thorgersen, Solvi (f.1933) 402
 Thorgersen, Elida g.Bothner (f.1868) 117
 Thorgersen, Eilert «Otto» (1901-1985) 382
 Thoring, Aug(ust) (f.1882) 41
 Thoring, Fr(edrik) E(mil) (1877-1962) 182
 Thorne, Chr(istian) A(ugust) (1810-1886) 103
 Thorne, Joh(an) Fredrik (1881-1949) 179-180, 198, 200, 213, 237, 239, 242, 257, 277, 410
 Thorne, Johan H(enrik P(aasche)) (1843-1920) 9, 23, 37, 39-41, 68, 72, 93
 Thorne, Rino (Ringo) Henry d.e (1851-1900) 7, 31, 36, 90-91, 93-94, 136, 253, 287, 310-311, 420, 423, 453, 468, 563, 613, 616
 Thorne, Rino (Henrik) d.y (f.1918) 7, 31, 36, 90-91, 93-94, 136, 253, 287, 310-311, 420, 423, 453, 468, 563, 613, 616
 Thorne, Sara, se Peterson
 Thorne, sir Andrew (Augustus Francis) (1885-1970) 393
 Thorsen, Th(or) (1894-1964) 300
 Thorstensen, Ole Hilmar (1900-1983) 360, 388
 Thorstenson, C(arl) M(arius) (1851-1905) 41
 Thorstenson, Anton (f. ca.1855) 87
 Thorstenson, Fredrik (1860-ca.1925) 87, 190
 Thorvaldsen, Eva (Lisbeth) f.Skovli (f.1942) 245, 563
 Thune, Alex (1877-1976) 410
 Thyra, prinsesse (1880-1945) 76
 Thomt, Charles (Blom) (1896-1938) 205, 207
 Tjadahl, Karl (1903-1989) 361
 Tjemsrød, Inga (f.ca.1910) 326
 Tonholt, Asbjørn (f.ca.1920) 428
 Torgen, Finn (1901-1987) 506
 Torp, Ernst (1900-1987) 300
 Torp, Leif (1897-1991) 300
 Toverud, Mona (f.1936) 586
 Trammæl, Martin (Olsen) (1879-1967) 258
 Trapnes, P(eter) M(arkward) (1876-1958)
 Trondsen, Salve Anton (1892-1960) 344-345, 360, 367, 373
 Trætteberg, Hallvard (1898-1987) 452
 Tønnesen, Hallvard (f.1931) 402
 Torfest, (Hans) Egil (1901-1979) 175, 552
 Ueland, Søren (Knudsen) (1827-1910)
 Ullmann, Astrid (f.1933) 366-367, 402
 Ullmann, Bjørn (Josef) (f.1929) 365, 616
 Ullmann, Isak (1892-1943) 299, 365-366, 621
 Ullmann, Ida (Netta) E.Grusd (1894-1962) 299, 365-367, 393, 621
 Ullmann, Paul (Heiman) (1916-1943) 368
 Ullmann, Rubin (Phillip) (1918-1942) 365, 367
 Ullsgård, Tom (f.1950) 618
 Upsahl, Adolf (f. 1931) 402
 Upsahl, (Finn) Erling (1906-1994) 515
 Ursin, Chr(istian) (1835-1916) 204
 Ustvedt, Odd (f.1945) 586
 Utklev, Kjell (f.1948) 503-504
 Vaa, Dyrre (1903-1980) 199
 Vanem, Hans (f.1862) 41, 138, 172, 175, 551
 Vassveit, Per Harald (f.1937) 548
 Veel, Erik (1861-1946) 180, 277
 Vidnes, Johan (1891-1968) 127-128
 Viggen, Karl (f.1914) 447-449, 616
 Viken, Einar (f.ca.1890) 224, 282
 Vinje-Ludvigsen, H(ans) J(ørgen) (1905-1985) 406
 Vogt, Ellen Sophie f.Aslaksen (f.1927)
 Vogt, J(ørgen) H(erman) jr. (1907-1980) 281, 418, 453, 616, 620-622
 Vogt, Johan (1836-1894) 81
 Vogt, Jørgen Herman d.e (1836-1912) 68, 81, 85, 418
 Vogt, Jørgen H(ermansen) (1877-1903)
 Vogt, Karen f.Kristensen (1909-1982)
 Vogt, L(orenz) J(uhl) (f.1875) 465, 617, 619
 Vogt, Lene (Maria Magdalena) f.Juhl (1797-1889)
 Vogt, Nicolai (f.1921) 375
 Vong, Johannes (Wong) (f.1890)
 Vong, (Søren) Carl (Marinius) (1864-1935) 135, 179-180, 199
 Værnø, Oskar (Johan) (1862-1920) 52, 179, 200-201
 Våge, Sigvald Johan (f.1904) 479
 Walbom, Didrik (1866-1944) 297
 Walle, Marie (1886-1933) 169
 Walle, Ole (1891-1970) 36
 Walle, Signe (1890-1972) 62, 169, 466, 497
 Wallenborg, Aksel Disch (1906-1979) 331, 334, 360-361, 403
 Wang, Aagot (Julie) (1869-1953) 160
 Wang, Bjørn (f.1938) 434
 Wang, Jens (1859-1926) 160, 169
 Wankel, Charlotte, «Lotte» (1888-1969) 169, 219
 Wankel, Dora (Doris Eveline Elisabeth) f.Lefevre (1885-1962) 219, 369
 Wankel, Frida (Barbra) (Wankel-Maseng) (1886-1982) 169
 Wankel, Fritz (Franz) (1824-1896) 51-52
 Wankel, Georg R(einholdt) d.e (1843-1907) 25, 41, 138, 170-172
 Wankel, Georg d.y (1894-1971) 172
 Wankel, Ingar d.e (1883-1958) 172, 187, 279-280, 390
 Wankel, Ingar L(ouis) d.y (f.1921) 517
 Wankel, Kaja (Karen Bolette) f.Sandberg (1815-1898) 171
 Wankel, Sigrid f.Ring (1858-1954) 172
 Wankel, Vibeke Dons (f.1953) 517
 Wasenius, Karl (Vilhelm) (f.1912) 60, 318, 621
 Wedel Jarlsberg, «Fritz», Fredrik (Hartvig Herman) (1855-1942) 142
 Wellesz, Bjørn (f.1933) 402
 Wennersteen, Inger f.Svendsen (f.1934) 593
 Wessel-Holst, Einar (f.1912) 586
 Wessmann, Bernhard (1859-1946) 299
 Wiersholm, Otto (f.1891) 269
 Wigeland, Erling (1875-1945) 277, 308-309, 322, 326, 333, 360, 388
 Wiik, Ragnar A(ndreas) (1903-1982) 479
 Wilhelmsen, Carl Fredrik (1877-1956) 125
 Wilhelmsen, Ernst (Johan) (1895-1965) 453
 Wilhelmsen, Johan (1883-1959) 70
 Wilhelmsen, Lauritz (f.1883) 70
 Wilhelmsen, Wilh(elm) P(eder) E(dvard) (1887-1965) 453
 Wilhelmsen, Willy (Olaus) (1892-1983) 635
 Willadssen, Siri (Lill) f.Evensen (f.1967) 584
 Winge, Paul (Emanuel) (1857-1920)
 Wisløff, Johan Martin (f.1873) 41
 Wisth, Karl (Arthur) (f.1902) 345, 621
 Wold, Paula f.Reinfjord (f.1929) 539
 Wold, Thorbjørn (f.1934) 599
 Wold, Axel (1854-1928) 48-49, 51
 Wrenz, Albert Napoleon (f.1848) 43
 Wrenz, Maren Olava (f.1847) 43
 Ystgaard, Ingvald (f.1884) 180, 237-238

- Zaitzow, Alexey (1896-1958) 307
 Zimmerlund, Einar d.e (1867-1945) 255
- Ødegaard, Kjell (f. ca.1945) 499
 Øiestad, Torkild G(jeruldsen) «Kløverknekt» (1872-1961) 70
 Ørmen, Oscar (1883-1931) 206-107
 Ørnvall, Karl (1909-1978) 315
 Østberg, Morten (Kristian) (Lie) (f.1954) 606-607
 Østby, Knut (Roald) (1928-1982) 586
 Østby, Odd (Kjell) (f.1925) 449
 Øverland, Arve (f.1927) 586
 Øverland, Dordi (f.1934) 568
 Øve, Joh(anne)s B(erntzen) (f.1895) 363, 434
- Aabye, Erik (1914-1990) 586
 Aagaard, Theodor (f.1901) 434
- Aarefjord, Joh(anne)s (1903-1991) 248, 397
 Aarefjord, Mosse (Elisabeth) (1906-1982) 249
 Aarum, Gunne M. (1863-1947) 130-131
 Aarum, Nils (1861-1956) 60, 130-131, 152
 Aarvold, P(eter) R(umohr) (f.1893)
 Aas, Einar Jan (f.1955) 545, 567, 580-581, 607
 Aas, Thore (f.1947) 578
 Aas-Hanssen, Ole (Kristian) (f.1922) 586
 Aase, Hans (1867-1933) 200-201, 236-238, 241, 275, 277, 293, 302
 Aasen, Arne Paasche, «Dorian Red» (1901-1978) 470
 Aasen, Oddvar (f.1942) 586
 Aaserød, Bjørn Q(uiller) (f. ca. 1950) 559-560
 Aass, Olaf (Trygve) (1898-1988) 314-315

Navneregister

Registeret gir navn på gater, steder, bedrifter, organisasjoner og båter med betydning for Moss, og gir referanse eller kryssreferanser til de steder de er omtalt i teksten. Politiske partier står oppført under deres norske navn; Høyre, Venstre osv. Om eldre bygninger i Moss, se ellers O.P. Nyquist: Mossiana fra ældre tider, 1926.

- AKP(ml) i Moss 521, 542
 Albatross A/S 559
 Alby gård 158, 456
 Alfsen og Gunderson Produksjon 555
 Almueskolens bygning 49, 130
 Alpha, rutebåten 11, 78-80, 85, 192, 270, 273, 291, 443, 555, 575, 617, 620
 Alpha-selskapet 79, 270-273, 441, 553, 574
 Anden Kloster Mølle 30
 Arbeidernes idrettsforening, AIF 243, 249, 251, 316, 319, 427
 Arbeiderpartiet i Moss 106, 146, 149, 257, 608
 Astrild Trikotasje 291, 443
 Aug P. Horn 227-228, 261, 291, 316, 334, 437, 443, 528, 555
 Autokarosserifabrikken, Kambo 253, 268, 291
 Avholdspartiet i Moss 236
 Axel, båt 78
- B. Brynildsens Cementvarefabrikk 337, 443
 Balaklava på Jeløy 57, 408, 413, 468, 494
 Barfot Strompefabrikk 291, 443
 Basarbygningen 22, 136, 196, 297, 514
 Bastøfergene 441, 554, 574-575, 595
 Bellevue på Jeløy 316
 Bellevue idrettsplass 414, 427
 Bergersborg 160, 417
 Bestillingsmennenes parti i Moss 138, 152
 Beta, rutebåten 79-80, 270, 273, 620
 Bevøy, nordre Jeløy 552, 614
 Bjørnsøns gate 110
 Bjørnåsen, Jeløy 517
 Bjørnåsen, Krapfoss 517
 Blikken, se Foblik
 Blinken ungdomssenter 121, 463, 502-504, 572
 Bondepartiet, se Senterpartiet
 Brehmers bakeri 17, 116, 298, 617, 620
 Breidablikk 10, 39-40, 199-201, 238, 468, 522, 617, 619
 Bruusgaards Korkfabrikk & Sebesyderi 30, 101
 Bråten gård 124, 155, 161
 Bråteengata, tidl. Søndre Jeløgade 165, 468
 Bygfogd Sandbergs gate 110
 Bvtårnet skole 460, 534
 Bvtårnet 196-197, 199-200, 460-461, 534, 538
- Cellulosen, se M. Peterson & Søn
 Charlottenlund Teglværk 30, 43
 Chr. Aug. Thorne 192, 291, 437
 Christiania Staal- og Jernvarefabrik 217
 Chrysties gate, tidl. Tværgaden 22
- De norske Gjør og Spritfabrikker 443
 Den norske Automobilfabrik, Kambo 291, 443
 Det norske Eddikbryggeri, se Idun
 Det mekaniske Væveri 192, 228, 443
 Dillingøya 172, 359-360
 Dovre Mannskor 208, 564
 Drikkefontenen 197
 Dronningens gate, tidl. Enggaden 16, 22, 45, 51, 71-72, 104, 107, 111, 114, 117, 239, 254, 264, 290, 297-298, 300-301, 326, 337, 349, 443-444, 462, 494, 496, 501, 509, 569-570
- Eidsvolds gate 110
 Ekliptika, båt 86
 Ekstrabladet 230, 283
 Elkem-konsernet 557-558
 Elkem-Rockwool 489-490, 554-555, 557, 582, 622
 Eldøya i Rygge 551
 Erichsværven, se William Erichsens Skipsværksted
- Fabrikstrædet 110
 Faders Minde 536
 Fedrelandslaget i Moss 261, 283, 285
 Felleskjøpet, Kambo 261-262, 443, 488, 555
 Fleischers gate, tidl. Samuelsbakken 32, 123, 136, 200, 264, 341
 Foblik, Forenede Blikkeballagefabrikker 218-219, 291, 353, 478, 489
 Folkets hus, se Kong Carl
 Fossen, se Mossefossen
 Fossum bro 329
 Fram, fotballklubb 118-120
 Framnes på Jeløy 43, 382, 494, 539
 Fredriksminde, se Rabekk
 Fremad, sangkor 209, 564
 Fridtjof Nansens gate 110, 194, 201, 307-308, 513, 539

- Frisindede Venstre i Moss 138, 144, 149, 152-153, 179, 181, 203, 283-285, 420
 Frøya konfeksjon 443
- G. Hermanstorffs Tobaksfabrik 30
 Gaa paa, sportsforening 55-56
 Galla Mølle 513
 Galleri F 15 519, 561, 563, 590, 592-593
 Galleri Brandstrup 562-563
 Gashus skole 59
 Gashus gård 172, 408-409, 549
 Gassverket 15, 21-22, 73-75, 462, 494
 Gernerske fehus 561, 570
 Gimle kino 341, 364, 472, 474, 567
 Gjerrebogen 179, 463, 483, 493-494, 541, 602
 Gjerrefabrikken, se Idun
 Green Onions, band 503, 505, 623
 Grimsrød gård 150, 162
 Grimsrød 9-10, 95-96, 110, 149-150, 155, 161-163, 165-166, 174, 228, 230, 240, 302-303, 493, 516, 618
 Grindvold skole 534, 537
 Grønli gård 156
 Gudes gate, tidl Postmestergaden 112, 135
 Gullholmen utenfor Jeløy 548, 551
 Gymnastikkbygningen, eller Møde rølle 53, 501
- H. Gerner & søn 26, 29-30, 91, 94, 106, 139, 149
 HAEB 555
 Hadeland bolighus 104, 478, 618
 Hallokka 539
 Hamax Industri 555
 Hans Bloms gate 275
 Harald Hårfagres gate 214
 Harald Hjersings ølbryggeri 30
 Hartvig Andresens Elektriske Byrå, se HAEB
 Hedley og Hans Olsens Regnklædefabrik 30, 100
 Helgerød gård 69, 240, 303, 412, 493
 Helly-Hansen A/S 527-528, 554-558, 596-599, 601-603, 618-619, 621-622, 624
 Henrik Gerners gate 119, 561, 578
 Henrik Ibsens gate 156
 Herulf, idrettsforening 249, 427
 Hilditch-logen 9, 44, 46-50, 617
 Hobøl kommune 381, 384, 390
 Hobøelva 547, 552
 Hoppert på Jeløy 59, 61, 69, 109, 251, 264, 427, 460, 465, 534, 536, 622-623
 Hoppert Skiklubb 251, 427
 Humlens Venner 565-566
 Hvite Bånd, kursted 10, 150
 Høiden 58-59, 61, 64, 131, 264, 364, 435, 460, 617
 Høyang Polaris 555-556, 583
 Høyblokka i Fridtjof Nansens gate 110, 194, 201, 307-308, 513, 539
 Høyre i Moss 47, 52, 63, 70, 75, 84, 87, 91, 109, 112, 116, 130, 132, 179, 187, 191, 205, 248, 254, 262, 289, 313, 315, 345, 364, 386, 406-407, 410, 418, 420-426, 428, 432, 453, 455, 458, 481, 493-494, 506, 518-519, 523, 536, 543, 582-583, 587, 608, 616-618, 620, 622
 Høienhaldgaten 312
- Idrettens hus 320, 390-391, 394, 429
 Idun fabrikk 443, 489, 499
 Il-O-Van 232, 261, 280, 291, 443, 489
- Jeløy kapell 524
 Jeløy kirke 465, 524, 541, 564
 Jeløy Sparebank 25
 Jeløy IF, se Sprint-Jeløy
- Jeløy Teglværk 30, 43
 Jeløykameratene 209, 471
 Jernbanestasjonen, se Moss jernbanestasjon
 Jernverket 25, 58, 82
 Jubileumsfondet av 1920 til Moss Bys Forskjønnelse 307, 561
- Kallum gård 110, 184, 240, 314, 415, 417, 462-464, 572, 616
 Kambo gård 170, 517
 Kanalparken 34, 256, 448, 465
 Kase gård 62, 170, 549
 Kirkeparken skole 57, 178, 198, 252, 326, 446-448, 465, 536, 539, 617, 620, 622-623
 Kirkeparken skole, se også Middelskolen
 Kjellerød i Rygge 547
 Kjettingen, se Norrona
 Klommestien gård 56, 94, 96, 110, 121, 245, 278, 312, 314, 411
 Klovadammen 24, 91
 Kolon Hermetikk 443
 Kolsrød gård 173, 175, 360
 Konfeksjonsaktieselskapet, se Frøya
 Kommunistene, NKP i Moss 281, 331, 378, 406, 407, 421-423, 467, 480-481, 519-521
 Kong Haakons plass 199
 Kong Carl-gården 119, 125, 177-178, 512, 579
 Kongegården i Sjøgata 113
 Kongens gate 66, 69, 96-98, 104, 112, 114, 181, 225, 234, 245, 255, 264, 297-299, 443, 461, 559, 561
 Krabben på Jeløy 408
 Kransen 469, 522, 561, 612
 Krapfoss Industrier 555
 Krapfoss 29-30, 59, 110, 179, 184, 208, 230, 245, 252, 256, 258, 264, 276, 303-304, 313-314, 336, 361, 364, 387, 409, 435, 443, 471, 483-484, 490, 496, 517, 521, 535-536, 555, 565, 617
 Kristelig Folkeparti i Moss 406, 420, 453, 548, 585
 Krona, se Refsneskrona
 Krossen på Jeløy 69, 110, 183, 240, 264, 541
 Kubberød gård 16, 160
 Kværner-gruppen 488-489, 530, 557, 583, 602
- Larkollen i Rygge 129, 235, 247, 264, 359
 L.P. Sterud konfeksjon 41, 135, 256, 298
 Lille-Sverige, se Krapfoss
 Lillebro 513
 Lofotveggen, se Gjerrebogen
 Lucky Fellows, orkester 344-345
 Låsen, se Christiania Staal
- M. Peterson & Son 26, 29-30, 91, 94, 106, 139, 149, 185, 192, 212, 255, 260-261, 280, 291-292, 348-349, 353, 439, 443, 465, 475, 485, 490, 505, 521, 531-533, 539, 555, 557, 563, 623-624
 M. Uldstens Tobaksfabrik 30
 Malakoff skole 536
 Malakoff idrettsplass 118, 243-244, 248, 312, 316, 318-319, 618
 Mekken, se Moss mekaniske Verksted
 Melløs stadion 11, 293, 317, 319-320, 412, 419, 505, 544, 580, 607, 621
 Melløs gård 181, 184, 412, 448
 MG Industrier 560, 575, 623
 Middelskolen 23, 37, 53, 59, 62-65, 72, 112, 130-131, 136, 179, 192, 198, 240, 287-288
 MIRA, reparasjonsverksted 567
 Mosquitos, band 502
 Moss Aftenblad 135, 179-180, 199, 283
 Moss Aktiemøller 30-31, 95, 185, 188, 192, 213, 221, 265, 291, 351, 356, 361, 390, 412-443, 489-490, 494, 555, 558, 602-603, 617, 622-624
 Moss Aksjebryggeri A/S 579
 Moss Arbeiderblad 96, 277, 283, 392, 422, 479-480, 615-616

- Moss Arbeiderparti, se Arbeiderpartiet i Moss
- Moss Avis 27, 34, 37, 41, 79, 99, 101, 120, 134-135, 139, 142, 144, 146, 160, 179-180, 183, 198, 265, 272-273, 277, 281-285, 299, 338-343, 345, 350, 356, 359-360, 365-366, 369-370, 372-373, 391-393, 395, 398-399, 409, 428, 436, 441, 448, 451, 467, 479-480, 561-563, 570, 574, 586, 615-616, 619-621
- Moss bibliotek 336, 364
- Moss Blad 135
- Moss Boligbyggelag 412-413, 493-494, 516-517
- Moss Bomuldsveveri 192, 226, 228, 279, 282, 291, 354, 435-437, 443
- Moss Bryggeri 30, 98, 105-106, 187, 222-223, 443, 555, 570, 578-579, 607, 618-619, 623
- Moss Dagblad, eldre borgerlig avis 282-283, 306, 479-480, 497, 512, 519, 586, 615, 619-621
- Moss Dagblad 282-283, 306, 479-480, 497, 512, 519, 586, 615, 619-621
- Moss faglige Samorganisasjon 333, 512
- Moss Folkeskole, se Skarmyra skole
- Moss Fotballklubb, MFK 249-250, 317-320, 427, 499-500, 544, 567, 580-581, 606-607, 618, 620-622
- Moss fødehjem 274, 431, 543
- Moss Glassverk 559, 577-578
- Moss gymnas, se også Middelskolen
- Moss Handelsstands Forening 41, 115, 180, 277, 305, 360, 479, 586
- Moss Hotell 51, 126-128, 141, 181, 191, 193, 203-204, 252, 280, 329, 343-344, 346, 389, 420, 462, 507
- Moss høiere Skole, se Middelskolen
- Moss Håndverkerforening 41, 180, 277, 360, 479, 586
- Moss Idrettslag 244, 248, 250, 427-428, 617-618, 620-622
- Moss idrettsråd 249, 427-428
- Moss Industriforening 479, 521, 586
- Moss jernbanestasjon 74, 156
- Moss Jernstøperi og mekaniske Værksted, se Moss mek. Verksted
- Moss Korförening 204, 206, 208-209, 310, 470, 564-565, 619, 622-623
- Moss kommunale høiere skole, se Middelskolen
- Moss Konservative Forening, se Høyre i Moss
- Moss Kredittdbank 254
- Moss Kunstforening 449, 464, 466, 509, 563
- Moss kunstgalleri 509, 513
- Moss Kurbad 17, 23, 116, 125, 185, 512
- Moss kvinneråd 41, 147, 180, 276-277, 290, 360, 424, 426, 479, 586, 618
- Moss lysverker 75, 308, 505
- Moss mek. Verksted 84, 192, 211, 261, 291, 443
- Moss musikkmuseum 567
- Moss og Omegns Arbeiderblad 258, 261, 283-285, 329, 340, 405
- Moss og Omegns Bilruter 264, 570
- Moss og Omegns Fædrelandslag 259, 284
- Moss og Omegns Jeger og Fiskerforening 550, 552
- Moss og Oplands Bank 224, 257, 389
- Moss pikeskole, se Pikeskolen
- Moss politikammer 389, 399, 403, 444, 461-462, 464, 571
- Moss Privatbank 108-109, 114, 196, 255-256
- Moss Rismølle 185, 192, 293
- Moss Roklub 246, 248-249, 285, 620-621
- Moss Rosenberg Verft, se Moss Værft
- Moss Røde Kors 563
- Moss rådhus 17, 346, 424, 570
- Moss Sangforening 204-207, 471
- Moss Sang- og Musikkforeninger 427, 450, 564
- Moss Sanitetsforening 276, 618
- Moss Shipping 570
- Moss Skoindustri 291, 443
- Moss Skolemusikkorps 566
- Moss Socialdemokrat 178-180, 199, 228-230, 277, 283, 615, 619, 621
- Moss Sparebank 99, 123, 133, 167, 193, 254, 256, 300, 307, 506, 509
- Moss Stol- og Møbelfabrikk 280, 443
- Moss Studiescene 343, 470, 472
- Moss sykehus 193-195, 326, 431, 479, 541-544, 582, 593-595, 622-623
- Moss Tidende 135
- Moss Tilskuer 27, 33-35, 37, 41, 53, 74, 99, 135, 138-139, 179-180, 277, 282-283, 338, 341, 360, 391, 480, 615
- Moss Trekkspillorkester 564
- Moss Værft & Dokk 185-186, 192, 211, 233, 255, 260-263, 272, 291, 293, 322, 351, 377, 422, 440-443, 488-490
- Moss Ættelhistorielag 561, 563
- Mossebakken 248, 251
- Mossefossen 21, 26, 74, 82, 91, 417, 421, 466, 509, 550
- Mossehallen 505-507
- Mossemarka 250, 324, 428, 488-489, 549-550, 552
- Mosseporten Senter 569
- Mosseskogen 10, 173, 303, 313-314, 360, 409, 493, 516, 541, 548, 619
- Mosseutstillingen 177, 302, 306, 308-312, 620
- Mossianaprisen 563
- Mossingen, avis 282
- MOVAR 548
- Musikkpaviljongen 447, 619
- Mølla, se Moss Aktiemøller
- Nasjonal Samling, NS i Moss 285, 321, 328, 330-337, 339, 360-363, 376-377, 389-391, 393, 401, 410
- Nedre Torv 110, 249, 299, 389, 393, 402
- Nes gård på Jeløy 549
- Nesparken 426, 449-451, 465, 509-510
- Noblikk, se Foblik
- Noblikk-Sannem 490, 555, 557
- Nora Industrier 556-559, 596-597, 599, 603, 624
- Nord, idrettsforening 81, 116, 118-120, 169-170, 172-173, 186, 268, 323, 359-361, 381, 390, 398-399, 419, 449, 478, 488-489, 493, 517, 524, 537, 541, 549, 570, 594, 611
- Nore 32, 172, 358, 360, 517, 549, 552
- Norex, se Idun
- Noreødegården 552
- Norges Demring, avis 12, 338, 360, 363, 377, 379, 621
- Norrøna isolasjon 291
- Norwegian Lady, skulptur 13, 464-465, 622
- NS i Moss 285-287, 332-335, 389-391, 399-400
- Nygaten 110
- Nyquists gate 110
- Nøkkeland 517, 567
- Oasen bar 501
- Oplandsbanken 257
- Orkerød gård 35, 127, 139, 155, 240, 364, 408, 412-414, 465, 524
- Orkla-konsernet 569, 603
- Parkgården 301,
- Parkteateret 11, 299, 301, 341, 344, 406, 430, 472, 474, 501, 620
- Persil-fabrikken 435, 489, 555
- Peterson Moss A/S 605, se også M. Peterson & Søn.
- Piasenteret 569-570
- Pikeskolen 23, 63-64, 291
- PLM Moss Glassverk 577
- Polycoat 440, 485, 491, 532, 555, 605
- Port Arthur 84, 108, 184, 255, 618
- Punctum, seilskip 81

- Rabekk gård 488
 Radet, senere Kloster-gaten
 Ragnarok, avis 285, 330, 335
 Ramberg barneskole 536
 Ramberg gård 258, 517, 534, 536-537
 Ramberg skolekorps 567
 Rambergeika 159
 Rapid, se Sportsklubben Rapid
 Refsnes Gods, restaurant 460, 462, 483, 493, 553
 Refsnes skole 536
 Refsneskollen 251, 427
 Refsneskrona 468
 Reier gård 119, 169, 235
 Reier skole 68, 119, 135-136, 155-156, 169, 235, 368, 517, 535-536, 567
 Reiertangen 324, 416
 Renneflot gård 125, 150, 519, 616, 618
 Rockwool, se Elkem
 Rygge kommune 59, 312-313, 359-360, 381, 546-547
 Rygge-Vaaler Sparebank 254
 Rygge Skofabrikk 291-292, 443
 Rød gård i Vassbygda 159, 162
 Rød gård på Jeløy 159
 Rødsund 443, 517
 Rølla, se Gymnastikkbygningen
 Røre gård 117, 482, 582
 Råde kommune 374, 381
- Sailor's rest 150
 Samfunnshuset 522-523
 Sandbukta 611
 Scala kino 203, 205, 207, 242
 Seas Fabrikker 555
 Selskabet til Moss Bys Vel 418, 563
 Senterpartiet i Moss 519, 522, 578, 594
 Skarmyra skole 459, 536-537, 617, 620-622
 Skarmyra 48, 51, 55, 109-110, 119, 177, 181-183, 200, 208, 240, 245, 262, 275, 310, 323, 354, 371, 383, 415, 459, 536-538, 541, 617, 620-622
 Skarmyrfjellet 196-199, 306-307, 460, 539
 Skihytta 250, 317, 552
 Skolegaten 110
 Skovgaten/Skoggata 383, 443
 Skredderåsen 517, 541
 Skurefilla, se Moss mekaniske Væveri
 Sosialdemokratene i Moss 178-180, 199, 228-230, 277, 283, 615, 619, 621
 Solgård Skog 14, 548, 596-599, 624
 Sosialistisk folkeparti, SF i Moss 480-481, 519-522
 Sosialistisk venstreparti, SV i Moss 585
 Sportsindustri, fabrikk 291, 443
 Sportstøvel, fabrikk 291
 Sprint/Sprint-Jeløy 236, 243-245, 249-250, 318-320, 427, 499-500, 544, 568, 618, 621-622
 Statens hus 559
 Steinulla, se Elkem
 Stena Nordica 571
 Stena Line 526
 Storgata 436, 443, 463, 474, 495
 Støperiet, se Moss mekaniske Verksted
 Støvelen, se Ving skofabrikk
 SUF, se AKP i Moss
 Sundstrædet 110
 Sverres gate 110
 Siebbøes bokhandel 116, 298
 Søløy på Jeløy 110, 155, 416
- Søndre Jeløy skole 58-59, 239, 363
 Søndre Jeløy landskapsvernområde 549
- Teknoglass A/S 440, 491, 531
 Telemekanikk Norge 555
 Th. Petersons gate 299, 494
 Th. Kristiansen Stål- og Metallindustri 555, 623
 Thaulowløkken, del av den senere Thorneløkka
 Thorneløkka 199, 346, 364, 369, 411, 466, 617, 619
 Tivoli kino 203, 363
 Todt-brakken 411
 Tordenskjolds gate 110
 Torderød gård 37, 110, 124, 154, 167, 183, 323, 364, 370, 408, 451, 460, 495-497, 536, 573, 618, 621
 Torderød skole 496-497, 573
 Torvgården 108, 255, 297
 TrioVing 489, 555-557, 563, 583, 619
 Trolldalen 488, 517-518
 Tronvik gård 36, 169, 253, 327, 465, 525-526, 548
 Troskapsbåndets Mannskor 564
 Turom, dampbåt 79
- Vanem gård 41, 138, 172, 175, 551
 Vanemdalen 172
 Vansjø 22, 25, 27, 56-57, 79, 81, 97, 120, 125-126, 175, 201, 276, 381, 385, 409, 448, 488, 490, 546-547, 552-553, 605, 618
 Vansjøpædda, båt 79, 81, 618
 Vestby kommune 380-381, 546-547
 Vestfold, ferge 595-596, 624
 Vestlandsbåten 77
 Venstre i Moss 137
 Vincents Buddes gate, se Skoggata
 Vinco, se Sailor's Rest
 Ving Skofabrikk 443
 Vogt & Holst 30, 34, 36, 41, 55, 68-69, 72, 81-82, 85, 133, 147-149, 179-180, 193, 203-204, 213, 254, 281, 570, 616-622
 Vogteværven, se Vogt & Holst
 Vranen 125
 Verla, Verlebukta 11, 23, 43, 84, 108, 116, 182, 184-185, 234-235, 255, 322, 324-325, 346, 382, 417, 445, 457, 525, 548, 610-611, 619
 Verlegata 438, 440, 496, 611
 Verlesunden 17
 Verven, se Moss Verft
 Våler kommune 359-360, 380-381, 547-548
 Varli 12, 124, 150, 226, 240, 299, 365, 367, 393, 445, 621
- Walter Hansens møbelverksted 443
 Wergelands gate 110
 Wilhelm Rosenvinge, fabrikk 422, 485-489, 443
 William Erichsens Skipsverksted 30, 34, 81, 84
 Wraamans Reperbane 30
 Wulfsbergs gate, tidl Bjærgat 110
- Øisteins gate 110, 583
 Ørejordet 465, 493-494, 541
 Øresund, ferge 525
 Øråsen i Rygge 516
 Østfold Kammerørkster 566
 Østfold, ferge 418, 595
 Øvre torv 22, 110, 114, 136, 196, 198, 212, 297, 514
 Øvre gate 110
 Øvre Tvergate 110
- ASV-gruppen Hovang Polaris 555
 Avangen skole 537
 Avangen 517-518, 536-537

Bildeopplysninger

Kart og plansjer som er brukt i boken, er alle hentet fra kommunale dokumenter. Kartet fra 1904 på fremre forsats er utlånt fra Moss bibliotek. Susann H. Andersen og J.Fr. Broen ved Moss kommunes kartkontor har laget fire pedagogiske kart spesielt for denne boken. Luftfotografiet på bakre forsats er fra Fotonor A/S, luftfotografiet på omslaget er utlånt av Moss Avis, men fotografens navn er ikke kjent.

Når malerier er gjengitt i boken, er malerens navn alltid oppgitt dersom det er kjent hvem som har malt bildet. Munch-museet har selv fotografert alle Munchs bilder. Fotograf O. Væring, Oslo, har fotografert Hans Gudes bilder. Malerier av medlemmer av familien Peterson er avfotografert hos M.Peterson. Alle malerier av Frida og Charlotte Wankel samt alle portretter av medlemmer av familien Helly-Hansen, Wilhelm Grundt, Bjørn Kristensen og Christian Sparre er avfotografert ved fotograf Peer Rohrer, Oslo. Alle kunstverk fra Moss kunstgalleri og samtlige andre malerier som er gjengitt i boken er avfotografert ved fylkesfotograf Kjell Bertheau Johannessen, Fredrikstad.

Litografiene som er brukt, er hentet fra samlinger laget til Moss bys 200-årsjubileum i 1920 og Mosseutstillingen 1937. Kunstnernes navn er ikke kjent. Øyvind Sørensens litografier er hentet fra E. Werner Eriksens bok om Moss Aktiemøller. Andre plakater, logoer osv. er hentet fra jubileumbøker fra de enkelte bedrifter. Rino Thorne har fortsatt en uskadd versjon av Mossefirkortene fra 1947.

Johan Rynnås og J.H. Vogt samlet begge fotomateriale fra det gamle Moss. Bildene til Rynnås eies i dag av hans datter, Marit Rynnås, Gjøvik, som meget velvillig har stilt dem gratis til disposisjon til bruk i boken. J.H. Vogt jr.s bilder disponeres av Moss kommune. Østfold fylkes billedarkiv eier svært mange eldre fotografier fra Moss. Overlappingene mellom de tre samlingene er mange. Andre bilder i Moss kommunes eie er avfotografert av Jon-Ivar Fjeld.

Moss Avis og *Moss Dagblad* har meget generøst latt oss plukke fritt i sine arkiver og stilt bilder gratis til disposisjon til bruk i boken. Slik har vi funnet flesteparten av de fotografiene vi har brukt i siste kapittel. Bokkomiteens medlemmer har stilt egne bilder til disposisjon. En rekke andre privatpersoner har gjort det samme. Hver og en fortjener særskilt takk. Nedenfor er oppgitt navnet på fotografen som har tatt bildet dersom dette er kjent, samt hvor bildet i dag finnes. Noen bilder er ikke brukt i original. Hvis intet er oppgitt, kjenner vi ikke fotografen og har bare reproduisert et bilde fra en annen bok, svært ofte enten fra J.H. Vogts *Moss som den var* eller fra *Moss-Magasinet*.

Fotoregister, eiere av originaler, samt fotografier

I: Østfold fylkes billedarkiv

Østfold fylkes billedarkiv, fotograf ukjent: 26, 27, 28, 44, 47, 56, 57, 58, 59, 70, 78, 80, 82, 90, 91, 92, 108, 123, 127, 132, 137, 140, 151, 172, 175, 176, 184, 199, 213, 229, 237, 245, 251, 258, 265, 294, 301, 302, 306, 307, 308, 326, 331, 362, 380, 392, 393, 400, 414, 435
Gust. Lindman: 31, 77, 239, 241, 313
Theo Bachmann: 74, 76, 124, 141, 178, 183, 230, 231, 295, 296, 390
Th. Urdal: 226, 227
Knut Grenå: 127, 298

II: Moss kommune

Moss kommune, fotograf ukjent: 179, 458 I-II, 406
J.H. Vogts samling, fotograf ukjent: 16, 23, 24, 62, 71, 83, 84, 107, 109, 118, 119, 126, 150, 162, 178, 181, 186, 187, 230, 234, 235, 255, 256, 264, 273, 276, 289, 299, 300, 310, 319, 325, 397, 408, 413, 418, 421, 426, 427, 431, 432, 433, 447, 464, 466, 467, 494, 512, 526, 592
Egil Martinsen: 73, 462, 463, 474, 477, 500, 502

III: Johan Rynnas-samlingen: 322, 327, 341, 342, 346, 354, 355, 364, 370, 373, 383, 385, 387, 388, 389, 391, 396, 397, 409, 412, 418, 419, 431, 433, 436, 446, 450, 454, 455, 468, 469, 474, 476, 482, 493, 494, 495, 496, 501, 507, 513

IV: Moss Dagblad

Moss Dagblad, fotograf ukjent: 498, 499, 514, 531, 534, 554, 567, 568, 576, 582, 583, 595, 596, 610
Geir Hansen: 558
Jan Larsen: 508
Rune Lysø: 533, 591, 602
Jon Steinar Olsen: 556, 600
Jon T. Pedersen: 539
Kjetil Palmquist: 557

V: Moss Avis

Moss Avis, fotograf ukjent: 33, 134, 284, 380, 419, 464, 458II, 470, 471, 490, 519, 520, 521, 523, 524, 529, 535, 537, 540, 545, 547, 548, 550, 551, 552, 553, 559, 561, 562, 564, 565, 573, 580, 581, 590, 591, 599, 600, 604, 606, 607, 608, 609, 612
Jon-Ivar Fjeld: 522, 527, 532, 533, 540, 542, 559, 569, 576, 578, 585, 587, 588, 592, 606, 608
Terje Holm: 525, 546
Bjørn Schjolden: 564, 566
Bjørn Skovdahl: 483
Erik Johansen: 463
Øyvind Andersen: 581, 593

VI. Bedrifter og institusjoner som eier bilder

Fjellanger-Widerøe: 414, 529, baksats
Helly-Hansen A/S: 100, 439
L. P. Sterud: 292, 347
Moss Bryggeri: 185
Kirkeparken videregående skole: 63, 460
M. Peterson & Søn A/S:
Skarmyra skole: 60, 61, 130, 287
Sportsklubben Sprint-Jeløy: 244, 317
Torderøds venner: 154, 155, 202
Moss Fotballklubb: 402
Moss Musikkmuseum: 89, 136, 205

VII: Private fotosamlinger

Fredrik Th. Bolin: 42, 52, 104, 105, 107, 114, 115, 116, 117, 125, 191, 254, 268, 269, 270, 325, 371, 394, 395, 402, 456, 461,
Frank Berg: 113, 272, 429
Per Edfeldt: 30, 88, 96, 106, 238, 250, 251, 253, 349, 383, 386, 401, 428, 434, 535, 538
Arne Kinander: 372, 430, 506, 509
M.B. Landstad: 29, 34, 72, 181, 377, 383
Anne Larsen: 246
Georg Ogden: 503, 504
Rino Thorne: 424, 436, 437, 449, 453
Gerd Stanger: 344, 345
Hjalmar Steenstrup: 62, 112
Sten Sparre-Nilsson: 68, 69
Marit Hagebø: 214
Bjørn Ullmann: 365
Vibeke Dons Wankel: 172
Kjell Aarefjord: 247, 248
Trygve Stærk: 50
Aagot Andersen: 233
Tom B. Jensen: 285, 286
Arthur Gjermundsen: 275
Nils Asting: 425
Ragnhild Z. Hanssen: 424
Ragnhild Juliusen: 316

VIII: Moss Pensjonistforening, Moss Magasinet, original ukjent: 21, 66, 81, 121, 129, 195, 208, 223, 240, 243, 244, 259, 262, 311, 336, 340, 344, 350, 472, 441, 481, 487.

Engers Boktrykkeri A/S, Otta
ISBN 82-991219-2-2